

SCHRIJVEN VOOR DE SCHEPENBANK

"In the courts of Prague, every Tom, Dick and Harry can read nowadays."

"Yes, well, here in the countryside we don't give a tinker's curse about such things! That's what I've got a scribe for anyway."

- Racek Kobyla en Hanuš van Lipá in *Kingdom Come: Deliverance* (2018)

Afbeeldingen omslag:

De achtergrond is een schepenoorkonde van Bakel uit 1450 (oorkonde nr. 2813). De vier verkleinde afbeeldingen op de voorgrond zijn respectievelijk van links naar rechts: de Bernse stadsklerk Diebold Schilling in zijn schrijfkamer, miniatuur uit de *Spiezer Chronik*, 1484/5 (Bern, Burgerbibliothek, Mss. h.h.I.16, p. 41); de secretariële signatuur van Ansem van Tulden op een oorkonde uit 1478 (oorkonde nr. 3527); een versierde initiaal van een oorkonde op naam van Jan Berthout, heer van Helmond, en zijn vrouw Lizebeth van den Berghe, uit 1316 (oorkonde nr. 2695); en een uitsnede van het schilderij 'De dorpsadvocaat' van Pieter Brueghel de Jonge, 1621 (Museum voor Schone Kunsten Gent).

ISBN: 978-94-6421-042-2

SCHRIJVEN VOOR DE SCHEPENBANK
De ontwikkeling van bestuurlijke pragmatische geletterdheid
op het Noordbrabantse platteland
(de Meierij van 's-Hertogenbosch, ca. 1300-1550)

Writing for the aldermen
The development of administrative pragmatic literacy
in the Northern Brabantine countryside
(the Bailiwick of 's-Hertogenbosch, ca. 1300-1550)

(with a summary in English)

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de rector magnificus, prof. dr. H.R.B.M. Kummeling,
ingevolge het besluit van het college voor promoties in het openbaar
te verdedigen op vrijdag 6 november 2020 des middags te 12.45 uur

door

Mark Adrianus Johannes Vermeer
geboren op 2 februari 1993
te Breda

PROMOTOR:

Prof. dr. M. Mostert

Inhoudsopgave

Lijst van gebruikte afkortingen	8
Lijst van tabellen, grafieken, en figuren	9
Lijst van afbeeldingen	11
Kaart van de Meierij met de schepenbanken	12
Voorwoord	15
I. Inleiding	17
1. Middeleeuwse geletterdheid en verschrifteling: de status quaestionis	18
1.1. Een netwerk van centrale plaatsen: Van Uytven, Bartoszewicz, en Szende	22
2. Methodologie en bronnencorpus	28
2.1. De paleografische methode	31
2.2. De diplomatische methode	32
2.3. Prosopografie	33
2.4. Definities en begrippen	35
II. De schrijfactiviteit in de Meierij	37
1. De paleografische analyse	37
1.1. Schrijfactiviteit voor 1301	37
1.2. Schrijfactiviteit vanaf 1301	43
1.2.1. De periode 1301-1325	46
1.2.2. De periode 1326-1350	47
1.2.3. De periode 1351-1375	48
1.2.4. De periode 1376-1400	51
1.2.5. De periode 1401-1425	55
1.2.6. De periode 1426-1450	59
1.2.7. De periode 1451-1475	63
1.2.8. De periode 1476-1500	68
1.2.9. De periode 1501-1525	74
1.2.10. De periode 1526-1550	80
1.3. Synthese	87
2. De diplomatische analyse	92
2.1. Oorkonden uit de vroege veertiende eeuw	92
2.2. De objectieve oorkonden vanaf de jaren 1330	94
2.3. Dictaatvastlegging in volkstalige oorkonden	96
2.4. Besluit	100
III. De vormen van schrijfactiviteit en teksten	101
1. Oorkonden	102
1.1. Uitwendige kenmerken	103
1.1.1. Materiaal en werkwijze	103
1.1.2. Tekstopmaak	107
1.1.3. Bezegeling	109
1.1.4. Geldigheid	115

1.2. Inwendige kenmerken	117
1.2.1. Dateringsgebruiken	118
1.2.2. Taal	127
1.2.3. Dienstaantekeningen	129
1.3. 'Valse' oorkonden	132
2. Schepenprotocollen	136
2.1. Ontstaan, overlevering en verspreiding	137
2.2. Uitwendige kenmerken	141
2.3. Inwendige kenmerken	144
2.4. Rechtskracht	147
3. Overige teksten	151
3.1. Brieven	152
3.2. Rekeningen	153
3.3. Administratieve reeksen in boekvorm	156
3.3.1. Poorterboeken	157
3.3.2. Cartularia	157
3.3.3. Cijnsregisters	158
3.3.4. Uitwendige kenmerken van codices	159
3.4. Denombrementen	160
IV. De scribenten	162
1. Identificatie	162
1.1. Methodologie	164
1.2. Identificaties	166
1.3. Foutieve identificaties	168
1.4. Ongeïdentificeerde scribenten	169
2. Prosopografische analyse	170
2.1. Afkomst en aard van de scribenten	171
2.1.1. Herkomst	171
2.1.2. Sociaaleconomische positie en verwantschap	172
2.1.3. Stand	174
2.2. Opleiding	175
2.2.1. Primaire en secundaire scholing	177
2.2.2. Praktijkervaring	179
2.2.3. Academische scholing	180
2.3. Werkzaamheden	184
2.3.1. Ambtelijke schrijfactiviteit	185
2.3.2. Overige ambtelijke taken	193
2.3.3. Overige schrijftaken	194
2.3.4. Overige werkzaamheden	195
2.3.5. Carrièreverloop	204
2.4. Netwerken	207
3. Besluit	215
V. Schrijfactiviteit in een institutioneel en juridisch kader	218
1. De schrijfbambten	219
1.1. De hertogelijke schrijfbambten	221
1.2. De heerlijke schrijfbambten	232
2. Vorstelijke invloeden op verschriftelijking	233
2.1. Afbakenen van de wereldlijke rechtspraak	235
2.2. Competentie van de schepenbanken	237
2.3. Vastlegging van procedures en bewijskracht	238
3. Lokale invloeden op verschriftelijking	243

VI. De schrijfcentra	246
1. Definities	246
2. Het schriftlandschap in de Meierij	249
2.1. Omvang van het personeelsbestand	250
2.2. Specialisatie	252
2.3. Werkzaamheden volgens zekere regels	253
2.4. Werkzaam voor specifieke, met publiek gezag beklede uitvaardiger(s)	256
2.5. Ononderbroken activiteit	263
3. Conclusie	265
VII. Pragmatisch schriftgebruik en de bevolking	268
1. De kwestie tussen Heyn die Moller en de Eindhovense Heilige-Geesttafel	268
2. De plattelandsbevolking	270
2.1. De plattelandsbevolking als sociaaleconomische en juridische groep	270
2.2. Redenen voor geletterdheid	274
2.3. Nogmaals de schepenbanken: de aantrekkingskracht van hun geschreven woord	287
2.4. Ontwikkeling van pragmatisch schriftgebruik	294
2.5. Private geletterdheid	305
3. Oraliteit versus geletterdheid	307
3.1. Oraliteit in rituelen	308
3.2. Openbare activiteiten	314
4. Besluit	316
VIII. Besluit	318
Quo vadis?	321
Summary	323
Bijlagen	327
Bijlage 1. Pachters van de schrijfampten in de rekeningen van de hertogelijke rentmeester van 's-Hertogenbosch	327
Bijlage 2. Verpachtingscontracten van de Meierijse schrijfampten	339
Bibliografie	350
Onuitgegeven bronnen	350
Uitgegeven bronnen	355
Literatuur	356
Digitale bijlagen	377
Register	378
Curriculum vitae	388

Lijst van gebruikte afkortingen

AAA	Abdijarchief Averbode
AAB	Abdijarchief Berne
AAP	Abdijarchief Postel
ARA	Algemeen Rijksarchief
BGZN	Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland
BHIC	Brabants Historisch Informatiecentrum
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
ENK	Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven
fol.	folio
inv. nr(s).	inventarisnummer(s)
nr(s).	nummer(s)
OAA	Oud Administratief Archief
ONA	Oud Notarieel Archief
ONB	<i>Oorkondenboek van Noord-Brabant</i>
ORA	Oud Rechterlijk Archief (Schepenbankarchief)
OSA	Oud Stedelijk Archief
RA	Regionaal Archief <i>of</i> Rijksarchief
RHC	Regionaal Historisch Centrum
RHCL	Regionaal Historisch Centrum Limburg
SA	Stadsarchief
UBU	Universiteitsbibliotheek Utrecht
USML	Utrecht Series in Medieval Literacy

Lijst van tabellen, grafieken, en figuren

Tabel I.1.	Het aantal haardsteden in de veertiende- tot en met de zestiende-eeuwse tellingen	19
Tabel I.2.	De eerste vermeldingen van privileges, schepenen en oorkonden van twaalf dertiende- en vroeg veertiende-eeuwse schepenbanken	20
Tabel I.3.	Overzicht van centrale functies in Meierijsse plaatsen omstreeks 1400-1450	25
Tabel I.4.	Overzicht van centrale functies in Meierijsse plaatsen omstreeks 1550	25
Grafiek II.1.	De aantallen overgeleverde originelen in ieder kwartier, opgedeeld per 25 jaar	43
Tabel II.1.	Aantal oorkonden uitgevaardigd door de Meierijsse schepenbanken, per 25 jaar	44
Tabel II.2.	De bezetting van het Oirschotse schrijfcentrum, 1376-1400	53
Tabel II.3.	De bezetting van het Helmondse schrijfcentrum, 1401-1425	57
Tabel II.4.	De bezetting van het Helmondse schrijfcentrum, 1426-1450	61
Tabel II.5.	De schepenbankclusters in Kempenland, ca. 1330-1375	89
Tabel II.6.	De schepenbankclusters in Peelland, ca. 1350-1410	89
Tabel II.7.	De gebruikte schrifttypen in absolute en procentuele aantallen, opgedeeld per 50 jaar	91
Tabel II.8.	De gangbare <i>corroboratio</i> en <i>datatio</i> in veertiende-eeuwse schepenoorkonden uit 's-Hertogenbosch, Helmond, en Oisterwijk	97
Tabel III.1.	De aanwezigheid en aard van liniëring in de Meierijsse oorkonden	105
Tabel III.2.	De bezegeling van de Meierijsse oorkonden	110
Tabel III.3.	De gebruikte jaarstijlen bij verschillende Meierijsse schepenbanken	120
Tabel III.4.	De datering in de Meierijsse oorkonden, opgedeeld per 25 jaar	126
Tabel III.5.	Overzicht van de vroegste volkstalige en jongste Latijnse oorkonden	128
Tabel III.6.	Overzicht van de dorsale aantekeningen op de Meierijsse schepenoorkonden	132
Tabel III.7.	De oudst bekende schepenprotocollen binnen de Meierij	138
Tabel III.8.	De totale aantallen geregistreerde akten en de jaargemiddelden van vier schrijfcentra	138
Grafiek III.1.	De totale aantallen geregistreerde akten en de jaargemiddelden van vier schrijfcentra	139
Figuur III.1.	Enkele in schepenprotocollen aangetroffen watermerken, met verdere vindplaatsen	142
Tabel IV.1.	Het aantal schrijfhanden en identificaties per eeuw, opgedeeld per kwartier	167
Tabel IV.2.	Het aantal schrijfkraften met een geestelijke wijding	174
Tabel IV.3.	Het aantal scribenten per 25 jaar dat voor een academische opleiding stond ingeschreven, voor de jaren 1476-1550	182
Grafiek IV.1.	Het aantal academisch geschoolde pastoors in Noord-Brabant, notarissen en schepenklerken in de Meierij, in percentage ten opzichte van de respectieve gehele populatie	182
Tabel IV.4.	De duur van de schrijfactiviteiten per vijf jaar, opgedeeld per eeuw	187
Tabel IV.5.	Het aantal schrijfhanden met activiteit in één of meerdere schepenbanken, per kwartier, opgedeeld per eeuw	188
Tabel IV.6.	Het aantal schepenklerken met een notariële admisse per 50 jaar	194
Tabel IV.7.	Het aantal door schrijfkraften uitgeoefende bestuurlijke ambten, op datum van eerste vermelding	204
Tabel V.1.	De hertogelijke en heerlijke schrijfamten	221
Figuur V.1.	Hiërarchie van het schrijfamten van het kwartier Peelland in en kort na 1419	223
Tabel V.2.	Pachters van het Maaslandse schrijfamten, 1433-1550	230
Grafiek VII.1.	Het totale aantal overgeleverde schepenoorkonden, per 25 jaar	278
Tabel VII.1.	Het aantal denombrementen van 1440 dat (on)bezegeld is, opgedeeld per kwartier	283

Lijst van tabellen, grafieken, en figuren

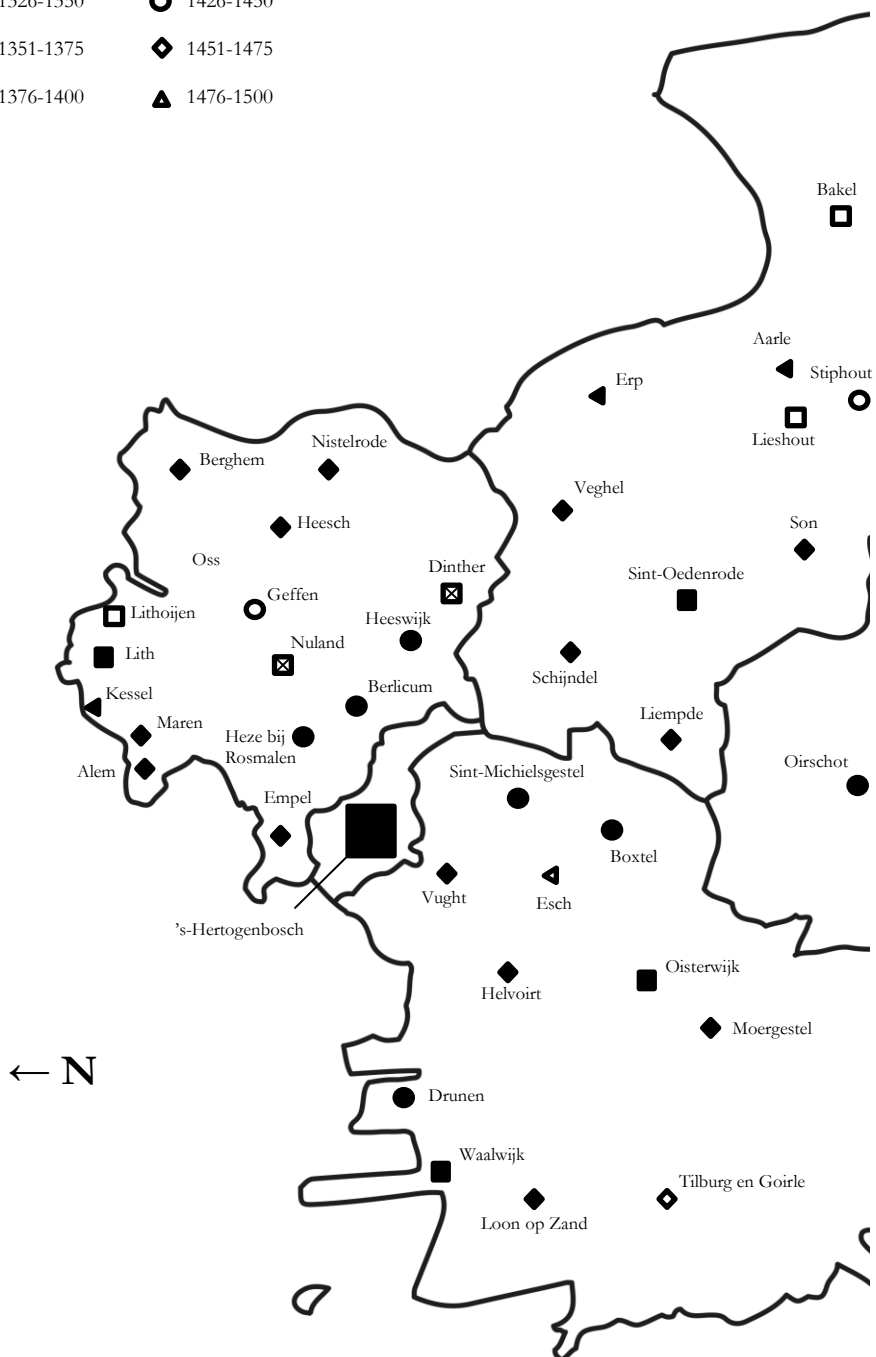
Tabel VII.2.	De eerste vermeldingen van privileges, schepenen en oorkonden van twaalf dertiende- en vroeg veertiende-eeuwse schepenbanken	294
Grafiek VII.2.	Het aantal uitvaardigende schepenbanken in de Meierij op basis van hun bronnenproductie	295
Tabel VII.3.	Overzicht van de in de dorsalen genoemde partijen	304

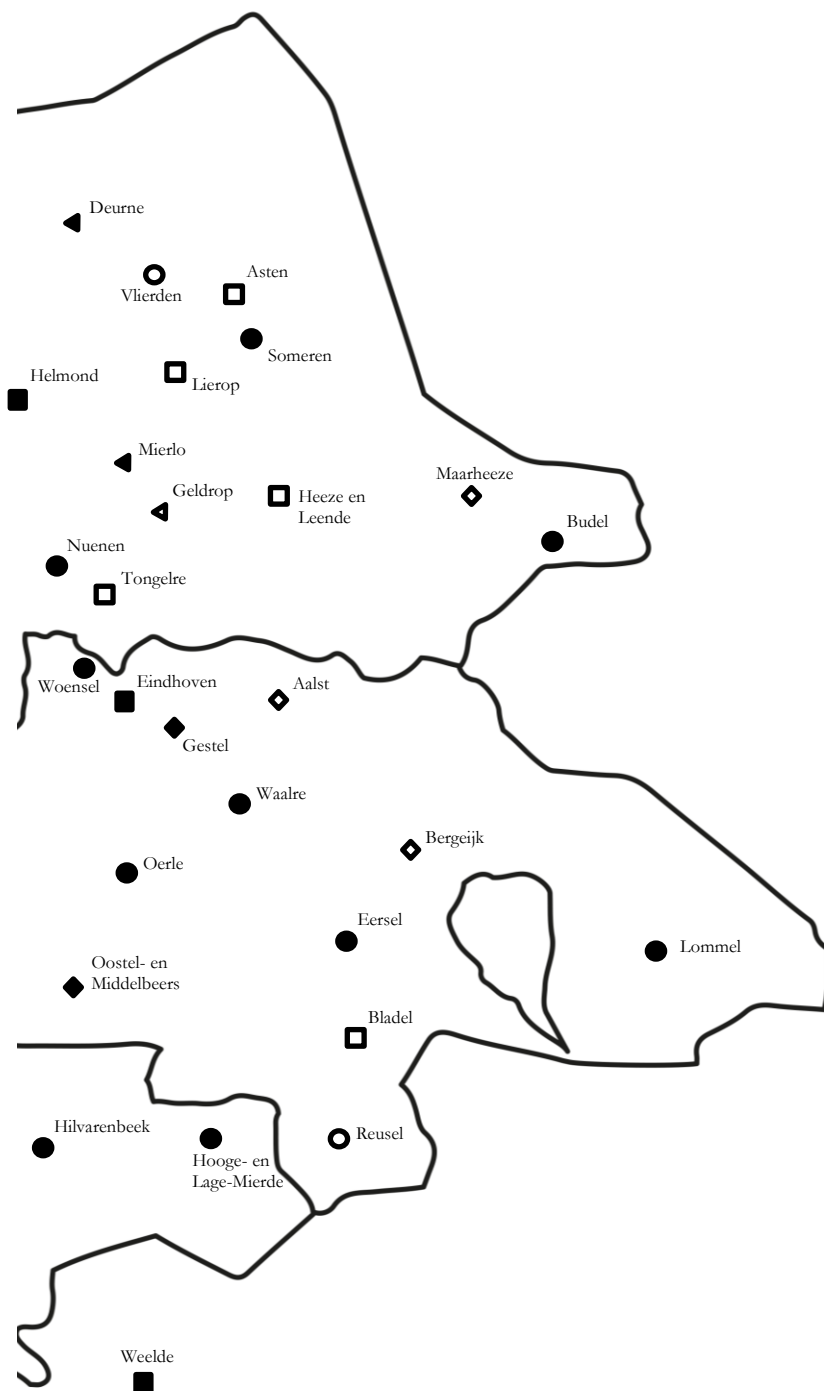
Lijst van afbeeldingen

1.	Een papiermaker aan het werk. Houtsneede uit Amman en Sachs, <i>Eygentliche Beschreibung Aller Stände auff Erden</i> (Frankfurt am Main, 1568).	140
2.	Het genealogische schema met het familienetwerk van Wouter Anselmi uit Weelde, ca. 1490 (Tilburg, RA, Notariële archieven van Baarle-Nassau, inv. nr. 1, fol. 14v).	208
3.	De muurkast met vroeg zestiende-eeuws slot (rechts) in het Oirschotse raadhuis. Foto auteur.	260
4.	Registratie van cijnsposten in het register van circa 1350 (Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 282, fol. 5r)	299
5.	Registratie van cijnsposten in het register van 1381 (Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 283, fol. 2r).	299
6.	Registratie van cijnsposten in het register van circa 1406 (Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 284, fol. 4r).	299
7.	Registratie van cijnsposten in het register van 1421 (Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 285, fol. 67r).	300
8.	Registratie van cijnsposten in het volkstalige register over Helmond van 1474 (Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 314, fol. 12v).	300
9.	Registratie van cijnsposten in het register van 1498 (Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 288-II, fol. 45r).	300
10.	Veertiende-eeuwse <i>stylus</i> , afkomstig uit Eindhoven en tevoorschijn gekomen bij de opgravingen op het Catharinaplein in 2005/6. Foto: N. Arts., <i>Stad en platteland op het zand</i> .	306

Legenda

- | | | |
|-------------|-------------|-------------|
| ■ tot 1325 | □ 1401-1425 | ⊠ 1501-1525 |
| ● 1326-1350 | ○ 1426-1450 | |
| ◆ 1351-1375 | ◇ 1451-1475 | |
| ▲ 1376-1400 | △ 1476-1500 | |





Vorige twee pagina's: Kaart van de Meierij van 's-Hertogenbosch met de schepenbanken aangegeven, op basis van hun vroegste documentaire productie en per blok van 25 jaar.

Voorwoord

Dit proefschrift is tot stand gekomen binnen het project *Communication and the Exploitation of Knowledge in the Middle Ages*, dat geleid wordt door de Onderzoeksschool Mediëvistiek. Het honoreren van mijn onderzoeksvorstel door de Onderzoeksschool bood me de kans om me vier jaar onder te dompelen in de Noord-Brabantse Middeleeuwen en naar hartenlust in allerhande archieven te speuren naar oorkonden en ander relevant materiaal.

Ik ben allereerst mijn promotor, prof. dr. Marco Mostert, en dr. Anna Adamska zeer erkentelijk voor hun niet aflatende inzet, hulp, advies, en feedback de afgelopen jaren. Zij waren ideale begeleiders voor dit onderzoek en hebben mij op allerlei manieren van hun kennis en kunde deelgenoot gemaakt. Mijn dank gaat ook uit naar mijn Utrechtse collega's, die mij – hoewel ik vaker op pad was dan op het instituut aanwezig was – indien nodig met advies en kritische vragen hebben ondersteund. Een speciaal woord van dank gaat uit naar drs. Carla de Glopper-Zuiderland, die mij in 2011 de basisbeginselen van de middeleeuwse paleografie en oorkondenleer bijbracht. Daarmee staat zij als het ware aan de basis van dit proefschrift. Ik heb veel gehad aan de bijeenkomsten met de Belgisch-Nederlandse werkgroep Schrift en Schrift dragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen en de Scandinavische Research Network Urban Literacy, waar de onderzoeksresultaten kritisch doch constructief werden besproken. Daarbuiten hebben em. prof. dr. Jan Burgers en dr. Geertrui Van Synghel meermaals hun expertise gedeeld.

Als ik mijn blik richt op Brabant, ben ik aan meerdere mensen schatplichtig. Wim de Bakker volgde iedere stap van het onderzoek met buitengewone interesse en voorzag me van veel diep in de Oisterwijkse schepenprotocollen verstopte feitjes die als voorbeelden konden dienen. Dit gebeurde met zulk enthousiasme dat ik af en toe moest oppassen geen tweede thesis over het Oisterwijkse schriftwezen te schrijven. Daarnaast heeft hij opgetreden als, zeer scherpe, meelezer. Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld was telkens bereid me bij te staan met raad en daad, en gaf me inzage in zijn detailrijke biografische dossiers. De diepgang die in hoofdstuk IV bereikt is, is mede hierdoor verwezenlijkt. Een groot deel van mijn tijd heb ik doorgebracht in de vrijwilligerskamer op het Regionaal Archief Tilburg, in eerste instantie voor het archiefonderzoek, naderhand (ook als oud-vrijwilliger) voor de goede werksfeer en verzamelde kennis. Naast Wim de Bakker wil ik ook Gerrit van Heeswijk, Ad Pijnenburg, John van Erve en Mieke Coppes bedanken voor hun bijdrage aan deze werksfeer en de continue interesse in het onderzoek. De medewerkers van het Regionaal Archief ben ik dankbaar voor de ondersteuning. Dit geldt even zozeer voor de medewerkers van het Brabants Historisch Informatie Centrum, het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, en het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. In de laatste twee gevallen hebben ze karren vol oorkonden uit de krochten van hun depots opgedoken en weer eens aan het licht van de studiezaal blootgesteld. Ten slotte heb ik de

gastvrijheid en behulpzaamheid van de heren Herman Janssens o.praem. en Kees van Heijst o.praem. in respectievelijk de abdijen Averbode en Tongerlo mogen genieten.

Van mijn familie heb ik veel liefde en steun mogen ontvangen, al moet het voor de meesten van hen een oud, stoffig, en onbegrijpelijk onderzoek hebben geleken. Ik dank mijn zwagers voor hun hulp met de omslag en de kaart. Maykel Stoffels gaf me logistieke en mentale steun op momenten dat de geest wel wilde, maar het lichaam niet. Hiervoor blijf ik hem altijd dankbaar.

Dit voorwoord noemt slechts een aantal mensen die de afgelopen vier jaar op mijn pad zijn gekomen en een rol hebben gespeeld in de totstandkoming van dit proefschrift. Er zijn vele anderen die op de een of andere manier betrokken zijn geweest. Elk van hen ben ik erkentelijk voor hun bijdrage.

Tilburg, 10 januari 2020.

Hoofdstuk I. Inleiding

*'Het is tegen natuerlijc recht dat een huyl oft vel van eender dooder beesten maken ende bijbrengen sal vollen thoen, ende dat men dijen velle meer ende bat geloven sal dan der levender stemmen van eenen getuyge.'*¹

Met deze woorden beschrijft de vijftiende-eeuwse Brabantse rechtsgeleerde Willem van der Tanerijen het spanningsveld tussen het geschreven en het gesproken woord. Wie immers vertrouwt het met inkt bekrabbelde vel van een dood dier meer dan de *viva voce* getuigenis van een persoon van vlees en bloed? Van der Tanerijen probeert in zijn tekst een punt te benadrukken en maakt daarvoor bewust gebruik van een ouderwets standpunt.² Als lid van de Raad van Brabant, en later van de Grote Raad te Mechelen, begaf hij zich immers in een wereld die zonder het geschreven woord niet had kunnen bestaan. Het dierenvel ontwikkelde zich in de eeuwen rondom Van der Tanerijens leven tot een geloofwaardig en betrouwbaar bewijsmiddel, dat bovendien langer bruikbaar bleef dan de getuige. Wellicht is dit een van de grootste ontwikkelingen die gedurende de Middeleeuwen heeft plaatsgevonden: de overgang van een grotendeels orale samenleving naar een samenleving waarin het geschreven woord een centrale rol speelt. Uiteraard is dit proces niet uniek voor de Middeleeuwen; de basis hiervoor is gelegd vele eeuwen eerder, en het was nog verre van afgerond toen deze periode tot een eind kwamen. Gedurende de Middeleeuwen echter raakte dit proces in een stroomversnelling, en kwam het schrift ook in gebruik bij de 'lagere' lagen van de samenleving.³ Dit had onvermijdelijk gevolg voor de wijze waarop instellingen georganiseerd werden, waarop mensen juridische verbintenissen aangingen, en – op een dieper niveau – hoe men ging denken over belangrijke concepten als vertrouwen en temporaliteit. De introductie van het schrift als communicatiemiddel bracht nieuwe uitdagingen met zich mee: hoe konden schriftelijke stukken, zoals oorkonden, vertrouwen winnen en hun bewijskracht ook na het overlijden van de betrokken partijen of getuigen behouden? Waar oorkonden tot de twaalfde eeuw een voornamelijk ceremoniële functie vervulden en als materieel relik dienden van de rechtshandeling, raakten zij in de daaropvolgende eeuwen ingeburgerd in alle lagen van de samenleving: eerst bij de vorsten, vervolgens bij de lagere adel en de steden, en ten slotte ook op het platteland. Het is het schriftgebruik op het platteland dat in deze studie het onderwerp vormt.

¹ Van der Tanerijen, *Boec van der loopender practijken* I, 160.

² Hij onderbouwt hier het monopolie van paus en keizer om notarissen te benoemen: slechts door hun autoriteit, vertegenwoordigd door de notaris, verkrijgt een beschreven dierenvel rechtskracht.

³ 'Editorial Preface', vii.

De primaire vraag in deze studie is, wanneer en hoe pragmatisch schriftgebruik op het platteland van de middeleeuwse Meierij van 's-Hertogenbosch zijn intrede deed, hoe het zich in de daaropvolgende eeuwen ontwikkelde, en welke invloed het op administratieve en rechterlijke processen had. De nadruk zal hierbij voornamelijk liggen op de 'aanbodzijde', dat wil zeggen op de instellingen en personen die belast waren met bestuur en rechtspraak en ten behoeve hiervan documenten produceerden en bijhielden.

Dit werk is opgezet als een drieluik. Dit inleidende hoofdstuk heeft als doel het introduceren van het onderwerp, het stellen van de onderzoeksvragen en het toelichten van het materiaal en de methodologie. De hoofdstukken II en III vormen het eerste deel van het drieluik. Hierin staat het onderzoeksmateriaal centraal, dat vanuit verschillende methodologische kaders en disciplines wordt bekeken. De resultaten vormen het fundament van het onderzoek, daar ze de totstandkoming van de documentaire bronnen in kaart brengen. Belangrijke vragen in deze hoofdstukken zijn onder meer hoe de vorm, omvang en aard van de schriftproductie zich ontwikkelden tussen de dertiende en zestiende eeuw, en welke factoren hierop van invloed zijn geweest. Tevens wordt op deze wijze het netwerk van uitvaardigende schepenbanken, alsook dat van individuele scribenten, op basis van hun productie in beeld gebracht.

In het tweede deel, dat gevormd wordt door hoofdstuk IV, staan de scribenten centraal. Op basis van biografische informatie wordt een prosopografische schets gegeven van de verschillende personen die we met een van de schrijfhanden konden identificeren. Wat voor personen waren de Meierijsse klerken? Waar kwamen zij vandaan en tot welke sociale klasse behoorden zij? Wat voor opleiding hadden zij genoten en waar deden zij praktijkkennis op? Welke taken vervulden zij naast hun schrijfactiviteit? Belangrijk in deze synthese zijn ook de onderlinge contacten en hun toegang tot - en bijdrage aan intellectuele netwerken.

In het derde deel nemen we wat meer afstand van de primaire bronnen en beschouwen we geletterdheid vanuit een algemener perspectief. In hoofdstuk V wordt het juridische raamwerk geschetst waarbinnen schrijfactiviteit kon plaatsvinden. Achtereenvolgens komen de schrijfbambten, het vorstelijk beleid en het lokaal beleid aan bod. In hoeverre oefenden de hogere en lagere overheden invloed uit op de wijze waarop schrijfactiviteit kon en mocht plaatsvinden? Droegen zij bij aan een groeiend vertrouwen in dit nieuwe medium? Vanuit dit juridische kader ontwikkelen we in hoofdstuk VI een nieuwe definitie voor de lieden die documenten vervaardigen, die we met een neutrale term als schrijfcentra aanduiden. In hoofdstuk VII gaan we nader in op de plattelandsbevolking, de 'vraagzijde'. We onderzoeken hier de sociale gevolgen van schriftgebruik. Hoe reageerden verschillende groepen in de samenleving op deze ontwikkelingen, en wat was het gevolg voor de sociale verhoudingen tussen deze groepen? Op welke manier verkreeg het geschreven woord een permanente en steeds belangrijkere rol in de Meierijsse plattelandsamenleving?

1. Middeleeuwse geletterdheid en verschrifteling: de status quaestionis

Gedurende de laatste decennia heeft er een toename plaatsgevonden in het aantal studies naar geletterdheid en verschriftelijking in de lokale gemeenschappen van de mid-

deleeuwse samenleving. Tot dusverre lag de nadruk in deze studies voornamelijk op de rol van steden, lagere adel en lokale religieuze gemeenschappen.⁴ Het deel van de bevolking dat in deze studies aan de vergetelheid werd onttrokken, is daarmee erg klein, en niet representatief. Slechts een klein deel van de Europese bevolking leefde in steden. Voor het begin van de veertiende eeuw liggen de schattingen op circa 1 op 10 tot 1 op 25 personen, terwijl dit twee eeuwen later niet significant gestegen is.⁵ Bij vergelijking met de haardstedentellingen die vanaf de veertiende tot en met de zestiende eeuw incidenteel hebben plaatsgevonden in het hertogdom Brabant, blijken deze percentages hoger. Ongeveer 1 op 4 tot 1 op 6 van de inwoners van de Meierij woonde in de stad 's-Hertogenbosch, afhankelijk van de economische en politieke situatie.⁶

Tabel I.1: Het aantal haardsteden in de veertiende- tot en met de zestiende-eeuwse tellingen⁷

	1374	1438	1464	1472	1480	1496	1526
Meierij totaal	15.028	17.747	17.407	16.236	15.482	15.853	20.003
's-Hertogenbosch	3.647	2.883	2.335	2.351	2.930	3.456	4.211
stedelijke bevolking (%)	24,2	16,2	13,4	14,4	18,9	21,8	21,0

De overlevering van schriftgebruik op het platteland is slechter en bovendien veelal minder geconcentreerd door de afwezigheid van grotere instellingen met een omvangrijk goederenbezit of archieffunctie. Uitspraken over de administratieve structuren op het platteland zijn bijgevolg zeer algemeen, of geëxtrapoleerd op basis van jongere bronnen.⁸ In het geval van de Meierij hebben enkele auteurs geschreven over de erfsecretarissen en de pachters van het schrijffambt van Peelland, maar de personen die daadwerkelijk voor de verschillende schepenbanken werkzaam waren, ontbreken in deze publicaties maar al te vaak.⁹ Het is verre van zeker dat de actieve schrijfkraften altijd op contractuele basis werkten, noch kunnen we aannemen dat al deze contracten bewaard zijn gebleven of hun werkzaamheden volledig dekken.¹⁰ Diepgaand onderzoek naar de schrijfactiviteit in de schrijffcentra is noodzakelijk om deze leemtes op te vullen.

⁴ Dijkhof, *Het oorkondewezen*. Van Camp, *De oorkonden*. Van Synghel, *Actum*. Bartoszewicz, *Urban Literacy*, Szende, *Trust, Authority and the Written Word*.

⁵ Voor het jaar 1300 schatte De Vries het deel van de Europese bevolking dat in steden van minstens 10.000 inwoners woonde, op net geen 5%. In 1500 was dit gegroeid naar 5,6%. De Vries, *European urbanization*, 43. Een studie enkele jaren later vermoedde dat in 1300 ongeveer 10% van de Europese bevolking in steden met een inwonerstal van minstens 5.000 woonde. Bairoch e.a., *La population*, 253-255.

⁶ Zie hoofdstuk II, paragraaf 1.2.8.

⁷ Cuvelier, *Les dénombrements* I, 15 en 476-483.

⁸ Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 141-143.

⁹ Coenen, *De secretarissen*. Heeren, 'Het schrijffambt', 78-83. Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 141-143.

¹⁰ De aanstelling van Anthonis de Beyere als klerk van het kwartier Oisterwijk in 1491 is hier een goed voorbeeld van. Hoewel de bewaarde oorkonde duidelijk spreekt van 'die officie oft dienst van den clerkscape onser bancken ende vriiheiten van Oisternwück', is De Beyere niet in de administratie van de dorpen binnen dit kwartier aangetroffen. In plaats daarvan was hij werkzaam als klerk van de kwartierschout. Tilburg, RA, Charterverzameling Tilburg, inv. nr. 338.

De geografische casus van dit onderzoek wordt, als gezegd, gevormd door de middeleeuwse Meierij van 's-Hertogenbosch, die het oostelijke deel van de hedendaagse provincie Noord-Brabant omvatte. De totstandkoming van dit gebied begon aan het eind van de twaalfde eeuw met de stichting van de stad 's-Hertogenbosch. Tevoren was de regio een lappendeken van kleinere heerlijkheden die in seculiere handen waren, met daaronder het graafschap Rode en het land van Helmond, en kerkelijke domeinen.¹¹ De eerste helft van de dertiende eeuw, veelal gelijk gesteld met de lange regering van Hendrik I, hertog van Brabant (1183-1235), wordt gezien als een waterscheiding in de ontwikkeling van de Meierij. In een proces dat door Steurs gekarakteriseerd wordt als *la conquête brabançonne*, wist de hertog onder meer Drunen, Waalwijk, Vught en het graafschap Rode in handen te krijgen en aan de Meierij toe te voegen.¹² De plaatsen 's-Hertogenbosch, Eindhoven, Helmond, Sint-Oedenrode en Oisterwijk ontvingen in deze periode keuren met hertogelijke privileges.¹³ Niet alleen verschaften hun dit economische voorrechten, ook werden zij opgenomen in het bestuurlijke netwerk dat de hertog binnen de Meierij ontwikkelde. Hij verkreeg hiermee onder meer de mogelijkheid om lokale heren te neutraliseren, alsook om een groter gebied onder controle te krijgen waarop belasting kon worden geheven.¹⁴

Tabel I.2. De eerste vermeldingen van privileges, schepenen en oorkonden van twaalf dertiende- en vroeg veertiende-eeuwse schepenbanken

plaats	datum privileges	eerste bron schepenen	eerste oorkonde
Eersel	-	1254	1283
Eindhoven	1232	1245	1292
Helmond	-	1241	1241
Hilvarenbeek	-	1328	1336
Lith	-	1307	1315
Oerle	-	1249	1339
Oirschot	-	1308	1343
Oisterwijk	1230	1259	1259
Oss	-	1309	1309
Sint-Oedenrode	1232	1311	1315
Someren	1301	1301	1350
Waalwijk	-	1303	1303

In het kader van dit consoliderende bestuurlijke netwerk is het niet onverwacht dat rond deze tijd de eerste vermeldingen van schepenbanken in de Meierij opgetekend werden. De vroegste vermelding van schepenen is te vinden te Helmond in 1241, gevolgd door Eindhoven in 1245, Oerle in 1250, Eersel in 1254, Oisterwijk in 1259, Weelde in 1261, Deurne in 1271, Boxtel in 1293, Asten in 1306, Budel in 1307, Lith en Oss in 1309,

¹¹ Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 233.

¹² Steurs, *Naissance d'une région*, 295-314.

¹³ Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 27-28.

¹⁴ Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 30.

en Sint-Oedenrode in 1311.¹⁵ In de decennia hierna zien we verschillende tekenen die wijzen op economische expansie, alsook op herhaaldelijk contact met het geschreven woord. Middels oorkonden gaven de hertogen aan de Meierijsse nederzettingen gemeenschappelijke gronden uit, zegden zij de inning van accijnzen toe en verleenden zij het recht om week- en jaarmarkten te houden.¹⁶ In deze vroege periode kunnen we twee fasen onderscheiden. In de eerste fase lijken de schepenbanken nog niet op eigen titel oorkonden te hebben uitgevaardigd. Wel waren ze betrokken bij de totstandkoming van documenten die op naam van andere beoorkonders staan en traden ze op als getuigen. In een tweede fase vaardigen de banken wel zelf oorkonden uit. Bovenstaande tabel toont van een twaalfde dertiende- en vroeg veertiende-eeuwse schepenbanken het jaartal waarop de plaats rechten kreeg die (vermoedelijk) tot het instellen van een schepenbank hebben geleid, de eerste vermelding van schepenen of een schepenbank, en tenslotte de oudst bekende oorkonde die op naam van deze schepenen staat, al dan niet in samenwerking met andere uitvaardigers.¹⁷ Tussen de jaartallen in de laatste twee kolommen zitten meestal enkele decennia, die we als de eerste fase kunnen betitelen.

Gewoonlijk waren de eerste interne centra waar het verschriftelijkingsproces intrad religieus: het was vrijwel altijd verbonden met kloosters en kapittels. In de Meierij ligt deze situatie evenwel anders. Hier bestonden in de embryonale fase van de verschriftelijking, de dertiende eeuw, vrijwel geen religieuze centra. Er waren slechts de kapittels van Hilvarenbeek, Oirschot en Sint-Oedenrode, en vanaf ca. 1244 vestigde een kloostergemeenschap zich in Binderen, nabij Helmond. Zoals uit het volgende hoofdstuk zal blijken, kunnen we slechts aan de laatste gemeenschap mogelijke betrokkenheid bij de totstandkoming van oorkonden toedichten. Pas later, voornamelijk tijdens de vijftiende eeuw, nam het aantal kloosters en religieuze gemeenschappen significant toe. Aangezien de geletterde netwerken binnen de Meierij zich op dat moment al ten volle ontwikkeld hadden, speelden deze religieuze gemeenschappen nauwelijks meer een rol in de productie van documenten voor de regio. Voor de optekening van rechtshandelingen richtten de geestelijken zich tot de rurale rechtbanken, en niet andersom. Dit betekent niet dat er geen invloed vanuit kerkelijke centra was. Net buiten de grenzen van de Meierij lagen de norbertijner kloosters en abdijen Tongerlo, Postel en Averbode. Zij waren grootgrondbezitters met aanzienlijke bezittingen binnen de Meierij, en bezaten de benoemingsrechten voor verschillende parochies. In Maasland lagen goederen van de abdijen van Sint-

¹⁵ ONB I, nrs. 192, 213, 235, 254, 276, 330, 503, 728, 742, 753, 792, 795 en 835. Voor Weelde, zie Van Synghele, 'Editie van de schepenoorkonden van 's-Hertogenbosch. Dertien oorkonden als supplement op het eerste deel van het Oorkondenboek van Noord-Brabant (1261-1311)' in: D. P. Blok et al. (red.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisbeek ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag* (Amsterdam 1998) 395-423; 404. Mogelijk is er in 1304 al sprake van schepenen te Budel: ONB I, nr. 672. Wellicht de oudste vermelding van een Meierijsse schepenbank dateert uit het eerste decennium van de twaalfde eeuw, deze behoorde echter toe aan de abdij van Echternach. Groeneveld, 'Recht en bestuur', 79-81. ONB I, nr. 34.

¹⁶ Enklaar, *Gemeene gronden*. Craane, *Spatial patterns*, 90-104. Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 149-152.

¹⁷ Gebaseerd op Byl, *Les juridictions scabinales*, 244-308, met aanvullingen op basis van het *Oorkondenboek van Noord-Brabant I*.

Truiden en Sint-Remigius.¹⁸ De abdij van Postel was grootgrondbezitter in Kempenland, terwijl de abdij van Tongerlo in het kwartier Oisterwijk uitgestrekte goederen bezat.

1.1. Een netwerk van centrale plaatsen: Van Uytven, Bartoszewicz, en Szende

De oudste vermelding van de Meierij als bestuurlijk gebied dateert uit 1288. Enige decennia later verschijnen de namen van de vier kwartieren: Kempenland, Maasland, Oisterwijk en Peelland. Aan het hoofd van een kwartier stond een kwartierschout. Hij vertegenwoordigde het heerlijk gezag binnen de kwartiergrenzen en trad aldaar op als vertegenwoordiger van de hertog. Over hun werkzaamheden legden zij financiële verantwoording af aan het hertogelijk hof: deze rekeningen zijn vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw (fragmentarisch) bewaard gebleven. Voor de financiële zaken had elk van hen al minstens tijdens de late veertiende eeuw al een eigen klerk in dienst.¹⁹ Of dit geëxtrapoleerd kan worden voor de eeuw hieraan voorafgaand, is door het gebrek aan bronnen niet duidelijk. Vanuit 's-Hertogenbosch, dat veruit de grootste, stedelijke, nederzetting in het gebied was, werd het hertogelijke gezag over de gehele Meierij uitgeoefend door de Bossche hoogschout, bijgestaan door een rentmeester die de inkomsten uit de domeingoederen inde. Contemporaine bronnen spreken over de 'Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch', waarbij de Meierij de gehele regio buiten de stadsmuren van 's-Hertogenbosch omvatte.²⁰ Onderscheid tussen de verschillende nederzettingen hierbinnen werd niet gemaakt. Stadjes als Helmond en Eindhoven, en vrijheden als Oisterwijk, Oirschot, en Sint-Oedenrode, met enkele duizenden inwoners, werden in deze dichotomie gelijkgesteld met de dorpen. Een uitzondering hierop vormden de hertogelijke verordeningen die op de haardstedentellingen betrekking hadden. Vanaf de telling van 1464 is een driedeling te zien tussen 'steden', 'cleyne steden', en 'plat lan' (in de terminologie van Cuvelier *grandes villes*, *petites villes*, en *campagnes*). Tot de eerste groep behoorden de hoofdsteden van de zes grote bestuurlijke districten in het hertogdom: voor de Meierij was dit 's-Hertogenbosch. Het hertogdom kende een aantal *petites villes*, zoals Helmond en Eindhoven in de hier bestudeerde regio. Alle andere nederzettingen behoorden tot het platteland.²¹

Uiteraard was de werkelijkheid veelzijdiger. De Meierij telde enkele honderden nederzettingen, variërend van een handvol woonsteden aan een pleintje tot ommuurde centra met enkele duizenden inwoners. Een aantal van deze plaatsen waren hertogsplaatsen. Deze nederzettingen vielen direct onder het bestuur van de vorst en ontleenden hun basisprivileges aan de hierboven genoemde hertogelijke keuren. Het merendeel van de plaatsen viel echter niet rechtstreeks onder hertogelijk gezag, maar behoorde toe aan lokale heren. Het aantal heerlijkheden fluctueerde tussen de dertiende en zestiende eeuw.

¹⁸ Steurs, *Naissance*, 297 en 310.

¹⁹ Kerremans, *Les circonscriptions*, 320-327. Zie hiervoor hoofdstuk VI.

²⁰ Zie bijvoorbeeld oorkonde nr. 1175: 'die stat van Den Bosch (...) ende dat platlant der meyerien voirs.' en Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 79r: 'in onsen plattelande'.

²¹ Cuvelier, *Les dénombremens*, CXX-CXXI en 58-59. In 1437 sprak Filips de Goede van stad, vrijheid en dorp, maar mogelijk is hier een bestuurlijk onderscheid gemaakt, in plaats van een economisch. Cuvelier, *Les dénombremens*, 43-44.

Verschillende heerlijkheden werden verkocht, verpacht, of geruild wanneer de vorsten in geldnood zaten. Op deze wijze werden bijvoorbeeld Helmond en Waalwijk in respectievelijk 1314 en 1364 als heerlijkheden uitgegeven.²² Enkele plaatsen waren halfheerlijkheden, waarbij de macht gedeeld was tussen de hertog en een lokale heer. Dit was het geval in Oirschot, Hilvarenbeek, en tot 1369 ook in Eindhoven.²³ Er was geen sprake van alodiale heerlijkheden: alle heren waren uiteindelijk leenplichtig aan de vorst en dienden officieel beleend te worden. Binnen de grenzen van hun territorium behielden zij de rechtspraak, belastingheffing, en het lokaal bestuur, en hoewel zij onderdeel uitmaakten van het economische netwerk in de Meierij, vielen ze buiten de administratieve hiërarchie van de vorst. In navolging van de hertog schonken ook de lokale heren voorrechten aan nederzettingen binnen hun territorium, doch evenwel pas in een later stadium.²⁴

Er bestonden zodoende verscheidene gradaties in de omvang van nederzettingen die in meer of mindere mate als stedelijk kunnen worden betiteld. Dit is ten dele het gevolg van de politieke rol van de nederzetting, maar voornamelijk van de centrale functie van de nederzetting voor het omringende achterland. De Duitse geograaf Christaller heeft in de jaren 1930 getracht wetmatigheden te vinden in het schijnbaar willekeurige patroon van nederzettingen van verschillende groottes, door de centrale functie van een plaats voor de omgeving te bestuderen. Centrale plaatsen van een grotere orde bieden specialistische goederen en voorzieningen voor een groot gebied, terwijl plaatsen van een kleinere orde een kleiner en meer lokaal verzorgingsgebied hebben. Deze centrale-plaatsentheorie is niet volledig bruikbaar voor de bestudering van de Meierij. Het grootste punt van kritiek betreft de statische weergave van de centrale plaatsen.²⁵ Nederzettingen zijn constant in ontwikkeling en centrale functies kunnen overgaan op andere nederzettingen. De rol van hoofdplaats in de kwartieren Kempenland en Peelland is bijvoorbeeld gedurende de veertiende en vijftiende eeuw overgegaan van respectievelijk Oirschot op Eindhoven, en van Sint-Oedenrode op Helmond.

Ondanks deze – overigens terecht – kritiekpunten biedt de centrale-plaatsentheorie wel enige belangrijke uitgangspunten. Zo spelen in een dergelijke classificatie politieke elementen als stadsrechten of handvesten een minder belangrijke rol, en hecht men meer waarde aan de sociaaleconomische centrale functie van de plaats voor het achterland en aan de voorzieningen en diensten die in de plaats werden aangeboden. Wij hebben het geluk dat voor de Meierij al een dergelijk model is opgesteld. Van Uytven heeft in 1992 alle in de huidige provincie Noord-Brabant gelegen nederzettingen onderzocht die voorafgaand aan 1400 met *urbs*, *villa* of *oppidum* (of volkstalige equivalenten) werden aange-

²² Coopmans, 'Over heerlijkheden en heerlijke steden', 6-8. Maarschalkerweerd, 'Helmond als heerlijke stad', 195.

²³ Spijkers, 'Bemoeienis', 57. Hij verwijst naar een publicatie van Klaversma, *De heren*, die op zijn beurt naar Galesloot, *Livre des Feudataires*, 265 verwijst. Hierin lezen we: '*Jan van Zevenborne (...) bout die stat van Eendouen ende dat daertoe hoirt.*' Tot deze toebehoren zullen de heerlijke rechten, waaronder het schrijfbambt, behoren.

²⁴ Coopmans, 'Over heerlijkheden en heerlijke steden', 11.

²⁵ Vionis en Papantoniou, 'Central Place Theory Reloaded and Revised', 1-2.

duid.²⁶ In deze ‘*villes, c’est-à-dire des places centrales*’;²⁷ waarmee hij het stedelijke karakter min of meer gelijk stelde aan de centrale functie, onderzocht hij de aanwezigheid van een twintigtal centrale functies of kenmerken, zoals de betrokkenheid bij politieke wendingen, de aanwezigheid van markten, gasthuizen, begijnhoven, en lommerds, of het bestaan van lakenexport en accijnzen op levensmiddelen. Op basis van het aantal aanwezige functies kon hij de plaats van de nederzetting in de stedelijke hiërarchie en de waarde als centrale plaats inschatten. Van Asseldonk heeft hier tien jaar later op basis van primair onderzoek enkele aanvullingen op gedaan.²⁸ Maar ook deze twee auteurs schetsen een stilleven: Van Uytven van de situatie rond het jaar 1400, Van Asseldonk voor enige tijd later. De methode kent een zwakte, namelijk de verschillende einddata die voor de centrale functies werden gesteld. Dit maakt het lastig te bepalen wat de rol van de plaatsen is geweest op een bepaald moment in tijd. Aangezien het tijdsbestek van deze studie nog anderhalve eeuw na 1400 doorloopt, hebben we het wenselijk geacht om ter vergelijking een soortgelijke analyse uit te voeren voor de eerste helft van de zestiende eeuw. Hiervoor hebben we enkele van de voorwaarden aangepast om voor deze terminus geschikt te zijn, en zijn ook nieuwe plaatsen opgenomen.

Vergelijking van beide tabellen toont aan dat gedurende de vijftiende en zestiende eeuw de reeds bestaande centrale plaatsen een toename in het aantal centrale functies zagen, alsook dat meer plaatsen centrale functies ontwikkelden. Het economisch-bestuurlijke netwerk binnen de Meierij werd dus dichter, en er trad een zekere mate van urbanisatie op. Aan de basis van deze ontwikkeling lagen een bevolkingsgroei, die reeds aan het eind van de dertiende eeuw moet zijn begonnen, en de verlening van economische privileges door de vorst en lokale heren aan de nederzettingen binnen hun territorium.²⁹ Ook in andere delen van Europa nam de bevolking in dezelfde tijd toe en kende men een forse stijging in het aantal geprivilegieerde plaatsen.³⁰

Uiteraard moeten we toegeven dat het lastig is om op basis van deze tabellen een eventuele achteruitgang af te leiden. Instituties en gebruiken zullen, eenmaal in het leven geroepen, niet snel worden tenietgedaan. Mogelijk kan de bevolkingsomvang hier enige indicatie geven. In de meeste van de genoemde plaatsen is de bevolking namelijk tussen 1374 en 1526 gestegen. Tegelijk echter steeg ook de bevolking van de kleinere plaatsen: verhoudingsgewijs bleef het aandeel van de centralere plaatsen in de huisvesting van de bevolking dus min of meer gelijk.³¹

²⁶ Van Uytven, ‘Les moyennes’. Binnen de Meierij betrof het de plaatsen ’s-Hertogenbosch (oud *oppidum* vóór 1213), Oisterwijk (nieuw *oppidum* vóór 1213), Eersel, Eindhoven, Helmond, Oerle, Sint-Oedenrode (*oppida* ontstaan tussen 1213 en 1300), Oss en Waalwijk (*oppida* uit de veertiende eeuw).

²⁷ Van Uytven, ‘Les moyennes’, 80. Vgl. Christaller, *Central Places*, 17, waar de term ‘centrale plaats’ eveneens als neutraal equivalent voor ‘stad’ of ‘stedelijke nederzetting’ wordt gebruikt.

²⁸ Van Asseldonk, *De Meierij*, 34-35.

²⁹ Craane, *Spatial Patterns*, 51.

³⁰ Szende, *Trust, Authority and the Written Word*, 36-42. Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 25-30.

³¹ Craane, *Spatial Patterns*, 48-51.

Tabel I.3. Overzicht van centrale functies in Meierijsse plaatsen omstreeks 1400-1450

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	Tot.
Eindhoven																13
Helmond																12
Oisterwijk																10
Sint-Oedenrode																9
Oirschot																8
Waalwijk																4
Oss																3
Boxtel																3
Oerle																3
Eersel																2

Tabel I.4. Overzicht van centrale functies in Meierijsse plaatsen omstreeks 1550

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	Tot.
Eindhoven																13
Helmond																12
Oisterwijk																11
Sint-Oedenrode																10
Oirschot																9
Boxtel																5
Waalwijk																5
Oss																4
Oerle																3
Eersel																3
Hilvarenbeek																2

Legenda: (1) naam van plaats; (2) bekrachtigen stedenverbond 1355; (3) bekrachtigen stedenverbond 1372; (4) ondertekenaar van Nieuw Regiment 1422; (5) activiteiten op markten Bergen op Zoom voor 1500/1550; (6) rechtbank voor omgeving; (7) markten voor 1400/1550; (8) ambachten voor 1400/1550; (9) rol in lakenproductie en -export voor 1450/1550; (10) beginhof voor 1400/1550; (11) aanwezigheid lommerd in 1309; (12) markthallen voor 1450/1550; (13) gasthuizen voor 1400/1550; (14) bestaan van lokaal stelsel van maten voor 1450/1550; (15) seculier kapittel voor 1400/1550; (16) accijnzen of indirecte belastingen voor de stad voor 1450/1550. Bij de functies in deze legenda waar twee jaartallen staan, van elkaar gescheiden door een slash, betreft het eerste jaartal Tabel I.3, en het tweede Tabel I.4.

Een gelijksoortige situatie heeft Bartoszewicz beschreven in haar studie naar pragmatistische geletterdheid in Poolse steden. In de vijftiende en zestiende eeuw zijn deze steden ten behoeve van belastinginning opgedeeld in vier typen '*urban settlements*'.³² Elk van deze typen had een bepaald inwonersaantal, bepaalde voorzieningen en diensten, en een bepaalde rol binnen het netwerk.³³ Het eerste type omvatte de grootste steden, met ca. 10.000 inwoners en een bestuurlijk-administratieve functie voor een groot rechtsgebied. Het tweede type omvatte de regionale administratieve centra, die ca. 5.000 inwoners tel-

³² Het onderscheid tussen steden, middelbare steden (alleen in 1496), kleine steden en dorpen in de haardstedentellingen had ook belastinginning ten doel: hoe groter het type nederzetting, hoe hoger het te betalen bedrag per haardstede. Zo betaalde in 1472 's-Hertogenbosch 40 schellingen per haardstede, de andere plaatsen slechts 22 schellingen. Vgl. Cuvelier, *Les dénombrements*, 114-115.

³³ Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 34-37.

den en belangrijk knooppunten voor lange-afstandshandel vormden. Het derde type omvatte ca. 1000 inwoners, voor wie landbouw en nijverheid even belangrijke bronnen van inkomsten waren. Plaatsen van dit type vormden veelal centra voor lokale handel. Het vierde en kleinste type tenslotte had veelal een inwonertal van niet meer dan 500. Bartoszewicz merkt op dat veel nederzettingen van dit laatste type eerder dorpen dan stadjes genoemd konden worden, omdat er nauwelijks centrale functies aanwezig waren en de bevolking grotendeels van landbouw leefde. Desondanks speelden deze dorpen op lokaal niveau een belangrijke economische rol. Tussen al deze nederzettingen bestonden permanente verbindingen in de vorm van handel en rechtspraak, maar ook via verwantschap tussen de inwoners.

Gecombineerd met Van Uytvens analyse is Bartoszewicz' classificatie van de Poolse steden tot op zekere hoogte bruikbaar om de verschillende nederzettingen in de Meierij te beschrijven. Tot het eerste type steden, centrale plaatsen van de hoogste orde in de terminologie van Christaller, behoorde slechts één stad: 's-Hertogenbosch. Deze stak met kop en schouders boven de rest van de Meierij uit. Niet alleen zetelden hier reeds vanaf de dertiende eeuw de hoogschout en de rentmeester, de hoogste hertogelijke functionarissen in het gebied, ook bezat de schepenbank van 's-Hertogenbosch jurisdictie over de gehele Meierij. Vorstelijke privileges stimuleerden de economische overmacht van de stad. Zo verkreeg ze in 1335 het monopolie over de lakenhandel in de gehele Meierij, uitgezonderd de vrijheden en heerlijkheden.³⁴ In juridisch opzicht had de stad aanzienlijke aantrekkingskracht op de regio door het recht van ingebod.³⁵ Een in gebreke gebleven debiteur kon middels dit recht voor de Bossche schepenbank worden gedaagd en middels gerechtelijk bevel tot betaling worden aangezet, op risico van uitwinning van de onderpanden.

Voor de andere Meierijsse plaatsen is het lastig om onderscheid te maken tussen plaatsen van de Poolse tweede en derde typen. Uiteraard hebben er verschillende plaatsen bestaan met een administratieve functie voor de omgeving, zoals de hoofdplaatsen van de kwartieren, maar deze staken niet boven de andere plaatsen uit qua inwonerstal of nering.³⁶ Hiervan bezat Eindhoven de meeste centrale kenmerken. Van Uytven schaarde deze drie steden samen met de – overigens veel grotere – steden Breda en Bergen op Zoom in een klasse direct onder de grote hoofdsteden Brussel, Antwerpen, Leuven en 's-Hertogenbosch. Helmond was kleiner qua aantal centrale functies, maar telde uiteindelijk meer haardsteden dan Eindhoven.³⁷ Al deze plaatsen waren niet toevallig heerlijkheden. Zij vormden, als zetel van de heer, het administratieve, economische, en juridische centrum van de heerlijkheid. Van Uytven merkte op dat de door de hertog met vrijheidsrecht begunstigde plaatsen die tot een grotere structuur behoorden, een kleinere invloedssfeer en minder centrale functies hadden.³⁸ Qua inwonersaantal deden zij echter niet onder voor de heerlijkheden. Tot deze groep behoorden plaatsen als Eersel, Oerle, Oir-

³⁴ Van Uytven, 'Les moyennes', 83.

³⁵ Jacobs, *Justitie*, 118-119

³⁶ Bartoszewicz merkte reeds in 2014 op dat ook in het Poolse model deze klasse weinig homogeen is. Bartoszewicz, 'Urban Literacy', 151.

³⁷ Cuvelier, *Les dénombremments*, 478-483.

³⁸ Van Uytven, 'Les moyennes', 80-81.

schot, Oisterwijk, Oss, Sint-Oedenrode en Waalwijk. De vierde groep uit het model van Bartoszewicz komt min of meer overeen met de grotere dorpen, die voornamelijk in Kempenland en Peelland lagen. Verschillende van deze dorpen hadden een eigen rechts-college met jurisdictie over de omringende dorpjes, zoals in het geval van Deurne, Empel, Son, en Sint-Michielsgestel. Tevens bezaten ze vrijwel alle een kerk, en waren ze veelal de hoofdplaats van een parochie. Onderaan de hiërarchie kunnen we voor het platteland een 'vijfde' groep toevoegen, bestaande uit de kleine dorpen en hertgangen.³⁹ Deze bewoningskernen hadden veelal een bevolking die niet boven de 250 uitkwam en ze telden nauwelijks voorzieningen of centrale functies. Zij vielen dan ook vaak binnen de parochie of jurisdictie van een grotere plaats. Enkele plaatsen, zoals Tilburg en Oirschot, bestonden feitelijk uit meerdere hertgangen.

Al deze plaatsen vormden tezamen één groot netwerk, verbonden door een dichte infrastructuur van wegen en waterlopen. Craane heeft deze infrastructuur gereconstrueerd en aangetoond dat het wegennetwerk binnen de Meierij van groter belang was dan dat van de waterwegen.⁴⁰ Dit blijkt ook uit een verordening van hertog Wenceslaus uit 1376. Hierin draagt hij op de wegen in de Meierij open te houden opdat kooplieden alle plaatsen konden bereiken.⁴¹ De meeste grotere wegen waren bovendien ook verhard. Het wegennetwerk was niet overal even dekkend: in Kempenland en het westen van Peelland was een flinke dichtheid merkbaar, terwijl door Maasland slechts één voorname weg liep. De 'stedelijke dichtheid' was dan ook niet in de gehele Meierij hetzelfde. In Kempenland en Peelland lagen vrijwel alle nederzettingen op maximaal 5 km van centrale plaatsen van het tweede (middelgrote) type. In Maasland, waar slechts de stad Oss tot deze categorie behoorde, liep deze afstand op tot 10 km.⁴² Van noordwest naar zuidoost en van noordoost naar zuidwest liepen enkele grote verbindingaders die de voornaamste plaatsen met elkaar verbonden. Binnen dit netwerk was de stad 's-Hertogenbosch het middelpunt. Op allerlei vlakken had zij invloed op de plaatsen in de rest van de Meierij. De eerste uiting hiervan treffen we al vroeg in de dertiende eeuw aan, toen de vorst het Bossche recht aan verschillende (nieuwe) plaatsen schonk.⁴³ Hiermee verkreeg de Bossche schepenvank ook de positie van hoofdvank voor de omringende schepenvanken, wat inhield dat bestuurders voor advies omtrent een vonnis of besluit daar te rade kon gaan.

In haar studie naar het proces van stedelijke verschriftelijking in Hongarije heeft Szende vier stadia onderscheiden. De vier stadia zijn niet uniek voor Hongarije, maar kunnen overal in Europa worden herkend in het verschriftelijkingsproces.⁴⁴ Het eerste stadium hebben we hierboven reeds al aangehaald: hierin verkreeg een gemeenschap pri-

³⁹ Van Asseldonk, *De Meierij*, 42. Een hertgang was oorspronkelijk een plaats waar een gemeenschap vee liet weiden. Hier ontstonden uiteindelijk ook bewoningskernen, die ook hertgangen werden genoemd.

⁴⁰ Craane, *Spatial Patterns*, 124.

⁴¹ Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 76r.

⁴² Vgl. Craane, *Spatial Patterns*, 99. De invloedssfeer van de markt van Oss (door Craane op drie uur gaans, of 10,67 kilometer, gesteld) omvatte geheel Maasland. Slechts de markten te 's-Hertogenbosch en Sint-Oedenrode hadden ook een bereik in dit kwartier.

⁴³ Camps, *Het stadsrecht*, 49.

⁴⁴ Szende, *Trust and Authority*, 329-332. Szende vergelijkt Hongarije met Gent, Augsburg en de steden in Polen.

vileges van de vorst. De gemeenschap werd hierdoor een afgezonderde eenheid ten opzichte van het platteland met een andere juridische positie. Deze ontwikkeling vertoont overeenkomsten met Coopmans' definitie van de (middeleeuwse) stad: een publieksrechtelijk lichaam dat ten opzichte van het platteland bevoorrecht is op het terrein van rechtspraak, bestuur en wetgeving.⁴⁵ De andere drie stadia, alsook de aanwezigheid hiervan in het verschriftelijkingsproces van de Meierij, zullen verderop in deze studie worden behandeld.

2. Methodologie en bronnencorpus

De bestudering van de ontwikkeling van geletterdheid en van een administratief apparaat heeft meestal plaats aan de hand van stadsrekeningen of bewaarde aanstellingsakten van klerken. Bij afwezigheid van dit type bronnen zijn we aangewezen op een andere methode, die gebruik maakt van de geproduceerde documenten zelf. Ten behoeve van deze studie is een uitgebreid corpus van documentaire bronnen samengesteld. Hiervoor is diepgaand archiefonderzoek uitgevoerd in een flink aantal archiefbewaarplaatsen in binnen- en buitenland. In dit onderzoek zijn in beginsel alle bestuurlijke, rechterlijke, en administratieve archivalia opgenomen die vervaardigd zijn door - of in opdracht van personen of instellingen binnen het werkgebied tot en met het jaar 1550. Deze archivalia omvatten voornamelijk, maar zijn niet beperkt tot, oorkonden, schepenprotocollen, rekeningen, brieven en poorterboeken. De overleveringssituatie voor het platteland is in verschillende opzichten slechter dan die voor stedelijke centra. Niet alleen werd door lokale dorpsbesturen om praktische redenen minder materiaal voor langere tijd bewaard, ook bevonden zich binnen de Meierij weinig grotere instellingen met een centrale archief-functie of een omvangrijk goederenbezit met bijbehorende administratie. Het is zo-doende niet verrassend dat de grootste archieffondsen zijn aangetroffen bij de abdijen rondom de Meierij, en bij de godshuizen in 's-Hertogenbosch. De archieven van de oude schepenbanken en dorpsbesturen zijn vooral waardevol voor de aldaar bewaarde rechterlijke schepenprotocollen.

Niet alleen de rurale aard van de Meierij is van invloed geweest op de overleveringssituatie, ook de tand des tijds heeft veel invloed gehad. Ten gevolge van oorlogen en andere verstoringen is het beschikbare materiaal weinig gevarieerd, noch volledig dek-kend qua periode en gebied. Het kwartier Maasland is hier in het bijzonder slachtoffer van: grenzend aan het hertogdom Gelre en door de aanwezigheid van de Maas is het grootste deel van de schrijfproductie door oorlogsvuur en water verloren gegaan. In vergelijking met de andere drie kwartieren is hier dan ook relatief weinig te reconstrueren. Ook Waalwijk werd getroffen door het water, tijdens de Sint-Elizabethsvloed van 1421.⁴⁶ Evenzeer hebben de eeuwen tussen de Middeleeuwen en het heden nadelige gevolgen gehad. Van alle gewesten van de Republiek is in Brabant het langst en het hevigst ge-vochten. Onder meer in Rosmalen heeft dit tot grote documentaire verliezen geleid.⁴⁷ Waalwijk verloor meer dan vijf eeuwen aan stedelijke documentatie toen een grote brand

⁴⁵ Coopmans, 'Over heerlijkheden en heerlijke steden', 1.

⁴⁶ Coppens, *Nieuwe beschrijving*, III, 268.

⁴⁷ Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 16.

in 1824 het gemeentearchief verwoestte. Een soortgelijk lot onderging het oude archief van Schijndel: in 1944 werd het gemeentehuis gebombardeerd. Anders dan de papieren stukken lagen de oorkonden veilig opgeborgen in een brandwerende kluis. Deze werd zo heet in de vlammenzee, dat de perkamenten barstten en vervormden. Bestudering van deze weinige middeleeuwse stukken wordt hierdoor hevig bemoeilijkt.

Onder de overgeleverde ambtelijke documenten vormen de oorkonden bij verre het belangrijkste type. Tot aan het eind van de veertiende eeuw is dit het enige type dat in ruime mate voorhanden is. De bijna 3.700 oorkonden die de bulk van het onderzoeksmateriaal uitmaken, zijn ondergebracht in een database. Van iedere oorkonde zijn een dertigtal aspecten opgenomen, die in het onderzoek – voornamelijk in de hoofdstukken II en III – nader worden uitgewerkt. De records beginnen met drie *identifiers*, bestaande uit een uniek identificatienummer, datum en vindplaats. Als tweede worden de uiterlijke kenmerken beschreven. Hieronder vallen de identificatie van de *scriptor*, de bezegeling, het type en bevestiging; de overlevering; aantekeningen onder de pliek; dorsalen; materiële aspecten, zoals de schrijfstof, de vorm van het blad, of de aanwezigheid van cancellatie of rasuren; en tenslotte tekstopmaak, zoals liniëring, aanvangstekens, tekstkapitalen, lees-/isoleringstekens, digniteitspunten en sluitingstekens. Als derde worden de interne kenmerken beschreven. Dit zijn allereerst formele kenmerken, zoals de dictaatvorm en de taalkeuze. Vervolgens komen de inhoudelijke kenmerken aan bod: de oorkonders, de inhoud, de aanwezigheid van een editie of regest van het document, en een eventuele relatie met een schepenprotocol of ander document. Het laatste deel omvat de datering: een opgave van de datumregel, het type datering, en tenslotte de vermelding van kwarteeuw en kwartier van de Meierij, ten behoeve van de analytische tabellen en grafieken.

Bij de inhoud willen we nog even stilstaan. Hoewel de stukken inhoudelijk zijn onderzocht, is ervoor gekozen om geen regest of samenvatting van de inhoud op te nemen. Van de meeste oorkonden bestaan immers reeds uitgaven, of regesten in archiefinventarissen. Daarnaast vormen de oorkonden, in het bijzonder vanaf de vijftiende eeuw, wanneer we ook schepenprotocollen tot onze beschikking hebben, slechts een klein deel van de schriftelijke activiteit van de schepenbanken. Het zou derhalve niet verantwoord zijn de oorkonden inhoudelijk samen te vatten, en dit niet eveneens voor de vele duizenden contracten in de protocollen te doen. Wel hebben we in enkele woorden de rechtshandeling en de locatie van eventuele onderpanden opgenomen, aangezien dit nuttig is om de aantrekkingskracht van de individuele schepenbanken te bestuderen. Ook wanneer in de oorkonden melding wordt gemaakt van procedures of feiten die relevant zijn voor het onderzoek, zijn deze in de database opgenomen. Ten behoeve van de paleografische methode zijn in principe alleen originele stukken opgenomen. Afschriften of kopieën van oorkonden zijn slechts tot circa 1300 geraadpleegd, tenzij een bewaarde kopie in de Meierij zelf en binnen de onderzochte periode is vervaardigd. In dat geval is ook de kopie immers een voorbeeld van Meierijse schriftproductie.

Een uitzondering op het bovenstaande betreft enkele bronnen van bijzondere aard. Hiertoe behoren onder meer de gildekaarten: oorkonden waarmee een schuttersgilde werd opgericht of erkend, en waarin de voorschriften voor de gildebroeders waren opgenomen. Slechts één gildekaart, van het Sint-Jorisgilde te Tilburg, hebben we in origineel aangetroffen en is daarom opgenomen in de paleografische analyse. Ten behoeve van de bestudering van andere facetten van het gebruik van het geschreven woord in de laat-

middeleeuwse Meierijsse samenleving zijn deze bronnen ook in afgeschreven vorm van waarde. Voor de schepenprotocollen is voor een andere werkwijze gekozen dan voor de oorkonden. Elk schepenprotocol is tot foliumniveau uitgewerkt, waarbij telkens de datering en schrijfhand is opgegeven. Losse folia en losliggende briefjes zijn eveneens gesignaleerd.

Met dergelijke restricties in het bronnenmateriaal hebben we onze toevlucht gezocht tot ‘*une approche pluridisciplinaire*’ bestaande uit een aantal historische hulpwetenschappen, te weten paleografie, diplomatiek, codicologie, en prosopografie.⁴⁸ Gedurende de laatste decennia is er een niet onaanzienlijke nieuwe aandacht gekomen voor deze oude hulpwetenschappen en heeft men vanuit vernieuwde uitgangspunten nieuwe conclusies kunnen trekken met betrekking tot de bestudeerde historische bronnen. Zij worden hiermee minder als tekstdragers bestudeerd en meer als materiële objecten. Voor deze studie dienen zich twee relevante methodes aan voor het achterhalen van het ontstaansmilieu van oorkonden.⁴⁹

De paleografische of klassieke methode werd aan het begin van de vorige eeuw ontwikkeld door Bresslau. Het uitgangspunt van deze methode is het schrift. Op basis van een identiek handschrift kunnen oorkonden aan bepaalde ‘schrijfhanden’ worden toegeschreven. Wanneer twee of meer oorkonden van dezelfde scribent één oorkonder kennen maar aan verschillende destinatarissen zijn gericht, is de scribent te lokaliseren in het milieu van de oorkonder. Omgekeerd zullen twee of meer oorkonden van dezelfde scribent, met meerdere oorkonders en één destinataris, zijn geschreven door een scribent in de nabijheid van de destinataris. In de praktijk moet tevens rekening worden gehouden met een derde partij die als schrijver optreedt. De vervaardiging van de oorkonde kan vanuit dit uitgangspunt worden gelokaliseerd. Hierbij gaat men er *a priori* van uit dat de opsteller en de schrijver van de oorkonde dezelfde persoon zijn. Pas in een tweede stadium kan onderzocht worden of er kenmerkende formuleringen in de teksten van de betreffende oorkonden te vinden zijn, die al dan niet aan de schrijver kunnen worden toegeschreven. Het bepalen of twee stukken door dezelfde persoon zijn vervaardigd is een lastige klus, voor een aanzienlijk deel gebaseerd op subjectieve waarnemingen. In 1993 promoveerde Burgers op de paleografie van de in Holland en Zeeland vervaardigde documentaire bronnen uit de dertiende eeuw. In deze studie heeft hij getracht een methode op te stellen die de toeschrijving van schriftstukken aan dezelfde *scriptor* op basis van objectieve elementen mogelijk maakt. Hoewel Burgers benadrukt dat zijn methode niet waterdicht is, en identificatie nog altijd ten dele berust op subjectiviteit, heeft deze methode bruikbare resultaten voortgebracht, zowel in Burgers’ eigen studie als in verschillende jongere studies die van zijn werk gebruik hebben gemaakt.

De tweede relevante methode, de diplomatische methode, gaat primair uit van het *dictamen*, de zinsdelen die bij elkaar de oorkondetekst vormen. Deze methode is in de jaren zestig door Prevenier ontwikkeld in diens studie naar de kanselarij van de Vlaamse graven, en heeft – in tegenstelling tot de paleografische methode – vooral aanhang onder

⁴⁸ De term is ontleend aan De Paermentier, ‘Les scribes comtaux au service de Jeanne de Constantinople’.

⁴⁹ Deze twee alinea’s zijn gebaseerd op Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 32-34.

Belgische mediëvisten. Uit documenten die met grote zekerheid in een bepaald centrum moeten zijn vervaardigd, worden de kenmerkende dictaatonderdelen geïsoleerd. Wanneer dezelfde bewoordingen in andere stukken voorkomen, kunnen deze stukken ook worden toegeschreven aan dat schrijfcentrum. Met dit corpus van door dezelfde redacteur opgestelde oorkonden kan vervolgens worden onderzocht of er bepaalde schrijfhanden op regelmatige basis samenwerken met deze redacteur. In beginsel wordt bij deze methode aangenomen dat de redacteur en de scribe twee verschillende figuren zijn.

Tussen de exponenten van beide methoden heeft een *bellum diplomaticum* plaatsgevonden, waarin beide methoden aan hevige kritiek onderhevig zijn geweest. Wij hebben ons niet geheel kunnen onttrekken aan deze kwestie. Na afweging hebben we de paleografische methode voor deze studie waardevoller geacht dan de diplomatische methode. De standaardisatie van de oorkondeteksten, die reeds vanaf de veertiende eeuw optrad in de gehele Meierij en een vrijwel onveranderbaar stramien bood voor de latere periode, maakt het vrijwel onmogelijk om individuele inbreng te identificeren. Dit geldt voor de twee omvangrijkste bronnencorpora: voornamelijk voor de oorkonden, maar in mindere mate ook voor de schepenprotocollen, die feitelijk dezelfde teksten, opgesteld volgens hetzelfde stramien, bevatten. Een ander probleem betrof de gecompliceerde hiërarchie van het Meierijsche schrijfwesen. Hoewel elk van de schrijfbambten van de vier kwartieren formeel in handen van één pachter was, was de situatie in werkelijkheid vele ingewikkelder. De ambten werden onderverpacht, of de schepenbanken binnen de kwartieren werden verdeeld onder meerdere scribenten.⁵⁰ Om hier inzicht in te krijgen, is een paleografische analyse van de handschriften bruikbaar dan de diplomatische methode. Tenslotte betreft ons onderzoek een grotere, rurale regio met meerdere schrijfcentra. Onze werkhypothese is, dat individuele scribenten de verbindingsschakels tussen deze centra waren, en dat de werkwijze in de verschillende Meierijsche schrijfcentra veelal gelijk zal zijn geweest.

2.1. De paleografische methode

Om bovenstaande redenen is primair gekozen voor een paleografische analyse van het materiaal. De methode Burgers is in beginsel in versimpelde mate toegepast. Hierbij is vooral gelet op de *ductus* van letters en kenmerkende schrijfgebruiken, en in tweede instantie op getalsmatige aspecten, zoals de hellingshoek en de schrijfhoek. Op deze wijze hebben we profielen opgesteld van 306 schrijfhanden. In bijlage 5 is deze lijst uitgewerkt. Ieder schrijfhandprofiel is volgens dezelfde structuur opgezet.

Als eerste heeft de schrijfhand een siglum gekregen, bestaande uit een plaatsnaam en een rangletter. Deze plaatsnaam wordt voluit gegeven, met uitzondering van secundaire elementen: Sint-Oedenrode treft men bijgevolg aan onder Oedenrode. Het afkorten van de plaatsnaam tot een tweelettercombinatie, zoals in de proefschriften van Burgers en Dijkhof gangbaar is, is hier vanwege de veelvoud aan plaatsen niet bruikbaar. Er zou namelijk verwarring kunnen ontstaan tussen plaatsen als Oerle en Sint-Oedenrode; Oisterwijk en Oirschot; Someren en Son; Heesch, Heeze (en Leende) en Heeswijk. In de regel is gekozen voor de plaats waar de vroegste schrijfactiviteit van de scribe heeft

⁵⁰ De schrijfbambten komen aan bod in hoofdstuk V.

plaatsgevonden. Hierop zijn echter enkele uitzonderingen gemaakt wanneer de scribent het leeuwendeel van zijn activiteit in een groter schrijfcentrum heeft uitgevoerd. Van de 24 door hand Oirschot GG gemundeerde oorkonden bijvoorbeeld zijn de eerste twee uitgevaardigd door schepenen te Bergeijk; de overige, inclusief het grootste deel van zijn schrijfactiviteit in schepenprotocollen, door schepenen van Oirschot. De rangletter duidt de volgorde van de handen binnen de plaats aan, gebaseerd op de vroegste activiteit. Het tweede element van elk profiel is de chronologische afbakening van de werkzaamheden van deze hand. Hierbij is een onderscheid gemaakt tussen activiteit in registreroering en activiteit in oorkonden.

De eigenlijke beschrijving van een hand valt uiteen in twee onderdelen. Het eerste onderdeel omvat de algemene kenmerken van de schrijfhand. Hierin zijn vijf elementen opgenomen: het schrifttype, de hellingshoek, de mate van prononciatie, de schrijfhoek en de connectiviteit. Determinatie van het schrifttype is gebaseerd op de zes hoofdtypen van Derolez, en toegepast middels het vereenvoudigde schema van Jaski.⁵¹ De hellingshoek (de hoek van de opgaande letters ten opzichte van de schrijflijn) en de schrijfhoek (de hoek van de haarlijnen ten opzichte van de schrijflijn) zijn tot stand gekomen op basis van metingen. De mate van prononciatie (de verhouding tussen de dik aangezette lijnen en de haarlijnen) en connectiviteit (de mate waarin letters aan elkaar verbonden zijn) zijn onderhevig aan grotere subjectiviteit. Het tweede onderdeel van de beschrijving betreft de individuele lettervormen. Er wordt per hand een – niet-exhaustieve – lijst gegeven van opvallende letters, met een tekstuele beschrijving. Burgers waarschuwt voor een identificatie gebaseerd voornamelijk op bijzondere lettervormen. De praktijk tijdens de onderzoeksfase heeft uitgewezen dat bepaalde letters, zoals de *g*, *b* en *v*, de beste indicatoren van een handschrift zijn.⁵² Het alfabet is dus niet evenredig vertegenwoordigd in deze lijst.

Tenslotte wordt een chronologische lijst van de door de hand vervaardigde oorkonden en andere losbladige documenten gegeven, voorzien van de omgerekende datum, de uitvaardigers, en het corresponderende nummer in de database van de oorkonden.

2.2. *De diplomatische methode*

Hoewel de diplomatische methode slechts in mindere mate geschikt is voor dit bronnenkorpus, biedt het toch een nuttig ander gezichtspunt voor de bestudering van de verspreiding en ontwikkeling van het schriftgebruik in de Meierij. De bruikbaarheid dient zich voornamelijk aan in de analyse van de oudere oorkonden, uitgevaardigd tot halverwege de veertiende eeuw. Voor deze periode is de overlevering van originelen immers zeer lacuneus, zodat de basis voor handschriftidentificaties in veel gevallen niet toereikend of zelfs geheel afwezig is. Dit is een zwakte in de paleografische methode die reeds door Dijkhof is erkend.⁵³ De diplomatische methode maakt het mogelijk dat ook slechts in afschrift overgeleverde oorkondeteksten kunnen worden betrokken in het onderzoek.

⁵¹ Derolez, *Palaeography*. Jaski, *Grid of Gothic scripts*.

⁵² Burgers, *De paleografie*, 490.

⁵³ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 36-37.

We hebben hierboven beschreven dat met deze methode in beginsel gezocht wordt naar dictaatstructuren die kenmerkend zijn voor de schriftproductie rondom een bepaalde uitvaardiger. In een vervolgstadium kan in documenten die op naam van anderen staan, gezocht worden naar dezelfde structuren. Indien dit voorkomt, is het goed mogelijk dat deze personen voor de vervaardiging een beroep hebben gedaan op het schrijfcentrum van de eerstgenoemde uitvaardiger. Bij deze werkwijze richt men zich echter in beginsel op slechts één centrum waarvan men de nagelaten schriftproductie wenst te bestuderen. In een uitgestrekte regio als de Meierij is evenwel, zoals reeds opgemerkt, niet sprake van één schrijfcentrum, maar van verschillende centra. Het is derhalve zeer lastig om bij dictaatonderdelen te bepalen in welk van de centra deze zijn ontwikkeld. Dit is ook niet de hoofdvraag; belangrijker achten wij het, te achterhalen welke overeenkomsten er tussen de verschillende centra bestaan, om hieruit netwerken te kunnen reconstrueren. Voor hetzelfde doeleinde hebben we de dictaatanalyse ook gebruikt om invloeden vanuit 's-Hertogenbosch op het platteland te onderscheiden.

Gezien de beperkte rol van deze methode hebben we niet van alle oorkonden een dictaatsleutel opgesteld. In plaats daarvan hebben we slechts tot circa 1340 de oorkonden op gedetailleerd niveau onderzocht. Voor de latere periode, toen het *dictamen* in vrijwel de gehele Meierij was gestandaardiseerd, hebben we ons beperkt tot bestudering van de standaardstructuren en de significante afwijkingen hiervan. Een detailanalyse van de varianten is ondoenlijk, aangezien het bij deze groep om meer dan 2.500 oorkonden gaat.

2.3. Prosopografie

Hierboven hebben we gezegd dat in hoofdstuk IV een prosopografische schets zal worden gegeven van de geïdentificeerde Meierijsse scribenten. Een prosopografie is een 'kollektieve of groepsbiografie waarin de eksterne karaktertrekken van een populatie die iets gemeenschappelijk heeft (beroep, sociale of geografische oorsprong, leeftijd, opvoeding, enz.) beschreven wordt. Aldus worden gemeenschappelijke kenmerken van een groep *actores* in de geschiedenis bloot gelegd'.⁵⁴ Een dergelijk project is slechts dan mogelijk, wanneer voor elk lid binnen de onderzoekspopulatie dezelfde gegevens worden verzameld en vergeleken. Uiteraard komt hiermee een praktisch bezwaar naar voren: niet van ieder lid is de overleveringssituatie immers even gunstig. Er zijn personen over wie een aparte studie kan worden geschreven, terwijl aan de andere kant van het spectrum soms niet veel meer bekend is dan een naam. Het gewicht van de slechter gedocumenteerde personen in de analyse is dan onevenredig groot. Dit bezwaar kan niet vermeden worden; we kunnen slechts hopen dat door diepgravend archief- en literatuuronderzoek zoveel mogelijk materiaal kan worden verzameld.

Dit verzamelproces bleek een tijdrovende en zware bezigheid. Het ontbreekt ons ten eerste aan demografische gegevens, daar de parochiale registratie met dopen, huwelijken, en begrafenissen pas vanaf het eind van de zestiende eeuw werd bijgehouden.⁵⁵

⁵⁴ De Ridder-Symoens, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis', 96.

⁵⁵ De Sint-Jansparochie in 's-Hertogenbosch kent de oudste registers, beginnend in 1565. In de Meierij vinden we vóór 1600 al registers in de parochies van Oirschot en Tongelre (1583), Heeswijk (1588), Helvoirt (1592), Oisterwijk en Esch (1597), en Sint-Michielsgestel (1598). Vgl.

Kennis van iemands leeftijd en datum van huwelijk of overlijden hebben we zodoende slechts in een klein aantal gevallen – en ook dan met de nodige voorzichtigheid – wanneer deze om de een of andere reden zijn opgetekend.⁵⁶ Desondanks zijn dergelijke precieze gegevens niet onmisbaar voor een prosopografie. Hun aanwezigheid maakt het uiteraard eenvoudiger om uitspraken te doen over de leeftijd bij de aanvang van de carrière, de duur van hun ‘pensioen’, of de partnerkeuze en omvang van het gezin – om enkele voorbeelden te noemen. Wel kleeft aan het gebruik van deze bronnen het probleem dat ze vaak incompleet zijn, en dat de informatie onvolledig of lastig te interpreteren is. Al ten tijde van het opstellen van deze registers heeft men het niet altijd even nauw genomen met de voorschriften.⁵⁷

Veruit de meeste informatie die we hebben vergaard over de schrijfkraften is afkomstig uit de verschillende schepenprotocollen. Dit zijn grotendeels dezelfde lokale registers die we paleografisch hebben onderzocht. Hierin zochten we enerzijds naar persoonlijke aantekeningen van de schrijvers, anderzijds naar akten waarin zij en hun verwanten als partij optraden. Dit brontype verschaft informatie over goederenbezit, goedheid, publieke ambten, maar ook over netwerken en familieverbanden. Een bijkomend voordeel ten opzichte van de doop-, trouw- en begraafregisters is bovendien dat de inhoud van de protocollen rechtskracht en juridische consequenties had, en daardoor zorgvuldiger en preciezer zal zijn. Bij het doornemen van deze registers hebben we dankbaar gebruik gemaakt van de regesten die in de afgelopen decennia zijn gemaakt en veelal al digitaal beschikbaar zijn gekomen.⁵⁸ Daarnaast is ook in het Bossche schepenprotocol gezocht. Voor de periode 1367-1501 stond het ficher Smulders-Spierings ons ter beschikking. Deze ongeveer 800.000 fiches bevatten per plaats verwijzingen naar akten in de registerbanden, met opgave van de belangrijkste partijen. Getracht is om zoveel mogelijk van alle Meierijse plaatsen, maar in het bijzonder van de plaatsen waar een schepenbank gelokaliseerd was, de fiches door te nemen. Voor de periode vanaf 1501 werd het zoeken vergemakkelijkt door het Vele Handen-project ‘Brabanders in het Bosch’ Protocol 1501-1793’. Tussen 2015 en 2018 hebben vrijwilligers de achttiende-eeuwse indices op deze protocollen getranscribeerd en via een database toegankelijk gemaakt. De indices zelf zijn helaas niet zeer gedetailleerd, maar bieden in ieder geval een eerste toegang tot het materiaal.

Uiteraard is ook het prosopografische onderzoek gebaseerd op het werk van voorgangers. De hedendaagse onderzoeker heeft voor Noord-Brabant een rijke traditie van lokale geschiedbeoefening en genealogie tot zijn beschikking, beginnend in de naoorlogse

Wijnaendts van Resandt, *Repertorium DTB*. Voor prosopografisch onderzoek in een periode waar deze bronnen wél aanwezig zijn, zie Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 59-68.

⁵⁶ Enkele klerken hebben hun leeftijd opgegeven bij getuigenverklaringen. Vaak zijn deze leeftijden echter schattingen, afgerond op (halve) tientallen. Maar ook bij andere leeftijden kan het enige jaren afwijken. Een voorbeeld hiervan geeft Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 238.

⁵⁷ Kruijff, *Beschrijving*, 5-7.

⁵⁸ We verwijzen hier onder meer naar de regesten van de schepenprotocollen van Oirschot, Boxtel, Liempde, (J. Toirkens), Helmond (H. Beijers en S. van Wetten), Oisterwijk (W. de Bakker), Eindhoven (ten dele, J. Melssen), Tilburg (J. Trommelen), en die van Lithoijen, Sint-Oedenrode, Erp, Schijndel, Lith, en Berlicum.

periode.⁵⁹ Allereerst is er een lange lijst periodieken die door de vele heemkundige verenigingen worden of werden uitgegeven. De kwaliteit en het niveau van de bijdragen zijn niet altijd hoogstaand, maar veelal worden waardevolle gegevens of bronnen gepresenteerd die op andere manieren niet beschikbaar zijn. Daarnaast zijn er meer algemene reeksen zoals het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* (voortzetting van *Varia Historica Brabantica* vanaf 1984) en de *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland*. In het verleden richtte de *Brabants Heem* (1949-2009) zich op volkskunde, terwijl in *De Brabantse Leeuw* (1952-2009) de aandacht meer op genealogie lag. In dit laatste tijdschrift trad gedurende de tweede helft van de vorige eeuw een democratisering alsmede een verwetenschappelijking van de genealogie op. Niet langer vormden de bestuurlijke, culturele en economische elites het leeuwendeel van de kopij; gewone families uit de midden- of onderklasse van de samenleving kwamen meer en meer in kaart. Voor de verwetenschappelijking is de Brabantse geschiedbeoefening volgens Adriaenssen vooral schatplichtig aan Smulders, wiens onderzoek steunt op degelijk bronnenonderzoek. Veel van Smulders' publicaties zijn slechts opsommingen van historische feitjes, veelal opgespoord tijdens zijn indexatie van het Bossche schepenprotocol; desondanks steunt alles op diepgaande bestudering van tot dan toe zelden geraadpleegde archiefbronnen.⁶⁰

Om de ontwikkeling van bepaalde kenmerken te onderzoeken, hebben we in meerdere gevallen de scribenten opgedeeld naar kwartier en/of periode. De geografische opdeling leverde weinig problemen op; slechts een handvol scribenten heeft in meer dan één kwartier gewerkt. Voor hen is besloten te sorteren op basis van de eerste schrijfviteit. Lastiger was het opdelen op chronologische basis. Meestal is gebruik gemaakt van perioden van 25 jaar, maar afhankelijk van het soort vergelijking kon de periode oplopen tot 50 of zelfs 100 jaar. Als uitgangspunt is gekozen voor de toewijzing aan de periode waarbinnen de scribent het grootste deel van zijn activiteit heeft uitgevoerd. De Mierlose schrijver Henrick van Enckenvoirt, wiens schrijfviteit de periode 1443-1486 omvat, is daarom primair ingedeeld bij het tijdvak 1451-1476. In gevallen waarbij het noodzakelijk was te weten hoeveel scribenten met een bepaald gemeenschappelijk kenmerk in totaal binnen een bepaalde periode werkzaam zijn geweest, zijn alle tijdvakken waarbinnen enig deel van de activiteit heeft plaatsgevonden, meegeteld. In het geval van Van Enckenvoirt betreft dit ook de jaren 1426-1450 en 1476-1500. Na toepassing van deze regels bleek er slechts één probleemgeval te bestaan. De carrière van de Helmondse klerk Peter van der Straten, die duurde van 1397 tot 1451, beslaat twee complete tijdvakken (1401-1425 en 1426-1450). Besloten is om hem bij het eerste tijdvak in te delen. Kwantitatief gezien heeft het grootste deel van zijn activiteit in deze kwarteeuw plaatsgevonden.

2.4. Definities en begrippen

Alvorens de resultaten van het onderzoek te presenteren, is het noodzakelijk enige definities voorlopig vast te stellen. Pas in het tweede en derde deel van deze studie zullen we onderzoek doen naar de precieze aard van de schrijfcentra en het personeel in de Meierijse schrijfcentra. Om die reden hebben we tot dat punt Rem gevolgd in haar ne-

⁵⁹ Bijsterveld, 'Tussen dilettaantisme en deskundigheid'.

⁶⁰ Adriaenssen, 'Stamboom van de Brabantse Leeuw', 14-16.

venstelling van de termen ‘scribent’, ‘schrijver’, ‘*scriptor*’ en ‘(schrijf)hand’. Ook in deze studie gebruiken we deze woorden – de laatste als metonymie – om een persoon aan te duiden die fysiek een document heeft geschreven, zonder hiermee beweringen te doen over zijn rol als dictator van het stuk of een eventuele professionele aanstelling bij een schrijfcentrum.⁶¹ Voor een daadwerkelijke functionaris, dat wil zeggen een schrijver in dienst van een schrijfcentrum of met een dergelijke officiële functie, zullen we vanaf hoofdstuk IV de term ‘klerk’ introduceren. Dit is tevens een van de meer frequente contemporaine termen.

Het is onverantwoord om *a priori* een definitie te formuleren voor de organisatie van schrijvers, klerken of schrijfhanden die als één geheel in dienst staat van een uitvaardiger. In de literatuur is het nodige geschreven over de kenmerken van een ‘kanselarij’, ‘scriptorium’, ‘secretarie’ en soortgelijke termen. Pas na bestudering van al het materiaal kunnen we uitspraken doen over de aard van de organisatievorm. Dit zal in hoofdstuk VI aan bod komen. Voorlopig hanteren we de neutrale term ‘schrijfcentrum’, gebruikt door Dijkhof naar analogie van Kruisheers definitie van een kanselarij.⁶² Deze zullen we in de volgende drie hoofdstukken gebruiken om een documenten producerende entiteit aan te duiden.

⁶¹ Rem, *De taal*, 17-18.

⁶² Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 31.

Hoofdstuk II. De schrijfactiviteit in de Meierij

Tezamen met het derde hoofdstuk vormt dit hoofdstuk het eerste deel van de studie, waarin de schrijfactiviteit binnen de Meierij in kaart zal worden gebracht. De bijdrage van dit hoofdstuk hieraan bestaat uit het bestuderen van het bronnen-corpus van oorkonden, schepenprotocollen en andere administratieve bronnen middels de twee in het vorige hoofdstuk genoemde methodologieën.

1. De paleografische analyse

De eerste analyse die op het bronnencorpus is toegepast, maakt gebruik van de klassieke of paleografische methode. In het eerste deel van dit hoofdstuk worden de resultaten van dit onderzoek weergegeven. In bijlage 5 zijn alle schrijfhanden beschreven, gelokaliseerd, en voorzien van een lijst met de door hen vervaardigde originelen.

Chronologisch is het materiaal in twee blokken opgedeeld. De eerste paragraaf omvat de vroegste geschiedenis tot 1300, het tweede blok beslaat de periode vanaf 1301 tot het einde van de onderzochte periode in 1550. Ten gevolge van de gebrekkige overlevering uit de periode voorafgaand aan de veertiende eeuw is besloten in de bespreking van de twaalfde- en dertiende-eeuwse oorkonden de paleografische en diplomatische disciplines samen te behandelen. De diplomatische analyse van de stukken na 1300 heeft plaats in paragraaf 2.

1.1. Schrijfactiviteit voor 1301

In den beginne, dat wil zeggen tot de tweede helft van de dertiende eeuw, lijkt het schrijflandschap in de Meierij vrij woest en ledig te zijn. Schriftproductie die aantoonbaar binnen de Meierij kan worden gelokaliseerd is gering, bovendien zijn er slechts weinig centra waar deze productie plaats zou hebben kunnen vinden. Parallel aan de ontwikkeling op bovenregionaal niveau zijn het personen uit het religieuze circuit die zich als eerste actief bezighouden met de uitvaardiging van deze stukken, gevolgd door de lokale heren en pas in een later stadium het bestuur van de steden en dorpen in het gebied.

Binnen de grenzen van de Meierij treffen we de vervaardiging van de vroegst bekende oorkonden aan bij de religieuze instellingen. Het oudste stuk is gedateerd op 2 oktober 1192 en betreft het onderbrengen van de inwoners van Helvoirt bij de kerk van 'Oost-Tilburg'.¹ Hoewel deze rechtshandeling verleden is door de heer van Tilburg in de genoemde kerk, blijkt uit de zegelaankondiging dat het kapittel van Hilvarenbeek betrokken is geweest bij de totstandkoming van het stuk. Ook bij de daaropvolgende heerlijke oor-

¹ ONB I, nr. 80. Onder de getuigen bevinden zich echter geen namen die als geestelijken worden geïdentificeerd.

konden blijkt er telkens betrokkenheid te zijn geweest van geestelijke instellingen.² Zij boden middels hun tussenkomst een groter vertrouwen in de rechtskracht van het stuk. Gedurende de twaalfde en dertiende eeuw bestonden er binnen de Meierij namelijk nauwelijks instanties die oorkonden uitvaardigden en bekrachtigden. De schepenenbank van 's-Hertogenbosch was de eerste permanente beoorkondingsinstantie in de regio. Vanaf 1238 zijn er documenten van overgeleverd.³ Gedurende vrijwel de gehele dertiende eeuw was deze schepenenbank ook de enige uitvaardiger van documenten betreffende rechtshandelingen betreffende goederen en rechten binnen de Meierij. Vanaf het laatste decennium van de dertiende eeuw zocht men ook toegang tot notarissen om rechtshandelingen te bekrachtigen. In eerste instantie reisden de partijen hiervoor naar de centra af waar het notariaat gevestigd was, zoals Luik, terwijl vanaf op zijn laatst 1306 het notariaat zich ook verspreidde naar de Meierij zelf.⁴

Desalniettemin zijn er toch sporen van geletterde activiteit waar te nemen bij de Meierijse nederzettingen zelf. In de literatuur worden keuren gezien als een van de eerste uitingen van lokale interesse in - en gebruik van het schrift. Men gaat niet meer uit van een éénrichtingverkeer vanuit de vorst naar de gemeenschap, maar van een interactieve relatie waarin beide partijen invloed uitoefenen op de totstandkoming van het handvest.⁵ Het duidelijkste voorbeeld hiervan treffen we aan in de codificatie van de privileges van Oisterwijk, gegeven in 1230.⁶ Deze oorkonde beschrijft hoe de hertog aan 'hen in Oisterwijk' de keuze heeft gegeven welk vrijheidsrecht zij verlangen te bezitten, waarna zij voor het Bossche recht kozen.⁷ Zowel voor het Bossche stadsrecht als de Oisterwijkse keur heeft Camps het vermoeden uitgesproken dat het hier een destinatarisuitvaardiging betreft, waarbij de rol van de hertog beperkt is gebleven tot de bekrachtiging. Het gaat echter te ver om deze voorbeelden aan te voeren als bewijs voor schrijfactiviteit in de regio, temeer daar de originelen verloren zijn gegaan. Behulpzamer bij deze vroege stukken is de diplomatiek. Wanneer namelijk het dictaat van de schenkingen aan Eindhoven en Sint-Oedenrode wordt vergeleken, blijken in deze stukken geen aanwijzingen voor stedelijk initiatief aanwezig. Belangrijke onderdelen van het *dictamen* zijn vrijwel identiek en het gebruik van het woord *videntibus* in de *inscriptio* is uitzonderlijk voor Meierijse oorkonden, terwijl dit wel in hertogelijke oorkonden uit die jaren voorkomt.⁸ We kunnen zodoende aannemen dat deze twee stukken, hoewel opgesteld in 's-Hertogenbosch, producten van de hertogelijke kanselarij zijn. Tot dezelfde conclusie zijn we elders al gekomen voor de reeks van uitgaven van gemeenschappelijke gronden aan Aarle-Rixtel en

² ONB I, nrs. 85, 87-88, 91, 101, 107-108, 118, 119, 122, 125, 128, 135-136, 138, 141, 149, 155, 161, 175, 177-178, 180, 184.

³ Van Synghel, *Actum*, 37.

⁴ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 44.

⁵ Kruisheer, *Het ontstaan van de stadsrechten*, 47-57. Kruisheer, *Zeeuwse landkeuren*, 62-63, 70-71. Vgl. Camps, *De stadsrechten*, 74-76.

⁶ De verlening van de Bossche keur vond verschillende jaren vóór de codificatie plaats, waarschijnlijk rond het eerste decennium van de dertiende eeuw. Vermeer, *Gescreven tOestervijk*, 107.

⁷ ONB I, nr. 150. '*electionem scilicet illis in Oisterwich dedimus, quale ius libertatis sibi observare vellent. Accepto consilio elegerunt ius libertatis burgensium de Busco sibi dare.*'

⁸ ONB I, nr. 154. Diercxsens, *Antverpia Christo nascens* I, 202-203. Van Uytven merkte dit in 1992 al op voor de stadsrecht-verleningen aan Eindhoven en Sint-Oedenrode. Van Uytven, 'Les moyennes', 71-72.

Beek, Helmond, Mierlo, Nuenen en Gerwen, en Oisterwijk op 4 december 1300.⁹ Qua *dictamen* en zelfs bijna qua woordkeus zijn de vijf stukken identiek, terwijl de drie in origineel overgeleverde stukken door één *scriptor* zijn gemundeerd.¹⁰

Behalve deze uitvaardigingen kunnen ook verschillende heerlijke oorkonden worden toegeschreven aan het hertogelijk milieu. De overdracht uit 1234 van Gijsbert, heer van Tilburg, had plaats in 's-Hertogenbosch en bevat onderdelen die kenmerkend zijn voor het dictaat van hertogelijke oorkonden.¹¹ Een tweede stuk van dezelfde oorkonder, uit 1244, is grotendeels volgens hetzelfde formulier opgebouwd.¹² Ditmaal echter speelde de hertog een actieve rol in de rechtshandeling. De plaats van uitvaardiging is niet opgegeven, maar op basis van de getuigenlijst zal deze oorkonde in de omgeving van Leuven zijn opgesteld.¹³ Een derde stuk, daterend uit 1257, werd eveneens in deze stad vervaardigd en betreft de verkoop van goederen door Boudewijn, voormalig heer van Vught, aan de hertog.¹⁴ Onder de getuigen is een Willem, '*notarius ducis*' aanwezig.¹⁵ In al deze stukken is de hertog, direct of indirect, een betrokken partij. Zodoende is het niet verwonderlijk dat een *scriptor* uit zijn milieu betrokken kan zijn geweest bij de totstandkoming van de oorkonden. Een aanvullend argument dat hiervoor pleit, is een door de schout van 's-Hertogenbosch uitgevaardigde oorkonde van april 1246. In de datering van dit stuk, dat qua dictaat identiek is aan de oorkonden van 1244 en 1257 en nauw verwant aan die van 1234, is namelijk de opmerking toegevoegd dat de hertog op dat moment in 's-Hertogenbosch verbleef.¹⁶ Aangezien dit dictaat niet in andere namens de schout opgestelde oorkonden voorkomt, volgt de conclusie dat de oorsprong eerder in het hertogelijk milieu gezocht moet worden.¹⁷

De eerste niet-Bossche schepenoorkonde uit de Meierij dateert van mei 1241 en is uitgevaardigd door schepenen van Helmond.¹⁸ Het is een vroeg stuk, en na een bijzondere Oisterwijkse oorkonde uit 1259 verschijnt de eerstvolgende overgeleverde schepenoorkonde pas veertig jaar later, eveneens van Helmondse schepenen.¹⁹ Hierna volgen Eindhoven, Oisterwijk, en Waalwijk in respectievelijk 1292, 1296, en 1303. De Oister-

⁹ Vermeer, *Gescreven t'Oesternijc*, 33.

¹⁰ ONB I, nrs. 600-604.

¹¹ ONB I, nr. 175.

¹² ONB I, nr. 206.

¹³ Onder de aanwezigen bevond zich, naast verscheidene hovelingen en hertogelijke ambtenaren, ook graaf Otto van Gelre. Deze was enige dagen eerder al getuige geweest bij een andere hertogelijke uitvaardiging over dezelfde juridische zaak, die in Park was opgesteld, zie ONB I, nr. 205. Een eerdere kwestie waar beide edelen bij betrokken waren, was te Leuth afgewikkeld, Sloet, *OGZ*, nr. 645.

¹⁴ ONB I, nr. 266. Vergelijk nrs. 243 en 254.

¹⁵ Waarschijnlijk kan deze persoon vereenzelvigd worden met de in 1263 genoemde Willem van Leuven, klerk en *notarius* van de hertogin. Vgl. ONB I, nr. 287. In twee hertogelijke oorkonden, de eerste uit 1232 en uitgegeven te Tongerlo, de tweede uit 1233 te Halen, worden eveneens hertogelijke klerken genoemd, respectievelijk '*Gerardus*, *Euerardus*, *Godefridus*, *clerici domini ducis*' en '*Io(hannes) notarius ducis*'. ONB I, nrs. 168 en 174.

¹⁶ ONB I, nr. 218, '*anno Domini M^o CC^o XL^o sexto, mense aprili domino duce existente tunc in Busco*'.

¹⁷ Ook in andere regio's van Europa speelde vorstelijke schrijvers en schrijfcentra een rol in de embryonale fase van het verschriftelijkingsproces. Vgl. Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 50.

¹⁸ ONB I, nr. 192.

¹⁹ ONB I, nr. 381.

wijkse oorkonde van 1259 past niet geheel binnen deze traditie, omdat hier sprake is van beïnvloeding door een andere partij. Het stuk maakt namelijk onderdeel uit van een reeks verklaringen door Brabantse plaatsen ten behoeve van de stad Antwerpen. Zowel uit dictationeel als paleografisch oogpunt kunnen deze oorkonden worden toegeschreven aan het milieu van de destinataris.²⁰

Helmond lijkt zo als eerste plaats in de Meierij de beschikking te hebben gehad over een schrijver. Dit houdt waarschijnlijk verband met de nabijheid van Maria van Brabant, die sinds 1235 in het kasteel te Helmond verbleef en het naburige klooster van Binderen stichtte.²¹ In ieder geval één scribent, Arnoldus, maakte deel uit van haar hofhouding en trad op als een van haar executeurs-testamentair.²² Bovendien onderhield ze banden met het Helmondse bestuur. Zo beoorkondde zij in 1242 een verklaring van Helmondse schepenen over het bos Asselt, en in 1256 traden de schepenen als getuigen op bij een door Maria uitgevaardigde oorkonde, die zij bovendien met het stadszegel bekrachtigden.²³ Twee andere originelen tenslotte, de eerste uit 1244, waarin Maria gemeenschappelijke gronden overdroeg aan de inwoners van Moorsel, en een oorkonde van de abdis en het klooster van Binderen uit 1249, bieden vergelijkingsmateriaal. Paleografisch lijkt er in ieder geval een overeenkomst te zijn tussen het schrift van de genoemde oorkonden, maar op diplomatisch vlak is de verwantschap evident.²⁴ Op basis van de overeenkomsten in de twee oorkonden van Maria volgt de conclusie dat het ontstaan van alle stukken in haar omgeving heeft plaatsgevonden. Wellicht was er sprake van een gedeeld schrijfcentrum dat voor Maria, de Helmondse schepenenbank, en het klooster van Binderen werkzaam was. Een gelijksoortige situatie trad op in de stad 's-Hertogenbosch, waar het productiemilieu van enkele schepenoorkonden uit de jaren zeventig bij de minderbroeders is gelokaliseerd.²⁵

In 1271 deed Hendrik van Bakel afstand van zijn aanspraken op het meierambt over Deurne ten gunste van de abdij van Echternach.²⁶ Onder de getuigen worden allereerst de schepenen van Helmond genoemd, die het stuk met het stadszegel bekrachtigden, gevolgd door drie schepenen van Deurne, één uit 's-Hertogenbosch, en enkele lokale geestelijken. Vermoedelijk zal deze oorkonde in samenwerking met de Helmondse schepenen zijn vervaardigd. Een significante aanwijzing wordt gevonden in de aanwezigheid

²⁰ Vermeer, *Gescreven 10e eeuw*, 32.

²¹ Van Bussel, 'Tussen Brabantse macht en keizerlijke nagedachtenis'.

²² ONB I, nr. 274: 'executores testamenti mei eligo (...) Arnoldum clericum meum, canonicum Thenensem.'

²³ ONB, I, nr. 195 en 261. Het bestaan van een zegel om officiële documenten te bekrachtigen kan een indicator zijn voor het bestaan van een schrijfcentrum, aangezien bekrachtigingsmiddelen noodzakelijk waren voor het uitvaardigen van betrouwbare documenten, zie bijvoorbeeld Szende, *Trust, Authority, and the Written Word*, 324-328. De bezegeling zal worden besproken in hoofdstuk III.

²⁴ Helmondse oorkonde uit 1241: ONB, I, nr. 192: 'omnibus presentes litteras visuris (...) salutem et cognoscere veritatem. Notum fieri volumus tam presentibus quam futuris quod (...) munimine nostro fecimus roborari.' Oorkonde van keizerin Maria uit 1242: ONB, I, nr. 194, 'universis presentes litteras inspecturis salutem et scire veritatem. Notum fieri volumus omnibus quod (...) sigilli nostri munimine roboratum.' Oorkonde van keizerin Maria uit 1244: ONB, I, nr. 201, 'universis presentes litteras inspecturis salutem et scire veritatem. Notum fieri volumus tam posteris quam presentibus quod (...) sigilli nostri munimine fecimus roborari.'

²⁵ Van Synghe, *Actum*, 39-40.

²⁶ ONB I, nr. 330

van een '*Petrus clericus dictus de Bindere*'.²⁷ Gezien de grote rol van de Helmondse schepenbank in deze rechtshandeling en de hierboven veronderstelde relatie met Binderen zou deze Peter betrokken kunnen zijn geweest bij de vervaardiging van de oorkonde.

Tijdens de jaren 1290 neemt het aantal oorkonden toe. Allereerst verschijnt in 1290 de eerste *scriptor* die binnen de Meierij te lokaliseren is: een klerk in dienst van de heer van Boxtel. Zijn hand is aangetroffen in drie oorkonden van 28 maart en in één van 14 juni van dat jaar.²⁸ Camps had reeds de drie stukken van 28 maart, die alle betrekking hebben op een kwestie met de abdij Floreffe over het patronaatsrecht van Veldhoven, aan dezelfde hand toegeschreven.²⁹ Omdat in de vierde oorkonde sprake is van een overdracht door de heer van Boxtel aan het klooster Postel, zou de scribe volgens de regels van de klassieke methode aan de heer van Boxtel verbonden zijn geweest. Of zijn schrijffactiviteit een grotere periode omspan, is niet bekend. De volgende overgeleverde Buxtelse oorkonde, uit 1293, blijkt binnen 's-Hertogenbosch te zijn geschreven.³⁰ In Eindhoven dateert de oudste oorkonde uit augustus 1292; hierin treden de schepenen als getuigen bij een belofte aan het klooster Postel op. Het dictaat van dit stuk komt in significante mate overeen met het dictaat dat in de jaren 1277/1286 in de Bossche schepenoorkonden gangbaar was.³¹ Dit doet vermoeden dat Eindhoven rond die tijd de dictaatgewoonten van de Meierijsche hoofdstad heeft overgenomen. Binnen het kwartier van Oisterwijk dateert de oudste overgeleverde oorkonde uit 1295; ze bevat een aantal schenkingen aan de Heilige Geesttafel van Waalwijk.³² Op meerdere punten is dit stuk een unicum. Allereerst is het in de volkstaal gesteld, enkele decennia voordat het Nederlands aan populariteit won op het platteland. Vervolgens is het stuk uitgevaardigd door de *Urheber* zelf, namelijk een zekere Nicolaas de Roede. Tezamen met de persoon (pastoor) van Waalwijk en twee andere getuigen heeft Nicolaas het stuk met zijn eigen zegel bekrachtigd. In vergelijking met de Waalwijkse schepenoorkonden uit de eerste jaren van de veertiende eeuw impliceert de formulering van het stuk dat het hier een om een uitvaardiging op persoonlijke titel gaat, zonder betrokkenheid van de lokale schepenbank. De eerste vermelding van Waalwijkse schepenen dateert uit 1303, zodat dit rechtscollege in de dertiende eeuw mogelijk nog niet bestond. Uit het jaar 1296 is een door Oisterwijkse schepenen uitgevaardigde oorkonde bekend. Het dictaat echter wijst in de richting van de abdij Tongerlo, de ontvangende partij in de rechtshandeling.³³

Ook in de kapittels vond schrijffactiviteit plaats. Reeds in 1216 had de Oirschotse kerk een zegel dat gebruikt werd in de beoorkonding van stukken, gevolgd door het kapittel van Hilvarenbeek in 1227.³⁴ De meeste oorkonden die van de kapittels bekend zijn, be-

²⁷ '*Petrus clericus de Binderen*' is het jaar daarop aanwezig bij een transactie voor schepenen van 's-Hertogenbosch; ONB I, nr. 335.

²⁸ Hand Boxtel heer A.

²⁹ Camps, ONB I, nr. 443.

³⁰ Van Synghel, *Actum*, 41. Hoewel de oorkonde op naam van de heer van Boxtel staat, bestaat de tweede partij uit Bossche burgers.

³¹ Vgl. ONB I, nrs. 355, 372, 388, 390, 409, 414, 417 en 420. Daarnaast is er een grote overeenkomst met het dictaat van nrs. 379 (1281) en 389 (1282), uitgevaardigd door de gardiaan van de minderbroeders te 's-Hertogenbosch.

³² Oorkonde nr. 354. Editie bij ONB I, nr. 519.

³³ Vermeer, *Gescreven t'Oestermijc*, 64.

³⁴ ONB I, nr. 113 en 138. De deken van Hilvarenbeek had in 1250 een eigen zegel; ONB I, nr. 237.

treffen interne of kerkelijke zaken, maar in enkele gevallen waren zij betrokken bij de totstandkoming van oorkonden voor derden.³⁵ De kapittels vormden centra van kennis. Oirschot had al in 1240 een schoolmeester (*scholasticus*), terwijl de hertog in 1248 de aanstelling van een schoolmeester voor het kapittel van Sint-Oedenrode verordonneerde.³⁶ In Hilvarenbeek was een schoolmeester actief in 1250.³⁷ De primaire taak van de *scholastici* was het leiden van de kapittelschool, waarin enerzijds een basisopleiding werd gegeven aan de kinderen van de parochianen en anderzijds de clerus werd opgeleid voor een kerkelijke carrière.³⁸ Verder behoorde het tot de taken van de schoolmeester om met zijn studenten op zon- en feestdagen in de kerk de canonieke uren bij te wonen en daarbij de zang te verzorgen.³⁹ In 1282 verscheen Gosewijn, een kanunnik uit Sint-Oedenrode, voor de Bossche schepenen om zijn tienden onder Enschoot over te dragen aan de abdij van Tongerlo.⁴⁰ Dit zou kunnen betekenen dat deze religieuze instellingen in 's-Hertogenbosch hun goederen lieten registeren, maar er is een addertje onder het gras. De kanunnik blijkt namelijk een persoonlijke binding met de stad te hebben: hij was de zoon van Welinus Knode, die tussen 1281/1296 in de Bossche schepenbank zitting had.⁴¹

De ontwikkeling van de lokale schrijfproductie had plaats in de schaduw van de Bossche schepenbank. Hier is een evolutie in het aantal uitgevaardigde oorkonden waar te nemen. Tussen de bewaard gebleven door schout en schepenen uitgevaardigde eerste oorkonden van 1238 tot aan het jaar 1301 zijn 107 oorkonden overgebleven. Hiervan hadden 52 stukken betrekking op goederen buiten de stad.⁴² Opvallend is echter dat in

³⁵ ONB I, 286, 324, 382, 384, 501 en ONB I, nr. 116. Drie kanunniken waren aanwezig als getuigen en het stuk is bezegeld met het Oirschotse kerkzegel. Zie ook ONB I, nr. 398, tevens beschreven in Frenken, 'De nieuwste Sint Oda-legende', 106, waarbij de oorkonder bij het ontbreken van een eigen zegel de oorkonden met dat van het kapittel van Sint-Oedenrode laat bekrachtigen.

³⁶ ONB I, nrs. 191 en 230.

³⁷ ONB I, nr. 237.

³⁸ Frenken, *Documenten*, 173.

³⁹ Dit was bijvoorbeeld het geval in Eindhoven. Melssen, 'Een register', 58.

⁴⁰ ONB I, nr. 390.

⁴¹ Jacobs, *Justitie en politie*, 245-247. Vgl. Frenken, 'De nieuwste', 114.

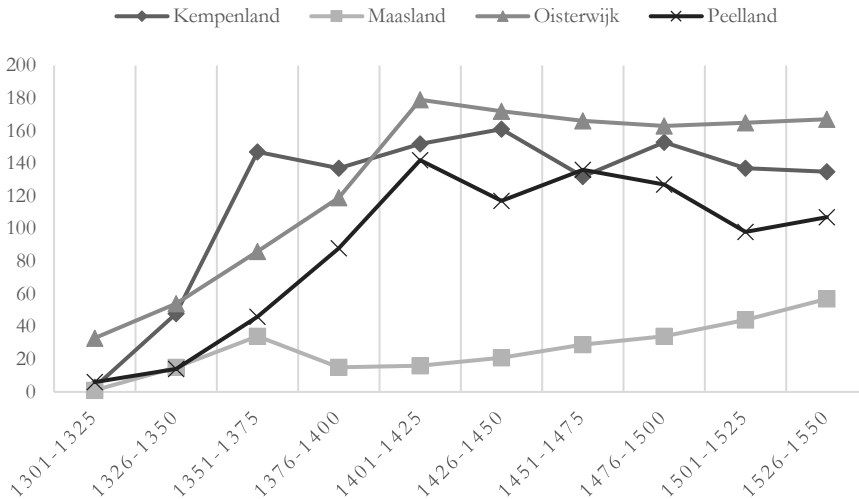
⁴² Van deze oorkonden wordt hier achtereenvolgens de bronvermelding gegeven, het jaartal, de locatie van de goederen, en of er sprake is van een Bossche poortter (aangeduid als BP). ONB I, nrs. 185 (1238; Berlicum), 212 (1245; Zonderwijk), 218 (1246; Lieshout), 226 (1248; Oisterwijk), 231 (1249; Gennep; BP), 285 (1266; Casteren; BP), 303 (1266; Sterksel), 315 (1268; [Michiels]gestel; BP), 335 (1272; Oss; BP), 337 (1272; Casteren; BP), 340 (1273; Son), 341 (1273; Zennewijnen; BP), 342 (1274; Oss; BP), 352 (1276; Waalre), 355 (1277; Bladel?; BP), 356 (1277; Hilvarenbeek), 359 (1278; Tilburg; BP), 371 (1281; Bladel), 372 (1281; Veldhoven; BP), 375 (1281; Tilburg; BP), 377 (1281; Veldhoven; BP), 379 (1281; Veldhoven; BP), 380 (1281; Gerwen; BP), 388 (1282; Oss), 389 (1282; Enschoot; BP), 390 (1282; Enschoot; BP), 409 (1285; Berlicum), 414 (1285; Gerwen; BP), 417 (1286; Heeswijk), 420 (1286; Mierlo?), 433 (1288; Nijnsel; BP), 439 (1289; Rixtel; BP), 460 (1291; Nistelrode en Lith; BP), 463 (1291; Lith; BP), 487 (1292; Steensel; BP), 497 (1293; Rosmalen; BP), 504 (1294; Oerle; BP), 505 (1294; Oerle; BP?), 509 (1294; Casteren; BP), 512 (1294; Schorvert; BP), 513 (1294; Tilburg), 517 (1295; Haaren), 522 (1295; Rosmalen; BP), 525 (1295; Berlicum), 528 (1295; Haaren; BP), 542 (1296; Meerwijk; BP), 593 (1300; Rosmalen; BP). Daarnaast zijn nog vijf exemplaren aangetroffen in Van Synghel, 'Editie', nrs. 1 (1261; Weelde), 2 (1272; Berghem), 4 (1295; Oerle; BP), 5 (1296; Geldrop; BP); 6 (1297/8; Geldrop; BP).

maar liefst 36 gevallen één of meer Bossche poorters of instellingen betrokken waren bij de rechtshandeling. Het aantal transporten waarbij plattelandsbewoners zelf een beroep hebben gedaan op de Bossche schepenbank, is dus vrij klein.

1.2. Schrijfactiviteit vanaf 1301

Ondanks het aantal overgeleverde oorkonden uit de dertiende eeuw begint de schrijfproductie in de Meierij pas op gang te komen vanaf de veertiende eeuw. We nemen nu afstand van de niet door de plattelandscentra uitgevaardigde stukken, en richten ons specifiek op het netwerk van schepenbanken en bestuurscolleges. Rond het jaar 1301 hebben we, uitgezonderd de stad 's-Hertogenbosch, zes vervaardigingscentra voor schepenoorkonden kunnen aanwijzen. Dit zijn Eindhoven, Helmond, Lith, Oisterwijk, Sint-Oedenrode, en Waalwijk. De aantallen overgeleverde stukken nemen zodanig toe dat een benadering als bij de oudere oorkonden niet meer praktisch is. We zullen bijgevolg de oorkonden voornamelijk getalsmatig behandelen, en wel in tien blokken van elk vijftientig jaar. Deze scheiding is volledig arbitrair en dienst slechts voor een beter overzicht. Per periode zullen we voor elk van de vier kwartieren van de Meierij de schrijfactiviteit beschrijven. Hierbij zullen onder meer de getalsmatige ontwikkeling, de geografische verspreiding, de rol van individuele schrijfkrachten alsook de groei van administratieve netwerken aan bod komen. Grafiek II.1 toont het aantal in origineel overgeleverde schepenoorkonden voor ieder kwartier, opgedeeld per chronologisch blok. Een gedetailleerder overzicht staat in Tabel II.1, waar de aantallen verder zijn opgedeeld per schepenbank.

Grafiek II.1. De aantallen overgeleverde originelen in ieder kwartier, opgedeeld per 25 jaar.



Tabel II.1. Aantal oorkonden uitgevaardigd door de Meierijse schepenbanken, per 25 jaar

	1301- 1325	1326- 1350	1351- 1375	1376- 1400	1401- 1425	1426- 1450	1451- 1475	1476- 1500	1501- 1525	1526- 1550	Tot.
Oisterwijk	33	54	86	119	179	173	166	163	165	166	1305
Boxtel	-	2	2	2	6	17	9	16	11	7	72
Drunen	-	1	1	6	4	8	10	4	7	5	46
Esch	-	-	-	-	-	-	-	1	2	1	4
Helvoirt	-	-	2	7	8	2	2	9	9	8	47
Hilvarenbeek	-	8	22	24	12	5	7	4	5	8	95
Loon op Zand	-	-	2	-	4	1	-	1	2	8	18
Mierde, Hooge- en Lage- Moergestel	-	2	1	4	6	5	7	8	4	3	40
Oisterwijk	-	-	1	4	6	8	10	13	6	19	67
St- Michielsgestel	10	23	26	41	73	68	50	27	49	36	403
Tilburg en Goirle	-	2	2	2	2	5	6	6	1	7	33
Vught	-	-	-	-	-	-	26	46	30	22	124
Waalwijk	-	-	10	9	22	9	5	8	17	21	101
Weelde	18	12	12	16	24	26	10	15	12	20	165
Overigen	1	2	1	1	1	13	12	2	-	-	33
Peelland	4	2	4	3	11	6	12	3	10	2	57
Aarle	-	-	-	1	-	1	1	6	4	5	18
Asten	-	-	-	-	1	4	-	2	-	1	8
Bakel	-	-	-	-	4	5	7	6	-	3	25
Budel	-	1	-	-	2	-	1	1	-	-	5
Deurne	-	-	-	1	8	7	25	14	5	7	67
Erp	-	-	-	2	6	3	4	4	7	7	33
Geldrop	-	-	-	-	-	-	-	3	4	-	7
Heeze en Leende	-	-	-	-	2	-	5	4	2	4	17
Helmond	2	5	13	25	43	35	26	29	13	6	197
Liempde	-	-	5	10	10	8	1	4	4	-	42
Lierop	-	-	-	-	-	-	-	1	3	4	8
Lieshout	-	-	-	-	1	-	-	-	1	5	7
Maarheeze	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	2
Mierlo	-	-	-	2	3	1	2	2	4	3	17
Nuenen	-	2	5	6	3	-	2	2	3	7	30
Schijndel	-	-	3	4	6	14	17	9	5	9	67
St-Oedenrode	1	4	8	6	15	12	19	14	8	11	98
Someren	-	1	8	12	10	5	3	5	7	2	53
Son	-	-	3	12	17	10	5	10	8	6	71
Stiphout	-	-	-	-	-	3	4	6	8	8	29
Tongelre	-	-	-	-	3	-	-	-	1	-	4
Veghel	-	-	1	6	5	5	6	3	4	17	47
Vlierden	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	2
Overigen	3	1	-	1	3	4	6	2	6	1	27

	1301- 1325	1326- 1350	1351- 1375	1376- 1400	1401- 1425	1426- 1450	1451- 1475	1476- 1500	1501- 1525	1526- 1550	Tot.
Kempenland	3	48	147	137	152	161	132	153	137	135	1205
Aalst	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	2
Beers, Oostel- en Westel-	-	-	1	1	1	2	2	1	-	1	9
Bergeijk	-	-	-	-	-	-	3	8	4	8	23
Bladel	-	-	-	-	2	13	7	4	11	9	46
Eersel	-	15	66	24	38	39	16	15	8	22	243
Eindhoven	3	6	8	4	9	3	4	17	16	8	78
Gestel bij Eindhoven	-	-	1	1	-	-	3	3	3	3	14
Lommel	-	1	-	1	1	-	-	-	3	3	9
Oerle	-	17	19	13	14	1	10	15	8	6	103
Oirschot	-	4	45	91	82	90	74	72	78	63	599
Reusel	-	-	-	-	-	2	3	3	-	2	10
Waalre en Val- kenswaard	-	2	2	-	4	10	9	10	3	3	43
Woensel	-	3	1	1	-	1	-	4	1	5	16
Overigen	-	-	4	1	1	-	-	1	2	1	10
Maasland	1	15	34	15	16	21	29	34	44	57	266
Alem	-	-	1	1	-	-	-	-	4	-	6
Berghem	-	-	1	1	-	-	8	3	-	1	14
Berlicum	-	1	3	2	2	2	3	1	1	8	23
Dinther	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3
Empel en Meerwijk	-	-	1	1	-	1	-	-	1	1	5
Geffen	-	-	-	-	-	3	-	1	8	10	22
Heesch	-	-	2	2	-	1	-	1	2	1	9
Heeswijk	-	10	4	-	2	3	3	8	1	5	36
Heze bij Rosmalen	-	2	-	2	1	1	1	5	7	1	20
Kessel	-	-	-	2	3	-	-	-	2	-	7
Lith	1	-	3	-	3	7	7	4	5	14	44
Lithoijen	-	-	-	-	1	-	2	3	2	7	15
Maren	-	-	8	2	-	1	2	-	-	1	14
Nistelrode	-	-	1	-	1	-	1	1	1	1	6
Nuland	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Oss	-	2	7	2	3	2	1	5	4	6	32
Overigen	-	-	3	-	-	-	1	2	2	1	9
Overige uitvaardigers	-	-	-	-	-	1	1	-	1	7	10
Totaal	43	131	313	359	489	472	464	477	445	473	3667

NB. Zeventien dertiende-eeuwse oorkonden zijn niet in deze tabel opgenomen. Onder 'Overigen' vallen alle andere uitvaardigers waarvan oorkonden zijn bestudeerd, zoals heren, geestelijken, of bestuurlijke lichamen die zichzelf niet als schepenbank betitelen. Onder 'Overige uitvaardigers' zijn oorkonden gerekend waarvan de uitvaardigers niet tot een van de vier kwartieren kunnen worden gerekend, bijvoorbeeld afschriften of schuldbrieven namens meerdere Meierijsse plaatsen. De schepenbanken van Eckart (kwartier Kempenland) en Hagoort (kwartier Oisterwijk) zijn in bovenstaande tabel niet opgenomen, omdat zij geen oorkonden hebben nagelaten.

Reeds bij een vluchtige beschouwing vallen twee zaken direct op. Als eerste vertonen drie van de vier kwartieren min of meer een vergelijkbare ontwikkeling: een constante stijging tijdens de veertiende eeuw die een piek bereikt aan het begin van de vijftiende eeuw. Hierna volgt een daling gedurende de verdere vijftiende eeuw, ten slotte eindigend in een lichte stijging aan het einde van de bestudeerde periode. Maasland vormt hierop een uitzondering: hier is vrijwel constant een lichte stijging merkbaar, uitgezonderd een daling aan het einde van de veertiende eeuw. Hoewel de slechtere overlevering onvermijdelijk invloed zal hebben gehad op deze deviatie, hebben waarschijnlijk ook andere factoren een rol gespeeld.

Het tweede punt betreft de verhouding tussen de aantallen overgeleverde originelen en de bevolkingsgroei binnen de Meierij. Voor deze laatste ontwikkeling staan haardstedentellingen tot onze beschikking, die uitgevoerd zijn in de jaren 1374, 1438, 1464, 1472, 1480, 1496, en 1526. Craane heeft, met inachtneming van de gebreken die aan deze bron kleven, deze tellingen omgewerkt tot een grafiek.⁴³ Hoewel hier de vroege veertiende eeuw ontbreekt en het derde kwart van de vijftiende eeuw onevenredig vertegenwoordigd is, vertoont de ontwikkeling duidelijke parallellen met die van de schrijfactiviteit. Over de rol van de bevolking in de proliferatie van het geschreven woord zal in hoofdstuk VII verder worden uitgeweid.

1.2.1. De periode 1301-1325

In het eerste kwart van de veertiende eeuw is er slechts een handvol schepenbanken waarvan originele oorkonden bekend zijn. Dit zijn Eindhoven, Helmond, Lith, Oisterwijk, Sint-Oedenrode, Waalwijk, en Weelde. Het aantal is nog vrij bescheiden: slechts 43 stukken. Het kwartier Oisterwijk is hierin oververtegenwoordigd, met 10 stukken uit de gelijknamige plaats, en 18 uit Waalwijk. De vertegenwoordiging is echter niet representatief: de hoge aantallen in Waalwijk zijn te danken aan een reeks transacties met de lokale Heilige Geesttafel als destinataris, die zodoende in dat archief bewaard zijn gebleven.

Slechts enkele schrijfhanden kunnen in de omgeving van deze schepenbanken worden geplaatst. In de vrijheid Oisterwijk zijn twee schrijfhanden te lokaliseren die meer dan één enkel stuk hebben vervaardigd, te weten Oisterwijk A (1307/10) en B (1315/20). Een derde hand in de vrijheid was Lith A. Hij kan geïdentificeerd worden met Jan, zoon van Daniel, die volgens Van Syngel tussen 1307 en 1334 actief was in de Bossche secretarie.⁴⁴ Behalve deze activiteit blijkt hij ook twee schepenoorkonden buiten de stad te hebben uitgevaardigd, respectievelijk in Oisterwijk in 1310 en in Lith in 1315. In geen van beide stukken speelt de stad 's-Hertogenbosch enige rol, waardoor het niet aanneemelijk is dat zij aldaar vervaardigd zijn. In Waalwijk verschijnt in 1316 een schrijfhand die tot in de jaren dertig in zestien stukken is overgeleverd: Waalwijk A. Van minstens één oorkonde van zijn hand zijn fragmenten bewaard gebleven als zegelstaarten.

In de andere kwartieren zijn uit deze periode geen scribenten aangetroffen. In geen van de drie oorkonden die de schepenen van Eindhoven hebben uitgevaardigd, is een hand meer dan eens aangetroffen. Uit Helmond zijn twee exemplaren overgeleverd van

⁴³ Craane, *Spatial patterns*, 48-51. De bevolkingsontwikkeling verliep gedurende de vijftiende eeuw vrij gelijk met die in het gehele hertogdom. Van Uytven, 'Een dichte bevolking', 236, figuur 6.5.

⁴⁴ Van Syngel, *Actum*, 143.

een oorkonde uit 1311, geschreven door twee verschillende personen. Beide handen doen echter jonger aan, en de exemplaren betreffen waarschijnlijk heruitvaardigingen.⁴⁵

1.2.2. De periode 1326-1350

In vergelijking met de vorige periode nemen de aantallen overgeleverde originelen significant toe, met een totaal aantal stukken van 131. Het aantal schepenbanken waarvan oorkonden zijn overgeleverd, is bovendien toegenomen van 7 naar 23. De belangrijkste ontwikkeling vindt plaats in het kwartier Kempenland. Als eerste verscheen hier de schrijver Eindhoven A, die in 1328 voor de schepenen van Woensel een oorkonde schreef, en in 1332 voor die van Eindhoven. Daarnaast treffen we de eerste schrijfproductie van de schepenbanken in Eersel, Oerle, Oirschot, en Waalre. In het jaar 1337 verschijnen hier gelijktijdig de handen Oerle A en Oirschot A. De hand Oerle A werkte voor de schepenbanken van Eindhoven (1337/43) en Oerle (1339/43), en vervolgens te Waalre (1343/5). Hand Oirschot A schreef zijn eerste oorkonden te Eersel (1337/48), gevolgd door enkele stukken te Oirschot (1343) en Oerle (1347/8). Achtereenvolgens treffen we hierna de handen Oirschot B (1344/5) en Oirschot C (1348/50) aan. Beide waren zowel voor de banken van Oirschot als Oerle werkzaam, terwijl de laatste hand ook nog in Eersel en Eindhoven is aangetroffen. Het lijkt er derhalve op dat deze plaatsen een cluster vormen. Volgens Van Asseldonk werd te Eersel de schepenbank van de eninge van de Kempen gespannen, en Bijnen vermeldde al in 1982 dat de bank van Eersel een groot rechtsgebied omvatte.⁴⁶ De status van Oerle als hoofdplaats van Kempenland in de veertiende eeuw was onderwerp van felle discussie tussen De Bruijn en Bijnen.⁴⁷ Deze studie leent zich er niet toe een bijdrage aan dit vraagstuk te leveren, maar het is in ieder geval evident dat Oerle een belangrijke functie bezat voor de regio. Een van Eersel afgesplitste schepenbank zou in Oerle tussen 1311 en 1339 voort het eerst zitting hebben genomen, terwijl de plaats al vóór 1334 een weekmarkt bezat.⁴⁸

Binnen het kwartier Oisterwijk zijn gedurende deze vijftiende eeuw drie scribenten aangetroffen in de gelijknamige vrijheid, namelijk de handen Oisterwijk C, D, en E. In directe opvolging zijn zij verantwoordelijk voor alle schepenoorkonden die door de vrijheid werden uitgevaardigd. Hand Oisterwijk D in het bijzonder wekt de indruk een schrijfkraacht op permanente basis te zijn geweest. In twaalf jaar vervaardigde hij vijftien oorkonden voor de Oisterwijkse schepenen, waarmee hij de volledige schrijfproductie binnen de vrijheid voor zijn rekening heeft genomen. Ook in Hilvarenbeek en Waalwijk zien we vaste schrijvers aan het werk. In de vroegste oorkonde van Hilvarenbeek, uit 1336, is al een vaste schrijver te zien: Hilvarenbeek A. Hij schrijft alle oorkonden tot het eind van de jaren vijftig: 15 in totaal. Bovendien schreef hij een oorkonde te Weelde. Waalwijk A is actief tot 1334; tussen 1335 en 1341 wordt de ganzenpen gehanteerd door Waalwijk B. De schepenbank onderhield echter contacten met de hoofdplaats van het

⁴⁵ Zie hiervoor hoofdstuk III, paragraaf 1.3.

⁴⁶ Van Asseldonk, *De Meierij*, 264. Bijnen, 'Het veronderstelde belang', 118. De eninge van de Kempen was een gebied in Kempenland dat dezelfde rechtspraak had en mogelijk een bestuurlijke en rechterlijke eenheid vormde. Van Asseldonk, *De Meierij*, 273-275.

⁴⁷ De Bruijn, 'De Boonberg én de betekenis van Oerle', 165-168. Bijnen, 'Het veronderstelde belang', 168-170. De Bruijn, 'De bijzondere status van Oerle', 112-114. Bijnen, 'Het veronderstelde belang II', 114-122.

⁴⁸ Bijnen, 'Het veronderstelde belang II', 119. Craane, *Spatial patterns*, 41.

kwartier: Oisterwijk D mundeerde in 1347 een Waalwijkse schepenoorkonde, en hetzelfde deed Oisterwijk E in 1350. In Sint-Michielsgestel werd een oorkonde vervaardigd door een scribent die in de Bossche secretarie werkzaam was.⁴⁹

In de schepenoorkonden van Sint-Oedenrode lijkt ook een vaste *scriptor* aan het werk te zijn, te weten Oedenrode A. In 1334/42 mundeerde deze hand vier stukken. Op basis van zijn dictaat, in het bijzonder dat van de enige in het Latijn opgestelde oorkonde, is echter te veronderstellen dat hij afkomstig is uit de omgeving van het schrijfcentrum in 's-Hertogenbosch. Een mogelijke tweede scribent, Oedenrode B, schreef in augustus en september 1350 twee oorkonden. Deze hebben betrekking op dezelfde rechtshandeling. Toch is er één door schepenen van Sint-Oedenrode uitgevaardigd en de ander op persoonlijke titel door een van de rechtspersonen. In Helmond zijn twee schrijvers aangetroffen in de vroege jaren dertig: Helmond A (1329) en B (1331/2). Elk van deze handen is in twee oorkonden aangetroffen. Te Nuenen is de oudste schepenoorkonde, uit 1346, een hapax, maar al in 1348 verschijnt ook daar een scribent met een grotere overlevering: hand Liempde A. Deze schrijver is in de jaren vijftig werkzaam in Liempde en Sint-Oedenrode.

Ook in Maasland verschijnen de eerste te lokaliseren scribenten. In Oss vervaardigde hand Oss A twee schepenoorkonden in de jaren 1347/49. De dorpen Berlicum en Rosmalen deelden samen een scribent, hand Berlicum A1, die in 1344/48 actief was. Binnen de oorkonden die door schepenen te Heeswijk zijn uitgevaardigd, zijn drie stukken uit 1345 alle van dezelfde schrijver afkomstig: Heeswijk 1. Op dezelfde wijze zijn alle zes oorkonden uit 1347 door Heeswijk B geschreven. Over de aard van hun functie kunnen we vanwege de korte periode waarin zij werkzaam waren, echter niets concluderen.

1.2.3. De periode 1351-1375

Ondanks de landbouwcrisis die Europa gedurende de veertiende eeuw kende, ervoer de Brabantse economie een lichte opleving.⁵⁰ De opbrengsten van het land namen toe terwijl de centrale plaatsen zich ontwikkelden tot handelscentra. Hoewel Van der Wee zich in zijn studie van Brabant beperkte tot de heden ten dage in België gelegen plaatsen, is dezelfde ontwikkeling ook zichtbaar binnen de Meierij.⁵¹ Zo kregen enkele grotere plaatsen in de laatste helft van de veertiende eeuw het recht om markten te houden.⁵² De jaarmarkten hebben voornamelijk een rol gespeeld in de interregionale handel, terwijl voor de bevolking van de Meierij de weekmarkten belangrijker zullen zijn geweest. Jansen bemerkte inderdaad een correlatie tussen marktdagen en het aantal registraties in de protocollen voor de stad 's-Hertogenbosch.⁵³ In andere plaatsen in de Meierij is dit verband

⁴⁹ Hand Michielsgestel A, geïdentificeerd met de door Van Synghel beschreven hand 12.

⁵⁰ Van der Wee, *The Growth* II, 8-10.

⁵¹ Van der Wee, *The Growth* II, 19-20.

⁵² Oisterwijk in 1355, Geldrop in 1371, Helmond in 1376, Oss in 1399 en Sint-Oedenrode in 1403. Craane, *Spatial patterns*, 93. Melssen, 'Het gemeentewapen', 137. In een ongedateerd, maar waarschijnlijk rond het einde van de veertiende eeuw opgesteld, document worden ook de markten van Oirschot en Hilvarenbeek genoemd; hiervan is de stichtingsdatum echter niet bekend. Frenken, *Helmond in het verleden* I, 81.

⁵³ Jansen, *Landbouwpacht*, 35.

minder evident.⁵⁴ De stijging van het aantal overgeleverde originelen die reeds in de vorige periode was ingezet, hield ook in het derde kwart van de veertiende eeuw aan. Zij zette zelfs nog sterker door, aangezien het aantal stukken over deze vijftwintig jaar meer dan verdubbeld is. In totaal zijn er 313 stukken uit deze periode bekend, afkomstig van 33 schepenbanken. De voornaamste oorzaak van deze groei is te vinden in het kwartier Kempenland, waar de helft van de stukken uit afkomstig is. Binnen dit kwartier zijn de banken van Eersel en Oirschot met respectievelijk 66 en 45 stukken het meest productief. Dat er mogelijk sprake is geweest van beïnvloeding van het aantal transporten ten gevolge van de pestepidemie die in de jaren 1346/51 door West-Europa trok, is zeer onwaarschijnlijk. Er is geen significante daling te vinden in het aantal originelen over de jaren 1347/50, noch is er sprake van een stijging in de jaren erna, wanneer de goederen van pestslachtoffers hun weg naar de handen van nieuwe eigenaren zouden hebben moeten vinden.⁵⁵ Deze bevindingen komen overeen met de resultaten in de stad 's-Hertogenbosch, bij het notariaat, en in de Kempen.⁵⁶

Het is niet verwonderlijk dat we verschillende schrijfhanden met een omvangrijke nalatenschap hebben aangetroffen. In Kempenland vervaardigde hand Oerle B tussen 1350 en 1368 een totaal van 24 oorkonden voor de banken van Eersel (1350/6), Oerle (1351/4), en Eindhoven (1352/68). Van een van zijn opvolgers, hand Oerle D, zijn zelfs 35 stukken overgebleven, vervaardigd voor de schepenen van Eersel (1363/74) en Oerle (1365/74). Daarnaast zijn in Eersel nog twee opeenvolgende scribenten aan te wijzen die aantoonbaar respectievelijk twee en drie jaar actief waren, en respectievelijk negen en elf oorkonden nagelaten hebben.⁵⁷ Deze scribenten werkten opeenvolgend ná elkaar, zonder dubbele bezetting. Mogelijk was er in de periode februari-mei 1371, waaruit plots drie oorkonden die door hand Oerle E gemundeerd zijn in plaats van door de vaste schrijfkraft Oerle D voorkomen, kortstondig een tweemanschap, of was hand D tijdelijk ver-

⁵⁴ Van de 194 akten die in het veertiende-eeuwse Helmondse schepenprotocol (Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nrs. R. 3787 en R. 3851) opgetekend staan, zijn 48 geregistreerd op maandag (24,7%), 44 op dinsdag (22,7%), 24 op woensdag (12,4%), 24 op donderdag (12,4%), 7 op vrijdag (3,7%), 11 op zaterdag (5,6%) en 36 op zondag (18,5%). Hoewel de absolute piek niet op dinsdag plaats had, de dag waarop te Helmond de weekmarkt werd gehouden, zou de algemene piek op maandag en dinsdag er wel verband mee kunnen houden.

⁵⁵ De aantallen originelen uit de jaren 1340/60 staan in de onderstaande tabel. Het gemiddelde tijdens de jaren van de pestepidemie lag rond de 10 stukken per jaar, lichtelijk hoger dan het niveau van de jaren tevoren. Hoewel de aantallen toenemen aan het einde van de jaren vijftig, is deze stijging niet dusdanig significant dat er een verband aannemelijk is.

Jaar	Aantal	Jaar	Aantal	Jaar	Aantal
1340	2	1347	14	1354	8
1341	6	1348	11	1355	8
1342	10	1349	11	1356	11
1343	8	1350	12	1357	9
1344	6	1351	15	1358	15
1345	6	1352	11	1359	23
1346	4	1353	11	1360	13

⁵⁶ Van Synghel, *Actum*, 55. Panken beweert dat in 1331 ten gevolge van de pest maar liefst 400 mensen zijn overleden. Zijn bewering is door het ontbreken van bronvermelding echter oncontroleerbaar. Panken, *Beschrijving van Bergeijk*, 17. Van Onacker, *Village Elites*, xxxiii.

⁵⁷ De handen Eersel A en B.

hinderd. Het zou echter, gezien de afwezigheid van deze laatste *scriptor* in deze maanden in de originelen van beide dorpen, ook een tijdelijke invaller kunnen zijn geweest. De halfheerlijkheid Oirschot, die in de voorgaande periode nog haar scribenten deelde met deze banken, maakte zich halverwege de veertiende eeuw los om een zelfstandige koers te varen. Vanaf 1356 is hier een reeks *scriptores* te vinden die niet buiten de heerlijkheid actief was.⁵⁸ Slechts uit het nabijgelegen Oostel- en Middelbeers is één oorkonde bekend die door *scriptor* Oirschot F (1366/71) is gemundeerd. Blijkbaar was er op dat moment al een samenwerking met de twee dorpen.⁵⁹

Het kwartier Oisterwijk raakte in deze jaren kortstondig vervreemd van de Meierij. Gedurende het Brabantse opvolgingsconflict, waarschijnlijk tussen juli 1356 en juni 1357, verpandde hertogin Johanna het gehele kwartier aan haar zuster, de hertogin van Gelre. De inwoners van 's-Hertogenbosch schoten binnen korte tijd de pandsom voor om het kwartier terug te kopen, en vóór september 1360 behoorde het Oisterwijkse kwartier weer tot de Meierij. Op lokaal niveau lijkt de verpanding weinig gevolgen te hebben gehad voor het kwartier. Er is geen abnormaliteit in de oorkondenproductie zichtbaar en ook binnen het bestuur is geen spoor van Gelderse activiteit aangetroffen.⁶⁰ In de vrijheid Oisterwijk was aan het begin van deze periode een schrijver, Oisterwijk F, actief op een meer dan incidentele basis. Tussen 1351 en 1360 vervaardigde hij zes oorkonden voor de schepenen. Voor een bijzondere oorkonde, uitgevaardigd door het bestuur van zowel Oisterwijk als Haaren, en die betrekking had op de gemeenschappelijke gronden, werd in 1358 echter éénmalig een beroep gedaan op een andere scribent, te weten Oisterwijk G. Een ommekeer vond plaats in 1362, toen de eerste *scriptor* optrad die met zekerheid als permanente schrijfkraft kan worden geclassificeerd. Dit is hand Oisterwijk H, wiens kenmerkende hand tot het eind van de veertiende eeuw vrijwel alle schepenoorkonden mundeerde. In Waalwijk was de vervaardiging van schepenoorkonden het exclusieve domein van Waalwijk C, die tussen 1354 en 1385 werkzaam was. Buiten deze vrijheden vinden we in deze periode de vroegste schrijffactiviteit van de dorpen Vught in 1353, Loon op Zand in 1358, Helvoirt in 1364, en Moergestel in 1371.⁶¹ Bij de eerste twee plaatsen bleek het niet mogelijk om de handen in de oudste stukken te identificeren met die van andere *scriptores*. In Vught luidden deze oorkonden wel het begin in van een vrij constante overlevering, geschreven door achtereenvolgens drie permanente schrijfkraften. Helvoirt en Moergestel, die dicht bij het hoofdplaats van het kwartier liggen, blijken bediend te zijn geweest door Oisterwijk H. Ook de tweede overgeleverde oorkonde uit Loon op Zand, uit 1370, is door hem gemundeerd. De sinds de jaren dertig werkzame *scriptor* Hilvarenbeek A stopt zijn werkzaamheden in 1357. Na een volkstalige hapax uit 1359 is tussen 1361 en 1366 Hilvarenbeek B actief. Ook hij schrijft uitsluitend in het Nederlands, dat vanaf dat moment de standaard wordt in de Beekse oorkonden.⁶²

Uit de analyse van de originelen op naam van de verschillende banken binnen Peel-land blijkt de aanwezigheid van een *scriptor* met een aanzienlijke actieradius. Hand Oedenrode C, wiens activiteit nog tot in de jaren negentig doorloopt, vervaardigde in deze jaren stukken voor de schepenen van Nuenen, Sint-Oedenrode, en Son. De stad Hel-

⁵⁸ De handen Oirschot D, E, F en G.

⁵⁹ In de vijftiende en zestiende eeuw blijken de Oirschotse scribenten hier veelvuldig betrokken te zijn in de vervaardiging van schepenoorkonden, zie hieronder.

⁶⁰ Vermeer, 'Oisterwijk onder Gelders bestuur', 126-132.

⁶¹ Respectievelijk de oorkonden nrs. 1697, 491, 324 en 542.

⁶² Zie ook tabel III.5.

mond kende gedurende de periode 1356/75 met de vaste schrijver Helmond C een langdurige éénmansbezetting. Hoewel al in de vorige periode de aanwezigheid van scribenten in de stad is aangetoond, is dit de eerste hand die in meer dan twee originelen aangetroffen is. Het is daarmee niet onwaarschijnlijk dat hier de basis ligt van een permanent schrijfcentrum.

Evenals in het kwartier Oisterwijk verschenen in deze periode enkele nieuwe schepenbanken binnen Peelland. Liempde nam hierin het voortouw met drie originelen in 1354/5, gemundeerd door één en dezelfde scribent, gevolgd door een schepenoorkonde uit Sint-Oedenrode in 1356.⁶³ Son volgde in 1358, maar werd pas tien jaar later door een identificeerbare scribent bediend, namelijk de bovengenoemde *scriptor* Oedenrode C. Uit Schijndel is de oudste overgeleverde oorkonde van 1359. De schrijver van dit stuk, hand Schijndel A, vervaardigde eveneens de twee daaropvolgende stukken uit 1363 en 1369.⁶⁴

Het aantal uitvaardigende banken in Maasland nam in deze periode met vijf toe. De eerste twee waren Alem en Nistelrode in 1359, gevolgd door Empel en Maren in 1360, en tenslotte Berghem in 1369. De door schepenen van Alem uitgevaardigde oorkonde is geschreven door een scribent uit 's-Hertogenbosch, die in de jaren vijftig en zestig een groot aantal Bossche schepenoorkonden mundeerde.⁶⁵ Het oudste stuk uit Nistelrode is een vidimus van twee andere door deze bank uitgevaardigde oorkonden, daterend uit 1355 en 1356.⁶⁶ De *scriptor* wiens hand we in Berghem hebben aangetroffen bleek afkomstig te zijn uit Oss, waar hij twee jaar eerder al enkele stukken had gemundeerd.

Behalve de groei binnen de eigen grenzen waren verschillende steden en vrijheden in de Meierij ook betrokken bij de totstandkoming van twee oorkonden waarin de steden van Brabant zich in deze tijd verenigden om hun rechten te beschermen en versterken.⁶⁷ Dit waren, naast 's-Hertogenbosch, de steden Helmond en Eindhoven, en de vrijheden Sint-Oedenrode, Oerle, Eersel, Oisterwijk, en Waalwijk. In 1372 voegde bovendien Oirschot zich bij deze groep. De betrokkenheid van de Meierijsse plaatsen geeft zicht zowel op hun toenemende economisch gewicht binnen de regio als op hun aanzien binnen het hertogdom.⁶⁸

1.2.4. De periode 1376-1400

Gedurende deze periode zette de stijging door, hoewel minder sterk dan tijdens de voorafgaande jaren. In totaal zijn 359 originelen aangetroffen. Deze ontwikkeling verliep echter verschillend voor de afzonderlijke kwartieren. In Oisterwijk en Peelland is nog een toename in het aantal overgeleverde originelen op te merken, terwijl dit in Kempenland gelijk bleef. Het aantal stukken uit Maasland nam zelfs af en zakte naar het niveau van een halve eeuw eerder. Naast oorkonden komt vanaf dit tijdvak een nieuw genre bron

⁶³ Oorkonde nr. 627.

⁶⁴ Oorkonde nrs. 1942, 1943 en 1545.

⁶⁵ Het betreft de door Van Synghel als hand 20 aangeduide schrijver, die bij ons Alem A heet.

⁶⁶ Door het ontbreken van kennis over de in Nistelrode gangbare jaarstijl is het mogelijk dat de drie genoemde stukken uit respectievelijk 1360, 1356 en 1357 dateren. In ieder geval is het bestaan van een schepenbank te Nistelrode hiermee 35 à 36 jaar eerder aan te tonen dan eerder door Van Asseldonk werd vermoed. Van Asseldonk, *De Meierij*, 303.

⁶⁷ Verkooren, *Inventaire I*, 272-7 en II, 3-10. Boffa, *Warfare*, 24.

⁶⁸ Van Uytven, 'Het gewicht van de goede steden', 118-120.

tot onze beschikking: de schepenprotocollen.⁶⁹ Uitgezonderd 's-Hertogenbosch, waar al vanaf het dienstjaar 1365/6 registervoering bekend is, zijn de registers van Boxtel de oudste binnen de Meierij, overgeleverd vanaf december 1393. Helmond volgde enkele jaren later, vanaf januari 1396.⁷⁰

De Meierij had te lijden onder langdurige conflicten met Gelre. Maar liefst tweemaal, in 1388 en 1397, staken Gelderse troepen de grens over. Tijdens de eerste plundertocht, na de overwinning op de Brabantse troepen bij Niftrik, hielden zij drie dagen lang ongestoord huis op het Meierijsse platteland. Het kwartier van Oisterwijk kreeg het bijzonder zwaar te verduren: Oisterwijk, Moergestel, Hilvarenbeek, en de omgeving van Boxtel werden geplunderd en in brand gestoken.⁷¹ Kempenland kwam tijdens de tweede tocht aan bod: nadat de Gelderse hertog had afgezien van het belegeren van de stad Eindhoven, richtte hij zijn aandacht op het omringende platteland.⁷² Het is de vraag of deze rampspoed gevolgen voor de schrijfproductie in de Meierij heeft gehad. Over het jaar 1388 zijn uit de vrijheid Oisterwijk geen originelen bekend en slechts één deperditum, zodat het doen van gefundeerde uitspraken onverantwoord is. Het enige originele stuk binnen het kwartier is afkomstig uit Sint-Michielsgestel, dat van het oorlogsgeweld gespaard is gebleven. Betrouwbare uitspraken over een correlatie tussen oorlogsschade en overlevring kunnen we niet maken ten gevolge van de geringe aantallen. Het is echter wel mogelijk om te kijken naar de aantallen over het gehele kwartier, waartoe ook de originelen van Boxtel, Hilvarenbeek, en Moergestel gerekend zijn. Hieruit blijkt er geen sprake te zijn van een tijdelijke achteruitgang in de jaren na 1388, maar juist een stijging.⁷³ De oorlogsschade zal zodoende vrij snel hersteld zijn.

Wanneer we de originelen per kwartier bekijken, blijkt ongeveer 40% uit Kempenland te komen. De schepenbank van Oirschot was hier de vitale factor: zijn productie ten opzichte van de vorige periode verdubbelde naar 91 stukken, waarmee zij twee derde van de totale Kempenlandse productie voor haar rekening nam. Daarentegen zijn de aantallen van de banken Oerle en Eersel juist afgenomen. Mogelijkerwijs is dit een gevolg van een meer centrale functie voor de Oirschotse bank, al zijn in de oorkonden van deze bank nauwelijks goederen aangetroffen die buiten Oirschot gelegen waren. In deze periode treffen we binnen het kwartier verschillende scribenten aan wier aanstelling dusdanig constant is, dat we durven te spreken van nieuwe dorpsschrijfcentra. In Eersel zijn aan

⁶⁹ Dit bronnentype wordt in hoofdstuk III nader besproken. Voor een uitputtende paleografische analyse van de schepenprotocollen, zie bijlage 4.

⁷⁰ 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Boxtel, inv. nr. R. 53; Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3787.

⁷¹ Willems en Bormans, *Les gestes des Ducs de Brabant*, vs. 9555-9565.

⁷² Boffa, *Warfare*, 38-39.

⁷³ De aantallen originelen over de jaren 1387-1400 voor het kwartier Oisterwijk zijn als volgt:

Jaar	Aantal	Jaar	Aantal
1387	6	1394	4
1388	2	1395	4
1389	1	1396	4
1390	6	1397	6
1391	6	1398	7
1392	9	1399	4
1393	1	1400	10

het einde van de jaren tachtig kortstondig twee handen actief, tot in 1390 een nieuwe *scriptor* ten tonele verschijnt, Eersel E. Deze *scriptor* voorziet vanaf dat jaar tot het einde van de volgende periode in de mundering van alle originelen die namens de bank worden uitgevaardigd. De grote stijging in Oirschotse oorkonden heeft ook gevolgen gehad voor de bezetting van het schrijfcentrum in deze vrijheid. Hand Oirschot G, actief tot 1384, werd ondersteund door twee andere scribenten. Na zijn vertrek treden twee nieuwe schrijfkrachten aan: hand Oirschot K, die tot 1388 zal werken, en Oirschot J, die – met onderbrekingen – tot 1405 in dienst blijft. De positie van hand K werd na diens vertrek vrij snel opgevuld door *scriptor* Oirschot L. Zijn carrière zal eveneens tot ver in de vijftiende eeuw duren. Gedurende de jaren negentig werd het Oirschotse schrijfcentrum be-mand door twee ervaren en productieve scribenten. De laatste zes jaar jaar echter werkte Oirschot L solitair. Hij zal verantwoordelijk zijn geweest voor de invoering van de dienst-aantekening onder de pliek, waarin de namen van de aanwezige schepenen werden opgegeven.⁷⁴ Deze aantekening verscheen namelijk vanaf 1395 in de Oirschotse oorkonden en werd later, na diens terugkeer, ook door Oirschot J vrij consequent geplaatst. Beide scriptoren waren ook buiten Oirschot actief: Oirschot J in Oerle (1391/4) en Oirschot L in Eersel (1389/90), terwijl hij ook één oorkonde voor Oerle schreef (1393).

Tabel II.2. De bezetting van het Oirschotse schrijfcentrum, 1376-1400

	1376/ 9	1380	1381	1382/ 4	1385	1386/ 7	1388	1389/ 1400
Oirschot G								
Oirschot H								
Oirschot I								
Oirschot J								
Oirschot K								
Oirschot L								

Ook binnen Peelland is een stijging merkbaar in het aantal overgeleverde originelen ten opzichte van de vorige periode. De partijen die hier voornamelijk verantwoordelijk voor zijn, zijn de schepenenbanken van Helmond, Liempde, Someren, Son, en Veghel. Helmond ontving in 1376 het recht drie jaarmarkten en een weekmarkt in te stellen.⁷⁵ De groei ging hier gepaard met een verdere ontwikkeling van het schrijfcentrum. Na beëindiging van de lange carrière van de vaste schrijfkraacht Helmond C zijn hier drie opeenvolgende scribenten aangetroffen. Hun activiteit is echter niet precies af te bakenen ten gevolge van een lacune in het oorkondemateriaal gedurende de jaren 1384/93. De aflossing van Helmond F door Helmond G in januari 1397 vond in ieder geval soepel plaats. Met het aantreden van deze laatste *scriptor* verkreeg de stad een zeer productieve schrijfkraacht die een lange staat van dienst zou hebben: meer dan veertig jaar zou hij actief blijven in de stad. De oudste band van het schepenenprotocol van deze stad, die tot aan mei 1400 loopt, is eveneens volledig van zijn hand. Daarnaast vervaardigde hij het oudste deel van het Helmondse poorterboek, waarvan de eerste gedateerde inschrijvingen uit 1390 komen.⁷⁶ Op dat moment behelsten de taken van de Helmondse schrijvers dus

⁷⁴ Zie hiervoor hoofdstuk III, paragraaf 1.2.3.1.

⁷⁵ Krom en Sassen, *Oorkonden*, 41-42.

⁷⁶ Het betreft de pagina's 1-5 (ongedateerd), 6-7 (1390-1412) met Helmond H en 25 (1390). Zie ook Van Bokhoven, 'Poortersboek der stad Helmond'.

meer dan enkel volontaire jurisdictie, en bestond er al een diversificatie in de schriftelijke vastlegging van zaken aangaande de stad en haar poorters. Buiten Helmond speelde de scribent Nuenen A een vitale rol in de groeiende uitvaardiging door de schepenbanken op het platteland. Tussen 1385 en 1414 vervaardigde deze hand 75 stukken voor acht Peellandse banken, te weten Erp, Liempde, Nuenen, Schijndel, Sint-Oedenrode, Someren, Son, en Veghel, en minstens één oorkonde buiten de Meierij, voor de schepenbank van Uden. Tot 1401 zijn 36 originelen van zijn hand bekend, waarmee hij verantwoordelijk was voor het grootste deel van de Peellandse schrijfproductie.⁷⁷ Naast de expansie van de reeds bestaande schepenbanken kent deze tijdsspanne tevens de vroegst overgeleverde originelen van de banken te Aarle in 1377, Mierlo in 1391, en Deurne in 1397. In het geval van Aarle konden we de schrijfhand koppelen aan een reeds bekende *scriptor*, namelijk de in de vorige periode genoemde Oedenrode C. Dezelfde bleek in deze jaren ook nog verantwoordelijk te zijn voor vier schepenoorkonden uit Liempde, rondom de activiteit van Nuenen A.⁷⁸ Hoewel Liempde onderdeel was van Peelland, beleende de hertogin in 1391 de heer van Boxtel met het dorp als heerlijkheid. Het naburige Boxtel, dat tot Oisterwijk behoorde, vormde zodoende op heerlijk gebied een eenheid, die gedurende de vijftiende en zestiende eeuw zou blijven bestaan.⁷⁹ Desalniettemin bleef Liempde nog geruime tijd op bestuurlijk en administratief vlak verbonden met de hoofdstad van Peelland, Sint-Oedenrode.

In het kwartier Oisterwijk drukte de scribent Oisterwijk H nog steeds zijn stempel op de schrijffactiviteit. Naast vrijwel alle oorkonden voor de gelijknamige vrijheid bleef hij ook werkzaam voor de schepenbanken in Helvoirt en Moergestel. In het laatste decennium van de eeuw kreeg hij assistentie van een nieuwe *scriptor*, Oisterwijk I. Deze begon zijn carrière in Hilvarenbeek, waar hij twee oorkonden voor de schepenbank mundeerde, alsook één namens de halfheer van de plaats. Vanaf 1395 treffen we zijn hand ook in Oisterwijkse oorkonden aan, doch ondergeschikt aan hand H. In Vught zijn drie schrijfhanden aangetroffen, met een lacune in 1386/1395. Tussen 1399 en 1403 kende het schrijfcentrum in deze plaats kortstondig een tweemanbezetting: de handen Vught D en Vught E mundeerden toen beiden schepenoorkonden. De overlevering uit Boxtel is te beperkt om gegronde uitspraken te doen over deze periode; tussen 1376 en 1400 zijn namelijk geen originelen bekend. Gedurende de jaren 1374/6 bleek een Vughtse *scriptor* achter de vervaardiging van twee Boxtelse schepenoorkonden te zitten. Uit 1400 dateert de vroegste oorkonde van *scriptor* Boxtel A. Deze hand troffen we ook aan in de oudste band van het Boxtelse schepenprotocol, dat vanaf december 1393 tot februari 1400 loopt, zodat we een terminus ante quem voor het begin van zijn carrière kunnen vaststellen.

In tegenstelling tot de andere kwartieren is het aantal originelen in Maasland gehalveerd, van 33 in de vorige periode naar 15 in de huidige. Dit is te wijten aan een slechtere overlevering van oorkonden uit de centra die in de voorgaande jaren het leeuwendeel van de stukken leverden, zoals Oss, Heeswijk, en Maren. Daar tegenover zijn er enkele banken bijgekomen waarvan geschreven stukken overgeleverd zijn. Dit zijn Alem en Kessel,

⁷⁷ In Liempde schreef hij 3 van de in totaal 10 oorkonden, in Nuenen alle 6, in Sint-Oedenrode 4 van de 6, in Someren 9 van de 12, in Son 5 van de 10 en in Veghel alle 5.

⁷⁸ Hand Oedenrode C schreef voor Liempde drie oorkonden in 1383 en één in 1393. Tussen die jaren in zijn van Nuenen A drie oorkonden bekend uit de jaren 1386, 1389 en 1391.

⁷⁹ Coenen, *Baanderheren, boeren & burgers*, 77-78. De belening van 1391 was levenslang gegeven, maar in 1420 ontving de (nieuwe) heer van Boxtel van de hertog opnieuw het dorp in belening, ditmaal voor eeuwig. Verkooren, *Inventaire. III^e partie IV*, 162, nr. 9872.

wier oudste oorkonden op respectievelijk 1382 en 1393 gedateerd zijn. In paleografisch opzicht is de situatie niet veranderd ten opzichte van de vorige periode: een aantal grotere schepenbanken werd nog altijd bediend door één scribent. Aan het einde van de veertiende eeuw is dit Oss D, die in Heesch (1372/95), Oss (1375/96), en Berghem (1387) werkzaam was. Een tweede identificeerbare scribent was Kessel A, die aldaar in 1393/4 twee oorkonden vervaardigde.

1.2.5. De periode 1401-1425

In het eerste kwart van de vijftiende eeuw bereikte de schrijfproductie in de Meierij zijn hoogtepunt. Uit deze vijftientig jaar zijn 489 originele oorkonden overgeleverd. Een dergelijk niveau werd verder niet meer bereikt binnen het chronologische kader van deze studie. Deze groei is voornamelijk toe te schrijven aan ontwikkelingen binnen de kwartieren Oisterwijk en Peelland, waar de productie met 150% gegroeid was. Kempenland en Maasland maakten een zelfde ontwikkeling door, maar hier was de stijging bescheidener van aard: respectievelijk acht en één oorkonde(n) meer ten opzichte van de vorige periode. Voorts verschenen van zeven schepenbanken de oudst overgeleverde originelen, te weten te Bladel in 1406, Asten in 1409, Heeze in 1411, Lieshout en Tongelre in 1413, Lithoijen in 1422, en tenslotte Bakel in 1423. Tenslotte zijn er enkele banken waarvan na lange tijd weer productie aanwijsbaar is. Van Lith bijvoorbeeld is over de gehele veertiende eeuw niets overgeleverd, met uitzondering van een vroege oorkonde uit 1315.

Een causaal verband tussen deze piek en de economische situatie in Brabant ligt zeer voor de hand. Gedurende de eerste decennia van de vijftiende eeuw bereikte de agrarische ontwikkeling een hoogtepunt ten opzichte van de vorige eeuw. De prijzen van landbouwproducten stegen, zodat de opbrengsten van het land toenamen.⁸⁰ Binnen het gehele hertogdom namen handel en nijverheid toe, en op het niveau van individuele plaatsen binnen de Meierij zijn verschillende ontwikkelingen te herkennen die met economische groei gepaard gingen. Sint-Oedenrode ontving marktrechten in 1403, gevolgd door Lommel in 1422.⁸¹ Privileges voor lakengilden werden in 1414 aan Oisterwijk en in 1419 aan Eindhoven verleend.⁸² De bevolking op het platteland was ten opzichte van de veertiende eeuw flink gestegen; van de vijftientig plaatsen in het hertogdom met het hoogste inwonerstal lagen er in 1437 vier in de Meierij, waar dit in 1374 er nog slechts één was geweest.⁸³ Dit was niet alleen het gevolg van demografische groei, maar ook van migratie. Volgens Adriaenssen stond een achteruitgang van nijverheid in de steden aan de basis van een remigratie naar het platteland. Deze theorie lijkt gesteund te worden door het dalende inwonersaantal van 's-Hertogenbosch gedurende de vroege vijftiende eeuw.⁸⁴

In het kwartier Oisterwijk werd de hoogste groei gemeten binnen de hoofdplaats, waar het aantal originelen van 41 naar 72 steeg. Dit had echter geen gevolgen voor de omvang van de bezetting, al wordt wel een cyclisch verloop duidelijk waarbij de assiste-

⁸⁰ Van der Wee, *The Growth* II, 32-36.

⁸¹ Craane, *Spatial patterns*, 94-95.

⁸² Adriaenssen, 'De plaats van Oisterwijk', 2.

⁸³ Van Uytven, 'Beroering onder de Brabantse steden', 173. In 1374 was dit Oss op plaats 19, in 1437 Hilvarenbeek, Oisterwijk, Oirschot en Tilburg op respectievelijk 16, 17, 19 en 21. In beide gevallen is de stad 's-Hertogenbosch (plaats 3 in 1374 en plaats 5 in 1437) niet meegerekend.

⁸⁴ Adriaenssen, *Hilvarenbeek*, 405. Craane, *Spatial Patterns*, 48.

rende *scriptor* na verloop van tijd de positie van primaire schrijfkraft overneemt. De *scriptor* Oisterwijk I, die in het laatste decennium van de veertiende eeuw nog slechts incidenteel betrokken was geweest bij de mundering, nam vanaf 1401 de werkzaamheden van zijn voorganger over en kreeg hierbij ondersteuning van een nieuwe schrijfkraft, Oisterwijk J. Op zijn beurt cedeerde hij rond 1418 zijn schrijfactiviteiten voor de Oisterwijkse schepenbank en gaf de ganzenveer over aan zijn assistent. Blijkbaar bood het schrijfcentrum in deze tijd, ondanks de stijging in activiteit, nog steeds voor slechts één voltijds arbeidskracht werkgelegenheid. Vanaf augustus 1418, gelijktijdig met het aantreden van Oisterwijk J als solitaire schrijfkraft in het schrijfcentrum, is uit Oisterwijk een schepenprotocol bekend. Dit is volledig door de dan actieve scribent geschreven, met uitzondering van twee op losse blaadjes door schepenen aangevoerde conceptakten van de hand Oisterwijk I. Deze was blijkbaar na zijn vertrek nog steeds actief in de omgeving. Behalve hun schrijftaken in de vrijheid waren de Oisterwijkse scribenten zeer actief in het omringende gebied. De banken van Helvoirt, Loon op Zand, en Moergestel maakten, voor zover het materiaal dat aantoont, consequent gebruik van de schrijvers in de hoofdplaats. Het Helvoirtse protocol, dat fragmentarisch over de jaren 1422/7 bewaard is gebleven, is eveneens door Oisterwijk J geschreven. Daarnaast werden de scribenten meermaals ingeschakeld om stukken te vervaardigen ten behoeve privépersonen zonder betrokkenheid van de schepenen.⁸⁵

Niet alle banken lieten zich door de Oisterwijkse scribenten bedienen. Dit gold uiteraard voor de dorpen op grotere afstand van de hoofdplaats. In Vught was, na enige jaren met Vught D te hebben samengewerkt, gedurende deze periode Vught E solitair aan het werk. Naast zijn aanzienlijke productie in Vught, namelijk 20 oorkonden, heeft hij geen verdere schriftelijke nalatenschap buiten deze plaats. In Hilvarenbeek werkte in de vroege vijftiende eeuw hand Hilvarenbeek E. Hij was in 1398 al actief voor de schepenbank en wordt tot 1423 in de schepenoorkonden aangetroffen. Daarnaast bleek hij de schrijver te zijn van een Moergestelse oorkonde uit 1403. Zijn opvolger in Hilvarenbeek is de Oisterwijkse hand J. Hiermee werd een patroon voortgezet dat met terugwerkende kracht al in de veertiende eeuw kan worden herkend: de voorganger van Hilvarenbeek E was namelijk de Oisterwijkse hand I, terwijl daarvoor de Beekse hand Hilvarenbeek D actief was. Aangezien de plaats een halfheerlijkheid was, was de begeving van ambten verdeeld tussen de hertog en de lokale heer. Welke vorm dit in de praktijk had aangenomen, is echter onbekend. Een casus die wel gedocumenteerd is, was de presentatie van kandidaten voor vacaties in het kapittel. Deze was sinds 1245 bij toerbeurt voorbehouden aan de hertog, de halfheer, en de proost van Aldeneik.⁸⁶ De paleografische analyse doet vermoeden dat de eerste twee heren op dezelfde wijze het schrijfamten begaven. Afwisselend is er namelijk telkens sprake van een lokale scribent en een schrijfkraft uit de hiërarchie van het hertogelijke schrijfamten, zoals uit het vervolg zal blijken.⁸⁷

⁸⁵ Zie bijvoorbeeld de database nrs. 2309 (heer Jan van Nyspen) en 3033 (Roelof van Wysschel).

⁸⁶ ONB I, nr. 217.

⁸⁷ Voor het schrijfamten, zie hoofdstuk VI, paragraaf 3.

Tabel II.3. De bezetting van het Helmondse schrijfcentrum, 1401-1425

	Oorkonden Helmond G	Oorkonden Helmond H	Handen in protocol		Oorkonden Helmond G	Oorkonden Helmond H	Handen in protocol		Oorkonden Helmond G	Oorkonden Helmond H	Handen in protocol
1401	3		-	1410	2		-	1419			G + H
1402			-	1411	1		-	1420			G + H
1403	1		-	1412			-	1421	2		G
1404	2		-	1413	2		-	1422	1		G
1405			-	1414	3	1	G + H	1423			G
1406	1		-	1415		1	G + H	1424	1		G
1407	3		-	1416		4	G + H	1425	1		G
1408	1		-	1417	2	1	G + H				
1409	1		-	1418		2	G + H				

Binnen Peelland was de Helmondse schepenbank verantwoordelijk voor bijna de helft van de groei. Het aantal stukken dat hier uitgevaardigd werd, verdubbelde bijna: van 25 in de vorige periode naar 42. De bezetting in het Helmondse schrijfcentrum nam hierom in de vroege vijftiende eeuw interessante vormen aan. De literatuur heeft zich altijd onthouden van uitspraken over deze tijd door een lacune in de schepenprotocollen gedurende de jaren 1401/1413.⁸⁸ Op basis van de overgeleverde protocollen heeft men het vermoeden uitgesproken dat de scribent achter de hand Helmond G na 1400 vervangen is door de schrijfkraft Helmond H, en na het vertrek van laatstgenoemde in 1420 weer terugkeerde. Door toevoeging van de oorkonden aan het onderzoekscorpus, blijken we dit beeld aanzienlijk te kunnen nuanceren. Allereerst kunnen we stellen dat Helmond G solitair actief bleef tot 1414. In de zes daaropvolgende jaren breidde het schrijfcentrum zich tijdelijk uit tot een tweemansbezetting. Uit analyse van de productiviteit van beide handen volgt de conclusie dat Helmond H in deze tijd de primaire scribent moet zijn geweest: hij vervaardigde negen van de veertien oorkonden, en schreef het leeuwendeel van het schepenprotocol.⁸⁹ Desalniettemin bleef Helmond G werkzaam in de secretarie, en na het abrupte verdwijnen van H kort na augustus 1420 kreeg hij zijn oude positie terug. Deze gang van zaken wordt ondersteund door het poorterboek.⁹⁰ Helmond G schreef de nieuwe poorters in tot oktober 1414 en vanaf Sacramentsdag 1420. De inschrijvingen van september 1415 tot mei 1419 zijn door Helmond H geregistreerd.

Buiten Helmond zijn stijgingen te zien bij de banken van Schijndel, Sint-Oedenrode, en Son, terwijl de aantallen te Liempde en Veghel gelijk zijn gebleven. Tot 1414 was dit de persoonlijke prestatie van de scribent Nuenen A, die al in de vorige periode de meest productieve schrijver binnen het kwartier was. Na een werkzame periode van bijna drie decennia gaf hij in dat jaar zijn schrijfactiviteiten op. Het bedienen van zeven banken bleef na deze scribent niet gehandhaafd, maar viel niet volledig uiteen. Hand Son B

⁸⁸ Beijers, *Het Helmonds schepenprotocol*, 223. Van den Bichelaer, *Het notariaat*, biografie nr. 316.

⁸⁹ Niet opgenomen in de tabel is een oorkonde van de hand van Helmond G, gericht aan de schout door het stadsbestuur. Deze is gedateerd op 7 juni, zonder jaaropgave. Op basis van de naam van de schout komen de jaren 1410/16 in aanmerking. Zie database nr. 249. Het schepenprotocol over de jaren 1414/20 bevat 186 folia. Van de 165 beschreven folia zijn er 23 door Helmond G beschreven (14,0%), 140 door Helmond H (84,9%) en 2 door beide handen (1,1%).

⁹⁰ Eindhoven, RHC, Gemeentebestuur Helmond, inv. nr. 159, p. 6-8.

(1411/8) was direct hierop actief in Lieshout, Nuenen, Sint-Oedenrode, en Son. De laatste drie banken kwamen vervolgens met Liempde en Veghel bijeen onder *scriptor* Oedenrode D (1420/36). In Someren was tussen 1410 en 1413 eveneens Oedenrode D actief, gevolgd door Schijndel B (1422). In Schijndel bestond de schrijfactiviteit uit een hapax en twee stukken van dezelfde datum. Dit laatste paar is eveneens geschreven door Schijndel B.⁹¹ Deze situatie komt meer overeen met de rest van het kwartier: de meeste scribenten beperkten hun werkzaamheden immers slechts tot één schepenbank.

In Kempenland lag het aantal overgeleverde originelen maar enkele stukken hoger dan gedurende de vorige periode, namelijk 137 stukken. De verdeling over de schepenbanken was ook weinig veranderd: slechts een lichte daling te Oirschot, gecompenseerd door een stijging in Eersel en Waalre. De tweemansbezetting die sinds 1389 in Oirschot bestond, bleef gehandhaafd tot 1405. Oirschot L was echter niet actief in de jaren 1402/4, zodat Oirschot J de leidende arbeidskracht in het schrijfcentrum was. In 1401 deed men gedurende drie maanden een beroep op een tijdelijke schrijfkracht, Oirschot M, die het tweekoppige team enkele maanden versterkte. Er is echter geen sprake van een verhoogde productie of overlevering: de reden voor deze uitbreiding is zodoende onbekend. Na 1405 bleef Oirschot J als enige scribent over: twintig jaar lang verzorgde hij de schrijftaken voor de schepenbank. In die hoedanigheid mundeerde hij, evenals in de vorige periode, na 1403 alle oorkonden die door de bank van Oerle werden uitgevaardigd en werd hij twee maal ingeschakeld voor een akte van de schepenen van Waalre en Valkenswaard (1412 en 1413). Te Eersel was nog een andere scribent met een langdurige carrière actief: Eersel E. Al sinds 1390 hebben we hem aangetroffen in de schepenoorkonden: zijn positie behield hij tot 1425. Ook hij zal een groter werkgebied hebben gehad: in 1397 en 1417 is zijn hand in het zuidelijker gelegen Lommel aangetroffen, in 1395 in Gestel bij Eindhoven, en hij vervaardigde de twee oudste oorkonden uit Bladel. Vanaf 1406 zijn ook originelen van deze bank overgeleverd. Dit zal niet de allereerste schrijfactiviteit geweest zijn: uit de tweede helft van de veertiende eeuw zijn drie stukken overgeleverd op naam van twee hertogelijke leenmannen waarin goederen vermeld worden die onder Bladel zullen liggen. Hoewel het niet onmogelijk is dat hier twee schepenen als uitvaardigers hebben opgetreden, hebben zij geen melding gemaakt van dit ambt, en hebben de stukken bekrachtigd met hun persoonlijke zegels in plaats van een schependom- of gemeenschapszegel. Te Eindhoven nam het aantal bronnen langzaam aan toe. De gebrekkige overlevering uit het laatste kwart van de vorige eeuw, slechts vier stukken, verhinderde ons over die periode uitspraken te doen over de aanwezigheid van scribenten. Pas in 1400 treffen we hier de scribent Eindhoven C aan, die op basis van een minimum van twee stukken met grote waarschijnlijkheid in de stad gelokaliseerd kan worden. Ook hierna laat de overlevering ons enige tijd in de steek, tot tussen 1416 en 1421 hand Eindhoven E opduikt.

De omvang van de schrijfproductie in Maasland bleef onveranderd: slechts zestien stukken zijn overgeleverd, een fractie van de productie in de andere drie kwartieren. De verdeling van deze stukken over de verschillende dorpen wijkt bovendien af van de situatie tijdens de vorige periode. Het beeld van de schrijfactiviteit blijft zodoende gefragmenteerd en incompleet. Desalniettemin zijn er enkele structuren in te herkennen. Op basis van drie oorkonden is de *scriptor* Oss E in de hoofdplaats van het kwartier te lokaliseren.

⁹¹ Database nrs. 1548 (30 april 1415), 1549 en 1550 (beide 6 januari 1421 en geschreven door dezelfde hand).

seren in de jaren 1411/9. In Kessel was enige jaren eerder ook al een nieuwe scribent actief.⁹²

1.2.6. De periode 1426-1450

De lichte economische groei die vanaf de late veertiende eeuw in Brabant plaats had, bereikte een piek en kwam tot een einde in de jaren 1430. Het platteland leed onder afnemende opbrengst in combinatie met dalende prijzen, terwijl de stedelijke expansie – die tot dan toe de groei in stand had gehouden – tot een einde kwam na de monetaire hervormingen die in 1434 binnen het hertogdom waren ingevoerd. Een hongersnood in 1437/8 en hierop volgende epidemieën leidden bovendien tot bevolkingsafname.⁹³ Deze ontwikkeling is eveneens zichtbaar in de schrijfproductie.⁹⁴ Voor de eerste keer in anderhalve eeuw is het totaal aantal overgeleverde originelen niet verder gestegen ten opzichte van de voorgaande periode. De aantallen zijn licht afgenomen, met een vijftiental stukken minder dan in het eerste kwart van de eeuw naar 472 nu. In Oisterwijk en Peelland zijn de aantallen licht gedaald. In Kempenland steeg het met twaalf stukken, en in Maasland met vijf, naar een totaal van 21 stukken. Hier is bovendien Geffen in 1446 als nieuwe schepenbank in het netwerk verschenen. Met deze negatieve ontwikkeling loopt de schrijfproductie voor op de bevolkingsontwikkeling in de Meierij. Alleen in het kwartier Oisterwijk vormde de haardstedentelling van 1438 voor deze eeuw de demografische piek, terwijl deze in Kempenland en Peelland pas bij de telling van 1464 werd bereikt. In Maasland is de ontwikkeling juist gespiegeld: hier daalde het aantal haardsteden nog altijd, ondanks de lichte maar gestage stijging in schrijfproductie. Het bronnenmateriaal wordt echter wel meer divers. Van vier banken verschijnen in deze periode de oudste schepenprotocollen: Mierlo in 1432, Vlierden in 1435, Waalre in 1446, en Lith in 1448.⁹⁵

⁹² Hand Kessel B (1408/17).

⁹³ Van der Wee, *The Growth II*, 35-36 en 61-66.

⁹⁴ Het aantal oorkonden per decennium is in onderstaande tabel opgenomen. Niet alleen is het gemiddelde aantal oorkonden per jaar in de jaren 1440 lager, ook is de overlevering binnen dit decennium per jaar veel wisselender.

Jaar	Aantal	Jaar	Aantal	Jaar	Aantal
-	-	1431	17	1441	16
-	-	1432	14	1442	6
-	-	1433	20	1443	17
-	-	1434	18	1444	19
-	-	1435	22	1445	9
1426	13	1436	15	1446	21
1427	25	1437	24	1447	24
1428	25	1438	24	1448	14
1429	23	1439	36	1449	19
1430	14	1440	20	1450	20
Totaal:	100	Totaal:	210	Totaal:	164
Gemiddelde:	10,0	Gemiddelde:	21,0	Gemiddelde:	16,4

⁹⁵ Eindhoven, RHC, ORA Mierlo, inv. nr. R. 38; Eindhoven, RHC, ORA Vlierden, inv. nr. R. 16a; Eindhoven, RHC, ORA Waalre en Valkenswaard, inv. nr. R. 41; 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Lith, inv. nr. R. 25.

Voor Kempenland was het grootste deel van alle oorkonden nog altijd afkomstig van de Oirschotse schepensbank: 55% van de in totaal 161 stukken. Het aantal overgeleverde stukken ligt daarmee zowel absoluut als relatief hoger dan in de jaren ervoor en bereikte het niveau van het einde van de vorige eeuw. Deze tweede piek is terug te vinden in de bezetting van het Oirschotse schrijfcentrum. Aan het begin van de periode, in 1426, beëindigde hand Oirschot J hier na meer dan veertig jaar zijn carrière en werd opgevolgd door een nieuwe scribent, Oirschot N. Hij was in deze plaats actief gedurende 31 jaar, met een totale nalatenschap van 70 originelen. Vanaf 1447 breidde de bezetting uit met de komst van Oirschot R, die tot 1450 de mundering van 27 originelen voor zijn rekening nam. De uitbreiding van de oorspronkelijke éénmansbezetting naar een dubbele bezetting zal ongetwijfeld verband houden met de hierboven genoemde productiestijging. Beide schrijfkrachten onderbraken hun werkzaamheden echter om onbekende redenen tussen 1439 en 1446. De schrijftaken werden in die jaren overgenomen door twee tijdelijke *scriptores*, die beiden een handvol stukken hebben nagelaten.⁹⁶ Na Oirschot was de bank van Eersel de grootste producent van originelen, met een aantal van 17 stukken. Deze zijn voornamelijk het resultaat van de activiteit van hand Eersel F. Tussen 1423 en 1449 combineerde deze scribent werkzaamheden voor de plaatsen Waalre, Valkenswaard, Eersel, Bladel, en Oerle. Hoewel de Oirschotse hand N slechts binnen Oirschot actief was, bleek zijn collega Oirschot R een groter werkgebied te bedienen. Vanaf 1446 kunnen we hem in Bladel plaatsen, het jaar daarna in Eersel, en vanaf de jaren vijftig tevens in Oerle. De gegevens voor Eindhoven zijn nog altijd schamel, waardoor slechts één hand, actief in 1428, aan deze plaats kon worden toegeschreven.⁹⁷ Deze is niet identiek aan de schrijfhand in het specimen van de oudste stadsrekening uit 1437.⁹⁸ Volgens Van Asseldonk verleende de hertog in 1434 aan de priorij van Postel het recht om in Reusel zeven 'laten' of schepenen te benoemen, die de lage rechtspraak verkregen.⁹⁹ Vanaf dat moment zal dit college begonnen zijn met het uitvaardigen van oorkonden. De overlevering begint echter pas in 1448.¹⁰⁰ De eerste oorkonden blijken echter wel alle door dezelfde hand te zijn geschreven, zodat het goed mogelijk is dat de benoeming van een schepencollege te Reusel tegelijk met de aanstelling van een klerk heeft plaatsgevonden.¹⁰¹

Uit Waalre is over deze periode het oudste deel van het schepensprotocol bewaard gebleven. Dit is een fragment dat de maanden februari-juni 1446 beslaat. Hierin is één schrijfhand herkenbaar, Waalre B.

In Peelland bespreken we allereerst de ontwikkeling van het Helmondse schrijfcentrum. Het monopolie van hand Helmond G, die gedurende het grootste deel van de vorige periode de leidende scribent was geweest, liep af in 1430. Zijn rol in de mundering stopte na 1436 en in de schepensprotocollen deelde hij zijn werkzaamheden. Gedurende deze jaren vormde de Helmondse bezetting een onoverzichtelijk geheel. Tussen 1434 en

⁹⁶ De handen Oirschot P met vijf stukken tussen 1440 en 1441 en Oirschot Q met vier stukken tussen 1443 en 1446.

⁹⁷ Hand Eindhoven F.

⁹⁸ Sassen, 'Rekening der burgemeesters van Eindhoven', 234-245. Melssen, 'Het bewaard gebleven deel', 57-83. Het jaar 1468, dat in de inventaris wordt genoemd, wordt niet ondersteund door deze auteurs.

⁹⁹ Van Asseldonk, *De Meierij*, 266. Mol, AAP, charters Reusel, nr. 9.

¹⁰⁰ Database nrs. 2713 en 2714.

¹⁰¹ Hand Reusel A.

1450 zijn hier maar liefst elf handen aangetroffen. Drie van hen waren slechts korte tijd actief, maar de rest had een langdurige rol.¹⁰² In eerste instantie behield hand G de overhand: hij corrigeerde conceptakten en completeerde hen meermaals door toevoeging van datum en getuigen.¹⁰³ Deze rol werd gedurende de jaren veertig overgenomen door hand L, een scribent die zich lijkt te hebben gespecialiseerd in renten en betalingsbeloften. Zijn hand is namelijk aangetroffen onder een groot aantal van dit type akten, waarbij hij de aflossing aantekende. Hoezeer hij hier het belang van inzag, blijkt uit een dienstaanteekening waarin hij de gezworen klerken opdroeg om bij uitreiking van de grosse de ontvangende partij in de marge naast de minuutakte te noteren, om te voorkomen dat er door dubbele uitgiftes problemen zouden plaatsvinden.¹⁰⁴ Het poorterboek van de stad is in deze periode door vier handen bijgehouden. De hoofdhand was ook hier hand G, van wie over de gehele periode inschrijvingen bekend zijn. Daarnaast zijn er inschrijvingen door hand R in 1436, hand K in 1444, en hand L vanaf 1449.

Tabel II.4. De bezetting van het Helmondse schrijfcentrum, 1426-1450

Oorkonden					Handen in protocol	Oorkonden					Handen in protocol
G	I	L	M			J	K	L	N	Q	
1426					G	1439	2	2			G+L+N
1427	3				G	1440		1	1		G+I+L+N+O
1428	4				G	1441		1			G+I+L+M+N+O
1429	3				G	1442					G+J+L+P
1430	1	1			G	1443					G+K+L+P
1431	1	2			G	1444				1	G+K+L+P
1432	1				G	1445					G+K+L+P
1433	3				G	1446		1			G+K+L+Q
1434					G+I+J+K	1447			1		G+K+N+Q
1435	2	1			G+J+K+L	1448		1		1	G+K+L+Q
1436					G+I+J+K+L	1449					G+K+L+N+Q
1437				2	G+J+M+N	1450					G+K+L+O+Q
1438			2		G+L+M+N						

Buiten de stad Helmond werden verschillende plaatsen bediend door één *scriptor*. De hand Oedenrode E vervaardigde tussen 1426 en 1446 alle oorkonden voor de banken van Liempde, Sint-Oedenrode, Schijndel, en – met uitzondering van twee stukken – Son.¹⁰⁵ Daarnaast mundeerde hij stelselmatig oorkonden voor Bakel (een taak die hier-

¹⁰² Naast Helmond G waren de scribenten met een permanentere activiteit Helmond I, Helmond J, Helmond K, Helmond L, Helmond N, Helmond R en Helmond Q; de incidentele scribenten waren Helmond M, Helmond O en Helmond P.

¹⁰³ Zie bijvoorbeeld Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3791, fol. 46r en R. 3852, fol. 1v.

¹⁰⁴ Eindhoven, RHC, Schepenbank Helmond, inv. nr. R. 3794, fol. 2r: '*Quicumque clericus iuratus pro tempore opidi de Helmont litteras scabinales sigillatas resignaverit et parti seu partibus tradiderit, hoc prothocollo scabinali sub mergine protocolli eiusdem littere signet et nomen cui vel de consensu partis vel alio modo tradiderit subscribat, ne futuris temporibus per edicionem duarum vel plurium similis actus litterarum erroris periculum irruat in gravamen partis aut iurati clerici predicti.*'

¹⁰⁵ Database nrs. 1894, d.d. 6 januari 1433 en 1894; d.d. 17 januari 1436. Deze stukken zijn gemundeerd door Oedenrode D, van wie hiervoor gedurende negen jaar geen activiteiten bekend zijn.

voor door Helmond G was waargenomen) en Veghel. Hiermee omvatte zijn werkterrein een aardig groot gebied: de grootste afstand, tussen Schijndel en Bakel, is bijna 30 km. In de meeste plaatsen werd hij na 1446 opgevolgd door de hand Oedenrode F. De lange carrière van deze scribe liep door tot in de jaren tachtig. Voor 1451 was hij al betrokken bij de mundering van schepenoorkonden voor Liempde, Son, Aarle, Veghel, Bakel, Schijndel, en Someren. In grote lijnen bediende hij dus het werkgebied van zijn voorganger, met enkele aanvullingen. Binnen deze lijst is Someren een opmerkelijke verschijning, op flinke afstand van de andere plaatsen. Sinds 1408 was Someren dan ook niet meer door scribeuten uit andere banken bediend. De enige uitzondering hierop vormt een oorkonde uit 1440, geschreven door een hand uit de naburige heerlijkheid Asten, Asten A. Tussen 1433 en 1449 vervaardigde deze schrijver vier oorkonden voor Asten zelf. Naast de oorkondenproductie vormen de schepenprotocollen voor deze periode een waardevolle bron. De oudste schrijfactiviteit uit Vlierden is bijvoorbeeld bekend uit zijn oudste schepenprotocol. Dit is slechts een klein fragment: drie folia met minuutakten over de periode november-december 1435. Door het ontbreken van in origineel overgeleverde oorkonden en ander vergelijkingsmateriaal is de *scriptor* niet verder te achterhalen. Het Mierlose protocol kent een betere overlevering en is vrij compleet overgeleverd vanaf 1432. Tot en met 1450 zijn twee scribeuten in de registraties te herkennen. De eerste, Mierlo C, begon deze band en werkte solitair tot juli 1443. Uit deze periode is ook één schepenoorkonde overgeleverd, die eveneens door hem gemundeerd is.¹⁰⁶ Vanaf 1443 deelde hij de schrijftaken met Mierlo D, die na 1444 het grootste deel van het werk voor zijn rekening nam en vanaf 1447 als enige scribeut overbleef.

Voor het kwartier Oisterwijk bemerken we gelijksoortige ontwikkelingen als in Kempenland en Peelland. In de hoofdplaats is het verschil met de vorige periode nauwelijks noemenswaardig: er is een daling van slechts vijf stukken, naar 67. Van dit aantal zijn er maar liefst 44 gemundeerd door hand Oisterwijk J, die ook in deze jaren de primaire scribeut in het schrijfcentrum is. Voor de overige stukken is een andere scribeut ingeschakeld, Oisterwijk K. De inzet van deze hand breekt met de toenmalige gewoonte doordat hij sinds 1446 uit Oisterwijk verdwenen is in plaats van de primaire schrijfkraft op te volgen. Net als in Oirschot lijkt zijn rekrutering puur een reactie te zijn op de conjuncturele groei van het aantal stukken. Binnen het schrijfcentrum nam de nieuwe schrijfkraft een assisterende functie aan. Dit was niet alleen zichtbaar in de hierboven genoemde bijdrage aan de mundering, want ook in de schepenprotocollen is de bulk van het schrijfwerk door hand J verricht. Significants in deze laatste bron zijn enkele gevallen waarbij hand J correcties aanbracht in door hand K ingeschreven minuutakten.¹⁰⁷ De schrijvers uit de vrijheid Oisterwijk waren ook voor de omringende banken actief. Hand J schreef tussen 1426 en 1438 in Hilvarenbeek, vanaf 1434 in Helvoirt, en in 1443 in Moergestel. Hand K vervaardigde in 1436 eveneens een grosse voor schepenen van Moergestel. Het is aannemelijk dat hun activiteit in Helvoirt, dat evenals Oisterwijk een hertogsdorp was, permanent van aard was. Daartegenover echter zullen de andere twee plaatsen, beiden heerlijkheden, zich slechts op incidentele basis tot de Oisterwijkse scribeuten hebben gericht. Hand Moergestel A, die vanaf 1435 enkele decennia in Moergestel en Hilvarenbeek actief was, zal daar de primaire schrijfkraft zijn geweest. Ook in de op grotere afstand van de hoofdplaats gelegen banken herkennen we vaste scribeuten, ondanks de veelal lacuneuze overleving van de stukken. In Boxtel, waar het ontbreken van

¹⁰⁶ Database nr. 2712, d.d. 26 mei 1437.

¹⁰⁷ Vermeer, *Gescreven iOisterwijk*, 47.

schepenprotocollen tussen 1417 en 1465 het doen van uitspraken over de schrijfactiviteit zeer bemoeilijkt, kunnen twee handen in deze periode worden aangetroffen. Beide lieten een handvol stukken na over een actieve periode van telkens drie jaar. Ook in Vught is de overlevering erg lacuneus met slechts negen stukken, tegenover 22 in de afgelopen periode. Het is echter wel duidelijk dat tot 1433 hand Vught E werkzaam was. In 1448 kunnen we op basis van twee oorkonden Vught F in de plaats lokaliseren. Ook in Sint-Michielsgestel verscheen in deze jaren een eigen scribent, Michielsgestel D. Tussen 1432 en 1438 was hij werkzaam voor de schepenbank.

De stijging van het aantal overgeleverde originelen binnen Maasland ging gepaard met een lichte toename van het aantal identificeerbare scribenten. Voor Lith verbeterde de overlevering van drie naar zeven stukken. De bezetting achter deze stukken is wisselvallig: één *scriptor* mundeerde drie stukken, terwijl twee oorkonden uit een en hetzelfde jaar elk een eigen *scriptor* hebben.¹⁰⁸ In het oudste schepenprotocol van Lith dateert het oudste contract uit april 1448, en de band loopt door tot 1456. Op de laatste folia na, die onder de volgende periode zullen worden behandeld, heeft slechts één scribent zich met de registratie bezig gehouden. Dit is hand Lith E, een scribent die tot diep in de jaren zestig actief zal blijven. Een in 1430 door schepenen van Maren uitgevaardigde oorkonde was gemundeerd door een *scriptor* die nog in de jaren vijftig in de regio werkzaam was.¹⁰⁹ Noemenswaardig in dit netwerk is de plotse verschijning van Geffen. Net als in 1453 te Tilburg (zie paragraaf 1.2.7.) zal dit verband houden met de hervorming van de lokale rechtspraak. In april 1445 verleende de hertog toestemming aan de heer van Geffen om zeven schepenen aan te stellen om binnen de heerlijkheid recht te spreken, met hoofdvaart op 's-Hertogenbosch.¹¹⁰ Uit oktober 1446, anderhalf jaar later, is daadwerkelijk de eerste schrijfactiviteit overgeleverd, in de vorm van drie oorkonden met één en dezelfde datum, en over één en dezelfde rechtshandeling. We kunnen echter geen uitspraken doen over de schrijver, aangezien de hand buiten deze stukken niet is aangetroffen. In de hertogelijke ordonnantie wordt bovendien niet gesproken over de aanstelling van een eigen klerk, wat de aanwezigheid van een lokale schrijver had kunnen ondersteunen. Aangezien deze hand een hapax is, kunnen we wel met grote zekerheid uitsluiten dat er een beroep is gedaan op een *scriptor* in dienst van een van de omringende schepenbanken.

1.2.7. De periode 1451-1475

Tijdens deze jaren werd het dieptepunt van de vijftiende eeuw bereikt: 464 originelen zijn overgeleverd over deze periode. Ook in de schepenprotocollen is dit zichtbaar: het aantal geregistreerde contracten in Oisterwijk daalde met 12% ten opzichte van de vorige periode, terwijl in Oirschot het laagste niveau in de gehele onderzochte periode was bereikt.¹¹¹ De verdeling over de Meierij week af van wat tot dan toe gebruikelijk was. Het aantal stukken voor Oisterwijk en Kempenland was gedaald, respectievelijk met zeven en

¹⁰⁸ Hand Lith C (1430/5). De twee hapaxen betreffen database nrs. 1982, d.d. 5 februari 1429; en 1984, d.d. 25 juli 1429.

¹⁰⁹ Hand Maren B (1430/59).

¹¹⁰ Van Asseldonk, *De Meierij*, 293.

¹¹¹ Over de jaren 1418-1450 (met aftrek van de lacunes evenaart dit 25 jaar) zijn 5.850 contracten ingeschreven, ofwel gemiddeld 238 per jaar. Over de jaren 1451-1475 was dit gedaald tot 5.036 contracten, ofwel 202 per jaar. In Oirschot werden tussen 1463 en 1475 in totaal 3116 contracten geregistreerd, ofwel 239 per jaar.

29. Daartegenover waren de aantallen voor Peelland en Maasland licht gestegen, met respectievelijk negentien en acht. Van drie nieuwe schepenbanken is uit deze periode de vroegste schrijfactiviteit bekend. Te Aalst dateert de oudste oorkonde uit 1452. Helaas is dit stuk voorlopig als enige documentatie overgeleverd van deze bank, zodat het niet mogelijk is uitspraken te doen over zijn activiteit. In 1453 hervormde de hertog de rechtspraak in Tilburg en verleende aan de lokale heer, zoals enige jaren eerder in Geffen, het recht om zeven schepenen aan te stellen.¹¹² Anders dan in Geffen was in het privilege ook sprake van de aanstelling van een schepenklerk.¹¹³ In hetzelfde jaar bevestigde de hertog het vrijheidsrecht en de privileges van Mierde.¹¹⁴ Reeds vanaf de jaren dertig had de vorst zich beziggehouden met de rechtspraak in verschillende Brabantse plaatsen, maar mogelijk houden de ontwikkelingen in Tilburg en Mierde eveneens verband met de schade van de Gentse opstand en de kosten van het neerslaan ervan in datzelfde jaar.¹¹⁵ Bergeijk tenslotte verkreeg van de hertog in 1468 een dingbank, afgesplitst van die van Eersel.¹¹⁶ Kort daarna volgde de eerste activiteit; de oudste oorkonde dateert uit 1470. Tenslotte is van vijf banken vanaf deze periode een schepenprotocol overgeleverd: Moergestel in 1455, Geldrop in 1458, Oirschot in 1462, en tenslotte Asten en de Mierden in 1463.¹¹⁷

Nog altijd meer dan de helft van de Kempenlandse oorkonden was afkomstig uit de Oirschotse schepenbank. Aan de tweemansbezetting van de jaren dertig en veertig kwam een eind, toen de schrijfkraacht Oirschot R zich op de omringende dorpen richtte en niet meer in Oirschot werkzaam was. Zijn collega Oirschot N leidde tot zijn vertrek in juni 1461 het Oirschotse schrijfcentrum en werd bijgestaan door de assisterende schrijfkraachten Oirschot S (1452/9) en Oirschot T (1454/6). Vanaf 1462 verscheen Oirschot U in het Oirschotse schrijfcentrum, en het jaar erop in de Beerzen. De verwoestende brand in de Sint-Petruskerk in 1463 leidde tot het verlies van vrijwel het gehele vrijheidsarchief. De nieuwe schepenprotocollen werden volgeschreven door een nieuwe schrijver, Oirschot V. Zij werkten verschillende jaren samen, tot Oirschot U in 1471 stopte. Zijn collega hield twee jaar later eveneens op met schrijven. Hun beider opvolger was een klerk die sinds 1466 werkzaamheden had verricht: Oirschot W. Tot dat moment zijn slechts zes oorkonden van zijn hand bekend, terwijl ieder keer dat zijn hand in de protocollen is aangetroffen, zijn activiteit slechts één of twee akten omvatte. Dit veranderde vanaf februari 1473, toen hij de primaire, en slechts enkele maanden later de enige, scribent binnen het schrijfcentrum werd. Slechts tussen 1474 en 1476 was een assistent werkzaam, Oirschot Y.

Op het Kempenlandse platteland lag het aantal schrijvers in deze periode vrij laag, aangezien de meesten van hen meer banken bedienden. Zoals hierboven reeds vermeld

¹¹² De Bruijn, 'Macht en onmacht', 130-131.

¹¹³ De Bruijn, 'Macht en onmacht', 133-134. Ook bij de hervorming van de banken die tot de abdij van Affligem behoorden in 1444, de banken van Duffel en Geel in 1448 en van Puurs in 1451 werd de aanstelling van een klerk verordonneerd. *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II, 217-9 (nrs. 124-127), 278 (nr. 177), en 300-302 (nr. 199).

¹¹⁴ *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II, 362-3, (nr. 227).

¹¹⁵ Van Lith-Droogleevers Fortuijn e.a., *Kroniek van Peter van Os*, 171-3.

¹¹⁶ Vangheluwe, 'Gemeinsgrenzen en gemeentegrenzen', 80.

¹¹⁷ Tilburg, RA, ORA Moergestel, inv. nr. R. 283; Eindhoven, RHC, ORA Geldrop, inv. nr. R. 228; Eindhoven, RHC, ORA Oirschot en Best, inv. nr. R. 2352; Eindhoven, RHC, ORA Asten, inv. nr. R. 54; Eindhoven, RHC, ORA Hoge- en Lage Mierde, inv. nr. R. 53.

trok scribent Oirschot R zich in de jaren vijftig terug van de hoofdplaats en richtte zijn aandacht op de omringende dorpen. Te Eersel werd hij in 1451/8 aangetroffen, te Bladel in 1452/60, en te Oerle in 1451/68. In alle drie de dorpen werd hij halverwege de jaren zeventig door hand Eersel I opgevolgd. In Waalre is gedurende de gehele periode één scribent actief. Niet alleen is zijn hand aangetroffen in het schepenprotocolfragment, dat van juli 1456 tot juli 1457 loopt, daarnaast zijn acht oorkonden bewaard gebleven over de jaren 1453-1473.¹¹⁸ De overleveringssituatie te Eindhoven is ook voor deze jaren nog erg slecht. Over deze vijftig jaar zijn vier oorkonden bekend. Twee hiervan, uit 1451 en 1452, zijn geschreven door de schrijfkraacht Eindhoven H. Zijn werkgebied was mogelijk groter: in 1452 vervaardigde hij ook een oorkonde voor de bank van Aalst. Een opvolger was Eindhoven I: hij mundeerde een oorkonde in 1463 en schreef de oudst bewaarde afrekening van de Eindhovense Tafel van de Heilige Geest, uit 1473.¹¹⁹ Aan het begin van de jaren vijftig was de scribent te Reusel nog actief die sinds 1448 in de oorkonden van die bank is aangetroffen.¹²⁰

Anders dan in Kempenland had de hoofdplaats binnen het kwartier Oisterwijk niet de overhand in de schrijfproductie: 50 van de 166 oorkonden waren hieruit afkomstig. In 1456 kwam na een halve eeuw de loopbaan van Oisterwijk J tot een einde en volgde hand Oisterwijk M hem op. Deze had al in 1452 incidenteel schrijftaken verricht voor het Oisterwijkse schrijfcentrum, maar kwam pas in 1455 fulltime in dienst. Evenals zijn voorganger zou zijn carrière vele decennia duren: met een korte intermissie tussen 1467 en 1470 leidde hij tot 1491 continu het schrijfcentrum. De depressie in het aantal registraties had een versobering van de secretariële bezetting tot gevolg. Slechts één assisterende hand is in deze jaren aangetroffen, die bovendien alleen maar in de protocollen actief was.¹²¹

Buiten de vrijheid Oisterwijk treffen we dezelfde handen ook aan in het andere hertogsdorp, Helvoirt. In 1451 is hier Oisterwijk J nog actief, terwijl in het specimen van het schepenprotocol over 1457 hand M is aangetroffen, conform de opvolging in Oisterwijk. De schrijfkraacht Moergestel A, die we ook in de vorige periode al werkzaam hebben gezien, bleef tot 1460 in de heerlijkheid actief. Zowel de oorkonden als het protocolfragment, dat over de jaren 1455/7 loopt, zijn van zijn hand. Rond 1463 werd hij vervangen door de Oisterwijkse hand L, die vanaf dat moment drie schepenbanken bediende. Bovendien vervaardigde deze in 1472 een oorkonde voor Drunen.¹²² Een permanente rol in de schrijftaken voor deze bank is onwaarschijnlijk: vanaf de jaren veertig tot aan de jaren zestig werden ze vervuld door een lokale schrijver, terwijl gedurende de jaren zeventig slechts *hapaxen* zijn aangetroffen. Deze lokale scribent was Drunen C. Al sinds 1440 mundeerde hij schepenoorkonden; dit zette hij voort tot 1461. Uit Hooge- en Lage Mierde zijn over de jaren zestig en zeventig drie specimina bekend van het schepenprotocol. Deze zijn alle door één en dezelfde hand geschreven, te weten Mierden D. De productiviteit gedurende de eerste jaren van de nieuwe schepenbank in Tilburg is niet gedocumenteerd, daar tot 1458 geen oorkonden bewaard zijn gebleven. Vanaf dat jaar tot 1475 zijn 26 schepenoorkonden overgeleverd, alle gemundeerd door de Oisterwijkse hand L. In totaal heeft deze scribent vier schepenbanken permanent binnen zijn werkge-

¹¹⁸ Hand Waalre D.

¹¹⁹ Eindhoven, RHC, Tafel van de Heilige Geest van Eindhoven, nr. 102.

¹²⁰ Hand Reusel A.

¹²¹ Hand Oisterwijk P.

¹²² Oorkonde nr. 138.

bied gehad. In de verder van het centrum gelegen plaatsen zijn lokale *scriptores* aangetroffen. Te Vught produceerde een scribent aan het eind van de jaren vijftig drie van de vier bekende oorkonden. Het vierde stuk is een *hapax*. Voor Boxtel zijn behalve oorkonden voor deze periode ook schepenprotocollen overgeleverd, na een lacune over de jaren 1418/64. Deze productie is volledig toe te schrijven aan hand Boxtel E, wiens langdurige carrière tot in de zestiende eeuw zou duren. Twee oorkonden uit 1453 en 1458 zijn vervaardigd door verder onbekende scribenten, waardoor we het vermoeden kunnen uitspreken dat Boxtel E tussen 1458 en 1463 de pen zal hebben opgenomen.¹²³ De zelfstandigheid van de dorpsadministratie ten opzichte van de heerlijke administratie werd nog steeds gewaarborgd. Op basis van drie oorkonden uit 1445 en 1458 kunnen we een scribent in het milieu van de heer van Boxtel lokaliseren, maar deze hand is niet aangetroffen in de dorpsadministratie, terwijl de schepenklerk evenmin actief is geweest in het heerlijke circuit.¹²⁴ In Sint-Michielsgestel mundeerde *scriptor* Michielsgestel E tussen 1452 en (minstens tot) 1464 oorkonden voor de schepenbank. Tot de jaren tachtig zijn echter – op één uitzondering uit 1471 na – geen oorkonden overgeleverd. Zodoende is het niet mogelijk om middels een vergelijking te achterhalen of een oorkonde op naam van Aert van Campen, kastelein en schout te Herlaar, door de schepenklerk geproduceerd is.¹²⁵

In Peelland is de situatie verbeterd, met 117 originelen in de vorige periode en 135 in deze periode. Verhoudingsgewijs is de overleveringssituatie over het kwartier veranderd. Te Helmond en Liempde zijn de aantallen afgenomen, terwijl uit Deurne en Sint-Oedenrode juist significant meer stukken bewaard zijn gebleven. Onderzoek naar de Helmondse situatie wordt ernstig bemoeilijkt door de lacune die tot 1478 in de schepenprotocollen bestaat. In totaal zijn 26 originelen bewaard voor deze periode. De ingewikkelde situatie in het schrijfcentrum bleef ook in deze periode bestaan. In totaal zijn vier handen aangetroffen. De oorkonden van 1451 tot 1456 zijn alle gemundeerd door hand Helmond R. Tussen 1458 en 1460 vervaardigde Helmond S vijf oorkonden. Tenslotte zijn in de jaren 1465/70 en 1470/1475 nog twee nieuwe handen gelokaliseerd.¹²⁶ Er zijn twee waardevolle bronnen die licht werpen op deze jaren. Het eerste is een later achter het schepenprotocol van de jaren 1447/1449 gebonden katern.¹²⁷ Dit bevat een lijst oorkonden die in de jaren 1459-1472 zijn gepasseerd, maar nog niet zijn gemundeerd.¹²⁸ De lijst is niet gelijktijdig opgesteld, maar enige tijd naderhand, op basis van de schepenprotocollen.¹²⁹ Ondanks deze beperkingen biedt het in ieder geval een *terminus post quem* voor de schrijfhanden. Dit bleken er twee te zijn: Helmond R en Helmond U. De tweede bron is het poortboek.¹³⁰ In tegenstelling tot de lijst met oorkonden is het aannemelijker dat deze inschrijvingen gelijktijdig zijn. De inschrijvingen uit 1452/72 zijn alle door Helmond R opgetekend; deze scribent is dus tot het begin van de jaren zeventig werkzaam geweest.

¹²³ Oorkonden nrs. 67-69.

¹²⁴ Hand Boxtel heer B.

¹²⁵ Oorkonde nr. 353

¹²⁶ Handen Helmond T en Helmond U.

¹²⁷ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3795, fol. 148r-170v.

¹²⁸ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3795, fol. 148r: '*Hic ponende sunt littere nondum ingrossate.*'

¹²⁹ Drie brieven zijn op een latere datum nietig verklaard; deze dienst aantekening is gelijktijdig met de brieven in de lijst opgenomen. Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3795, fol. 149r: '*Item in eadem sexterna vertendo sex folia habentur tres littere non grossate pro Gerardo Deynen et Iohanne Brans de domo et orto sitis in die Haghe, sed sub data anni LXIII^{vi}, octava die mensis novembris annullate.*'

¹³⁰ Eindhoven, RHC, Gemeentebestuur Helmond, inv. nr. 159, p. 12-15.

De inschrijvingen over de jaren 1472/5 zijn van de hand van Helmond U. In de vrijheid Sint-Oedenrode waren de schrijvers Oedenrode F (1453) en Oedenrode G (1456/62) kortstondig actief. De laatste was ook elders in het milieu werkzaam; in 1459 vervaardigde hij nog een oorkonde voor de schout van Peelland, die aldaar resideerde.¹³¹ Voor de schepenbank verscheen een permanente scribe ten tonele: Oedenrode H. De eerste activiteit van zijn hand is al aangetroffen in een *mundum* uit 1455. Op basis van de verdere overlevering en de lengte van zijn arbeidsperiode vermoeden we dat het hier een opnieuw of later uitgevaardigd stuk betreft.¹³² Aannemelijker is het jaar 1463, het startpunt van een stabiele overlevering. Tot 1475 zijn zeventien oorkonden van zijn hand overgeleverd, waarvan tien uit Sint-Oedenrode.

Op het Peellandse platteland vormde de scribe Oedenrode F de spil van het administratieve netwerk. Zoals hierboven vermeld, begon hij zijn werkzaamheden aan het einde van de jaren veertig, en zette deze voort tot in de jaren tachtig, met een productie van 24 stukken in de hier bestudeerde kwart eeuw. Gedurende de tweede helft van de jaren vijftig en vroege jaren zestig zit er een hiaat in de overlevering, maar er is geen reden om aan te nemen dat hij destijds zijn schrijftaken onderbroken heeft. Twee oorkonden vervaardigde hij in 1453 voor Sint-Oedenrode, maar verder heeft hij deze bediening toevertrouwd aan Oedenrode H. Andersom is er wel enige inmenging geweest: de laatstgenoemde is in deze jaren namelijk ook aangetroffen in schepenoorkonden uit Nuenen, Schijndel, en Liempde.¹³³ Schrijver Oedenrode F bediende de banken van Liempde, Son, Aarle, Veghel, Bakel, Schijndel, en Someren: hetzelfde werkgebied als in de vorige kwart eeuw. Een opvallend stuk in zijn corpus is een oorkonde uit 1462 op naam van Willem Lippen, commissaris van de abt van Echternach.¹³⁴ Deze vidimeert hierin een elftal oorkonden die de rechten van de abdij op de tienden in Oss bevatten.¹³⁵ We hebben niet kunnen achterhalen met welke reden Lippen een beroep heeft gedaan op een Peellandse scribe om bezittingen in Maasland te documenteren; er is geen enkele connectie te ontdekken.¹³⁶ Binnen de heerlijkheid Asten biedt het sinds 1463 bewaarde schepenprotocol veel informatie over de jaren zestig en zeventig. Tussen 1463 en 1471 schreef hand Asten B deze banden vol, gevolgd door Asten C vanaf 1472.

De lichte groei in Maasland is voornamelijk toe te schrijven aan de overlevering van acht oorkonden van de schepenbank van Berghem. Zeven stukken hiervan zijn geschreven door één scribe: hand Oss G. Deze schrijver verzorgde de schrijfproductie van meerdere plaatsen: zijn hand komt ook voor in oorkonden van Oss en Lithoijen.¹³⁷ Middels de schepenprotocollen is de bezetting van de schepenbank van Lith beter te reconstrueren. De in de vorige paragraaf genoemde hand Lith E kan op basis van de registraties tot minstens december 1467 in de secretarie worden gelokaliseerd. Hij werkte grotendeels solitair, maar werd tussen 1455 en 1460 op incidentele basis bijgestaan door hand Lith F.

¹³¹ Heesters, 'Sint-Oedenrode', 163-165.

¹³² Oorkonde nr. 665. Tussen 1454 en 1463 is geen enkele activiteit waargenomen. Daarnaast bediende Oedenrode H tot 1509 Peellandse schepenbanken, zie bijlage 5. Een carrière van 55 jaar is niet onmogelijk, vergelijk de Oisterwijkse hand J, maar wel zeer uitzonderlijk.

¹³³ Oorkonden nrs. 620, 1963 en 457.

¹³⁴ Oorkonde nr. 2270.

¹³⁵ Cunen, 'De tienden van Echternach in Oss', 91-105.

¹³⁶ Ook na identificatie van deze hand met Gherit Dummeaet, zijn geen banden met Maasland aangetroffen. Vgl. Van den Bichelaer, *Het notariaat*, biografie nr. 93.

¹³⁷ Oorkonden nrs. 485 en 1537.

Een cesuur wordt gevormd door de zes maanden tussen de tweede en derde oudste schepenprotocollen. Wanneer deze laatste band in juni 1468 begint, is hand Lith H de nieuwe scribe. Niet alleen is zijn hand in de schepenprotocollen aangetroffen, ook enkele oorkonden heeft hij voor zijn rekening genomen. In de kleinere plaatsen zijn vooral lokale schrijvers aangetroffen. In Maren kunnen we gedurende de jaren vijftig één schrijver lokaliseren. Deze hand, Maren B, vervaardigde een eerste oorkonde in 1430 en twee andere tussen 1457 en 1459. Daarnaast schreef hij in 1456 een oorkonde voor Lithoijen, net als in 1452 en 1457.¹³⁸ Het ontbreekt echter aan voldoende bronnenmateriaal, voornamelijk over de jaren zestig en zeventig, om verdere uitspraken te doen over de Maaslandse scribenten.

1.2.8. De periode 1476-1500

Het laatste kwart van de vijftiende eeuw was een tumultueuze tijd voor de Meierij. Allereerst was de politieke situatie van het gehele hertogdom ernstig gedestabiliseerd door de dood van Karel de Stoute in 1477 en de tegenstand die diens dochter ondervond van de Bourgondische gebieden. Karels militaire beleid tijdens de jaren zestig en zeventig had bovendien ernstige gevolgen gehad voor de financiën van de Brabantse steden.¹³⁹ De opstand van de Brabantse steden tegen de nieuwe vorst in 1488/9 lijkt vrijwel volledig aan de Meierij voorbij te zijn gegaan.¹⁴⁰ Daarentegen had de regio wel in het bijzonder te lijden onder het hernieuwde conflict met Gelre, dat nu kans zag om zich te bevrijden van de Bourgondische hegemonie. Na bijna tachtig jaar rust aan de noordoostelijke grenzen diende de Meierij zich opnieuw te bekommeren om binnenvallende en plunderende Gelderse legers. In 1478 en 1497 brandden zij Oss en verschillende plaatsen in Maasland plat, terwijl Eindhoven in 1486 en Oisterwijk rond 1490 ten prooi vielen aan de vlammen.¹⁴¹ Het is dan ook niet vreemd dat de bevolking van Maasland, die zich midden in de vuurlinie bevond, toevlucht zocht achter de muren van 's-Hertogenbosch.¹⁴² De haardstedentellingen van 1472 en 1496 illustreren dit middels een daling van bijna twintig procent voor Maasland en een toename voor 's-Hertogenbosch met bijna 25%.¹⁴³ Deze

¹³⁸ Oorkonden nr. 484, 33 en 35.

¹³⁹ Van Uytven, 'De kern', 218-219.

¹⁴⁰ 's-Hertogenbosch had zich neutraal gehouden in het conflict, maar ontkwam er niet aan een flinke som geld te betalen aan de veldheer van de hertogelijke legers; Willems, 'Militaire organisatie', 266. Van Lith-Droogleevers Fortuijn e.a., *Kroniek van Peter van Os*, 265.

¹⁴¹ Van Lith-Droogleevers Fortuijn e.a., *Kroniek van Peter van Os*, 233 en 288. Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 35-44. Houben, *Geschiedenis van Eindhoven*, 71-73. Adriaenssen, 'De kortstondige zelfstandigheid', 112.

¹⁴² Craane, *Spatial patterns*, 51. Van Uytven, 'Politiek en economie', 1120. Vgl. Van der Wee, *The Growth*, 100, die de link tussen oorlog en stedelijke veiligheid niet legt. Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 32, parafraseert een uitspraak van vertegenwoordigers van de Meierij uit de jaren 1550 dat naast 's-Hertogenbosch ook de plaatsen Breda, Weert, Helmond, Eindhoven, Herentals, Cranendonk, Heeswijk en Grave toevluchtsoorden waren voor de plattelandsbevolking. Uit de haardstedentellingen van 1472, 1480 en 1496 kunnen we deze uitspraak voor enkele plaatsen (Breda, Heeswijk, Helmond en Herentals) bevestigen. Eindhoven lijkt grosso modo dezelfde ontwikkeling te hebben gekend, al viel de telling van 1480 daar zeven huizen lager uit dan de voorgaande telling. Cuvelier, *Les denombrements*, 462-483.

¹⁴³ Cuvelier, *Les denombrements*, 476-480.

ontwikkelingen hadden uiteraard gevolgen voor de economische situatie in de Meierij. Om de oorlogslasten te kunnen dragen, verhaalden de hertogen de kosten op hun onderdanen via belastingen en beden. Dit leidde meermaals tot conflicten tussen de Bosschenaren, die zich op hun oude privileges beriepen om deze belastingen te ontwijken, en de plattelandsbevolking, die bijgevolg een onevenredig deel van de lasten moest opbrengen. Bovendien voerden de hertogen in de jaren tachtig enkele muntontwaardingen door. Tussen 1466 en 1489 daalde de reële waarde van de munt met 66%. Militair optreden in het hertogdom gecombineerd met schaarste na misoogsten in 1481/2 dreef de prijzen van graan en rogge significant op.¹⁴⁴ Grootgrondbezitters profiteerden hiervan, maar voor de lokale bevolking betekende het hongersnood en chaos. Verbetering volgde pas in de jaren negentig, toen de politieke situatie was gekalmeerd en de monetaire revaluatie de landbouwprijzen tot normaal niveau had teruggebracht.¹⁴⁵ Tenslotte veroorzaakten de bovengenoemde crises constante onenigheid tussen de stad 's-Hertogenbosch en het Meierijsse platteland over de lastendruk en invloed in de plattelandsvergaderingen. In 1495 culmineerde dit in de *Raminghe*, een akkoord tussen beide partijen over de status van schepenoorkonden, de jurisdictie van de Bossche schepenbank in verhouding tot die van de 'buitenbanken' op het platteland, en de verdeelsleutel van de hertogelijke lasten.¹⁴⁶ Voor het platteland zal het laatste onderwerp het meest zijn verwelkomd; voor deze studie zijn juist de juridisch-historische aspecten van de *Raminghe* van grotere betekenis.

Toch lijkt deze malaise en tegenslagen geen gevolgen te hebben gehad voor de schrijfproductie binnen de Meierij. Ten opzichte van de vorige periode is het aantal overgeleverde originelen namelijk vrijwel gelijk gebleven: dertien stukken meer zijn bekend uit deze jaren. Dit vertaalt zich in bijzondere resultaten, want Maasland, dat bijzonder had geleden onder de oorlogshandelingen, is een van de twee kwartieren met een groei ten opzichte van de vorige periode. Wanneer we de oorkonden afzetten tegen de jaren, valt vervolgens op dat de politieke en economische situatie binnen de Meierij niet de directe gevolgen voor de oorkondenproductie hadden die te verwachten waren geweest. De jaren tachtig vormden namelijk het meest productieve decennium, terwijl het laagste gemiddelde juist over de jaren negentig is berekend.¹⁴⁷ Indien er al een correlatie tussen de

¹⁴⁴ Van Uytven, 'Politiek en economie', 1104-1106.

¹⁴⁵ Van der Wee, *The Growth* II, 89-98, 113.

¹⁴⁶ Christyn, *Brabants recht* II, 939-943.

¹⁴⁷ Het aantal oorkonden per decennium, en het jaarlijkse gemiddelde, is hieronder weergegeven.

Jaar	Aantal	Jaar	Aantal	Jaar	Aantal
-	-	1481	29	1491	19
-	-	1482	24	1492	37
-	-	1483	33	1493	16
-	-	1484	13	1494	12
-	-	1485	21	1495	8
1476	13	1486	14	1496	13
1477	17	1487	34	1497	13
1478	21	1488	27	1498	10
1479	16	1489	17	1499	18
1480	22	1490	12	1500	15
Totaal:	89	Totaal:	224	Totaal:	161
Gemiddelde:	17,8	Gemiddelde:	22,4	Gemiddelde:	16,1

historische gebeurtenissen en de trendontwikkeling in de bewaard gebleven oorkonden heeft bestaan, dan zal deze een vertraagd effect hebben gehad. Uit Esch en Geldrop zijn voor het eerst oorkonden aangetroffen, respectievelijk uit 1487 en 1497,¹⁴⁸ terwijl van vier schepenbanken de oudste schepenprotocollen bekend zijn, namelijk die van Heeze, Leende, en Zesgehuchten in 1482; Oostel- en Middelbeers in 1488; Aalst in 1489; en Tilburg en Goirle in 1494.¹⁴⁹ Tenslotte werd één nieuwe schepenbank opgericht gedurende deze periode. Na een supplicatie aan de hertog verkreeg het dorp Haaren, dat van oudsher tot de jurisdictie van de schepenbank van Oisterwijk behoorde, in 1491 het recht om zelf een vorster en zeven schepenen te benoemen en een eigen zegel te gebruiken.¹⁵⁰ Oisterwijk, dat zich in de genoemde rechtszaak fel tegen deze onafhankelijkheid had verzet, ging in beroep bij de Raad van Brabant en slaagde er uiteindelijk in dit besluit terug te draaien. Aan het einde van 1495 behoorde Haaren weer tot het rechtsgebied van Oisterwijk. Of de bank van Haaren ooit daadwerkelijk actief is geweest, is te betwijfelen. Er is geen administratie bekend van de bank, noch officiële documenten bekrachtigd door of met het zegel van het Haarense schependom.¹⁵¹ Het is ook nog maar de vraag, gezien het conflict dat deze zelfstandigheid veroorzaakte, waar de inwoners van Haaren hun klerk zouden hebben gerekruteerd. De Oisterwijkse klerk zal deze taak zeer waarschijnlijk niet op zich hebben willen nemen, zoals hij veertig jaar eerder wel in Tilburg en Goirle had gedaan.

Het schrijflandschap in Kempenland werd nog altijd gedomineerd door het Oirschotse schrijfcentrum, maar toch is het aandeel minder prominent dan in de decennia ervoor. Uit 153 overgeleverde originelen namen de Oirschotse klerken er 72 (47%) voor hun rekening, ongeveer tweemaal de opbrengst van Eersel, Eindhoven, en Oerle tezamen. Dit staat in fel contrast met een eeuw eerder, toen het Oirschotse aandeel nog bijna 70% omvatte.¹⁵² Tot 1488 was hand Oirschot W de primaire scribent. Vrijwel alle registraties in de schepenprotocollen alsook het merendeel van de oorkonden zijn van zijn hand. Een tweede scribent, hand Oirschot Z, verscheen vanaf 1477. In eerste instantie beperkte hij zich tot de registratie van enkele contracten en de mundering van een handvol oorkonden. De omslag had plaats in de zomer van 1488. Vrij abrupt nam de laatste schrijfkraft het ambt over en verzorgde vanaf dat moment de volledige mundering. Ook de schepenprotocollen zijn vrijwel volledig door hem vervaardigd, al bleef Oirschot W wel een rol spelen binnen het schrijfcentrum: nog tot 1519 registreerde hij op incidentele basis minuutakten. Tenslotte is zijn hand aangetroffen in een oorkonde uit 1494 die op naam van de commissaris van de abt van Echternach staat.¹⁵³ In de Beerzen, dat eveneens binnen het werkgebied van deze scribenten viel, is dezelfde ontwikkeling zichtbaar. Ook hier volgde Oirschot Z in 1488 zijn collega op als primaire schrijfkraft.¹⁵⁴ Treffend is bovendien de aanwezigheid van de hand Beerzen A in beide plaatsen als incidentele scri-

¹⁴⁸ Oorkonden nrs. 2090 en 2620.

¹⁴⁹ Eindhoven, RHC, ORA Heeze, Leende en Zesgehuchten, inv. nr. R. 1612; Eindhoven, RHC, ORA Oostel- en Middelbeers, inv. nr. R. 582; Eindhoven, RHC, ORA Aalst, inv. nr. R. 12; Tilburg, RA, ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 253.

¹⁵⁰ Adriaenssen, 'De kortstondige zelfstandigheid', 110-111.

¹⁵¹ Adriaenssen, 'De kortstondige zelfstandigheid', 118.

¹⁵² Zie paragraaf 1.2.4.

¹⁵³ Oorkonde nr. 2263.

¹⁵⁴ Zie bijlage 4 sub Beers.

bent, hoewel zijn activiteit een aanzienlijke periode omvat.¹⁵⁵ Buiten dit voorbeeld zijn op het Kempenlandse platteland nog andere clusters te herkennen. Het cluster Bladel, Eersel, en Oerle, dat gedurende de jaren vijftig en zestig bediend werd door de Oirschotse hand R, is ook nu weer samen door dezelfde schrijvers bediend. Eersel I, die al sinds de vroege jaren zeventig in het corpus voorkomt, is tot 1490 in Eersel en Bladel aangetroffen, terwijl Oerle G tussen 1477 en 1491 bijna uitsluitend voor de Oerlese bank werkzaam was.¹⁵⁶ Alle drie deze banken gingen vervolgens over op de scribent Eersel J, die het werk bovendien combineerde met zijn schrijftaken voor de bank van het nabijgelegen Bergeijk. Een tweede cluster werd gevormd door de bank van Waalre en Valkenswaard en die van Aalst. Het oudste schepenprotocolfragment van Aalst, dat over de jaren 1489/93 loopt, is door dezelfde hand geschreven als het Waalrese protocol van de jaren 1480/1.¹⁵⁷ Bovendien mundeerde deze schrijver, Aalst A, tussen 1481 en 1489 zes oorkonden voor schepenen van Waalre en Valkenswaard. Uit de overgeleverde Eindhovense originelen komt een weinig geordende structuur naar voren. Eindhoven I was nog tot minstens 1480 werkzaam voor de stad. Hand Eindhoven J vervaardigde een cijsbelofte namens de stad aan het klooster Schwarzenbroich in 1483 en schreef tevens de rekening van de Heilige Geesttafel over 1486.¹⁵⁸ Naast deze schrijfkraft hebben we over deze jaren slechts hapaxen tot onze beschikking. Pas na 1487 kunnen we twee handen ontwaren die in meer dan één stuk zijn overgeleverd. De handen Eindhoven K (1487/8) en L (1487/1509) volgen elkaar hier op. Hand M vervaardigde de rekeningen van de Heilige Geesttafel over 1489, 1490, en c. 1493.¹⁵⁹ De laatste is bovendien aangetroffen in een oorkonde van de schepenen van het naburige Gestel. Een andere nabijgelegen schepenbank, die van Woensel, werd in 1476/8 bediend door Eindhoven I; in 1487 is een schrijver werkzaam die geen andere schrijfproducten heeft nagelaten.

In Peelland verzorgde het Helmondse schrijfcentrum ongeveer 30% van de totale overlevering. Behalve de schepenoorkonden zijn na een lacune van een kwart eeuw vanaf 1478 opnieuw schepenprotocollen overgeleverd. Hieruit blijkt dat de schrijver Helmond U rond april 1481 na circa 10 jaar zijn werkzaamheden beëindigde en opgevolgd werd door Helmond V. Dit was geen onbekende *scriptor*: in 1478 vervaardigde hij al een oorkonde voor de schout van Peelland. De nieuwe scribent werkte vrijwel uitsluitend alleen. Tot 1500 is noch in de oorkonden, noch in de schepenprotocollen activiteit van een andere hand gevonden. Dezelfde ontwikkeling zien we ook terug in het poorterboek: de inschrijvingen van 1475 tot mei 1482 zijn van Helmond U, hierna neemt Helmond V de pen over.¹⁶⁰ Andere centra in deze jaren zijn Sint-Oedenrode (12 stukken), Deurne (11

¹⁵⁵ In totaal is deze schrijver tussen 1489 en 1526 actief.

¹⁵⁶ Deze schrijver vervaardigde in 1489 een oorkonde voor Gestel bij Eindhoven, zie oorkonde nr. 530. In 1474/5 heeft Eersel I ook oorkonden voor schepenen van Oerle gemundeerd; zie paragraaf 1.2.7.

¹⁵⁷ Het schepenprotocol dat oorspronkelijk als inventarisnummer 11 is opgenomen in het schepenbankarchief van Aalst, bleek bij nader onderzoek op basis van toponiemen en interne verwijzingen afkomstig te zijn van schepenen van Waalre en Valkenswaard. Na overleg met dhr. Ronald Goossens (Eindhoven, RHC) is dit archiefstuk in augustus 2017 overgebracht naar het schepenbankarchief van deze twee plaatsen, onder het nieuwe inventarisnummer 261.

¹⁵⁸ Oorkonde nr. 3026. Eindhoven, RHC, Tafel van de Heilige Geest van Eindhoven, nr. 103.

¹⁵⁹ Eindhoven, RHC, Tafel van de Heilige Geest van Eindhoven, nr. 104-106. Het boekjaar van de laatstgenoemde rekening is niet bekend, maar moet blijken een moderne aantekening tussen 1491 en 1495 liggen.

¹⁶⁰ Eindhoven, RHC, Gemeentebestuur Helmond, inv. nr. 159, p. 16-19.

stukken) en Son (10 stukken). De gezamenlijke productie van deze plaatsen evenaarde die van de hoofdplaats. Twee schrijvers hebben hier een belangrijk aandeel in gehad. De reeds in de vorige paragraaf genoemde hand Oedenrode F beëindigde rond juni 1489 zijn carrière, die meer dan 40 jaar had geduurd. Gedurende de tweede helft van de jaren zeventig en de jaren tachtig had hij voornamelijk de plaatsen Liempde en Son onder zijn beheer. Deze kwamen na respectievelijk 1480 en 1489 onder het werkgebied van scribe Oedenrode H. Hiermee had het werkgebied van deze schrijver de grootste omvang bereikt. Zijn hand is aangetroffen te Someren in 1480/5, te Sint-Oedenrode in 1481/1500, te Schijndel in 1483/93, te Liempde in 1485, te Veghel in 1487, te Lierop in 1488, te Son in 1492, en te Bakel in 1492/6. Te Mierlo verzorgde schrijver Mierlo D tot mei 1486 het grootste deel van de schrijfproductie. Op vrij regelmatige basis werd hij hierin bijgestaan door Mierlo E. In de daaropvolgende schepenprotocollen, beginnend in 1487, heeft Mierlo F de hoofdrol overgenomen, ook nu weer met hand E in een assisterende rol. Een andere hand, Mierlo G, duikt enkele malen op in 1490. Vervolgens zijn er tot het einde van de jaren negentig helaas geen schepenprotocollen en oorkonden overgeleverd, zodat we pas in 1498 opnieuw gegevens tot onze beschikking hebben. Dan is een verder onbekende hand Mierlo H aan het werk, van wie het schepenprotocol over de periode januari 1498 tot februari 1501 overgeleverd is. Tenslotte verschijnt vanaf februari 1499 hand Mierlo J, een scribe die zich meer dan twintig jaar lang in zou zetten voor de Mierlose schepenbank. Voorts zijn tussen 1481 en 1506, met het zwaartepunt rond 1489, nog enkele folia ingeschreven door Oedenrode H.¹⁶¹ Bij bestudering van deze stukken blijkt dat het hier geen toevallige registraties betreft: het overgrote deel bestaat uit akten met transporten van goederen door of ten behoeve van Lucas Gerits van Houthem. Uit het vervolg zal blijken dat dit een bekende naam is en zodoende is dit goed te verklaren.¹⁶²

Binnen de vrijheid Oisterwijk voerde hand Oisterwijk M tot 1491 de schrijftaken uit. Dit deed hij volledig solitair; slechts eenmalig is in de schepenprotocollen een inschrijving van een andere hand aangetroffen. Verantwoordelijk voor deze inschrijving was hand Oisterwijk P, die gedurende twintig jaar zeer incidenteel werkzaam was geweest bij de registraties. Vanaf 1487 werd het schrijfcentrum uitgebreid met een tweede scribe: Oisterwijk Q. Al voor 1491 draaide hij volledig mee met de werkzaamheden van zijn superior: hij nam schepenoorkonden van Oisterwijk en van de heerlijkheid Moergestel voor zijn rekening. Enkele jaren nadat hij vanaf 1491 hand L opvolgde, blijkt ook de bank van Tilburg en Goirle tot zijn werkgebied te behoren. Aan het begin van de jaren negentig werkte hier nog hand Tilburg A, vanaf 1497 Oisterwijk Q. Datzelfde jaar was hij in Helvoirt actief, terwijl hij in 1500 afstand deed van zijn taken te Oisterwijk. Beide banken kwamen vervolgens toe aan zijn assistent, Oisterwijk R. Deze schrijver is voor het eerst in 1491 aangetroffen: hij vervaardigde een concept op een los blad dat aan het schepenprotocol werd toegevoegd. In de tweede helft van het decennium verscheen hij op een iets regelmatigere basis. Hij werd bovendien ingeschakeld voor een tweetal bijzondere oorkonden waarin de het gehele bestuur van de vrijheid Oisterwijk zich garant stelde voor een lening ten einde de oorlogsschade te kunnen herstellen.¹⁶³ Ook buiten het schrijfcentrum oefende hij schrijftaken uit. Een fragment van een perkamenten renteboek, in 1497 voor de O. L. Vrouw broederschap in de vrijheid aangelegd, is door hem

¹⁶¹ Eindhoven, RHC, ORA Mierlo, inv. nr. R. 41, fol. 28r-30r

¹⁶² Zie biografie nr. 62.

¹⁶³ Oorkonden nrs. 1454 en 1461. Zie hierboven, paragraaf 1.2.8 voor de tegenslagen waarmee de vrijheid in die jaren te kampen had.

geschreven.¹⁶⁴ In Boxtel voorzag Boxtel E ook gedurende deze jaren in de volledige vraag naar documenten door de lokale schepenbank. Zonder uitzondering zijn alle oorkonden, overgeleverd tussen 1482 en 1494, alsook de volledige schepenprotocollen, door hem vervaardigd. Verrassend is bovendien dat zijn hand in een oorkonde op naam van schepenen van Liempde uit 1482 is aangetroffen.¹⁶⁵ Hoewel deze bank al sinds 1391 een eenheid vormde met Boxtel, was zij tot dan toe constant door Peellandse scribenten bediend. Deze oorkonde was zodoende voor de vijftiende eeuw een uitzondering. In de zestiende eeuw echter zouden de schrijftaken van beide plaatsen in dezelfde handen belanden. Voor Vught zijn slechts twee schrijfhanden bekend, actief gedurende de jaren tachtig. Hand Vught H is tussen juli en december 1481 aan het werk, terwijl Vught I in 1487 en 1489 is aangetroffen. Vanaf de jaren tachtig tot de eerste jaren van de zestiende eeuw was een vaste klerk aan het werk in Hilvarenbeek: Hilvarenbeek G. In Sint-Michielsgestel is de schrijfhand Michielsgestel F tussen 1483 en 1496 werkzaam. De bank van Hooge- en Lage Mierde werd volgens onderzoek naar de schepenprotocollen, overgeleverd tussen februari 1484 en februari 1487, en een zevental oorkonden, bijgestaan door de hand Mierden D. In totaal heeft deze schrijver zich dus ruim een kwart eeuw voor deze bank ingezet. In maart en augustus 1486 kreeg hij enige hulp van een – verder onbekende – schrijver, Mierden E. Uit de noordelijke banken in het kwartier is het overgeleverde materiaal aanzienlijk toegenomen. Maar liefst 18 oorkonden zijn uit deze periode bekend, meer dan in de voorgaande anderhalve eeuw bijeen. In Waalwijk was vanaf 1478 de schrijver Waalwijk L actief. Hij werkte met een hand met globaal gelijksoortige lettervormen, Waalwijk M. Deze kennen we uit twee oorkonden, van 1496 en 1497.¹⁶⁶ In Drunen kunnen we een scribent lokaliseren die tussen 1480 en 1491 oorkonden mundeerde: hand Drunen F. Tenslotte kunnen we geen uitspraken doen over Esch, omdat hier is slechts één oorkonde bekend is. Deze hand is in ieder geval niet bij omringende schepenbanken gevonden.

Over het kwartier Maasland zijn in deze jaren 34 originelen overgeleverd. Ongeveer een kwart van dit aantal is afkomstig van de bank van Heeswijk; deze opvallende overlevering is te danken aan het oorkondebezit van de abdij van Berne. Al deze stukken zijn door één en dezelfde schrijver vervaardigd: Geffen B (1477/91). In Lith is tot april 1485 schrijver Lith G aangetroffen. Hij werd opgevolgd door Lith H. Minstens tot januari 1487 vinden we zijn hand in de schepenprotocollen; daarna laat de overlevering ons helaas in de steek. Tussen Oss en Heesch lijkt in deze jaren een samenwerking te hebben bestaan: hand Oss I vervaardigde oorkonden voor beide banken. In Berghem is uit 1480 nog een product bekend van hand Berghem A, aan wie we al een oorkonde uit 1473 hebben kunnen toeschrijven. Uit Lithoijen is een reeks van drie originelen bewaard gebleven, die alle uit 1487 dateren. De middelste van deze heeft geen dag- en maandaantekening, maar is door Van Bavel op basis van de inhoud gedateerd tussen 10 augustus en 25 november van dat jaar.¹⁶⁷ De drie stukken zijn het product van één *scriptor*. Dit gegeven, gecombineerd met de eenheid van onderwerp en tijdsperiode (drie stukken binnen vier maanden), alsook de incomplete datering, werpt de vraag op of de stukken niet op één en hetzelfde moment zijn vervaardigd, en zodoende als een hapax moeten worden beschouwd.

¹⁶⁴ Vermeer, *Gescreven iOesternijc*, 57.

¹⁶⁵ Oorkonde nr. 460. Het typische gebruik van het Latijn voor de maandopgave, dat hij ook in zijn Boxtelse oorkonden gebruikte, valt op. Zie hiervoor ook hoofdstuk III, paragraaf 1.2.2.

¹⁶⁶ Oorkonden nrs. 2911 en 3558.

¹⁶⁷ Van Bavel, *Regestenboek I*, 82.

1.2.9. De periode 1501-1525

Gedurende het eerste kwart van de zestiende eeuw bereikte de ontwikkeling van de schrijfproductie getalsmatig een absoluut dieptepunt sinds de veertiende eeuw. Niet alleen zakte het aantal originelen tot 445, ook de registraties in de protocollen namen af.¹⁶⁸ Alleen in Maasland is duidelijk een toename zichtbaar: van 34 originelen in de vorige periode naar 44 in de huidige. In Oisterwijk bleef het aantal min of meer op hetzelfde niveau met een toename van twee stukken, terwijl de daling in Peelland en Kempenland respectievelijk 29 en 16 stukken was: ongeveer een derde van het totaal. Bij een nadere beschouwing binnen ieder kwartier blijken de oudste schrijfcentra het hardst te zijn getroffen. Van de Oirschotse schepenbank zijn uit deze jaren 78 originelen bewaard gebleven (was 72), hoewel hier sprake is van een bijzondere overlevering van een reeks van 32 stukken. In Helmond, Eersel, en Sint-Oedenrode lagen deze aantallen respectievelijk op 13 (was 29), 8 (was 15) en 8 (was 14). Dit is des te vreemder als men bedenkt dat in de voorafgaande decennia verschillende plaatsen met hun archieven in vlammen waren opgegaan. Anders dan bijvoorbeeld te 's-Hertogenbosch in 1421 heeft dit niet geleid tot een toename ten gevolge van het aantal verklaringen over vernietigde bewijsstukken.¹⁶⁹ Desalniettemin was er niet overal achteruitgang. De vrijheid Oisterwijk maakte gelijktijdig een groei door van 27 naar 49 stukken, en in verschillende kleinere schrijfcentra namen de aantallen licht toe. Er is zodoende wellicht te spreken van een decentralisatie. Het bronnenmateriaal voor deze periode wordt ook meer divers. Van maar liefst dertien schepenbanken is uit deze kwart eeuw bovendien het oudste schepenprotocol bekend. Chronologisch zijn dit de banken van Deurne en Liessel in 1501, Loon op Zand in 1504, Oerle in 1508, Eindhoven in 1509, Budel in 1516, Dinther in 1517, Berlicum en Someren in 1518, Veghel in 1519, Hilvarenbeek en Nuenen in 1522, Bergeijk in 1523, en tenslotte Eersel in 1524.¹⁷⁰ Voor enkele plaatsen is uit bronnen bekend dat zij reeds voor dat jaar een protocol hebben gevoerd, en dit zal vermoedelijk in meer plaatsen het geval zijn geweest. In dat geval rijst de vraag waarom nu juist in deze tijd de overlevering zo veranderde. Waarschijnlijk zijn de oorlogshandelingen binnen de Meierij hieraan debet geweest. Binnen deze 25 jaar hebben er namelijk vier oorlogen met Gelre plaatsgevonden, te weten in 1504/5, 1506/8, 1511/3, en 1517/25.¹⁷¹ Gedurende de eerste werden Lith en Budel geplunderd; tijdens het derde conflict trokken Gelderse troepen brandschattend door Maas- en Peelland, waarbij zij grote schade toebrachten aan een flink aantal dorpen.¹⁷² Deze oorlogen hadden niet alleen gevolgen voor de sociaaleconomische structuur van de Meierij, maar ook voor de bestuurlijke. Door geldnood aangezet verzocht en ver-

¹⁶⁸ Zie hoofdstuk III, paragraaf 2.1.

¹⁶⁹ Van Syngel, *Actum*, 65-67.

¹⁷⁰ Eindhoven, RHC, ORA Deurne en Liessel, inv. nr. R. 67; Tilburg, RA, ORA Loon op Zand, inv. nr. R. 55; Eindhoven, RHC, ORA Oerle, inv. nr. R. 263; Eindhoven, RHC, ORA Eindhoven, inv. nr. R. 1546; Eindhoven, RHC, ORA Budel, inv. nr. R. 14; 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Dinther, inv. nr. R. 37; 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Berlicum en Middelrode, inv. nr. R. 41; Eindhoven, RHC, ORA Someren, inv. nr. R. 56; 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Veghel, inv. nr. R. 23; Tilburg, RA, ORA Hilvarenbeek, inv. nr. R. 431; Eindhoven, RHC, ORA Nuenen en Gerwen, inv. nr. R. 16a; Eindhoven, RHC, ORA Bergeijk, inv. nr. R. 18; Eindhoven, RHC, ORA Eersel, inv. nr. R. 17.

¹⁷¹ Van Lith-Droogleeve Fortuijn e.a., *Kroniek van Peter van Os*, 298, 303-311, 318-328, 342. Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 47-49.

¹⁷² Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 45-46.

kreeg hertog Filips van de Staten van Brabant toestemming om delen van zijn domeinen te mogen verkopen. Binnen de Meierij gold dit voor Berlicum en Schijndel; Nuland; Bakel en Vlierden; Vught; Straten, Gestel, Strijp en Blaarthem; en Rosmalen.¹⁷³ De twee laatstgenoemde dorpen werden na enige jaren al weer teruggekocht; andere plaatsen bleven nog lange tijd voortbestaan als heerlijkheid.¹⁷⁴ Evenals bij de kortstondige verpanding van Oisterwijk in de veertiende eeuw, geeft het bronnenmateriaal geen reden om aan te nemen dat deze bestuurlijke veranderingen gevolgen hebben gehad voor de schrijfproductie in de dorpen. Bovendien maakte het Brabantse platteland in deze periode een opmerkelijke ontwikkeling door in vergelijking met de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. De bevolkingsgroei was er tweemaal zo hoog als in de steden, terwijl het aantal armen binnen de Meierij meer dan halveerde.¹⁷⁵ Aan de basis van deze demografische boost stonden de gevolgen van de muntontwaardingen uit de jaren tachtig van de voorgaande eeuw, die tot lagere graanprijzen hadden geleid.¹⁷⁶ Daarnaast was er in toenemende mate werkgelegenheid in de nijverheid. De economische positie van het platteland verbeterde zodoende aanzienlijk.¹⁷⁷

In 1521/2 werd Noordwest-Europa geteisterd door een zware hongersnood, al lijkt deze geen remmende invloed op de bevolkingsgroei in de Meierij te hebben gehad.¹⁷⁸ Wel luidde deze crisis de omslag van de economische groei in. Sinds het begin van de eeuw waren de graanprijzen weer gestaag gaan stijgen, ondanks pogingen van de vorsten om de muntwaarde vast te zetten.¹⁷⁹ Gecombineerd met onvrede over andere kwesties

¹⁷³ Van Lith-Droogleever Fortuijn e.a., *Kroniek van Peter van Os*, 302. Van Heurn noemt eveneens nog Cromvoirt tezamen met Vught. Van Heurn, *Historie* I, 409. Melssen, 'De geschiedenis van Eindhoven tot omstreeks 1570', 69. Naast heerlijkheden werden ook delen van de rechten verpand, zoals de halve hoge rechtspraak van Geffen in 1505. Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 38.

¹⁷⁴ Bijvoorbeeld de heerlijkheid Vlierden: Ouwerling, *Geschiedenis*, 731-736.

¹⁷⁵ Van der Wee, *The Growth* II, 113-4. Blondé, *De sociale structuren*, 50-51.

¹⁷⁶ Van der Wee, *The Growth* II, 114.

¹⁷⁷ Van der Wee, *The Growth* II, 118.

¹⁷⁸ Van der Wee, *The Growth* II, 146-7.

¹⁷⁹ Van der Wee, *The Growth* II, 146-9. *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II, 57-69. In de onderstaande tabel zijn alle bezwaren van goederen weergegeven die verleden zijn voor schepenen van Oisterwijk, aangetroffen in zowel oorkonden als de schepenprotocollen. Deze bezwaren zijn getalsmatig onderzocht en uitgesplitst in vestiging van cijnzen en van pachten. De absurd hoge reële waarde van het geld gedurende de jaren 1470/80 is terug te zien in de vrijwel volledige afwezigheid van nieuwe cijnzen. Vanaf het begin van de zestiende eeuw winnen monetaire bezwaren weer aan populariteit, terwijl de hoge graanprijzen in de jaren tien en twintig juist tot een afname in het aantal nieuwe pachten zorgden. Deze ontwikkeling stemt overeen met die van de armentafel en –gasthuis te Grave, zie Fierst van Wijnandsbergen, *Gheinge ende gheve*, 154-155.

	1471/ 1480	1481/ 1490	1491/ 1500	1501/ 1510	1511/ 1520	1521/ 1530	1531/ 1540	1541/ 1550
cijnzen	1	8	4	112	179	303	242	372
pachten	114	131	92	153	68	82	118	234
totaal	115	139	96	265	247	385	360	606

leidden deze ontwikkelingen in verschillende steden binnen het hertogdom tot opstanden. In de stad 's-Hertogenbosch had een opstand plaats in 1525.¹⁸⁰

Zoals hierboven vermeld, vormde de vrijheid Oisterwijk de uitzondering binnen de Meierij; het aantal overgeleverde originelen nam hier toe met circa 44%. Op twee na is het totale corpus van 49 stukken gemundeerd door hand Oisterwijk R. Na het verdwijnen van hand Oisterwijk Q in 1500 vervulde hij alle schrijfwerkzaamheden voor het Oisterwijkse schrijfcentrum. Vrijwel alle registraties in de schepenprotocollen zijn ook van zijn hand. Slechts een handvol conceptakten, veelal op losse folia, werd door andere scribenten voor hun rekening genomen. We konden deze identificeren met de handen Oisterwijk Q, Tilburg C, Oirschot Z, en Beerzen A. Uit het vervolg zal blijken dat zij alle in de nabije omgeving werkzaam waren. Naast zijn secretariële werkzaamheden binnen de vrijheid schreef schrijfkraacht Oisterwijk R bovendien verschillende documenten voor lokale instellingen, zoals een cartularium voor de Tafel van de Heilige Geest en de statuten en renteboeken voor twee van de broederschappen.¹⁸¹ Buiten deze plaats kunnen acht schepenoorkonden van Helvoirt uit deze jaren (1511/21) alle aan hem worden toegeschreven, zodat het zeer aannemelijk is dat hij ook hier op vaste basis de pen heeft gevoerd. Tenslotte is een oorkonde van het corpus van Esch uit 1519 van zijn hand.¹⁸²

In de schepenbank van Tilburg en Goirle verzorgde Oisterwijk Q tot 1507 de schrijftaken. Hij werd hierin bijgestaan door Tilburg B en C. Vanaf maart 1508 tot mei 1520 diende deze laatste als zijn opvolger binnen de heerlijkheid. Een achttal oorkonden is van hem overgebleven. Bij de oudste is de datumregel beschadigd: op basis van de schepenopgave is deze te reconstrueren als maart 1506. Een tweede bijzonder geval is de kaart ('reglement') die de heer en vrouwe aan het Sint-Jorisgilde hebben verleend. Niet alleen valt dit stuk op doordat voor de tekst boekschrift gebruikt is en de initialen met rode inkt versierd zijn, maar ook omdat de tekst niet is afgerond en geen datumregel bevat. Op historische gronden kan deze kaart gedateerd worden tussen 1507 en 1519.¹⁸³ Hoewel Tilburg C nog tot minstens 1522 in de administratie is aangetroffen, is hij tegen mei 1520 als primaire scribent vervangen door Tilburg D. Tussen 1520 en maart 1523 registreerde hij in de schepenprotocollen, terwijl vanaf 1521 meerdere schepenoorkonden bekend zijn. Er is echter een lacune in de protocollen tussen maart 1523 en mei 1526, zodat het precieze tijdstip van zijn vertrek niet te achterhalen is.

Ook in de kleinere plaatsen zijn de schrijvers volop actief. Hoewel er al in de veertiende eeuw een schepenprotocol bestaan moet hebben, is het oudste overgeleverde protocol van Hilvarenbeek vanaf april 1522 bijgehouden. Tot 1525 zijn hier twee handen in aangetroffen, Hilvarenbeek H en I, waarbij de eerste het grootste deel van het werk heeft verzet. Ook in Loon op Zand is over deze jaren het oudste protocol bekend. Dit begon in 1503 en liep tot ver na het einde van de onderzochte periode ononderbroken door. De volledige schrijfproductie binnen deze heerlijkheid is toe te schrijven aan hand Loon op Zand A. Te Boxtel kwam in april 1503 een einde aan de veertigjarige carrière van hand Boxtel E. Kortstondig werd de positie overgenomen door Boxtel F, tot vanaf december 1505 scribent Boxtel G verschijnt. Van hem is een continue activiteit bekend tot het

¹⁸⁰ Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 299-309.

¹⁸¹ Vermeer, *Gescreven i'Oesternijc*, 57.

¹⁸² Oorkonde nr. 203.

¹⁸³ De uitvaardiger, Robbrecht van Malsen, heer van Tilburg en Goirle, verwierf de heerlijkheid in 1506 en overleed in of kort na 1519, zie Becx, 'De oorsprong', 88. Van Autenboer, *De kaarten* I, 22, dateert de uitgave op omstreeks 1520, overigens zonder argumentatie.

begin van de jaren twintig, zowel in de registratie als in de mundering. Na 1521 kunnen we geen uitspraken doen ten gevolge van het ontbreken van bronnen. Ook in de Mierden, waar we geen oorkonden tot onze beschikking hebben, is de protocollaire overlevering niet zonder lacunes. In de band over 1500/2 is de hand Mierden F solitair actief, terwijl we tussen 1505 en 1523 Mierden G aantreffen. De schepenbank in Moergestel had Oirschot Z als schrijver in dienst tot het begin van de jaren dertig. De volledige oorkondeproductie en vrijwel alle protocollen zijn door hem vervaardigd, al werd hij regelmatig bijgestaan door hand Beerzen A, die inmiddels als zijn persoonlijk assistent op leek te treden. Dit laatste is niet erg verwonderlijk: verschillende banken in Kempenland vielen ook binnen zijn werkgebied. Tenslotte bestond te Vught nog een niet te onderschatten schrijfcentrum. Met zestien stukken is dit de op twee na productiefste plaats in het kwartier. Hier zijn drie schrijfhanden in te onderscheiden: hand Vught J (1510/1), Vught K (1519/20), en Vught L (1522/49).

In Peelland werd het Helmondse schrijfcentrum bestuurd door Helmond V. Tot 1525 is zijn hand de enige die in de schepenprotocollen actief is. Een toevallige vondst is een dubbelblad van een rekening van de Tafel van de Heilige Geest, ongeveer gelijktijdig vervaardigd en in de eerste helft van de jaren twintig als katernversterking verwerkt in de binding. Ook dit blad is door dezelfde schrijver vervaardigd, waardoor we het vermoeden kunnen uitspreken dat hij ook voor andere stedelijke instellingen schrijftaken verricht heeft. In het poorterboek zijn over deze jaren geen nieuwe namen ingeschreven. Bij de mundering werkte hij echter niet alleen. Vanaf februari 1516 zijn meerdere minuutakten in de marge voorzien van een ingrossatieteken in de vorm van een dribladig klavertje. Dit teken kunnen we toeschrijven aan hand Helmond X. Van zijn hand is namelijk uit 1521 een grosse bekend met onder de pliek zijn naam en hetzelfde klavertje. Bij doorlezing van de protocollen blijken we de mundering van 11 contracten zodoende aan Helmond X toe te kunnen wijzen.¹⁸⁴ De andere grote plaats binnen dit kwartier, de vrijheid Sint-Oedenrode, maakte gedurende het eerste decennium van de zestiende eeuw nog deel uit van het werkgebied van Oedenrode H. Hiertoe behoorden tevens de plaatsen Veghel, Liempde, en Schijndel. Nadat hij zijn werkzaamheden in al deze plaatsen had gecedeerd in 1508/9, werden de schepenoorakonden van Sint-Oedenrode en Veghel vanaf 1516 geschreven door een nieuwe scribent, Oedenrode I. Tot 1527 bleef deze schrijver actief voor de schepenbanken aldaar. Schijndel kreeg een eigen scribent, tot wiens productie twee oorkonden uit 1516 en 1526 gerekend kunnen worden, terwijl een Liempdese oorkonde uit 1515 niet kan worden toegeschreven aan een bekende schrijver. Dankzij het schepenprotocol hebben we voor Deurne naast de oorkonden een tweede bron om de schrijfactiviteit te bestuderen. Hieruit blijkt de aanwezigheid van één scribent, Deurne F. Tot in december 1520 is zijn hand te volgen in beide type bronnen. Een of meer banden ontbreken voor de jaren 1521/3, want het volgende protocol begint in september 1523. Dit is geschreven door een nieuwe hand, Deurne G. Hij zal tot het einde van de onderzochte periode werkzaam blijven in de heerlijkheid. In de kleinere plaatsen binnen het kwartier lijkt het erop dat de schepenbanken elk de beschikking over een eigen scribent hebben gekregen. Deze schrijvers worden geen van allen buiten de dorpsgrenzen aange troffen. Te Son vinden we tussen 1501 en 1511 een aantal door Son E gemundeerde oorkonden. Uit de plaats Budel is vanaf oktober 1516 een schepenprotocol overgeleverd. Dit is tot het begin van de jaren veertig door één en dezelfde hand bijgehouden, te weten

¹⁸⁴ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3802, fol. 77Av, 80v, 95r, 97r, 103r, 129r, 131r, 135r, 167v, en inv. nr. R. 3803, fol. 4r.

Budel A. In Mierlo verzorgde scribent Mierlo J, die we al in 1499 voor het eerst aan het werk hebben gezien, vanaf januari 1503 tot januari 1525 de schrijftaken voor de schepenbank. Naast het schepenprotocol beschikken we voor deze periode ook over drie oorkonden, alle eveneens door deze hand vervaardigd.¹⁸⁵ Ook legde hij rond 1520 het cijnsregister van de heerlijkheid Mierlo aan.¹⁸⁶ Na 1522 wordt het schepenprotocol achtereenvolgens door de handen Mierlo R (1523/4) en S (1524) bijgehouden. Hoewel uit Nuenen slechts twee originelen overgeleverd zijn, uit 1521 en 1525, zijn ook deze van één en dezelfde *scriptor*. De gezamenlijke bank van Heeze, Leende, en Zesgehuchten kende volgens het overgeleverde schepenprotocol over 1520/1 ook één schrijver, terwijl zowel Lieshout als Stiphout in respectievelijk 1520 en 1524 door hand Lieshout A werden bediend. In de twee Astense schepenprotocollen die voor 1505/6 en 1518/9 zijn overgeleverd, zijn twee schrijfhanden herkenbaar. Er zijn geen oorkonden bekend over deze jaren, zodat hun activiteit niet nader af te bakenen is.

Binnen Kempenland vormde de oorkondenproductie van Oirschot nog altijd meer dan 50% van die van het gehele kwartier. De bezetting van dit schrijfcentrum bestond gedurende het eerste decennium van deze eeuw primair uit één scribent, Oirschot Z, die echter op regelmatige basis werd bijgestaan door twee andere handen: zijn voorganger Oirschot W en de nieuwe scribent Oirschot CC. Deze situatie veranderde in 1509. Blijkens een optekening in de schepenprotocollen waren vanaf Sint Bavodag (1 oktober) in dat jaar twee secretarissen actief.¹⁸⁷ Op basis van hun activiteit en historische informatie, waarover meer in hoofdstuk IV, kunnen we deze twee personen vereenzelvigen met de handen Oirschot Z en CC. Bijzonder is het feit dat ieder afzonderlijk een eigen protocol bijhield. Deze protocollen werden na sluiting van het jaar wel gezamenlijk ingebonden en opgeborgen, maar vormden initieel dus twee aparte eenheden. Uit deze jaarprotocollen blijkt de senioriteit van hand Z: hij verzette verreweg het meeste werk, maar schreef bovendien ook meermaals in de katernen van zijn collega, iets wat andersom niet voorkwam. Daarnaast zijn de meeste ingrossatietekens in de marge van de protocollen die van hand Z.¹⁸⁸ In de protocollen van CC zijn meerdere akten voorzien van een derde ingrossatieteken, dat we aan hand X kunnen toeschrijven.¹⁸⁹ Uiterlijk in 1518 (de protocollen over de jaren 1514/17 zijn helaas verloren gegaan) kwam er een einde aan deze samenwerking. Beide handen zetten hun werkzaamheden voor het schrijfcentrum voort, maar er is geen sprake meer van een dubbele aanstelling. Slechts één secretaris wordt nog genoemd, terwijl ook de dubbele protocolvoering niet meer voorkomt. Terwijl zijn collega zich, zij het op regelmatige basis, beperkte tot de registratie van enkele losse akten, was hand Z nog altijd de meest productieve schrijver. Na het boekjaar 1519 beëindigde hij, na een carrière van meer dan veertig jaar, zijn officiële werkzaamheden: zijn laatste

¹⁸⁵ Oorkonden nrs. 243, 685 en 2181.

¹⁸⁶ Maastricht, RHCL, Familie Van Scherpenzeel-Heusch, inv. nr. 781.

¹⁸⁷ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2358, fol. 112r: '*Aengaende op Bamisdach anno duyzent vyf hondert ende neghen waren scepenen in Oirschot Ian Henrickss. van der Vloeten, Thomaes Gieliss., Goyart Willem Aelbrechiss., Ian Mathiiss. van Beeck, Happo Ian Vossoen, Dirck Corstenss. van der Velde ende Steuen Ianss. van Hersel. Hier begonnen Cornelis ende Iaspar tsamen te dienen.*'

¹⁸⁸ Dit teken vinden we ook veelvuldig bij akten die door hand DD in diens eigen protocol zijn geregistreerd. Zie bijvoorbeeld Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2358, fol. 232r-237v.

¹⁸⁹ Het ingrossatieteken behelst de naam 'Esch' in kapitalen met een hoogte veelal gelijk aan de akte. Voor de identificatie met hand Oirschot W (Henrick van Esch), zie biografie nr. 37.

oorkonde ingrosseerde hij in maart 1520.¹⁹⁰ Tot het einde van deze periode verzorgden handen Oirschot CC en HH als vaste schrijfkraften de administratie, terwijl op incidentele basis Oirschot Z en de nieuwe hand GG bijdragen leverden.¹⁹¹ De overlevering van de Oirschotse oorkonden wordt hevig vertekend door de aanwezigheid van maar liefst 36 onbezegelde grossen uit de jaren 1511/3. Deze zullen nooit overgedragen zijn aan de geadresseerden.¹⁹² We achten het noemenswaardig dat vrijwel al deze stukken geschreven zijn door hand Oirschot EE. Het lijkt erop dat ze op hetzelfde moment vervaardigd zijn. Mogelijk houdt dit verband met de brand die Oirschot in 1513 trof.¹⁹³

Het tweemanschap van handen Z en CC bediende niet alleen Oirschot. Uit Oostel- en Middelbeers is voor deze periode geen primair bronnenmateriaal overgeleverd, maar uit de afrekening die de twee Oirschotse schrijvers van hun inkomsten over 1510 maakten, bleek dat zij ook voor deze schepenbank werkzaam waren.¹⁹⁴ In het oudste schepenprotocol van Oerle, dat over de jaren 1508/14 loopt, zijn beide schrijvers als vaste krachten actief. Hier beëindigde hand CC zijn schrijfactiviteiten in de zomer van 1513, waarna zijn plaats uiterlijk in januari 1514 werd overgenomen door een nieuwe schrijver: hand Waalre E. Deze wisseling zal, blijkens aantekeningen in het protocol, officieel in oktober 1512 hebben plaatsgevonden.¹⁹⁵ De banken van Eersel en Bergeijk, die sinds de late vijftiende eeuw door dezelfde schrijfkraften werden bediend, bevonden zich ook nu in één hand. In de schepenprotocollen, respectievelijk overgeleverd vanaf 1524 en 1523, vinden we als eerste scribent Oirschot GG. Lang zal hij er dan nog niet hebben gewerkt: hij mundeerde in 1522 en 1523 twee oorkonden voor de schepenen van de laatstgenoemde bank, terwijl tussen 1509 en 1517 twee andere schrijvers actief waren.¹⁹⁶

In vergelijking met de vorige eeuw maakte het schrijfcentrum te Eindhoven een significante groei door. In totaal zijn uit deze periode veertien oorkonden bekend, waarvan er zes van voor 1509 dateren. Deze zes zijn alle geschreven door hand Eindhoven L, die

¹⁹⁰ Oorkonde nr. 1142.

¹⁹¹ De bezetting van het Oirschotse schrijfcentrum over de periode 1520/5 staat per jaar in onderstaande tabel (inc. = incidenteel).

	1520	1521	1522	1523	1524	1525
Oirschot Z	-	inc.	inc.	inc.	inc.	-
Oirschot CC	vast	vast	vast	vast	vast	vast
Oirschot GG	inc.	inc.	inc.	inc.	inc.	inc.
Oirschot HH	vast	vast	vast	vast	vast	vast

¹⁹² Blijkens de regesten van Toirkens werden ze eeuwenlang in de protocollen bewaard, tot ze aan het begin van deze eeuw naar de chartercollectie van het Regionaal Historisch Centrum zijn overgebracht en hernummerd (zonder verwijzing naar de oorspronkelijke vindplaats). Zie oorkonden nrs. 198, 3241, en 3417-3451.

¹⁹³ Van Esch-van Hout, 'Het 'aauw' Raadhuis', 19-29.

¹⁹⁴ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2358: de folia 1-205v bevatten de protocollen van hand Oirschot Z over de jaren 1508/13; de folia 206r-289r die van hand Oirschot CC over de jaren 1509/12.

¹⁹⁵ Eindhoven, RHC, ORA Oerle, inv. nr. R. 263, fol. 1v: '*Item anno XV^e ende IX op Bamisdach heeft Iaspar van Esch ierst begonnen te dienen met Cornelis Smeets ende dienden tsamen totten iaer toe anno XV^e ende XII op Bamisdach ende doen quam Wouter Knyff van Waalre ende dienden met Cornelissen [***]rt aen ende elck had een protocolle [***]screven die hii bewerp een wile.*'

¹⁹⁶ Het betreft drie oorkonden uit respectievelijk 1509, 1516 en 1517. De eerste en laatste zijn vervaardigd door hand Bergeijk B, terwijl de tweede een *bapax* is.

sinds 1488 in de regio werkzaam was. Vanaf juli 1509 tot juli 1511 werd het oudst bekende schepenprotocol van de plaats bijgehouden, waarin twee schrijvers gezamenlijk akten optekenden.¹⁹⁷ Een vierde schrijver verscheen in 1519: hij schreef tot 1525 vier oorkonden voor Eindhoven, daar buiten bovendien nog één stuk voor Sint-Michielsgestel. Of hij in deze laatste plaats een vaste betrekking had, is niet duidelijk: een oorkonde uit het daaropvolgende jaar is door een andere hand vervaardigd.¹⁹⁸ De bank van Waalre en Valkenswaard had aan het begin van de zestiende eeuw een eigen scribent. Deze persoon, hand Waalre E, hield sinds 1497 de schepenprotocollen bij, en mundeerde tevens nog vijf oorkonden.

Op basis van de oorkondenoverlevering lijkt in Maasland een verschuiving vanuit de aloude schrijfcentra te hebben plaatsgevonden. Bijna een vijfde van alle originelen is afkomstig van de bank van Geffen, gevolgd door zeven stukken uit Heze bij Rosmalen. Pas hierna volgen Lith en Oss, met respectievelijk vier en drie stukken.¹⁹⁹ In Lith zijn de schrijvers Lith I (1500/13) en Lith J (1505/27) aan het werk, beiden in de registratie en de mundering. Op enkele incidentele inschrijvingen in de protocollen na, steeds *hapaxen*, hielden zij de volledige taakuitoefening in eigen hand. De enige uitzondering hierop is een oorkonde uit maart 1505: deze is gemundeerd door hand J, twaalf jaar voordat deze opnieuw werkzaamheden voor de bank zou uitvoeren.²⁰⁰ Nieuw in het Maaslandse bronnenrepertorium zijn de schepenprotocollen van Berlicum en Dinther. Tot dan toe was de bank van Lith de enige binnen het kwartier met een overgeleverd protocol; nu hebben we de mogelijkheid om Berlicum en Dinther in meer detail te bestuderen. De bezetting bij beide banken kwam overeen met de situatie in Lith. In Dinther, waar de periode van december 1517 tot en met december 1525 één band beslaat, was gedurende die jaren één *scriptor* actief, Dinther A. In Berlicum werd de schrijver Berlicum A (1518/31) een jaar vergezeld door een assisterende schrijfkracht, terwijl rond diezelfde tijd ook twee *hapaxen* aangetroffen zijn. In Oss en Heze bij Rosmalen zijn alle overgeleverde originelen vervaardigd door *scriptor* Heze bij Rosmalen A.

1.2.10. De periode 1526-1550

Nog tweemaal vielen de Gelderse troepen de Meierij binnen. De strijd van 1527/8 bleef de regio grotendeels bespaard, terwijl het allerlaatste conflict in 1542/3 grote gevolgen had. Eindhoven werd ingenomen, talloze dorpen in Kempenland werden gebrandschat, en zelfs kloosters waren niet veilig.²⁰¹ De economische gevolgen bleven nog decennia zichtbaar; de schulden die de gebrandschatte dorpen hadden aangegaan, rustten nog lange tijd als aanvullende last op hun goederen.²⁰² Desalniettemin hadden deze campagnes geen structurele gevolgen voor de Meierijse bevolking. De reeks haardstedentellingen kwam na 1526 tot een einde, waardoor harde uitspraken over de bevolkingsgroei lastig worden. Adriaenssen beweert op basis van bevolkingscijfers van rond 1570 dat de plattelandsbevolking in de Meierij met bijna 20% gegroeid was ten opzichte van de laatste

¹⁹⁷ Melssen, *Register van Eindhovense schepenakten*.

¹⁹⁸ Oorkonde nr. 2796. Het betreft hier een *hapax*.

¹⁹⁹ De vier oorkonden uit Heze bij Rosmalen zijn niet opgenomen in deze lijst, omdat drie hiervan dezelfde dagtekening hebben.

²⁰⁰ Oorkonde nr. 474.

²⁰¹ Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 58-59.

²⁰² Franken e.a., *Oisterwijk*, 119-120.

telling.²⁰³ Deze zal dan waarschijnlijk in de jaren dertig en veertig hebben plaatsgevonden, want aan het begin van de jaren vijftig was binnen 's-Hertogenbosch de sterke bevolkingsgroei al onderhevig aan stagnatie.²⁰⁴ Volgens Van der Wee steeg de agrarische productie op het Brabantse platteland, wat zich vertaalde in hogere inkomsten.²⁰⁵ Tegelijk, ten gevolge onder meer van de conflicten met Gelre, steeg de prijs van graan en rogge ten opzichte van het lage niveau uit het begin van de eeuw. Het waren voornamelijk de grootgrondbezitters die hiervan profiteerden, terwijl de kleinere boeren en loonarbeiders, wier inkomsten niet op gelijke tred meegroeiden, grote moeite hadden om in hun levensonderhoud te voorzien.²⁰⁶ De crisis van 1531/2 werd bovendien gevolgd door een pestuitbraak, en greep zodoende heviger in dan normaal. Daarnaast boden nevenactiviteiten, in het bijzonder de lakennijverheid, aanvullende economische kansen voor dorpen, zodat plaatsen als Geldrop, Oisterwijk, en Tilburg alsnog een groei doormaakten.²⁰⁷ In de schrijfproductie is dit economisch herstel zichtbaar. Het aantal overgeleverde originelen steeg naar een totaal van 473, met een groei in alle vier kwartieren. Dit is niet alleen een gevolg van een verbeterde overlevering: het aantal registraties in de schepenprotocollen nam namelijk eveneens flink toe, met percentages van 15 tot zelfs 62%.²⁰⁸ Van zeven plaatsen verschijnen in deze jaren de oudst overgeleverde schepenprotocollen: Schijndel in 1527, Stiphout in 1530, Esch in 1535, Sint-Michielsgestel in 1538, Liempde en Lithoijen in 1542, en tenslotte Sint-Oedenrode in 1548.²⁰⁹

Naar verhouding bleef het aandeel van het Oirschotse schrijfcentrum in de Kempenlandse schriftproductie gelijk aan de vorige periode: de helft van de overgeleverde originelen uit het kwartier werden hier vervaardigd. In absolute cijfers daalde dit aantal desondanks van 78 naar 63. De schrijver achter deze ontwikkeling was Oirschot GG, die na het vertrek van hand HH de enige scribe in het schrijfcentrum was. Tot 1550, uitgezonderd een korte periode tussen 1544 en 1547, verzorgde hij praktisch alle registraties en ingrossaties. Meermaals werden losse conceptakten ingeschreven of op losse briefjes aangevoerd door andere schrijvers, maar dit betrof vrijwel altijd akten die buiten het schrijfcentrum waren verleden en door schepenen werden meegebracht. Veel van deze inschrijvingen werden door scribe Oirschot FF voor zijn rekening genomen, maar het is zeer waarschijnlijk dat achter enkele ongeïdentificeerde schrijfhanden schepenen of andere geletterde inwoners schuil gaan.²¹⁰ In de bovengenoemde periode, preciezer die van mei 1544 tot januari 1547, is als primaire scribe een nieuw persoon actief: hand

²⁰³ Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 270-271.

²⁰⁴ Blondé, *De sociale structuren*, 51-52.

²⁰⁵ Van der Wee, *The Growth II*, 166-168.

²⁰⁶ Van der Wee, *The Growth II*, 174. Blockmans, *Metropolen*, 584.

²⁰⁷ Van der Wee, *The Growth II*, 175-6. Blondé, *De sociale structuren*, 100-101. Franken, 'Het wollen ambacht', 84-91. De Bruijn, 'Natuur, arbeid, kapitaal', 109-111. Coenen, *Alles wat hier leeft*, 36.

²⁰⁸ Zie Tabel III.8 voor de absolute getallen. De stijging in registraties zijn als volgt: 62% in Oirschot, 15% in Oisterwijk en 26% in Helmond. In Lith is zelfs een stijging van 110% te berekenen, maar dit zal hoogstwaarschijnlijk genuanceerder liggen: de overlevering in deze plaats is niet uitermate goed.

²⁰⁹ 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Esch, inv. nr. R. 21. 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Sint-Michielsgestel, inv. nr. R. 42. 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Liempde, inv. nr. R. 1. 's-Hertogenbosch, BHIC, Lithoijen, inv. nr. R. 23. 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Sint-Oedenrode, inv. nr. R. 106. 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Schijndel, inv. nr. R. 41. Eindhoven, RHC, ORA Stiphout, inv. nr. R. 39.

²¹⁰ Zie hiervoor ook hoofdstuk VI.

Oirschot II. Voor de werking van het schrijfcentrum had dit geen gevolgen. De werkzaamheden van zowel Oirschot FF als GG bleven ongestoord voortduren. Hand GG vervaardigde bovendien het merendeel van de oorkonden gedurende deze jaren: van hand II zijn slechts drie stukken bewaard gebleven. Een andere oorkonde, uit april 1545, is vervaardigd door een hand die in dit corpus slechts éénmaal naar voren komt. Deze persoon kunnen we identificeren met Roeland van der Ameyden, secretaris van Oirschot vanaf 1551.²¹¹ Blijkens een dienstaantekening op het stuk betreft het hier een heruitvaardiging, waarschijnlijk uit de jaren vijftig.²¹²

In de plattelandsgemeenschappen van het kwartier namen de aantallen originelen eveneens toe. Toch is dit geen representatieve ontwikkeling: de stijging is namelijk grotendeels te danken aan een hausse van originelen uit 1546. In dat jaar verzocht de abdij van Postel van haar pachters verklaringen welke pachten zij schuldig waren, en dat de abdij deze pachten al vele decennia rechtens inde.²¹³ De productie van dat jaar komt zodoende op 49 stukken uit en het gemiddelde van de gehele periode op 18,6. Wanneer we het cijfer corrigeren met de bijzondere reeks uit 1546, komen we slechts iets lager uit, op 17,5 stukken per jaar.²¹⁴ In de overlevering in de individuele dorpen heeft deze reeks een buitensporig aandeel. Van de 22 oorkonden die van de schepensbank van Eersel zijn bewaard gebleven, behoren zestien stukken, alle afgegeven op 6 mei 1546, tot deze reeks. In Oerle zijn dit er 4 van de 6, te Bladel 4 van de 9, te Bergeijk 1 van de 8, en te Lommel zelfs alle drie de originelen. Niet onverwacht leidde deze hausse tot tijdelijke veranderingen. In Eersel was de scribent, Eersel L, niet opgewassen tegen deze taak: kortstondig moesten er nog twee schrijvers worden ingeschakeld om de zestien stukken te vervaardigen.²¹⁵ Zelf diende hij bovendien de dag erop vier verklaringen voor schepenen van Oerle

²¹¹ Lijten, 'De secretarissen', 9-10. Zie ook hoofdstuk V, paragraaf 1.1.

²¹² Oorkonde nr. 2849: '*Uuyt loost Geuerts prothocoll. Testes ut supra, folio LVI*', gevolgd door de handtekening van Van der Ameyden.

²¹³ Welvaarts, *Geschiedenis der abdij van Postel*, 145-152, noemt deze pachten niet, maar toont wel aan dat in deze plaatsen de verschillende hoeven van de abdij lagen. Of sprake is van door Postel verhuurde goederen, of bezwaren van eigen goederen door dorpelingen, is niet bekend.

²¹⁴ In onderstaande tabel staan de aantallen overgeleverde originelen per jaar. Het totaal is 468 stukken, ofwel een gemiddelde van 18,72 per jaar. Na verrekening van de Postelse reeks van 28 oorkonden uit het jaar 1546 is het totaal 440 stukken, ofwel 17,6 per jaar.

Jaar	Aantal	Jaar	Aantal	Jaar	Aantal
-	-	1531	29	1541	22
-	-	1532	20	1542	18
-	-	1533	24	1543	12
-	-	1534	14	1544	18
-	-	1535	19	1545	20
1526	16	1536	16	1546	49
1527	7	1537	16	1547	15
1528	12	1538	15	1548	22
1529	13	1539	15	1549	20
1530	18	1540	26	1550	12

²¹⁵ Hapax 1 vervaardigde de oorkondennummers 2544, 2550, 2551, 2555 en 2561; hapax 2 de nummers 2545, 2549, 2557 en 2559. De hoofdhand, Eersel L, vervaardigde de nummers 2546, 2547, 2548, 2552, 2553, 2558 en 2560. Hapax 1 heeft overigens een tweede stuk voor de

te munderen. Op basis van zijn volledige schrijfactiviteit, die vanaf 1540 tot minstens 1557 duurde, kunnen we stellen dat hij op vaste basis voor beide banken heeft gewerkt. Eenmalig werd een oorkonde vervaardigd door een *hapax*. Deze had betrekking op goederen in Heusden binnen de parochie van Asten.²¹⁶ De vijf seriële oorkonden van Bladel en Bergeijk zijn alle vervaardigd door hand Mierden I. Behalve zijn werkzaamheden voor de bank van Hooge- en Lage Mierde binnen het kwartier van Oisterwijk, die hieronder zullen worden behandeld, werkte hij als vaste scribent te Bladel. Voor Bergeijk is dit lastiger te bepalen, daar hier meerdere schrijvers aan het werk zijn geweest en het bronnenmateriaal beperkt is. De oorkonde van 1531 is vervaardigd door de Oirschotse hand GG, die van 1533 door Bergeijk C, terwijl slechts de bovengenoemde verklaring uit 1546 van Mierden I is.

Voor Eindhoven is er na een lacune van bijna dertig jaar vanaf augustus 1538 weer een schepenprotocol bewaard. Tot en met 1550 zijn hier vier handen in aangetroffen. Eindhoven R is gedurende deze gehele periode actief, en heeft bovendien de grootste productie in het registratieproces. Zijn schrijfhand komt daarnaast overeen met die van de scribent die de signaturen onder de oorkonden plaatst, zodat hij zeer waarschijnlijk de supervisie had over de overige schrijvers. De andere drie handen werkten slechts enige jaren in het schrijfcentrum: hand S in 1541/3, hand T in 1545/50, en hand U in 1548-54. In de oorkonden, voornamelijk uit de jaren dertig overgeleverd, komt hand Q voor (1528/47), alsook hand R (1539/41). Een vijfde oorkonde is geschreven door hand Eindhoven P, die rond 1520 al voor de schepenen actief was. In de beschouwing is een oorkonde die door Maximiliaan van Egmond, heer van Eindhoven, in 1541 ten behoeve van de stad uitgevaardigd, weggelaten.²¹⁷ De oorkonde is namelijk uitgevaardigd binnen Grave, en het schrift komt niet overeen met dat van de andere oorkonden. Een rol voor een Eindhovense scribent is zodoende hoogst onwaarschijnlijk. In Woensel, dat tot de heerlijkheid van Eindhoven behoorde, zijn dezelfde handen te herkennen, namelijk Eindhoven Q en Eindhoven R. Blijkens een dienstantekening op een van de oorkonden was Q de belangrijkste scribent hier, en nam R incidenteel de taken waar in zijn afwezigheid.²¹⁸ In Waalre bleef hand Waalre E nog lange tijd in dienst; na bijna een halve eeuw werd hij in 1541 vervangen door een nieuwe scribent, Waalre F.

In het kwartier Oisterwijk bezat de vrijheid Oisterwijk nog altijd het grootste schrijfcentrum, hoewel het aantal overgeleverde originelen hier licht is afgenomen. Dat voor het gehele kwartier de overlevering met ongeveer 20% gestegen is, is te danken aan een groei binnen de kleinere plaatsen. Van vrijwel al deze banken is meer materiaal bewaard gebleven dan uit de vorige periode, waarbij Vught, Tilburg en Goirle, en Waalwijk de kroon spannen.²¹⁹

Waar de schrijfproductie binnen de vrijheid Oisterwijk de voorafgaande jaren gemonopoliseerd was, wordt het spectrum in de jaren dertig en veertig meer divers. Oisterwijk

Eerselse schepenbank geschreven. Op basis van de datum valt deze echter buiten dit corpus. Mol, AAP, charters Casteren, nr. 16bis; d.d. 5 maart 1555.

²¹⁶ Oorkonde nr. 736. De oorkonde is geschreven en ondertekend door Johannes Mathie.

²¹⁷ Oorkonde nr. 493. Het is überhaupt de vraag of de heer van Eindhoven gebruik maakte van de stedelijke ambtenarij voor eigen schrijfactiviteiten. Vgl. Melssen, 'De geschiedenis', 73.

²¹⁸ Oorkonde nr. 2832: *In absentie Frans van Waalre, Ian van den Berch*. Voor de identificatie van beide handen, zie hoofdstuk IV.

²¹⁹ De overlevering van Waalwijkse oorkonden is grotendeels toe te schrijven aan het archief van de Vughtse Kartuijzers, wier bezittingen goederen binnen deze stad omvatten.

R beëindigde in 1530 zijn carrière. De jaren 1529/31 vormen een warrige tijd, waarin maar liefst zes handen in de stukken aangetroffen zijn: naast Oisterwijk R zijn dit S, T, U, V, en W. De laatstgenoemde lijkt de opvolger van R te zijn: tot mei 1536 is hij qua totaalproductie de meest actiefste schrijver in het centrum; daarentegen zijn de meeste oorkonden uit deze jaren door hand V gemundeerd. Op zijn beurt volgde hand V hand W op als primaire scribent, op een onbekend moment in een van mei 1536 tot januari 1537 durende lacune in de bronnen. Deze positie behield hij tot na 1550. Daarnaast vervaardigde hij in 1536/9 vier oorkonden voor de schepenbank van Vught.

Buiten de vrijheid wordt het landschap gekenmerkt door een grotere zelfstandigheid van de kleinere banken, zowel in de hertogsdorpen als in de heerlijkheden. Het Helvoirtse schepenprotocol, dat na een lacune van meer dan 80 jaar vanaf 1540 weer overgeleverd is, is volledig door één hand bijgehouden: Helvoirt B. Ook in de oorkondenproductie is deze hand de enige die opduikt. Wel bevat één oorkonde de signatuur van de Oisterwijkse secretaris; dit zal verband houden met diens pachting van het Helvoirtse schrijfambt.²²⁰ Er is echter geen bewijs dat de rol van deze secretaris meer omvatte dan het nakijken en middels zijn signatuur goedkeuren van de grossen. Ook te Esch speelden de Oisterwijkse schrijvers geen rol meer. In het protocolfragment dat over de jaren 1535/40 bewaard is gebleven, zijn twee lokale handen aangetroffen, waarvan een tevens het enige uit deze periode bekende origineel schreef.²²¹ De Tilburgse schrijver D, die we aan het begin van de jaren twintig in Tilburg tegenkwamen, verplaatste zijn werkzaamheden naar Drunen, waar hij tussen 1527 en 1530 vier oorkonden vervaardigde. In zijn plaats kwam Tilburg E. Deze had in 1522 al samengewerkt met zijn voorganger en zette vervolgens diens taken voort tot 1531. Vanaf dat moment tot in de jaren vijftig verscheen een drietal schrijfhanden dat nauw samenwerkte.²²² De eerste, hand F, had al in de jaren 1530/1 werk verzet voor het Tilburgse schrijfcentrum en hield tussen 1532 en 1537 de schepenprotocollen bij. Vanaf dat jaar deed hij een stapje terug ten behoeve van hand G, waarna de laatste de hoofdmoot van de schrijftaken op zich nam. Dit tweemanschap duurde tot april 1542, het moment waarop F verdween en G als enige hand actief bleef. De oorkondenoverlevering nuanceert deze tijdlijn enigszins. Hand G vervaardigde zijn eerste oorkonde al in 1533, en tot en met 1537 zijn er vijf stukken van zijn hand bewaard gebleven. Alle latere oorkonden, tien in totaal tot 1549, zijn gemundeerd door een nieuwe schrijver, Tilburg H. De ingrossatietekens waarmee de akten zijn doorgehaald, maken het beeld verder af. Het teken van hand G kwamen we regelmatig tegen sinds 1533; dat van hand H vanaf 1544.²²³

Bij banken die al langere tijd zelfstandig van het Oisterwijkse schrijfcentrum opereerden, zien we – voor zover de overlevering dit toelaat – vrij soepel lopende schrijfcentra. Zij worden gekarakteriseerd door een constante bezetting: dit zijn veelal schrijvers die

²²⁰ Oorkonde nr. 344.

²²¹ Handen Esch A (1535/6) en Esch B (1535/40). Eerstgenoemde vervaardigde een oorkonde in februari 1535, zie oorkonde nr. 1670.

²²² Zoals uit hoofdstuk IV zal blijken, betreffen het hier drie generaties van de familie Zwijsen.

²²³ Tilburg, RA, ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 280, fol. 52r (februari 1533) voor hand Tilburg G; R. 291, fol. 1r (april 1544) voor hand Tilburg H. Koppeling van de ingrossatietekens met de schrijfhanden bleek mogelijk door een paleografische vergelijking van de minuutakten met de grossen. Het teken van hand G, dat uit de letters HZ bestaat, is verklaarbaar als zijnde zijn initialen; zijn naam is namelijk Henrick Zwijsen. In analogie hiervan hebben we het als waarschijnlijk geacht dat de letters PZ in het teken van hand H voor Pauwels Zwijsen staan.

hun centrum als eenmansbedrijfjes leidden, of langdurige samenwerkingsverbanden tussen twee schrijvers. Te Boxtel werkte Boxtel H tussen 1527 en 1537 voor de schepenbank aldaar. Zijn opvolger was hand Oirschot HH. Deze had na 1525 de Oirschotse schepenbank achter zich gelaten en in de tussentijd voor zover bekend geen schrijftaken meer op zich genomen. Er zijn geen oorkonden over deze jaren bewaard gebleven, maar op basis van de ingrossatietekens kunnen we concluderen dat hij vrijwel alle oorkonden zelf heeft gemundeerd. Ook een door Boxtel H ingeschreven contract is door hem uitgewerkt. Net als in Oirschot duurde ook zijn Boxtelse carrière niet heel lang. Na juli 1541 was hij al opgevolgd door Boxtel I.²²⁴ Deze schrijver had zijn eerste registraties in januari 1539 uitgevoerd, en bleef tot in de jaren vijftig als primaire scribent voor deze bank werken. In Loon op Zand werkte hand A tot december 1543. Zijn opvolger was hand E: deze verscheen eerder dat jaar en was nog tot minstens het einde van de jaren vijftig actief. Van maart tot en met december 1543 werkten beide schrijvers samen. Hilvarenbeek werd tussen 1522 en 1529 bediend door de schrijfhanden Hilvarenbeek H en I. Na 1529 verdween de eerstgenoemde scribent en werkte hand I enige jaren solitair. Uiterlijk in 1543 voegde een nieuwe persoon zich bij hem: Hilvarenbeek J. De bron waarin zijn hand verscheen was eveneens vernieuwend: een register met schuldbekentenissen en betalingsbeloften. Voorafgaand aan die tijd werden deze contracten in het algemene schepenprotocol geregistreerd. In Hooge en Lage Mierde werken achtereenvolgens Mierden H (1531/3) en Mierden I (1534/52), terwijl in Sint-Michielsgestel tussen 1538 en 1546 hand Michielsgestel G is aangetroffen. In Moergestel beëindigde de Oirschotse hand Z tussen april 1533 en februari 1535 zijn werkzaamheden en gaf de ganzenpen over aan Moergestel C. Deze had in 1528 al een schepenoorkonde gemundeerd, en zal dus geen onbekende zijn geweest.²²⁵ Schrijfhand Waalwijk N beëindigde zijn werkzaamheden in 1526, na bijna een kwart eeuw actief te zijn geweest. Zijn opvolgers waren de handen P en Q. Hand P is uit twee oorkonden uit 1526 en 1533 bekend, hand Q uit vier oorkonden uit 1529/31. Tussen 1539 en 1541 is schrijfhand R werkzaam, vanaf 1545 hand S. Een drietal stukken in deze 25 jaar zijn hapaxen.²²⁶

De opmerkelijke daling van het aantal overgeleverde originelen in Peelland is te wijten aan een kleinere overlevering van de banken die tot dan toe het grootste deel van de productie voor hun rekening hadden genomen, namelijk Helmond en Son. Dat er geen sprake is van een reële daling in het aantal stukken bewijst het Helmondse schepenprotocol. Het aantal geregistreerde contracten nam in deze vijftientig jaar met een vijfde toe. In het schrijfcentrum treffen we een reeks van vier schepenklerken die elkaar vloeierend opvolgen. In 1540 beëindigde Helmond V zijn carrière; hij had toen meer dan 60 jaar onafgebroken de pen gevoerd ten behoeve van de schepenbank. Zijn opvolgers kwamen hier niet bij in de buurt: Helmond W leidde het schrijfcentrum in 1540/3 en Helmond X slechts één jaar, tussen 1543 en 1544. In de vroege jaren twintig hebben we hem al in het Helmondse schrijfcentrum kunnen lokaliseren op basis van zijn ingrossatiemerk, maar deze positie lijkt hij in de jaren dertig niet te hebben voortgezet.²²⁷ Vanaf 1544 tot in de jaren vijftig tenslotte voerde Helmond Y de schrijftaken uit. Tussen de oorkonden die

²²⁴ De scribent achter Boxtel I, Peter van Tuijl, verkreeg op 19 december 1541 van de vrouwe van Boxtel officieel het secretarisschap van de heerlijkheid. Zie biografie, nr. 111.

²²⁵ Oorkonde nr. 586.

²²⁶ Oorkonden nrs. 2906, 2961 en 2972.

²²⁷ Zie paragraaf 1.2.9.

we aan hem kunnen toeschrijven, bevindt zich een stuk dat op 9 maart 1507 gedateerd is. Het betreft hier zonder twijfel een heruitvaardiging.²²⁸

De in de vorige paragraaf genoemde *scriptor* Oedenrode I was nog tot minstens 1527 werkzaam in Sint-Oedenrode. Tot 1531 is de situatie niet helder: we beschikken voor deze periode slechts over een hapax uit 1530. Hand Oedenrode J vervaardigde tussen 1531 en 1550 vijf oorkonden ten behoeve van de schepenen van Sint-Oedenrode, en één voor die van Son. In het schepenprotocol van de eerstgenoemde plaats, dat vanaf mei 1548 bewaard is gebleven, is hij ook actief. Vanaf februari 1549 diende hij samen met Oedenrode K. Deze schrijver schreef drie oorkonden voor Sint-Oedenrode in de jaren 1535/45 en één voor Son in 1545. Uit de laatste plaats zijn nog twee oorkonden bewaard gebleven: één hiervan is een hapax, terwijl de ander door Veghel A is gemundeerd.²²⁹

De verschillende kleinere schepenbanken op het platteland, evenals hun collega's in de andere kwartieren, verkregen grotere zelfstandigheid. Uit Aarle zijn vijf oorkonden overgeleverd. Een stuk uit 1531 is door een verder onbekende hand vervaardigd en dient daarom als hapax te worden geclassificeerd. Toch is er een aanwijzing dat het hier een scribent betreft met een meer dan eenmalige activiteit. Onder de pliek heeft de schrijver namelijk de oorkonde van een signatuur voorzien. Signaturen werden *grosso modo* binnen een schrijfcentrum gebruikt om de schrijver van het stuk te identificeren, of door een leidinggevende als bewijs dat deze de inhoud had gecontroleerd.²³⁰ Het toevoegen van een signatuur zou bijgevolg zinloos zijn indien een hand niet tot de groep schrijvers of tot de leidinggevendenden behoorde. Na dit schrijven is het enige jaren stil, tot over de jaren 1537/45 vier oorkonden bewaard zijn gebleven. Alle vier zijn het werk van één persoon: Mierlo O. Te Veghel leidde een vaste schrijfkraft, Veghel A, een eenmansbedrijf. Hij mundeerde tussen 1526 en 1550 alle schepenoorkonden die door deze bank zijn uitgevaardigd, alsook het volledige schepenprotocol.²³¹ De Deurnese hand G, die in 1523 was aangetreden, bleef gedurende deze gehele periode actief bij deze schepenbank. Ook de vier oorkonden die over dit laatste kwarteeuw zijn overgeleverd, zijn alle van zijn hand. In Schijndel was tussen 1528 en 1534 scribent Schijndel E werkzaam. Na 1534 werd hij vervangen door Schijndel F. Het schepenprotocol over de jaren 1534/9 is volledig van zijn hand; na de komst van Schijndel G groeide het personeel uit tot een tweemanschap. Een paar akten uit 1544 werden vervaardigd door hand Schijndel E: uit verder onderzoek blijkt deze schrijver in de jaren vijftig opnieuw een vaste betrekking te hebben verkregen. Deze structuur bleef niet gehandhaafd. Gedurende de jaren 1547/50 kromp het centrum

²²⁸ Bij de minuutakte vinden we geen aantekening betreffende de heruitvaardiging. Onder de pliek van de grosse ontbreken echter de ingrossatieaantekeningen die in het protocol door de oorspronkelijke teksthand zijn toegevoegd. In combinatie met de aanwezigheid van de signatuur van Van den Berch, met wie we Helmond Y kunnen vereenzelvigen, is het dus uitgesloten dat het hier de originele grosse uit 1507 betreft. Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3801, p. 364.

²²⁹ Respectievelijk oorkonden nrs. 701 en 2748.

²³⁰ Zie hoofdstuk III, paragraaf 1.2.3.1.

²³¹ Slechts één oorkonde uit deze jaren is door een andere hand geschreven, namelijk oorkonde nr. 3015. Bij vergelijking van deze grosse met de minuut ('s-Hertogenbosch, BHIC, ORA Veghel, inv. nr. R. 24, p. 240), bleek een onderschrift uitkomst te bieden: het in het dorpsarchief van Veghel berustende charter is een heruitvaardiging uit 1593. De schrijfhand van dit onderschrift kwam overeen met die van het charter. Nader onderzoek wees uit dat deze hand toebehoort aan Willem Peters van den Bolck, secretaris van Veghel in de jaren tachtig en negentig (zie 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Veghel, inv. nr. R. 31, fol. 12r).

weer tot een eenmansbezetting onder Schijndel I. Uit Bakel zijn slechts drie oorkonden bewaard gebleven. Een stuk uit 1526 is een *hapax*, maar twee stukken uit 1541 en 1542 zijn het werk van één schrijver: Bakel A.²³² Te Erp, waar vanaf maart 1541 een schepenprotocol bewaard is, is de schrijver Erp D werkzaam. Een uitzondering op deze ontwikkeling vormde Nuenen: op basis van de twee overgeleverde oorkonden waren we niet in staat om een schrijver op meer dan incidentele basis te herkennen.

De nog geen 60 originelen die uit Maasland overgeleverd zijn, zijn ongelijk verspreid over de verschillende schepenbanken. Bijna een derde, veertien stukken in totaal, is uitgevaardigd door de schepenen van Lith. Voor deze bank waren achtereenvolgens Lith J (tot 1527), K (1528/38), L (1537/46), M (1546/8), en N (vanaf 1546) werkzaam. Al deze handen hielden zich zowel met de mundering van oorkonden bezig als met de registratie van contracten in de protocollen. Slechts Lith M is niet in de mundering aangetroffen. Er is nauwelijks overlap te vinden in de activiteiten van de verschillende scribenten. Alleen in 1537/8 en 1546/8 waren er kortstondig dubbele bezettingen. Na Lith komt Geffen met tien stukken. Zes hiervan zijn vervaardigd door Geffen C tussen 1529 en 1531, de overige twee zijn *hapaxen*. In Heeswijk werden drie stukken uit de jaren 1539 en 1540 vervaardigd door schrijfhand Heeswijk B. Deze drie banken lijken elk een zelfstandig schrijfcentrum te hebben gekend, zonder enige uitwisseling met de rest van het kwartier. Daarentegen zijn tussen de banken van Oss, Berlicum, en Lithoijen connecties te vinden in het personeel. Scribent Oss J, die in de hoofdplaats van het kwartier is aangetroffen in 1536 en 1540, schreef tussen 1537 en 1541 voor de bank van Berlicum en tussen 1538 en 1540 voor die van Lithoijen. Tenslotte zijn er enkele plaatsen waar de aanwezigheid van een vaste scribent minder duidelijk is. De twee uit Heesch afkomstige oorkonden zijn door *hapaxen* gemundeerd, en ook voor Lithoijen is tot de jaren veertig geen zekerheid over de aanwezigheid van een vaste kracht. Reeds in 1542 mundeerde Lithoijen A een stuk, maar pas wanneer we de schepenprotocollen naast het oorkondencorpus kunnen leggen, wat vanaf 1544 mogelijk is, blijkt deze schrijfkraft een vaste positie te hebben genoten. In 1534 zijn weliswaar twee oorkonden door één schrijver vervaardigd, maar deze dragen dezelfde dagtekening en moeten dus samen als *hapax* worden beschouwd.²³³

In Maasland is zodoende, hoewel bemoeilijkt door de slechtere overlevering, toch ook een verzelfstandiging van enkele schrijfcentra waar te nemen. Toch zal er een centraal toezicht hebben plaats gehad: verschillende oorkonden uit het kwartier, niet verbonden door schrijfhand of afkomst, zijn namelijk voorzien van signaturen.

1.3. *Synthese*

Bovenstaande paragrafen hebben een zo gedetailleerd mogelijk beeld geschetst van de schrijfactiviteit in de Meierij gedurende de dertiende tot en met de eerste helft van de zestiende eeuw. Tot de tweede helft van de vijftiende eeuw hebben we ons hiervoor bijna volledig gericht op de overgeleverde originelen. Naderhand nemen de schepenprotocol-

²³² De oorkonde uit 1526 is een klacht van de schepenbank van Bakel dat zij te zwaar zijn aangeslagen in de laatste haardstedentelling, omdat alle goederen die aan Bosschenaren, kloosters en andere '*buitenlieden*' toebehoren, niet zijn meegeteld. Vgl. Cuvelier, *Les denombrements*, lviii-lix. Het is goed mogelijk dat zij voor dit uitzonderlijke stuk eenmalig beroep hebben gedaan op een andere scribent.

²³³ Oorkonden nrs. 487 en 488.

len een belangrijker rol in de studie in omwille van hun seriële aard, betere overlevering, en dienst aantekeningen van veelal meer persoonlijke aard.²³⁴ De originelen dan vooral waarde in een meer ondersteunende rol, in het bijzonder wanneer ook de minuutakten zijn aangetroffen. Indien voorhanden hebben we ook administratieve bronnen uit andere genres in de analyse opgenomen, zoals rekeningen en cijsregisters.

In het Meierijs netwerk van schrijfcentra is de rol van geestelijke instellingen, veelal de eerste plaatsen waar men zich van het schrift bediende, nauwelijks zichtbaar geweest. In de dertiende eeuw zijn nog enkele voorbeelden aan te voeren waarin men zich tot een klooster of kapittel wendde: we memoreren de betrokkenheid van het Oirschotse en Rooise kapittel bij enkele transporten gedurende de tweede helft van de dertiende eeuw.²³⁵ Het aantal geestelijke centra op het platteland van de Meierij was bovendien in het grootste deel van de onderzochte periode vrij gering. Enkele stichtingen waren relatief oud, zoals Binderen bij Helmond en de Duitse Orde bij Vught, maar de meeste dateren uit de vijftiende eeuw. Meer invloed op de schrijfactiviteit hadden de grote abdijen buiten de grenzen van de regio, maar met aanzienlijk grondbezit in de Meierij. Hiertoe kan de abdij van Tongerlo als voorbeeld dienen, die in 1296 een transactie aan het klooster liet oorkonden door schepenen van Oisterwijk, maar wel een eigen *scriptor* belastte met de registratie. Uitvaardigingen op naam van geestelijke instellingen of hun leden zijn echter zeer zeldzaam, en we treffen ze niet aan bij de reguliere transportoorkonden. Deze handelingen vertrouwden zij toe aan de Meierijsche schepenbanken, waar zij zich lieten vertegenwoordigen door een van hun geestelijken of door de lokale klerk als tussenpersoon. Op de andere netwerken tot welk men zich kon wenden voor de optekening van contracten, zoals notarissen of de lokale clerus, komen we later terug.²³⁶

Op basis van de paleografische analyse kunnen we greep krijgen op onderliggende structuren in het netwerk van schrijfactiviteit binnen de Meierij. In de kaart op bladzijde 12 en 13 zijn, vanaf 1300 in blokken van 25 jaar, de schepenbanken aangegeven waarvan schriftelijke overlevering in oorspronkelijke vorm bekend is. Deze opgave correspondeert niet noodzakelijk met de oudste vermelding van de banken. In een laat vijftiende-eeuwse akte wordt bijvoorbeeld een pachtbelofte uit 1336 ten overstaande van schepenen van Lithoijen vermeld. In ons corpus van originele oorkonden verschijnt deze schepenbank echter pas in 1422.²³⁷ Aan het begin van de veertiende eeuw is slechts bij zes schepenbanken binnen de Meierij schrijfproductie waar te nemen – niet toevallig alle steden of grote centrale plaatsen. Met uitzondering van Oss zijn alle hoofdplaatsen in het lijstje te herkennen; voor Maasland heeft Lith deze rol. Een halve eeuw later is dit aantal al opgelopen naar 24, en aan het einde van de eeuw verder, naar 43. Tegen het einde van de onderzochte periode is een totaal van 63 schepenbanken met schriftelijke nalatenschap bereikt; van slechts twee banken is er geen output bewaard gebleven.²³⁸ De explosieve stijging in de veertiende eeuw volgt daarmee de ontwikkelingen in de aantallen overgele-

²³⁴ Zie hiervoor ook hoofdstuk III.

²³⁵ Zie paragraaf 1.1.

²³⁶ Zie hoofdstuk VI.

²³⁷ 's-Hertogenbosch, SA, Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch, inv. nr. 2859, met een vermelding van 17 november 1336. Voor het oudste origineel uit Lithoijen, zie oorkonde nr. 483.

²³⁸ Dit zijn Eckart en Hagoort. Haaren is buiten deze categorie gelaten, omdat geenszins zeker is dat deze bank ooit daadwerkelijk heeft gefunctioneerd.

verde originelen. De uitbreiding heeft allereerst, in het tweede kwart van de eeuw, plaats rondom Eindhoven en 's-Hertogenbosch. De verbindingen binnen deze clusters waren niet slechts geografisch van aard, maar werden even zozeer gevormd door de *scriptores*, die persoonlijk voor meerdere banken werkzaam waren.²³⁹ In de daaropvolgende periode ontstonden rond Sint-Oedenrode en Oisterwijk gelijksoortige clusters.²⁴⁰ Deze clusters vormen belangrijke onderdelen binnen het schriftelijke netwerk van de Meierij.

Tabel II.5. De schepenbankclusters in Kempenland, ca. 1330-1375

	Oerle A	Oerle B	Oerle C	Oerle D	Oirschot A	Oirschot B	Oirschot C
Eersel							
Eindhoven							
Oerle							
Oirschot							
Waalre							

Tabel II.6. De schepenbankclusters in Peelland, ca. 1350-1410

	Liempde A	Nuenen A	Oedenrode C	Son B
Aarle				
Liempde				
Lieshout				
Nuenen				
Sint-Oedenrode				
Schijndel				
Someren				
Son				
Veghel				

In Tabel II.5 is het cluster rondom Eindhoven paleografisch weergegeven. We zien dat alle schrijvers die meer dan één schepenbank binnen dit cluster bediend hebben, in Oerle gewerkt hebben. Het is dan ook een aannemelijke verklaring dat Oerle, en niet Eindhoven, het centrum van het cluster geweest zal zijn. Dat Eindhoven reeds vroeg als heerlijkheid is uitgegeven, zal hier een rol in hebben gespeeld. Hoewel de banken van heerlijkheden veelvuldig hun schrijvers uit het netwerk van de hertogsdorpen rekruteerden, kwam dit andersom nauwelijks voor. Het schrijfcentrum in Helmond, toch vrij uitgebreid en bovendien centraal gelegen, heeft evenmin schrijfkrachten gedeeld met de omringende dorpen. De bank van Oerle zal vrij spoedig na zijn afsplitsing van Eersel zijn uitgegroeid tot het centrum in dit cluster.²⁴¹

Tabel II.6 toont het cluster rondom Sint-Oedenrode in de tweede helft van de veertiende eeuw. Het aantal banken rondom de centrale plaats is groter dan in het eerste

²³⁹ Bijvoorbeeld Oerle A en B, en Oirschot A, B en C in het cluster rondom Oerle, of Michielsgestel A in het cluster rondom 's-Hertogenbosch.

²⁴⁰ Bijvoorbeeld Liempde A, Nuenen A en Oedenrode C in het cluster rondom Sint-Oedenrode, of Oisterwijk H in het cluster rondom Moergestel.

²⁴¹ Bijnen, 'Het veronderstelde belang'. De bijzondere overlevering van Oerle zal echter ook te danken zijn aan het goederenbezit van Postel in deze streken, waardoor significant veel materiaal tot onze beschikking staat.

voorbeeld, terwijl het aantal gemeenschappelijke schrijvers lager lag. De gemeenschappelijke bank bij de schrijvers was Sint-Oedenrode, zodat we in dit geval het centrum van het cluster wél in de hoofdplaats kunnen vinden. Liempde werd eveneens door deze drie schrijvers bediend, maar op basis van de rol van de plaats voor de omgeving is het een veel onwaarschijnlijker kandidaat dan Sint-Oedenrode.

Om nu te spreken van daadwerkelijke schrijfcentra in Oerle en Sint-Oedenrode die de omringende banken bedienden, is op basis van deze analyse te vergezocht. Beter houdbaar is de hypothese dat deze centrale plaatsen een belangrijke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van de clusters en daarmee in de verspreiding van schriftgebruik, maar dat de omringende dorpen al vrij snel actieve spelers werden en er wederzijdse beïnvloeding plaats had.

In de embryonale fase van het Meierijse administratieve netwerk halverwege de veertiende eeuw vormden individuele *scriptores* de spil. Zij bedienden clusters van schepenbanken en introduceerden hierbinnen eenzelfde wijze van werken. Deze gewoonten bleven in gebruik ook nadat de clusters uiteenvielen en de banken in toenemende mate op de werving van eigen scribenten overstapten. Dit betekent geenszins dat de clusters verdwenen: nog tot diep in de vijftiende eeuw treffen we *scriptores* met een aanzienlijk werkgebied en productie, van wie hand Oedenrode F een goed voorbeeld is. Dit lijkt in het bijzonder een kenmerk te zijn van het Peellandse schrijversnetwerk. In Kempenland en Oisterwijk treffen we dit in mindere mate aan. Het Maaslandse materiaal is te schaars om hier uitspraken over te kunnen doen voor de gehele tweeenhalve eeuw, maar toch zien we ook hier enkele *scriptores* werkzaam voor meerdere banken. Zij maken hierbij geen onderscheid tussen hertogsdorpen en heerlijkheden: de werkzaamheden waren immers identiek. Pas in de zestiende eeuw vindt daadwerkelijk een verzelfstandiging van de platelandsbanken plaats. Het structureel bedienen van meerdere banken neemt drastisch af en het aantal banken overstijgt meestal niet meer dan twee per schrijver. Daarnaast had de toename in het aantal registraties een uitbreiding van de omvang van de schrijfcentra in de grotere centrale plaatsen tot gevolg. In het tweede kwart van de vijftiende eeuw, nadat de productie een piek bereikt had, kenden deze plaatsen hun grootste omvang. In Oisterwijk schakelde men de hulp in van een extra *scriptor*, Oirschot kende een structurele tweemanbezetting, en in Helmond leidde de stadssecretaris een instelling met maar liefst zes andere schrijvers. Deze maatregelen waren slechts tijdelijk. Zodra de noodzaak was geweken, eindigden de werkzaamheden van deze schrijvers. Een eeuw later waren de centra beter opgewassen tegen de werkzaamheden: zelfs al benaderde de schrijfproductie halverwege de zestiende eeuw het niveau van een eeuw eerder, toch bleef de bezetting gelijk.

Wanneer we de ontwikkeling van de schriftproductie vanaf 1301 beschouwen, moeten we op basis van het bronnencorpus concluderen dat de gebeurtenissen uit de geschiedenis van de Meierij de schrijfproductie weinig tot nauwelijks beïnvloed hebben. De pestepidemie, de verpanding van het kwartier van Oisterwijk, oorlogsschade, zelfs de bevolkingsafname in Maasland gedurende het laatste kwart van de vijftiende eeuw – al deze aspecten corresponderen niet of nauwelijks met de ontwikkeling van de schrijfproductie. In een poging die productie te verklaren, dienen we bijgevolg deze factoren uit te sluiten en de oorzaken binnen de Meierij en haar bevolking zelf te zoeken. De sociaaleconomische en demografische ontwikkelingen zullen hier van grote invloed zijn geweest. Verder in deze studie zullen we hier nader op ingaan.

In de overlevering van centraal bewaarde archieven en administratieve documenten zijn de gevolgen van oorlog, rampspoed, en politieke onrust wél duidelijk te herkennen. In het bijzonder hebben de brandschattingen en verwoestingen van dorpen gedurende de Gelderse oorlogen grote gevolgen gehad. De chaotische situatie in Eindhoven gedurende de jaren negentig van de vijftiende eeuw zal veroorzaakt zijn door de verwoesting van de stad in 1486, terwijl de geringe overlevering uit Oss te verklaren is uit de vele verwoestingen die de stad te dulden had. Daarbij moeten we echter oppassen dat we het verlies van administratieve documenten niet gelijk stellen aan een terugval in de schriftproductie. Telkens lijken de schrijfcentra zich snel hersteld te hebben, en de kennis en kunde die bij de scribenten berustte, ging niet met hun schrijfwerk in de vlammen teloor. Vrijwel direct na de dorpsbrand van 1462, waarbij bijna het gehele archief verloren ging, legden de Oirschotse schrijvers een nieuw schepenprotocol aan. Ook in Oss bezat men in 1558 nog de protocollen van de minstens vijftig jaar daaraan voorafgaand, die de branden van 1512, 1542 en 1543 hebben overleefd.

Tabel II.7. De gebruikte schrifttypen in absolute en procentuele aantallen, opgedeeld per 50 jaar.

	1301-1350		1351-1400		1401-1450		1451-1500		1501-1550		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
<i>Textualis</i>	3	13,0	-	-	-	-	-	-	-	-	3	0,8
<i>Semi-textualis</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,6	1	0,2
<i>Hybrida</i>	-	-	-	-	-	-	2	2,1	-	-	2	0,5
<i>Semi-hybrida</i>	1	4,4	-	-	6	7,7	17	18,3	49	32,7	73	18,2
<i>Cursiva antiquior</i>	18	78,3	30	52,6	6	7,7	4	4,3	3	2,0	61	15,2
<i>Cursiva recentior</i>	1	4,3	27	47,4	66	84,6	70	75,3	97	64,7	261	65,1
Totaal	23	100	57	100	78	100	93	100	150	100	401	100

Ten slotte werpen we nog een blik op het schrift zelf. Alle handen in het corpus behoren tot het gotische schrifttype, het meest verbreide type in Europa vanaf de twaalfde eeuw. In de literatuur is telkenmaal gebleken dat expansie van schrijfactiviteiten gepaard ging met een evolutie van het schrift, om te kunnen voorzien in de groeiende vraag naar geschreven stukken.²⁴² Het gebruiksschrift werd in toenemende mate gecursiveerd.²⁴³ Op basis van de uiterlijke kenmerken zijn alle handen ondergebracht in de door Derolez opgestelde categorieën.²⁴⁴ Deze worden getalsmatig gepresenteerd in Tabel II.7. Het wordt duidelijk dat het meer geposeerde *textualis*-schrift slechts kortstondig in de vroege veertiende eeuw in gebruik was en vrijwel direct werd vervangen door een cursiever schrift. In eerste instantie was dit de *cursiva antiquior*, die gedurende de gehele veertiende eeuw in gebruik was. Al snel werd dit schrift verdrongen door een andere cursieve variant, de *cursiva recentior*. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw schoot het aandeel van dit type omhoog, tot het in de vijftiende eeuw door meer dan tweederde van alle schrijvers werd gebruikt. De resterende schrijfhanden hanteerden een schrift dat vrijwel identiek was, maar niet consequent de stokletters voorzag van lussen. Deze *semi-hybrida*, in het bijzonder in gebruik gedurende de late vijftiende eeuw en in de zestiende eeuw, werd gebruikt door ongeveer een kwart tot een derde deel van de totale schrijverspopulatie in die jaren.

²⁴² Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 416-417.

²⁴³ Heinemeyer, *Studien zur Geschichte der Gotischen Urkundenschrift*, 127-8.

²⁴⁴ Voor een uitputtende beschrijving van de kenmerken van elk van deze categorieën, zie Derolez, *Palaeography*.

Het identificeren van schriftgroepen, zoals Dijkhof en Van Camp hebben gedaan, is voor de laatmiddeleeuwse Meierij niet uitvoerbaar: de individualisering van het handschrift is daarvoor reeds vanaf de veertiende eeuw te ver ontwikkeld. Binnen deze studie beperken we ons tot het signaleren van aanzienlijke overeenkomsten tussen de schrijfheden binnen het cluster rondom Oerle, zoals brede vlaggen aan de stokletters en de letter *v*, neergehaalde dakstrepen aan de majuskels *I/J* en golvende staarten aan de boog van de letter *b*.

2. De diplomatische analyse

Deze tweede paragraaf behandelt de diplomatische analyse van het oorkondenmateriaal. Zoals in het vorige hoofdstuk is besproken, biedt de methode een andere invalshoek om het bestaan en de locatie van schrijfcentra te achterhalen, namelijk via het oorkondendictaat. De volledige methode zoals uitgewerkt door Prevenier is echter te tijdrovend en past niet bij de aard van het onderzoeksonderwerp in deze studie. De aanzienlijke reikwijdte van het werkgebied van individuele scribenten en de overlap daarin, zoals in de vorige paragraaf is uitgewerkt, maakt het vrijwel onmogelijk om via onderzoek naar het dictaat tot bevredigende resultaten te komen. Bovendien is de traditionele diplomatiek niet geschikt voor het grootste deel van de in deze studie onderzochte periode. Het is mogelijk om voor de dertiende en vroege veertiende eeuw enkele uitspraken over het ontstaansmilieu van oorkonden te doen op basis van dictaatonderzoek, maar het is de vraag of dit ook het geval kan zijn voor de jongere stukken.

2.1. Oorkonden uit de vroege veertiende eeuw

Voor de dertiende eeuw is reeds in paragraaf 1.1 een gecombineerde analyse gegeven; die zullen we hier niet herhalen. Voor de vroege veertiende eeuw biedt het dictaat in sommige gevallen aanknopingspunten. Zo berust de vereenzelviging van *scriptor* Michiels-gestel A met de door Van Synghel geïdentificeerde Bossche hand 12 op dusdanige overeenkomsten in de dictaatanalyse dat tot een handschriftvergelijking werd besloten. De door hem geschreven Gestelse oorkonde uit 1336 volgt namelijk exact het dictaat dat in 's-Hertogenbosch rond die tijd in gebruik was.²⁴⁵ Daarentegen zijn de overeenkomsten minder talrijk tussen de door hand Lith A vervaardigde schepenoorkonde voor Oisterwijk in 1310 en de te Lith geschreven schepenoorkonde uit 1315.²⁴⁶ Deze methode wordt minder bruikbaar vanaf 1326, wanneer de omschakeling naar de objectief gestelde oorkonden in de Bossche secretarie wordt doorgevoerd.²⁴⁷

De Meierijse schepenoorkonden waren reeds vroeg pragmatisch geredigeerd. Decoratieve dictaatonderdelen zonder direct praktisch nut, zoals de *arenga* of *sanctio*, zijn al in de oudste specimina uit de jaren 1240 niet meer in gebruik. Het weglaten van de *sanctio* is niet verrassend, aangezien met het bestaan van een degelijk rechterlijk stelsel in de Meierij bekend zal zijn geweest wat de gerechtelijke gevolgen bij het in gebreke blijven zouden

²⁴⁵ Van Synghel, *Actum*, dictaatsleutel V45.

²⁴⁶ Een duidelijke overeenkomst is zichtbaar in het beginprotocol: 'Nos N et N, scabini in Oestervii, notum facimus universis presentia visuris et audituris quod coram nobis' en 'Nos N, N, N, N, N, N et N, scabini in Lütbe, notum facimus universis presentia visuris quod coram nobis'.

²⁴⁷ Van Synghel, *Actum*, 221-222.

zijn.²⁴⁸ Het zal hier om een bewuste keuze gaan: in oorkonden die door of in de omgeving van geestelijke instellingen zijn uitgevaardigd, zijn deze elementen namelijk nog niet in onbruik geraakt.²⁴⁹ De oorkonden uit de vroege veertiende eeuw bevatten gewoonlijk een protocol dat gevormd werd door een *intitulatio* (INT), *notificatio* (NOT) en *inscriptio* (INS); een context bestaande uit een *dispositio* (DIS) en *corroboratio* (COR); en tenslotte een eschatocol dat uit slechts een *datatio* (DAT) bestond, met een dictaatstructuur INT-NOT-INS-DIS-COR-DAT. In enkele vroege stukken omvatte het protocol ook nog een *salutatio* (SAL): in die gevallen was de dictaatstructuur veelal opgebouwd als INT-INS-SAL-NOT-DIS-COR-DAT. Op de *dispositio* na waren deze onderdelen kort en bondig, zonder veel decorum.

Wanneer we deze subjectieve oorkonden preciezer bekijken, blijkt dat er, enkele regionale gebruiken uitgezonderd, een hoge mate van consistentie in de dictaatformules te vinden is binnen de Meierij. De *intitulatio* is binnen de gehele Meierij altijd gelijk gebleven, en omvat slechts het eenvoudige ‘*Nos*’, gevolgd door de namen van de oorkonders en de aanduiding van het ambt: ‘*scabini in N*’. Voor de *notificatio* gebruikt men vrijwel altijd de frase ‘*notum facimus*’. Afwijkingen hierop zijn zeer zeldzaam en dateren alle uit de vroegste periode. Zo vinden we te Eindhoven in 1292 en te Oisterwijk in 1296 respectievelijk ‘*noverint*’ en ‘*noveritis*’ en koos de scribe van een Eindhovense oorkonde uit 1312 voor het werkwoord ‘*protestamur*’. De meest voorkomende versie van de *inscriptio* in het Latijn was het woord ‘*universis*’. Veelvuldig werd deze basis echter uitgebreid tot ‘*universis presentes litteras visuris et audituris*’. Voornamelijk in de oudere oorkonden begon het dictaat weleens met de *inscriptio*, gevolgd door de *notificatio*.²⁵⁰

De *dispositio* in een subjectieve oorkonde wordt altijd ingeleid met het voegwoord ‘*quod*’ en de introductie van de handelende partij, meestal vergezeld van de frase ‘*coram nobis personaliter constitutus*’. De bewoording van de rechtshandeling veranderde door de jaren heen. Oorspronkelijk gaven de klerken de voorkeur aan een accusativus cum infinitivo ingeleid door het werkwoord ‘erkennen’, te weten ‘*recognovit se vendidisse/supportasse*’. Later werd deze omslachtige constructie achterwege gelaten ten voordele van één hoofdwerkwoord, zoals ‘*vendidit*’ of ‘*supportavit*’. Dit proces verliep geleidelijk en een tussenform, waarin beide vormen achtereenvolgend gebruikt worden, vinden we dan ook in de jaren 1330.²⁵¹ Binnen de *dispositio* is verder, ondanks de diversiteit van de rechtshandelingen, een duidelijke structuur in de inhoud te vinden. Na de opgave van de rechtshandeling volgen de juridische bepalingen die, naar het Bossche voorbeeld, worden ingeluid met de woorden ‘*promittens*’ of ‘*et promisit*’ en de verbinding van persoon en goed. Dit zijn de waarborg- en vrijwaring-formulering en, in het geval van een bezwaring, het deugend houden van het onderpand ten behoeve van de betaling.²⁵² Aan het begin van de veertiende eeuw zijn deze bepalingen nog niet gestandaardiseerd: te Oisterwijk werd in 1307

²⁴⁸ Sommige auteurs scharen de juridische beloften, die door ons tot de *dispositio* worden gerekend, onder de *sanctio*. Van Camp, *Oorkonden*, 123, 156-7. Oosterhof en Gillaerts, ‘Pachtbrieven’, 483.

²⁴⁹ Bijvoorbeeld ONB I, nr. 180: de vrouwe van Herlaer als tussenpersoon voor abdijs Postel (1235); 191: het kapittel van Oirschot (1240); 193: Diederik, met een rol voor het kapittel in Sint-Oedenrode (1241/2); 198: Diederik, heer van Herlaer, aan de abdijs Berne (1243). Toevallig bevat een Helmondse schepenoorkonde uit 1282 nog een *arenga*; oorkonde nr. 241.

²⁵⁰ Zie bijvoorbeeld Oorkonde nrs. 45 (Boxtel 1328) en 155 (Eindhoven 1292).

²⁵¹ Bijvoorbeeld oorkonde nr. 248: ‘*Noudekinus, filius quondam Gbenekini dicti Hellinc de Dornen, vendidit et se vendidisse legitime recognovit.*’

²⁵² Sommige auteurs scharen deze beloften onder de *sanctio*, zie hierboven.

een verkoop beoorkond zonder bepalingen, terwijl te Eindhoven de klerk slechts een primitieve verzekering toevoegde met de woorden '*faciendo ei esse stabile atque firmum*'.²⁵³ De juridische zekerheid die middels deze beloften werd bewerkstelligd zal als aanzienlijk zijn beschouwd, want binnen twee à drie decennia ontwikkelde dit onderdeel zich tot een zo goed als definitief en onveranderlijk geheel.

In de *corroboratio* is een grotere diversiteit merkbaar. Grofweg zijn er twee groepen te onderscheiden. De eerste heeft als basisstramien de volwaardige zin '*In cuius rei testimonium sigillum nostrum presentibus litteris duximus apponendum/sunt appensa*.' Bij de tweede groep is deze formulering een bijzin: '*testimonio/in testimonium presentium litterarum*', veelal aangevuld met '*nostro sigillo sigillatarum*'.²⁵⁴ Een typisch Helmondse gewoonte omvat de toevoeging dat het stadszegel op verzoek van de partijen naar gewoonte aan de oorkonde is gehangen.²⁵⁵ Er zijn geen aanwijzingen dat de Helmondse schepenenbank al in de vroege veertiende eeuw een andere manier van bezegelen kende dan met het stadszegel, zodat de formule naar onze mening enigszins ouderwets en overvloedig aandoet.²⁵⁶

De *datatio* volgt vrijwel steeds dezelfde opbouw. Na de aanduiding '*Datum anno Domini*' (het woord 'Actum' is niet in gebruik) volgt eerst het jaar, en daarna de dagaanteekening. Op de precieze wijze van dateren zullen we verderop terugkomen.²⁵⁷ Het is niet ongebruikelijk dat de *datatio* met de *corroboratio* samengevoegd werd. Dit zien we bijvoorbeeld in Oisterwijk, waar men in de jaren dertig en veertig de hybride vorm '*datum sub sigillis nostris anno Domini*' hanteerde.

2.2. De objectieve oorkonden vanaf de jaren 1330

Enige jaren na de dictaatovergang in 's-Hertogenbosch volgde ook bij de schepenenbanken op het platteland de introductie van de objectieve dictaatstructuur. Deze is compacter door het weglaten van het protocol: hier beslaat de dictaatstructuur slechts drie onderdelen: DIS-COR-DAT. Dit dictaat verschijnt voor het eerst in de jaren 1330 en raakt vanaf het derde kwart van die eeuw meer ingeburgerd.²⁵⁸ Toch vormt het, ondanks de eenvoudigere structuur, nauwelijks concurrentie voor de subjectieve oorkonde: maar

²⁵³ Oorkonden nrs. 157 en 1180.

²⁵⁴ Te Oisterwijk werd de aanvulling niet gebruikt en behield de *corroboratio* slechts de kern van drie woorden.

²⁵⁵ Oorkonde nr. 247: '*Presentium testimonio litterarum sigillo communi opidi de Helmont predicti ad rogatum dictarum partium, ut moris est, sigillatarum, datarum ...*'; nr. 248: '*In testimonium presentium litterarum sigillo communi opidi de Helmont predicti ad preces ambarum partium predictarum, ut moris est, sigillatarum, datarum ...*'; nr. 3038: '*Presencium testimonio litterarum sigillo opidi de Helmont ob preces ambarum parcium prescriptarum, ut moris est, sigillatarum*'. Een Middelnederlands equivalent is te vinden in 1329; nr. 245: '*In orconde welken dinc so hebbe wi, voergbenomde scepen, om boerre twier beden wille, alst ghewonelic es, bezegghelt desen brief met onser statzeghel van Helmont*'. Dat de gewoonte niet de verzoeking door de partijen, maar de bezegeling betrof, blijkt uit een oorkonde uit 1356 zonder *rogatio sigilli*: '*In orconde der letteren bezegghelt metter statzeghele van Helmont als ghevoent is*'. Oorkonde nr. 250.

²⁵⁶ Pas in 1386 bezegelen schepenen voor de eerste maal met persoonlijke zegels. Zie oorkonde nr. 2111.

²⁵⁷ Zie hoofdstuk III, paragraaf 1.1.3.

²⁵⁸ De vroegst bekende oorkonde met een objectief dictaat is uitgevaardigd door schepenen van Helmond en dateert uit 1331. Oorkonde nr. 247. Dit is maar liefst 36 jaar vroeger dan Boonen constateerde op basis van het (volkstalige) Corpus Van Reenen-Mulder. Boonen, *Urkundensprache*, 137.

liefst 76,5% van het totale corpus is subjectief opgesteld.²⁵⁹ Het aantal banken dat voor de transportoorkonden overstapte op een objectief dictaat is bovendien erg beperkt. In Eindhoven en Someren experimenteerde men enkele malen met dit stramien, maar hield men vervolgens toch stevig vast aan de subjectieve vorm.²⁶⁰ In het kwartier Oisterwijk vond het meer navolging: na twee pogingen in de jaren veertig schakelden de Oisterwijkse klerken vanaf 1362 ineens en doelbewust over op het objectieve dictaat. Enkele omringende banken, afhankelijk van – en veelal bediend door Oisterwijkse scribenten, volgden over het algemeen vrij snel in deze redactionele omslag.²⁶¹ In de vijftiende en zestiende eeuw werden de oorkonden van de nieuwe schepenbank van Tilburg volgens dit stramien opgesteld, en de Drunense oorkonden die door hand Tilburg D werden geschreven in de jaren 1527/30 waren, anders dan de gebruiken van de klerken aldaar, objectief opgesteld.²⁶² In de andere kwartieren is de schepenbank van Helmond de enige instelling die structureel het objectieve dictaat hanteert.²⁶³ Oorkonden die echter ofwel op naam van het gehele bestuur van de plaats stonden, ofwel van bijzondere aard waren, werden meestal nog volgens een subjectief dictaat geredigeerd.

Met het vervallen van het protocol wordt de objectieve oorkonde direct ingeluid met de introductie van de handelende partij als aanvang van het dispositieve gedeelte. Het dictaatonderdeel wijkt verder niet af van de subjectieve opbouw: na de opgave van de rechtshandeling volgen de juridische beloften, ingeluid en gestructureerd op de gebruikelijke wijze.

De *corroboratio* is daarentegen radicaal omgebouwd. Naar het Bossche voorbeeld begint deze met de vermelding van de getuigen, middels de formulering *‘Testes interfuerunt scabini in N’*, en heeft zodoende overlap met de *subscriptio*.²⁶⁴ Bijzonder is de toevoeging van een rogatief element in twee oorkonden, uit Eindhoven en uit Helmond en beide gedateerd op 1332, verklarend dat de schepenen hiertoe in het bijzonder zijn opgeroepen en verzocht: *‘ad hoc vocati specialiter et rogati’*. Deze frase doet vermoeden dat beide stukken in een notarieel ontstaansmilieu vervaardigd zijn, daar de rogatie in de totstandkoming van een notariële grosse een verplicht stadium was.²⁶⁵ In het Eindhovense stuk is – parallel aan het Bossche gebruik – de zegelaankondiging overgeslagen en volgt direct de *datatio*. Daartegen heeft men voor het Helmondse stuk gekozen voor de gewoonlijke formulering met de *‘in testimonium’*-aanhel.

De *datatio* tenslotte is zeer eenvoudig en kan als bijvoegend zinsdeel bij de *corroboratio* worden opgenomen, of als aparte zin. Het eerste geval treffen we bij de *corroboratio* *‘testimonio/in testimonium presentium litterarum (nostro sigillo sigillatarum)’*: de datering volgt hierop

²⁵⁹ Het betreft 2.897 van de in totaal 3.684 oorkonden.

²⁶⁰ Oorkonden nrs. 158, 2627, 2636, 2637 en 2640

²⁶¹ Te Moergestel had deze omschakeling plaats tussen 1371 en 1386, te Helvoirt tussen 1364 en 1393.

²⁶² Oorkonden nrs. 146 en 148. Een derde stuk, chronologisch te plaatsen tussen deze twee oorkonden, bevat een subjectief dictaat. Dit is echter verklaren doordat sprake is van een vidimus in plaats van een normale transportakte.

²⁶³ Vgl. Boonen, *Urkundensprache*, 187. Uitzonderingen hierop zijn zeldzaam: Oorkonden nrs. 274 en 299: optekening van een verklaring; nr. 301: een vidimus; en nrs. 302-4: drie exemplaren van dezelfde verpachting.

²⁶⁴ Vgl. Prevenier, *Oorkonden*, 581-583. Boonen noemt dit dictaatonderdeel in objectief opgestelde oorkonden dan ook *subscriptio*: Boonen, *Urkundensprache*, 137.

²⁶⁵ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 261-268.

als *'datarum anno Domini'*. De tweede mogelijkheid is de standaarddatatio *'Datum anno Domini'*.

2.3. Dictaatvastlegging in volkstalige oorkonden

Een tweede omslag betreft de introductie van de volkstaal. Op de precieze rol van de taal zullen we in het volgende hoofdstuk nader ingaan. In deze paragraaf beperken we ons tot de formele verschillen tussen het dictaat in beide talen. Bij de invoering van het Middelnederlands werd het dictaat uit de Latijnse oorkonden in eerste instantie vrij letterlijk overgenomen. Dit is aantoonbaar het geval in de plaatsen waaruit zowel Latijnse als volkstalige oorkonden bewaard zijn gebleven. Het aantal schepenbanken waarvan de schrijfproductie bruikbaar is voor deze analyse, is beperkt. Boonen heeft op basis van haar dictaatanalyse van Middelnederlandse oorkonden, waartoe zij ook Helmonds oorkondemateriaal heeft onderzocht, achterhaald dat afwijkingen van het oorspronkelijke Latijnse dictaat plaatsvonden wanneer de syntaxis en grammatica van het Middelnederlands niet toereikend waren om een formule woordelijk om te zetten, of wanneer vertaalde formuleringen een te gecompliceerde syntactische structuur zouden opleveren.²⁶⁶ Dit zien we bijvoorbeeld terug bij de eerste volkstalige oorkonden uit Eersel en Oerle, waar de schrijvers de *corroboratio* *'In cuius rei testimonium sigillum nostrum presentibus litteris duximus apponendum'* omzetten naar *'In welker ding ghetuchenisse wi hebben onsen seghel ons scependoms van N. aen dese letteren gedaen.'* Op het werkwoord *na*, dat geen letterlijk volkstalige equivalent kent, is hier vrijwel woord voor woord de Latijnse *corroboratio* vertaald.²⁶⁷

In de meeste gevallen schakelde men binnen één of twee decennia na het verschijnen van de eerste volkstalige stukken volledig over op het Middelnederlands.²⁶⁸ De periode waarin de schrijvers een actieve tweetaligheid kenden is bijgevolg erg kort, zodat het maken van vergelijkingen lastig is. Een bijzondere situatie is zichtbaar in Oisterwijk, waar men al aan het experimenteren was met oorkonden in de objectieve vorm. Voor de eerste volkstalige oorkonden grepen de klerken echter terug op elementen uit oudere dictaatvormen, die in de jaren 1310/20 gangbaar waren.²⁶⁹ Twijfel over de rechtskracht van het nieuwe Middelnederlands in combinatie met de evolutie van de Latijnse dictaatformules zal waarschijnlijk hebben bijgedragen aan deze tijdelijke terugkeer naar oudere en vertrouwde formuleringen.

Deze fase duurde overigens niet lang. Omstreeks het midden van de veertiende eeuw, in het bijzonder in de jaren veertig en vijftig, werd in schepenoorkonden binnen de gehele Meierij een permanente vastlegging van het dictaat doorgevoerd. Hoewel het tijdstip grofweg gelijk is binnen de regio, is het verloop niet overal identiek. In Kempenland bijvoorbeeld bestaan de schepenoorkonden uit Eersel, Eindhoven, Oirschot, en Oerle uit dezelfde dictaatstructuur, namelijk INT-NOT-DIS-COR-DAT. De *inscriptio*, die in de praktijk vaak al niet meer omvatte dan *'universis'* of *'enen yghelicken'* werd in dit stramien weggelaten. Gelijktijdig vond in al deze stukken een zelfde mutatie plaats, waarbij de *corroboratio* en *notificatio* worden samengevoegd tot een hybride vorm: *'tugben onder onsen ghemeynen seghel/onsen seghele'*. Deze frase heeft een Latijnse pendant in de *'protestamur sub appensione nostri communis sigilli'*, die we tussen 1346/1357 in Hilvarenbeekse oorkonden

²⁶⁶ Boonen, *Urkundensprache*, 356.

²⁶⁷ Oorkonden nrs. 2388 en 2329-2334.

²⁶⁸ Zie hiervoor hoofdstuk III, paragraaf 1.3.

²⁶⁹ Vermeer, *Gescreven iOesternijck*, 67-68.

aantreffen.²⁷⁰ In Oirschot heeft deze mutatie tussen 1351 en 1356 plaatsgevonden, in Eindhoven tussen 1348 en 1352, terwijl we dit in Eersel en Oerle zelfs met zekerheid tussen 1351 en 1352 kunnen dateren. Een aannemelijke conclusie is, dat het voor alle vier banken een doelbewuste dictaataanpassing in 1351/2 betrof. In die jaren was de *scriptor* Oerle B voor drie banken werkzaam: het is zodoende waarschijnlijk dat hij verantwoordelijk is geweest. In Oisterwijk liet deze standaardisatie enige jaren langer op zich wachten: pas in 1362 stapten de klerken over.²⁷¹ Ook hier zal de persoonlijke inbreng van één klerk aan de basis hebben gestaan.

In de objectieve oorkonden werd het Latijnse dictaat uit 's-Hertogenbosch nauwgezet gevolgd. De juridische beloften uit de *dispositio* werden vrijwel letterlijk vertaald. De onder meer in Oisterwijk en Helmond aangetroffen belofte '*Ende heeft geloeft N op hem ende op allen sijn goet te warnen tot eunvighen daghen als men erve sculdich is te warnen ende allen voercommer ende calangie daerinne wesende altemael af te doen denselven*' is een vrijwel woordelijke vertaling uit het Bossche dictaat: '*Et promisit super se et bona sua omnia (debitam et iustam) warandiam prestare en omnes obligationem et impeticionem existentes prefato deponere*'. Zeker bij eenvoudige rechtshandelingen vormden deze beloften nog weleens een groter onderdeel van de *dispositio* dan de daadwerkelijke handeling.

De *corroboratio* met subscriptieve functie is eveneens naar het Bossche model opgesteld, maar bevat een belangrijk plaatsgebonden variatie. Te Helmond namen de klerken vanaf 1386 de Bossche gewoonte over om direct na de getuigenopgave de *datatio* te laten beginnen. De Oisterwijkse oorkonden kondigden daarentegen eerst de bezegeling aan. Vóór 1386 kenden de Helmondse oorkonden wel een volwaardige *corroboratio*, beginnende met '*In orconde*'. De verandering van dit dictaatonderdeel hangt samen met een ontwikkeling in de uitvaardiging. Tot 1386 werden de transportoorkonden door ofwel het merendeel, ofwel het voltallige schepencollege uitgevaardigd. De *corroboratio* vermeldt bijgevolg alle zeven leden van het college, terwijl de oorkonde bezegeld is met het stadszegel. Vanaf 1386 veranderde dit en werden nog maar twee schepenen bij naam op een transport gezet.²⁷² Zij zegelden bovendien met hun persoonlijke zegels.

Tabel II.8. De gangbare *corroboratio* en *datatio* in veertiende-eeuwse schepenoorkonden uit 's-Hertogenbosch, Helmond, en Oisterwijk.

Plaats	<i>Corroboratio</i>	<i>Datatio</i>
's-Hertogenbosch na 1326	<i>Testes interfuerunt scabini in Buscoducis, (...)</i>	<i>Datum (...)</i>
Helmond voor 1386	<i>Hierover waren scepenen tot Helmont, (...) In orconde deser letteren bezegghelt metter statzegghel van Helmont.</i>	<i>Ghegheven (...)</i>
Helmond na 1386	<i>Ghetughen waren hierover scepenen tot Helmont, (...)</i>	<i>Ghegheven (...)</i>
Oisterwijk na 1362	<i>Orconden hebben hierover gheweest scepenen in Oesterwiic, (...), die hoer zegghelen in ghetughenissen hieraen hebben ghehanghen,</i>	<i>int iaer (...)</i>

²⁷⁰ Oorkonde nrs. 1600, 1872-1878 en 1880.

²⁷¹ Vermeer, *Gescreven iOisterwijk*, 67.

²⁷² Zie ook Maarschalkerweerd, 'Het Helmondse schepenprotocol', 95.

Wanneer het in een objectief gestelde oorkonde noodzakelijk was dat aan een eerdere rechtshandeling werd gerefereerd, kreeg deze oorkonde een structuur die afweek van de normale transportoorkonden, namelijk NOT-INS-NAR-DIS-COR-DAT. De voorafgegaane rechtshandeling, die wij hier als een *narratio* (NAR) beschouwen, wordt voorafgegaan door een *notificatio* en *inscriptio*, bestaande uit de woorden ‘*Cont sii enen yeghelicken*’.²⁷³ De *narratio*, veelal afgesloten met een verwijzing naar de geraadpleegde oorkonden ‘*ghelie dat in scepenenletteren van N daerop ghemaect volcomeliicker begrepen is*’, en *dispositio* zijn vervolgens met elkaar verbonden middels de woorden ‘*(daerom) soe is ghestaen*’.

Vanaf deze aanpassing tot ver na het einde van de in deze studie behandelde periode was het in de meeste schepenbanken gebruikte dictaat in dusdanige mate versteend, dat afwijkingen vrijwel niet voorkamen.²⁷⁴ De Meierijsse banken bleven in latere eeuwen vasthouden aan het dictaat dat zij toen ontwikkeld hebben, en op de enkele duizenden oorkonden die vanaf dat moment overgeleverd zijn, zijn slechts enkele tientallen uitzonderingen te vinden. In zijn analyse van het Helmondse schepenprotocol stelde Beijers de vraag waarom de secretaris een akte waarin hij zelf als rechtspersoon op trad niet begon met ‘Ik’.²⁷⁵ Deze overdenking bevat echter de foutieve veronderstelling dat de scribent vrij was in de keuze van het stramien voor schepenakten. Bovendien mist een uitvaardiging op eigen naam juist die rechtskracht die de schepenbank zo aantrekkelijk maakte bij de plattelandsbevolking. De schepenbanken bleven trouw aan de structuur die zij vanaf de jaren 1340/60 perfectioneerden. Zowel door personeel met vaste werkzaamheden als occasionele schrijvers wordt dit moeiteloos en zonder afwijkingen aangewend in de vele schepenoorkonden. Van Synghel merkte al op dat deze uitgekristalliseerde structuur het onmogelijk maakt om individuele inbreng te detecteren. De dictationele diversiteit bij enkele banken in de Meierij biedt echter kans om enkele uitspraken te doen ten aanzien van dit onderwerp. De scribent Oirschot Z biedt een geschikte casus. Behalve zijn activiteit in Oirschot en de Beerzen, waar het subjectieve dictaat werd gehanteerd, breidde hij zijn werkgebied in 1498 verder uit met de heerlijkheid Moergestel, waar onder Oisterwijkse invloed al meer dan 100 jaar het objectieve dictaat in gebruik was. Zijn eerste Moergestelse oorkonde was bijgevolg objectief opgesteld, maar al in het daaropvolgende jaar implementeerde hij het subjectieve dictaat dat in Oirschot gangbaar was.²⁷⁶ Zijn opvolgers namen dit over, en nog tot ver na de hier onderzochte periode bedienden de Moergestelse scribenten zich van de oorspronkelijk Oirschotse woordkeuze en stramien.

²⁷³ Van Synghel beschouwt de eerste rechtshandeling als een deel van de *dispositio*: *Actum*, 222-223. Aangezien het geen onlosmakelijk onderdeel vormt van de eigenlijke dispositieve handeling, maar veeleer een voorgeschiedenis of aanleiding beschrijft, verkiezen wij de term *narratio*.

²⁷⁴ Incidenteel achtte een klerk het gepast om ervan af te wijken wanneer het een hoger doel diende. In 1526 verzochten de bestuurders voor Lithoijen een belastingverlichting, aangezien hun gemeenschap zwaar geleden had onder de oorlog tegen Gelre. In de aanhef van het verzoekschrift presenteerden zij zichzelf als ‘*wii scepenen van den banck van Littoyen, gelegen in der meyerien van sHartogenbosche int quartier van Maeslant op die uuyterste frontieren van Brabant, ende opten zome van der Mazen naest den lande van Gelre nyet dan die Maze tusschen beyde lopende*’. Oorkonde nr. 2098.

²⁷⁵ Beijers, *Het Helmonds schepenprotocol*, 223.

²⁷⁶ Oorkonden nrs. 1138 (Oirschot 1514) ‘*Wy scepenen in Oirschot tuygen onder onsen ghemeynen segel dat voer ons comen is (...) Ghegeven int iaer ons Heren gheboorte*’ en 585 (Moergestel 1514) ‘*Wy scepenen in Ghestel by Oesternyck tuygen onder onsen ghemeynen segel dat voer ons comen is (...) Ghegeven int iaer ons Heren gheboorte*’.

Deze casus is echter een uitzondering; in de meeste gevallen conformeerde de schrijver zich naar de gebruiken.

Een laatste ontwikkeling betreft niet de dictaatstructuur zelf, maar de inhoud van één van de onderdelen, namelijk de *datatio*. Gedurende de vijftiende en zestiende eeuw verloor de datering volgens de kerkelijke kalender terrein ten faveure van de maandopgave. In het volgende hoofdstuk zullen we nader op deze evolutie ingaan; het volstaat hier op te merken dat de datering een grotere vrijheid en ruimte voor individualiteit kende dan de rest van de oorkondetekst.

De rigiditeit van het dictaat is toe te rekenen aan de strakke regulatie van de werkwijze binnen de schrijfcentra. Vanaf het eind van de veertiende eeuw werd een oorkonde uitgewerkt op basis van de zwaar gestandaardiseerde minuutakten die in de schepenprotocollen werden ingeschreven. Deze protocollen zijn de enige documenten binnen deze studie die met absolute zekerheid aan het milieu rondom een schepenbank kunnen worden toegeschreven. De registratie van de minuutakte diende namelijk direct na de totstandkoming van de rechtshandeling plaats te hebben, zoals van overheidswege was verordonneerd.²⁷⁷ In de praktijk werd hier nog weleens soepeler mee omgegaan: tussen de totstandkoming en het officiële verlijden kon enige tijd zitten, zeker in gevallen waarin de partijen op aanzienlijke afstand tot de schepenbank verbleven. Ook de tijdsspanne tussen het verlijden en de registratie bleek nog weleens langer te zijn dan was voorgescreven.²⁷⁸ Er was een uitzondering op de rigiditeit van het dictaat. In de incidentele gevallen waarbij schepenklerken oorkonden vervaardigden voor individuele personen, was de *Urheber* veelal een persoon met eigen rechtskracht of publiek gezag, of werd zijn persoonlijke oorkonde vergezeld van een schepenoorkonde over dezelfde handeling.²⁷⁹ Het dictaat week in zulke gevallen af van de gebruikelijke bewoordingen in schepenoorkonden. De twee oorkonden die hand Oisterwijk I mundeerde voor individuele personen, waren beide subjectief opgesteld en anders verwoord dan welke andere oorkonde ook. Een van deze stukken had een uitgebreide notificatie die nergens anders in het Oisterwijkse corpus is aangetroffen: *'doe cont ende kenlyc'*.²⁸⁰ Ook de corroboratio in dit eerste stuk is veel uitvoeriger dan enig ander: *'In orconden des, want ic, Roelof voers., allen dese voers. punten wytelyc ende wael houden wille ende hier nummermere ieghen doen en wille, soe hebbe ic Roelof voers. minen propren zegghel desen brieve open aengehanghen.'*

Twee andere casussen vinden we in de twee oorkonden op naam van de commissaris van de abt van Echternach, uit 1462 en 1494. Deze zijn geschreven door respectievelijk Oedenrode F en Oirschot W. Beide stukken verschillen aanzienlijk van elkaar en zijn op afwijkende wijze geredigeerd. Slechts in het protocol is enige overeenkomst te vinden (*'Ic N doen condit allen luyden dat'*), maar dit is een dusdanig algemeen stramien dat er geen uitspraken te doen zijn over het bestaan van een vast dictaat. Het komt in ieder geval niet overeen met dat van de schepenoorkonden die beide scribenten in dezelfde jaren hebben

²⁷⁷ *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e section II, 300-2 (nr. 199): *'alle brieve van voirveerden ende oic alle andere zaken van ghedingen tusschen partijen ende anderssins, alsoe verre als die in zynre (= de schepenklerk) presencien verleden werden of geschien selen voir die voirs. bancken oft ennige van dien als voir wet, ende terstont als die verleden ende geschiet zyn, die stellen in eenen boeck of prothocol'*.

²⁷⁸ Zie hiervoor hoofdstuk III.

²⁷⁹ Vgl. database nrs. 1300 en 2277.

²⁸⁰ Voor de vijf in het Oisterwijkse corpus aangetroffen *notificationes*, zie Vermeer, *Gescreven Oisterwijk*, bijlage 1.

vervaardigd.²⁸¹ De Meierijsse schrijvers waren goed ingevoerd in de verschillende dictationele structuren die zij konden gebruiken, en konden zonder moeite schakelen naar gelang de situatie. We dienen daarnaast niet te vergeten dat een aanzienlijk deel van het personeel in de schrijfcentra tevens notariële werkzaamheden vervulde, en voor die stukken eveneens een ander dictaat diende te beheersen.²⁸²

2.4. *Besluit*

De ontwikkeling die in de oorkonden van de Meierijsse schepenbanken zichtbaar is, komt overeen met die in andere regio's van de Lage Landen. Al aan het eind van de dertiende eeuw werden de stukken op pragmatische wijze geredigeerd, waarbij dictaatonderdelen zonder direct nut, zoals de *arenga* en *sanctio*, werden weggelaten. De introductie van de objectief opgestelde oorkonde bood een volgende stap naar een nog verder vereenvoudigd dictaat, maar deze vorm raakte slechts bij een paar schepenbanken in zwang. De meeste van deze banken bevonden zich in het kwartier Oisterwijk en zaten in het cluster rondom de gelijknamige hoofdplaats, waar men in 1362 permanent op het objectieve dictaat was overgegaan. Evenals bij de verspreiding van de schrijfhanden blijkt ook uit de dictaatonwikkelingen dat Helmond een relatief geïsoleerd schrijfcentrum heeft gekend. Dit zou kunnen verklaren waarom geen van de omringende schepenbanken de overstap naar de objectieve vorm heeft gemaakt.

In eerste instantie had de introductie van de volkstaal geen gevolgen voor de dictaatstructuren. De klerken bleven zo dicht mogelijk bij de Latijnse formuleringen, en pasten deze alleen aan indien het Middelnederlands geen geschikt equivalent kende. Enigszins anders was de situatie bij schepenbanken waar men recentelijk was gaan experimenteren met nieuwe dictaatstructuren. Hier verkoos men omwille van betrouwbaarheid ervoor om als voorbeeld terug te grijpen op een ouder stramien. Pas enige decennia later, nadat de volkstaal in de juridische teksten ingeburgerd was, volgde alsnog de creatie van de Middelnederlandse objectief gestelde oorkonde.

Een laatste grootschalige mutatie had plaats halverwege de veertiende eeuw. Zij markeert het begin van een periode van ongeveer twee eeuwen waarin het dictaat vrijwel volledig gefixeerd is. De klerken werkten voortaan nauwgezet volgens vaste vormvereisten die vastgelegd waren in de minuutakten, waardoor persoonlijke voorkeuren vrijwel volledig uitgebannen werden. Hoewel het dictaat tussen de banken onderling nog weleens kon verschillen, waren deze verschillen niet groot. Binnen de bank zelf waren afwijkingen uitermate zeldzaam; ze betroffen voornamelijk oorkonden van een bijzondere aard of met het gehele bestuur als uitvaardiger. Daarentegen was vooral in de kleinere schrijfcentra het dictaat niet zó vastgezet dat het volledig onwrikbaar was. De overgang in Moergestel van het objectieve dictaat onder invloed van Oisterwijkse schrijvers naar een subjectief dictaat na de komst van een Oirschotse scribent is daar een uitstekend voorbeeld van.

²⁸¹ Vgl. Oorkonden nrs. 1902 'Wii ... scepenen in Zonne doen cont enygebeliken dat voir ons comen siin' en 1098 'Wii ... scepen in Oerscot tugen onder onsen ghemeynen segel dat voer ons comen is'.

²⁸² Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 216-272.

Hoofdstuk III. De vormen van schrijfactiviteit en teksten

Nadat in het vorige hoofdstuk het bronnencorpus onderzocht is op handschrift en dictaat, staan de documenten nu als materieel object centraal. Dit betekent dat gekeken zal worden naar fysieke aspecten, zoals de schrijfstof en de werkwijze bij het vervaardigen van documenten. Clanchy noemt deze aspecten ‘*technology of writing*’.¹ Daarnaast bestuderen we verschillende typen bronnen en hun rol in dit onderzoek.

Achtereenvolgens zullen hier de verschillende onderzochte typen bronnen worden behandeld, te weten oorkonden, schepenprotocollen, en een restcategorie bestaande uit rekeningen, vonnisboeken, en brieven. De eerste twee categorieën vormen inhoudelijk een eenheid. Vrijwel al het bronnenmateriaal is juridisch van aard en is opgesteld om melding te maken van het verkrijgen, bezwaren, vervreemden, of afstaan van goederen en rechten. De oorkonden en de schepenprotocollen nemen hierbij twee belangrijke posities in. De genese van een oorkondetekst bestaat uit drie onderdelen: het concept, de minuut en de grosse. Het concept bevat de essentialia van de rechtshandeling; het werd opgesteld gelijktijdig met of zeer kort na de verlijding voor de publiek gezaghebber. Op basis van deze aantekeningen werd de tekst gestructureerd en uitgewerkt, waarbij de vaste formules niet noodzakelijkerwijs al volledig uitgeschreven hoefden te worden. Smulders plaatste in het onderscheiden van beide stadia de nadruk op de validatie: pas bij de minuutakte werden de datum en de getuigen aangevuld.² Het concept bezit bijgevolg geen rechtskracht en is voornamelijk een tussenstadium bedoeld voor eigen gebruik. Volwaardige concepten zijn nauwelijks overgeleverd. Ze zullen na de totstandkoming van de akte zijn weggegooid of ze waren geschreven op wastafeltjes die naderhand werden uitgeveegd.³ Groter is het aantal geconcipeerde akten dat op losse blaadjes is aangevoerd en pas later minuutakte is geworden door toevoeging van een eschatocol. De teksthand is hierbij veelal verschillend van de daterende hand. Er zijn tenslotte situaties bekend waarin de secretaris een dergelijk meegebracht en gevalideerd concept alsnog in het schepenprotocol inschreef, en het blaadje van de aantekening ‘*prothocollata est*’ voorzag. Tenslotte werd deze tekst in definitieve versie uitgeschreven in de grosse. De grossen worden hieronder uitgebreid behandeld.

De andere typen bronnen hebben veelal een kleinere overleveringskans. Zij waren voornamelijk bedoeld voor intern gebruik en administratie, en waren bijgevolg sneller

¹ Clanchy, *From Memory*, hoofdstuk 4.

² Smulders, ‘Over het schepenprotokol’, 160.

³ Volgens Clanchy was het belangrijkste schrijfgerei van de twaalfde-eeuwse schrijver het wastafeltje, *From Memory*, 118. Nog tot minstens halverwege de veertiende eeuw was deze schrijfstof in gebruik voor ‘*écrit volatil*’. Bertrand, *Les écritures ordinaires*, 57-60.

redundant dan juridische documenten. Dit zal een van de voornaamste redenen zijn dat de middeleeuwse dorpsarchieven in de Meierij zo'n weinig divers beeld vertonen. Stads- of dorpsrekeningen zijn slechts voor Eindhoven bewaard, en zelfs dan hebben we maar één incompleet specimen.⁴ Iets rijker zijn de financiële administratieve bronnen van bijvoorbeeld de armentafels. Hier heeft Eindhoven met zeven jaarrekeningen opnieuw de grootste overlevering, maar ook van de Heilige Geesttafel van Tilburg is een renteboek uit 1543 bekend.⁵ Tenslotte worden twee soorten teksten behandeld die meestal buiten een secretarie werden opgesteld, namelijk brieven en denombrementen.

1. Oorkonden

Oorkonden zijn de kopieën van minuutakten die, zoals Jan Rutgers van Kerckoele het in 1524 treffend verwoordde, '*zijn geïngrosseert, geëxtendeert ende int reyn uuytgescreven ende gezegeelt*'.⁶ Oorkonden zijn dus allereerst geïngrosseerd: ze zijn geschreven in een groter en over het algemeen netter schrift (*littera grossa*) dan gebruikt werd voor de interne administratie. Deze tekstdragers worden daarom ook grossen genoemd. Daarnaast zijn ze geheel uitgeschreven: de gebruikelijke juridische frasen en waarborgen die in de minuutakte meestal werden afgekort of zelfs volledig weggelaten, zijn in de oorkonde volledig aanwezig. Als derde is een oorkonde bekrachtigd met een validatiemiddel om de echtheid te garanderen. Alle schepenoorkonden in dit onderzoek dragen een zegel of zijn oorspronkelijk bezegeld geweest. Tenslotte werden oorkonden aan de partijen overhandigd (*geëxtendeert*) om zodoende voor hen als bewijsstuk te kunnen dienen. Niet iedere minuutakte is uiteindelijk geïngrosseerd; soms was de optekening in de schepenprotocollen voldoende voor de partijen.

Hoewel gescheiden door bijna viereneenhalve eeuw komt de bewoording van Van Kerckoele *grosso modo* overeen met de diplomatieke definitie van oorkonden die Kruisheer heeft geformuleerd: afzonderlijke teksten, tot stand gekomen en bekrachtigd onder inachtneming van zekere vormvereisten, betreffende aangelegenheden van juridische aard en bestemd om als bewijs daarvan te kunnen dienen dan wel om er bekendheid aan te geven.⁷ Ook hier komen de bekrachtiging, het uitwerken van de inhoud, en het publiek maken of verspreiden als significante kenmerken naar voren.

Kruisheer maakt een onderscheid tussen brieven en oorkonden. Inderdaad is er een duidelijk verschil tussen de persoonlijke en veelal vertrouwelijke aard die in de moderne betekenis van het woord 'brief' besloten zit en de publieke functie van een oorkonde. Dit onderscheid was in de Middeleeuwen gecompliceerder. Het woord *brief*, binnen dit onderzoek veelal aangetroffen als *scapenenbrieven*, had hier de betekenis van oorkonde. Deze term is afkomstig van het Latijnse woord *breve*, een korte en beknopte schriftelijke bood-

⁴ De stadsrekening uit 1556 hebben we niet in het onderzoekscorpus opgenomen, maar is wel bestudeerd ten behoeve van personen en administratieve processen.

⁵ Tilburg, RA, Archief van de provisors der Tafel van de Heilige Geest van Tilburg, inv. nr. 744.

⁶ Eindhoven, RHC, ORA Eersel, inv. nr. R. 17, fol. 1r.

⁷ Kruisheer, *De oorkonden*, 4.

schap.⁸ Het Latijnse equivalent van ‘brief’, *littera(e)*, werd eveneens gebruikt met dezelfde betekenis.

Oorkonden kunnen worden geordend naar hun inhoud. Verleningen van hogerhand, zoals gildekaarten en schenkingen van gemene gronden, of besluiten van stads- of dorpsbesturen, zijn immers totaal andere stukken dan de gebruikelijke transportoorkonden die we met duizenden hebben aangetroffen, en zullen bijgevolg verschillen tonen in de zorg voor de opmaak. In de middeleeuwse terminologie bestonden verschillende soorten oorkonden, zoals aardbrieven, deelbrieven, losbrieven, en schuldbrieven. Niet alleen gaven deze termen duidelijkheid, ook waren de leges anders.⁹ Vonnisbrieven bevatten meer tekst dan een normale transportoorkonde, terwijl ook deelbrieven flink konden uitlopen, zeker wanneer alle erfdelen in de tekst werden opgenomen.

In de onderstaande subparagrafen zullen achtereenvolgend de uitwendige en inwendige kenmerken van de Meierijsse oorkonden bestudeerd worden.¹⁰

1.1. *Uitwendige kenmerken*

In tegenstelling tot de vereisten waaraan een notariële grosse diende te voldoen, zijn er geen eisen bekend voor de uiterlijke kenmerken van een oorkonde die op naam van schepenen of een individu werd uitgevaardigd.¹¹ Desalniettemin kennen de Meierijsse oorkonden al sinds de veertiende eeuw een hoge mate van uniformiteit.

1.1.1. *Materiaal en werkwijze*

Vrijwel alle oorkonden zijn geschreven op perkament. Perkament vormde een geschikt materiaal voor documenten. Het was flexibel en vooral duurzaam. Het vervaardigingsproces was vrij arbeidsintensief. Van den Bichelaer beweert dat de bewerking van perkament veelal deels door de notaris zelf werd uitgevoerd.¹² Het merendeel van de Meierijsse oorkonden is geschreven op schaapsvel. Dit zal uiteraard door het lokale aanbod zijn bepaald, maar kende ook andere voordelen. Op geit- of schaapsvel was het namelijk lastig om rasuren aan te brengen zonder dat dit sporen naliet. De kanselarij van de Engelse koningen gebruikte om die reden uitsluitend geitenvel in de administratie.¹³ Dit is duidelijk zichtbaar in een oorkonde uit Lith van 1548. In dit stuk is op meerdere plaatsen de oorspronkelijke tekst door de scribent geradeerd en verbeterd, met als gevolg de aanwezigheid van twee duidelijke vlekken op het blad.¹⁴

⁸ Clanchy, *From Memory to Written Record*, 90-91. De Engelse term voor een breve is een *writ*.

⁹ Zie hiervoor hoofdstuk V.

¹⁰ Bresslau, *Handbuch*, 5.

¹¹ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 170-1.

¹² Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 327. Wij hebben hier echter onze twijfels bij, gezien de verschillende professionele stappen die nodig zijn om perkament te vervaardigen. Meyer, ‘Parchment Production’, 94-95. Vermoedelijk doelt Van den Bichelaer op de laatste stappen die nodig zijn om het perkament beschrijfbaar te maken, zoals krijten.

¹³ Clanchy, *From Memory to Written Record*, 121.

¹⁴ Oorkonden nrs. 217, 306 en 1782.

De schrijvers binnen 's-Hertogenbosch zullen hun perkament gekocht hebben; hier was al vóór 1295 een perkamentmaker actief.¹⁵ Waar de plattelandsscribenten hun materialen hebben ingeslagen, is lastiger te bepalen. Een dienst aantekening uit Mierlo vermeldt de koop van perkament te 'Tongelroe'. De vreemde spellingswijze kan naar het gehucht Tongelre verwijzen, hoewel een waarschijnlijker optie de abdij van Tongerlo is.¹⁶ Deze abdij had namelijk op haar hoeven, die onder meer rondom Tilburg, Bergeijk, Hapert, en Oostelbeers lagen, aanzienlijke kudden vee.¹⁷ De Kempen hebben altijd grote aantallen schapen gehuisvest, en gedurende de eerste helft van de vijftiende eeuw hadden hogere exportheffingen op Engelse wol tot gevolg dat de Brabantse economie zich in toenemende mate op eigen schapenteelt ging richten.¹⁸ Voor de lakenhandel kocht men wol onder meer van de hoeven die het Bossche Geefhuis exploiteerde.¹⁹ Die hoeven lagen voornamelijk in de nabijheid van 's-Hertogenbosch, maar bij Eindhoven en Helmond lagen ook enkele clusters.²⁰ De veestapel voorzag het Geefhuis van verschillende dierlijke producten ten behoeve van de verkoop, waaronder dierenhuiden. De inkomsten uit de verkoop van dierenhuiden verdubbelden gedurende de vijftiende eeuw: van 26 gulden rond 1455 naar 52 gulden in 1500.²¹ Archeologisch onderzoek te Eindhoven bracht bovendien aan het licht dat het grootste deel van de schapen die binnen de stad gehouden werden, te klein waren om als voedselbron te dienen, en zodoende gehouden zullen zijn voor wol en mest.²² Aan dit lijstje mogen we wellicht ook nog de huid toevoegen. De klerken van de kwartierschouten kochten hun perkament van de hertogelijke kanselarij.²³

Oorkonden werden vrijwel altijd geschreven op één blad perkament (*carta*). Meerbladige oorkonden zijn zeldzaam, maar komen in de Meierij wel voor.²⁴ In ons corpus is één meerbladige oorkonde aangetroffen. Het betreft de kaart van het Tilburgse Sint-Joris-gilde. Hiervoor zijn drie grote bladen perkament aan elkaar genaaid tot één rol van 123 cm. In dit stuk ontbreken echter de validatietekens die bij notariële equivalenten aanwezig moeten zijn, zoals signetten op de overgangen, om het verwijderen of toevoegen van bladen te voorkomen. De enkelbladige oorkonden waren vrijwel altijd langer in de breedte dan in de hoogte, de zogenaamde *carta diplomata*. Hiermee volgen ze de Bossche

¹⁵ ONB I, nr. 516: '*de hereditate (...) in qua quondam Franco parchamenarius manere consuevit*'.

¹⁶ ORA Mierlo, nr. 38, fol. 54r: '*Item men sal coepen frassiin tot Tongelroe*'.

¹⁷ Van der Wee, *The Growth* II, 34. Goris, *Kaartboek*, 32.

¹⁸ Van der Wee, *The Growth* II, 31 en 34.

¹⁹ Adriaenssen, 'De plaats van Oisterwijk in het Kempense lakenlandschap', 4-5.

²⁰ Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', 22.

²¹ Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', 50.

²² De Jong, 'Huisdieren, slachtvee en ongedierte', 266-267. Van den Bergh en Jansen, 'Middeleeuwse schapen in Eindhoven', 289.

²³ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 2795: '*item den cancelrien van fraciin* (sic., lees *franciin*) *bi bevelen minre vrouwen brieve XII frank, maken XV gulden*'.

²⁴ Het testament van de Oisterwijker Jan Gijsbert Korstiaens uit 1481, verleden voor notaris Theodoricus Blerinct, bestaat uit een katern van 16 perkamenten bladen, evenals een Bossche schepenoorkonde uit 1517 betreffende een conflict tussen Hilvarenbeek en Diessen over de omslag van een oorlogsbede. Tilburg, RA, Charterverzameling Oisterwijk, inv. nr. 220 en Tilburg, RA, Charterverzameling Hilvarenbeek, inv. nr. 22, Zie voor andere, notariële, voorbeelden Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 330.

schepenoorkonden, en wijken ze af van de notariële grossen.²⁵ Andere formaten kwamen evenwel ook voor, zowel met een vierkant formaat als met een grotere hoogte dan breedte.²⁶

Tabel III.1. De aanwezigheid en aard van liniëring in de Meierijsse oorkonden.

<i>type liniëring</i>	<i>aantal</i>
geen	1.591
niet zichtbaar	13
n.v.t.	8
Totaal	1.612
groef, enkele lijn links	576
groef, enkele lijn links en bovenste schrijflijn	518
groef, dubbele lijn links	22
groef, dubbele lijn links en bovenste schrijflijn	17
groef, enkele lijn links en iedere schrijflijn	11
groef, bovenste schrijflijn	10
5 andere soorten	5
Totaal	1.159
potlood, enkele lijn links en bovenste schrijflijn	344
potlood, enkele lijn links en iedere schrijflijn	140
potlood, enkele lijn links	121
potlood, dubbele lijn links en bovenste schrijflijn	55
potlood, dubbele lijn links	23
potlood, bovenste schrijflijn	10
potlood, dubbele lijn links en iedere schrijflijn	10
19 andere soorten	36
Totaal	739
pen, enkele lijn links en bovenste schrijflijn	70
pen, enkele lijn links en iedere schrijflijn	44
pen, enkele lijn links	22
pen, dubbele lijn links en bovenste schrijflijn	17
pen, enkele lijn links en bovenste en onderste schrijflijn	4
pen, dubbele lijn links en bovenste twee schrijflijnen	4
pen, dubbele lijn links en dubbele bovenste schrijflijn	4
9 andere soorten	9
Totaal	174
Som van de totalen	3.684

De vellen werden zo efficiënt mogelijk gebruikt. Indien de randen niet volledig recht waren, beschreef men de beschikbare ruimte en kreeg de oorkonde een veelhoekige vorm.²⁷ Het perkament werd geprepareerd, maar kleine beschadigingen werden niet gerepareerd. Vrijwel alle scribenten maakten gebruik van liniëring, hoewel op zeer verschil-

²⁵ Van Synghel, *Actum*, 308-309. Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 328-329.

²⁶ Zie bijvoorbeeld oorkonden nrs. 18, 536, 627 en 2260.

²⁷ Zie bijvoorbeeld oorkonden nrs. 208, 419, 452, 659, 717, 848, 1080, 2323, 2503, 2523, 2601, 2813, 2838.

lende wijze.²⁸ De meest gebruikte wijze bestond uit een verticale lijn als linkermarge en een horizontale lijn als bovenmarge. Deze bovenmarge vormde dan de schrijflijn voor de eerste regel. Scribenten die voor de beginletter van het eerste woord, meestal de majuskel **W** van *Wi* of *Wii*, een decoratieve initiaal kozen, hadden nog weleens de gewoonte om in de linkermarge een parallelle lijn te trekken, die voor deze letter gold. Bijzonder is een oorkonde van 1530 uit Heesch: hier plaatste de schrijver het gehele eerste woord, met een zeer brede initiaal, in de linkermarge.²⁹ Een uitgebreider kader werd geschetst met de toevoeging van liniëring voor de verdere regels. Dit was arbeidsintensiever en bijgevolg minder gebruikelijk. Een rechtermarge is slechts in één oorkonde aangetroffen.³⁰

Na het overbrengen van de tekst op het perkament werd het vel bijgesneden. Hierbij werd meestal een wat bredere marge aan de linker- en bovenzijde vrijgehouden, terwijl de rechterzijde juist zeer kort werd gehouden, vermoedelijk om het toevoegen van woorden onmogelijk te maken. In een enkel geval sneed de klerk ook de linkermarge weg.³¹ In sommige gevallen vond het bijsnijden zodanig plaats, dat per abuis delen van de tekst verdwenen.³²

Hoewel keizer Frederik II in 1231 verbood om papier te gebruiken voor notariële grossen, heeft er nooit een dergelijke ordonnantie bestaan voor schepen- of privéoorakonden.³³ Enkele akten zijn dan ook op papier geschreven, hoewel dit slechts zeldzame uitzonderingen betreft. Perkament was een veel betere schrijfstof en voldeed aan de materiële eisen die voor oorkonden gewoon waren. Papier werd waarschijnlijk alleen op verzoek gebruikt, of wanneer de rechtshandeling een dusdanig kort leven beschoren was dat het niet loonde om hier een volledige oorkonde voor op te stellen.³⁴ Binnen heel Europa was het gebruik van papier voor de vervaardiging van een grosse een zeldzaamheid: slechts op Sicilië was men dit tussen de elfde en dertiende eeuw gewoon te doen, onder Arabische invloed.³⁵ Binnen het corpus zijn zes exemplaren op papier aangetroffen, al is op basis van dienstaantekeningen duidelijk dat er meer moeten hebben bestaan.³⁶

²⁸ Daarentegen verdwenen in de Noord-Franse codices juist alle vormen van liniëring gedurende de veertiende en vijftiende eeuw. Bertrand, *Les écritures ordinaires*, 160-161.

²⁹ Oorkonde nr. 2815.

³⁰ Oorkonde nr. 2806.

³¹ Oorkonden nrs. 804 en 2199.

³² Zie bijvoorbeeld oorkonde nr. 624.

³³ Bresslau, *Handbuch* II, 500.

³⁴ Dit laatste is bijvoorbeeld het geval bij een kwitantie die de hertogelijk rentmeester over de Meierij uit 1410 en twee van de verder onbekende Daniel en Godschalk Roesmont uit respectievelijk 1416 en 1422, alle drie afgegeven voor de stad Helmond. Krom, *Oorkonden*, nrs. LXX, LXXVIII en XCI.

³⁵ Bresslau, *Handbuch* II, 499.

³⁶ Zie bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Lith, inv. nr. R. 31, fol. 44r: '*subscripta non scribatur, sed loco illius quoddam in papiro*', Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2358, fol. 225r: '*Item scrijft dit in papiro ende druck daer die segelen op*', en Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 200, fol. 12v: '*jacta in papiro*'. Een grosse van deze akte, waarin goederen aan het Tertiariisklooster Catharinenberg in Oisterwijk toekwamen, is echter op perkament geschreven. De schrijver is niet bekend uit het schrijfcentrum: mogelijk hebben we hier te maken met een destinatarisuitvaardiging. Oorkonde nr. 1453.

Het betreft hier één akte van schepenen van Oerle uit 1421, een uitvaardiging op naam van de vrouwe van Helmond uit 1514, een oorkonde van de schout van Peelland uit 1458, en een drietal akten uit Waalwijk.³⁷ Niet alleen qua materiaal wijken deze voorbeelden af van de rest van het corpus, maar ook qua vorm. Zo is geen van de stukken voorzien van een plick en wijkt de bezegeling af van de gangbare werkwijze. De drie Waalwijkse stukken en de oorkonde van de schout zijn voorzien van opgedrukte zegels, en het stuk uit Helmond is niet bezegeld, maar ondertekend. De tekst uit Oerle is evenmin bezegeld geweest, maar maakt wel melding van schepenzegels in de *corroboratio*. De heerlijke oorkonde is een chirograaf, het enige voorbeeld van dit type oorkonde in ons corpus. De herkomst van het papier zal in paragraaf 2.2 ter sprake komen.

Inkt werd naar alle waarschijnlijkheid door de scribenten zelf gemaakt. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het Helmondse schepenprotocol over de jaren 1434-1440, waar voor iedere scribent niet alleen verschil te zien is in het schrift, maar ook in de kleur inkt. Recepten voor het maken van inkt op basis van galnoten waren in de latere Middeleeuwen algemeen bekend, en vereisten nauwelijks gespecialiseerde ingrediënten of kennis.³⁸ Ook uit de Meierij is een dergelijk recept bekend.³⁹ Alle oorkonden zijn met deze bruinige inkt geschreven. In één geval, bij de kaart van het Tilburgse Sint-Jorisgilde, is voor de initialen en majuskels gebruik gemaakt van rode inkt. Deze inkt werd vervaardigd op basis van lood.⁴⁰ In Oirschot werd de jaaropgave en schepenstoel van 1489 uitgevoerd in een soortgelijke kleur.⁴¹

1.1.2. Tekstopmaak

Nadat de schrijver de schrijfstof bewerkt had en de materialen tot zijn beschikking had, kon hij aan het eigenlijke werk beginnen. Op basis van de minuutakte in het schepenprotocol werkte hij de akte uit en zette de tekst op het perkament. Een vastomlijnd systeem van interpunctie zoals wij dat vandaag de dag hanteren, bestond in de Middeleeuwen niet, temeer omdat teksten niet geschreven werden om in stilte te lezen, maar om hardop te worden voorgelezen.⁴² Oorkondeteksten werden als één geheel op het perkament gezet, zonder de structuur uiteen te zetten. Witruimtes, nieuwe regels, alinea's of paragrafen werden niet gehanteerd. Uiteraard maakte de standaardisatie van het dictaat het de lezer mogelijk snel door de tekst heen te gaan, maar ook in die gevallen zou interpunctie en opmaak zeer waarschijnlijk nuttig zijn geweest.

De meest gebruikte interpunctie was de *punctus*, een punt die ongeveer op halve hoogte werd geplaatst en een korte rustpauze inlaste.⁴³ Varianten hierop, zoals de *punctus*

³⁷ Oorkonden nrs. 729, 1848, 2086, 1832, 1833 en 1836.

³⁸ Bischoff, *Latin Palaeography*, 16.

³⁹ Tilburg, RA, ORA Hilvarenbeek, inv. nr. R. 439, binnenzijde kaft.

⁴⁰ Oorkonde nr. 1638. Bischoff, *Latin Palaeography*, 16-17.

⁴¹ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2355, fol. 154r.

⁴² Bischoff, *Latin Palaeography*, 169. Er ontstaat in de twaalfde eeuw wel een vrij algemeen geaccepteerd systeem van interpunctie binnen de handschriftelijke gemeenschap, maar dit had nog altijd geen monopolie binnen geheel middeleeuwse Europa. Parkes, *Pause and Effect*, hfst. 5.

⁴³ Clemens en Graham, *Introduction*, 85.

elevatus, de *punctus versus*, en de *punctus interrogativus*, komen we niet tegen. Een oorkonde-tekst, hoe lang ook, bestaat immers meestal uit slechts een handvol zinnen. Soms is het protocol een volledige zin, indien er sprake is van een INT-INS-SAL-structuur en de context begint met een *notificatio*.⁴⁴ Meestal echter maakt het protocol deel uit van dezelfde zin als de rechtshandeling. Bij de transportoorkonden omvat deze zin niet alleen de *dispositio* (met de juridische waarborgformules), maar ook een *notificatio* en een eventuele *narratio*. Slechts de *corroboratio* en de *datatio* vormen nog één of twee zelfstandige zinnen. Deze structuur beperkte het aantal interpunctietekens dat noodzakelijk was.

Het gebruik van de *punctus* om eerbiedwaardige personen te introduceren, de digniteitspunten, was niet gangbaar in de Meierij. Voor veel scribenten is dit niet met zekerheid te bepalen, aangezien slechts zeer incidenteel eerbiedwaardige personen in de schepen-oorkonden optreden. In een bijzonder geval uit 1411, waarin hertog Stefan van Beieren-Ingolstadt en zijn vrouw Elizabeth van Kleef hoogstpersoonlijk ten overstaan van schepenen van Uden de korentiende van Boekel aan drie gebroeders overdroegen, gebruikte de schrijver deze punten echter duidelijk niet.⁴⁵ Digniteitspunten kunnen we in principe alleen aantreffen in de oorkonden tot het laatste kwart van de veertiende eeuw, en dan in de Meierij voornamelijk bij een scribentencluster in Kempenland. In de productie van deze groep zijn ze aangewend bij de aanduiding van functionarissen, zoals de *richter*, de schepenen, en de hertog.⁴⁶ Duidelijke digniteitspunten hanteert de scribent Oerle A bijvoorbeeld in de vermelding van de koning van Frankrijk in munteenheden, en de naam van God in de *datatio*.⁴⁷ De dubbele *punctus* die hij in de kantlijn plaatst voorafgaand aan de *intitulatio* moeten we niet als digniteitspunten beschouwen, daar hij in de meeste oorkonden ook de tekst afsluit met deze punten: ze zullen bijgevoegd bedoeld zijn als waarborg dat er naderhand geen woorden zijn toegevoegd. Evenmin zal in een Bladelse oorkonde uit 1375 de dubbele *punctus* voorafgaand aan de introductie van de handelende partij en van de begunstigde partij niet uit eerbied zijn toegevoegd, maar om hen vlug te herkennen.⁴⁸ Interpunctie treffen we voornamelijk aan bij oorkonden tot de tweede helft van de vijftiende eeuw.

Het tweede middel dat de schrijver had om structuur aan te brengen in de tekst waren majuskels, in de functie van *litterae notabiliores*.⁴⁹ Zij werden niet naar de regels van hedendaagse hoofdletters toegepast, maar hadden als functie het aanduiden van nieuwe tekstdelen. We treffen ze veelvuldig aan bij het begin van de *corroboratio* (bij woorden als *Bezeggelt*, *In*, of *Oronden*) en de *datatio* (*Ghegeven*). In een licht verkleind formaat werden deze *litterae* nog weleens ingezet bij verschillende delen van een opsomming (*item* of *noch*). Een bijzonder geval was de Oisterwijkse secretaris in de tweede helft van de vijftiende eeuw: hij voorzag het werkwoord van de rechtshandeling, dat naar Latijns voorbeeld de SOV-

⁴⁴ Zie voor de terminologie hoofdstuk II, paragraaf 2.

⁴⁵ Den Bosch, SA, Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch, inv. nrs. 1515 en 1516.

⁴⁶ Oorkonde nrs. 2341.

⁴⁷ Oorkonde nr. 2627: '*den auden groten tornoysoen der muntten .. sconincs van Vrancrike*' en '*ghegeven int iaer ons .. Heren doe men screef*'. Scribent Vught C maakt eveneens gebruik van deze punten in de *datatio*, zie Oorkonde nr. 2001.

⁴⁸ Oorkonde nr. 2693.

⁴⁹ Parkes, *Pause and Effect*, 1, 42-44.

volgorde (*subject-object-verbum*) heeft en meestal pas halverwege de tekst aan bod kwam, van een dergelijke *littera*, veelal de **h** van *heeft*.⁵⁰

De begininitialiaal werd meestal met meer decorum aangezet dan de rest van de tekst. Het betreft hier veelal vergrote majuskels met extra sierlijnen. Échte versierde initialen zijn daarentegen zeldzaam en zijn beperkt tot stukken van een bijzondere aard. Een voorbeeld hiervan is een schepenoorkonde van 1533 uit Bergeijk. Deze is voorzien van een prachtig versierde, maar helaas door versnijden grotendeels verloren initialiaal **A** met een tot staart verlengde linkerschacht van minstens zes maar mogelijk vijftien regels lengte. Het betreft hier een getuigenis in een gebannen vierschaar ten overstaande van de kwartierschout.⁵¹

1.1.3. Bezegeling

Alle oorkonden in het corpus zijn bekrachtigd met een zegel of hebben oorspronkelijk deze bekrachtiging gehad. Zonder dit element is het stuk in essentie waardeloos en onbetrouwbaar. Zegels worden in het algemeen eerder aangetroffen dan een lokaliseerbare scribent: het aantreffen van een zegel is zodoende in veel gevallen het eerste, hoewel indirecte, bewijs dat in het milieu van de uitvaardiger schrijffactiviteit plaats had.⁵² Vooral in de oudste schepenakten werd nog weleens het zegel van een lokale autoriteit toegevoegd.⁵³ Nog in 1400 hingen twee Eindhovense schepenen niet alleen hun eigen zegels aan een oorkonde, maar ook dat van de stad.⁵⁴ Veelzeggend is een getuigenverklaring, omstreeks 1350 aan het hof van Reusel beoorkond. Omdat de mannen van het hof geen eigen zegel hadden, werd de persoon (parochiepriester) van Bladel verzocht het zijne aan de oorkonde te hangen.⁵⁵ In 1370 hadden slechts drie van de zeven zittende schepenen van Loon op Zand een zegel.⁵⁶

Zegels werden vervaardigd uit bijenwas vermengd met hars of vet, soms nog gekleurd middels pigment.⁵⁷ Metalen of edelmetalen, niet ongewoon in de hoogste echelons van

⁵⁰ Hand Oisterwijk M.

⁵¹ Oorkonde nr. 2618. Het bijsnijden van dit stuk is een vreemde handeling geweest; zowel de boven- als linkerzijde is ingekort, waarbij aan de bovenmarge enkele schachtletters deels zijn weggesneden. In de linker bovenhoek is echter getracht om zoveel mogelijk van de begininitialiaal te behouden. De zegelstaart zit echter wel, na het bijsnijden, precies in het midden. De oorkonde is verder voorzien van andere bijzondere elementen, zoals de ondertekening van de secretaris, een dubbele inscriptio.

⁵² Szende, *Trust, Authority, and the Written Word*, 88.

⁵³ Oorkonde nr. 1179. Dit gebeurde incidenteel ook nog wel in latere tijden. Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3797, p. 1: ‘*ende voir besegelt met sconvents segel*’.

⁵⁴ Oorkonde nr. 170.

⁵⁵ Oorkonde nr. 2572: ‘*want wi enghene zeghel en hebben, soe bidde wi omme beden wille onsen persoon van Bladele, here Ian die Leuwe, dat hi bezeghel*’.

⁵⁶ Oorkonde nr. 1612. ‘*In quorum testimonio nos Winricus dictus Groet Wijn, Theodericus dictus Weert et Petrus Cleynaet predicti, pro nobis et pro nostris conscabinis qui sigillis propriis ad presens carent, ad rogatum ipsorum sigilla nostra presentibus duximus apponenda*.’ In 1456 verzocht een van de schepenen van Weelde zijn collega om te zegelen, ‘*bij fauten van minen zegel*’. Zie Oorkonde nr. 3657.

⁵⁷ Bresslau, *Handbuch* II, 560. De Keijzer en Den Hertog, *De schepenzegels*, 11.

de middeleeuwse samenleving, zijn zoals te verwachten niet aangetroffen in het corpus. Bijenwas werd in aanzienlijke hoeveelheden geproduceerd in de Kempen en zal zodoende lokaal aangevoerd zijn.⁵⁸ Ook het andere product van het houden van bijen, honing, werd via 's-Hertogenbosch uitgevoerd naar grotere markten.⁵⁹ In de rekeningen van de hoogschout, en na 1467 die van de hertogelijke rentmeester, zijn jaar na jaar de inkomsten uit de verpachting van was opgenomen. Dit privilege werd verpacht uit de vorsterijen van Bladel, Middelrode, Den Dungen, Nuenen, Gerwen, Tongelre (de laatste drie gezamenlijk), en Hooge- en Lage Mierde. Vermoedelijk legde men zich hier in het bijzonder toe op de productie van was.

Heden ten dage is een groot deel van de bezegeling niet meer aanwezig en resteren slechts resten van de zegelstaart of sneden in de pliek. Op basis van de corroboratio in de oorkonden is van alle originelen de oorspronkelijke bezegeling achterhaald en in de onderstaande tabel verwerkt.

Tabel III.2. De bezegeling van de Meierijse oorkonden.

type bezegeling	aantal
schependomszegel	2.376
schepenzegels	1.113
waarvan bezegeld met twee zegels	(1.046)
waarvan bezegeld met drie zegels of meer	(67)
stadszegel/vrijheidszegel/dorpszegel	71
waarvan met contrazegel	(2)
persoonlijk/ambtszegel	106
heemraadszegel	2
gemeenschappelijk zegel	13
subscriptie/handtekening	3
Totaal	3.684

Het schependomszegel is veruit het meest voorkomende type bezegeling. In totaal is dit type aan de oorkonden van 56 banken aangetroffen. Hierna volgen de persoonlijke zegels, die bij 14 banken aangetroffen zijn. Omdat het bronnencorpus voornamelijk uit transportoorkonden is opgebouwd, is de bezegeling bij iedere schepenbank in de meeste gevallen uniform. Oorkonden van een meer bijzondere aard tonen echter aan dat de werkelijkheid genuanceerder was. Verschillende gemeenschappen hadden meer dan één type bezegeling beschikbaar, en maakten bijvoorbeeld onderscheid tussen de uitvaardiging op naam van de schepenbank en uitvaardiging door de gehele gemeenschap. In het vorige hoofdstuk is de bijzondere situatie te Helmond besproken, waar men in 1386 voor transportoorkonden overstapte van een uitvaardiging namens het gehele schepencollege en bekrachtigd met het stadszegel naar een uitvaardiging op naam van twee schepenen en

⁵⁸ Van der Wee, *Growth* II, 63.

⁵⁹ Sloodmans, *Paas- en Koudemarkten* III, 1165-1166.

met bekrachtiging middels hun beider persoonlijke zegels.⁶⁰ Het stadszegel bleef in gebruik bij oorkonden die door andere geledingen van het bestuur werden uitgevaardigd.⁶¹

De zegels waren in principe alle rond van vorm. Slechts Lith, Boxtel, en Dinther zijn hier uitzonderingen op: deze schependomszegels hadden een omgekeerd peervormige en spitsovale vorm.⁶² Spitsovale zegels werden veelal door geestelijke hoogwaardigheidsbekleders gebruikt. Desalniettemin hadden enkele dertiende-eeuwse persoonlijke zegels ook deze vorm.⁶³ Of het Boxtelse zegel daarmee in de dertiende eeuw kan worden geplaatst, of dat de kerkelijke gemeenschap hierbij betrokken is geweest, is niet duidelijk. Persoonlijke zegels hadden veelal een diameter van 25 à 30 mm, met een rand van ca 4 mm. Bij schependoms-, gemeenschaps- of stadszegels waren deze afmetingen uiteraard groter, met een diameter van 35 à 40 mm, en een rand van ca 4 mm.

De opvulling van het zegelveld verschilde per schepenbank, persoon of gemeenschap. De meest voorkomende weergaven toonden een figuur, veelal een (patroon)heilige, of een heraldisch wapen.⁶⁴ Dit laatste type vinden we veelvuldig bij heerlijkheden, waar men het geslachtswapen van de heerlijke familie op het zegel afbeeldde. Dat van Budel toont bijvoorbeeld het wapen van de heer van Cranendonck: een Duitse adelaar met een wapenschild op de borst waarop drie hoorns staan. Persoonlijke zegels maakten vrijwel uitsluitend gebruik van heraldische motieven. In sommige gevallen lijkt het hier om persoonlijke tekens te gaan; andere afbeeldingen worden door meerdere generaties van dezelfde familie gebruikt en komen dus in de buurt van een familiewapen.⁶⁵ De resterende ruimte rondom het wapenschild werd meestal opgevuld met spitsbogen of tratering. Minder gebruikelijk was de keuze voor een bouwwerk als afbeelding. Het zegel van Vught toont twee kerken ter aanduiding van de twee parochies. De zegels van

⁶⁰ Hoofdstuk II, paragraaf 2.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld Oorkonde nr. 235, uitgevaardigd door het corpus van Helmond; 1848, 2721 en 2722, uitgevaardigd door de heer en vrouwe van Helmond, en 1398, uitgevaardigd door de stad. Er zijn nog tot in de vijftiende eeuw transportoorkonden bekend die voorzien zijn van het stadszegel, zie nrs. 269, 274, 280, 288, 2975 en 2976.

⁶² Vgl. Bresslau, *Handbuch* II, 941.

⁶³ Bijvoorbeeld de zegels van Walterus Vekenstiil en Henricus Boghart, schepenen van Oisterwijk in 1296: Oorkonde nr. 1179. Buiten de Meierij is dit onder meer het geval bij het zegel van Wouter van Vrodenhout, schepen van Roosendaal in 1292: ONB II, nr. 1309.

⁶⁴ Zo toont het zegel van Waalre en Valkenswaard de heilige Willibrordus, dat van Boxtel de heilige Petrus en dat van Someren de heilige Lambertus. Ook bij de verlening van het recht een schepenbank te houden aan het dorp Haaren, in 1491, koos de vorst voor de patroonheilige als afbeelding. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 135, fol. 236r: '*soe hebben wii hen voorts verleent, gewillecoert ende geconsenteert, verleenen, willecoeren ende consenteren dat zy enen zegel sullen moegen doen maken heyten sal sigillum ad contractus, dairinne sal gegraven zyn die beelde van sinte Lambrecht die aldaer patroon is, ende in de circumferente van den voirs. zgele staen mit litteren 'sigillum ad contractus villagii de Haren'.*'

⁶⁵ Bijvoorbeeld het zegel van Dierick van den Berghe, schepen van Eindhoven in 1492, dat een schild met drie horens bevatte. Dit zegel werd ook gedragen door zijn zoon Willem, schepen minstens tussen 1509 en 1536, en kleinzoon Jan, schepen tussen 1538 en 1546. Zie biografie nr. 11.

Eersel, Oisterwijk, en Sint-Oedenrode tonen een stenen versterking.⁶⁶ In een eerdere publicatie hebben wij reeds het vermoeden van Leupen beaamd dat een dergelijke afbeelding niet naar een fysieke ommuring of versterking verwees.⁶⁷ Bij extrapolatie van dit vermoeden over de gehele Meierij blijken de resultaten positief te zijn: geen van de plaatsen met een dergelijk zegel is ommuurd geweest.

In het randschrift van de schependomszegels zijn duidelijke patronen te herkennen. De meest gebruikte vorm is 'SIGILLVM SCABINORVM', gevolgd door de plaatsnaam.⁶⁸ Liempde heeft hier een variant op met 'SIGILLVM CONMVNE SCABINORVM'.⁶⁹ Verder komen 'SIGILLVM OPIDI' of 'SIGILLVM OPIDI ET VILLE' ook enkele malen voor bij de grotere plattelandscentra.⁷⁰ Minder frequent verwijst het randschrift naar de poorters of naar de vrijheid.⁷¹ Bij de persoonlijke zegels bestaat het randschrift meestal uit het woord 'SIGILLVM', gevolgd door de naam in de genitivus en soms nog afgesloten met 'SCABINI' en de plaatsnaam. Na het eerste verschijnen vertoont het randschrift meestal nauwelijks verandering. Incidenteel zien we een modernisering in de spellingswijze van de plaatsnaam. In enkele gevallen is de verandering groter. Dit zien we bij het gemeenschappelijke zegel van Oisterwijk, dat tussen 1259 en 1355 vernieuwd was. Hier werd niet alleen de spelling van de naam aangepast, ook stapte men af van de oorspronkelijke verdeling van de gemeenschap in schepenen en poorters en werd gekozen voor het eendrachtelijke *opidum*.⁷²

Meestal bleven zegels een eeuw of twee in gebruik alvorens er een nieuw zegel werd gemaakt. Het is niet zeker of men een nieuw, modieus zegel verlangde, of dat de materiële staat van het zegelstempel niet meer toereikend was. De verschillen tussen het oude en het nieuwe stempel waren evenwel vaak miniem. Op het oude zegel van Boxtel stond het wapenschild van de familie Van Cuyk onder een afbeelding van de heilige Petrus; op het nieuwe zegel was de heilige achter het wapen gepositioneerd.⁷³ Het stadszegel van Helmond, voorzien van een pothelm met drie eikentakjes en een vogel, is echter onveranderd gebleven vanaf de oudst bekende afdruk uit 1241 tot na het eind van de hier onderzochte periode. Wanneer veel afdrukken van een zegel bekend zijn, is het mogelijk het tijdstip van vervaardiging van een nieuw zegel te bepalen. In Vught had dit bijvoorbeeld in 1400/1 plaats.⁷⁴

⁶⁶ In het geval van Sint-Oedenrode, waarvoor wij in het corpus geen afdruk van het gemeenschapszegel hebben, is gebruik gemaakt van de beschrijvingen in Verkooren, *Inventaire* II, 275-276 (nr. 892) en V, 8 (nr. 2905): '*un donjon reposant sur une vouûte et terminé du haut en trois parties crénelées, celle du milieu plus élevée que les deux autres*', voor het zegel van 1372 nog uitgebreid met '*posées en poivrières*'.

⁶⁷ Vermeer, *Gescreven tOesternijc*, 102. Leupen, 'Stadszegel en stadsmuur', 290-292.

⁶⁸ Dit is het geval bij onder meer Hilvarenbeek, Oirschot, Waalre en Valkenswaard, Berlicum, en Sint-Michielsgestel.

⁶⁹ Coenen, *Baanderheren*, 86-87.

⁷⁰ Bijvoorbeeld bij Oisterwijk, Helmond, Eindhoven, en Eersel.

⁷¹ Bijvoorbeeld '+ SIGILLVM · BURGENTIVM · DE · *Sancte* · OE[DEN]RODE' te Sint-Oedenrode en '+ SIGILLVM · COMMUNE · LIBERTATIS · DE · SANDOERLE' te Oerle.

⁷² Het randschrift was '+ S' SCABINOR[VM ET BV]RGEN[SIVM DE OS[TERV]IC[H]' in de oorkonde van 1259, en '+ SIGILLVM · OPIDI · DE · OESTERVIIC' sinds 1355.

⁷³ Coenen, *Baanderheren*, 89.

⁷⁴ Kappelhof, 'Het Vughtse schependomszegel', 26-30, onderscheidt twee typen zegels aan de Vughtse oorkonden. Het eerste trof hij tussen 1358 en 1400 aan. Dit kan echter enige jaren

Ook in de wijze van bezegeling is een hoge mate van uniformiteit merkbaar. Het overgrote merendeel van de zegels was uithangend bevestigd, met perkamenten zegelstaarten door dubbele sneden in de omgebogen pliek. Voor deze zegelstaarten recyclede men veelvuldig oudere oorkonden, waarbij de voorkeur werd gegeven aan het maken van sneden die parallel aan de tekst liepen. Hierdoor zijn in de meeste gevallen aanzienlijke tekstdelen op de staarten leesbaar. Een klein deel van deze staarten kon echter niet in het onderzoek worden betrokken, omdat de binnenzijden aan elkaar zijn gelijmd. Bij bestudering van de fragmenten met leesbare tekstdelen bleek dat in 29 gevallen de hand geïdentificeerd kon worden binnen het corpus. Deze was vrijwel altijd identiek met de schrijver van de bezegelde oorkonde, terwijl in twee gevallen een eerder in het schrijfcentrum werkzame scribent is aangetroffen.⁷⁵ We troffen slechts enkele malen restanten van oorkonden die aantoonbaar buiten het schrijfcentrum vervaardigd waren. Voor een Rooise oorkonde was een schepenoorkonde uit 's-Hertogenbosch gebruikt, en in een Helmondse oorkonde bevatten de zegelstaarten zinsneden uit een notariële grosse.⁷⁶ Op de zegelstaart van een andere oorkonde, uit Sint-Oedenrode, staat een stuk van de *corroboratio* van een Sonse schepenoorkonde.⁷⁷ Het versnijden van rekeningen tot zegelstaarten, hetgeen in 's-Hertogenbosch regelmatig gebeurde, kwam op het platteland weinig voor. Slechts bij één oorkonde, uitgevaardigd te Boxtel in 1412, is een fragment van een rekening aangetroffen.⁷⁸ Eveneens uitzonderlijk is de vondst van een reep uit een liturgisch fragment, met daarop een deel van een Bijbelvers.⁷⁹

Een aantal van 265 oorkonden is afhangend bezegeld. Hierbij werden de zegelstaarten gevormd uit het blad zelf, zodat ze parallel liepen aan de breedte van het vel. De verbintenissen tussen oorkonde en zegel was niet heel sterk, zodat deze vorm al vrij vroeg aan populariteit inboette.⁸⁰ Het merendeel van de afhangend bevestigde zegels werden daarom doorgestoken: in dit geval maakte men een horizontale snede in het vel, waar de staart doorheen getrokken werd en naar beneden wees. Deze verbinding was steviger. Een afhangende bezegeling betekende meestal dat de oorkonde geen pliek had, hoewel dit niet noodzakelijkerwijs het geval hoefde te zijn.⁸¹ Afhangend doorgestoken bezegeling treffen we in de veertiende eeuw nog in een groot deel van de Meierij aan, waarbij het

vervroegd worden tot 1353, zie Oorkonde nr. 1697. Het tweede type werd vanaf 1401 tot in de zeventiende eeuw gebruikt.

⁷⁵ Zie bijvoorbeeld Oorkonde nrs. 1724 (geschreven door Vught E, de tekst op de zegelstaart door Vught D) en 2139 (geschreven door Helmond H, de tekst op de zegelstaart door Helmond G).

⁷⁶ Oorkonde nr. 684: 'Willelmi die Bruyn prout in [***] de Buscoducis p[....]us continetur dictus vero Godefridus in hoc cedens prefato Iohann[***]' en 2130: 'specialiter et rogatorum [...] hoc personaliter constitutus discretus vir Wilhelmus dictus [S1]esken de Asten, laicus [...] Godefridum dictum de Overlake, magistrum in facultatis [S1]' op de linkerstaart en '[...]simo octavo indictione sexta mensis novembris die decima septima hora vespere vel quasi pontificatus sanctissimi in Christo patris ac' op de rechterstaart.

⁷⁷ Oorkonde nr. 687. De teksthand is Oedenrode H, die ook op basis van andere oorkonden in Son te lokaliseren is.

⁷⁸ Oorkonde nr. 53: 'Item Henr. N[S1] ledeminto wessen keerssen af te makene.'

⁷⁹ Oorkonde nr. 2036.

⁸⁰ Dit type bezegeling is voornamelijk in de dertiende en vroege veertiende eeuw aangetroffen. Enkele uitzonderingen zijn ook nog later gevonden.

⁸¹ Oorkonde nr. 623.

kwartier van Oisterwijk de uitzondering vormt. Gedurende de vijftiende eeuw raakt de uithangende bezegeling in zwang bij het merendeel van de banken. Deze is steviger en beter bevestigd. Slechts in Maasland en de noordoostelijke grensgebieden treffen we dan nog op een meer dan incidentele basis de afhangende bezegeling aan.

Aan deze zegelstaart werd het zegel gehangen. Het stempel werd met de gegraveerde afbeelding naar boven gelegd, waarna er een plak was op werd gelegd. Vervolgend plaatste men de staart erover, gevolgd door een tweede plak was, waar – indien aanwezig – het contrazegel in gedrukt werd. In het corpus is één contrazegel aangetroffen, dat van Helmond uit 1383.⁸² In plaats daarvan hebben veel zegels een kuiltje aan de achterzijde waar men de twee plakken met een vinger aandrukte, veelal met de restanten van een vingerafdruk.

Bewaring van- en zorgdragen voor de zegels waren geen gemakkelijke taken. In het geval van schependoms- of gemeenschapszegels, waarvan er slechts één stempel zal hebben bestaan, zal dit berust hebben bij een van de schepenen of de secretaris. Het Haarlemse grootzegel werd bij de privilegebrieven bewaard, oorspronkelijk in een aparte koffer, later in de brievenkist.⁸³ Ook te Helmond werden zowel het stadszegel als de schepenzegels in een gesloten koffer bewaard. De drie sleutels die deze koffer openden, werden in bewaring gegeven aan drie schepenen, onder wie de president-schepen.⁸⁴ In het Land van Ravenstein moest de koffer met het zegel *ad causas* zelfs met zeven sleutels geopend worden, één voor iedere schepen.⁸⁵ Uit het Helmondse voorbeeld wordt echter niet duidelijk of het slechts de zegels van de zittende schepenen betrof, of de gehele collectie. Bij persoonlijke zegels is dit lastig te bepalen. Hoewel niet uit te sluiten is dat de stempels door de schepenen zelf werden bewaard, is dit niet aannemelijk: er werd namelijk zorgvuldig toezicht gehouden op de bewaring en, na overlijden of aftreden, vernietiging van de stempels.⁸⁶ Misbruik van zegels kon immers de integriteit van de gehele schepenbank compromitteren. Bovendien was het bezegelen van oorkonden een gezamenlijke activiteit. De schepenzegels werden niet afzonderlijk van elkaar gebruikt, zodat gescheiden bewaring omslachtig was. Van het Meierijse platteland zijn geen zegelstempels bewaard gebleven; wel bestaan er grotere collecties uit 's-Hertogenbosch en Gorinchem.⁸⁷ Het is echter aannemelijk dat de stempels ook in andere plaatsen werden bewaard.⁸⁸

Behalve ambtszegels bezaten personen vaak ook persoonlijke zegels, voor correspondentie of de uitvaardiging van stukken op eigen naam. Dit was een vrij gewoon fenomeen: op alle brieven in ons corpus zijn resten van zegelwas aangetroffen, en een groot aantal

⁸² Oorkonde nr. 261. Verkooren, *Inventaire* II, 275-276 (nr. 892) en V, 8 (nr. 2905) geeft het randschrift als '+ RESCRIPTVM · OPIDI · DE · HELMONT.'

⁸³ Koorn, 'De bewaring van de stadsprivileges', 268-269.

⁸⁴ Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 34: '*Als aengaende de stadt zeghele ende zeghelen van de scepenen van Helmont, dieselve zullen van nu voortaan gehouden ende bewaert worde in een gesloten coffre oft kiste staende in bewaerderhant ende gesloten met drie diversche sloten, waeraf die slotels bewaect zullen worden den eenen van den president ende dander twee van twee zijne medescepen.*'

⁸⁵ Christyn, *Brabants recht* II, 991.

⁸⁶ Bresslau, *Handbuch* II, 555-558.

⁸⁷ Van Synghel, *Actum*, 310-311. De Keijzer en Den Hertog, *De schepenzegels*.

⁸⁸ Zie hiervoor paragraaf 1.3.

ambtsdragers of buiten-bestuurlijk schrijffpersoneel bezat zegels. Dat deze evenveel rechtskracht bezaten als ambtszegels, blijkt uit enkele gevallen waarin het officiële zegel niet voorhanden was, en men uit noodzaak het zegel van een van de ambtenaren aanwendde. Dit was bijvoorbeeld het geval in Helmond, waar Peter van der Straten in 1420 voor schepenen een deel van een akker transporteerde en aan deze oorkonde zijn eigen zegel bevestigde, en te Oirschot, waar men in 1513 in afwezigheid van het schependomszegel een akte met het persoonlijk zegel van Jaspar van Esch bekrachtigde.⁸⁹ Persoonlijke zegels waren uiteraard kwetsbaarder voor misbruik dan de in de regel beter bewaarde ambtszegels. In de jaren 1505/6 kreeg de Oirschotse Adriaan Jan Baeliauss. bij vonnis van de Bossche hoogschout de doodstraf omdat hij – naast andere misdaden – de zegels van zes personen had vervalst en deze had gebruikt ter bekrachtiging van valse kwitanties en oorkonden om zichzelf te verrijken.⁹⁰

Niet elk door de schepenenbank uitgevaardigd document hoefde te worden bekrachtigd met een zegel. Een kwitantie voor een betaling kon door de secretaris ook ondertekend worden.⁹¹

1.1.4. Geldigheid

Niet alleen moest een oorkonde rechtskracht hebben zolang deze tot bewijsvoering van een recht of verplichting diende, ook moest duidelijk zijn wanneer deze rechtskracht verlopen was. Sommige rechtshandelingen, zoals betalingsbeloften, zijn van tijdelijke aard. De woordkeus hiervoor in de documenten, *‘doot ende teniet’*, is bijgevolg gepast: bij de aflossing of het verlopen is de verplichting als het ware overleden. Uit de middelen die men gebruikte om een oorkonde ongeldig te maken, blijkt dat het de intentie was om aan te tonen dat de rechtsgeldigheid verstreken was. Indien men de rechtsgeldigheid zou bestrijden, kon dit immers juridische gevolgen hebben voor de oorspronkelijke rechtshandeling. Om die reden werden de zegels niet verwijderd en werden er dusdanige sneden in het perkament aangebracht dat er geen tekst verloren ging. Een andere situatie trad op in 1597 te Oisterwijk. Hier werd een oorkonde uit 1536 getoond die te lijden had gehad van waterschade en flink was verkleurd. Volgens een marginalium bij de minuutakte in het schepenenprotocol is om die reden de oorkonde gecancelleerd en opnieuw uitgeschreven.⁹²

⁸⁹ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3788, fol. 155r en Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2358, fol. 293r.

⁹⁰ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12996, rekening Augustus 1505-Kerst 1506, fol. [6r]: *‘Van Adriane Ian Baelianssone, geboeren tot Oirschot die (...) den goeden hyden wel tot zessen toe haer zegelen gecontrefeyt hadde ende alsoe quitancien ende diverse brieven gescreven ende dairmede besegelt ende alsoe diverse sommen van penningen van diversen hyden ontfangen.’*

⁹¹ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2359, losliggend bij fol. 147r.

⁹² Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 240, fol. 35v: *‘Ian Adriaen Aert Goidtschalck heeft overgelevert in handen van schepenen siinen originalen brief van V g. XV st. daerut dese is geregistreert, all geheel ongeraseert ende ongenalueert ende volsegelt wesende, uytgenomen dat denselven brief begonst te verduysteren ende oyck niettenytten wat duerkertfi. ende alsoe geschapen voirt te vergaen ende naedyen die voirs. Ian verclairt hadde tselve eenen goeden dueghdelickken ongequeten chiins te wesen gelück oyck gebleven is in den voirtleden iaere 1596 opten voirs. brief alnoch vonnis gegeven te siin, ende die voirs. Ian oversub: versocht*

Het bewaren van gecancelleerde oorkonden was niet gebruikelijk: in het gehele corpus zijn 33 van dergelijke stukken aangetroffen.⁹³ Normaliter zullen oorkonden zijn weggegooid nadat ze hun waarde hadden verloren. Bij achttien stukken betrof het één of meer diagonale sneden, aangebracht in het midden van het vel of gelijkmatig verdeeld in het geval van een breder vel. In de meeste gevallen waren de sneden kepevormig of een variant hierop.⁹⁴

Het cancelleren vond plaats bij de schepenbank waar de oorkonde oorspronkelijk was uitgevaardigd. Hoewel hier geen wetgeving over bekend is, is de achterliggende gedachte evident. Cancellatie is een handeling met juridische gevolgen: onzorgvuldig handelen zou fouten en misbruik in de hand kunnen werken. Het vond dan ook alleen plaats in aanwezigheid van schepenen en het betreffende schepenprotocol, waar de cancellatie naast de minuutakte werd opgetekend. Daarnaast zou de betrokkenheid van een andere schepenbank tot een conflict over bevoegdheid kunnen leiden.

Waar geschreven wordt, worden fouten gemaakt. Bij teksten met rechtkracht konden fouten echter aanzienlijke gevolgen hebben. Tegelijk moesten de schrijvers zich ervan bewust zijn met hun correctie de deur niet open te zetten voor aanpassingen door kwaadwillenden. Om dit te voorkomen waren notarissen verplicht om verbeteringen van schrijffouten, raderingen en andere aanpassingen die mogelijk invloed konden hebben op rechtsgeldigheid van de tekst, te valideren in hun onderschrift.⁹⁵ Het naderhand toevoegen van woorden boven de regel is slechts zesmaal in het corpus aangetroffen.⁹⁶ Dit blijken veelal kleine woordjes te zijn, zonder veel invloed op de betekenis van de tekst. Slechts in twee gevallen is de toevoeging gevalideerd.⁹⁷ Het lijkt erop dat scribenten met een notariële achtergrond hier sneller toe geneigd waren. Niet alleen had de schrijver van een Oisterwijkse oorkonde met een dergelijke validatie een notariële admissie, bij een Hilvarenbeekse notaris-secretaris vonden we het tweede voorbeeld, in een van zijn protocollen met schuldbekentenissen.⁹⁸ Tekst op rasuren werd niet gevalideerd, omdat men bij twijfel kon teruggrijpen op het schepenprotocol met de gezaghebbende tekst.⁹⁹ Dit blijkt uit een Helmondse oorkonde uit 1483, waarin sprake is van het transport van een erfpacht door een Godart Pouwels van Vaerle aan heer Henrick Colen.¹⁰⁰ Op de plaats waar de vervaldag staat, is een rasuur aangebracht, waarop de zinsnede *'te gelden op sunte*

hebbende hem nyeuwe brieven te willen verlenen ende bezeggelen, soe is bii miinen heren schepenen geconsenteert den selven brieff gerenoveert te worden nae forme van den ouden brieff, salvo dat denselven ouden brieff sal worden geraseert ende duersneden.'

⁹³ Oorkonden nrs. 21, 34, 331, 346, 498, 964, 1468, 1469, 1474, 1502, 1581, 1643, 1645, 1657, 1785, 2201, 2217, 2219, 2222, 2812, 2838, 2936, 2950, 2968, 3022, 3156, 3157, 3181, 3267, 3283, 3294, 3408, en 3411.

⁹⁴ Vgl. Renoz, *La chancellerie*, 135.

⁹⁵ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 334-336.

⁹⁶ Oorkonde nrs. 219, 623, 1179, 1233, 1748 en 1809.

⁹⁷ Oorkonde nrs. 1233: *'dat woert 'vormen' bovengescreven loven ny, ghegheven als boven'*, en 1809: *'bovenschrift love wi: 'siede', 'mere'*.

⁹⁸ Zie bijvoorbeeld Tilburg, RA, ORA Hilvarenbeek, inv. nr. R. 682, fol. 4v, 53v en 70r.

⁹⁹ Bijvoorbeeld oorkonden nrs. 217, 306, 1516 en 1782. Voor de verhouding van de grosse met de geprotocolleerde minuutakte, zie paragraaf 2.4.

¹⁰⁰ Oorkonde nr. 306. Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3798, fol. 35r.

Remeysdach’ is geschreven. Omdat de oorspronkelijke tekst langer was, heeft de scribe de overtollige ruimte opgevuld met twee punten. Deze wijziging wekt in eerste instantie bevreemding op, maar het schepenprotocol biedt uitkomst. De akte blijkt namelijk de derde op rij te zijn waarin Van Vaerle aan Colen een pacht overdraagt. Bij de eerste twee pachten was de vervaldag Maria Lichtmis, terwijl dit bij de derde inderdaad Sint Remigius was. De scribe zal zich zodoende vergist hebben bij deze afwijkende vervaldag, en dit naderhand hebben hersteld in plaats van de oorkonde opnieuw uit te schrijven.

Bij het opstellen van een concept kon het ook voorkomen dat de partijen niet bekend waren met alle namen van personen die bij de rechtshandeling betrokken waren, zoals die van de belendende eigenaren, rechtsvoorgangers, of crediteuren. Zeker bij goederen die in een andere plaats of parochie gelegen waren, kon dit niet redelijkerwijs van de eigenaars verwacht worden. Meestal werden deze gegevens overgenomen uit eerdere oorkonden, die bij een transport aan de nieuwe eigenaar dienden te worden overhandigd. In ’s-Hertogenbosch, met een groot rechtsgebied, was dit de gebruikelijke procedure; bij de lokale schepenbanken zal de situatie bekender zijn geweest. Wanneer echter een goed lang niet was getransporteerd of enkele generaties lang binnen één familie was gebleven, beschreven deze *retroacta* meestal niet meer de daadwerkelijke situatie. Juridisch werd dit opgelost door te verwijzen naar de oorkonden. Soms was een naam echt niet meer bekend of te achterhalen. Dan werd een ruimte in de minuutakte open gelaten. Binnen ons corpus zijn vier stukken aangetroffen waarvan de minuutakte een dergelijke open ruimte heeft: een schepenoorkonde van Oirschot uit 1472, een uit Deurne uit 1487, een uit Tilburg uit 1542 en een uit Geffen uit 1545.¹⁰¹ Het betreft hier in alle gevallen een niet ingevulde belendenaar. Van de Oirschotse oorkonde is de minuutakte bewaard gebleven. Hierin is de ontbrekende belendenaar wel ingevuld. Vermoedelijk wist de klerk niet geheel raad met de omschrijving en heeft het eerst opengelaten.¹⁰² Het uitgeven van een oorkonde met een open ruimte in de tekst zou echter aan kunnen zetten tot fraude. Dat dit – op basis van het zwijgen van de bronnen – praktisch niet is voorgekomen, is zeer waarschijnlijk te danken aan het bestaan van een schepenprotocol met de definitieve lezing.

1.2. Inwendige kenmerken

Onder inwendige kenmerken worden alle aspecten gerekend die in de *tekst* zijn opgenomen. Hiertoe hoort ook het dictaat, dat reeds in hoofdstuk II aan bod is gekomen.

¹⁰¹ Oorkonde nrs. 105, 1661 en 2294.

¹⁰² Oorkonde nr. 3468: ‘gelegen met eenre zijden aen die gemeynt van Oirschot, metter andere zijden aen die gemeynt van Zonne met enen eynde aen (leeg) ende metten anderen eynde aen Wilhem siins brueders erfjenisse daert af gedeylt is.’ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. 2354, fol. 153v: ‘met een zijden aen de gemeynt van Oirschot, dander zijde aen de gemeynt van Zon, deen eynde aen de gemeynt van Zon en Oirschot ende dander eynde aen Wilhelms siins brueders erfjenis voirs.’

1.2.1. Dateringsgebruiken

Vrijwel alle stukken die in het kader van deze studie zijn bestudeerd, waaronder alle oorkonden en minuutakten in schepenprotocollen, zijn voorzien van een datumregel. Het dateren van documenten is een gebruik dat pas in de late twaalfde eeuw gewoon werd.¹⁰³ Volgens Clanchy was dit het gevolg van een lang proces waarin de schrijver zich bewust is geworden van tijd en zijn plaats hierin. Hierbij hoort de kwestie op welke manier er gedateerd diende te worden, en welke manieren van tijdrekening gangbaar waren in het milieu van de uitvaardiger. Het koppelen van de datering aan een in het collectief geheugen verankerde gebeurtenis, zoals Clanchy behandelt, vinden we wellicht terug in een oorkonde van 1246, gedateerd in de maand april, ‘toen de heer hertog in ’s-Hertogenbosch verbleef’.¹⁰⁴ Nog tot in de veertiende eeuw werden in de Meierij rechtshandelingen opgetekend zonder vermelding van de datum. Zo is een reeks getuigenverklaringen, mogelijk ten overstaande van het hof van Postel te Reusel, niet gedateerd, maar wel op verzoek van de uitvaardigers bezegeld door de persoon van Bladel, Jan die Leuwe.¹⁰⁵ Schutjes plaatst Die Leuwe in navolging van Coppens rond 1370, hoewel hij al in een oorkonde van 1360 het personaat bezat.¹⁰⁶ Dit oudere stuk is bovendien eigenhandig geschreven, waaruit blijkt dat hij niet verantwoordelijk is geweest voor de optekening van de getuigenverklaringen.

De volgende vraag die gesteld dient te worden, is welk moment in de totstandkoming van de oorkonde aangehouden moest worden? Een oorkonde uit het eerste decennium van de veertiende eeuw stelt dat op de gegeven datum ‘*dese lettere gemaect [wart]*’.¹⁰⁷ Hier kunnen we echter niet mee uit de voeten. Bedoelde hij met ‘maken’ het opstellen van de oorkondetekst, of het daadwerkelijk schrijven van dit exemplaar? Een veelgebruikte wijze van dateren bestaat feitelijk uit een samenvoeging van de *corroboratio* en *datatio*, waarin gesteld wordt dat de bevestiging van het zegel op de gegeven datum heeft plaatsgevonden.¹⁰⁸ Tussen de verschillende beoorkondingsstadia wilde nog weleens enige tijd voorbijgaan.¹⁰⁹ Uit praktisch oogpunt is deze vraag vooral theoretisch, omdat vergelijking van concepten, minuutakten en grossen hier antwoord op geeft, en de werkwijze van de schrijfcentra onderling weinig afweek. Toch is het geen overbodige vraag: het dateren van schrijfactiviteit op basis van paleografisch geanalyseerde documenten wordt immers volledig gebaseerd op de hier opgegeven datering. Een voorval uit Moergestel laat zien dat bij blind vertrouwen fouten kunnen ontstaan. In 1498 trad in deze plaats Cornelis Smeeds aan als nieuwe schepenklerk.¹¹⁰ Zijn eerste activiteit was het registreren van een veertigtal akten uit de jaren 1492/8 die zijn voorganger niet had afgewerkt. Uiteraard nam

¹⁰³ Clanchy, *From Memory to Written Record*, 299-304.

¹⁰⁴ ONB I, nr. 218, ‘*anno Domini M^o CC^o XL^o sexto, mense aprili domino duce existente tunc in Busco*’.

¹⁰⁵ Oorkonde nr. 2572.

¹⁰⁶ Schutjes, *Beschrijving* III, 284. Mol, AAP, charters Casteren, nr. 10.

¹⁰⁷ Zie bijv. ook oorkonde nr. 2310: ‘*gegeven und ghescriven is*’.

¹⁰⁸ Bijvoorbeeld oorkonde nr. 204: ‘*den zegel boers gemeyns schependoms desen brieve open aen hebben doen hangen opten drie ende tweintichsten daghe van iulio int iaer ons Heren dusent vierhondert ende seven ende tachtentich*’.

¹⁰⁹ Vgl. Hammond, ‘Assemblies and the Writing’, 123-124.

¹¹⁰ Tilburg, RA, ORA Moergestel, inv. nr. R. 286, fol. 23v.

hij de datering van deze akten over uit deze concepten. Hierdoor zouden wij echter ten onrechte kunnen stellen dat Smeeds al in 1492 te Moergestel werkzaam was en daar, aangezien hij pas in 1498 het klerkambt verwierf, een assisterende functie zou hebben bekleed.

1.2.1.1. De jaarstijl

Alle gedateerde stukken in deze studie zijn voorzien van een jaaropgave. Deze opgave volgde altijd het jaar des Heren (*annus Domini*). Varianten op deze zinssnede, zoals het 'jaar vanaf de menswording' of het 'jaar vanaf de geboorte' zijn minder gebruikelijk, al kwam de laatste vorm vooral in de omgeving van Eindhoven en Oirschot, regelmatig voor.¹¹¹ Andere middelen, zoals regeringsjaren van een vorst of indicities, vinden we niet.

Het bepalen van de jaarstijl is geen eenvoudige taak. Sanders beklaagde zich in 1983 over het gebrek aan overzichtelijke literatuur over de verschillende jaarstijlen die in Brabant gebruikt werden. Voor de grensgebieden met Holland concludeerde hij zelf dat het platteland vooral gebruik maakte van de kerst- of jaardagstijl, terwijl paasstijl voorbehouden was voor de steden, in navolging van het hof van Holland.¹¹²

Binnen Brabant werd hoofdzakelijk de paasstijl gehanteerd, die daarom ook werd aangeduid als *mos Brabanticus*. Dit betrof allereerst de hertogelijke kanselarij, waar het gebruik rond 1230 moet zijn ontstaan.¹¹³ In navolging hiervan namen de grote steden in het hertogdom deze '*stijl des hofs van Brabant*' aan: binnen de Meierij gebeurde dit door de stad 's-Hertogenbosch. Deze stad vormde op haar beurt weer het voorbeeld voor de meeste plaatsen in de Meierij. Indien een datum volgens de paasstijl een andere datering verschafte dan bijvoorbeeld de kerststijl of jaardagstijl, dan werd een datering voorzien van de toelichting '*stilo Busciducens?*' of '*nae tscriiven der cameren van Shertogenbossch*'.¹¹⁴ Omdat Pasen, in tegenstelling tot de andere jaarstijlen, niet op een vaste dag valt, was de lengte van een paasjaar variabel. Binnen de maanden maart en april konden dagen tweemaal in een paasjaar voorkomen, of juist ontbreken. In het eerste geval werden de dubbele dagen onderscheiden met de toevoeging '*voer Paesschen*' en '*nae Paesschen*'.¹¹⁵

Daarnaast werd ook de kerststijl regelmatig gebruikt. Deze stijl was in zwang binnen het bisdom Luik, en werd om die reden ook weleens Luikse stijl genoemd. Notarissen, die veelal *clerici Leodiensis diocesis* waren, maakten dan ook gebruik van deze jaarstijl.¹¹⁶ Indien zij hun notariële schrijfcarrière met een secretariële functie combineerden, waarin veelal de paasstijl werd gehanteerd, konden zij over het algemeen moeiteloos omrekenen.¹¹⁷ Op enkele plaatsen werd ook de jaardagstijl gebruikt. In Boxtel en Eindhoven

¹¹¹ Oirschot A mundeerde in 1337 een oorkonde waarin hij het woord 'Heren' abusievelijk oversloeg. Oorkonde nr. 2388: '*Ghegheven in den iaer van der geboert ons dat men scrijft*'.

¹¹² Sanders, 'Het jaarbegin', 243-248.

¹¹³ Renoz, *La chancellerie*, 173. ONB I, XXI.

¹¹⁴ Tilburg, RA, ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 284, losliggend bij fol. 60. Tilburg, RA, Charterverzameling Loon op Zand, inv. nr. 66.

¹¹⁵ 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Sint-Oedenrode, inv. nr. R. 107, fol. 44v.

¹¹⁶ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 230-231.

¹¹⁷ Van Synghel, *Actum*, 313.

treffen we dit aan, en ook in Helmond hanteerde men aan het begin van de vijftiende eeuw deze stijl.

Het achterhalen van de gebruikte jaarstijl is een lastige opgave voor de periode voorafgaand aan het bestaan van schepenprotocollen. Slechts zeer zelden worden veertiende- of vijftiende-eeuwse oorkonden aangetroffen waarin de gebruikte jaarstijl vermeld staat. Wanneer er eenmaal protocollen bewaard zijn, wordt de opgave door de veelvuldigheid aan contracten eenvoudiger. Zo noteert de Buxtelse klerk consequent het nieuwe jaar 'volgens de stijl van het hof en dorp van Buxtel', terwijl de secretaris van Hilvarenbeek perkamenten klavieren met het jaarcijfer aan het folium naaide wanneer een nieuw jaar begon.¹¹⁸ In de onderstaande tabel zijn de gebruikte jaarstijlen in enkele Meierijsche schepenbanken weergegeven. Verschillende plaatsen ontbreken: in die gevallen waren de protocolspecimina niet toereikend om met zekerheid een jaarstijl vast te stellen. Soms bleek het slechts mogelijk om een of meer mogelijkheden te elimineren. Dat de bank van Weelde niet, zoals de rest van het kwartier Oisterwijk, de paasstijl hanteerde, blijkt uit twee getransfigeerde oorkonden uit het begin van de vijftiende eeuw. De eerste is gedateerd op 10 maart 1429 en betreft een schuldbekentenis voor een jaarlijks te betalen erfpacht. De ander dateert van 12 september 1429 en heeft diezelfde erfpacht als onderwerp. In dit laatste stuk wordt voor de onderpanden verwezen naar de '*scepenbrief daer desen brief in gebangen is.*' Dit sluit zowel paasstijl als boodschapsstijl uit, en wijst op een winterstijl: ofwel werd het jaarcijfer met Kerstmis, ofwel op 1 januari opgehoogd.¹¹⁹

Tabel III.3. De gebruikte jaarstijlen bij verschillende Meierijsche schepenbanken

Jaardagstijl	Buxtel, Deurne, Helmond. ¹²⁰
Kerststijl	Eersel, Eindhoven, Geffen, Hilvarenbeek, Hooge en Lage Mierde, Moergestel, Oirschot, Oostel- en Middelbeers, Sint-Michielsgestel, Waalre en Valkenswaard. ¹²¹
Paasstijl	Asten, Berlicum, Drunen, Erp, Helvoirt, Heze bij Rosmalen, Kessel, Liempde, Lith, Loon op Zand, Mierlo, Nuenen, Oisterwijk, Oss, Schijndel, Sint-Oedenrode, Someren, Son, Tilburg en Goirle, Veghel, Vught, Waalwijk. ¹²²

¹¹⁸ 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Buxtel, inv. nr. R. 55, fol. 100v: '*Incipit annus Domini XIII^e LXXII^{mus} secundum modum et stilum curie et ville de Buxtel.*' Tilburg, RA, ORA Hilvarenbeek, inv. nr. R. 431, fol. 26 en 65.

¹¹⁹ Oorkonden nrs. 3376 en 3377. Bij boodschapsstijl wisselt het jaar op 25 maart.

¹²⁰ Buxtel: Overgang van '*altera die post festum Thome*' (22 december) naar 15 januari, met een tussenkopje: '*Incipit annus LXXXV^{us} secundum stilum ville huius de Buxtel.*' Eindhoven, RHC, ORA Buxtel, inv. nr. R. 56, fol. 78r. Deurne: Kopje '*anno XV^e ende vier*' bovenaan folium met akten van januari 1504. Eindhoven, RHC, ORA Deurne en Liessel, inv. nr. R. 67. Helmond: Overgang van 23 december 1510 naar 3 januari 1511. Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3802, fol. 6r.

- ^{121.} Eersel: Mol, AAP, charters Duizel, nr. 18: '*int iær ons Heren geboirten duysent vyfhondert sevenemyftich, opten twelfsten dach februaryi Luydix: styll.*' Eindhoven: Oorkonde nr. 2954: '*nae style shoofs van Ludick.*' Melssen veronderstelde het gebruik van jaardagstijl: Melssen, *Register*, 26. Geffen: Overgang van 22 december 1570 naar 2 januari 1571 '*nae scriiven van Gheffen*', met een kopje boven de jongste akte '*Finis anni*'. 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Geffen, inv. nr. R. 20, fol. 35. Jaardagstijl is ook nog mogelijk. In tenminste één geval is een winterstijl uitgesloten: in 1482/3 vaardigden de dorpen Geffen en Heze bij Rosmalen elk een machtiging uit ten behoeve van de onderhandelingen tussen stad en Meierij in de oorlogslasten. De stukken zijn qua uiterlijke kenmerken bijna identiek, en bovendien geschreven door dezelfde hand. Ook de datum is in beide stukken identiek, te weten 14 januari 1482. Aangezien bekend is dat Heze paasstijl gebruikte, moet tenminste dit stuk naar paasstijl zijn opgesteld, zodat het jaarcijfer tot 1483 opgehoogd wordt. Op basis van de overeenstemming in de inhoudelijke en uiterlijke kenmerken kan niet anders dan geconcludeerd worden dat beide stukken gelijktijdig tot stand moeten zijn gekomen, zodat ook bij de datering van het Geffense document de paasstijl moet zijn gehanteerd. Oorkonden nrs. 3481 en 3482. Hilvarenbeek: '*Int iær ons Heren geboorten XV^e ende vyftich, nae stii van Luydick ende costume van scriiven deser bancken.*' Tilburg, RA, ORA Hilvarenbeek, inv. nr. R. 432, fol. 44. Hooge en Lage Mierde: Oorkonde nr. 2207: '*ynt iair als men screef van der geboorten ons Heeren XIII^e ende vyfentseventich, opten XII^{ten} dach in februaryo, na costume van scriiven thoefs.*'
- ^{122.} Alem: '*int iær ons Heren dusent vyfhondert ende achtien, den dertiensten dach in ianuario, nae onser cameren recht der stat van Den Bossche.*' Oorkonde nr. 2946. Asten: Overgang van 11 april 1472 naar 21 april 1473. Eindhoven, RHC, ORA Asten, inv. nr. R. 55, fol. 13r. Berlicum: '*Opten twentichsten dach ianuarii in den iaere van den zalighe gheboorten ons Heeren te rekenen duisent vyfhondert neghendeveftich, stile van Brabant.*' 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Berlicum, inv. nr. R. 42, fol. 21r. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 529, fol. 108v: '*in den iair onss Heren ende na costume der cameren van Den Bosch duysent vierhondert tsestich ende vijf, opten tweentwintichsten dach der maent van ianuario.*' Drunen: Oorkonde nr. 2238: '*int iær ons Heren vyftyenbondert ende dartich nae scrivens der cameren van Tshartogenbosse, den een ende twentichsten dach van den meert.*' Erp: '*Prothocollen der scepenen brieven tot Erp (...) anno Domini XV^e ende veertich ante Pascha, nae der stylen der cameren van Den Bossche etc.*' 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Erp, inv. nr. R. 24, fol. 1r. Helvoirt: '*Fuit Pasca boc anno den negensten aprilis,*' en bovenaan de pagina de jaarwisseling '*XLI/XLII*'. 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Helvoirt, inv. nr. R. 14 (deel 1540-1569), fol. 7r. Heze bij Rosmalen: Oorkonde nr. 48: '*opten sondach als men singt Letare Iherusalem, op sunte Gheertrydendach, int iær ons Heren doe men screef dusent vierhondert tachtentich ende een.*' De feestdag van de heilige Gertrudis (17 maart) en de zondag Letare vielen in 1482 op dezelfde dag, zodat hier onomstotelijk sprake moet zijn van paasstijl. Kessel: Oorkonde nr. 1695: '*opten twintichsten dach der maent van februaryo int iær ons Heren dusent viijhondert elfve, nae costume van scriiven der voirs. stadt van Shertogenbosch.*' Liempde: Overgang van 21 maart 1542 naar 29 maart 1543. 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Liempde, inv. nr. R. 1, fol. 3r en 3v. Lith: '*Anno negen ende veertich, den XII^{ten} dach in ianuario nae style Buscoduciis.*' 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Lith, inv. nr. R. 35, p. 48. Loon op Zand: '*Gegeeven tot Venloot dat men heet Loon opt Zandt int iair ons Heeren dusent vyfthondert vertich ende ses, opten thiensten dach merts nae scriiven der cameren van Tshertogenbosch.*' Tilburg, RA, Charterverzameling Loon op Zand, inv. nr. 66. Mierlo: Oorkonde nr. 3565: '*opten eenendetwintichsten dach der maent februaryi, int iær ons Heeren duisent viijfhondertachtendeveertich na costume van scriiven der stat Shertogenbosch.*' Nuenen en Gerwen: Overgang van 1 april 1522 naar 8 april 1523. Eindhoven, RHC, ORA Nuenen en Gerwen, inv. nr. R. 16a, fol. 11v. Oisterwijk: Vermeer, *Gescreven tOesternijc*, 44. Oss: 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Oss, inv. nr. R. 50, fol. 252v: '*achtendetwintich daigen in ianuario, anno XV^e seven ende tsestich Brabants stii.*' Schijndel: '*Ghegeeven desen sevenendetwintichsten dach february, anno vyfthbondert sesendewertich, stilo Brabancy.*' 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Schijndel, inv. nr. R. 44, fol. 2v.

Lijten heeft in een artikel aandacht besteed aan de jaarstijl die in Oirschot gehanteerd werd. Hij beweert dat men gedurende de vijftiende eeuw de kerststijl gebruikte, maar dat rond 1474 een overstap werd gemaakt naar de jaardagstijl.¹²³ Wij zijn niet overtuigd door zijn argumenten. Allereerst klopt zijn chronologie niet. Een voorbeeld: na de opgave van het nieuwe jaar 1474 is de eerste ingeschreven akte niet van 28 december 1474, zoals Lijten beweert, maar van 16 januari 1474, gevolgd door meerdere akten uit januari 1474.¹²⁴ Dit loopt zo het gehele protocol door, tot op de laatste folia akten met dagtekeningen van 18 en 21 december 1474 staan. Wanneer vervolgens het jaarprotocol van 1475 begint, is het enkele dagen stil alvorens op 1 januari 1475 de eerste akte wordt opgetekend.¹²⁵ Ook bij verschillende narekeningen in andere jaren, zowel uit de vijftiende als de zestiende eeuw, blijken we telkens uit te komen op kerststijl.¹²⁶ Er is bijgevolg geen reden om een afwijking van de kerststijl te vermoeden.

Daarentegen vermoeden we dat men in Moergestel wél een omslag in jaarstijl heeft gemaakt, en wel van paasstijl naar kerststijl. De laatste is aantoonbaar in gebruik in de zestiende eeuw, terwijl vermeldingen van 'voor Pasen' en 'na Pasen' in het fragment uit 1482/3 op paasstijl wijzen.¹²⁷ De verklaring moet bij de scribenten liggen. In 1482/3 werd de Moergestelse schepenbank bediend door de Oisterwijkse hand M, die gewoon was de paasstijl te gebruiken. Vanaf 1498 echter treedt hand Oirschot Z aan als secretaris; hij zal de in Oirschot gangbare kerststijl hebben geïntroduceerd.

Naar de achtergrond van de keuze voor de gebruikte jaarstijlen valt slechts te gissen, hierover is niets bekend. Sanders' hypothese kunnen we niet handhaven. De paasstijl is

Sint-Oedenrode: Overgang van 28 maart 1549 naar 9 april 1550. 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Sint-Oedenrode, inv. nr. R. 107, fol. 22r en 22v. Someren: Eindhoven, RHC, ORA Someren, inv. nr. R. 61, fol. 55v: *'Item dit voerscreven iare te weeten dat wii hebben gescreven XXXVI, dat hebben wii soe gescreven tot Paesschen toe ende soe was dyen Paesschen den yersten dach in den apprille, nae denwelcken wii nu scriven XXXVII nae den stiilen onser hoefststadt van Den Bossche.'* Zie ook Eindhoven, RHC, OAA Someren, XVI/1: *'de thiensten ianuarii anno duysent vyffhondert vier ende tsestich stilo Brabantie.'* Son: Overgang van 3 april 1555 naar 6 mei 1556. Eindhoven, RHC, ORA Son, inv. nr. R. 16, fol. 13r en 13v. Tilburg en Goirle: *'XII aprilis XXXVII, stilo Busciducensi.'* Tilburg, RA, ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 284, losliggend bij fol. 60. Veghel: Overgang van 29 maart 1538 naar 9 april 1539. 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Veghel, inv. nr. R. 24, fol. 49r. Vught: Overgang van 28 maart 1557 naar 27 mei 1558, 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Vught, inv. nr. R. 45, fol. 5r. Waalwijk: Een op 30 november 1397 uitgevaardigde transportakte wordt op 2 maart '1397' aan de schepenen getoond, zodat hier sprake moet zijn van Paasstijl. Oorkonden nrs. 1822-1823 en 1825.

¹²³ Lijten, 'De Oirschotse schepenprotocollen', 39-40.

¹²⁴ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2354, fol. 1r.

¹²⁵ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2354, fol. 31r.

¹²⁶ Dit is bijvoorbeeld het geval bij een oorkonde van *'duysent vyffhondert viiendertich, opten sessendetwintichsten dach der maent aprilis'*. De minuutakte is opgenomen in het protocol dat met 'Kerst 1535' begint. Indien de jaardagstijl was gehanteerd, dan had de grosse de datering 1536 moeten geven. Oorkonde nr. 1158. Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2362, fol. 251r.

¹²⁷ Tilburg, RA, ORA Moergestel, inv. nr. R. 285, fol. 43v-46r.

de meest gebruikte jaarstijl, en is aangetroffen bij de schepenbanken van zowel grotere als kleinere plaatsen. Het is mogelijk dat de plaatsen die het Bossche recht hadden ontvangen, tevens de schrijfgebruiken van die stad overnamen. Dit is bijvoorbeeld het geval in Oisterwijk en Sint-Oedenrode. De keuze voor kerststijl zou naar analogie kunnen wijzen op Luikse, geestelijke invloed. Zowel Hilvarenbeek als Oirschot, waar een kapittel was gevestigd, maakten namelijk gebruik van deze stijl. Bovendien waren enkelen van de secretarissen daar tevens actief als kapittelnotaris.¹²⁸ Op beide vermoedens zijn echter uitzonderingen. Ook Sint-Oedenrode had immers een kapittel, terwijl Eindhoven, dat in 1232 het Bossche recht verkreeg, geen paasstijl gebruikte, maar kerst- of jaardagstijl.¹²⁹ Lith tenslotte, dat als onderdeel van de heerlijkheid Heerwaarden een bezitting was van het Luikse Lambertuskapittel, volgde de Bossche gewoonte. Een vereenzelviging van filiatie met het aannemen van de schriftgebruiken willen we ook niet opperen: dan zou het Hollandse Haarlem eveneens de paasstijl moeten hebben gevoerd, in plaats van de daar gebruikelijke boodschapsstijl.¹³⁰ Van Bavel heeft voor het gebruik van Luikse stijl in een oorkonde van Johanna van der Leck, vrouwe van Heeswijk, Dinther en Asten, gewezen op de bijzondere totstandkoming. Zodoende is dit document geen bewijs dat deze jaarstijl ook in de drie heerlijkheden werd gehanteerd.¹³¹

De door de kleinere banken gebruikte jaarstijlen zijn mogelijk wel te verklaren op basis van de schepenbankclusters die in het vorige hoofdstuk aan bod zijn gekomen. In het cluster rondom Sint-Oedenrode bijvoorbeeld, dat uit de plaatsen Aarle, Liempde, Nuenen, Schijndel, Son, en Veghel bestaat, hebben alle banken gebruik gemaakt van de paasstijl.¹³² De situatie is hetzelfde in het cluster rondom Oisterwijk, waar niet alleen de oudere bank van Helvoirt, maar ook de in de vijftiende eeuw nieuw gestichte bank van Tilburg en Goirle de paasstijl hanteerde.

Twee plaatsen in de Meierij hebben gebruik gemaakt van de jaardagstijl, namelijk Boxtel en Helmond. In het geval van Boxtel is een mogelijke uitleg te geven op basis van de leenverhouding tussen de heerlijkheid en de Duitse keizer, waardoor Boxtel tot 1437 een rijksleen was. De keizerlijke kanselarij maakte immers gedurende de eerste helft van de veertiende eeuw gebruik van de jaardagstijl.¹³³ Voor Helmond is dit aanzienlijk lastiger. Indien de oorsprong van het Helmondse schrijfcentrum bij het klooster Binderen en het milieu rond Maria van Brabant ligt, zou paasstijl te verwachten zijn.¹³⁴ In theorie zou de jaardagstijl kunnen zijn overgenomen door Maria tijdens haar huwelijk met Willem I van Holland, in wiens oorkonden deze stijl nog weleens voorkwam, of nadien door haar ban-

¹²⁸ Remys Veltackers (biografie nr. 117) en mogelijk Laureys van Baest (biografie nr. 7).

¹²⁹ Een oorkonde uit het einde van de vijftiende eeuw draagt de *datatio* 'ghegeven int iair ons lieffs Heeren geboirte daysent vierhondert inegentich ende acht, drie daeghe in aprile.' Binnen het paasjaar 1498 komt de datum 3 april echter niet voor, zodat deze stijl uitgesloten kan worden. Oorkonde nr. 189.

¹³⁰ Camps, *Het stadsrecht van Den Bosch*, 50-53; Dijkhof, *Het oorkondenwezen*, 312-4.

¹³¹ Bernheze, AAB, charter VIII K. 27. Zie ook Van Bavel, *Regestenboek* II, XI.

¹³² Uit Aarle en Son zijn voor de hier onderzochte periode geen schepenprotocollen bewaard gebleven.

¹³³ Grotefend, *Taschenbuch*, 12.

¹³⁴ Camps heeft deze jaarstijl dan ook aangenomen bij door Maria of het klooster uitgevaardigde oorkonden. ONB I, nrs. 195, 200-201 en 225.

den met Dordrecht, waar zij regelmatig verbleef en waar mogelijk ook de jaardagstijl gehanteerd werd.¹³⁵

De gebruikte jaarstijl liep niet parallel aan het schepenjaar. Anders dan bij de jaarstijl is in de Meierij in het schepenjaar een grotere variatie in te vinden. In 's-Hertogenbosch wisselde de schepenstoel vanaf 1336 op Remigius of Bamis, dat is 1 oktober. Ook de hertogelijke kanselarij lijkt hiermee te hebben gewerkt: de verpachting van ambten begon in de regel op 1 oktober. Dit gebruik werd in 1387 door hertogin Johanna verordonneerd voor verschillende andere dorpen, zoals Sint-Oedenrode, Oerle, Eersel, en Oss. Volgens Lijten had Oirschot al enige jaren eerder, in 1378, van de hertogin de bepaling ontvangen dat schepenen met Kerstmis zouden aftreden.¹³⁶ In Oisterwijk vond de wisseling, die in de zestiende eeuw de *vernyeuwingh van der weth* werd genoemd, plaats op de maandag na Driekoningen, die om die reden als Gezworen Maandag bekend stond.¹³⁷ Tilburg wisselde met Pasen; Helmond nog in de achttiende eeuw op 1 oktober.¹³⁸

Er zijn verschillende plaatsen waar schepenen een ambtsperiode van langer dan één jaar konden bekleden. In sommige, meest kleinere gemeenschappen lijkt er niet jaarlijks gewisseld te zijn. In Boxtel bijvoorbeeld bleven dezelfde schepenen langere tijd actief en noteerde de klerk incidenteel de benoeming van één of twee schepenen.¹³⁹

1.2.1.2. Dag- en maandopgave

Het merendeel van de oorkonden draagt een dagaantekening. Dit is niet heel gewoon: aan het begin van de dertiende eeuw ontbreekt bijvoorbeeld in meer dan de helft van de oorkonden van de Hollandse graven een dagopgave. Dit aantal is gedaald tot circa 2% halverwege dezelfde eeuw.¹⁴⁰ Schepenoorkonden lijken over het algemeen nauwkeuriger te zijn gedateerd. Uit de overgeleverde door schepenen van 's-Hertogenbosch uitgevaardigde oorkonden uit de dertiende eeuw geven slechts vijf exemplaren een opgave van alleen het jaar, waarvan één dateert uit het laatste kwart van die eeuw.¹⁴¹ Van de kleinere schepenbanken zijn zelfs alle oorkonden voorzien van een dagopgave.

In het corpus zijn drie methoden aangetroffen om de opgave van de dag te specificeren binnen een gegeven jaar: een datering volgens de kerkelijke kalender, een maandopgave, en een combinatie van beide. Oorspronkelijk hanteerden de klerken de kerkelijke kalender om de dagaanduiding te formuleren. Door het gebruik van het octaaf kon men

¹³⁵ Kruisheer, *De oorkonden*, 113-115. Groffen, *Maria van Brabant*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/MariaVanBrabant> [13/01/2014]. Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 197-201.

¹³⁶ Lijten, 'De Oirschotse schepenprotocollen' 39. Eindhoven, RHC Gemeentebestuur Oirschot en Best, inv. nr. 103. Voor Sint-Oedenrode bleef Bamis tot na 1550 de wisseldatum.

¹³⁷ Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 258, fol. 1r.

¹³⁸ Heeren, *Inventaris*, 15.

¹³⁹ 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Boxtel, inv. nr. R. 55, fol. 134v: '*Nona die mensis marci effecti sunt scabini Engelbertus van der Bersellare et Godefridus Ruertenberch*'; en fol. 176: '*Undecima die mensis octobris effectus est scabinnus Wilhelmus, filius Henrici Rückaerts, et depositus est Iohannes, filius Luce Momboirs*'.

¹⁴⁰ Kruisheer, *De oorkonden*, 135-6.

¹⁴¹ ONB I, nrs. 272 (1259), 285 (1262), 337 (1272) en 342 (1274), en Van Synghel, 'Editie van de schepenoorkonden van 's-Hertogenbosch', 413-414.

met een kerkelijke feestdag een periode van drie volle weken dateren. Voor Latijnse oorkonden koos men uitsluitend voor de joods-christelijke aanduiding van de weekdays (bijv. *‘feria secunda’*), nooit voor de Romeinse (*‘dies lune’*).¹⁴² Een volkstalig equivalent is aangetroffen in 1358, waar een oorkonde is gedateerd *‘des vierden daghes na Dertiendach’*.¹⁴³ De formulering laat niet toe met zekerheid uit te spreken of het hier de vierde dag of de woensdag na Dertiendag betreft. Voor de datering blijkt dit in deze casus irrelevant: in beide gevallen komt men uit op dezelfde datum (10 januari). Uit hetzelfde jaar is echter ook een oorkonde bekend van *‘des vijfde daghes nae sente Mathiesdach apostels’*, die op 26 of 27 september kan worden gedateerd, afhankelijk van de interpretatie.¹⁴⁴ De scribenten waren niet ongevoelig voor fouten in dergelijke dateringen. De Oisterwijkse klerk dateerde in 1457 een concept *‘feria quarta post dominicam qua cantatur Letare Iberusalem, ultima marci’*.¹⁴⁵ De laatste dag van maart viel in dit jaar niet op de woensdag na Letare, maar op de donderdag, die overigens wel weer de vierde dag na zondag Letare was. In de daaropvolgende akte correspondeert de dagaantekening wel met de weekdag, maar heeft de schrijver zich in de maand vergist: *‘sabbato post dominicam qua cantatur Letare Iberusalem, secunda marci’*.¹⁴⁶

Maanden werden over het algemeen opgegeven met de Romeinse naam, hoewel er regionale, en soms zelfs persoonlijke, voorkeuren bestaan voor de inheemse namen.¹⁴⁷ Zo dateert een Boxtelse klerk in 1439 een oorkonde *‘opten twintichsten dach in de sprockel’*.¹⁴⁸ Een bijzonder precieze scribent dateerde een oorkonde op de twintigste dag *‘in ianuario, dats in die Lichtmaent’*, terwijl een Woenselse schrijver alle mogelijke twijfel wenste weg te nemen: *‘den viertiensten dach ianuarii in Duytsschen genuempt loumaent’*.¹⁴⁹ De combinatie van weekdays met de maandopgave ontbreekt evenmin: *‘opten irsten woensdach in den mey’*.¹⁵⁰ Lastig wordt het wanneer men niet dateert naar de kalender, maar naar een lokale gebeurtenis. Een Helmondse schepenoorkonde uit 1408 was opgesteld *‘op Helmonds kermisdach’* en een Mierlose minuutakte op *‘anno XXXVII, opten vierden dach nae Myerle kermisdach’*.¹⁵¹ Uit de literatuur is niet bekend wanneer in Mierlo de jaarmarkt gehouden werd, en ook de positie van de akte in het schepenprotocol biedt geen uitkomst: de omringende akten zijn alle uit het jaar 1438. Slechts in Deurne worden eenmalig aanvullende gegevens verschaft; daar dateert men een akte op de vrijdag na *‘Vlieden kermisse, in octobri die VIII^o’*.¹⁵²

¹⁴² Bresslau, *Handbuch*, 403.

¹⁴³ Oorkonde nr. 749.

¹⁴⁴ Oorkonde nr. 150.

¹⁴⁵ Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 165, fol. 14v.

¹⁴⁶ Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 165, fol. 15r.

¹⁴⁷ In Oostelbeers en Moergestel worden dergelijke inheemse termen regelmatig gebruikt. De scribent van deze stukken is Cornelis Smeeds (biografie nr. 102): Eindhoven, RHC, ORA Oostelbeers, inv. nr. R. 1, fol. 46v en Tilburg, RA, ORA Moergestel, inv. nr. R. 286, fol. 329r.

¹⁴⁸ 's-Hertogenbosch, BHIC, Mannengasthuis Esch, inv. nr. 42.

¹⁴⁹ Oorkonde nrs. 1741 en 2837.

¹⁵⁰ Oorkonde nr. 2643.

¹⁵¹ Oorkonde nr. 2127. Eindhoven, RHC, ORA Mierlo, inv. nr. R. 38, fol. 55v.

¹⁵² Eindhoven, RHC, ORA Deurne en Liessel, inv. nr. R. 72, fol. 38v.

Tabel III.4. De datering in de Meierijse oorkonden, opgedeeld per 25 jaar

	Kerkelijk		Maandopgave		Gecombineerd		Overige*		Totaal
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	
voor 1301	14	82,4	2	11,7	-	-	1	5,9	17
1301-1325	42	97,7	-	-	-	-	1	2,3	43
1326-1350	110	84,0	21	16,0	-	-	-	-	131
1351-1375	187	59,7	123	39,3	-	-	3	1,0	313
1376-1400	190	52,9	169	47,1	-	-	-	-	359
1401-1425	278	56,9	205	41,9	5	1,0	1	0,2	489
1426-1450	129	27,3	311	65,9	29	5,9	4	0,9	473
1451-1475	62	13,4	383	82,5	10	2,2	9	1,9	464
1476-1500	45	9,4	408	85,6	4	0,8	20	4,2	477
1501-1525	37	8,3	385	86,5	5	1,1	18	4,1	445
1526-1550	28	5,9	430	90,9	5	1,1	10	2,1	473
Totaal	1.122	100	2.437	100	58	100	67	100	3.684

* Onder 'Overige' is één oorkonde uit 1319 opgenomen die gedateerd is volgens de Romeinse kalender (oorkonde nr. 3568), alsmede 66 gevallen waarin de datumregel ontbreekt of onleesbaar is ten gevolge van de wijze van bewaring (sealing).

In de secretarie van 's-Hertogenbosch krijgt de maandopgave vanaf 1411 een vaste plaats in de datering, al dan niet met in combinatie met een kerkelijke feestdag.¹⁵³ Na 1446 verdwijnt de kerkelijke methode volledig. Voor de verschillende plaatsen in Meierij verloopt deze ontwikkeling in grote lijnen gelijk. De Oisterwijkse oorkonden zijn tot het einde van de vijftiende eeuw alle gedateerd naar de kerkelijke kalender. In 1402 verschijnt de eerste maandopgave, waarop gedurende een eeuw beide elementen, als ook een combinatie van beide dateringselementen, in gebruik zijn. Pas halverwege de zestiende eeuw verdwijnen de kerkelijke en gecombineerde datering.¹⁵⁴ Scribenten hebben bij het munteren consequent vastgehouden aan de vermelding van de datum in de protocollen.

1.2.1.3. Overige dateringselementen

Hoewel de scribenten zich voor de datering vrijwel altijd tot de maand- of heiligenkalender richtten, zijn er aanwijzingen dat zij ook bekend waren met oudere aspecten van de chronologie, zoals de indicie of de epacten.¹⁵⁵ De indicie was een vijftienjarige cyclus die vermoedelijk haar oorsprong had in een in het Romeinse rijk gangbaar grondbelastingstelsel. Kennis hiervan is geen verrassing: de indicie vormde een vast onderdeel van

¹⁵³ Van Synghel, *Actum*, 224.

¹⁵⁴ Vermeer, *Gescreven*, 68-69.

¹⁵⁵ Zo noteerde een Helmondse scribent omstreeks 1452 de volgende aantekeningen in de band van een schepenprotocol (R. 3796, binnenzijde achterkant band): '*A sex, B quinque, C quatuor, D tres, E duo, F unum, G quoque(?) septem. Epacta ascendit ad triginta cum undecim ascendendo et descendendo. Indictio ascendit ad novemdecim. Aureus numerus ascendit ad quindecim.*' Hij verwisselde hier twee getallen: de indicie loopt tot vijftien en het gulden getal tot negentien.

de datering in notariële oorkonden. De *epacta* is een berekening van de leeftijd van de maan aan het begin van de lente en werd gebruikt bij de berekening van Pasen.¹⁵⁶

Het tijdstip van optekening binnen een etmaal was niet gangbaar in de Meierijse oorkonden. Slechts bij uitzondering werd dit een enkele keer opgetekend, op één geval na alleen in de zestiende eeuw. Dit is bekend uit enkele minuutakten in schepenprotocolen.¹⁵⁷ De opgave werd gedaan in gelijke uren, gebaseerd op uurwerken in plaats van getijden of de tijd dat de zon in de lucht stond.¹⁵⁸ Het uurwerk (*horologium*) werd in de vroege veertiende eeuw geïntroduceerd in Europa, en was tegen het eind van die eeuw wijdverspreid. In de Meierij hingen uurwerken onder meer in Eindhoven, Helmond, Waalre, en Mierlo.¹⁵⁹

1.2.2. Taal

Vanwege het verschil in aard en functie tussen oorkonden en protocollen heeft de ontwikkeling van het taalgebruik op verschillende wijzen plaatsgevonden. Zij zullen daarom afzonderlijk worden behandeld. In de in het kader van deze studie onderzochte oorkonden zijn twee talen aangetroffen: het Latijn en het Middelnederlands. Dit waren de twee talen die een secretariële klerk diende te begrijpen. Een handvol stukken, uitgevaardigd door de heren van Boxtel, is opgesteld in een dialect dat meer naar het Duits neigt, maar voor een Brabander niet onmogelijk te begrijpen was. Er was geen noodzaak tot het leren van andere talen, zoals het Frans en Duits. De bevolkingsgroepen die zich binnen het hertogdom op het gebruik van het Frans toelieden, zoals de hertogelijke familie en de (hogere) adel, hadden nauwelijks directe verbanden met de Meierij. Zelfs voor 's-Hertogenbosch, de vijfde stad in het hertogdom, groeide pas halverwege de vijftiende eeuw de noodzaak een secretaris aan te stellen die het Frans machtig was.¹⁶⁰ Hoewel de plattelandsschepenbanken alle naar de volkstaal waren overgegaan tegen het einde van de veertiende eeuw, bleef 's-Hertogenbosch nog halsstarrig tot halverwege de zestiende eeuw vasthouden aan het Latijn.¹⁶¹ Croenen verklaart dit verschijnsel aan de hand van

¹⁵⁶ Strubbe en Voet, *Chronologie*, 36; Giry, *Manuel*, 149-151.

¹⁵⁷ Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 143, fol. 29v: '*des vrydachs na Paesdach circa octavam boram ante meridiem anno XIX^o*' en R. 224, fol. 17r: '*Datum III^a marci anno XIX, bora quasi 2^a post meridiem, scabini ut supra.*' Tilburg, RA, ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 7918, fol. 47v: '*Datum ultima ianuarii omtrent elff uren voer middach anno XXII.*' 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Berlicum, inv. nr. R. 42, fol. 13r: '*Actum anno XV^c LII, XXIII^a septembris voirden noenen ten acht uren.*' Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2353, fol. 63r: '*Datum opten Korssavont voer middernacht.*' De toevoeging van de tijd is voor dit laatste geval verklaarbaar: Oirschot hanteerde de kerststijl, en luidde met middernacht het nieuwe jaar in.

¹⁵⁸ Strubbe en Voet, *Chronologie*, 18-20.

¹⁵⁹ Melssen, 'Borgemeestersrekening', 65. Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3795, fol. 3v. Eindhoven, RHC, RK parochie H. Willibrordus, inv. nr. 140. Eindhoven, RHC, ORA Mierlo, inv. nr. R. 38, fol. 259r.

¹⁶⁰ Van Synghe, *Actum*, 332-333.

¹⁶¹ Van Synghe, *Actum*, 252-255. Zij verklaart de late overgang naar de volkstalen als een poging van de secretariële klasse om hun geleerden gesloten te houden voor buitenstaanders.

een langdurige Latijnse schrijftraditie in de grotere stedelijke schepenbanken.¹⁶² Voor de plattelandsbanken, wier productie pas in de veertiende eeuw op gang kwam, ontbrak een dergelijke traditie en was de overgang naar de volkstaal minder ingrijpend.¹⁶³ In onderstaande tabel hebben we voor een tiental schepenbanken deze ontwikkeling onderzocht. Achtereenvolgens zijn de data gegeven van het oudste document, het oudste volkstalige document en het jongste stuk in het Latijn. Vervolgens wordt het verschil gegeven tussen de eerste twee data (de duur van de volledige Latijnse traditie), en het verschil tussen de twee laatste data (de duur van de overgangsperiode). Uiteraard is dit overzicht niet volledig vanwege het in veel geval ontbreken van een continue reeks oorkonden. Toch lijken de gegevens de bewering van Croenen te ondersteunen. De oudere schepenbanken kennen niet alleen een langere periode waarin zij slechts het Latijn hanteerden, ook duurde de periode waarin zij hiernaast ook nog de volkstaal hanteerden langer dan bij de jongere banken. Bij de twee jongste banken, Oirschot en Loon op Zand, is de volkstalige overlevering zelfs ouder dan de Latijnse.

Tabel III.5. Overzicht van de vroegste volkstalige en jongste Latijnse oorkonden.

Plaats	Oudste oorkonde	Oudste volkstalige oorkonde	Jongste Latijnse oorkonde	Volkstaal na oudste document	Duur overgangsperiode
Helmond	1241	1311	1337	70	26
Oisterwijk	1259	1334	1367	75	33
Eindhoven	1292	1306 / 1337	1332	14	26
Waalwijk	1306	1308	1320	2	12
Oedenrode	1315	1335	1336	20	1
Boxtel	1327	1345	1327	18	18
Sint-Michiëlsgestel	1336	1351	1336	15	15
Hilvarenbeek	1336	1359	1357	23	2
Weelde	1337	1347	1337	10	10
Oirschot	1343	1343	1344	-	1
Loon op Zand	1358	1358	1370	-	12

De oudste oorkonde die in de volkstaal is overgeleverd, is afkomstig uit Eindhoven en dateert van 7 juni 1306. De eerstvolgende stukken komen enkele maanden later, maar zijn enigszins verdacht. Het betreft een afschrift in een in Tongerlo berustend cartularium van twee Waalwijkse oorkonden met dezelfde datum en met betrekking tot dezelfde rechtshandeling.¹⁶⁴ Een door dezelfde schepenen uitgevaardigde oorkonde van twee dagen later is weer in het Latijn opgesteld. Camps vermoedde dat hier sprake is van een vertaling.¹⁶⁵ In dat geval zouden twee originelen van 13 juli 1308 als eerste volkstalige

¹⁶² Croenen, 'Latijn', 24

¹⁶³ Maarschalkerweeds hypothese dat de keuze voor de volkstaal in Helmond gebaseerd was op een lager opleidingsniveau van de schepenen, kunnen we zodoende naar het rijk der fabelen verwijzen. 'Het Helmondse schepenprotocol', 97.

¹⁶⁴ ONB I, nrs. 730-731; d.d. 16 november 1306.

¹⁶⁵ Zie de kopnoot 'Tekstoverlevering' onder ONB I, nr. 730. Deze vertaling zal waarschijnlijk rond de aanleg van het cartularium, omstreeks de jaren tachtig van de veertiende eeuw, zie

schrijfproduct voor Waalwijk gelden.¹⁶⁶ Tussen de door schepenen uitgevaardigde oorkonden uit 1306 en 1308 in bevindt zich nog een heerlijke oorkonde uit 1307: hierin droeg Willem, heer van Cranendonk, met zijn echtgenote gemene gronden over aan de lieden van Woensel.¹⁶⁷ Hetzelfde had hij enige maanden daarvoor gedaan ten behoeve van de lieden van Budel: bij deze overeenkomst was de oorkonde echter nog in het Latijn opgesteld.¹⁶⁸ De Helmondse schepenbank liet in 1311 en 1329 twee oorkonden in de volkstaal opstellen, maar behield het Latijn tot het tweede kwart van de veertiende eeuw.¹⁶⁹ Hier sijpelden echter al wel – in analogie met de ontwikkeling in de rest van het hertogdom – volkstalige elementen doorheen, voornamelijk wanneer men naar termen uit het gewoonterecht verwees.¹⁷⁰

Tegen het derde kwart van de veertiende eeuw waren alle rurale schepenbanken overgegaan op de volkstaal. Deze overgang was definitief: het Latijn speelde vanaf dat moment geen actieve rol meer in de werkzaamheden van de schrijfcentra. Slechts bij intern gebruik – in de minuutakten – werd Latijn nog in significante mate aangewend.¹⁷¹ In de oorkonden treffen we het Latijn slechts nog aan bij Andries van Zandvliet, die in Boxtel voor de *datatio* regelmatig terugviel op deze taal.¹⁷² Wel blijven sporen van Latijnse invloed zichtbaar in de maandopgave: bij het gebruik van de Romeinse kalendermaanden werden veelal de Latijnse namen in de genitivus of ablativus gebruikt.¹⁷³ Dit wil overigens niet zeggen dat het Latijn als ambtelijke taal in deze centra verdween. Als gevolg van de vitale rol die de Bossche schepenbank bezat in het produceren van oorkonden omtrent volontaire jurisdictie, raakten deze Latijnse stukken over de gehele Meierij verspreid, en werden zij continu geraadpleegd.

1.2.3. Dienstaantekeningen

Behalve de tekst van de oorkonde zelf bevatten de oorkonden meestal nog enkele aantekeningen. Deze zijn in vrijwel alle gevallen bedoeld voor interne communicatie.

Erens, *De oorkonden* I, XI. Hetzelfde vermoeden heeft Camps uitgesproken bij een Eerselse oorkonde d.d. 8 maart 1308, zie ONB I, nr. 758.

¹⁶⁶ Oorkonde nrs. 1815-1816.

¹⁶⁷ Oorkonde nr. 3054.

¹⁶⁸ Oorkonde nr. 3055.

¹⁶⁹ Oorkonde nr. 244. Camps heeft niet opgemerkt dat deze oorkonde in tweevoud bewaard werd in het Helmondse gemeentearchief. Het tweede exemplaar is geen eigentijdse munterding, maar zal in de vijftiende eeuw zijn vervaardigd. Een schepenoorkonde uit 1337, die in het Latijn is opgesteld, lijkt op basis van het handschrift even zozeer een latere, waarschijnlijk vijftiende-eeuwse, exemplaar. De dictaatformules wijzen echter wel op een ontstaan in het Helmond van de jaren 1330-1340, zodat een kopie een logische verklaring is.

¹⁷⁰ Vgl. Croenen, 'Latijn', 13-15. Zie bijvoorbeeld oorkonde nr. 248: '*preobligationem teutonice dictam voercommer*'.

¹⁷¹ Zie paragraaf 2.3.

¹⁷² Oorkonden nrs. 70, 72, 73 en 2754. Het verschijnt ook eenmalig in een Buxtelse oorkonde uit 1421, geschreven door hand Buxtelt A: zie oorkonde nr. 54.

¹⁷³ Bijvoorbeeld oorkonden nrs. 41: '*opten enentwintichsten dach marcii*', 191: '*opten negbenentwintichsten dach in decembr*' en 193: '*opten vierden dach in iulio*'.

Voor de bestudering van de inhoud van de oorkonden zijn zij bijgevolg weinig interessant: voor onderzoek naar de werking van de schrijfcetra in de dorpen vormen zij echter een waardevolle bron.

1.2.3.1. *Notities onder de pliek*

Onder de pliek worden gewoonlijk twee soorten aantekeningen aangetroffen: de signatuur van de secretaris en dienstaantekeningen rondom de ingrossatie van de oorkonde.

In 's-Hertogenbosch, waar het schrijvend personeel bestond uit een stuk of vier secretarissen en enkele tientallen assisterende scribenten, was de signatuur een controle-middel. Nadat de secretaris de door de assistent vervaardigde grosse had vergeleken met de door hem zelf geschreven minuutakte in zijn protocol, plaatste hij zijn signatuur ter validatie. Aangezien de plattelandsklerken veelal zelfstandig werkten en het aantal assistenten zeer beperkt was, had de signatuur op het platteland weinig functie. In de vijftiende eeuw treffen we daarom nauwelijks signaturen aan op de oorkonden. De schrijvers die ze wel hanteren, zijn meestal notarissen die vanuit dat ambt al een signet gebruikten.¹⁷⁴ Dit verandert in de zestiende eeuw. Het signet krijgt dan de functie, en vaak ook de vorm, van een handtekening, en wordt vaker aangetroffen.

In enkele gevallen, wanneer meerdere schrijvers aan het werk waren in één centrum, kon de signatuur wel als controlemiddel dienen. In Oisterwijk bijvoorbeeld werd secretaris Willem van Bruggen tijdens de jaren 1540 bijgestaan door twee andere scribenten. Verschillende van de door hen gemundeerde oorkonden waren voorzien van Van Bruggens kenmerkende handtekening. Ook in Helmond werd in 1540 verordonneerd dat de handtekening van de secretaris een verplicht validatiemiddel was om een oorkonde als geldig te kunnen beschouwen, en zelfs om überhaupt te mogen bezegelen.¹⁷⁵ Uit paleografische studies blijkt dat de signatuur inderdaad geplaatst werd door de persoon die dit ambt bezat. De juridische gevolgen die het plaatsen had voor het vertrouwen in de tekst, maken dit begrijpelijk. We hebben dit daarom *a priori* meegenomen bij het gebruik van de signaturen ten behoeve van de identificatie van de teksthand (zie hoofdstuk IV).

De dienstaantekening die het meest voorkomt, heeft betrekking op de betaling van de oorkonde. Veelal is dit eenvoudig '*solvi*' of '*non solvi*', ter indicatie dat het schrijfgeld (niet) voldaan is. Ook vinden we '*N tenetur (solvere)*', al dan niet met een bedrag. Dit betreft de nog verschuldigde leges. Andere bedragen worden eigenlijk nooit genoemd; deze staan in de schepenprotocollen opgetekend. De betalingsaantekening gaat vaak gepaard met een nadere specificatie van de exemplaren, in bewoordingen als '*Duplicetur, littera N*' of '*Duplicetur, una pro N, alia pro N*'. Dit correspondeert dan met de ontvangersdorsaal, waarop we in de volgende paragraaf ingaan.

¹⁷⁴ In Helmond zijn dit bijvoorbeeld de notaris-secretarissen Peter van der Straten en Henrick Hubrechts (biografie nrs. 107 en 63).

¹⁷⁵ Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 34: '*dieghene die deselve officie [= secretarisofficie] bedienen sal (daer toe van den beere gestelt zijnde ende zijnen eedt solempnelick gedaen hebbende) niet en sal vermoghen te expedieren oft laten bezegghelen eenighe wettelicke brieven hoedanich die siin, tensii dat ierst ende alvorens alzulcke brieven gebanteekent siin met den gewoonlickken banteeken van denghenen die de voorschreven officie van secretariscap bedienen ende executeren sal als voren.*'

De meeste schepenbanken zegelden hun oorkonden met een gemeenschapszegel. De *intitulatio* vermeldt dan ook veelal het voltallige college van dat jaar. Het wordt evenwel duidelijk dat dit een formaliteit is, en dat ook hier slechts een deel van de schepenen aanwezig is geweest. In zo'n geval schreef de scribent onder de pliek de namen van de daadwerkelijke getuigen. In Oirschot was dit al sinds het einde van de veertiende eeuw gangbaar.¹⁷⁶ De schepenprotocollen bieden uitkomst, want de onder de pliek vermelde namen blijken overeen te komen met de onder de minuutakte genoemde getuigen.

Een specifiek type notities treffen we tegen het einde van de vijftiende eeuw aan. In enkele plaatsen in de Meierij noteert de schrijver onder de pliek het foliumnummer waarop het contract in zijn protocol te vinden is. Dit was oorspronkelijk de gewoonte van één scribent: Cornelis Smeeds. In de vier plaatsen waar hij actief was, volgde hij deze praktijk. Hier is duidelijk sprake van een persoonlijke gewoonte. Bij zijn Oirschotse collega Jasper van Esch is slechts één oorkonde voorzien van zo'n aantekening. Zowel in Oirschot als in Moergestel werd het gebruik vervolgens overgenomen door zijn opvolger, evenals in het nabij Moergestel gelegen Tilburg.

1.2.3.2. Dorsalen

Dorsale aantekeningen treffen we aan op het merendeel van de onderzochte oorkonden. Hierin zijn verschillende soorten te onderscheiden. Allereerst kunnen dorsalen worden opgedeeld in secretariële notities en latere aantekeningen. In de vele eeuwen zijn de oorkonden sinds het moment van uitgifte in handen van verschillende personen en instanties geweest. Zij hebben getracht deze bewijsstukken te ordenen, gemakkelijk toegankelijk en eenvoudig vindbaar te maken. Aangezien oorkonden veelal in opgevouwen toestand werden bewaard, was een inhoudsbeschrijving op de rug noodzakelijk. Dit kon bijvoorbeeld een summiere vermelding van de in het stuk vermelde opbrengsten zijn, een rangnummer, of de ligging van het onderpand ten behoeve van een ordening in cartularia.¹⁷⁷ De aanleg van deze systemen begon reeds in de veertiende eeuw, maar dergelijke aantekeningen kunnen nog tot in de achttiende eeuw worden aangetroffen.

Het maken van dorsale aantekeningen door secretariële scribenten begint halverwege de veertiende eeuw en wordt algemeen gangbaar in de vijftiende eeuw. Van de 3.684 onderzochte stukken bevatten 1.425 (38,6%) een dorsale aantekening die aangebracht is door de schrijver van de oorkonde of een schrijver die op dat moment werkzaam was in het schrijfcentrum. In de meeste gevallen betrof het een ontvangersdorsaal. Deze ontvanger was ook vrijwel altijd de partij die in de oorkondetekst in bezit werd gesteld van de vermelde goederen. Dit correspondeert met de in de Meierij gangbare gewoonte om bij het transport alle schepenoorkonden en andere bewijsstukken over te dragen aan de nieuwe eigenaar. Op de bevolkingsgroepen in de dorsalen gaan we in hoofdstuk VII verder in.

¹⁷⁶ Deze aantekening treffen we voor het eerst aan in een oorkonde van 12 april 1395. Meestal stonden twee schepenen als getuigen, maar het was niet ongewoon dat dit er drie konden zijn. Wanneer het voltallige college aanwezig was, lezen we '*omnes*'. Oorkonden nrs. 843 en 848.

¹⁷⁷ Zo ook Tongerlo omstreeks 1350. Erens, *De oorkonden der abdij Tongerlo* I (1948) XI.

De ontvangersdorsaal werd in de regel in het midden aan de bovenrand van het stuk perkament geschreven. Bij het vouwen van het document kwam dit vlak namelijk aan de buitenzijde te zitten. Incidenteel treffen we persoonlijke voorkeuren aan. Zo plaatste de hand Nuenen A de dorsaal wat lager, net boven de snede waar de zegelstaart doorheen is gestoken, en schreven enkele Sonse scribenten hem in de rechterbovenhoek. De wijze waarop de oorkonde vervolgens gevouwen werd, leidde ertoe dat ook deze aantekeningen meestal aan de buitenkant van het gevouwen pakketje zaten.

Tabel III.6. Overzicht van de dorsale aantekeningen op de Meierijsche schepenoorkonden.

	teksthand	andere hand	totaal
handelende partij	99	9	108
begunstigde	1.142	121	1.263
derden	28	10	38
inhoud	9	7	16
totaal	1.278	147	1.425
<i>geen dorsaal</i>			2.218
<i>overig</i>			41
Eindtotaal			3.684

1.3. 'Valse' oorkonden

Het doel van de diplomatiek was oorspronkelijk het *discrimen veri ac falsi*, het onderscheid tussen echte en valse oorkonden.¹⁷⁸ Tot valse oorkonden in engere zin werden alle oorkonden gerekend die zich voordoen voor iets anders dan zij daadwerkelijk zijn. Dit kon op basis van zowel de inhoud als formele aspecten zijn. In het eerste geval spreken we van frauduleuze oorkonden, in het tweede geval van valse oorkonden.¹⁷⁹

Toen de oorkondenleer in het eerste decennium van de vorige eeuw in Nederland werd geïntroduceerd, kreeg de mediëvistiek in ons land een flinke slag te verduren omdat Oppermann met zijn hyperkritische methode de ene na de andere oorkonde tot vervalsing bombardeerde.¹⁸⁰ In het daaropvolgende *bellum diplomaticum* is hevig gediscussieerd over de echtheid van het – voornamelijk Hollandse – oorkondenmateriaal. Hierin werd ook de door Oppermann en zijn studenten gehanteerde methodologie onder de loep genomen: deze bleek doorspekt te zijn met foute aannames en vooringenomenheden. Toch zou het decennia duren, tot de bewerking van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, eer de invloed van Oppermann terzijde werd geschoven en een aanzienlijk deel van het materiaal langzaam gerehabiliteerd kon worden. Aan de basis van deze rehabilitatie stond een nieuwe visie op echtheid. Niet meer het strikte onderscheid tussen echt en vals stond centraal, maar de middeleeuwse visie hierop, alsook de rol van de betref-

¹⁷⁸ Bresslau, *Handbuch*, 6-7.

¹⁷⁹ Vgl. het gebruik van de term *valscheit* bij Van der Tanerijen. Deze legt deze term uit als '*als men anders schrijft dant is, ende als men die wairheyt uytdoet*'. Hier is sprake van fraude, niet van valsheid zoals door ons gedefinieerd. *Boec van der loopender practijken* I, 153.

¹⁸⁰ Deze historiografische beschrijving is gebaseerd op Burgers en Mostert, 'Oorkondenvervalsing', 139-145.

fende oorkonden binnen de lokale traditie. Een oorkonde die op formele aspecten ‘vals’ is, hoeft immers niet inhoudelijk verdacht te zijn. Vice versa zullen er oorkonden zijn geweest met een frauduleuze inhoud die voldeden aan de vormvereisten. De vervaardiging van ‘valse’ oorkonden werd niet meer beschouwd als het werk van een kwaadwillende scribent – enkele uitzonderingen daargelaten – maar als een reactie op veranderende attitudes jegens de bewijskracht van oorkonden.

Oorkonden die qua inhoud aantoonbaar vals zijn, en dus frauduleus zijn, hebben we niet in het corpus aangetroffen. Het is in beginsel erg lastig om deze te herkennen: hiervoor dienen de stukken inhoudelijk tot in detail te worden onderzocht en in context te worden geplaatst, als men geen historische bronnen heeft waarin aan de inhoudelijke echtheid van een stuk werd getwijfeld.¹⁸¹ Wel hebben we kennis van enkele processen ten overstaan van de hoogschout waar documentaire fraude aan de orde was. Bartholomeus Merx uit Oirschot werd in 1554/5 beboet met 60 gulden omdat hij de datum van een document had veranderd.¹⁸² Henrick van Gerwen radeerde in 1452 in een Rooise schepenenbrief een naam en vulde een andere naam in.¹⁸³ Ingrijpend was de daad van Jan van der Stegen uit Heesch. Jan had een stuk land gekocht waarop een jaarlijkse last van dertien lopen rogge rustte. Bij de verkoop was afgesproken dat een van de twee verkopers Jan zou waarschuwen indien hij in verband met deze pacht gemaand zou worden. Deze voorwaarde was echter niet in de oorkonde opgenomen, waarna de verkoper geweigerd had deze taak op zich te nemen. Om zich toch beschermd te voelen in zijn bezit, verzocht Jan in 1497 de koster om de voorwaarde heimelijk aan de oorkonde toe te voegen.¹⁸⁴ Voor zijn misdragingen – hij had meer op zijn kerkstok – ontving Jan een zware boete. Ook de koster, die de feitelijke fraude had gepleegd, werd aangeklaagd, maar het verloop daarvan is verder niet geregistreerd. Dit is bijzonder, daar klerken – als professionals met een vertrouwenspositie – in de regel zwaarder bestraft werden dan iemand die gebruik maakt van een vals document. Van der Tanerijen verhaalt hoe men in Italië gewoon was de hand af te hakken, maar dat de voorkeur lag bij verbanning en ontneming van het

¹⁸¹ Bijvoorbeeld Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 480-482.

¹⁸² Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12996, rekening Kerst 1554-Kerst 1555, fol. 7r: ‘Item van Bartholomeus Merx woenende tot Oerschot de welcke eenen datum van een hantscrijft verandert hadde.’

¹⁸³ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12993, rekening Sint Jan 1452-Kerst 1452: ‘Van Henricus van Gerven die hem misgrepen hadde mids dien dat hii befaemt was dat hii in enen scepenenbrief van Rode enen naem nytgedaen soude hebben ende enen anderen naem dair in geset, ende want men die wairheyt dairaf int seker nyet geweten en const, ende oec een arm man was nyet hebbende ende vele gueder mannen dairvoer baden, soe het hem die schouthet syn pointingen maken van miins genedigen heren wegen om xx Riinschgulden, qui valent: IIII lb. xv s. gr.’

¹⁸⁴ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, nr. 12996, rekening Sint-Jan 1497-Kerst 1497, ongefol.: ‘Van Ianne van der Stegen wonende tot Hees van dat hii zekere perceelen van eenen gecocht hadde tegen Willemen den Loyer ende Aerden Ghiisel opten commer van XIII lopen rogs iairlics dairnuut gaende, welcken commer hii geloofd heeft iairlics te betalen, des soude die voirs. Willem de Loyer gebouden syn den voirs. Ianne van der Stegen die wete te doene als hii van den verloopende pachte gemaent soude worden, welcke condicie den erfbrief dairop gemaict zynde niet en begriipt, soe en heeft die voirs. Willem des niet willen doen, wairom Ian van der Stegen voirs. den erfbrief heeft doen veranderen by den coster van Hees die die condicie dairinne oick stelde ombehoirlic ende valscheit, alsoe men dat bevonden heeft.’

klerk- of notarisschap.¹⁸⁵ Wat de beklagde betreft zullen we hier te maken hebben met een veelpleger: hij is waarschijnlijk dezelfde figuur als de Jan Stegeman die in 1492/3 al door de hoogschout was beboet omdat hij zelf een oorkonde zou hebben gefabriceerd en deze met het dorpszegel van Heesch had bekrachtigd. Met dit valse stuk had hij anderen tot betaling gemaand.¹⁸⁶

We hebben in het oorkondencorpus enkele stukken aangetroffen die we op formele gronden als falsa kunnen beschouwen.¹⁸⁷ Van der Tanerijen noemt verschillende van deze gronden. De aanwezigheid van rasuren, zeker wanneer de verbeterde tekst in een andere hand is, dient argwaan te wekken, evenals wanneer de documenten bezegeld zijn door andere oorkonders dan genoemd, er grammaticale fouten bestaan (zeker in oorkonden van hoogwaardigheidsbekleders), of wanneer essentiële onderdelen missen, zoals de datum.¹⁸⁸ In ons corpus is telkens sprake van een schrift dat niet bij de gegeven datering past, maar uit een jongere periode afkomstig moet zijn. In de meeste gevallen konden we bovendien de *scriptor* identificeren, waardoor de daadwerkelijke vervaardigingsdatum met grote zekerheid in te schatten viel.¹⁸⁹ Het is echter aannemelijk dat we hier te maken hebben met gevallen van *renovatio*, niet met *falsificatio*. Dillo heeft verscheidene Bossche schepenoorkonden aangetroffen die op uiterlijke kenmerken jonger moesten worden ingeschat dan de datering zou impliceren.¹⁹⁰ Dit bleek een gangbare procedure te zijn binnen de Bossche secretarie. Bij verlies of beschadiging van een oorkonde kon men, mits handelend volgens vaste richtlijnen, een nieuw exemplaar aanvragen. Dit exemplaar werd dan op de gebruikelijke manier vervaardigd en bezegeld met de zegels van de schepenen die er oorspronkelijk over hadden gestaan. De opdracht tot heruitvaardiging werd opgetekend in de schepenprotocollen bij de oorspronkelijke minuutakte, voorzien van de namen van de schepenen in wier aanwezigheid en op wier bevel de nieuwe grosse was vervaardigd.

Vrijwel alle Bossche *renovations* zijn afkomstig uit de zestiende en zeventiende eeuw. Daarmee is het een van de weinige administratieve ontwikkelingen die in de stad en de Meierij synchroon lopen. De oudst met zekerheid te dateren heruitvaardiging dateert uit 1501 en is opgetekend in de marge van het Oisterwijkse schepenprotocol over het jaar 1486. Er bestaan echter oudere stukken. Het oudste bewijsstuk van de Helmondse Geesttafel, daterend uit 1311, is in twee exemplaren overgeleverd. Geen van beide is geschreven in een hand die we als vroeg veertiende-eeuws kunnen classificeren. Integendeel: het ene exemplaar lijkt aan het einde van die eeuw te zijn geschreven, terwijl het

¹⁸⁵ Van der Tanerijen, *Boec van der loopender practijken* I, 158.

¹⁸⁶ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12996, Rekening Kerst 1492-Kerst 1493, fol. 6v: 'Van lannen Stegeman van dat hii bii hem zeiben soude hebben doen scriven ende voorts besegele enen brief metter zeggele des dorps van Hees, in meyninghen wesende daarmede te manen zekere pachten die men hem met rechte niet sculdich en was.' Jan ontkende overigens deze misdaad, maar vreesde dusdanig voor aantasting van zijn goede naam dat hij het op een akkoordje met de hoogschout gooide.

¹⁸⁷ Oorkonde nrs. 244, mogelijk 665, 758, 880, 1002, 2198, en 2569.

¹⁸⁸ Van der Tanerijen, *Boec van der loopender practijken* I, 158.

¹⁸⁹ Oorkonden nrs. 2569 (Helmond Y), 665 (Oedenrode H), 758 (Oirschot J), 1002 en 2198 (Oirschot Z) en 880 (Oirschot CC).

¹⁹⁰ Dillo, 'Moderne Fälschung'.

andere eerder vijftiende-eeuws is.¹⁹¹ Op basis van het taalgebruik vermoeden we dat het jongere stuk is afgeschreven van het oudere. Een tweede argument voor het bestempelen van deze stukken als heruitvaardigingen vinden we in de *intitulatio*. Hierin lezen we de woorden ‘een smet’. De schepennamen zijn compleet en voltallig, zodat de mogelijkheid overblijft dat de eerste kopiist hier melding heeft gemaakt van een vlek op het perkament van de oorspronkelijke oorkonde. Door de schrijver van het jongste exemplaar zou deze opmerking vervolgens als onderdeel van de tekst hebben opgevat.¹⁹²

Door de veelal gebrekkige overlevering van schepenprotocollen vóór de zestiende eeuw wordt de zoektocht naar *renovationes* bemoeilijkt. Veel gevallen die in de protocollen staan opgetekend, dateren uit de jaren zeventig tot en met negentig van de zestiende eeuw en werden opgemaakt nadat in Brabant gedurende de eerste decennia van de Opstand veel schade was aangericht.

Bij het aanvragen van een *renovatio* diende de appellant onder ede te getuigen dat de brief verloren was gegaan, of de brief voor onderzoek te overhandigen indien deze beschadigd was.¹⁹³ Indien het verzoek werd gehonoreerd en de schepenen toestemming (*commissio*) tot heruitvaardiging gaven, diende de appellant plechtig te beloven dat bij terugvinden van de oorspronkelijke oorkonde dit nieuwe exemplaar moest worden teruggegeven ter cancellatie.¹⁹⁴ In Liempde werd de tweede oorkonde zelfs verbrand.¹⁹⁵ Deze uitgebreide aantekeningen zijn typisch voor de zestiende eeuw: een eeuw tevoren achtte de scribent een summiere opmerking over de heruitvaardiging voldoende.¹⁹⁶

Ook buiten 's-Hertogenbosch vond het bezegelen van de *renovationes* plaats met de zegels van de oorspronkelijke uitvaardigers. Voor de meeste plaatsen zal dit geen probleem hebben gevormd, daar hier het gebruikelijke schependomszegel voor gebruikt werd. Voor plaatsen waar oorkonden met schepenzegels werden bekrachtigd, moeten we aannemen dat men net als in de hoofdstad de stempels nog een tijd bewaarde.

¹⁹¹ We kunnen ons niet vinden in de bewering van Van Bussel dat het oudste stuk het origineel is. Van Bussel, *Een blik achterom*, 72.

¹⁹² ONB I, nr. 846: 'Wy Dideric van Dorne, Dideric Snoec, Henric der Kindercnape, Peter Rolekens sone, Henric van Zonne, een smet, Dideric van der Bruggen ende Godeuart Jans Ogen sone, scepenen van Helmont'. Camps is aan deze bijzondere opmerking voorbij gegaan.

¹⁹³ Een treffend verslag van de procedure bij een beschadigde brief treffen we in 1608 ten overstaande van de Oisterwijkse schepenbank: 'Alsoe Cornelis Jan Berthens den geextendeerden briefff aen mijnen heren schepenen geexhibeert hadde ende bevonden den selven bijden muysen oft ratten in stucken gebeten te sijn, sulcx datter groote gate inne waren, ende oversulcx versoicht hadde eenen nieuwen briefff geextendeert ende bezegelt te worden, ende bij sijne vromicheyt verclairt hebbende tvoirs. ongelijck alsoe bij den muysen oft ratten geschiet te sijne ende dairinne egeen bedroch te schuylen, soe hebben mijnen heren schepenen geconsenteert in de nyeuwe extensie ende is den ouden verbeten briefff voirts gerasseert.' Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 271, fol. 28v.

¹⁹⁴ Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 192, fol. 23v: 'Ex commissione Emberti Goessens, Wilhelmi Poeynenborch et Gerardi Back, filii Nycholai, scabinorum, est ista littera Ghyselberti renovata et rescripta. Quod si invenietur alia littera eorundem tenoris et forma date, tunc ista nova reportabitur coram scabinis et secretario annullanda, quod ipse Ghyselbertus ad iuramentum per eundem prestitum coram eisdem scabinis promisit. Datum anno millesimo quingentesimo primo mensis septembris die XIII^a, scabinis ut supra.'

¹⁹⁵ 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Liempde, inv. nr. R. 1, fol. 17r.

¹⁹⁶ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3792, fol. 114r: 'Hier was enen briefff af gescreven met enen segel besegelt, die was verloren, mer hii heeft enen anderen.'

2. Schepenprotocollen

In maart 1558 deed de Raad van Brabant uitspraak inzake een geschil tussen het stadsbestuur van Oss, ook namens het kwartier van Maasland, en vier oud-secretarissen. De laatsten hadden na afloop van hun ambtstermijn hun carrière voortgezet buiten het kwartier en hadden hun schepenprotocollen meegenomen. De schepenen zagen zich nu genoodzaakt om een reis te ondernemen telkens wanneer zij een minuutakte wilden expedieren of laten afschrijven. Dit leidde tot hoge kosten en groot ongemak. Het meest beklagenswaardige aspect was echter dat de beklaagden inmiddels niet meer onderworpen waren aan de secretariseed en dus zonder contractbreuk onechte akten konden bij-schrijven. Aldus konden zij de rechtskracht van alle protocollen compromitteren. Op basis van het gewoonterecht eiste het stadsbestuur de teruggave van de protocollen, vergezeld van de plechtige eed dat er niet mee gefraudeerd was. De erfgenamen van de inmiddels overleden Otto van Bruheze en Aert van Kelst gaven gehoor aan deze uitspraak, maar Peter van Oirle en Adriaen Kepkens trachtten hun gelijk te halen door in beroep te gaan. Uiteindelijk besliste de Raad in hun nadeel.¹⁹⁷ De schepenprotocollen van Oss beginnen echter met een fragment uit 1551: het is dus maar de vraag of alle banden uiteindelijk terug zijn gekomen in de handen van het stadsbestuur.

Deze rechtszaak illustreert de centrale rol die men in de zestiende eeuw aan de schepenprotocollen toekende, en hoe belangrijk deze administratieve reeks was voor de activiteit van de schrijfcentra. Met de term 'schepenprotocol' worden de series registers aangeduid waarin de minuutakten van de voor een schepenbank verleden akten zijn opgeschreven. Ondanks de overeenkomst in type en inhoud zijn schepenprotocollen en oorkonden zeer verschillend. Anders dan de oorkonden bleven de protocollen in de regel als één geheel bijeen, in handen van de schepenbank of het stadsbestuur. Het woord *prothocollum* maakt al sinds de veertiende eeuw deel uit van het administratieve vocabulaire, hoewel het oorspronkelijk refereert aan een contract.¹⁹⁸ Pas vanaf de latere vijftiende eeuw wordt het gangbaar voor het boek waarin deze contracten opgeschreven staan.¹⁹⁹ Dergelijke banden, met daarin de stukken die door één instantie zijn uitgevaardigd, noemt men in diplomatische context ook wel registers. In Hooge- en Lage Mierde werd dit woord gebruikt in plaats van 'protocol' om zowel een akte als het boek aan te duiden.²⁰⁰

¹⁹⁷ Brussel, ARA, Raad van Brabant, inv. nr. 612, fol. 224v. Er bestond een eed die bij beëindiging van de pachttermijn diende te worden afgelegd, maar deze lijkt hier niet de gewenste zekerheid te hebben geboden. Zie hieronder, paragraaf 2.3.

¹⁹⁸ Vermeer, *Gescreven tOestervijc*, 40. Eindhoven, RHC, Stadsbestuur Helmond, inv.nr. R. 3793, band: 'M. CCCC.XLIII.XLIII. In fine continentur tria vel quatuor prothocolla sub iuniori data'. In de Meierij treft men lokale voorkeuren aan. Zo verkiezen enkele Helmondse en Tilburgse schrijvers het woord '*liber*' voor de codex, terwijl in de Mierden een contract wordt aangeduid met '*registrum*'. De Deurnse scribent Gerardus Nouts sprak in 1542 abusievelijk van een '*prothocollus*'. Eindhoven, RHC, ORA Deurne en Liessel, inv. nr. R. 74, fol. 1r.

¹⁹⁹ Bijvoorbeeld '*welc erffnisse vorscr. die neven staen begrepen in den protocolle van den iaer van XIII^e XCI, den XXI dach in ianuario.*' Eindhoven, RHC, ORA Oostel- en Middelbeers, inv. nr. R. 582, fol. 77r.

²⁰⁰ Eindhoven, RHC, ORA Hooge- en Lage Mierde, inv. nr. R. 56, fol. 54v: '*Istud registrum ad nichilum deductum est, ut heredes Nicholai et tutor illorum confitebantur, coram domino Iohanni (sic) Noots*

De schepenprotocollen beslaan in de regel slechts één aspect van de bestuurlijke administratie, te weten volontaire rechtspraak. Voor andere taken, zoals civiele of criminele rechtspraak, had men andere reeksen.²⁰¹

2.1. Ontstaan, overlevering en verspreiding

De oudste protocollen in de Meierij zijn het product van de Bossche schepenbank en beginnen in het schepenjaar 1365/6. Van de kleinere plaatsen loopt Boxtel voorop (1393), gevolgd door Helmond (1397), Oisterwijk (1418) en Helvoirt (1422).²⁰² Aangezien hier slechts de bewaarde reeksen zijn opgesomd, is de opgave incompleet. Eeuwen van oorlogsgeweld, natuurrampen, of kwade opzet hebben noodlottige gevolgen gehad voor de archieven van vele plaatsen.²⁰³ In Oirschot verwoestte een stadsbrand in 1462 minstens tachtig jaar aan archivalia. Een zelfde lot was Eindhoven beschoren toen Gelderse troepen de plaats in 1486 geheel platbrandden.²⁰⁴ Van twee schepenbanken is uit andere bronnen bekend dat er geruime tijd tevoren al protocollen moeten zijn bijgehouden. De Oirschotse secretaris vervaardigde rond 1460 een extract van een akte uit het schepenprotocol over 1383, terwijl in 1523 een lezing plaatsvond van een Hilvarenbeeks protocol uit 1434.²⁰⁵ Tabel III.7 toont in chronologische volgorde de plaatsen in de Meierij met een protocollaire overlevering.

Het schetsen van een ontwikkelingspatroon in protocolvoering wordt bemoeilijkt door het verlies van vele vijftiende-eeuwse banden. Van de 23 schepenbanken die op basis van het oorkondenmateriaal vóór 1350 in de Meierij actief waren, is van slechts drie bekend dat zij in de veertiende eeuw een protocol voerden, en van nog eens vier in de vijftiende eeuw.²⁰⁶ Over geografische spreiding is bijgevolg niets met zekerheid te zeggen. Het ligt in de lijn der verwachting dat de kleinere schepenbanken, in navolging van de grotere schrijffentra, niet veel later protocollen zijn gaan bijhouden.

et me Gregorio ut clerico. Eindhoven, RHC, ORA Hooge- en Lage Mierde, inv. nr. R. 59, fol. 98v: 'Nota Michiel Ravels tenetur adhuc II blanchas de uno registro et solvit cum ista littera;' en fol. 183v: '*Querite registrum in XIII^o folio.*'

²⁰¹ In Zutphen bundelden de klerken akten van allerlei soorten rechtspraak in één codex, het *boeck van kentenisse*. Benders, 'Urban Administrative Literacy'.

²⁰² Van Synghel, *Actum*, 81, 103.

²⁰³ Lijten, 'De Oirschotse secretarissen', 4. Tilburg, RA, ORA Hilvarenbeek, inv. nr. R. 341, fol. 55r. Vgl. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en de generaliteit*, 400; 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Boxtel, inv. nr. R. 62, fol. 49r. Brock, *Beschrijving*, 29.

²⁰⁴ Oorkonde nr. 195: '*die prothocollen daer verbrant siin in der destructien der Arenborschen veeden in onser stadt van Eyndoven voers.*'

²⁰⁵ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2627. Tilburg, RA, ORA Hilvarenbeek, inv. R. 431, fol. 55v: '*Item heeft dieselve meester Lambrecht, procureur als voir, om te stercken begeert ende versocht aen ons scepenen voirs. te hebben registre ende prothocol der scepenen van Beek ... in den welken wii bevonden hebben dat comen syn voir Wouter Metten, Diricken van Grunendael ende Iannen van der Bekerduick, scepenen tot Beek, (...) Gegeven int iaer ons Heren dusent vierbondert vier ende dertich, des anderen dags nae sinte Panvelsdach.*'

²⁰⁶ Oirschot, Boxtel en Helmond in de veertiende eeuw; Oisterwijk, Hilvarenbeek, Waalre en Lith in de vijftiende eeuw.

Tabel III.7. De oudst bekende schepenprotocollen binnen de Meierij.

Plaats	Jaar	Plaats	Jaar
Oirschot	(1383) 1463	Deurne en Liessel	1501
Boxtel	1393	Loon op Zand	1504
Helmond	1397	Oerle	1508
Oisterwijk	1418	Budel	1516
Helvoirt	1422	Dinther	1516
Mierlo	1432	Berlicum	1518
Hilvarenbeek	(1434) 1522	Someren	1518
Vlierden	1435	Nuenen en Gerwen	1522
Waalre	1446	Bergeijk	1523
Lith	1448	Eersel	1524
Moergeste	1455	Schijndel	1528
Geldrop	1458	Veghel	1529
Hooge- en Lage Mierde	1463	Esch	1535
Heeze, Leende en Zesgehuchten	1482	Sint-Michielsgestel	1538
Eindhoven	(1486) 1509	Liempde	1542
Oostel- en Middelbeers	1488	Lithoijen	1542
Aalst	1489	Sint-Oedenrode	1548
Tilburg en Goirle	1493	Oss	1551

Tabel III.8. De totale aantallen geregistreerde akten en de jaargemiddelden van vier schrijfcentra.²⁰⁷

	Kempenland		Maasland		Oisterwijk		Peelland	
	Oirschot (1463)		Lith (1448)		Oisterwijk (1418)		Helmond (1396)	
	Totaal	Jaar	Totaal	Jaar	totaal	jaar	totaal	jaar
1401-1425	-	-	-	-	-	-	1.201 ^a	101
1426-1450	-	-	134 ^b	45	5.850 ^c	235	3.369	135
1451-1475	3.116 ^d	239	925	47	5.036	202	315 ^e	158
1476-1500	6.834	273	544	46	4.580	183	3.594	157
1501-1525	4.773	227	582	30	4.646	186	2.996	120
1526-1550	9.246	369	1.566	63	5.383	215	3.794	152

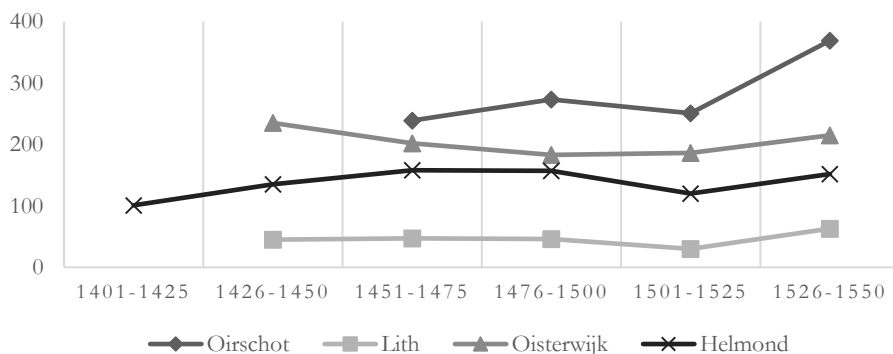
Niet in alle gevallen zijn de oudste protocollen verloren gegaan. In een eerdere studie hebben wij reeds betoogd dat de Oisterwijkse scribenten tot 1418 een administratie van meer persoonlijke aard bijgehouden hebben, waarin zij zowel hun notariële als secretari-

²⁰⁷ Op basis van de overlevering zijn de volgende correcties toegepast:

^a de jaren 1401-1413 ontbreken, derhalve berekend over 12 jaar; ^b overgeleverd vanaf 1448, derhalve berekend over 3 jaar; ^c de jaren 1424, 1425, 1432, 1434, het grootste deel van 1438, 1439, 1441, 1442, 1447 en 1448 ontbreken, derhalve zijn de jaren 1418-1450 als één eenheid van 25 jaar berekend; ^d overgeleverd vanaf 1463, derhalve berekend over 13 jaar; ^e de jaren 1453-1477 ontbreken, derhalve berekend over 2 jaar

ële minuten noteerden.²⁰⁸ Toen in het genoemde jaar de functie werd opgevuld door een scribent zonder notariële aanstelling, ontstond een administratie met slechts schepenminuten, en daarmee een volwaardig schepenprotocol. Voor Helmond heeft Maarschalkerweerd aangetoond dat het protocol over de jaren 1397-1400 eveneens het oudste, of althans een van de oudste, zou kunnen zijn.²⁰⁹

Grafiek III.1. De totale aantallen geregistreerde akten en de jaargemiddelden van vier schrijfcentra.



De term ‘schepenprotocollen’ is enigszins misleidend, daar deze registers niet toebehoorden aan de schepenbank, maar aan de klerk. Behalve de officiële akten bevatten de oudste banden derhalve ook veel persoonlijk materiaal. Meestal betrof dit een eigen financiële administratie, maar incidenteel zitten er pareltjes tussen. Een Helmondse scribent noteerde rond 1425 een liefdesgedichtje op een los blad, terwijl in een bizar geval uit Boxtel de klerk een opmerking over de geringe grootte van zijn mannelijkheid maakte.²¹⁰ Mogelijk hebben we hier te maken met penneproeven.²¹¹ Na het aftreden of overlijden van de klerk bleven de protocollen in handen van erfgenamen. Dit zien we niet alleen in het conflict in Maasland, maar ook bijvoorbeeld in Oirschot, waar de schepenen in de jaren 1548/50 bij de dochter van wijlen Cornelis Smeets en bij de zoon van wijlen Henrick van Esch protocollen moesten opvragen om akten in te kunnen zien.²¹² Uiteindelijk zijn toch bijna alle (overgeleverde) banden in handen van de schepenbanken terecht gekomen, waardoor ze de tand des tijds hebben overleefd.²¹³

²⁰⁸ Vermeer, *Gescreven*, 44.

²⁰⁹ Maarschalkerweerd, ‘Het Helmondse schepenprotocol’, 96.

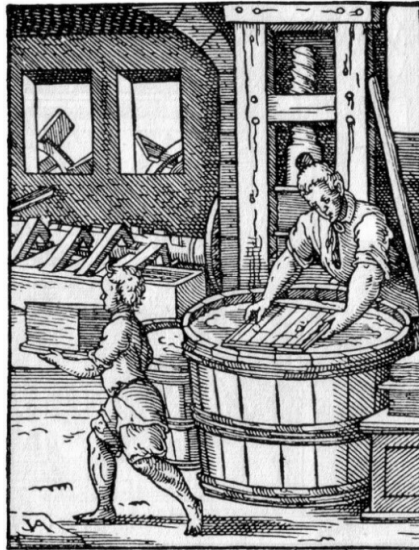
²¹⁰ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3789, fol. 45r: ‘Ic clage / Des ic dyr vront moet laten / so des en mach wesen nyet / myn hert machs nyet hyden / sceyden is my een swaer werdrif’. ORA Boxtel, inv. nr. R. 53, fol. 50v: ‘Sinon talis est quantus nota: palus meus est, meus, meus, meus, meus, meus, meus, meus, meus.’

²¹¹ Vgl. Kossmann-Putto, *Kamper schepenakten*, 26.

²¹² Bijvoorbeeld Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2366, fol. 39r, 48v en 73r.

²¹³ Zie ook hoofdstuk V, paragraaf 2.3.

In 1967 heeft Smulders aangetoond dat in de Bossche secretarie de minuutakte in het protocol voorafging aan de grosse in het beoorkondingsproces. Dit staat tegenover de praktijk om de tekst van de grosse pas naderhand te kopiëren in de kanselarijregisters, zoals in bijvoorbeeld Henegouwen de gewoonte was.²¹⁴ Binnen de Meierij werkten alle schepenbanken volgens de Bossche methode. Uit dienst aantekeningen is duidelijk dat de grossen ook hier pas later, op basis van de minuutakten, werden vervaardigd. Niet altijd hadden de partijen behoefte aan een grosse, en volstond een optekening in het schepenprotocol.²¹⁵ Een andere keer werd een grosse slechts vervaardigd op verzoek van een van de partijen, of pas nadat er aan een voorwaarde was voldaan.²¹⁶ Ook hebben we voorbeelden aangetroffen van instructies tussen klerken onderling over de correcte wijze van ingrosseren.²¹⁷ Met de schepenprotocollen hebben we dus de kern van de productie van de schrijfcentra in handen.



Afbeelding 1: Een papiermaker aan het werk. Houtsnede uit Amman en Sachs, *Eygentliche Beschreibung Aller Stände auff Erden* (Frankfurt am Main, 1568).

²¹⁴ Bartoszewicz, 'Urban Literacy', 168. Van Camp, *Oorkonden*, p. 162. Dit was een gebruikelijke werkwijze in kanselarijen, Van Caenegem, *Guide*, 80.

²¹⁵ Bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Esch, inv. nr. R. 21, fol. 3v: '*Partes fuerunt sic contente.*'

²¹⁶ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. 3788, fol. 88v: '*Ista littera non dabitur predicto Iohanni nisi prius Gerardus coram me venerit et recognoverit se fore contentum de littera scabinali Busciducensis quam idem Iohannes sibi tenetur coram scabinis de Busco recognoscere.*' en 134v: '*Non fiet littera nisi ad requisicionem.*'

²¹⁷ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. 3788, fol. 140v: '*Ista clausula debet scribi ab illa voce: 'item so sal Lodewich al nyt.'*' Tilburg, RA, ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 7935, fol. 64r: '*Nota dat dese twee brieven hiernaes volgende gepasseert siin in forme van erfjangelinghe, extendantur ergo in forma apta et in illis consueta.*'

2.2. *Uitwendige kenmerken*

Tussen de verschillende schepenprotocollen zijn talloze verschillen te vinden: van ordelijk beschreven, in perkament gebonden banden die dicht werden gehouden met een metalen slotje tot een katern met aangevreten velletjes waarvan elke vierkante centimeter is volgeschreven. Toch kunnen we enkele overeenkomsten aanstippen. Zonder uitzondering zijn de schepenprotocollen uit papieren folia vervaardigd. Van lompen vervaardigd papier werd gedurende de dertiende en veertiende door de Italianen ontwikkeld op basis van het Arabische papier en in Europa geïntroduceerd, met de intentie een goedkoper alternatief voor perkament te vinden, dat echter wel een overtuigende nabootsing van dierenhuid was.²¹⁸ Het materiaal raakte vanaf de veertiende eeuw in gebruik op het Meierijsse platteland. De populariteit van dit schrijfmateriaal lag voornamelijk in de lage kosten.²¹⁹ Groten schetst voor veertiende-eeuws Keulen een wantrouwige houding vanuit het stadsbestuur jegens het gebruik van papier in de stedelijke administratie.²²⁰ Het gebrek aan veertiende-eeuwse administratieve bronnen binnen de Meierij weerhoudt ons ervan hier op te reageren, al valt op dat de oudste papieren reeks uit de regio, het Bossche schepenprotocol, vrijwel gelijktijdig met de oudst bekende Keulse reeksen begint.

In Figuur III.1 is een zestal watermerken uit schepenprotocollen in het kwartier van Oisterwijk weergegeven. Middels Piccard is een niet exhaustieve lijst te geven van de geografische en temporele verspreiding van deze merken. Uit het figuur blijkt dat de grootste concentratie van de watermerken in het hertogdom Gelre en het Rijnland is aangetroffen. Dit is niet verwonderlijk, aangezien hier enkele grote drukkerscentra gelegen waren. Papier was een beter materiaal om te bedrukken dan perkament. Nog belangrijker: de aanwezigheid van waterlopen en hoogteverschillen in het landschap maakte de Veluwe en het Rijnland tot geschikte regio's voor papiermolens. De connecties van de Meierij met deze markt zijn niet erg duidelijk. Het ligt voor de hand dat 's-Hertogenbosch hier een rol in heeft gespeeld als doorvoerplaats, maar hier zijn geen gegevens over bekend. Het is daarom jammer dat Van der Oord in zijn studie over het boekbedrijf in deze stad geen aandacht besteed heeft aan de herkomst van het papier.²²¹ Spierings heeft een flink aantal watermerken opgespoord in de veertiende-eeuwse schepenprotocollen van 's-Hertogenbosch.²²² Deze heeft zij bovendien gekoppeld aan de naslagwerken met watermerken. Ook hier komt het Rijnland in voor, gevolgd door het graafschap Holland en steden in Noord-Frankrijk, Noord-Italië, en Brabant. Daar zij echter slechts één plaats bij ieder watermerk noemt, is het op basis van haar onderzoek helaas niet mogelijk om een bredere verspreiding te achterhalen.

²¹⁸ Barrett, 'Parchment', 116-120.

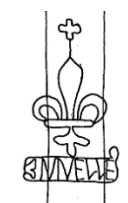
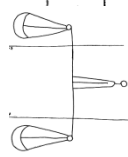

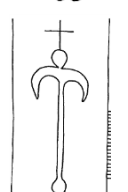
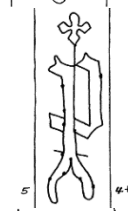
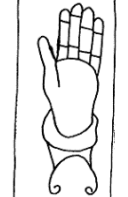
²¹⁹ In de rekeningen van de Eindhovense Heilig Geesttafel lag de gemiddelde uitgave voor papier meestal rond een half à 1 stuiver. In de schoutsrekening wordt eenmalig het grote bedrag van acht gulden betaald: dit zal bijgevolg een aanzienlijke hoeveelheid hebben betroffen: Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 2785: '*item bi bevel minre vrouwen brief Heinen van Keynt van papier VIII gulden.*'

²²⁰ Groten, 'Civic Record Keeping in Cologne 1250-1330', 87-88.

²²¹ Van der Oord, *Twee eeuwen Bosch boekbedrijf*.

²²² Spierings, *Het schepenprotocol*, 284-285.

Figuur III.1. Enkele in schepenprotocollen aangetroffen watermerken, met verdere vindplaatsen.

	Franse lelie op een banderole, getopt met een vierblad (Piccard 127979)	Loon op Zand 1547/65	Brussel 1571 Riga 1555 Schwerin 1556
	Weegschaal met ronde schalen (Piccard 116401)	Oisterwijk 1450/1	Keulen 1478 Leuven 1441-1447 Metz 1438-1450 Straatsburg 1431 Trier 1423-1454
	Stierenkop met ogen en neusgaten, getopt met een ster op een verticale stok (Piccard 74372)	Oisterwijk 1450/1	Aken 1424-1442 Basel 1454-1495 Frankfurt am Main 1457 Freiburg im Breisgau 1454 Keulen 1455-1482 Lichtenthal 1417-1420 Mainz 1444-1445
	Anker getopt met kruis (Piccard 117538)	Oisterwijk 1453/4	Straatsburg 1447-1477 Utrecht 1452 Keulen 1471 Spiers 1477
	Gotische P met gevorkte staart en klaverblad bovenop (Piccard 113130)	Tilburg en Goirle 1498/9	Arnhem 1458-1526 Keulen 1475-1481 Nijmegen 1461-1475 Trier 1479 Venlo 1462-1463 Zutphen 1463 Zwolle 1458
	Hand met vingerkootjes en mouw (Piccard 154567)	Tilburg en Goirle 1498/9	Antwerpen 1503-1517 Arnhem 1520-1533 Culemborg 1499-1504 Gent 1482-1483 Keulen 1482-1506 Nijmegen 1479 Utrecht 1481-1499

Over het algemeen waren er twee bladformaten in gebruik: het folioformaat dat iets groter was dan een A4-vel, en het kleinere octavo-formaat, met de afmetingen van ruwweg een A5-vel. Het laatstgenoemde formaat was handzaam en zeer geschikt om mee te nemen op reis. Slechts voor enkele plaatsen zijn grotere afmetingen gevonden, namelijk

voor Eindhoven, Helvoirt, Moergestel, Oirschot, Oisterwijk, en Tilburg. Het lijkt erop dat de keuze voor het papierformaat ingegeven is geweest door gewoonte. De Oisterwijkse klerken waren namelijk ook actief in Helvoirt, en verzorgden gedurende de vijftiende eeuw ook het schrijfwerk voor Moergestel en Tilburg. Deze protocollen zien er alle eender uit in opzet en systeem. Nadat vervolgens in Moergestel de scribent Cornelis Smeeds in dienst trad, die voor het registeren van akten voor de verschillende banken in Kempenland een kleiner octavo-papierformaat aanwendde, werd dit ook in deze heerlijkheid geïntroduceerd. Zijn uitgebreide werkgebied zal hier debet aan zijn geweest: ook in Oerle en de Beerzen maakte hij gebruik van dit formaat, terwijl hij voor zijn eigen woonplaats Oirschot het gewoonlijke folioformaat handhaafde.

De bladspiegel van de veertiende-eeuwse Bossche schepenprotocollen zal een goed voorbeeld zijn geweest voor de oudste wijze van protocolleren, zoals we terugzien in de vroegste banden uit Boxtel en Helmond. De linkermarge was zeer smal en bood slechts ruimte aan enkele zeer summiere dienstaantekeningen. Interlinie tussen akten werd meestal wel gerespecteerd, vermoedelijk om latere toevoegingen – die immers moeilijk in de marge pasten – mogelijk te maken. De Lithse schrijver Peter van Brijckhoven had de gewoonte om de datering onderaan iedere akte te onderstrepen en van een soort signet te voorzien. Dit had een dubbele functie: het bemoeilijkte het later toevoegen van woorden aan de akte, en het onderscheidde de verschillende akten van elkaar. Het verbreden van de linkermarge was een ontwikkeling die pas verrassend laat in de vijftiende eeuw van start gaat.²²³ De optekening van de minuutakten kenmerkte zich door snelheid, alhoewel sommige scribenten er ook in geslaagd zijn naast het gebruikelijke snelle cursief een zeer net en geposeerd schrift te produceren.

Vanaf de zestiende eeuw worden de protocollen voorzien van foliëring. Dit diende voornamelijk ter referentie in andere stukken. Zo vinden we in 1505 in een minuutakte een verwijzing naar een akte '*in libro de anno XV^o IIII, fol. XXIII*'.²²⁴ Ook houden de klerken van Tilburg en Moergestel onder de plick van de oorkonden bij in welk protocol en op welk folium de akte geregistreerd is. Bij meerdere scribenten en meerdere jaarprotocollen vond dit per individueel protocol plaats. In de jaren dat Cornelis Smeeds en Jasper van Esch gezamenlijk het schrijfcentrum van Oirschot bemanden, vervaardigden zij ieder een eigen protocol, met eigen chronologie, foliëring en kenmerken.

Het protocol bestond in eerste instantie niet als codicologische eenheid: pas na afsluiting van een jaar werden de volgeschreven katernen bijeengehaaid en ingebonden. Soms kreeg een register geen band en gebruikte men slechts twee reepjes perkament als naairimpjes. Wanneer het boek wel een band kreeg, werden deze halen door het perkament van de band gehaald. De band werd dan gevormd uit een of meer stukken perkament die als een slappe kaft om de katernen heen werden geslagen. Hiertoe werden meermaals onvoltooid of krachteloze oorkonden aangewend. Op de band staat veelal de plaatsnaam en het (schepen)jaar dat in dat protocol vervat is. Deze gewoonte begint bij scribenten met een groter werkgebied, die zich konden vergissen in de verschillende ban-

²²³ Ook in 's-Hertogenbosch werden flinke marges ook pas in het derde kwart van de vijftiende eeuw aangetroffen. De pauselijke registers hadden al brede marges in de veertiende eeuw. Bresslau, *Handbuch* I, 760-761.

²²⁴ Tilburg, RA, ORA Moergestel, inv. nr. R. 287, fol. 396v.

den.²²⁵ Ook werden soms enkele papieren schut- of tussenbladen toegevoegd, waarin we soms oudere sporen van geletterde cultuur aantreffen.²²⁶

Bij een handvol schepenprotocollen zijn (resten van) sluitingen aangetroffen. Dit varieert van een leren koordje dat om de band heen gebonden werd tot een kleine metalen klampsluiting.²²⁷

2.3. *Inwendige kenmerken*

Al bevatten protocollen en oorkonden dezelfde teksten, toch zijn de formele en inwendige kenmerken zeer verschillend.

Inhoudelijk bevat het schepenprotocol allerlei typen akten die verband houden met het transport van goederen, geld, of rechten. Dit betreft onder meer akten van verkoop, verhuring, verpachting, erfdeling, bezwaring, machtiging, schuldbekentenissen, en betalingsbeloften. De laatste twee typen treffen we op het platteland minder vaak aan dan in 's-Hertogenbosch.²²⁸ Aparte katernen zijn er bijgevolg nooit voor aangelegd. Incidenteel treffen we ook akten aan over civiele rechtspraak, zoals zoenakten en evictieprocedures. In deze optekeningen worden alleen de aspecten besproken die verband houden met transporten, zoals de schadevergoedingen aan slachtoffers of de vestiging van de nieuwe eigenaar van opgewonnen goederen. Vanaf de zestiende eeuw verschijnen ook testamenten in de schepenprotocollen.²²⁹ Dit was het gevolg van de strijd tussen de hertogen en de bisschoppen van Luik over de grenzen van elkaars jurisdictie, waarbij de eerstgenoemden steeds meer juridische zaken bij de wereldlijke rechters wisten onder te brengen.²³⁰ De testamenten waren gemodelleerd naar de notariële grossen en omvatten bijgevolg ook dezelfde formele elementen, zoals de opgave van indicie, pontificaat, plaats van handeling, en opgeroepen getuigen.²³¹

²²⁵ Tilburg, RA, Charterverzameling Oisterwijk, inv. nr. 54b: '*Dat protocol van Gestel bii Oesterwiick. Ghestel*'

²²⁶ 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Lith, inv. nr. R. 31 bevat enkele folia van een werk over orthografie. In 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Veghel, inv. nr. R. 25, p. 148 en 416-417, zijn twee prognosticaties ingebonden.

²²⁷ Eindhoven, RHC, ORA Someren, inv. nr. R. 61.

²²⁸ Zie bijvoorbeeld Beijers, *Het Helmonds protocol*, 163 en Spierings, *Het schepenprotocol*, 160-161. De verkopen en overdrachten vormden in Helmond tezamen bijna 70 procent van de totale inhoud. Betalingsbeloften, schuldbekentenissen en daaraan verbonden akten maakten 18 procent op. In 's-Hertogenbosch zijn deze verhoudingen respectievelijk 42 en 23 procent. Voor de sociaaleconomische redenen, zie hoofdstuk VII.

²²⁹ De oudste Helmondse schepenprotocollen, die door de notaris-secretarissen ook werden gebruikt om de notariële concepten van onder meer testamenten in op te tekenen, worden hier niet in meegenomen. In 's-Hertogenbosch verschijnen de eerste testamenten vanaf ca. 1450 in de schepenprotocollen. Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 347.

²³⁰ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 350.

²³¹ Bijvoorbeeld Eindhoven, RHC, ORA Hooge- en Lage Mierde, inv. nr. R. 63, fol. 129r: '*In den name ons Heren amen. W'ii Ian Wouters Lippen ende Wouter van der Berge, scepenen binnen der vriiheit van Mierde, doen condit ende kenliicken eenen yegeliicken ende certifieren voir die gerechte waarheit die dese openbaren brüeff oft instrument zullen sien oft boiren lesen dat in den iaere van den geboirten ons Heeren duisent vijfhondert negenenvertich, Lviidix stüile, in den sevenden indicien, opten naeslesten dach martii ontrent*'

Optekening van de minuutakten vond in beginsel chronologisch plaats. Deze ordening kon verstoord worden wanneer een contract een tijd onvoltooid was gelaten en pas op een latere datum werd voltooid en ondertekend, of wanneer een contract buiten de schepenbank op een apart blaadje was opgetekend en later aan het protocol werd toegevoegd. Zo lezen we in het Tilburgse schepenprotocol dat een akte al op 31 maart 1550 was ingeschreven, maar pas op 3 mei afgerond en gepasseerd werd.²³² De minuutakten werden ter plekke opgetekend in bijzijn van partijen en schepenen, wat zelden volledig foutloos ging. Zelfs in de zestiende eeuw waren doorhalingen, interlineaire of marginale aanvullingen, en open gelaten ruimten geen bijzonderheid.²³³ Dit is geen beschuldiging aan het adres van de scribenten: immers niet altijd was de rechtshandeling al een uitgemaakte zaak, en de partijen konden nog weleens van mening veranderen alvorens de inkt was opgedroogd.

Het grootste deel van de Meierijsche schepenoorkonden is subjectief gesteld en begint met een inleidend protocol.²³⁴ Dit werd uiteraard niet telkens in de minuutakte opgenomen, maar verkort weergegeven of zelfs geheel weggelaten. In verschillende schepenprotocollen beginnen akten met *'tuygen dat comen is'*, of *'het siin comen'*, waarna het dispositieve gedeelte volgde.²³⁵ Ansem van Tulden schreef het beginprotocol vermoedelijk op een (nu verloren) eerste bladzijde en refereerde er bij iedere akte aan door te beginnen met *'prologus ut supra'*.²³⁶ Onderaan de akte volgde dan de opgave van de getuigen, die bij de ingrossatie naar boven werd gehaald en in het beginprotocol werd verwerkt. Bij objectieve oorkonden was dit niet nodig, en was de tekst van de minuutakte identiek aan die in de grosse.

Het wekt geen verbazing dat de minuutakte in grotere mate was afgekort dan de grosse. Niet alleen lag de hoeveelheid abbreviaturen in de tekst veel hoger, ook werden vaste onderdelen van het dictaat tot slechts enkele woorden afgekort. Dit betrof veelal de opgave van relaties tussen partijen, belendenaren, waarborgformules, en verplichte juridische handelingen. Bij het registreren van een reeks akten werd ook naar eerdere informatie terugverwezen: partijen die achtereenvolgens in meerdere akten optreden, werden bijvoorbeeld aangeduid met *'Omnes ut supra'*. Het aanvullen van deze af- en ingekorte tekstdelen bij het opstellen van de grosse diende te gebeuren *'ut in meliori forma'*, waarmee de correcte dictationele gebruiken werden aangeduid.

negen uren voir middach, t'pauzdoms ons alderheylichste vaders in Godt ende Heere, heere Pauli, biider Godliicker voirschticheit die derde paus van diien name ende zijnen viijfende iaere, is in presentie van ons voirs. sepenen persoanlick tegenwordich geweest ... Dit is gesciet ten huiise van Iutten, testamentarisse voors., in den iaire, indictie, maent, dage ende pausdomme als boven, in presentien van ons sepenen (hierna doorgehaald ende gesworens clerks, MV) als getugen daertie geroepen ende sunderlinge geboden.'

²³² Tilburg, RA, ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 295, fol. 58r: *'Nota quod ultima martii anno XLIX^o erat protocollatum sed anno 1550 tertia mai, ut hic videre licet, passatum.'*

²³³ Voor opengelaten ruimten, zie ook paragraaf 1.1.4.

²³⁴ De uitzondering hierop is Mierlo, waar de minuutakte objectief werd geregistreerd en pas in de grosse werd voorzien van de subjectieve dictaatelementen.

²³⁵ Dit is bijvoorbeeld het geval in Lith en Dinther. 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Lith, inv. nr. R. 25. 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Dinther, inv. nr. R. 37.

²³⁶ Eindhoven, RHC, ORA Hooge- en Lage Mierde, inv. nr. R. 53, passim.

Na toevoeging van de schepenen die getuigen voor de akte waren geweest en de datum, was de minuutakte voltooid. Handtekeningen of secretariële ondertekeningen zijn vrij zeldzaam. Bovengenoemde Van Tulden was gewoon om verschillende akten te ondertekenen met zijn naam en een klein signet, en ook de Veghelse secretaris Jan van Tillaer heeft dit gedaan bij een akte die op een los briefje was meegenomen naar het schrijfcentrum.²³⁷ In beide gevallen hebben we hier te maken met een secretaris die tevens als schepen optreedt. Secretariële ondertekeningen werden gebruikelijk in de zeventiende eeuw, en pas verplicht gesteld in 1684.²³⁸ Uitzonderlijk vroege gevallen van eigenhandige ondertekening vinden we in Berlicum en Oirschot, waar in respectievelijk 1524 en 1526 uitspraken over conflicten werden geregistreerd en door de zegslieden en getuigen ondertekend.²³⁹

Globaal gezien is de taalkwestie in de schepenprotocollen vrij eenvoudig te beschrijven: alle bewaarde schepenprotocollen dateren immers van ruim na de overgang naar de volkstaal. In werkelijkheid is de situatie complexer. De klerken bedienden zich bij het registreren veelal van een mengvorm van het Latijn en de volkstaal. Het Latijn vinden we vooral daar waar de vaste, gefossileerde formules en zinsneden hun plaats hebben. Deze hebben veel overeenkomsten met het Bossche dictaat, maar vertonen wel regionale afwijkingen. Er is een goede verklaring te geven voor het synchrone gebruik van Latijns en volkstalig juridisch jargon. Het Latijn is door het gebruik van declinaties en conjugaties een veel beknoptere taal dan de volkstaal: voor snelle optekeningen is het zodoende zeer bruikbaar. Daarnaast waren veel klerken bekend met het Bossche dictaat, enerzijds omdat de stad het bestuurlijke en administratieve centrum van de regio was, anderzijds doordat Bossche schepenoorkonden, ten gevolge van de jurisdictie van deze bank, zich over de gehele Meierij verspreidden. In het dictaat van deze oorkonden vinden we de door Croenen genoemde oude Latijnse schrijfftraditie, die ten tijde van de oudste schepenprotocollen op het platteland al meer dan anderhalve eeuw in de stad in gebruik was.²⁴⁰

De taalkeuze was een persoonlijk aspect en de precieze mate van vermenging was voor iedere scribent uniek. In het algemeen neemt de rol van het Latijn licht af gedurende de zestiende eeuw, al verloopt dit proces verschillend per schepenbank. Wanneer een schrijfcentrum personeel rekruteerde dat werkzaam was geweest in of rondom de Bossche secretarie, ging dit meestal gepaard met een grotere hoeveelheid Latijn in de minuutakten.²⁴¹ Voor de werkwijze van het centrum maakte dit niets uit: alle Latijnse tekstdelen werden moeiteloos naar de volkstaal omgezet bij het ingrosseren.

²³⁷ Eindhoven, RHC, ORA Hooge- en Lage Mierde, inv. nr. R. 53, fols. 39v en 48v. ORA Veghel, inv. nr. 24, p. 61

²³⁸ Zie hieronder, paragraaf 2.4.

²³⁹ 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Berlicum, inv. nr. R. 41, fol. 21v. Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2360, fol. 109r. Twee van de ondertekeningen in het tweede zijn niet eigenhandig geplaatst, maar opgetekend door oud-secretaris Cornelis Smeeds (die in het conflict als partij betrokken was), waarbij één van de twee nog zijn handmerk zette.

²⁴⁰ Croenen, 'Latijn', 24-25.

²⁴¹ Zie bijvoorbeeld de Oisterwijkse scribent Willem van Bruggen, biografie nr. 19.

2.4. Rechtskracht

In 1532 verzocht Jan Gerart Dircks de schepenen van Moergestel tot een vergelijking van een oorkonde, waarvan de datumregel gedeeltelijk beschadigd en weggeschrapt was, met het oorspronkelijke schepenprotocol. Dit vond plaats in bijzijn van twee bestuurders uit Oisterwijk en enkele notabele dorpelingen. Om deze collatie te kunnen bekrachtigen getuigden de aanwezigen, onder wie de secretaris, dat het gewoonte was dat de registratie in het protocol in bijzijn van de partijen, twee schepenen, en de secretaris plaats had. Wanneer de conceptakte was ingeschreven, las de secretaris haar voor. Pas bij goedkeuring van beide partijen voegde deze de datum en namen van de schepenen toe, en kon hij de tekst ingrosseren.²⁴² Over deze gehele casus werd een oorkonde opgemaakt waarin tevens de inhoud van de betwiste oorkonde was opgenomen.

Blijkens deze gebeurtenis hadden de schepenprotocollen al de status van *loci credibilia* verkregen. Niet zozeer de oorkonde, maar de minuutakte in het protocol werd het onweerspreekbare bewijs dat een rechtshandeling daadwerkelijk had plaatsgevonden. Hoewel de term oorspronkelijk verwees naar fysieke plaatsen of ruimten waarbinnen betrouwbare documenten bewaard of vervaardigd werden, kan het ons inziens ook verwijzen naar de geschriften die door betrouwbare instellingen werden gecreëerd en bewaard.²⁴³ De betrouwbaarheid van de schepenprotocollen was al in de vijftiende eeuw vrij algemeen geaccepteerd, onder meer bij de hertogelijke raad in Brussel.²⁴⁴

Maarschalkerweerd beweert dat bij heruitvaardigingen niet alleen het protocol leidend was, maar ook de getuigenissen van nog in leven zijnde comparanten. Hiervoor haalt hij

²⁴² Tilburg, RA, ORA Moergestel, inv. nr. R. 290, fol. 154r: ‘*Soe wanneer dat men ennich gebreck beryndt in ennigen scepenbrieven die besegelt sijn of onbesegelt, dat men die brengt bi den protocolle, ende soeverre dien brief niet en accordeert metten protocolle der bi uut gegaen, datmen te als dan altiit dien brief corrigeert ende accordeert metten protocolle; ende noyt gesien en is dat men dat protocolle corrigeert na den brief. Want als men ennigen brieven maken wil soe sijn daer vergadert die partiien diet aengaet ende twee scepenen ende die gesworen clerck ende beschriuen in den protocolle tgene dat die partiien begeren, het sijn erfpacht, rente oft veste van erve, ende al in tegenwoordicheyt van den voirgenoemde partiien, scepenen ende clerck, ende leet den partiien aenboren tgene des aldaer in den protocolle is bescreven, ende daer maect die gesworen clerck dien partiien honne brieve uut. Ende is welbevonden dat den clerck mids ennigen becommernisse dien brief misscreef ende dat men alsoe wederom corrigeerden dien brief tegen dat protocolle.*’ Dit is ook in andere delen van Brabant de gebruikelijke werkwijze. Voor Geel en Duffel vinden we een hertogelijke ordonnantie uit 1451 dat ‘*die voerweerden en zullen ierst moeten sijn gescreven in hueren registre ende dan gelesen worden voer hun in presentien van partyen, den welcken sij dan sullen vraegen oft sij die voerweerden alsoo willen kinnen ende verlijden. Ende seggen zij dan jae, soo sullen zij dan daarmede voert vaeren naeden rechten ende gewoonten van huerder banck, ende daerenteynden daer aff verleenen scepenen brieven besegelt metten gemeynen zegele oft metten zegelen vanden scepenen alsoo gewoonlijck es.*’ *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II, 277-280 (nr. 177).

²⁴³ Bijv. Solymosi, ‘Die glaubwürdigen Orte’, 175-190.

²⁴⁴ Boec van der loopender practijken I, 32, 4: ‘*Ende oft een prothocol bij hem selven volle thoenisse maict, dairaf zijn opinien onder die doctours van rechte, mair die gemeyne costume van veele landen onderhoudt, eest dat een instrument ende zijn prothocol geproduceert wordi, dat men meerder geloove geeft den prothocolle dan den instrumente.*’ Boec van der loopender practijken I, 12, 14: ‘*item, wair ennich geschil ende diversiteyt tussche dat originael prothocol oft exemplere ende tusschen den brief dairuut gegrosseert ende gemaict, soe behoort men te staene ende gelove te geven den prothocolle.*’

een voorbeeld uit 1438 aan waarin een zekere Willem van der Rijt ten overstaande van schepenen van Helmond verklaard had de oorkonde van een pacht te zijn verloren. Een nieuwe oorkonde werd op basis van de minuutakte vervaardigd, 'maar niet alvorens de comparant, die de overeenkomst met Van der Rijt was aangegaan, gehoord was over de exacte inhoud van de vroegere overeenkomst.' Dit is echter niet correct. De andere comparant, Art van der Egelmeer, werd inderdaad in de gelegenheid gesteld om een getuigenis af te leggen, maar dit had betrekking op de aflossingsclausule die oorspronkelijk bij de rechtshandeling hoorde. Van der Egelmeer heeft waarschijnlijk willen voorkomen dat bij heruitvaardiging deze clausule vergeten werd, waardoor hij en zijn nakomelingen voor eeuwig aan de last vast zouden zitten.²⁴⁵ Evenmin is Maarschalkerweeds opmerking correct dat er van de heruitgevaardigde oorkonde een nieuwe minuutakte werd opgetekend. Wel heeft Van der Rijt direct na de bovenstaande verklaring de pacht aan een andere partij overgedragen. Dit zal dan ook de reden zijn dat er een nieuwe grosse van de oorspronkelijke vestigingsakte diende te worden opgemaakt. Ondanks deze misvatting heeft Maarschalkerweerd gelijk dat getuigenverklaringen autoriteit bezaten. In sommige gevallen konden zij zelfs geschreven contracten herroepen. Een voorbeeld hiervan vinden we net buiten de onderzoeksperiode, in 1556. Ten overstaande van schepenen van Tilburg verklaarden de verkoper en koper van een erfpacht dat het hun wel bekend was dat het onderpand van de pacht niet gelegen was in de parochie Tilburg, maar in Goirle. De oorspronkelijke oorkonde bevatte dus een fout, ten gevolge van een vergissing door de toenmalige secretaris of comparanten. Deze verklaring werd opgetekend bij de verkoopakte en afgesloten met een belofte door beide partijen om nimmer deze fout voor eigen gewin te misbruiken.²⁴⁶

Het vertrouwen moet gedurende de vijftiende en vroege zestiende eeuw langzaam zijn gegroeid, maar pas halverwege de zestiende eeuw gaat de overheid zich hierin mengen. In 1540 heeft Karel V verordonneerd dat alle notarissen een degelijk register dienden bij te houden, en niet veel later werd deze verplichting ook toegevoegd aan de taakomschrijving van de pachters van het schrijffambt.²⁴⁷ Zo beval de Rekenkamer te Brussel in 1550 aan Jan Willem Rijsbroeck, sollicitant voor het Oisterwijkse schrijffambt, '*dat de voirs. suppliant gebouden sal wesen een goet ende rechtveerdich registre te houden voer alle acten, brieven ende contracten die voer die selve scepenen passeeren sullen*'.²⁴⁸ Daarnaast verplichtte de overheid een gebruik dat al enkele decennia in de praktijk gangbaar zal zijn geweest, namelijk het over-

²⁴⁵ Maarschalkerweerd, 'Het Helmondse schepenprotocol 1397-1400', 95-96. Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3791, fol. 138r en 138v: '*Cont zji enyegeliken want Willem van der Riit (...) voer ons komen is, thonende hoe dat hem een scepenbrieff van Helmont ontbrekende were, daerin Art Marcellis Godartssoen gecocht ende vercreghen hadde tegen Art wilen Ianssoen van der Egelmeer een mud rogs erfpachts (...). Soe is voer ons komen die vors. Arnt wilen Ianssoen van der Egelmeer, aensyende den goeliken gront, scuwende dat verlies des voirs. Willems van der Riit ende siinre erfgenamen ende nakomelingen, ende heeft geconsenteert dat men uutten protocolle daerin bii den voirs. wilen Arnt Marcellis Godartssoen dat voirs. mud rogge gelost hadde noch enen brieff make in derselver formen, daerin begrepen bii alsoe dat bii ende siin nakomelingen altiit quijt wesen sullen met enen mud rogs uutten onderpanden voirs. in manieren oft die yreste brieff der Willem nu ongebruyck aff is vonden worde, gelic hem Willem van der Riit dat geloeft heeft.*'

²⁴⁶ Tilburg, RA, ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 302, fol. 16r.

²⁴⁷ *Recueil des Ordonnances*. Deuxième série, IV, 232-238.

²⁴⁸ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 295, fol. 121r.

dragen van de registers aan de schepenbank na afloop van de pachttermijn van het schrijf-ambt. Het moge duidelijk zijn dat de overheid slechts reageerde op ontwikkelingen die al langer gaande waren, en niet de voortrekker was. De voorbladen van de protocollen bevatten al sinds de vroege zestiende eeuw titels waaruit blijkt dat slechts voor de schepenen verleden akten waren opgenomen.²⁴⁹ De fysieke staat en lay-out van de protocollen was verbeterd, zoals we in de vorige paragraaf hebben aangetoond. Dit overzicht zal hebben bijgedragen aan een groter vertrouwen in de betrouwbaarheid van de boeken, evenals uitgebreidere diens aantekeningen rond processen als cancellatie en heruitvaardiging, waarin niet alleen de essentiële gegevens waren opgenomen, maar ook de precieze datum, getuigen, en correcte juridische procedure.²⁵⁰

Tegelijk echter waren de schepenprotocollen series met verschillende lagen van activiteit. De vele doorhalingen, interlineaire of marginale aanvullingen, en open gelaten ruimten, direct bij de registratie of enige tijd later uitgevoerd, konden in principe de rechtsgeldigheid van de minuut in twijfel trekken, zeker wanneer het protocol of akten daarin al onder verdenking stonden. De eed die de Maaslandse oud-secretarissen in 1558 hadden moeten zweren, was dus van groot belang voor de betrouwbaarheid van de betreffende boeken met de volledige inhoud. Het valideren van al deze correcties was desondanks, vanuit het idee van de *loca credibilia*, niet noodzakelijk. Slechts bij twee scribenten is dit aangetroffen; één van hen had echter tevens een notariële admisse en zal dit om deze reden gewoon zijn geweest.²⁵¹ De ander noteerde bij doorhalingen regelmatig dat die door hem als secretaris en zonder kwade wil had plaatsgevonden.²⁵² Er zijn wel onvoorzichtigheden die op het conto van de klerken te schrijven zijn. De vele losse blaadjes die in de protocollen werden bewaard, vormden een risico voor fraude: het toevoegen van een blaadje was immers eenvoudig. Enkele klerken gingen daarom over tot registratie van deze concepten in de protocollen. Wanneer de losse blaadjes niet vernietigd werden, werd in ieder geval duidelijk aangegeven dat de minuutakte in het boek definitief was, en dat het concept bijgevolg geen eigen rechtskracht meer had.²⁵³ In enkele gevallen werden verklaringen omtrent de niet-chronologische ordening noodzakelijk geacht.²⁵⁴ Ook in de opgave van de schepenen mocht soms wat meer zorgvuldigheid betracht worden. In Lith schreef hand Lith J in april 1519 een contract in dat oorspronkelijk in oktober was gepasseerd. Het concept waarvan hij de informatie overnam zal incompleet zijn geweest, want onder de akte noteerde hij dat, hoewel er twee schepenen over hadden gestaan, hij niet meer zeker was van hun namen. Deze twijfel omtrent de precieze getuigen wordt

²⁴⁹ Bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch, ORA Erp, inv. nr. R. 24, titelblad: '*Prothocollen der scepenen brieven tot Erp.*'

²⁵⁰ Zie bijvoorbeeld paragraaf 1.3.

²⁵¹ Tilburg, RA, ORA Hilvarenbeek, inv. nr. R. 432, fol. 275r: '*istas rasuras in precedenti prothocollo videlicet 'viijftich' ende 'vveertick' approbo. D. Ottonis.*' Het betreft de scribent Dirck Otten, biografie nr. 87.

²⁵² Eindhoven, RHC, ORA Bergeijk, inv. nr. R. 18, fol. 17r en 39v: '*Sine fraudē*'; fol. 15v: '*Sine dolo*'; en fol. 26v: '*Sine dolo sunt macule huic protocolle facte per me secretarium in desen zoenbrief*'.

²⁵³ Zie bijvoorbeeld Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 226, losliggend bij fol. 32: '*Prothocollate sunt iste tres littere precedentes, ergo cancellate etc.*'

²⁵⁴ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3797, fol. 156r: '*et est bec littera prothocollata in cedula sub data maii, sed est bec cedula imposita in prothocollo sub februaryi data anno ut supra*'.

vaker aangetroffen.²⁵⁵ Toch lijken deze onzorgvuldigheden geen gevolgen te hebben gehad voor de betrouwbaarheid.²⁵⁶

Fouten in de minuutakte zijn lastiger op te sporen. In het Meierijse materiaal hebben we hier geen voorbeeld van gevonden. Smulders beschrijft een casus in 's-Hertogenbosch waarbij een fout in de minuutakte was aangetroffen, die overgenomen werd in de grosse. Op basis van *retroacta* werd de minuutakte gecorrigeerd, waarna een nieuwe oorkonde werd vervaardigd en overhandigd.²⁵⁷

Zorgvuldig waren de klerken wel in het bijhouden van de uitvaardiging van stukken. Hier zat natuurlijk allereerst eigenbelang bij, want het werk was op commissiebasis. Wanneer een contract was geïngosseerd, werd hier een aantekening van gemaakt bij de minuutakte in het protocol. Veelal betrof dit een afkruising van de akte middels een doorhaling. Afhankelijk van de plaats en de scribent varieerde dit van één enkele verticale streep door de akte tot een geometrisch, stervormig figuur. Daarnaast noteerden scribenten veelvuldig het woord *facta* in de marge.²⁵⁸ Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw verschijnen duidelijke persoonsgebonden ingrossatietekens. De vier scribenten die in de jaren 1520 gelijktijdig te Oirschot actief waren, maakten ieder gebruik van hun eigen teken. Een tijdgenoot in Helmond, Joost van der Haghen, signeerde zijn oorkonden onder de plek met een klaverblad. Ditzelfde teken plaatste hij ook in de marge bij de minuutakten die hij ingrosseerde, waardoor zijn vroegste schrijfactiviteit kan worden gedateerd op 6 februari 1516, vijf jaar eerder dan zijn oudste overgeleverde oorkonde. Het aantal uitvaardigingen werd ook aangegeven. Dit kon gebeuren door een dienstaantekening als *duplicetur* of *fient due littere*, of door het plaatsen van meerdere ingrossatietekens. Een apart voorbeeld van deze laatste werkwijze dateert uit 1498, waar de scribent zes ingrossatietekens in de marge heeft geplaatst.²⁵⁹ Niet alleen voor de financiële administratie van de scribenten hadden deze optekeningen nut: ook voor de controle op de verspreiding van de documenten. We memoreren hier de in het vorige hoofdstuk genoemde werkinstructie van een Helmondse schrijver om bij iedere minuutakte de recipiënt van de grosse op te tekenen, om te voorkomen dat er onrechtmatig meerdere exemplaren van een contract zouden worden vervaardigd.²⁶⁰ Hierachter schuilt een beleid tot het

²⁵⁵ 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Lith, inv. nr. R. 29, fol. 239r: '*Testes interfuerunt duo, sed nescio eos firmiter.*' ORA Aalst, nr. 11, fol. 2v: '*Scabini Godefridus et Wilhelmus, ut puto.*' Eindhoven, RHC, ORA Waalre, inv. nr. R. 53, fol. 6v: '*Datum anno XV^e ende IX, den XXIII^{den} dach in februario, scabini quasi omnibus.*'

²⁵⁶ Tenslotte vinden we verspreid door de protocollen aantekeningen waarbij de klerk op basis van zijn geheugen in plaats van schriftelijke feiten werkte. Bijvoorbeeld in Helmond: Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3795, fol. 151v: '*Et credo quod ista littera Wilhelmo Lonver tradatur.*' Dit is niet alleen in de schrijfcentra zichtbaar. In het renteboek van het Oisterwijkse Sacramentsgilde vinden we aangaande een pacht de aantekening: '*ses lopen roggen die [zii] nae doot van hoer den Sacrament gemaect hadde ende noeyt geboert en waeren nae boeder doot, wetende anno XXXI nae miinen verstant, daer die provisoers nochtans egheen bescheet aff en hadde ofte sekerheyt.*'

²⁵⁷ Smulders, 'Over het schepenprotocol', 160

²⁵⁸ De aantekening *soluit* komt veelvuldiger voor, maar heeft betrekking op de leges van de schepenen die hun zegel aan de oorkonden hingen, het zegelgeld.

²⁵⁹ ORA Oirschot, inv. nr. R. 2356, fol. 12v (1498).

²⁶⁰ Zie hoofdstuk II, paragraaf 1.2.6.

verhogen van de betrouwbaarheid van (in dit geval Helmondse) schrijfactiviteiten, met de schepenprotocollen als *loca credibilia*.

Maatregelen ter verbetering van de betrouwbaarheid van het protocol kregen navolging in de heerlijkheden. In 1540 verordonde de heer van Helmond, dat de secretaris geen schepenakten meer mocht expedieren of bezegelen, tenzij de minuutakten voorzien waren van het handmerk van deze secretaris zelf.²⁶¹ Een halve eeuw later sanctioneerde de hertogelijke raad een verzoek van de vrouwe en schepenbank van Oirschot om ‘*allen denghenen die in d’offitie van den secretarie aldaer nyet en siin ende onder hebben eenighe prothocollen oft registeren van erffenis ende onterffenis, contracten ende dyergelicke publicque acten, alle deselve onder solemnelen eedt te brengen in bewaernisse van den voorschreven schepenen.*’ Met deze bepaling zullen de laatste protocollen die nog in particuliere handen waren (vermoedelijk de banden die nog bij de erfgenamen van Van Esch en Smeeds berustten) aan het rechterlijk archief zijn toegekomen. Hoewel de inleiding van de Helmondse verordonnantie, die stelde dat er ‘*dagbeliix geschien ende gebeuren diversche abusen ende faulden*’, ongetwijfeld een mate van overdrijving hebben gekend, zal de aanleiding niet uit de lucht gegrepen zijn. Bemoeienis van hogerhand met de wijze van administreren eindigde hier niet voor de Meierijse schepenbanken: nog in 1684 bepaalde de overheid, inmiddels de Staten-Generaal, dat per 1 januari 1685 de schepenprotocollen dienden te worden gesplitst, met één reeks voor zaken als transporten, bewaringen, en betalingsbeloften, en een tweede reeks voor zaken als testamenten, delingen, en uitkopen.²⁶² Daarnaast diende niet alleen de secretaris de akte te ondertekenen – dan zou immers de volledige rechtskracht gebaseerd zijn op de goede naam en zeden van deze ambtenaar – maar ook de twee over de akte aanwezige schepenen. Blijkbaar was de gewoonte zoals deze anderhalve eeuw eerder in Helmond was verordonneerd niet waterdicht en was er nog altijd gerede angst voor fraude.

3. Overige teksten

Na bespreking van de bovengenoemde twee bronnentypen is vrijwel het gehele corpus behandeld. Een klein deel reesteert nog, dat een breed spectrum aan schriftvormen omvat. Hun veelal tijdelijke aard heeft er in veel gevallen toe geleid dat vrijwel alles vernietigd is. Achtereenvolgens bespreken wij in deze paragraaf brieven, rekeningen, en vonnis- en poorterboeken.

²⁶¹ Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 34: ‘*dieghene die deselve officie [= secretarisofficie] bedienen sal (daer toe van den heere gestelt zijnde ende zijnen eedt solemneliick gedaen hebbende) niet en sal vermoghen te expedieren oft laten bezegghelen eenighe wettelicke brieven hoedanich die siin, tensii dat ierst ende alvorens alzulcke brieven gebanteekent siin met den gewoonliicken banteeken van denghenen die de voorschreven officie van secretariscap bedienen ende executeren sal als voren. Ende zoe wat brieven van wettelicheden binnen Helmont gepasseert, niet geteekent en siin van der hant van den secretaris als voren, zullen geacht ende gebonden worden als ondenuchdelijck, onwarachtich ende van gheenen effecte.*’

²⁶² Cau, *Groot placacet-boeck* IV, 451–453.

3.1. Brieven

Hoewel oorkonden in de Middeleeuwen veelvuldig met het woord brief werden aangeduid, is de betekenis van de term niet identiek met die van het hedendaagse woord. Een brief in modern taalgebruik is bedoeld voor een beperkte en op voorhand gespecificeerde groep, en behandelt veelal onderwerpen van meer private aard. Vanwege dit besloten karakter dienden brieven geen functie op langere termijn en werden ze vaak weggegooid. Het aantal brieven dat is aangetroffen, is bijgevolg bijzonder klein. Ondanks de geringe overlevering blijken brieven, zowel binnen de Meierij als elders gedurende de Europese Middeleeuwen, door mensen uit alle lagen van de bevolking te zijn gebruikt als communicatiemiddel. In de regel werd hiervoor papier gebruikt, maar allerlei soorten – veelal vergankelijk – materiaal konden hiervoor gebruikt worden.²⁶³

De meeste overgebleven exemplaren zijn geschreven door en voor leden van de bestuurlijke en administratieve organisatie. Deze brieven circuleerden rondom het schrijfcentrum en hadden bijgevolg een grotere overlevingskans. Correspondentie tussen secretarissen van naburige banken was niet ongewoon. De bewaarde specimina zijn voor het grootste deel bewaard gebleven omdat de schrijfstof geschikt bleek voor verder gebruik. Zo ligt in het Helmondse schepenprotocol een verzoek van een na een misdrijf verbannen Helmonder aan de heer van de stad, waarin eerstgenomende zijn onschuld in het misdrijf betuigt en verzoekt terug te mogen keren. De secretaris heeft op de achterzijde van deze brief een akte van de verwanten geregistreerd, waarin deze beloven de verbannene in de toekomst ervan te zullen weerhouden enig misdrijf te plegen.²⁶⁴ Een brief aan de Oisterwijkse secretaris, waarin deze verzocht werd de in geldnood verkerende weduwe van zijn voorganger te helpen, is op gelijksoortige wijze overgeleverd, omdat de geadresseerde hierop een verkoopakte van de goederen van de weduwe noteerde. Natuurlijk zijn er ook verschillende gevallen bekend waarbij er geen relatie is met het hergebruik, en waarbij de brief bij schrijftaken simpelweg voorhanden was als het eerste geschikte stuk papier. Alle brieven bevatten sporen van zegelwas: nadat de blaadjes tot compacte pakketjes waren samengevouwen, werd het zegel op de vouw aangebracht. Dit moest men eerst breken alvorens kennis te kunnen nemen van de inhoud, en het ongebroken zegel diende zo als waarborg dat de tekst niet door derden gemanipuleerd was. De resten zijn te klein en beschadigd om onderzocht te kunnen worden, maar het is aannemelijk dat hiervoor het eigen persoonlijke zegel of, bij gebrek aan een eigen zegel, dat van een ander betrouwbaar persoon werd aangewend.

Omdat brieven veelal informele correspondentie betreffen, zijn ze meestal niet of niet volledig gedateerd. Het achterhalen van de correcte datering vereist zodoende kennis van de historische context, hoewel ook dit niet altijd een sluitende oplossing geeft. Een brief van de schepenen en gezworenen van Helmond aan de schout van Peelland, Jan van Crieckenbeke, was gedateerd op 7 juni.²⁶⁵ Aangezien Crieckenbeke vanaf 24 juni 1409 tot 1 oktober 1416 dit ambt uitoefende, is de brief bijgevolg gedateerd in de jaren 1410-

²⁶³ Garrison, “Send More Socks”, 69-100. Zie aldaar voor verdere literatuurverwijzingen.

²⁶⁴ ORA Helmond, nr. 3796, p. 222-225. Een transcriptie is te vinden bij Frenken, *Helmond in het verleden* I, 243.

²⁶⁵ Oorkonde nr. 249.

1416.²⁶⁶ Hetzelfde is het geval bij een brief van Dionys Celen, pastoor van Oerle, aan de Heilig Geestmeester van 's-Hertogenbosch, Henrick Kuyst.²⁶⁷ De datering beperkt zich, afgezien van het geven van de vervaardigingsplaats, tot de maand en dagtekening. De envelop bevat een voorzichtige datering van 1513-1529, op basis van de activiteit van Kuyst als Heilig Geestmeester.²⁶⁸ Deze bandbreedte kunnen we echter preciezer afstellen op basis van het pastoorsambt van Celen, dat van 1517 tot 1525 liep.²⁶⁹

Inhoudelijk behelzen de bewaarde brieven voornamelijk mededelingen, verzoeken, of opdrachten. Zo hadden de secretarissen van Hilvarenbeek en Tilburg meermaals contact over gearresteerde debiteuren.²⁷⁰ Een ongedateerd briefje aan de Tilburgse secretaris Laurens Zwijsen vermeldt dat een poging tot maning mislukt is, maar dat de debiteur enige maanden later de schuld alsnog en met rente zal afbetalen.²⁷¹ De broer van de Oisterwijkse secretaris verzocht hulp nadat hij was opgelicht bij het verkopen van haver.²⁷² De secretarissen hadden uit hoofde van hun positie niet alleen een ruime kennis van het recht, maar konden ook terugvallen op een uitgebreid professioneel lokaal en regionaal netwerk.²⁷³

Ambtelijke brieven zijn geschreven door secretariëpersoneel, terwijl de persoonlijke brieven veelal eigenhandig zijn geschreven.²⁷⁴ Het is evident dat we hier veelvuldig met ongeoefende handen te maken hebben. Het handschrift is meestal ruwer en minder geposeerd uitgevoerd dan dat van de secretariële scribenten, en ook qua orthografie zijn er soms bijzondere vondsten gedaan. Toch is het zeker dat deze correspondenten schriftelijk waren onderlegd. De brieven zijn vrijwel alle opgesteld volgens de gebruikelijke vorm, met onder meer een aanhef en afsluitende groet, en verschillende schrijvers maken gebruik van abbreviaturen.

3.2. Rekeningen

Financiële administratie zal van oudsher een belangrijke taak zijn geweest voor de lokale schrijfcentra. De privileges die de Meierijse dorpen hadden ontvangen, brachten vele voordelen, maar vereisten tegelijk aanvullende administratieve werkzaamheden om hiervan rekenschap te kunnen afleggen. Zo werden bijvoorbeeld de leges voor het poorterschap gelijk verdeeld tussen de heer en de plaats. De inkomsten hiervan voor de stad Helmond staan in de stadsrekeningen die sinds de jaren vijftig van de zestiende eeuw

²⁶⁶ Voor een lijst met de namen en ambtstermijnen van de Peellandse schouten, zie Van Asseldonk, 'De kwartierschouten van Peelland en hun stadhouders', <www.oudzijtaart.nl//Bestuur%20kwartierschout%20en%20stadhouder.docx> (geraadpleegd 3 januari 2018).

²⁶⁷ 's-Hertogenbosch, SA, Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch, d.d. 23 okt. 15... [sic.]

²⁶⁸ Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 272.

²⁶⁹ Bijsterveld, *Laverend*, biografie nr. 1150*.

²⁷⁰ Tilburg, RA, ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 281, losliggend bij fol. 29 en bij fol. 45.

²⁷¹ Tilburg, RA, ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 291, losliggend bij fol. 49.

²⁷² Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 172, fol. 50r.

²⁷³ Zie hoofdstuk IV, paragraaf 2.4.

²⁷⁴ Zie bijvoorbeeld een brief van Cornelis Dicbier, schout van Oisterwijk en Hilvarenbeek. Mol, AAP, charters Reusel, nr. 20.

bewaard zijn.²⁷⁵ In de hertogsdorpen, waar het hertogelijke deel van de leges in de schoutsrekeningen is opgetekend, zal dezelfde situatie hebben bestaan.

Ook voor de bestuursstructuur van de Meierijsse steden en dorpen zelf waren ambtenaren nodig die het financiële beheer van de gemeenschap als taak hadden en daar rekeningen van hebben opgemaakt (of laten opmaken). Fysiek zijn deze stukken niet bewaard gebleven, maar uit prescriptieve bronnen blijkt het bestaan ervan. Zo stelde de heer van Eindhoven in een verordening uit 1419 vast, dat er een drietal optekeningen van financiële administratie moest worden bijgehouden. De eerste betrof de inkomsten uit de verpachting van de stedelijke accijnzen, waarvan de burgemeesters jaarlijks in het openbaar een afrekening moesten presenteren. De tweede betrof de inkomsten uit boeten en overtredingen. Hiervan moest men schriftelijke bewijsvoering overleggen en een kopie bij de schout inleveren. De derde afrekening werd aangelegd door de gildemeesters en bevatte de boeten die aan gildebroeders opgelegd waren. Ook hierover moest publiekelijk een jaarlijkse controle plaatsvinden.²⁷⁶ Van de eerste twee inkomstenbronnen kwamen respectievelijk een tiende en een derde deel ten goede aan de heer. In 1541 volgde hierop nog de verplichting dat de burgemeesters binnen een jaar na hun aftreden de afrekening ter verantwoording zouden overleggen.²⁷⁷ In de Helmondse ambachtenkaart van 1389 is eveneens sprake van een verdeling van boeten tussen heer, stad, en ambacht, maar zonder instructies over financiële controle.²⁷⁸ Daarbij hielden de gilden een boekhouding bij van hun financiële staat. De dekens van de Eindhovense pelzenbereiders dienden jaarlijks op de avond van Sint Severus, hun patroonheilige, de rekening te presenteren.²⁷⁹ Andere bestuurlijke geledingen die een financiële administratie hebben bijgehouden, waren volgens Frenken de collecteurs. In 1497 werden vier personen aangesteld om de gelden te innen die Helmond schuldig was bij te dragen aan de oorlogskosten. Het lijkt hier niet een daadwerkelijk ambt te betreffen, eerder een *ad hoc*-machtiging. Wel moesten de vier collecteurs naderhand een degelijke afrekening overleggen.²⁸⁰

Ook publieke instellingen hielden een boekhouding bij. Van de Heilige Geesttafels van Eindhoven, Oirschot, en Veghel zijn enkele rekeningen bewaard gebleven; naar analogie mogen we hetzelfde verwachten bij enkele andere plaatsen, zoals Helmond en Oisterwijk. Sporen van financiële administratie bij de Tafels in kleinere plaatsen ontbreken, maar het is onwaarschijnlijk dat hier volledig op mondelinge overlevering werd vertrouwd. De heerlijkheden hadden rentmeesters in dienst die op gezette tijden rekeningen opstelden. Deze zijn bewaard voor Oirschot uit het begin van de zestiende eeuw, en voor Helmond over de jaren 1412/25.²⁸¹

Het bijhouden van financiële administratie vond ook bij individuen plaats. In het bijzonder wanneer een persoon gemachtigd werd om namens een ander het beheer over diens goederen te voeren, moest na afloop een afrekening worden overgelegd. Pas nadat

²⁷⁵ Van Bokhoven, 'Poortboek', 145.

²⁷⁶ Houben, *Eindhoven*, 46-49. Voor de verschillende accijnzen, zie Houben, *Eindhoven*, 50-53.

²⁷⁷ Eindhoven, RHC, Gemeentebestuur Eindhoven, nr. 23.

²⁷⁸ Krom, *Oorkonden*, nr. XLII.

²⁷⁹ Houben, *Eindhoven*, 59.

²⁸⁰ Krom, *Oorkonden*, nr. CXLVI.

²⁸¹ Brussel, ARA, Archief van de familie Mérode-Westerloo, inv. nr. A 472. Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 197.

deze was goedgekeurd, werd de gemachtigde ontheven van zijn aansprakelijkheid.²⁸² Vanaf de late zestiende eeuw, wanneer de archieven van weeskamers en schepencolleges inzake voogdijkwesties in groteren getale bewaard zijn, wordt deze procedure talloze malen aangetroffen, veelal voorzien van de daadwerkelijke rekeningen.

Ondanks de vele ontstaansmilieus van rekeningen vormen zij een zeldzame bron binnen de Meierij. Stads- of dorpsrekeningen ontbreken volledig, met uitzondering van één fragment van een stadsrekening voor Eindhoven uit 1437. Wel is uit deze stad een zevental rekeningen van de Heilige Geesttafel bewaard. Ook van de Helmondse Heilige Geesttafel is een klein fragment van een rekening aangetroffen, ingebonden bij een van de schepenprotocollen.²⁸³ Eveneens ingebonden in een protocol is een afrekening van de uitgaven tijdens enkele Tilburgse bedcheffingen uit 1502 en 1503. Twee posten beschrijven het vervaardigen van twee boeken door de klerk Mathijs en een zekere Jacob Aelwyns.²⁸⁴ Deze boeken zullen de opgaven van inkomsten zijn geweest.

Al deze rekeningen zijn op papier geschreven, in tegenstelling tot de rekeningen van schout en hertogelijk rentmeester. De inkomsten en uitgaven zijn onderverdeeld in kleinere deelrekeningen, lopende over een bepaalde periode of een bepaald type inkomsten of uitgaven. Elk deel bevat een eigen totaalsom (*summa*). Aan het slot wordt aan de hand van deze *summae* de eindbalans opgemaakt. De Eindhovense stadsrekening bleek niet te kunnen worden gekoppeld aan een stedelijke scribent, waarbij wel aangetekend moet worden dat de schriftelijke overlevering uit die periode verre van ideaal is. De rekeningen van de Heilige Geesttafels, zowel de Eindhovense als de Helmondse, konden daarentegen vrijwel alle worden toegeschreven aan in de schrijfcentra werkzame arbeidskrachten. Dit was niet het geval bij de Tilburgse bedcheffing. Aangezien meerdere schrijvers met het project gemoeid waren, zullen de rekeningen door een van de andere klerken, mogelijk Aelwyns, zijn geschreven.

De laatste sporen van financiële administratie staan in de schepenprotocollen. Behalve hun schrijftaken droegen de klerken ook zorg voor het beheer en verdeling van de hieraan verbonden inkomsten. Het zegelgeld werd door hen geïnd en zal tijdens de bezegelingsbijekomsten zijn uitgereikt. Daarbij droegen zij zorg voor uitgaven aan relatiegeschenken.²⁸⁵ Het is niet zeker of deze administratie altijd formeel werd afgehoord:

²⁸² Zie bijvoorbeeld Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 145-I, fol. 7v: '*Peter ende Ian, gebruedere, ende Oede hoer zuster, wittige kiinder quondam Ians van der Meer, hebben gekent, geghyet ende geliit als dat hen Ghijsbrecht, hoer brueder, zoen des voirs. quondam Ians van der Meer, goede wittige rekeninghe ende benysinge gedaen heeft bi boren vrienden van allen alsulken goeden als bi van boren wegen ende van boren ander bruedere ende zusteren wegen, mondich ende onmondich, gheregeert ende ghehantplicht heeft tot desen daghe toe datum des briefs als hoer wittige momboir, ende bedanten hen daerof goeder benysingen ende hebben den voergh. Ghijsbrechte ende siin goede daerof quijt gescouden tot enwigen dagen.*'

²⁸³ Zie hoofdstuk II, paragraaf 1.2.9.

²⁸⁴ Tilburg, RA, ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 7925, fol. 1r: '*Item noch hebben sy uitgegheven Iacob Aelwyns van eenen boeck te verscryven ende van eender reysen te Beeck*' en '*Item noch hebben die voergh. heeffers ghegheven den selven Mathysen (= Mathysen onsen clerick) van eenen boeck te doen verscryven.*' Verdam geeft voor '*verscriven*' zowel 'opschrijven' als 'overschrijven' als betekenis. De posten zullen hoe dan ook betrekking hebben op het vervaardigen van een staat van inkomsten.

²⁸⁵ Zie bijvoorbeeld de uitgaven voor de aanwezigheid van en maaltijden voor de schepenen bij doopplechtigheden en huwelijken in Oisterwijk in 1434: '*Primo exposui ex iussu Iohannis W'it et*

de aantekeningen lijken veelal meer op een persoonlijke geheugensteun. Tijdens de dubbele bezetting in Oirschot werd jaarlijks een opgave gemaakt van het aantal oorkonden dat elk geschreven had, waarna de definitieve verrekening werd gemaakt.

3.3. Administratieve reeksen in boekvorm

De bestuurlijke schrijfcentra hebben meer administratieve reeksen bijgehouden dan slechts de bovenstaande. Helaas zijn hier in de meeste gevallen slechts restanten van overgebleven. Desondanks geven deze specimina een beeld van de gevarieerde activiteit.

Waar oorspronkelijk de bewijskracht beperkt bleef tot de oorkonde en later het schepenprotocol, vloeide dit vanaf de vijftiende eeuw uit naar authentieke kopieën. Dit betekende dat geleidelijk ook uittreksels, cartularia, hefboeken en cijsregisters in rechtszaken gebruikt konden worden, mits ze voorzien waren van de juiste validatiekenmerken. Het belang hiervan vinden we bij Van der Tanerijen: hij stelt dat voor het ontcrachten van een niet-gewaarmerkte kopie een mondelinge verklaring al voldoende was.²⁸⁶ Inderdaad zien we in de vroeg zestiende-eeuwse cartularia van de Veghelse en Astense Heilige-Geesttafels de signaturen van de lokale secretaris en notarissen.²⁸⁷ De precieze betrouwbaarheid zal hebben verschild per type document: een cartularium bevat integrale afschriften van oorkonden, terwijl hefboeken veelal opgaven van betaalde en te betalen inkomsten waren, en regelmatig vernieuwd werden.²⁸⁸ In Oirschot noteerden de schepenen in de vroege zestiende eeuw een getuigenverklaring van enkele poorters op de vraag of de hefboeken die het kapittel bezat evenveel rechtskracht bezaten als de originele schepenbrieven. Deze was ontkennend. Rond diezelfde tijd, in 1502, bepaalden de schepenen dat wanneer iemand wegens een wanbetaling de uitwinning van het onderpand wil opstarten, hij de originele oorkonde zou moeten overleggen. Kopieën en hefboeken golden hierin niet als wettige bewijsmiddelen. Dertig jaar later verkreeg de beheerder van het Sint-Jorisgasthuis, de oud-secretaris Cornelis Smeeds, een vonnisbrief

Willelmus Pistor iunioris in domo Willelmi Pistoris predicti II cromstert de simbolo. Item exposui ex iussu scabinorum in puerperio Back forestarii XVIII cromstert de carnibus omnis. Item exposui in domo Willelmi Pistoris iunioris I cromstert de simbolo pro Iohanne Wütmans, Willelmo Pistoris predicto, Luken et Iohanne Elst in crastino Philippi et Iacobi apostolorum. Item in die inventionis sancte Crucis exposui in domo Willelmo Pistoris iunioris quando cum scabinis fui in Haren de simbolo. Idem de prandio pro V cromstert. Item in sponsalibus Iohannis, filii Willelmi Pistoris senioris, exposui ex parte scabinorum I chynckart. Item in sponsalibus Arnoldi Appels similiter exposui pro scabinis I chynckart. (...) Item exposui in domo Willelmi Luwes VI cromstert de simbolo in dominica post Dionisii, presentibus Iohanne Catwii, Iohanne Wüit, Lukono, Petro de Best et Arnoldo, filio quondam Iohannis de Laerbouen, fratre Pauli Wolfs knecht. Item exposui pro scabinis in sponsalibus Engberti Borchmans et pro expensis in domo Willelmi Pistoris iunioris in dominica post Conceptionem sancte Marie virginis XXII cromstert.' Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 149, fol. 1r.

²⁸⁶ Van der Tanerijen, *Boec van der loopender practijken* II, 180-181.

²⁸⁷ Het cartularium van de Oisterwijkse Heilige Geesttafel, dat rond het eind van de jaren twintig is geschreven, bevat dan weer geen ondertekeningen.

²⁸⁸ De hefboeken van de Oirschotse Heilige Geesttafel, de enige die bewaard zijn, werden jaarlijks vernieuwd en waren in essentie rekeningen van hetgeen jaarlijks in specie of rogge binnenkwam, compleet met opgave van de *fauten* (niet geïnde pachten). Eindhoven, RHC, Tafel van de Heilige Geest van Oirschot, inv. nrs. 24-43.

nadat zijn zaakgelastigde aan de schepenen een perkamenten register en hefboeken had getoond, waaruit bleek dat het gasthuis een inkomen al enkele jaren niet meer had genoten. Saillant detail is dat het in 1502 juist Smeeds was geweest die als debiteur had opgetreden aan het langste eind had getrokken door de hierboven genoemde beslissing geen kopieën toe te laten.²⁸⁹ Wanneer de costumen van de plaats in 1570 opgetekend worden, spreken zij over ‘*Schepenebrieven, instrumenten, Registeren ofte andere authentycque gheschriften*’ als wettige bewijsmiddelen.²⁹⁰

3.3.1. Poorterboeken

Voor Helmond is een poorterboek bekend, waarin tussen circa 1389 en 1528 de namen van 439 poorters zijn opgetekend.²⁹¹ De tekst is in zes fasen tot stand gekomen. Omdat enkele langere inschrijvingen met enig kunst- en vliegwerk op lege ruimten bij de regels erboven of eronder zijn doorgeschreven, vermoeden we dat de scribeuten de registraties naderhand op basis van een kladadministratie als één eenheid hebben neergeschreven. Daarnaast zijn de inschrijvingen niet altijd chronologisch gerangschikt, noch altijd precies gedateerd.²⁹² In eerste instantie geeft het boek slechts een kale naamlijst, terwijl later ook de datum waarop het poorterschap verkregen is, wordt gegeven. Na de laatste inschrijving resteren nog enkele lege folia, terwijl op het laatste blad een betalingsbelofte naar notarieel voorbeeld is ingeschreven door scribeut Helmond G, van wiens hand de eerste fase van het boek is. Hieruit kunnen we concluderen dat het katern zoals dat tegenwoordig bestaat ook als eenheid moet zijn aangelegd in de late veertiende eeuw.

3.3.2. Cartularia

Rekeningen vormden niet de volledige administratie van het goederenbeheer van instellingen. Voor overzicht over de inkomsten die hun rechten jaarlijks toe dienden te komen, legden de instellingen veelvuldig renteboeken en cartularia aan. Hiervan is een aantal bewaard gebleven, terwijl uit andere bronnen bekend is dat er nog verschillende andere bestaan moeten hebben. Een cartularium bevat in beginsel gewaarmerkte afschriften van teksten met rechtskracht. Door het gebruik van dergelijke codices hoefde men niet meer naar de oorspronkelijke oorkonden te grijpen, waardoor hun levensduur verlengd werd. Tegelijkertijd kon men de teksten geordend inschrijven en zo het raadplegen vereenvoudigen.²⁹³ Zowel van de Oisterwijkse als van de Astense Heilige-Geesttafel zijn cartularia bekend, beide vervaardigd in de zestiende eeuw.²⁹⁴ Verder is bekend dat het gasthuis van Oirschot zowel een hefboek als een register bevat, en de rector van het

²⁸⁹ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2356, fol. 457v, en R. 2361, fol. 68v.

²⁹⁰ Christyn, *Brabandts recht* II, 1016.

²⁹¹ Eindhoven, RHC, Gemeentebestuur Helmond, inv. nr. 159.

²⁹² Van Bokhoven, ‘Poorterboek’, 180. Op fol. 4r vinden we bijvoorbeeld de inschrijving ‘*Heilwigis Braxatoris anno XC^{mo} circa festum Remigii*’. De transcriptie van Van Bokhoven geeft slechts het jaartal.

²⁹³ Bresslau, *Handbuch* I, 85-87. Vgl. Van Syngel, ‘Observations on the Entry and Copying’.

²⁹⁴ Vermeer, *Gescreven iOesternijc*, 55-57. Van de Laarschot, ‘Erfpachttransacties’, 11.

Heilige Geestaltaar aldaar een ‘*registerboek*’ bijhield.²⁹⁵ Minder bekend in de Meierij zijn de bestuurlijke cartularia, waarin men privilegebrieven afschreef. Uit ’s-Hertogenbosch zijn hier enkele exemplaren van bewaard gebleven, waarvan de oudste uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw dateert.²⁹⁶ Slechts van Sint-Oedenrode is bekend dat er een vrijheidsboek heeft bestaan; het is niet overgeleverd. Op 3 augustus 1400 oorkonde Lonys van Rysingen, persoon van Veghel, dat voor hem en andere lieden vijf schepenen van Sint-Oedenrode zijn gekomen, die hem het vrijheidsboek van de plaats toonden en verzochten een passage hieruit te kopiëren en bezegelen ‘*want hen commerlyc were ende periculose dat voers. boec buten in anderen steden te vueren of te brengen*’. Lonys controleerde samen met heer Willem Moerken, priester en notaris, de juistheid van de passage.²⁹⁷ Dezelfde passage werd in juni 1431 nogmaals uit het boek gekopieerd, en dan blijkt dat hierin de onderscheiden rechten en gewoonten der vrijheid opgetekend staan.²⁹⁸ Er lijken zodoende in de Meierij vrijwel geen redenen te hebben bestaan om bestuurlijke cartularia aan te leggen. Erg verrassend is dit niet: de privileges en bevoegdheden van de dorpen en banken hoefden niet op regelmatige basis geraadpleegd te worden. Dit proces kreeg pas later vorm op het platteland. Te Oirschot ging de secretaris pas aan het einde van de zestiende eeuw over tot het afschrijven van teksten over de jurisdictie van het kapittel en het vrijheidsbestuur, terwijl een selectie van stadscharters en gildekaarten van Helmond in de tweede helft van die eeuw in een register werd overgenomen.²⁹⁹ In Oisterwijk heeft dit proces totaal niet plaatsgevonden.³⁰⁰

3.3.3. Cijnsregisters

Evenals de hertog hielden de verschillende heren hun inkomsten uit grondcijnzen bij in cijnsboeken. De cijnsmannen en -vrouwen werden hier alfabetisch opgetekend per dorp, met vermelding van hun cijnsgoed en de daaruit te betalen last. Uit drie plaatsen binnen de Meierij zijn in de onderzochte periode cijnsregisters aangetroffen. Voor de heer van Mierlo werd aan het begin van de zestiende eeuw een cijnsregister vervaardigd, terwijl ook van de heer van Helmond vóór 1550 een tiental van deze codices bekend is, met cijzen uit een groot deel van Peelland. In 1314 had de hertog aan de heer van Helmond het recht geschonken om in zeventien dorpen in het kwartier cijzen te innen.³⁰¹ Heeren vermoedt dat de oudste van de cijnsregisters kort hierna, rond 1320, is aangelegd.³⁰² Vermoedelijk is dit echter enige tijd later gebeurd. Uit paleografische analyse is gebleken dat de schrijver van de aanvullingen gedurende de jaren zestig in de stedelijke oorkonden werkzaam was. De registers zijn telkens circa 20-30 jaar bijgehouden alvorens

²⁹⁵ Eindhoven, RA, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2361, fol. 69r. Eindhoven, RHC, ORA Oostel- en Middelbeers, inv. nr. R. 583, fol. 31r.

²⁹⁶ Van Synghel, *Actum*, 297-301.

²⁹⁷ ’s-Hertogenbosch, SA, Groot Ziekengasthuis, inv. nr. 2901.

²⁹⁸ Oorkonde nr. 651.

²⁹⁹ Lijten, ‘Oirschotse kapittelstatuten’, noot 56. Van Sasse van Ysselt, *Nieuwe catalogus* II, 364. Frenken, *Helmond* I, [16]. Eindhoven, RHC, Gemeentebestuur Helmond, inv. nr. 151.

³⁰⁰ Vermeer, *Gescreven tOesterwijk*, 56.

³⁰¹ Welings e.a., *Hoenen en Kapoenen*, 20.

³⁰² Heeren, *Inventaris*, 18.

een nieuw exemplaar werd vervaardigd. Deze cijnsregisters vormden de ruggengraat van de heerlijke administratie.³⁰³ Dit verklaart de regelmatige vernieuwing van de codices en de materiaalkeuze (zie hieronder). Te Moergestel tenslotte werd in 1501 een register vervaardigd, dat tot ver in de jaren 1530 is bijgehouden.

3.3.4. *Uitwendige kenmerken van codices*

Nog meer dan bij oorkonden is de fysieke vorm en indeling van belang bij (tekst in de vorm van) codices. Bertrand beschrijft in de ontwikkeling van administratieve documenten een proces van *ordinatio*.³⁰⁴ Dit komt voort uit het idee dat de vorm van de tekst in dienst moest staan van de begrijpelijkheid, wat voor het eerst door schrijvers in de twaalfde eeuw is geformuleerd. De tekst werd zodanig geordend en op de pagina geplaatst dat de informatie snel vindbaar werd. De doorzoekbaarheid werd nader gestimuleerd door de toevoeging van rubrieken, tekstkapitalen, en verwijzingen. Op het proces van *ordinatio* komen we in hoofdstuk VII terug.

Wanneer we kijken naar de Meierijsse voorbeelden, dan is te zien dat de inschrijvingen veelal geografisch gegroepeerd zijn. De toponiemen zijn in majuskels als rubriek toegevoegd. Bij de cijnsboeken staat de lokaliteit bovenaan ieder folium vermeld. De tekst werd zorgvuldig overgenomen, waarbij het eerste woord werd voorzien van een vergrote initial. Tussen de inschrijvingen en in de marges is veel ruimte vrij gelaten, die over de jaren werd ingevuld naarmate de cijnsen verstierven of overgedragen werden. Deze ruimtelijke ordening is een ontwikkeling van latere datum en stamt uit de vijftiende eeuw, vermoedelijk onder invloed van de Bourgondische administratieve ingrepen.³⁰⁵

Indices zijn een fundamenteel hulpmiddel om de tekst te ontsluiten, maar tevens zeer arbeidsintensief. Ze komen daarom niet frequent voor, alleen in documenten die veelvuldig geraadpleegd moesten worden. Contemporaine indices hebben we alleen gevonden in de schepenprotocollen van Oisterwijk en het cartularium van de Heilige Geesttafel in Veghel. In het eerste geval zijn ze vijftien tot twintig jaar naderhand opgesteld door de nieuwe secretaris, in het tweede geval zijn ze gelijk met de codex vervaardigd. Enkele andere schepenprotocollen kennen indices, maar die dateren veelal uit de late zestiende eeuw en zeventiende eeuw. Voor schepenprotocollen zijn de indices alfabetisch georganiseerd op de voornaam van de partijen. De Veghelse klerk ordende de codex naar – en maakte aparte indexen op – de vier grote inkomstenbronnen van de Tafel: roggepachten (*tabula ordinata [...] pactiones siligineas continens*), gerstpachten (*tabula pactionis ordeacee*), erfcijnsen (*tabula pecuniarum pactionum*), en inkomsten uit verpachte goederen (*tabula hereditarium pactionum*).³⁰⁶ Waarom de scribe zo precies is geweest in het ontsluiten voor de Heilige Geesttafel, maar geen index heeft opgenomen in het cartularium voor de Veghelse kerk, is niet bekend. Wellicht heeft de verzorgende functie van de Tafel ermee te maken: een deel van de jaarlijks te innen gerst en rogge zal gebruikt zijn om brood te bakken voor de armen in de parochie.

³⁰³ Heeren, *Inventaris*, 17-18.

³⁰⁴ Bertrand, *Les écritures ordinaires*, hoofdstuk 4.

³⁰⁵ Stein, *De hertog en zijn staten*, 228-231.

³⁰⁶ 's-Hertogenbosch, BHIC, Dorpsbestuur Veghel, inv. nr. 881, fols. 1r, 7r, 8r en 10r.

Qua materiaal kunnen we stellen dat papier het meest gebruikte materiaal was voor de administratieve reeksen. Desondanks zijn veel van de hierboven genoemde codices op perkament geschreven. Hier kunnen we een dubbele verklaring voor geven. Enerzijds zijn de mogelijkheden voor hergebruik bij perkament groter dan bij papier. Perkamenten documenten werden daarom beter bewaard dan papieren administratie. Daarnaast geeft het gebruik van perkament blijk van het aanzien dat de registers genoten. Ze werden dan ook met zorg vervaardigd. Elk folium verkreeg een bladspiegel, bestaande uit een linker- en bovenmargelijs. Het Oisterwijkse cartularium had daarnaast nog een rechtermargelijs, terwijl in het Tilburgse renteboek de door het vel zichtbare linkermargelijs van de andere zijde min of meer als rechtergrens werd gehanteerd. Deze twee codices werden vanaf het begin af aan beschouwd als kostbare en gezaghebbende teksten voor langdurig gebruik: er zijn weinig inschrijvingen aan toegevoegd en dienst aantekeningen komen nauwelijks voor. Bij de cijsregisters is de bladspiegel en liniëring bijna niet zichtbaar, al moet deze er blijkens de brede linkermarges wel geweest zijn. Zij zijn bovendien gedurende meerdere jaren intensief bijgehouden en zijn van de nodige aanvullingen en wijzigingen voorzien. De constante mutaties zullen hebben bijgedragen aan de regelmatige vernieuwing.

3.4. Denombrementen

Aanzienlijke delen van het hertogdom waren door de hertogen in leen uitgegeven. Hierover bestaan al sinds de vroege veertiende eeuw administratieve bronnen als leenboeken en rekeningen van de inkomsten bij leenverheffingen. Uit deze tijd stammen ook de oudst bekende regels rondom leenverhef. Binnen zes weken na het aannemen van het leen diende men die zaak officieel te maken en daarbij een denombrement op te stellen. Damen en Janse beschrijven denombrementen als ‘overzichten van de vorstelijke leengoederen op basis van schriftelijke verklaringen van de leenmannen’. De individuele schriftelijke verklaringen worden eveneens denombrementen genoemd.³⁰⁷

Onder de Bourgondiërs werden binnen het gehele hertogdom gedetailleerde enquêtes gehouden waarbij iedere leenman een denombrement diende aan te leveren. Bij hertogelijke ordonnantie diende iedere leenman opgave te doen van de goederen die hij van de hertog in leen had, en deze opgave af te geven bij het leenhof te Brussel. In 1440 vond de eerste plaats, opnieuw in 1474, 1495, 1500, en tenslotte in 1530.³⁰⁸ Leenmannen kwamen uit alle lagen van de bevolking, variërend van dorpelingen die enkele bunders van de vorst in bezit hadden tot edelen die voor gehele heerlijkheden leenplichtig waren. Voor al deze lieden gold de verplichting een schriftelijke verklaring op te stellen. De talloze denombrementen die naar Brussel zijn gezonden, zijn niet bewaard. In Brussel werden ze geordend per plaats en overgeschreven in registers. Het register voor de Meierij uit

³⁰⁷ Damen en Janse, ‘Adel in meervoud’, 528. Galesloot, *Inventaire* I, XLIX. Vgl. De Blécourt, *Kort begrip* I, 247.

³⁰⁸ Galesloot, *Inventaire* I, XLIX-LI.

1440 is bovendien niet in origineel overgeleverd, maar alleen in een zeventiende-eeuwse kopie.³⁰⁹

Als voorbeeld zien we hieronder een denombrement van een eenvoudige leenman, die een akker in leen had van de hertog.

Ick Willem Puynenborch doe condit eenen jegeliicken ende besundere den eerbaeren, wysen ende voirsienigen meester Ghijsbrecht Molenpas, secretarys ende verwaerder van den leenboecken ons aldergenedichsten heeren etc. in Brabant, ende dat uuyt crachte van sekeren oepenen brieven van mandament desselfs ons aldergenedichsten heeren in den somer lestleden in der stadt van Den Bossche dairaff gepubliceert, die ick obedieren wille, dat ick nutertyt hebbe ende besittende benne tot eenen leene eenen acker lants gebeiten Beeckmanslant, XI loepensaet oft daeromtrent houdende, gelegen in der prochien van Hairen by Oisternyck, tusschen erffenissen Peter Puynenborch westwaert, den erve Ian Puynenborch noortwaert ende teynden de hove wiilen Willem Monix, ende my iairhycx ghilt off uuytbringt XIX lopen roggen, ende die ick ontfangen hebbe, ende die heergewede dairaf voirtys betailt nae inhoudt den leenboecken, verclairt op dit teeken oft u leengoet becommert is oft nyet, ende soe wie den commer ende hoevele dairaf heeft.

Des torconden hebbe ick, Henricus de Bye de ionge, ter beden ende begheerten Willems voirs., uuyt gebreck siins segels myn gewoenlick banteeken hier op geset in kennissen der waarbeyt, opten XXIII^{ten} dach der maent ianuarii anno XIII^{de} vyf ende tnegentich, stile scrivens der stadt van Den Bossche voirscreven.

*Aldus ondergeteekent: Henricus die Bye manu propria.*³¹⁰

Deze zeer gedetailleerde verklaring biedt een inkijk in de wijze waarop de denombrementen tot stand kwamen. De hertogelijke verordening werd in 's-Hertogenbosch bekend gemaakt en zal vanuit daar over de rest van de Meierij gecommuniceerd zijn. Een zestiende-eeuwse verordening somt de onderdelen op die het denombrement diende te bevatten, maar geeft geen vormvereisten.³¹¹ Evenals bij ieder andere tekst met rechtskracht was bekrachtiging nodig, wat middels bezegeling gebeurde. Een eigen zegel bezat Puynenborch niet, zodat hij het denombrement heeft laten bezegelen en ondertekenen door een ander. Helaas is niet te achterhalen wie het denombrement oorspronkelijk geschreven heeft.

³⁰⁹ Galeslout, *Inventaire* I, 8. Het origineel, na in 1647 te zijn afgeschreven, werd naar de regering in Den Haag gestuurd, die vanaf het jaar daarop het bewind hield over de Meierij. De huidige verblijfplaats is echter onbekend.

³¹⁰ Brussel, ARA, Leenhof van Brabant, inv. nr 15, fol. 276r.

³¹¹ Galeslout, *Inventaire* I, XLIX: 'de grootte, palen, limiten, gelegentheyte ende qualiteyt van dyen, midtsgaders te expresseren alle de lasten ende renten in dyen daer op eenige syn of staen belast, ende oock de achterleenen in dyen daer van eenige syn dependerende, ende by nyen ende hoe lange sulcke lasten daer op staende syn origineelyck gemaect'.

Hoofdstuk IV. De scribenten

Binnen het netwerk van schrijfcentra speelden de scribenten een sleutelrol.¹ Veelal op persoonlijke basis voorzagen zij in de productie van pragmatische geschriften voor de verschillende schepenbanken, bezaten zij de nodige kennis van het recht en de administratie, en droegen zij zorg voor de implementatie en ontwikkeling van schrijfprocessen. Desalniettemin is op het eerste gezicht weinig over hen bekend. Lijsten met namen van ambtenaren werden in de dorpen niet bijgehouden, en de meeste schrijvers waren niet scheutig met het geven van persoonlijke informatie in de door hen vervaardigde documenten. De lijst met schrijfhanden die op basis van het paleografische onderzoek is samengesteld, is tot op dit moment nog geanonimiseerd, zonder koppeling met fysieke personen. Om inzicht te krijgen in de aard en de opbouw van de schrijversgroep, hetgeen noodzakelijk is voor een zo compleet mogelijk beeld van de ontwikkeling van geletterdheid in de Meierij, worden in dit hoofdstuk schrijfhanden geïdentificeerd met historische personen. Op basis hiervan volgt daarna een prosopografisch overzicht van de schrijvers. In dit overzicht zal worden gekeken naar persoonlijke gegevens zoals herkomst, sociale klasse, en familiebanden, en naar professionele informatie zoals opleiding, carrièreverloop, en nevenactiviteiten.

1. Identificatie

Op zich is er een niet onaanzienlijk aantal namen van scribenten bekend uit historische bronnen, zoals aantekeningen in schepenprotocollen of vermeldingen van het ambt in andere bronnen. De Oirschotse *scriptor* Thomas Hoppenbrouwer ondertekende in 1525 een minuutakte met ‘*T. Hoppenbrouwer, clericus iuratus dictorum scabinorum*’, terwijl Jan Pauwels in 1467 in een Bossche schepenakte aangeduid werd als ‘*secretarius in Eyndouen*’. Daarnaast zijn er akten waarin een schrijver, soms uit hoofde van zijn ambt, genoemd wordt.²

Andere studies, veelal naar de grotere centra, hebben vaak gebruik gemaakt van financiële administratie als stadsrekeningen om op basis van salariskosten de omvang van het schrijfspersoneel en zijn identiteit te achterhalen. Voor de Meierij beschikken we niet over dit laatste type bronnen. De enige stadsrekening uit het gebied, afkomstig uit Eindhoven en betrekking hebbend op het jaar 1437, vermeldt geen salarisposten voor een secretaris. Wel worden er drie personen genoemd die in opdracht van de stad documen-

¹ Vgl. Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 223.

² In een reeks getuigenverklaringen, opgesteld ten behoeve van een proces tussen de vrouwe van Moergestel en de hertog, treffen we bijvoorbeeld de verklaring van ‘*meester Hubrecht van Oisterhout, clerc der vryheit van Oesternui*’. Den Haag, NA, Vilvoordse Charters, inv. nr. 6.1, nr. 15.

ten hebben geproduceerd, maar er is geen bewijs dat een van hen stadsschrijver is geweest. In ieder geval kunnen we hieruit wel concluderen dat de stad de vervaardiging van schrijfproducten ook aan schrijvers buiten het schrijfcentrum toevertrouwde.

Ten slotte zijn er nog de rekeningen van de hertogelijke rentmeester voor de Meierij. Hierin verschijnen vanaf 1467 de inkomsten uit de verpachting van de schrijfamten in de kwartieren.³ Hoewel de ambten van twee kwartieren, Maasland en Peelland, in leen waren uitgegeven en zodoende niet in die rekeningen vermeld staan, is het mogelijk om de verschillende ambtsdragers uit de andere twee kwartieren in kaart te brengen. Bij het identificeren van schijfhanden met de in deze bronnen genoemde personen dient men rekening te houden met de officiële hiërarchie binnen de schrijfcentra. Hoewel het in de praktijk in de kleinere schrijfcentra onwaarschijnlijk was dat het personeelsbestand meerdere personen telde, mag men niet *a priori* veronderstellen dat de *scriptor* dezelfde persoon is als de in die tijd genoemde ambtsdrager. Dit kon het geval zijn wanneer de ambtsdrager een assistent of plaatsvervanger had aangesteld, maar het was ook inherent aan de bestuurlijke structuur van de Meierij. Aangezien het grootste deel van de schrijftaken in de Meierij bijeengebracht was binnen de grenzen van de kwartieren, was het praktisch onmogelijk dat een enkele pachter ook daadwerkelijk alle plaatsen in het kwartier zelf bediende. Zo was Ansem van Tulden in de jaren 1460-1470 de pachter van het Oisterwijkse schrijfamtb, terwijl hij nooit in deze plaats werkzaam is geweest.⁴ Achter de overzichtelijke indeling die uit de hertogelijke rekeningen naar voren komt, zat een ingewikkeld systeem van onderverpachtingen. Hierover is slechts weinig bekend. We zijn ervoor aangewezen op incidentele pachtcontracten en vermeldingen in bijvoorbeeld de Bossche schepenprotocollen.⁵ In de beste situatie was de in de hertogelijke rekeningen genoemde persoon persoonlijk verantwoordelijk voor slechts een deel van het kwartier. Hij bleef echter wel, als pachter, de titel van secretaris van het kwartier voeren.

Bijgevolg is het lastig om met zekerheid een naam aan een schijfhand te verbinden, temeer daar meestal geen zekerheid bestaat over de arbeidsverhoudingen tussen de verschillende scribenten. Het is aannemelijk dat bij de aanwezigheid van incidentele schrijfkrachten de daadwerkelijke secretaris het leeuwendeel van het werk zal hebben gedaan, aangezien hij bekend was met de procedures en de assistenten mogelijk minder vertrouwen genoten bij vertrouwelijke zaken. Daarentegen is het bij de permanente aanwezigheid van ondergeschikt schrijfpersoneel mogelijk dat het grootste deel van het schrijfwerk aan hen werd overgelaten, zodat de secretaris zich met specifieke taken kon bezighouden.⁶

³ Voorafgaand aan 1468 zouden de inkomsten van vorsterijen en klerkschappen op de rekening van de Bossche hoogschout zijn geboekt. De Hingh, *Studie*, 77. Dit is alleen correct voor de vorsterijen. Met uitzondering van het Maaslandse schrijfamtb, dat tezamen met de vorsterij in leen was uitgegeven, hebben we de kwartierschrijfamten niet aangetroffen in deze rekeningen.

⁴ Zijn schijfhand, in diezelfde jaren aangetroffen in Hilvarenbeek en aldaar met hem geïdentificeerd, bleek niet overeen te komen met de in Oisterwijk actieve *scriptor*. Zie biografie, nr. 112.

⁵ Voor een reconstructie van de verpachtingen, zie hoofdstuk V.

⁶ Dit is bijvoorbeeld het geval in 's-Hertogenbosch, waar de stadssecretarissen zich vooral bezighielden met de registratie van akten in de schepenprotocollen, en de vervaardiging van oorkonden overlieten aan de ingrossatoren. Zie Van Synghe, *Actum*, 103-105.

Anders dan bij notarissen of geestelijken vormden de plattelandsscribenten geen echte beroepsgroep. Er waren oorspronkelijk geen van hogerhand vastgestelde eisen of examens noodzakelijk om de schrijftaken uit te voeren. Pas vanaf de zestiende eeuw zien we van de hertogelijke Rekenkamer bepalingen uitgaan over de kwaliteit van het schrijfwerk en de zorg voor de registers. De kwalificaties waaraan een dorpschrijver diende te voldoen zijn daarvoor onbekend. Mogelijk bestonden deze niet, of waren ze niet expliciet vastgelegd, en besloot men lokaal aan welke eisen een sollicitant diende te voldoen.

1.1. Methodologie

Identificatie is mogelijk bij het achterhalen van persoonlijke elementen in de zeer geformaliseerde bronnen. Hiertoe kunnen we allereerst de signaturen rekenen. Zij variëren van onduidelijke monogrammen tot de volledig uitgeschreven naam. Uiteraard dienen de signaturen met voorzichtigheid te worden aangewend. Regelmatig, en vooral in schrijfcentra met meer scribenten, kon de signatuur door een ander geplaatst worden dan de schrijver van de oorkonde. In 's-Hertogenbosch bleek het een validatiemiddel dat door de secretaris geplaatst werd als bewijs dat de grosse een correcte uitwerking van de minuutakte bevatte. Ook in verschillende andere plaatsen in de Meierij is dit aangetroffen. Zoals we in hoofdstuk III hebben aangegeven, hebben we bijgevolg aangenomen dat de naam in de signatuur ook daadwerkelijk toebehoort aan de schrijver die de signatuur heeft geplaatst. Indien een ander dit zou hebben gedaan, zou de oorkonde mogelijk frauduleus kunnen zijn. Om die reden is het handschrift van de signatuur altijd vergeleken met de schrijfhand van de grosse zelf: deze is immers niet altijd dezelfde. Ook bij deze vergelijking kunnen nog weleens problemen opduiken. Binnen Sint-Oedenrode waren in de jaren 1530-1540 twee schrijfhanden actief, Oedenrode J en K, die elk hun oorkonden voorzagen van een signet met de naam J. Heessel.⁷ Twee personen komen hiervoor in aanmerking: vader en zoon Jan Gerits van Heessel en Jan Jan van Heessel. Aangezien de tweede hand tot 1584 actief is, is het hoogst onwaarschijnlijk dat hier Van Heessel sr. achter schuil gaat. Deze was namelijk al in 1520 in het bezit van het schrijfampt van Peelland. Bijgevolg hebben we geconcludeerd dat hand J aan Van Heessel sr. toebehoort, en hand K aan zijn zoon.

Een eenvoudigere methode betreft het achterhalen van persoonlijke voornaamwoorden, zoals *ick* of *mibi*. In de buitengewoon geformaliseerde oorkondenmodellen die in de Meierij werden gehanteerd, was geen ruimte voor persoonlijke inbreng. Zodoende kunnen we de schepenoorkonden terzijde laten bij deze zoektocht. De schepenprotocollen bieden meer kans op succes. Hier hadden de scribenten meer speling en konden zij persoonlijke aantekeningen toevoegen die bij de uitwerking van de grossen niet werden opgenomen of werden weggelaten. Onze identificatie van Wouter Knijf met hand Waalre E bijvoorbeeld steunt onder meer op de opgave van schepenen in het Waalrese schepenprotocol uit 1511/14, waarin de schrijver zich als '*ego*' identificeert met een van de zeven

⁷ De handen Oedenrode J en Oedenrode K.

schepenen.⁸ Bij het nagaan van de combinaties van namen in alle schepenopgaven waar- bij de schrijver aanwezig was, konden we meerdere schepenen wegstrepen. Ten slotte bleef Knijf over. Ook de Veghelse klerk Jan van Tillaer en de Maaslandse secretaris Aert van Kelst werden op basis van dergelijke aantekeningen geïdentificeerd met respectieve- lijk hand Veghel A en Lithoijen A.

Daarnaast kon een schrijver als tussenpersoon optreden in een rechtshandeling.⁹ De precieze achtergrond hiervan is niet bekend, maar mogelijk bood de tussenkomst van de secretaris uit hoofde van diens ambt aanvullende rechtszekerheid. Tevens vinden we deze constructie geregeld bij transporten waarbij (veelal geestelijke) instellingen of onmondige kinderen de ontvangende partij vormden. Een voorbeeld hiervan treffen we aan in een Helmondse akte uit 1479, waar sprake is van een verkoop '*michi Lamberto tot beboeff rectoris van den altaer van sinte Katbelinen*'.¹⁰ Vanwege de interne aard van de schepenprotocollen bleef de vermelding van de secretaris als tussenpersoon meestal beperkt tot '*mih?*', soms in combinatie met de voornaam. Meer informatie is dan noodzakelijk om de naamsver- melding te kunnen aanvullen. Bij het bovengenoemde voorbeeld uit Helmond bevatte een akte uit 1470 de naam '*Lambert Tyelmans, secretaris der staf*'.¹¹ Omdat er slechts één schrijfhand actief was in het Helmondse schrijfcentrum gedurende de jaren zeventig, hand Helmond S, ligt het in de lijn der verwachting dat deze toebehoort aan Lambert Tyelmans. In enkele gevallen waarin de grosse van de rechtshandeling bewaard is gebleven, blijkt dat bij het munderen van de minuutakte de naam van de tussenpersoon volledig werd uitgeschreven. Hierdoor is een betrouwbare identificatie van de schrijfhand uit de minuut mogelijk. Dit is het geval bij een Oisterwijkse akte uit 1537. In de minuutakte is sprake van de overdracht van een erfpacht '*michi ad opus Adriani, filii quondam Corneliss. van Gorcum*'. In de grosse is dit uitgewerkt tot '*Willemen van der Bruggen tot beboeff Adriaens, soon wiilen Corneliss. van Gorcum*'.¹²

Hoewel we hierboven vraagtekens hebben gezet bij de waarde van historische ver- meldingen van klerken, moeten we deze houding enigszins nuanceren wanneer het lokale administratieve bronnen voor intern gebruik betreft. De naam van een pachter in officiële overheidsadministratie toont slechts het bovenste deel van de hiërarchie en dient bijge- volg met voorzichtigheid te worden gebruikt. Indien echter in lokale documenten een persoon als schrijver wordt vermeld die een actieve rol speelt in en bij rechtshandelingen, kunnen we met meer vertrouwen beweren dat hij daadwerkelijk schrijfactiviteiten uit- voerde, en niet slechts een tussenpersoon was. Uiteraard is dit per geval nog afhankelijk van de omvang van het schrijfcentrum en het personeelsbestand. Wanneer een schepen- bank gedurende meerdere jaren slechts door één klerk wordt bediend, is het aannemelijk

⁸ Eindhoven, RHC, ORA Waalre, inv. nr. R. 56, fol. 8v, 11r, 11v en 14r. De schepennamen zijn gedurende de vier jaar hetzelfde gebleven, zodat hier geen sprake kan zijn geweest van een jaarlijkse wisseling.

⁹ Dit is bijvoorbeeld veelvuldig het geval te 's-Hertogenbosch. Van Synghel, *Actum*, 151.

¹⁰ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3797, p. 109.

¹¹ Biografie nr. 114. Daar de akte van 1470 is opgenomen in het schepenprotocol over de jaren 1481-1484, en een soortgelijke akte op de eraan voorafgaande folia op 1482 is gedateerd, is het mogelijk dat de optekening aan het begin van de jaren tachtig heeft plaatsgevonden. Voor de bewijsvoering maakt dit echter niet uit.

¹² Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 241, fol. 6v. Oorkonde nr. 2825.

dat dit de persoon is die op dat moment als schepenklerk of secretaris in de bronnen optreedt. Deze situatie zien we bij de meeste kleinere schrijfcentra binnen de Meierij: een meervoudige bezetting kwam vrijwel uitsluitend bij de grotere schrijfcentra voor. Zo weten we uit contracten in de Bossche schepenprotocollen dat Henrick Muydekens in 1449 en 1456 van de erfsecretaris van Maasland de schrijfambten van Lith, Kessel, Maren, Berlicum en Rosmalen heeft gepacht.¹³ De paleografische analyse biedt hier een suggestie: er is één schrijfhand die in meer dan één van deze plaatsen aangetroffen is, namelijk Maren B, in Maren en Berlicum. Van grotere waarde voor de identificatie is een optekening in de hertogelijke vonnisboeken uit 1466. Hierin is een oorkonde uit Berlicum gekopieerd die door inwoners van het dorp ‘*voir ons scepenen voirs. ende voir Henrick Muyken, onsen gesworen clerc*’. aan deze schepenen was overhandigd.¹⁴ Gedurende de jaren vijftig is slechts één hand in Berlicum aangetroffen: de hierboven genoemde hand Maren B. Het is bijgevolg zeer aannemelijk dat achter deze schrijfhand de persoon Muydekens schuil gaat. Met deze methode hebben we een klein aantal schrijfkrachten kunnen identificeren.

Bovenstaande methoden leunen sterk op de aanwezigheid van schepenprotocollen en zijn bijgevolg onbruikbaar voor de veertiende eeuw. We hebben echter een methode tot onze beschikking die voor deze periode uitkomst kan bieden. Voor 's-Hertogenbosch is de waarde van deze methode reeds aangetoond door Van Synghel. Hiervoor vergelijken we de schrijfproducten van de plattelandsklerken met die van notarissen. Cruciaal hierbij is het notariële onderschrift. Hierin diende de notaris namelijk te vermelden of de oorkonde eigenhandig (*manu propria*) of door een ander (*manu alterius*) was geschreven. Bovendien diende het onderschrift bij regelgeving altijd door de notaris persoonlijk te zijn geschreven.¹⁵ Reeds in zijn proefschrift over het Meierijs notariaat heeft Van den Bichelaer gewezen op de sterke verwevenheid tussen het notarisambt en andere schrijfactiviteiten.¹⁶ Hiervoor brengt hij verschillende voorbeelden waarin klerken met een notariële admissie werkzaamheden verrichtten voor dorpssecretarieën of hier de schrijfambten van bezaten. Verder onderzoek naar de schrijfhanden van deze notariële schrijvers leverde nog eens een aanzienlijk aantal positieve resultaten op. De namen van maar liefst zes van de zeven geïdentificeerde veertiende-eeuwse schrijfhanden zijn op basis van hun notariële activiteit achterhaald, terwijl in totaal 21 schrijvers aan de hand van deze methode zijn geïdentificeerd.

1.2. Identificaties

Op basis van de paleografische analyse uit hoofdstuk II zijn in totaal 401 schrijfhanden aangetroffen in de Meierij, zoals hieronder in Tabel IV.1 weergegeven. Dit aantal loopt op mettertijd, waarbij in de eerste helft van de zestiende eeuw dubbel zoveel schrijvers zijn aangetroffen dan in de gehele veertiende eeuw. Deze flinke stijging heeft voornamelijk plaats in de vijftiende eeuw. Wanneer we deze ontwikkeling afzetten tegen die

¹³ 's-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1219, fol. 336v; R. 1227, fol. 475r. Zie ook Van der Heijden, *Berlicum* II, 432.

¹⁴ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 529, fol. 108v.

¹⁵ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 275.

¹⁶ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 145-150.

van de schrijfactiviteit, kunnen we deze groei verklaren als het resultaat van schaalvergroting. De toenemende productie van oorkonden werd gevolgd door een toename van het aantal scribenten. Bovendien verschenen gedurende de late veertiende en vijftiende eeuw de eerste tekenen van schrijfwerkzaamheden bij een flink aantal kleinere schepenbanken. Ons beeld wordt echter vertroebeld door de gebrekkige overlevering uit de eerste decennia, zodat we in veel gevallen pas in de vijftiende eeuw meerdere stukken aan één scribent kunnen toeschrijven. Daarentegen volgde het aantal scribenten na de vijftiende eeuw niet de ontwikkeling van de zestiende eeuw. We kunnen dit verklaren vanuit de ontwikkeling van het administratieve netwerk in de Meierij. Immers, zodra bij een schepenbank een schrijfcentrum was gevestigd en dit centrum actief was, verdween het niet zomaar in tijden van laagconjunctuur. Dit vertaalde zich mogelijk in een afname van het aantal documenten dat van een schrijfhand bekend was. De opvallende stijging in Oisterwijk is zodoende uit te leggen aan de hand van de nieuwe schrijfbambten die in de eerste decennia van de zestiende eeuw door de Rekenkamer werden uitgegeven. Hierdoor werd het monopolie van de Oisterwijkse schrijvers opengebroken en kregen anderen de gelegenheid om zich ten dienste van een lokale schepenbank te stellen. De daling in het kwartier Kempenland in diezelfde tijd is te verklaren door de aanwezigheid van enkele schrijvers die een dienstverband van verschillende decennia kenden, zoals de Oirschotse Cornelis Smeeds en Jan Rutgers van Kerckoele).

De geografische verdeling van de scribenten loopt ook niet in de pas met de aantallen overgeleverde originelen. Terwijl uit Kempenland het grootste aantal originelen bekend is, bijna een kwart meer dan in Peelland, kende dat laatste kwartier de meeste scribenten. Dit zal voornamelijk verband houden met de omvang van elk van de kwartieren. Peelland was immers het grootste kwartier van de Meierij, en omvatte meer schepenbanken dan Kempenland (23 tegenover 14). Daarnaast kenden Kempenlandse schrijvers, in het bijzonder de Oirschotse, veelal een langdurige carrière. Alleen in de veertiende en vijftiende eeuw al waren er vijf scribenten met een carrière van meer dan 15 jaar, in enkele gevallen zelfs van 41 jaar. In Peelland daarentegen is een groot aantal handen aangetroffen waarvan gedurende slechts enkele jaren een schriftelijke nalatenschap bekend is. Het lagere aantal Maaslandse scribenten is wel weer conform verwachting: in tweeënhalve eeuw zijn er 52 bekend, het laagste aantal in de Meierij. De slechte overlevering van materiaal uit dit kwartier is hier voor een groot deel debet aan.

Tabel IV.1. Het aantal schrijfhanden en identificaties per eeuw, opgedeeld per kwartier.

	<i>Totaal aantal schrijfhanden</i>				<i>Totaal aantal identificaties</i>			
	1301- 1400	1401- 1500	1501- 1550	Totaal	1301- 1400	1401- 1500	1501- 1550	Totaal
Kempenland	24	40	32	96	3	6	16	25
Maasland	15	21	18	54	1	3	10	14
Oisterwijk	22	57	56	126	4	12	29	45
Peelland	17	54	57	125	1	12	30	43
Totaal	78	172	151	401	9	33	85	127

Uit dit totale bestand is van 127 schrijfhanden (31,8%) de identiteit achterhaald. Het is niet verrassend dat ook dit aantal zeer ongelijk verdeeld is over de verschillende eeu-

wen. Negen identificaties betreffen schrijfhanden uit de veertiende eeuw, 33 uit de vijftiende, en 85 uit de zestiende eeuw.¹⁷ Zoals hierboven aangegeven steunen de veertiende-eeuwse identificaties bij gebrek aan andere bronnen vrijwel volledig op vergelijkingen met notariële grossen. Bijgevolg zijn de resultaten voor die jaren erg beperkt, en bovendien ook gekleurd. De opvallende stijging in het aantal identificaties tussen de vijftiende en de zestiende eeuw (van 18,6% naar 56,6%) is niet alleen het gevolg van schaalvergroting, maar ook van een toename van aanwijzingen. Zo stijgt het aantal oorkonden met een signatuur van 3% naar 12%, en bijna de helft van de bewaarde reeksen met schepenprotocollen beginnen in de zestiende eeuw.¹⁸ Geografisch wijkt de verdeling van de geïdentificeerde scribenten weinig af van die van de schrijfhanden. Uit het kwartier Oisterwijk zijn meer scribenten geïdentificeerd dan uit Peelland. Dit verschil is echter niet significant, en zal eerder een gevolg zijn van een lokale gewoonte waardoor Oisterwijkse scribenten meer persoonlijke informatie hebben nagelaten.

Gezien de geografische en chronologische spreiding van de schrijfhanden is het niet wenselijk om hier een volledige lijst te geven van alle geïdentificeerde schrijfhanden en de bijbehorende personen. Hiervoor verwijzen wij naar bijlage 6 met biografieën, waar de bewijsvoering voor iedere hand is uitgewerkt.

1.3. Foutieve identificaties

In de afgelopen decennia hebben verschillende auteurs uitspraken gedaan over de identiteit van scribenten. Hier zitten onvermijdelijk foutieve identificaties tussen, veroorzaakt door een te klein of te eenzijdig bronnencorpus, of door een verkeerde methodologie. Op basis van het paleografische onderzoek en een nadere verificatie van de bewijsvoering hebben we verscheidene casussen kunnen rechtzetten. Deze worden hieronder besproken.

In navolging van De Visser beweerde Coenen dat de twee oudst bekende secretarissen Henrick van den Borchecker en Aert die Vriese waren. De laatste zou tezelfdertijd tevens kapelaan en notaris zijn geweest.¹⁹ Bij nadere analyse blijkt de bewijsvoering niet overtuigend. Er is geen aanleiding om Van den Borchecker te vereenzelvigen met een schrijfkraft: de bronvermelding verwijst slechts naar een akte waarin hij een van de partijen is. De identificatie van Die Vriese (Die Vryeze) is gebaseerd op een tussen de heer van Boxtel en de brouwers en tappers binnen de heerlijkheid opgestelde verzoeningsakte. Deze werd opgetekend '*voir notarius als heeren Aert die Vryeze, capellaen tot Boxel*'.²⁰ De hand die het document opstelde, is volgens De Visser dezelfde als de schrijver van de schepenprotocollen in diezelfde jaren. Aldus zou De Vriese als *notarius*, openbaar schrijver, de schepenbank hebben gediend. De paleografische overeenkomst tussen dit document

¹⁷ Veertien schrijvers hadden een carrière die zich in twee eeuwen afspeelde. Deze zijn, op basis van de meerderheid van hun arbeidsjaren, ingedeeld bij een van de drie aantallen.

¹⁸ Er zijn 55 signaturen gevonden in de 1895 vijftiende-eeuwse oorkonden, wat uitkomt op 2,9%. Voor de zestiende-eeuwse oorkonden zijn dit er 109 op 906, wat uitkomt op 12,0%. Voor de schepenprotocollen, zie Tabel III.7.

¹⁹ De Visser, *Boxtel*, 192.

²⁰ Oorkonde nr. 2229.

en de schepenprotocollen is inderdaad juist. Toch is er geen bewijs dat de *notarius* verantwoordelijk is geweest voor de mundering. In de tekst staat allereerst dat er van de oorkonde twee grossen zijn vervaardigd, zodat uitgesloten is dat de stukken tijdens de rechtshandeling zijn vervaardigd.²¹ Daarnaast is de vereenzelviging van *notarius* met notaris en openbaar schrijver te voorbarig. Indien De Vriese een openbaar notaris zou zijn geweest, zou het in de lijn der verwachting hebben gelegen dat hij de akte als notarieel instrument zou hebben opgesteld. Nog belangrijker is het feit dat we de hand van de grosse kunnen toeschrijven aan de Boxtelse secretaris Andries van Zandvliet (hand Boxtel E). Vermoedelijk zal Van Zandvliet de twee oorkonden hebben gemundeerd op basis van een concept van De Vryeze.²²

Een tweede misvatting begon bij een uitspraak van Melssen, die in de inleiding tot zijn register op het Eindhovense schepenprotocol van 1509/11 beweerde dat de schrijfhanden in deze band ‘een grote overeenkomst’ vertonen met die van het schepenprotocol van Oerle uit 1509. Aangezien de namen van de scribenten aan het begin van het Oerlese protocol vermeld staan, suggereerde Melssen dat ook te Eindhoven de klerken Cornelis Smeeds, Jaspas van Esch en Wouter Knijf werkzaam waren.²³ Deze overeenkomsten blijken bij nadere analyse aanzienlijk tegen te vallen, maar Van den Bichelaer nam deze voorzichtige waarneming over en formuleerde vervolgens dat ‘volgens Melssen’ de drie genoemde heren secretaris in Eindhoven waren.²⁴ Geen van de drie schrijvers is in Eindhoven werkzaam geweest. Eveneens opperde Van den Bichelaer de mogelijkheid dat notaris Godefridus Investiti secretaris van Helmond is geweest in de laatste jaren van de veertiende eeuw, als voorganger van Peter van der Straten.²⁵ De hand van Investiti is echter niet aangetroffen in de Helmondse schepenoorkonden uit de laatste twee decennia van de veertiende eeuw; dit vermoeden kan bijgevolg ontkracht worden.

In zijn geschiedenis van Helmond geeft Frenken de naam van Lambert Jan Deckers als oudst bekende secretaris van de stad.²⁶ Het ontbreken van een bronvermelding maakt het controleren van deze uitspraak onmogelijk, maar uit de schepenprotocollen blijkt een andere naam: de hierboven genoemde Lambert Tyelmans.

1.4. Ongeïdentificeerde scribenten

Een aparte categorie schrijvers betreft de personen die volgens de bronnen verantwoordelijk zijn geweest voor de vervaardiging van documenten, of wiens naam verwijst naar een beroep als schrijver. Aangezien deze mensen voor zover bekend niet structureel actief zijn geweest als schrijver en de overlevering in de meeste gevallen slecht is, is het

²¹ Oorkonde nr. 2229: ‘*soe zijn van deser uitspraken twee brieve in franciën geschr. alleens sprekende van worde tot worde*’

²² Een identieke situatie heeft plaats in 1495 te Oirschot. Een schikking tussen het kapittel van Oirschot en de inwoners van de vrijheid werd opgetekend in aanwezigheid van ‘*Cornelis Smeeds als notariisse*.’ Desondanks is de grosse overduidelijk niet in Smeeds’ hand. Eindhoven, RHC, Gemeentebestuur Oirschot en Best, inv. nr. 2495.

²³ Melssen, *Register*, 3.

²⁴ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, biografieën 118 en 126.

²⁵ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, biografie 199.

²⁶ Frenken, *Helmond* I, 305.

niet mogelijk gebleken hen aan schrijfhanden te koppelen. Desalniettemin toont hun bestaan aan dat er verscheidene andere personen zijn geweest die zich met schrijftaken inlieten, en dat er mogelijk andere kringen hebben bestaan waar men documenten kon laten vervaardigen.

In de oudste Eindhovense stadsrekening, over de jaren 1437/8, is sprake van een drietal personen die betaald werden voor schrijfwerk, namelijk Heinric Losen, heer Peter Jacobs en heer Ghisebrecht Gobbelens. Zij zijn verder niet te achterhalen; Melssen vermoedde dat de twee met 'heer' aangeduide geestelijken mogelijk kapittelschrijver of notaris zouden kunnen zijn.²⁷ In de stadsrekening over 1555/6 is eveneens sprake van een drietal personen dat betaald werd voor schrijfwerk. Dit zijn heer Marcus, Jan Frans van Waelre en Peter Niclaess.²⁸ Tenminste één hiervan kunnen we nader kunnen identificeren: Jan, de zoon van secretaris Frans van Waelre.²⁹

Bij het zoeken naar kandidaten voor schrijfkraften hebben auteurs in het verleden aandacht besteed aan de achternamen. Zo maakte Coenen melding van een Wolterus den Scriver, die in 1452 ten overstaan van Bossche schepenen een schuld afloste uit naam van Baudewinus, rentmeester van Heeze en Leende.³⁰ Hoewel er geen direct bewijs is dat deze Wolterus schrijftaken voor deze plaatsen uitvoerde, duidt zijn rol als tussenpersoon mogelijk wel op betrokkenheid bij de ambtenarij van de twee dorpen. Lastiger wordt het bij een achternaam als De Clerk. Dit kan immers zowel op een geestelijke als een scribet slaan. Bij personen als Anthonis die Clerc, schepen van Sint-Oedenrode (1446), en '*Willelm die was Roefs soen van Endoven, clerke*' (1339), is het daarom onmogelijk om een eventuele schrijfcarrière te reconstrueren.³¹ In de eerstgenoemde casus kunnen we in ieder geval uitsluiten dat we met de schrijver van de oorkonde te maken hebben; deze is namelijk al bekend.³²

2. Prosopografische analyse

Op basis van deze identificaties is de levensloop van de 127 scribenten gereconstrueerd. De literatuur over dit onderwerp is nog niet zeer rijk. De proefschriften van Bijserveld, Schuttelaars en Van den Bichelaer hebben zich al eerder gewaagd op het terrein van de Brabantse prosopografie. De door hen opgestelde biografieën, in het bijzonder die van de laatstgenoemde, steunen voornamelijk op registraties in de Bossche schepen-

²⁷ Melssen, 'Het bewaard gebleven deel van de borgemeestersrekening van Eindhoven', 67.

²⁸ Eindhoven, RHC, Gemeentebestuur Eindhoven, inv. nr. 341, fols. 6r en 15v.

²⁹ Zie biografie 120. De identiteit van heer Marcus is niet zeker; mogelijk is dit Marcus van Wittlich alias Zell, die tussen 1530 en 1531 het personaat van Waalre en Valkenswaard bezit. Bijserveld *Laverend*, biografie nr. 3808*.

³⁰ Coenen, *Heeze en Leende*, 53, met verwijzing naar een contract in de schepenprotocollen van 's-Hertogenbosch: 's-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1222, fol. 119r. Wolterus wordt in 1475 nog genoemd in de hertogelijke audienciersrekeningen als ontvanger van een sauvegarde. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 20782, fol. 15r: '*Item van eender salvegardien voer Wouteren Scruer woenende te Heeze. Datum XXV^{te} iunii anno LXXV, gef. Brugman. Ontfaen enen riider valet VI s. IX d. gr.*'

³¹ Oorkonden nrs. 1568 en 2389.

³² Het betreft hand Oedenrode E, geïdentificeerd met Henrick van Gerwen.

protocollen, kerkelijke bronnen, en op lokaal-historische of genealogische publicaties. In dit onderzoeksveld blijken de academische en recreatieve geschiedbeoefening complementair te zijn. De resultaten van het Noord-Brabantse genealogische onderzoek vandaag de dag zijn omvangrijk. Tijdschriften als *De Brabantse Leeuw* bieden waardevolle overzichten van familieverbanden en afstammingsreeksen van verschillende van de in deze studie onderzochte personen. Daarnaast is een grote hoeveelheid informatie beschikbaar gekomen met de ontsluiting van verschillende reeksen lokale schepenprotocollen. Desalniettemin wordt de genealoog-historicus geconfronteerd met vele uitdagingen in het ordenen van biografische informatie en het reconstrueren van een prosopografie. Hoppenbrouwers heeft uitgebreid stilgestaan bij de methodologische problematiek van historisch verwantschapsonderzoek.³³ Zonder een degelijke bevolkingsadministratie, consistentie in de naamgeving van personen in de beschikbare bronnen, of unieke persoonlijke *identifiers* – zoals het hedendaagse BSN-nummer – zijn veel identificaties niet altijd te controleren en zodoende slechts tot zekere hoogte waarschijnlijk.

2.1. *Afkomst en aard van de scribenten*

2.1.1. *Herkomst*

Voor de herkomst van de Meierijse scribenten hebben we ons voornamelijk gebaseerd op de lokalisering van de (groot)ouders en verwanten, zoals deze naar voren komt uit de hierboven genoemde bronnen. Hierin wordt vrijwel nooit de woonplaats aangegeven; het is echter wel mogelijk om op basis van het goederenbezit een indicatie te geven waar de familie het meest gevestigd was.³⁴ Veelal was dit ook de plaats waar zij woonachtig waren. Voorzichtig zijn we met herkomstnamen: deze zijn niet zonder meer als bewijsvoering aangewend. Na verschillende generaties verwerden deze namen veelal tot vaste familienamen, zonder enige reële band met de plaats van herkomst. Het toevoegen van een herkomstplaats achter de eigenlijke familienaam, wat vrij gewoon was onder notarissen, zien we bij de dorpsschrijvers bijna nooit.³⁵

Uit deze gegevens blijkt dat van de 78 scribenten (67,2%) van wie dergelijke gegevens bekend zijn, er 63 afkomstig waren uit de plaats waar zij werkzaam waren.³⁶ Het merendeel van de schrijvers was dus ‘inheems’. Van de vijftien personen die uit een andere plaats afkomstig waren, kwamen er drie niet verder dan 0-10 km van hun werkplaats. Bij vijf was dit 11-20 km, bij één 21-30 km, en nog twee kwamen van 31-40 km afstand. De meeste scribenten die hun nering in een andere plaats vonden, waren afkomstig uit het kwartier Oisterwijk. Dit was tevens het kwartier met de meeste schrijvers van buitenaf. Hier zit enige overlap: in drie van de vijftien gevallen was de scribent afkomstig uit hetzelfde kwartier. De opvallendste uitheemse scribent waren Eloy (Sluwaer) van Gistel en Gerard Nouts. Zij waren afkomstig uit Vlaanderen, maar wisten elk in Peelland een

³³ Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 153.

³⁴ Vgl. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 153.

³⁵ Van den Bichelaar, *Het notariaat*, 71-72.

³⁶ Bij scribenten met activiteit in meer plaatsen is gekozen voor de locatie van de vroegste schrijffactiviteit.

schrijfbijt te bemachtigen, alsook een huwelijkspartner. Deze geografische spreiding komt overeen met de herkomst van de Meierijsse notarissen en Noordbrabantse pastoors: ook zij kwamen grotendeels uit de eigen regio.³⁷

2.1.2. Sociaaleconomische positie en verwantschap

Hoewel sociale status en klasse lastige concepten zijn om eenduidig uit de bronnen te distilleren, achten we het mogelijk langs indirecte weg hier uitspraken te kunnen doen. Financiële gegevens, zoals de belastingzettingen uit 's-Hertogenbosch rond 1500,³⁸ zijn nauwelijks voorhanden, waardoor het indelen op basis van vermogen of inkomen niet mogelijk is. Ook de omvang van het grondbezit of de ligging van het woonhuis zijn lastige indicatoren om op waarde te beoordelen. Vermeldingen van beroepen van scribenten of hun ouders zijn ook zeer zeldzaam.³⁹ Bijgevolg hebben we ons voornamelijk gericht op de uitoefening van publieke ambten in de eerdere generaties. Niet alleen werden bestuurlijke ambten in de dorpen voornamelijk bekleed door leden van het patriciaat, ook ver-eiste de uitoefening ervan een regulier inkomen dat hoog genoeg was om zich van de dagelijkse arbeid te kunnen vrijmaken. Van de bovengenoemde 78 scribenten bleken er minstens 40 (51,8%) afkomstig te zijn uit een familie waarvan leden dergelijke functies hebben bekleed. Dit zijn voornamelijk schepenen geweest. In tegenstelling tot rijke leden uit de middenklasse, die veelal als enige lid van hun familie in aanmerking kwamen voor dit ambt, komen de namen van de meer elitaire families herhaaldelijk voorbij in de schepenlijsten. Zo hadden de grootvader, vader, en broer van Lucas van Houthem allen zitting in de schepenbank, de eerste te Schijndel, de andere twee te Sint-Oedenrode. Hetzelfde is te zien bij de Oisterwijkse patriciaatsfamilie Van der Elst, waar de grootvader, vader, broer, en neef van secretaris Jacob van der Elst in de vijftiende eeuw deel uit maakten van de schepenbank, meermaals ook als president-schepen. Jacob zelf had ook enige malen zitting in de bank. De hogere functie van schout kwam ook enige malen voor, hoewel zelden in de eigen ascendentie. Zo was de schoonvader van Jan Yewaen van den Hoevel aan het begin van de zestiende eeuw schout van Tilburg en Goirle, evenals diens vader. Jonkvrouw Anna van Baexem, echtgenote van de Somerense secretaris Berthout van Kessel, zal familie zijn geweest van de Bossche laagschout, heer Jan van Baexem. Een broer van de betovergrootvader van Laureys Eynthouts was in 1391 schout van Helmond geweest. De vader van Gevert van Doerne was een natuurlijke zoon van de heer van Deurne. In één geval was er sprake van een invloedrijke voorouder in de geestelijke hiërarchie. Laureys van Baest was de kleinzoon van de Oirschotse kapittel-deken Ansem van Baest via diens natuurlijke zoon Jacob.

De schrijvers die niet tot de bestuurlijke families uit de dorpsgemeenschap behoorden, hadden veelal een lange voorgeschiedenis in het dorp. Zij behoorden waarschijnlijk tot de goede middenklasse. Dit gold bijvoorbeeld voor de familie Hoppenbrouwers uit Oirschot.

³⁷ Van den Bichelaar, *Het notariaat*, 71-73. Bijsterveld, *Laverend*, 95-105

³⁸ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 281-289.

³⁹ Vgl. Schuttelaars, *Heren van de raad*, 315-320. Slechts van Jan Lombarts (nr. 79) is bekend dat hij lakenkoper was.

Drie schrijvers (2,2%) kwamen voort uit een onwettige verbintenis en waren zodoende natuurlijke kinderen.⁴⁰ Bastaardij was een sociaal geaccepteerd verschijnsel in de middeleeuwse Meierij en betrof elke boreling die niet verwekt was binnen een wettig huwelijk. Hiertoe behoorden allereerst kinderen wier ouders eenvoudigweg niet gehuwd waren: deze kinderen konden naderhand middels een huwelijk alsnog worden gewettigd. Problematischer was een onwettige geboorte wanneer er zwaarwegende redenen waren waarom de ouders nooit gemeenschap hadden mogen hebben. Dit was bijvoorbeeld het geval bij incest, of wanneer een van de ouders een geestelijke was. Drie van de vijf bekende onwettig geboren Meierijsche scribenten hadden een priester als vader. Ondanks het frequente voorkomen en de sociale acceptatie waren bastaardkinderen onderhevig aan discriminerende wetgeving.⁴¹ Zo waren onwettige kinderen uitgesloten van de meeste publieke ambten, en bij overlijden zonder wettig nageslacht vielen hun goederen toe aan de landsheer. Zij werden als wettige kinderen van de moeder beschouwd, daar een moeder geen bastaarden kon verwekken. De vader moest echter het kind als het zijne erkennen, wat niet altijd zonder slag of sloot ging.⁴² Voor mensen met ambities kon bastaardij, of het vermoeden daartoe, een belemmering vormen voor hun carrière. Twee scribenten, Cornelis Smeeds en Joost van der Haghen, betitelden zich daarom als wettige zonen nadat hun vaders zich op latere leeftijd hadden laten wijden. Bastaardij hoger in de ascendentie lijkt geen belemmering te zijn geweest. Bij Otto van Bruheze, kleinzoon van een investiet van Lithoijen, Gevart van Doerne, kleinzoon van de heer van Deurne, noch bij Laureyns van Baest, kleinzoon van een Oirschotse kapitteldeken, zijn redenen om aan te nemen dat zij hun levens vanuit een minder fortuinlijke positie begonnen.

Het is geen verrassing dat familiebanden een belangrijk onderdeel van het netwerk van scribenten vormden. Hoewel de meeste schrijfsambten niet erfelijk waren, slaagden opeenvolgende generaties er regelmatig in hun greep erop te behouden. Dit kwam voornamelijk in het kwartier Oisterwijk voor, waar de families Van Dusel, Lombarts, Otten, Van Tulden, en Van Zandvliet voor verschillende schrijfscentra twee opeenvolgende schrijvers leverden. In Tilburg vinden we achtereenvolgens drie leden van de familie Zwijsen. In de andere kwartieren is de familie Van Esch het vermelden waard, waarvan twee leden het Oirschotse schrijfscentrum bemanden, de familie Van Waelren, die Eindhoven van twee secretarissen voorzag, en de familie Van Heessel, die vanaf 1520 het schrijfsambt van Peelland bezat. Breiden we het kader uit met aangetrouwde familieleden, dan zien we de schoonzonen van Dirck Otten en Joest van den Berch in respectievelijk Hilvarenbeek en Helmond de schrijfsambten overnemen.

De resultaten van het onderzoek naar de herkomst en sociale status van de scribenten wekken weinig bevreemding op. Dorpsschrijvers werkten veelvuldig samen met het patriciaat en hadden toegang tot de vertrouwelijke stukken en de financiële middelen van het dorpsbestuur. Voor een dergelijke positie koos men liever een bekende, bij voorkeur uit de eigen kring.

⁴⁰ Biografieën nrs. 1, 23, en 38.

⁴¹ Godding, *Le droit privé*, 115-116. Bijsterveld, *Laverend*, 133.

⁴² Zie Adriaenssen, 'Brabantse bastaarden', voor verschillende voorbeelden van dergelijke conflicten en rechtszaken.

2.1.3. *Stand*

Evenmin verwonderlijk is het aantal scribenten met een geestelijke carrière. Het woord ‘klerk’ is afgeleid van het Latijnse *clericus*, waarmee van oudsher een geestelijke werd bedoeld. Omdat oorspronkelijk het merendeel van het schrijfpersoneel onder de geestelijkheid werd gevonden, kreeg de term in de latere Middeleeuwen de bijbetekenis van ‘schrijver’. De kerkelijke hiërarchie kende zeven rangen, te weten *clericus*, *ostiarus*, *lector*, exorcist, acoliet (de lagere wijdingen), subdiaken, diaken en priester (de hogere wijdingen).⁴³ De drempel om toe te treden tot de geestelijkheid lag erg laag.⁴⁴ De eerste rang kon al vanaf een leeftijd van zeven jaar worden behaald, na ontvangst van de tonsuur.⁴⁵ Dit bood verschillende voordelen. Om bij kerkelijke instellingen, waaronder ook de universiteiten vielen, onderwijs te mogen volgen, was een geestelijke rang noodzakelijk.⁴⁶ Het notariaat bleef, ondanks beïnvloeding door overheidsinstellingen sinds de Bourgondische tijd, nog tot de zestiende eeuw een hoofdzakelijk kerkelijk ambt en verkreeg het leeuwendeel van de schrijfactiviteit uit rechtshandelingen die tot het canonieke recht behoorden.⁴⁷ Daarnaast kon een clericus rekenen op bescherming door de kerkelijke autoriteiten wanneer hij in een proces verwikkeld raakte. Als geestelijke kon hij niet voor een wereldlijke rechtbank worden gedaagd (het zogenoemde *privilegium fori*). Pas vanaf de rang van subdiaken mocht een geestelijke een beneficie met zielzorg ontvangen; hij werd dan ook geacht om de gelofte van kuisheid te onderhouden. Binnen de onderzoekspopulatie hebben we 50 schrijvers met een kerkelijke wijding geïdentificeerd, ongeveer 40% van het totaal. Dit aantal staat in Tabel IV.2 uitgewerkt.

Tabel IV.2. Het aantal schrijfkrachten met een geestelijke wijding.

	1301-1400		1401-1500		1501-1550		Totaal
	<i>Lagere wijding</i>	<i>Hogere wijding</i>	<i>Lagere wijding</i>	<i>Hogere wijding</i>	<i>Lagere wijding</i>	<i>Hogere wijding</i>	
Kempenland	3/3	-/3	-/6	1/6	4/16	1/16	9/25 (36,0%)
Maasland	-/1	-/1	-/3	-/3	1/10	2/10	3/14 (21,4%)
Oisterwijk	3/4	1/4	2/11	4/11	12/30	1/30	23/45 (51,1%)
Peelland	1/1	-/1	2/12	3/12	5/30	5/30	16/43 (37,2%)
Totaal	7/9 (77,8%)	1/9 (11,1%)	4/32 (12,5%)	8/32 (25%)	22/86 (25,6%)	9/86 (10,4%)	50/127 (40,1%)

⁴³ Bijsterveld, *Laverend*, 232.

⁴⁴ Swinges, ‘Student education’, 200-201.

⁴⁵ Bijsterveld, *Laverend*, 231.

⁴⁶ Swinges, ‘Student education’, 200-202.

⁴⁷ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 27, 56 en 81-84.

* Het getal achter de slash is het totaal aantal geïdentificeerde scribenten voor dat kwartier in die eeuw; het getal ervoor is het aantal scribenten met die wijding. Van de vier geïdentificeerde Oisterwijkse klerken uit de veertiende eeuw hebben er dus drie een lage wijding (zij zijn *clerici*), de vierde is een priester.

Voor de tabel is primair gebruik gemaakt van de biografische aantekeningen en de daarin vermelde aanwezigheid van geestelijke ambten en aanduidingen. Wanneer van een persoon geen aanwijzingen bekend zijn dat hij een geestelijk ambt heeft vervuld, maar hij wel een universitaire studie heeft gevolgd, is hij ondergebracht in de kolom van de lagere wijdingen, onder *clericus*. Een bijzonder aspect van de tabel is dat de spreiding van de in de bronnen vermelde wijdingen aan de uiteinden van de carrièreladder liggen. De scribenten uit de geestelijke kringen waren hetzij *clerici*, hetzij priesters. Het is moeilijk voor te stellen dat er geen religieuzen met tussenliggende graden betrokken zijn geweest bij administratieve werkzaamheden. Desondanks kunnen we er een mate van pragmatiek in herkennen. Voor een groot deel van de geestelijken was de wijding tot *clericus* slechts aantrekkelijk vanwege de hierboven genoemde carrièremogelijkheden en juridische status. Wanneer iemand daadwerkelijk gemotiveerd was om zich op te werken binnen de kerkelijke hiërarchie, zal hij uiteindelijk de priesterwijding hebben ontvangen. Ook in het notariële milieu waren deze twee standaandauidingen het meest voorkomend.⁴⁸

Het aantal geestelijken onder de geïdentificeerde scribenten nam af mettertijd. Dit kunnen we niet zomaar uitleggen als een laïcisatie van het Meierijse schrijfspersoneel: de notaris-*clerici* hadden in de praktijk al een leven dat nauwelijks afweek van dat van leken, en de universitair geschoolden waren officieel ook lid van de geestelijkheid. Daarnaast daalde het aantal geestelijken met een hoge wijding niet significant ten opzichte van het aantal lagere geestelijken. Ook zien we in schrijfcentra waar het notariaat een sterk monopolie op de bestuurlijke schrijfactiviteit had het aantal betrokken geestelijken pas vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw significant afnemen. We zouden dus beter kunnen spreken over een proces van ‘denotarialisatie’.

2.2. Opleiding

Oorspronkelijk zullen aan de vaardigheden van de dorpsschrijvers weinig eisen zijn gesteld. Kennis van het Latijn, bekendheid met het lokale recht, en ervaring met het opstellen van akten waren de belangrijkste vaardigheden die een scribent diende te beheersen. Zoals we verderop zullen zien, namen het takenpakket en de verantwoordelijkheden van de scribenten gedurende de vijftiende eeuw toe, waardoor de vereiste kennis ook onvermijdelijk groter werd. Desalniettemin is er nooit sprake geweest van vastgestelde minimumeisen waaraan schrijfkraften dienden te voldoen. Anders dan voor aspirant-notarissen bestond er geen examen voor dorpsschrijvers, en was er geen centraal kwaliteitstoezicht. In andere streken van Europa bestonden wel aanstellingseisen. In Castilië bijvoorbeeld werd middels koninklijke wetgeving het klerkschap gereguleerd. De eisen voor kandidaten behelsden enerzijds vaardigheden (het kunnen lezen en schrijven, en ervaring in het notarisvak), anderzijds deugden (een vrij man, christen, en discreet zijn).

⁴⁸ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 82-83.

Later dienden zij een examen af te leggen en een getuigschrift te overleggen waarin hun vaardigheid en betrouwbaarheid werden onderschreven.⁴⁹ Dichter bij de Meierij vinden we soortgelijke eisen voor het graafschap Henegouwen. Kandidaten dienden een examen af te leggen ten overstaan van een door de baljuw samengestelde examencommissie om een autorisatie tot publiek schrijver te krijgen.⁵⁰

Uit het ontbreken van aanwijzingen over eisen of examens moet echter niet geconcludeerd worden dat de Meierijse dorpsschrijvers beperkte vaardigheden hadden of incidenteel zelfs onbekwaam waren. Zij hadden er genoeg bij te winnen om een gedegen opleiding en voldoende praktijkervaring op te doen, om zo hun eigen carrièreperspectieven te vergroten. Zo noteerde de Helmondse secretaris rond 1540 (in de vertaling van Frenken):

Een volmaakt secretaris is volmaakt nauwkeurig tot in het kleine toe; hij is goed, voorzichtig, ijverig, volhardend; zeer getrouw in de bewaring des geheims, nuttig voor de stad; afkeerig van groote maar niet van kleine verdiensten; vriendelijk in den omgang, ernstig van stijl, begaafd met kunst en wetenschap; vlug van geest en vlug van pen.⁵¹

De ernst van stijl herkennen we ook in de historiografie over Poolse klerken: hierin werd de eigenschap om zichzelf duidelijk en beknopt in woorden uit te drukken als zeer belangrijk beschouwd.⁵² Een overdadige schrijfstijl en bloemrijk taalgebruik konden immers de interpretatie van hun teksten bemoeilijken en tot conflicten leiden.

Veel schrijvers zijn in andere milieus opgegroeid en onderwezen alvorens ze schrijfactiviteiten op zich namen. Deze groep zal bijgevolg al de nodige basiskwalificaties hebben bezeten om de schrijfactiviteiten naar behoren uit te voeren. De vroegste schrijfkrachten waren immers op slechts enkele uitzonderingen na geestelijken, die daarenboven veelal het notarisambt uitoefenden. Deze personen hadden over het algemeen een degelijke scholing genoten, en bezaten op basis van hun geestelijke geloften al de deugden waar de Castiliaanse klerken over dienden te beschikken. Voorafgaand aan de priesterwijding diende een kandidaat aan te tonen dat hij tenminste basale kennis had van het Latijn, de geloofsleer, en de rituelen rondom de sacramenten.⁵³ Deze kennis was tot op zekere hoogte toegankelijk voor zowel geestelijken als leken. De synodale statuten voor het bisdom Luik schreven voor dat ouders hun kinderen enkele fundamentele teksten leerden, zoals het Onzevader en het Weesgegroet. Ook zal dit onderdeel zijn geweest van het curriculum op de lokale scholen. Een andere gelegenheid om deze basiskennis op te doen, was de mis: door deel te nemen konden de eerste beginselen van het Latijn worden opgepikt, en ook door als misdienaar bij de uitvoering van de mis betrokken te zijn. Verder mag de invloed van het familieleven niet worden onderschat. Onlangs heeft Clanchy een pleidooi gehouden voor de rol van de moeder in de eerste stappen van de opleiding

⁴⁹ López-Villalba, 'Urban Chanceries', 73-75.

⁵⁰ Cauchies, *La législation*, 189.

⁵¹ Frenken, *Helmond* I, 305: '*Egregius scriba est tenuem perfectus ad unguem; estque bonus, prudens, impiger, assiduus; arcani custos fidissimus, utilis urbi; lucrum ingens nolit, parva lucella velit; est comis sermone, stilo gravis, arte politus; vividus ingenio, vividus et calamo.*'

⁵² Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 236.

⁵³ Bijsterveld, *Laverend*, 136-137.

van haar kinderen.⁵⁴ Middels eenvoudige boekjes waarin het alfabet en de belangrijkste gebeden waren opgenomen, de zogenaamde *abecedaria*, leerden zij eerst de juiste uitspraak voor iedere letter, daarna lettergrepen te vormen, vervolgens (Latijnse) teksten en woorden te lezen (*legere*), en tenslotte leerden sommigen dit ook te begrijpen (*intellegere*).⁵⁵ Welgestelde families konden zich (eenvoudige) getijdenboeken veroorloven, die ook gebruikt konden worden voor deze didactische doeleinden.

2.2.1. Primaire en secundaire scholing

Post onderscheidde in Nederland drie globale typen scholen: de lagere school; de hogere school, die verbonden was aan een parochiekerk of onder het stadsbestuur stond; en de handelsschool.⁵⁶ Omdat op de lagere school geen Latijn werd gedoceerd, werd dit type ook wel Dietse school genoemd. In enkele gevallen echter kregen de leerlingen rudimentaire kennis van het Latijn, veelal bestaande uit het leren van de belangrijkste gebeden en het lezen van de *Donaet* (de *Ars minor* van Donatus).⁵⁷ De nadruk lag in deze instelling echter op leren lezen en schrijven in de volkstaal, alsook een beetje rekenen. Voor het lezen werd gebruik gemaakt van de reeds genoemde *abecedaria*. De functie van schoolmeester werd op deze scholen veelal uitgevoerd door de pastoor, de koster, of een notaris of dorpsklerk. Op de hogere scholen vormde het leren van Latijn de basis: dit was de voertaal van het verdere curriculum. Hiervoor bestudeerden de leerlingen de *Doctrinale* van Alexander de Villa Dei, een op vers gezet grammaticaal werk. Tenminste één van de Helmondse scribenten uit de jaren 1440 was bekend met deze tekst: hij noteerde de eerste woorden van het tweede deel, vermoedelijk als een penneproef, op een vel papier.⁵⁸ Een andere tekst suggereert een humanistische invloed op het curriculum. In het schepensprotocol van Lith zijn enkele folia aangetroffen uit een handschrift van *De orthographia*. Dit tractaat, geschreven omstreeks het midden van de vijftiende eeuw door de Italiaan Titus Livius van Ferrara, behandelt de spelling van rechtsterminologie.⁵⁹ Uit de sobere uitvoering van het fragment kan geconcludeerd worden dat het hier een exemplaar voor studie of naslag betreft. De schrijver van dit protocol, Henrick Aerts, heeft aantekeningen in de marges gemaakt bij meerdere passages: voor het hergebruik zal hij dit handschrift als studieboek hebben gebruikt. Behalve Latijnse grammatica werd ook muziek onderwezen, ten behoeve van het kerkkoor; dialectiek; en, in de hogere klassen, ook logica. Dit onderwijs was gericht op een vervolgcarrière in geestelijke of universitaire kringen.

⁵⁴ Clanchy, *Looking back*, 189-191.

⁵⁵ Clanchy, *Looking back*, 140.

⁵⁶ Post, *Scholen*, 78.

⁵⁷ Post, *Scholen*, 83. Vgl. Schuttelaars, *Heren van de raad*, 329.

⁵⁸ Het *Doctrinale* vormde onderdeel van het curriculum op de Latijnse school, nadat de *Ars Donati* was behandeld. Van Buuren, "Want ander konsten", 234. Uit de vijftiende eeuw, waaruit de Helmondse optekening dateert, zijn 144 handschriften met deze tekst overgeleverd. Het aantal gedrukte edities, vanaf de jaren 1470, waaronder drukken uit Deventer, Zwolle, Keulen en Antwerpen, overstijgt de 100. Reichling, *Das Doctrinale*, xlv-xlvii. Vgl. Szende, *Trust, Authority and the Written Word*, 127.

⁵⁹ Previté-Orton (ed.), *Opera hactenus inedita T. Livii de Frulovisiis de Ferrara*. Ludwig, "Titus Livius de' Frulovisi – Ein humanistischer Dramatiker der Renaissance".

Handelsscholen vormden een apart type. Zoals de naam aangeeft, was deze opleiding gericht op leerlingen die een carrière in de handel ambieerden.⁶⁰ Behalve lezen en schrijven lag hier de nadruk meer op de Franse taal en rekenen, dan op het Latijn. Ze werden daarom ook nog weleens Franse scholen genoemd. Daar internationale handel bijna uitsluitend plaats had in de grotere steden, verwachten we niet dat het Meierijsse platteland dit soort scholen heeft gekend; er zijn geen aanwijzingen die het bestaan ervan ondersteunen. In 's-Hertogenbosch was er rond het midden van de zestiende eeuw wel minstens een gevestigd.⁶¹

Een elementaire opleiding kon in de meeste dorpen van de Meierij worden verkregen. Enkele scholen moeten al vrij oud zijn geweest: aan de kapittels van Hilvarenbeek, Oirschot, en Sint-Oedenrode waren al in de dertiende eeuw *scholastici* actief, en in Oisterwijk werd reeds in 1380 een *rector scholarum* vermeld.⁶² Voor de vijftiende eeuw zijn scholen bekend in Bergeijk, Boxtel, Eersel, Geldrop, en Helmond; over de zestiende eeuw zijn er ook nog gegevens betreffende Someren, Lith, en Eindhoven.⁶³ Bronnen betreffende de aanwezigheid van scholen in de laatste twee plaatsen dateren van enige jaren na 1550, maar deze instellingen zullen zeer waarschijnlijk ouder zijn geweest. Bijsterveld vermoedt dat de meeste van deze scholen, uitgezonderd scholen die aan kapittels verbonden waren, Dietse scholen zijn geweest.⁶⁴

Zij die hun opleiding wilden voortzetten, konden zich inschrijven aan een van de Latijnse scholen, te vinden bij de vijf Meierijsse kapittels en in 's-Hertogenbosch. Voor studenten van buiten deze plaatsen waren zodoende financiële middelen of netwerken met de inwoners nodig om aldaar kost en onderdak te verkrijgen. Het is aannemelijk dat een groot deel, zo niet (vrijwel) alle, van de Meierijsse scribenten hier Latijn heeft geleerd: voor een ambtelijke carrière was deze taal immers noodzakelijk om de Bossche oorkonden te kunnen begrijpen en correspondentie met kerkelijke autoriteiten te kunnen voeren. Andere talen waren voor de schrijfwerkzaamheden niet noodzakelijk.⁶⁵ Slechts in 's-Hertogenbosch werd halverwege de vijftiende eeuw de noodzaak gevoeld een secretaris aan te stellen die de Franse taal machtig was, omdat het Frans in toenemende mate binnen de overheidsinstellingen van de Bourgondische staat gebruikt werd.⁶⁶ Voor de rest van de Meierij was deze noodzaak afwezig: correspondentie met de overheid was er veel incidenteler en liep in veel gevallen via de stad 's-Hertogenbosch. Ook het Middelduits zal geen probleem hebben gevormd. Het zal dusdanige overeenkomsten met het Middelnederlands hebben gehad dat sprekers van beide talen elkaar zonder al te veel moeite zullen hebben verstaan. Er zijn bovendien slechts enkele sporen van schriftelijk contact in het Middelduits bewaard gebleven.⁶⁷

⁶⁰ Post, *Scholen*, 113-116.

⁶¹ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 330-331.

⁶² Van den Bichelaar, *Het notariaat*, bijlage II, nr. 232.5.

⁶³ Zie Bijsterveld, *Laverend*, 140-141 voor een lijst de data en vermeldingen. In Boxtel werd een schoolmeester al in 1454 genoemd, zie Coenen, *Baanderheren*, 101.

⁶⁴ Dit is aannemelijk, hoewel het tegen Posts gelijkstelling van een parochieschool met een hogere school ingaat. Vgl. Post, *Scholen*, 78.

⁶⁵ Vgl. hoofdstuk III, paragraaf 1.2.2.

⁶⁶ Van Synghel, *Actum*, 332-333.

⁶⁷ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3797, p. 186.

Voor een groot deel van de Meierijse scribenten zal de opleiding na het doorlopen van deze twee scholen voldoende zijn geweest om zich te kunnen richten op een schrijfcarrière.⁶⁸

2.2.2. Praktijkervaring

Na zijn opleiding kon een klerk praktijkervaring opdoen door zich aan te sluiten bij een schrijfcentrum. Dit was vrij gebruikelijk bij de Meierijse schrijvers. Onder het toezicht van de secretaris of primaire scribent raakten beginnende schrijvers bekend met het lokale recht en leerden ze akten op te stellen. Er zijn geen historische vermeldingen of voorschriften bekend over dergelijke vormen van 'stage'. Daarbij is de paleografische analyse evenmin eenduidig te interpreteren. Notarissen werden benoemd en mochten zich vanaf dat moment officieel als zodanig betitelen. Schrijfactiviteit vóór dat tijdstip kan zonder veel twijfels worden aangebracht als argument voor het bestaan van een stageplaats. Bij klerken, zonder officiële benoeming en met een in principe permanente admittentie, is dit veel onduidelijker. Omdat we immers in veel gevallen niet kunnen achterhalen wanneer iemand een volwaardig scribent is geworden (als dit überhaupt al als moment kan worden onderscheiden), is het vrijwel niet mogelijk om verschil te zien tussen een 'normale' assisterende schrijfkraft en een assistent in opleiding.

Slechts met een combinatie van biografische gegevens en paleografische analyse kunnen we bij enkele scribenten iets herkennen dat we als een stageperiode zouden kunnen interpreteren.⁶⁹ Daarnaast zijn er uit de laatste decennia van de onderzochte periode vermeldingen gevonden van jongens die in de leer waren bij een klerk. Zo zijn de namen bekend van vier jongens die de Somerense secretaris Eloy van Gistel onder zijn hoede had.⁷⁰ Het gaat te ver om op basis hiervan te spreken over een toekomstige generatie schrijfkraften, maar het bewijst in ieder geval dat de schrijfcentra opleidingstrajecten boden aan studenten die specialistischere kennis wensten op te doen dan hetgeen op de scholen geleerd werd.⁷¹

Deze praktijkervaring moet alle aspecten van het secretarissambt hebben omvat. In alle typen administratieve bronnen zijn namelijk beginnende schrijfhanden teruggevonden, naast die van de primaire scribent zelf.⁷² Het voorbehouden van speciale taken, zoals de registrering in de schepenprotocollen of het opstellen van rekeningen, is niet aangetroffen. Wel komen nieuwe schrijfhanden veelal het eerst voor in grossen. Mogelijk vormde dit een van de eerste taken van nieuw personeel: het herhaaldelijk schrijven van oorkonden zal immers hebben bijgedragen aan het memoriseren van de dictaatformu-

⁶⁸ Vgl. Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 242.

⁶⁹ Dit is bijvoorbeeld het geval bij de Oisterwijkse klerken uit de vijftiende eeuw: elk van hen vervulde een secundaire rol binnen het schrijfcentrum alvorens zij, na terugtreding van hun leermeester, het schrijfsambt verkregen en de belangrijkste schrijver werden.

⁷⁰ Coenen, *Hertog Jan*, 162 en 186.

⁷¹ In de situatie te Someren zouden we een kleine bijschool kunnen herkennen. Vgl. Post, *Scholen*, 62-63.

⁷² Zie voor een paleografische analyse van de schepenprotocollen, bijlage 4.

les.⁷³ De primaire scribent hield toezicht op het werk van zijn ondergeschikten en corrigeerde dit indien nodig. Uit de Oisterwijkse protocollen zijn enkele contracten bekend die opgesteld zijn door een assisterende hand, maar voorzien van doorhalingen en verbeteringen van de secretaris. Deze laatste voegde bovendien eigenhandig de datering en getuigen toe, waardoor de concepten rechtskracht kregen.⁷⁴ Nadat een klerk in een schrijfcentrum ervaring had opgedaan met de praktijk, bleef hij hier in principe actief gedurende de rest van zijn carrière. In vrijwel alle gevallen nam hij uiteindelijk bij het vertrek of overlijden van zijn leermeester diens werkzaamheden over.

Daarnaast konden klerken in de leer gaan bij een notaris, ook wanneer zij zelf geen notariële admisie ambiëerden. Zo vervaardigde Jan van Tillaer twee grossen voor notaris Johannes de Platea alvorens hij werkzaam was als scribent in Veghel.⁷⁵ Jan van Heessel zal het vak ongetwijfeld geleerd hebben bij zijn vader, de notaris Gerit van Heessel.

2.2.3. *Academische scholing*

Voor een klein deel van de scribenten lag na afronding van de Latijnse school een opleiding aan een universiteit in het vooruitzicht. Onder de gehele populatie hebben we van 16 scribenten (11,3%) bewijs of een redelijk vermoeden dat zij verder gestudeerd hebben. In de meeste gevallen is dit gebaseerd op inschrijvingen in de universiteitsmatrikels, waarin de nieuwe studenten werden ingeschreven.⁷⁶ In een paar gevallen hebben we uit andere bronnen aanwijzingen dat personen gestudeerd hebben. Het opvoeren van de meestertitel als bewijs voor een academische opleiding is niet zonder risico's. Een groot deel van de universitaire studenten had namelijk voldoende aan een deel van de tijdens de studie aangeboden kennis en vaardigheden en rondde de studie niet volledig af.⁷⁷ Daarnaast werd de titel ook gevoerd door secretarissen die geen academische opleiding hadden genoten. Mogelijk ontleenden zij de titel *magister* aan hun ambt, hoewel dit geenszins een vaststaand gebruik was.⁷⁸

Binnen het universitaire bestel bestonden vier faculteiten: de *artes*, rechten, theologie en medicijnen. Aan de *artes*-faculteit werden de zeven vrije kunsten onderwezen, bij rechten zowel het canonieke als het civiele recht. Aan het begin van de veertiende eeuw duurde een universitaire *artes*-studie circa zeven jaar voordat de meestertitel werd verkregen. Tegen het einde van diezelfde eeuw was dit teruggebracht tot circa drie à vier jaar.⁷⁹ Voltuiging van een *artes*-studie gaf officieel toegang tot de overige drie faculteiten, hoewel dit bij de rechtenstudie nog weleens werd omzeild.

⁷³ Het lezen van schepenbrieven uit andere banken kon hier ook aan bijdragen. In het schepenprotocol van Heeze en Leende is het begin- en eindprotocol van een Bossche vidimusakte opgetekend, met de notitie '*modus visionis litterarum*'. Eindhoven, RHC, ORA Heeze en Leende, inv. nr. R. 1616, fol. 1r (ca. 1549).

⁷⁴ Vermeer, *Gescreven iOesternijc*, 47. Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 162, fol. 20r.

⁷⁵ 's-Hertogenbosch, BHIC, Dorpsbestuur Veghel, inv. nrs. 1084 en 1087.

⁷⁶ Swinges, 'Admission', 177.

⁷⁷ Bijsterveld, *Laverend*, 199. Vgl. de zogenaamde *scholaris simplex*, Swinges, 'Student education', 196-197.

⁷⁸ Vgl. Van den Bichelaer, 156.

⁷⁹ Leff, 'The *trivium*', 335.

Een universitaire studie was slechts voor enkelen weggelegd. Er moest uiteraard voldoende financiële ruimte zijn om enkele jaren het arbeidsleven te kunnen opschorten en zich aan de studie te wijden. Voor geestelijken bestonden enkele verzachtende voorwaarden waardoor zij de inkomsten van hun beneficie mochten aanwenden voor de bekostiging van een studie zonder beboet te worden wegens het niet resideren in hun beneficie.⁸⁰ De leken moesten terugvallen op hun familie of een rijke weldoener. Er bestonden in de Meierij verschillende door rijke weldoeners gestichte studiebeurzen; op basis van afstamming konden arme studenten hier aanspraak op maken.⁸¹ Een dergelijke studiebeurs werd gesticht door Jan en Henrick, zonen van Gherit van Houthem.⁸² Eerstgenoemde was mogelijk de grootvader van Lucas van Houthem (biografie nr. 62).

Vóór 1425 waren de twee meest nabije universiteiten gelegen in het Duitse Rijk, namelijk te Heidelberg en Keulen, gesticht in respectievelijk 1385 en 1388. Op grotere afstand lagen de universiteiten te Parijs en Orléans, die nog ouder waren. Vanaf 1425 konden Brabantse studenten ook in Leuven terecht, waar bij hertogelijk besluit een universiteit werd opgericht. Het is niet verrassend dat een aanzienlijk deel van de Meierijsse studenten zijn studie dan ook aan deze universiteit heeft gevolgd. Aangezien het volgen van een studie aan een universiteit een kostbare stap was, kozen de Meierijsse scribenten voor studies die aansloten op hun carrièreplannen. Dit houdt in dat alle bekende academisch gevormde klerken een *artes*-opleiding hebben genoten, heel soms gevolgd door een rechtenstudie. Dezelfde verdeling is zichtbaar bij de Noord-Brabantse pastoors: ongeveer de helft studeerde *artes*, elf procent ging daarna door met rechten.⁸³ Slechts drie procent sloot zich aan bij de theologische en medische faculteiten. Dat toegang tot deze laatste drie ook pas werd verleend nadat een meesterschap in de *artes* was behaald, zal het aantal kandidaten verder gedrukt hebben. In het Meierijsse scribentenbestand hebben we slechts één academicus aangetroffen die zijn opleiding na de meesterschap in de *artes* voortzette.⁸⁴

Een aanzienlijk deel van de academisch opgeleide schrijfkraften heeft de opleiding nooit afgerond. De motivatie hiervoor was veelal praktisch: het afleggen van het examen was een dure aangelegenheid, en veel studenten konden of wensten deze kosten niet op te brengen. Anders dan heden ten dage was het behalen van de meesterschap met het bijbehorende getuigschrift niet noodzakelijk voor betere carrièreperspectieven; de begeerde vaardigheden waren immers al tijdens de studie opgedaan.⁸⁵ Het aantal immatriculaties is zodoende bruikbaar voor het bepalen van het aantal universitair geschoolden dan het aantal titeldragers, al zijn ook de immatriculatieregisters niet compleet.⁸⁶

Het aantal academisch opgeleide klerken is tot het laatste kwart van de vijftiende eeuw nihil. Pas vanaf dat moment zien we een aantal van hen opduiken in de universiteitsma-

⁸⁰ Bijsterveld, *Laverend*, 143-144.

⁸¹ Van der Does van de Willebois, *Studiebeurzen*, 4 dl.

⁸² 's-Hertogenbosch, BHIC, Leuven, theologische faculteit, bijlage: Schijndelse tienden, inv. nr. 1.

⁸³ Bijsterveld, *Laverend*, 186. Tabel 5.25.

⁸⁴ Het betreft hier Jan Jan Lombarts (biografie nr. 76) die *doctor utriusque legum* werd.

⁸⁵ Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 332.

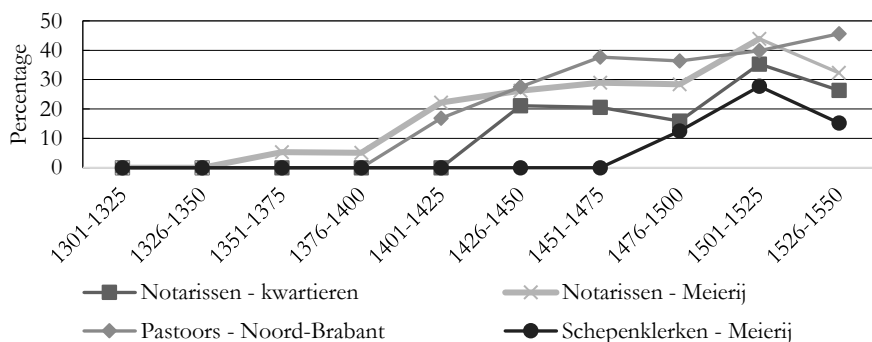
⁸⁶ Reussens, *Matricule*, xvi.

trikels. Deze ontwikkeling loopt achter bij andere ambtenaren en geletterde groepen in de regio. Het aantal geïmmatriculeerden lag bij de Meierijsse notarissen verhoudingsgewijs bijna driemaal zo hoog (28,3%) als bij hun collegae bij de schepenbanken.⁸⁷ Ter vergelijking: onder de stadssecretarissen in 's-Hertogenbosch waren er vanaf 1401 te allen tijde minstens twee met een universitaire scholing (20-50%).⁸⁸ Na vaststelling van het aantal secretarissen op vier in 1433, schommelde dit tot 1550 veelal tussen twee en drie (50-75% van het totaal), met een volledig universitair geschoold personeelsbestand in 1510/49. Ook de zestiende-eeuwse Poolse stadsschrijvers waren vrijwel uitsluitend academici.⁸⁹

Tabel IV.3. Het aantal scribenten per 25 jaar dat voor een academische opleiding stond ingeschreven, voor de jaren 1476-1550

	1301-1475	1476-1500	1501-1525	1526-1550	Totaal
Kempenland	-	-	3	-	3
Maasland	-	1	-	-	1
Oisterwijk	-	3	5	2	10
Peelland	-	1	-	1	2
Totaal	-	5	8	3	16

Grafiek IV.1. Het aantal academisch geschoolde pastoors in Noord-Brabant, notarissen en schepenklerken in de Meierij, in percentage ten opzichte van de respectieve gehele populaties.⁹⁰



⁸⁷ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 76.

⁸⁸ Van Synghel, *Actum*, 336.

⁸⁹ Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 243.

⁹⁰ Voor de pastoors is gebruik gemaakt van Bijsterveld, *Laverend*, 158: Tabel 5.4, en wel de percentages van pastoors die met zekerheid hebben gestudeerd. Voor de notarissen is gebruik gemaakt van Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 78: Tabel 2.11. De resultaten voor de Meierijsse dorpsschrijvers zijn als volgt berekend: Per periode is het totaal aantal scribenten genomen dat minstens één jaar werkzaam is geweest binnen dit tijdvak. Een aantal scribenten zijn bijgevolg in de gehele berekening dubbel (of driedubbel) meegenomen. Voor de periode 1476-1500: 2 academici op 16 scribenten; voor de periode 1501-1525: 10 academici op 36 scribenten; en voor de periode 1526-1550: 9 academici op 60 scribenten.

Noemenswaardig is allereerst de *alma mater* van de scribenten. Bijna de gehele onderzoekpopulatie heeft te Leuven gestudeerd, en ook alleen te Leuven.⁹¹ Slechts twee scribenten hebben in Keulen gestudeerd.⁹² Hierboven hebben we reeds opgemerkt dat de stichting van een universiteit binnen het hertogdom tot een toename van het aantal universitair opgeleide Brabanders heeft geleid. Desondanks was de universiteitskeuze van de Meierijsse notarissen en pastoors veel diverser. Een tweede bijzonderheid is het late opkomen van de academisch geschoolde schepenklerk, wat opnieuw significant afweek van de andere groepen, ditmaal chronologisch. Al vroeg in de veertiende eeuw hebben aankomende notarissen gestudeerd, en dit zal niet veel anders zijn geweest bij de pastoors. Zoals te zien is in grafiek IV.1, schreef de eerste (toekomstige) Meierijsse schepenklerk zich pas in tijdens het laatste kwart van de vijftiende eeuw, ongeveer 50 jaar na de oprichting van de Leuvense universiteit. Het aantal academici onder de dorpsschrijvers vertoont een parallel met dat van de notarissen. Hoewel de ontwikkeling op het platteland later begon, bereikte ze in het eerste kwart van de zestiende eeuw een piek: één op de vier scribenten had toen een academische opleiding genoten. Zowel bij de Meierijsse notarissen als bij de klerken eindigde de eerste helft van die eeuw met een lichte daling. Van den Bichelaer bemerkt een gelijksoortige daling in zowel stad als Meierij voor de jaren 1525-1531. In de stad 's-Hertogenbosch herstelde dit zich weer aanzienlijk, zodat na 1531 ongeveer zes op de tien notarissen gestudeerd heeft. In de kwartieren is de stijging minder indrukwekkend en ligt het gemiddelde na 1531 nog altijd lager dan voorheen. De Ridder-Symoens verbindt een daling in het aantal immatriculaties onder de magistraat van Leuven en Antwerpen met een verslechtering van de economische situatie.⁹³ Het tweede kwartaal van de zestiende eeuw viel samen met hernieuwde oorlog en bijbehorende schade in de Meierij.

De bestuurlijke en administratieve ambten konden zonder problemen worden uitgevoerd zonder een academische graad, en aan de ambtshouders werden geen officiële eisen gesteld qua opleidingsniveau. Het voortzetten van een studie na het primaire onderwijs stond dan ook voornamelijk in dienst van een verdere loopbaan op hoger niveau en betere carrièreperspectieven. De stichting van een universiteit binnen Brabant zal studeren voor Meierijsse studenten in ieder geval laagdrempeliger hebben gemaakt, maar dit heeft slechts een klein deel van de schrijvers beïnvloed. Pas toen de taakuitbreidingen van het secretarisambt een universitaire scholing beter toepasbaar hadden gemaakt, steeg het aantal immatriculaties.⁹⁴ Dit was geen ontwikkeling die alleen binnen de Meierij plaatsvond. De gehele Lage Landen kenden een demografische groei en een toenemende graad van commercialisatie. Een uitbreiding van de taken van de gemeenschapsbesturen was noodzakelijk om deze complexere situatie te kunnen reguleren.⁹⁵ Waar dit in de stedelijke gemeenschappen leidde tot uitbreiding van het ambtenarenapparaat met specifieke taken,

⁹¹ De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming', 113. Vervolgstudies of *peregrinationes academicae* waren, ondanks de hoge scholingsgraad, vrij zeldzaam. Slechts 79 pastoors van de steekproef (6,3%) en zeven notarissen (1,7%) hebben meer dan één universiteit bezocht. Bijsterveld, *Laverend*, 177. Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 78.

⁹² Otto van Bruheze en Joost van der Haghen, biografieën nrs. 20 en 50.

⁹³ De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming', 115.

⁹⁴ Zie paragraaf 2.3.2.

⁹⁵ Van Steensel, 'The emergence', 58.

werden deze nieuwe activiteiten bij de Meierijsse dorpsbesturen uitbesteed aan de schrijfkrachten. Hun takenpakket omvatte niet langer alleen administratieve en schrijftaken, ook werden zij geacht om als vertegenwoordiger van de gemeenschap op te treden in juridische zaken. Op de taakuitbreiding komen we in paragraaf 2.3.2. terug.

Verdere aanwijzingen voor het kennisniveau van de – al dan niet universitair geschoolde – Meierijsse scribenten halen we uit de teksten die zij tot hun beschikking hadden. Sporadische informatie hierover komt tevoorschijn uit de bronnen. Het voorbeeld van een handschrift van *De orthographia*, waarvan enkele folia gebruikt zijn om een schepenprotocol in te binden, is hierboven reeds genoemd. Ook bladen uit gedrukte edities van Aristoteles en Erasmus zijn op deze wijze bewaard gebleven.⁹⁶ Deze laatste auteur werd bestudeerd tijdens een *artes*-studie.⁹⁷ Sporen van een op de klassieke gebaseerde opleiding vinden we in Waalre, waar Wouter Knijf als penneproef de versregel *‘Qui studet optatam’* in een schepenprotocol neerschreef.⁹⁸ De Oirschotse secretaris Aert Sgraets stelde aan het eind van de zestiende eeuw enkele regels op betreffende de vervaardiging van jaarkeuren. Hiervoor baseerde hij zich op juridische literatuur, waaronder de *Saksenspiegel*.⁹⁹ Deze losse vondsten bieden uiteraard geen zekerheid omtrent het scholingsniveau van de gehele onderzoekspopulatie, maar tonen wel aan wat voor geschriften in het netwerk rondom de Meierijsse scribenten circuleerden.

2.3. Werkzaamheden

Het notarisambt was veelal een nevenfunctie, zodat veel Bossche notarissen een positie binnen de stedelijke secretarie ambieerden.¹⁰⁰ Binnen een bestuurlijk schrijfcentrum was er voldoende werk te verzetten, zoals het vervaardigen van documenten ten behoeve van de bestuurlijke gremia en het zorg dragen voor de administratie en het dorpsarchief. Hierdoor konden klerken zich verzekeren van een voltijdsaanstelling en stabiele inkom-

⁹⁶ Tilburg, RA, ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 7937. Eindhoven, RHC, ORA Someren, inv. nrs. R. 56-57 en 59-62.

⁹⁷ Swinges, ‘Student education’, 234.

⁹⁸ Eindhoven, RHC, ORA Waalre, inv. nr. R. 74, fol. 14r. De regel is onvolledig, in het geheel luidt deze: *‘Qui studet optatam cursu contingere metam.’* Horatius, *Ars poetica*, vers 412.

⁹⁹ Lijten, ‘De Oirschotse jaarkeuren’, 112-113. *‘Soo sal die willecort oft jaerkoren wesen eerlyck, rechtvaerdich, natuerlyck ende mogelyck te onderhouden, oock na der gewoonten van den lande ende der plaetsen, daer men se maect, van node wesende ende profyteleck; ende die selve jaerkoren en behoiren niet te wesen captioese om qualyck te verstaen oft yemanden by duyteren verstande daer mede te begrypen ende sy en behoiren oock niet te syn tegen dat lantrecht ende behoiren tot Oirschot gemaect te syn by schepenen, gesworen, kerkmeesteren, heyligeestmeesteren ende raetslieden, oick metter beelder gemeynten volvoert oft toegelaten ende openbaerlyck by editte verkundicht ende diergelycke. Dit suldy rynden in den spiegel van Sassen in dat beginsel aldaer ende ditselve suldy oock rynden distinct. 3 C art. autem LIX.’* De tekst in de Saksenspiegel waarnaar verwezen wordt, is niet aangetroffen in de MGH-editie. Wel is het teruggevonden in de Middelnederlandse vertaling die in 1482 bij Gheraert Leeu uitkwam: *‘Mer die welckuer der stat die sal wesen eerlic, moechlic, rechtvaerdelic ende natuerlick mitter stede, oec mitter gemeenbeyt volvoert openbaer also dat die willecuer heymelic nyemant en scaden, ende den lantrecht niet teghen en drage. Dit vindestu in Decretis in der vierder distinctien inden capittel dat begint ‘Erit autem lex’ (Decretum Gratiani, distinctio IV, caput II. MV).’* Repgow, *Spiegel van Sassen* (1482), fol. 6r.

¹⁰⁰ Van Synghel, *Actum*, 326.

sten. Zoals in hoofdstuk II is gebleken, vervulden zij deze taken in de meeste gevallen zelfstandig. Slechts in enkele grotere schrijfcentra is op een meer dan incidentele basis sprake van een meervoudige bezetting. Desondanks vervulden de Meierijse scribenten verschillende andere functies en ambten dan slechts die van schepenklerk. Achtereenvolgens bespreken we in de volgende paragrafen eerst de ambtelijke schrijfactiviteiten van de klerken, vervolgens de overige bestuurlijke ambten, en tenslotte de nevenactiviteiten en overige functies.

2.3.1. Ambtelijke schrijfactiviteit

Als beoefenaren van een schrijfamdt hebben de onderzochte scribenten de meeste documenten nagelaten.¹⁰¹ Via deze ambten verzorgden zij onder meer de vastlegging van contracten in registers, de uitwerking daarvan in oorkonden, en de correspondentie.¹⁰² Blijkens contemporaine bepalingen werden de akten van vrijwillige rechtspraak als het belangrijkste onderdeel van het takenpakket beschouwd.¹⁰³ Daarnaast speelden de scribenten een belangrijke rol in de civiele rechtspraak. Zij tekenden de processen aan op de rol, vaardigden na afloop de vonnisbrieven uit, en waren betrokken bij het getuigenverhoor.¹⁰⁴ In grotere rechtscolleges, zoals die van de stad 's-Hertogenbosch of het Hof van Holland, werd vanaf de vroege zestiende eeuw een onderscheid gemaakt tussen administratief en juridisch schrijfpersoneel. Hier viel de registratie van de processen toe aan aparte schrijfkrachten: de griffiers.¹⁰⁵ In de veel kleinere schrijfcentra op het Meierijse platteland bestond deze scheiding niet, en waren beide taken onderdeel van de werkzaamheden van de schepenklerken.

In de bronnen worden verschillende termen gebruikt voor het ambtelijke schrijfpersoneel. De meest voorkomende is *gesworen clerc* (*clericus iuratus*). Dit verwijst specifiek naar één ambtenaar: de pachter van het schrijfamdt, dat in de hertogelijke administratie *clerscappe* genoemd wordt. Deze persoon was het hoofd van het schrijfcentrum en was officieel de enige die gemachtigd was om schrijftaken uit te voeren. Bij aantreding diende deze klerk een eed af te leggen, waardoor hij (in-)gezworen werd. Uit losse vermeldingen weten we dat in de Meierij deze eden al aan het begin van de veertiende eeuw in gebruik waren.¹⁰⁶ In Vlaanderen daarentegen werden aanstellingseden voor klerken pas in 1431/2

¹⁰¹ Voor de schrijfamden, zie hoofdstuk VI.

¹⁰² Vgl. Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 223-225.

¹⁰³ Betreffende de bank van Puurs vinden we de aanwezigheid van 'een eerbaere gesworene clerc, die welcke ende egheen andere sal moeten bescriven alle brieven (...) ende terstont als die verleden ende geschiet zijn, die stellen in eenen boeck of prothocol'. *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e section II, 300-302 (nr. 199). In de verlening van de hertog aan de heer van Tilburg en Goirle om aldaar een schepenbank op te richten, wordt de taak van de schepenklerk beschreven als 'welke brieve wii willen dat bii enen goeden eerberen clerck, dairtoe geydt ende bi den here der voirs. dorpe in der tiit wesende gesedt, gescreven ende gemaict selen werden.' Tilburg, RA, Chartercollectie Tilburg en Goirle, nr. 95.

¹⁰⁴ Lijten, *Het burgerlijk proces*, 67. Voor de functie van de klerken in het getuigenverhoor, zie Christyn, *Brabant's Recht* II, 910 (artikel IV).

¹⁰⁵ Ter Braake, *Met Recht*, 75-80. Lijten, *Het burgerlijk proces*, 64-65.

¹⁰⁶ De oudste vermelding binnen de Meierij dateert uit 1331 en betreft de stad Waalwijk. Oorkonde nr. 2928: '*litteras infrascriptas (...) iurato clerico nostro opidi de Waelwici predicto legi fecimus.*'

door de graaf verplicht gesteld in een poging corruptie in de stedelijke besturen uit te roeien.¹⁰⁷ De eed werd afgelegd ten overstaan van de schout of een andere hoogwaardigheidsbekleder.¹⁰⁸ Dit vond veelal in het openbaar of ten overstaan van een groep betrouwbare personen plaats, en was omkleed met ceremonie en rituelen, om legitimiteit te verkrijgen door middel van het vertrouwen en de goedkeuring van de gemeenschap.¹⁰⁹

Hoewel uit de Meierij binnen de onderzochte periode geen secretariseden zijn overgeleverd, beschikken we over een Bossche secretariseed, verschillende exemplaren uit andere delen van de Lage Landen, en over Meierijseden uit de zeventiende eeuw. In Deventer zwoer de klerk trouw aan de stad en het bestuur, en beloofde discretie aan de dag te leggen betreffende de inhoud van raadsvergaderingen en documenten.¹¹⁰ De Poolse klerk Balthasar Behem zwoer in zijn eed gehoorzaamheid aan de schepenen, het ambt getrouw en rechtvaardig uit te oefenen, en discretie in de vertrouwelijke zaken van de stad.¹¹¹ Een vrijwel identieke belofte legden zijn Bossche collegae af.¹¹² Met het afleggen van de eed trad de klerk toe tot de kring van ingewijden die inzage hadden in de vertrouwelijke documenten van stad of dorp.

De discretie die van een klerk verwacht werd, is herkenbaar in het woord ‘secretaris’ (*secretarius*). Hij was de invloedrijkste publieke figuur in een gemeenschap: vanuit zijn ambt verbond hij het dorpsbestuur, het schrijfcentrum, het archief, en vertegenwoordigers van andere gemeenschappen met elkaar.¹¹³ In ’s-Hertogenbosch was deze term al in 1417 in gebruik, maar pas in 1431 verscheen de aanduiding ook in de rest van de Meierij.¹¹⁴ Het gebruik steeg echter nooit boven dat van de term ‘gezworen klerk’ uit. Deze laatste vorm bleef in officiële vermeldingen in gebruik.

De termijn van de ambtelijke schrijffactiviteit verschilde per regio. Bij de schrijfambten die vanuit de Rekenkamer verpacht werden, werd veelal een termijn van drie jaar – of een veelvoud daarvan – aangehouden. Daarentegen vond de aanstelling van Anthonis de Beyere tot schepenklerk van Oisterwijk plaats ‘*alsoe langhe alst ons sal gelieven*’, en bleef te Ukkel de gezworen klerk levenslang in dienst.¹¹⁵ Voor de pachttermijn van ambten die anderen in bezit hadden, zoals dat van Maasland, werd meestal in navolging van de herzogelijke administratie drie jaar of een meervoud daarvan aangehouden. In onderstaande

Een volgende vermelding betreft Oisterwijk in 1407. Gielis van Dusel noemde zichzelf in 1407 ‘*clericus iuratus ville de Oesterwiic*’. Zie biografie nr. 30.

¹⁰⁷ Van Leeuwen, ‘Municipal oaths’, 191.

¹⁰⁸ Aan elk van de schepenbanken van Basse-Wavre, Buggenhout, Hamme en Frasnes-les-Gosselies werd op 25 februari 1444 het recht verleend een gezworen klerk aan te stellen en een gemeenschappelijk zegel te gebruiken. Het benoemingsrecht van de klerk lag bij de abt van Affligem, tot wiens grondgebied deze dorpen hoorden. *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II, 217-219 (nrs. 124-127).

¹⁰⁹ Van Leeuwen, ‘Municipal oaths’, 187-189.

¹¹⁰ Benders, *Bestuursstructuur*, 316.

¹¹¹ Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 237.

¹¹² Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 378r.

¹¹³ Jucker, ‘Urban Literacy’, 238.

¹¹⁴ Van Synghele, *Actum* 277.

¹¹⁵ Tilburg, RA, Chartercollectie Tilburg en Goirle, inv. nr. 338. *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II, 72-75 (nr. 15).

tabel staat de lengte van de schrijfactiviteiten van de 401 schrijfkrachten uit de veertiende tot en met de zestiende eeuw weergegeven in blokken van vijf jaar. In de weergave is onderscheid gemaakt tussen schrijfkrachten uit de veertiende, vijftiende, en zestiende eeuw. Wanneer een carrière binnen twee eeuwen valt, is de persoon toegewezen aan de eeuw waarbinnen het grootste deel van de werkzaamheden vielen. Deze complicatie bleek bij 30 schrijvers het geval: hiervan zijn vier bij de veertiende eeuw ingedeeld, zeventien bij de vijftiende eeuw en negen bij de zestiende eeuw.

Tabel IV.4. De duur van de schrijfactiviteiten per vijf jaar, opgedeeld per eeuw.

	1-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	50+	Tot.
1301-1400	40	17	9	3	4	2	2	-	1	-	-	78
1401-1500	76	31	18	14	7	7	3	6	5	3	2	172
1501-1550	56	25	21	18	15	7	2	3	1	1	2	151
Totaal	172	73	48	35	26	16	7	9	7	4	4	401

Het beeld dat uit de tabel naar voren komt, is enigszins vertekend. De piek in het aantal schrijvers met een carrière tot vijf jaar is te verklaren op basis van de ongunstige bronnensituatie. Van veel scribenten zijn slechts een paar oorkonden overgeleverd in een tijdsspanne van enkele jaren. Zeker wanneer een oorkondenloze periode hieraan vooraf gaat of erop volgt, is het zeer aannemelijk dat de daadwerkelijke carrière langer heeft geduurd. Na verrekening van deze anomalie kunnen we stellen dat Meierijse schrijfkrachten in het algemeen tussen de tien en twintig jaar actief zijn geweest in de vervaardiging van documenten. Dit correspondeert met de zestiende-eeuwse Bossche secretarissen, die een gemiddelde ambtsduur van 18,4 jaar hadden.¹¹⁶ Hierbij dienen we wel op te merken dat de ambtsduur van deze laatste groep niet noodzakelijk gelijk is aan hun volledige carrière: waarschijnlijk zullen de meesten tevoren in lagere functies schrijftaken hebben vervuld voor de stad. Ondanks de gemiddelde aanstelling heeft een niet onaanzienlijk aantal Meierijse schrijvers een langere staat van dienst gehad: één op de vijf klerken had een ambtsduur van meer dan twintig jaar, terwijl tien procent van de gehele onderzoekspopulatie een carrière van meer dan dertig jaar heeft gekend.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat schrijvers soms al op jonge leeftijd de ganzenveer voor het eerst op het perkament zetten. Hubrecht van Oosterhout was nog net geen twintig toen hij in 1406 zijn eerste oorkonde vervaardigde; in Oirschot maakte Jaspar van Esch zijn eerste inschrijving rond de leeftijd van 22 en te Sint-Michielsgestel resideerde halverwege de zestiende eeuw als secretaris de 27- of 28-jarige Adriaan van Heeze. Bij het voltooien van een basisopleiding waren klerken veelal 16 à 17 jaar oud. Velen zullen met de werkzaamheden vrij kort na de afronding of zelfs nog tijdens hun opleiding zijn begonnen. Aangezien ook hier weer de volledige carrière is meegerekend, is het niet verwonderlijk dat deze cijfers afwijken van de leeftijd bij benoeming van de Bossche secretarissen, die gemiddeld op 35,3 ligt. Eer iemand een van deze vier posities aan de top van de secretariële hiërarchie kon verkregen – een mogelijkheid die zich slechts bij vacatie na

¹¹⁶ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 262.

overlijden of aftreden van een zittende secretaris voordeed – had hij meestal al wel geruime tijd in de secretarie gewerkt.

Het aantal scribenten in de Meierij op enigerlei moment was niet gelijk aan het aantal schepenbanken. Soms werden schepenbanken door meerdere scribenten bediend, maar gewoner was de situatie dat één scribent voor meerdere schepenbanken werkte.¹¹⁷ Hiervoor kunnen we twee complementaire verklaringen geven. Vanuit een top-down perspectief konden schrijfactiviteiten alleen plaatsvinden, zoals we in het volgende hoofdstuk nader zullen bespreken, door de pachter van het schrijfamdt of in diens plaats zijn zaakwaarnemers of onderpachters. Het gebied dat met elk van de schrijfamden werd bediend, was te groot om door één persoon te worden bediend. Desalniettemin behield de ‘hoofdpachter’ veelal de schrijftaken voor een of meerdere banken die wel te combineren waren. Daartegenover, vanuit een bottom-up perspectief, werden bij een kleinere plattelandsschepenbank in veel gevallen te weinig akten verleden om daar een behoorlijk inkomen uit te halen. Het vergroten van het werkgebied naar meerdere banken was dan een logische stap voor een scribent om aan een groter inkomen te komen. Enkele van de productievere schrijvers bleken in staat om naast hun werkzaamheden voor een grotere schepenbank ook nog enkele kleinere banken te bedienen. In de onderstaande tabel staat het aantal schrijfkrachten vermeld dat per eeuw hetzij één, hetzij meerdere schepenbanken bediende.

Tabel IV.5. Het aantal schrijfhanden met activiteit in één of meerdere schepenbanken, per kwartier, opgedeeld per eeuw.

	1301-1400		1401-1500		1501-1550		Totaal
	1	2+	1	2+	1	2+	
Kempenland	10	14	25	15	19	13	96
Maasland	9	7	13	6	14	4	53
Oisterwijk	18	5	46	10	38	9	126
Peelland	12	5	45	11	44	9	126
Totaal	49	31	129	42	115	35	401

Bij beschouwing van deze getallen blijkt dat het aantal schrijvers met werkzaamheden voor meer dan één bank gedurende de onderzochte periode afneemt. Percentueel bezien kende de veertiende eeuw de grootste hoeveelheid, met 35,5% van het totaal aantal scribenten voor die eeuw. Deze hoeveelheid is voornamelijk te verklaren door de schrijvers uit het cluster rondom Oirschot, waar minstens zeven scribenten actief waren met een werkgebied van twee tot vier schepenbanken.¹¹⁸ In de overige kwartieren ligt het aantal lager. Vermoedelijk is het daadwerkelijke aantal hoger geweest, maar dit is door gebrek aan documenten niet controleerbaar. Uit het cluster rondom Sint-Oedenrode bijvoorbeeld hebben we slechts drie scribenten aangetroffen in meerdere centra, maar gezien de verwevenheid tussen deze plaatsen zullen dit er meer zijn geweest. Een van

¹¹⁷ Van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat*, 242.

¹¹⁸ Zie hiervoor ook hoofdstuk II, paragraaf 1.3.

deze drie heeft bovendien werkzaamheden voor maar liefst acht schepenbanken uitgevoerd, waarvan zeven gelijktijdig, in de periode 1398-1404.¹¹⁹

In de vijftiende eeuw steeg het absolute aantal, terwijl het percentage licht daalde tot 21,6%. Vermoedelijk zal het aantal vrij constant zijn gebleven ten opzichte van dat tijdens de vorige eeuw, en is slechts onze onderzoekspopulatie groter. Ook nu blijkt dat in Peel-land een nauw verbonden schrijversnetwerk bestond. Het kende niet het grootste aantal scribenten met meerdere banken onder hun hoede, maar de Peellandse schrijvers hadden wel het meest uitgebreide werkgebied. Gherit Dummecaet is het meest sprekende voorbeeld: hij werkte gedurende zijn veertigjarige carrière voor negen schepenbanken. De daling zette verder in gedurende de zestiende eeuw, tot slechts 19,1% van de schrijvers. Dit is het gevolg van meerdere ontwikkelingen, zoals een toename van de bedrijvigheid in de lokale schrijfcentra, zoals we beschreven hebben in hoofdstuk II, een uitbreiding en specialisatie van het takenpakket van de schrijfkrachten, en de decentralisatie van de schrijfambten. De twee laatste ontwikkelingen zullen later aan bod komen.¹²⁰

Bij de invulling van de schrijfambten speelden de grenzen tussen hertogdorpen en heerlijkheden veelal een rol. In beginsel waren weinig schrijfkrachten uit de hertogelijke hiërarchie werkzaam in heerlijkheden, noch waren veel heerlijke schrijvers actief buiten de grenzen van de heerlijkheid. In Eindhoven treffen we drie schrijvers aan die ook in andere plaatsen binnen het cluster rondom Oerle actief waren. Al deze schrijvers waren echter actief in de jaren 1330/50. Volgens Spijkers was Eindhoven vanaf 1232 een tweeherigheid, totdat in 1369 het hertogelijke deel in leen werd uitgegeven aan de lokale heer.¹²¹ Dat zou betekenen dat Eindhoven voorafgaand aan 1369 ten minste gedeeltelijk tot het hertogelijke netwerk van schrijfambten zou hebben behoord, en zodoende door scribenten uit omringende plaatsen zou zijn bediend. Naderhand schreven Eindhovense handen slechts nog voor de nabijgelegen banken Woensel en Gestel. Woensel was een heerlijkheid die eveneens in handen van de heren van Eindhoven was.¹²² Het schrijfambt van Gestel daarentegen was hertogelijk bezit en werd met de andere schrijfambten in Kempenland uitgegeven. Mogelijk pachtten de Eindhovense klerken het losse Gestelse ambt van de hertog. De schepenklerken van Oisterwijk zijn tevens aangetroffen in de heerlijkheden Moergestel en Tilburg en Goirle. Voor Moergestel zal de geringe afstand tot het Oisterwijkse schrijfcentrum mogelijk hebben geleid tot de actieve rol van die laatste instelling voor het Moergestelse oorkondenwezen. Desalniettemin zijn ook andere schrijvers uit de regio aangetrokken: de handen Hilvarenbeek E en Moergestel A hebben geen inbreng gehad in de hoofdplaats van het kwartier. Het tweede geval is eenvoudiger te verklaren. De schepenbank van Tilburg en Goirle was in 1453 kunstmatig afgesplitst van de Oisterwijkse. Voor het hierbij nieuw gecreëerde schrijfambt zal in de heerlijkheid geen geschikte kandidaat zijn gevonden, of men verkoos klerken in te schakelen die al de

¹¹⁹ Bijlage 5, hand Nuenen A.

¹²⁰ Zie hiervoor hoofdstuk VI.

¹²¹ Spijkers, 'Bemoeienis', 57. Hij verwijst naar een publicatie van Klaversma, *De heren*, die op zijn beurt naar Galesloot, *Livre des Feudataires*, 265 verwijst. Hierin lezen we: '*Jan van Zevenborne (...) bout die stat van Eendouen ende dat daertoe hoirt.*' Tot deze toebehoren zullen de heerlijke rechten, waaronder het schrijfambt, behoren.

¹²² Van Asseldonk, *De Meierij*, 274

juiste kennis en kunde hadden om een schrijfcentrum te leiden en hun kennis konden introduceren bij de nieuwe bank.

Een andere grens die meestal in acht werd genomen, was die tussen de kwartieren. Er zijn vrijwel geen scribenten geweest die werkzaamheden verricht hebben in twee verschillende kwartieren. Slechts vier gevallen zijn bekend, maar dit zijn vrijwel alle bijzondere gevallen. Cornelis Smeeds had verschillende schrijftaken in Kempenland, waaronder Oirschot, Oerle en de Beerzen, maar was gelijktijdig werkzaam als secretaris van Moergestel, in het kwartier Oisterwijk. Op de mogelijke beweegredenen die hem naar Moergestel hebben geleid, gaan we in paragraaf 3 verder in. Het tweede geval betrof de schepenbank van Liempde. Deze behoorde tot Peelland en werd dan ook door scribenten uit dit kwartier bediend. Reeds in 1391 was Willem van Merheim, de heer van Boxtel, beleend met de heerlijke rechten op Liempde, en hoewel deze verbintenis oorspronkelijk tot Willems dood zou bestaan, bleven beide heerlijkheden tot het eind van het Ancien Régime in dezelfde handen.¹²³ Het schrijfambt van Liempde werd pas aan het eind van de vijftiende eeuw losgemaakt van het Peellandse ambt en samengevoegd met dat van de heerlijkheid Boxtel. Wanneer dit precies is gebeurd, is niet bekend, maar bij de verpachting van het Peellandse schrijfambt in 1520 behoorde Liempde er al niet meer bij.¹²⁴ De secretarissen Dirck van der Ahorst, Aert Herbrechts en Peter van Tuijl, en mogelijk nog enkele voorgangers, waren dus werkzaam in twee kwartieren. Daar Boxtel en Liempde naast elkaar lagen, was dit vooral een formele kwestie. Daarentegen is de aanstelling van Thomas Hoppenbrouwer als schepenklerk van Boxtel lastiger te verklaren, omdat hij tussen 1520 en 1525 in het Oirschotse schrijfcentrum werkzaam was geweest. Mogelijk ligt de uitleg in de persoonlijke sfeer: Hoppenbrouwer raakte gedurende zijn carrière in Oirschot meermaals in conflict met plaatsgenoten en zou naderhand naar Boxtel uitgeweken kunnen zijn.¹²⁵ De laatste twee bekende scribenten zijn Peter Wouter Hemeleer, die in het kwartier Oisterwijk de bank van Hooge- en Lage Mierde bediende, en in Kempenland de banken van Bladel en Bergeijk, en de Peellandse Gherit Dummecaet, die één oorkonde voor de bank van Heeswijk schreef. Helaas is over hen beiden niet voldoende bekend om dit te verklaren.

In de heerlijkheden waren de schepenklerken ook in dienst van de heer, voor wie zij veelal apart documenten vervaardigden.¹²⁶ De heer van Hilvarenbeek maakte in 1393 gebruik van de diensten van Gielis van Dusel (hand Oisterwijk I); de heer van Tilburg en Goirle schakelde de danmalige secretaris in bij de verlening van een kaart aan het gilde van Sint-Joris.¹²⁷ De Helmondse cijsregisters bevatten verschillende handen die uit de oorkonden en schepenprotocollen bekend zijn, en het Mierlose cijsregister was aangelegd door hand Mierlo J. Een uitzondering hierop vormen de Van Merheims, heren van

¹²³ Coenen, *Baanderberen*, 77.

¹²⁴ Zie hiervoor hoofdstuk VI, paragraaf 3.

¹²⁵ Lijten, 'De kwartierschouten', 14.

¹²⁶ Bij transportoorkonden maakten de heren vooral gebruik van de schepenbanken, zie hoofdstuk VI.

¹²⁷ Oorkonden nrs. 385 en 1638.

Boxtel. Zij hadden een eigen schrijver in dienst. In 1342 is dit een zekere Rutgherus.¹²⁸ De meeste schrijfhanden in deze stukken zijn hapaxen en dus helaas niet traceerbaar. Slechts de scribe Boxtel heer B is verantwoordelijk voor een drietal stukken tussen 1445 en 1467. Uit zijn taalgebruik alsmede dat van de heerlijke hapaxen, dat enigszins Duits aandoet, vermoeden we echter dat zij afkomstig zijn geweest uit de rond Keulen gelegen bezittingen van de Van Merheims, en geen Meierijse scribenten zijn.

De inkomsten van middeleeuwse en vroegmoderne ambtenaren, waaronder het schrijfpersoneel, waren op twee manieren opgebouwd. In veel steden, waar ambtenaren in dienst waren van het stadsbestuur of een instelling, bestonden de inkomsten uit 'weden', vaste sommen geld als salaris, soms aangevuld met giften in natura, zoals wijn.¹²⁹ Daarnaast was er het systeem waarbij de inkomsten volledig bestonden uit de opbrengsten van de ambten. Dit was de standaard beloningswijze bij ambten die middels verpachting werden vervuld. In veel gevallen waren de systemen gecombineerd. De klerken ontvingen dan een wedde als basissalaris en haalden de rest van hun inkomsten uit de opbrengsten van hun schrijfactiviteiten.¹³⁰ De wedde was in veel gevallen niet hoog genoeg om in het levensonderhoud te voorzien.

Bij de Meierijse schepenklerken was het inkomen volledig uit de opbrengsten van de schrijftaken opgebouwd. Zij verkregen schrijfgeld voor de registratie van rechtshandelingen en werden daarnaast betaald voor de vervaardiging van oorkonden en afschriften. Ondanks de onregelmatige aard van deze inkomsten worden ze in de bronnen wel salaris genoemd.¹³¹ De klerken van de schouten daarentegen kenden wel vaste wedden. Daarnaast vermelden de schoutsrekeningen ook uitgaven ten behoeve van kleding voor deze klerken. Mogelijk werd ook voor lokale bestuurders en schepenklerken geld uitgetrokken voor ambtskleding; enkele aantekeningen in de protocollen lijken hierop te wijzen.¹³² De

¹²⁸ 's-Hertogenbosch, BHIC, Huisarchief Stapelen, inv. nr. 90: 'Wynricus de Oyen (...) litteras scabinorum de Buschoducis Rutghero, clerico domini Willelmi, domini de Boestel, ad opus eiusdem domini Willelmi (...) supportavit.'

¹²⁹ Van Synghel, *Actum*, 139-141, noten 11-14 en 24. Vergoedingen in natura aan Poolse scribenten kon bestaan uit onder meer uit gratis toegang tot de openbare baden, voedsel vanuit de bakkers-, herbergiers- en slagergilden, of inwoning. Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 248-252.

¹³⁰ Vgl. Marsilje, 'Het Haarlemse klerkambt', 183. Ook in de Poolse en Hongaarse steden waren vaste salarissen gebruikelijk, naast de aanvullende inkomsten uit schrijfactiviteiten. Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 246-248; Szende, *Trust, Authority and the Written Word*, 130-131.

¹³¹ 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Lith, inv. nr. R. 27, fol. 28r: 'Item Petrus Colue promisit mihi pro salario huius facti solvere pro parte mea VII stuferos'. Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2461: 'op alsulckenen salleris als dairtoe staet'. Een ander woord voor het loon is 'merx': 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Boxtel, inv. nr. R. 55, fol. 331r: 'Pecuniam recepi, scilicet XX florenos, et scabini receperunt mercedem sculteti.' 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Boxtel, inv. nr. R. 59, fol. 115r: 'Scripta est. Tenetur Peter Arts III vleems.'

¹³² Niet alleen de klerken van de schout ontvingen kleding van ambtswege. In de Oisterwijkse schepenprotocollen zijn betalingen aangetroffen ten behoeve van ambtskleding voor schepenen, en zelfs ten behoeve van laken voor de secretaris. Hier zal deze kleding van maken. Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 147, fol. 1r: 'Item pro panno ad capucia scabinorum exposui et tradidi Wytoni decem florenos Arnoldi.' Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 149, fol. 1r: 'Item exposui pro scabinis pro panno capuciorum, quod levavit Henricus Emmenzen van Ryel, VII¹/₂ gouden clincearts.' Zie ook Van Steensel, 'The emergence', 53. Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R.

klerken van de schouten waren zelfs in staat om de onkosten van de schrijftaken te declareren, daar enkele malen uitgaven voor papier en perkament zijn opgenomen. Voor hun collegae in de schepenbanken ontbreekt dergelijke informatie, en waarschijnlijk dienden zij zelf voor het materiaal te zorgen.¹³³

Bijzonder goed geïnformeerd zijn we over de situatie in Oirschot in het tweede decennium van de zestiende eeuw. De twee secretarissen die daar tezamen het schrijfcentrum runden, maakten jaarlijks een afrekening van de uit schrijftaken verkregen inkomsten. Jaspar van Esch blijkt tussen Kerstmis 1511 en Kerstmis 1512 een totaal van 100 'hele brieven' te hebben geschreven, en 23 'dubbele brieven'.¹³⁴ Zijn totale productie komt daarmee op circa 150 oorkonden. Het jaar ervoor heeft Cornelis Smeeds ongeveer 20 oorkonden meer geschreven; zijn productie voor 1511/2 zal zodoende rond 170 oorkonden hebben gelegen. Met verrekening van de dubbele brieven komen we significant boven de circa 230 contracten uit die in het jaarprotocol zijn opgetekend. Waarschijnlijk zullen er dus akten zijn gepasseerd die niet geregistreerd zijn.¹³⁵ Overigens zijn deze aantallen lastig na te rekenen. Bij optelling van alle ingrossatietekens in de marge van Smeeds' protocol over 1509 komen we al uit op 211; qua ingrossatietekens in het protocol van Jaspar van Esch tellen we er 113.¹³⁶

Het berekenen van het inkomen op basis van het aantal uitgevaardigde oorkonden is gecompliceerd. De prijs was afhankelijk van het type oorkonde, waarschijnlijk op basis van de grootte van het stuk perkament en de hoeveelheid tekst. Voor Oisterwijk hebben we in een eerdere studie de prijzen van de verschillende typen vermeld: drie Vlaamse groten voor een normale transportoorkonde, twee groten voor een schuldbrief (*littera debitalis*), en een erfbrief (*littera hereditaria*) voor slechts 1¼ groot.¹³⁷ Een erfbrief zal dus in de regel slechts het erfdeel hebben genoemd dat aan de ontvanger toekwam, en niet de gehele rechtshandeling. Ook de andere Meierijsse schrijfcentra lijken de standaardprijs van drie Vlaamse groten te hebben gehanteerd, hoewel de registratie van het schrijfgeld niet altijd duidelijk is weergegeven.¹³⁸

215, fol. 1r: 'Opten XII^{ten} dach van augusto anno XI^{en} zy ick overcomen metten scepenen van desen prothocolle (...) die en zullen my nyet corten, mer ick sal daerover hebben myn gelt van den vryhey, te weten XVIII stuver voir 1½ el laeckens, die de scepenen den clerike iaerlycks geven;' alsook: 'Item loest Roeloffs heeft my gecort aen tgelt van myn laecken in augusto anno XII^{en} X stuferos.'

¹³³ In Deurne noteerde de klerk enkele uitgaven die betrekking hebben op het ingrossatie- en bezegelingsproces. Eindhoven, RHC, ORA Deurne en Liessel, inv. nr. R. 69, fol. 1v: 'Exposui pro veridi cera III½ st. Item noch II st. 1 ort. Item pro parchimeno VII½ st. Item noch II½ st. pro cera.' Vgl. Kerremans, *Étude*, 324-327. Ook de Haarlemse klerken kregen geld om het materiaal van te bekostigen, zie Marsilje, 'Het Haarlemse klerkambt', 184.

¹³⁴ Uit een aantekening uit 1498 blijkt dat onder dubbele brieven vonnis- en deelbrieven werden verstaan. Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2356, fol. 55r: 'Item dit protocolle helt inne dit iaer brief gemaect die twe half brief voeren belen maken tsamen tweehondert beelder brieven. Item noch daertoe soe vonnisbrief ende erfdeylbrief tsamen XXXIII dubbelbrief. Summa summarum: II½ brief ende XVI.'

¹³⁵ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2358, fol. 126r, 165v-166r, en 191v.

¹³⁶ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2358, fol. 66r-126v (protocol van Smeeds over 1509) en 206r-231v (protocol van Van Esch over 1509/10).

¹³⁷ Vermeer, *Gescreven tOesternijc*, 96.

¹³⁸ Zie bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Boxtel, inv. nr. R. 55, fol. 296r en 296v: 'Et ego recepi III vleems;' en fol. 297v: 'Et ego recepi omnes denarios ex parte litterarum.' Uit de aantekening

2.3.2. Overige ambtelijke taken

Voor het dorpsbestuur vervulde de schepenklerk een onmisbare rol. Niet alleen zorgde hij voor de vastlegging van besluiten, akten van vrijwillige rechtspraak, en de uitwerking daarvan in oorkonden, ook was hij een van de weinige permanente leden van het bestuur. Schepenen werden in beginsel voor één jaar benoemd. Hoewel in de praktijk over meerdere jaren dezelfde personen, of minstens leden van dezelfde families, de bank vulden, was het toch de secretaris die een stabiele aanwezigheid vormde. Zijn taken bestonden ook uit het schriftelijk onderhouden van contacten met de andere plaatsen in de Meierij. Hij was verantwoordelijk voor het bewaren en ten overstaan van de schepenbank voorlezen van ontvangen correspondentie, en voor het vervaardigen van brieven in antwoord daarop. Hij was zodoende als eerste ambtenaar op de hoogte van nieuws.

Als bewaarder van de documenten was de secretaris verantwoordelijk voor de financiële zijde van de schrijfproductie. Gegevens hierover zijn er weinig, maar geven wel veel inzicht in de gangbare werkwijze. De schepenklerk inde de leges die men hiervoor verschuldigd was en verrekende dit, meestal meermaals per jaar, met de schepenen. Zijn eigen loon was het schrijfgeld, ook wel briefgeld genoemd. De schepenen die over een oorkonde hadden gestaan, ontvingen zegelgeld. De secretaris betaalde uit de kas ook de kosten voor drank en voedsel voor vergaderingen en voor gelegenheden wanneer oorkonden gezegeld werden. Bijzondere uitgaven werden gemaakt voor heugelijke gebeurtenissen als het huwelijk van een van de schepenen of de doop van een van hun kinderen; het betrof hier zeer waarschijnlijk geschenken. In Helmond waren deze taken gescheiden van die van de schepenklerk. In de laatste jaren van de veertiende eeuw wordt hier al een *pecuniarius scabinorum* vermeld.¹³⁹

In gerechtelijke zaken van volontaire aard traden de klerken regelmatig op ten behoeve van een van de partijen. De meest voorkomende variant was de tussenpositie die zij innamen bij een transportakte, zoals we reeds hierboven hebben gezien. De secretaris ontving dan namens en ten behoeve van een begunstigde de getransporteerde goederen. Ook waren secretarissen bereid om in een bepaalde kwestie als zaakgelastigde over een vrouw of minderjarige te staan wanneer deze nog geen officiële voogd had. Voogden werden gewoonlijk door de heer of schout aangesteld, maar voor een *ad hoc*-situatie hoefde de secretaris niet officieel de voogdij te ontvangen.¹⁴⁰ Men deed eveneens vaak een beroep op de secretaris wanneer er sprake was van ingewikkeldere juridische kwesties. Zo trad hij regelmatig op als gemachtigde om pachten en cijzen te innen, wanbetalers te manen, en – indien dit geen effect had – namens de crediteur een rechtszaak aan te spannen. Daarnaast nam hij regelmatig de rol op van arbiter in een geschil of een verzoeningsprocedure. Hierin speelde niet alleen zijn juridische kennis een rol, maar ook zijn status en het vertrouwen dat hij als ambtenaar genoot. Andere geschikte kandidaten

‘Dese brief van vijf vleems heeft Gerit de Moleners betaelt’ blijkt dat ook in Boxtel verschillende tarieven werden gehanteerd. ’s-Hertogenbosch, BHIC, ORA Boxtel, inv. nr. R. 57, fol. 87v (1501). Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2356, fol. 17r: *‘Solvit III vleems.’*

¹³⁹ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3787, losliggend bij fol. 7.

¹⁴⁰ Zie hiervoor ook hoofdstuk VI.

voor de rol van arbiter waren bijvoorbeeld geestelijken of de schout, die respectievelijk de geestelijke en wereldlijke rechtspraak vertegenwoordigden.¹⁴¹

Gedurende de vijftiende eeuw nam het takenpakket van de klerken nog verder in omvang toe. In toenemende mate werden zij vertegenwoordigers van de schepenbank of de gemeenschap in processen of vergaderingen, of traden zij op als afgevaardigden.¹⁴² De Helmondse secretaris Dirck Sweerts bijvoorbeeld noteerde in het schepenprotocol de verschillende dienstreizen die hij namens de stad ondernam: maar liefst 42 dagen was hij afwezig geweest ten behoeve van reizen naar Leuven en Brussel. Een tiental posten in de Eindhovense stadsrekening van 1555/6 betreffen de reizen van secretaris Frans van Waelre. In beide gevallen waren dit voornamelijk reizen naar 's-Hertogenbosch en Brussel. In de eerste stad vond regelmatig overleg met de rest van de Meierij plaats, en werden betalingen aan personen afgedragen. De tocht naar Brussel ondernam men meestal om een conflict aan de hertogelijke raad voor te leggen. Op een van deze reizen legde Sweerts een zaak voor tussen de stad Helmond en het dorp Someren over het eigendom van de gruit; in een ander geval betrof het een kwestie tussen de heer van de stad en diens oom.¹⁴³ De reiskosten, bestaande uit onder meer vacatiegeld en weggeld, konden worden verhaald op het stadsbestuur, en in het laatstgenoemde geval op de heer van Helmond zelf. Een parallelle ontwikkeling zien we bij de klerken van de schouten: ook zij werden regelmatig met een opdracht op reis gezonden.¹⁴⁴

2.3.3. Overige schrijftaken

De kennis om juridische documenten op te stellen en hieraan rechtsgeldigheid te verlenen was een vaardigheid die ook buiten de secretariële werkzaamheden bruikbaar was.

Reeds meermaals hebben we hierboven gewezen op de sterke verwevenheid tussen het notariaat en het schrijfspersoneel in de Meierijse dorpen. In totaal hebben we onder de 127 geïdentificeerde scribenten 31 notarissen aangetroffen (24,4%). Het betreft hier personen die ofwel in de bronnen als openbaar notaris worden aangeduid, ofwel in de hoedanigheid van openbaar notaris documenten hebben vervaardigd. Deze groep is echter niet gelijkelijk verdeeld over de periode, noch over de Meierij.

Tabel IV.6. Het aantal schepenklerken met een notariële admisie per 50 jaar

	1301-1350	1351-1400	1401-1450	1451-1500	1501-1550	Totaal
Kempenland	1	2	-	-	3	6
Maasland	-	-	-	-	-	-
Oisterwijk	-	4	2	1	7	14
Peelland	1	-	3	1	6	11
Totaal	2	6	5	2	16	31

¹⁴¹ Vgl. Lijten, 'De Oirschotse zoen-accorden', 75-77.

¹⁴² Kossmann-Putto, *Kamper schepenakten*, 10-11.

¹⁴³ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3803, fol. 88c-d. Eindhoven, RHC, Gemeentebestuur Eindhoven, inv. nr. 341.

¹⁴⁴ Kerremans, *Étude*, 320-322

Tabel IV.6 bevat het aantal geïdentificeerde schepenklerken van wie een notariële bevoegdheid bekend is. Ondanks de ongelijke verdeling kunnen we uit de percentuele verdeling concluderen dat het notariaat voor de laat vijftiende- en zestiende-eeuwse schepenklerken een minder vanzelfsprekende combinatie was geworden dan het voor hun eerdere collegae geweest was.¹⁴⁵

In tegenstelling tot andere streken van Europa is er weinig bewijs dat de scribenten zich bezighielden met het vervaardigen van documenten op naam van privépersonen. In Polen vormde dit een significant onderdeel van de activiteit van schrijvers. Men vond daar veelvuldig zijn weg naar de dorpsschrijver indien iets op schrift diende te worden gesteld.¹⁴⁶ Voor de Meierij hebben we slechts een handvol documenten over die tot deze groep behoren. Minstens twee daarvan gingen bovendien vergezeld van een schepenoorkonde waarin feitelijk dezelfde rechtshandeling werd beoorkond.¹⁴⁷ Desondanks is het te simplistisch om te beweren dat dit hier niet of nauwelijks voorkwam. De alomtegenwoordige toegang tot rechtspraak bij de schepenbanken op het Meierijsse platteland zal weinig reden hebben gegeven tot het inschakelen van ander schrijfspersoneel voor geschriften van dergelijke aard. Voor andere typen documenten, van een meer private of tijdelijke aard, kan men echter wel goed een beroep hebben gedaan op de klerk. In enkele gevallen is het niet duidelijk in welke hoedanigheid de schepenklerk handelde bij de vervaardiging van een document. Heeft Jan Lombarts bijvoorbeeld het cartularium van de Oisterwijkse Tafel van de Heilige Geest vervaardigd als Heilig Geestmeester, als schepenklerk, of als professioneel schrijver zonder directe affiliatie?

2.3.4. Overige werkzaamheden

Heel af en toe is meer bekend over de economische activiteit van de schepenklerken. Jan de Becker baatte een herberg uit in Moergestel. Die vormde dan ook veelvuldig het toneel voor schepenvergaderingen en openbare rechtshandelingen. Henrick Symon Back huurde de tol van Hilvarenbeek en Aert Herbrechts en Mathijs Schenaerts verdienden wat bij als belastingontvangers.¹⁴⁸ Meer informatie hebben we over de publieke loopbaan van de schepenklerken. Een dorpsgemeenschap kende een aantal publieke ambten en functies. Deze ambten waren veelal onbezoldigd en daarom voorbehouden aan de kapitaalkrachtigen. Ze verleenden hun houders status en aanzien, en waren zodoende ge-

¹⁴⁵ Voor de berekening, vgl. Tabel IV.6. De uitkomsten zijn als volgt:

1301-1400: 8 notarissen op 9 geïdentificeerde scribenten = 88,9%
1401-1500: 7 notarissen op 32 geïdentificeerde scribenten = 21,9%
1501-1550: 16 notarissen op 86 geïdentificeerde scribenten = 18,6%

Uiteraard dienen we op te merken dat voor de veertiende en vroege vijftiende eeuw notariële instrumenten vrijwel de enige bron hebben gevormd voor de identificaties. Dit heeft met name het eerste percentage aanzienlijk beïnvloed.

¹⁴⁶ Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 255.

¹⁴⁷ Zie de oorkonden nrs. 510 en 626 (Maghiel van Gheer, 1350) en de nrs. 1300 en 2277 (Roelof van Wysschel, 1410).

¹⁴⁸ Zie biografieën nrs. 5, 57, en 99.

schikt voor hen die een bestuurlijke carrière ambieerden. In het onderstaande hebben we de verschillende ambten opgedeeld in twee groepen. Onder ‘bestuurlijke ambten’ hebben we alle functies geschaard die betrekking hebben op het bestuur van de gemeenschap. Tot de ‘sociaaleconomische ambten’ rekenen we de bestuursfuncties van andere – veelal particuliere of semi-particuliere – instellingen, die vaak een sociale, caritatieve, en economische functie voor de gemeenschap hadden. Binnen de bestuurlijke ambten was het schepenambt het hoogste wat door een poorter bereikt kon worden. Schuttelaars concludeerde dat in ’s-Hertogenbosch dit ambt de enige echt belangrijke politieke functie is geweest.¹⁴⁹ De vraag rijst of dit ook in de rest van de Meierij het geval was, en – indien dit het geval was – of dit ambt dan ook door een ieder met bestuurlijke aspiraties werd nagestreefd. We zullen kijken of de schrijfkraften voorafgaand, tijdens, of na hun schrijffactiviteiten andere ambten hebben bekleed, en of we hierin carrièrepatronen kunnen herkennen. Onder de bestuurlijke ambten behandelen we hier de functies van schepen, rentmeester, burgemeester, schout en diens stadhouder; onder de sociaaleconomische ambten komen die van Heilig Geestmeester, kerkmeester, en gasthuismeester ter sprake.¹⁵⁰

2.3.4.1. Bestuurlijke ambten

Zoals hierboven aangehaald was het schepenambt een van de omvangrijkste en invloedrijkste ambten in de Meierij. In het tijdperk vóór de scheiding der machten hadden de schepenen zowel de rechtsprekende als de uitvoerende en wetgevende macht. De schepenen waren verantwoordelijk voor het dagelijkse bestuur van de gemeenschap. Nog omvangrijker was hun rol als rechter binnen de aan de schepenbank gekoppelde jurisdictie. Hiertoe behoorde de criminele en civiele rechtspraak, waarin zij vonnisten inzake geschillen tussen respectievelijk de ‘overheid’ en een inwoner, en tussen inwoners. De administratieve weerslag van deze taken is vrijwel grotendeels verloren gegaan: na enige (soms tientallen) jaren hadden documenten opgemaakt vanwege de criminele en civiele rechtspraak hun belang verloren. Daarentegen behielden de producten van de vrijwillige rechtspraak gedurende meerdere eeuwen hun relevantie. De schepenen traden op als getuigen in contracten, waardoor deze een grotere mate van rechtskracht verkregen. Uit de omvang van deze administratie wordt snel duidelijk dat dit de meeste tijd gekost moet hebben. De schepenbank telde zeven leden die veelal voor één jaar werden benoemd.¹⁵¹ Zij werden gekozen uit de voornaamste families, waartoe ook veel van de scribenten behoorden.¹⁵² Om een machtsequilibrium te behouden, kon in veel plaatsen een familie

¹⁴⁹ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 279.

¹⁵⁰ Deze ambten worden ook wel semi-kerkelijke ambten genoemd. Van den Bichelaer, *Het notariaat*, hoofdstuk II, paragraaf 8.3.

¹⁵¹ In kleinere plaatsen was het nog weleens gewoonte dat schepenen meerdere jaren achtereenvolgens deel uit maakten van het college. Mogelijk was de gemeenschap – en daarmee de geschikt geachte leden van de dorpselite – te klein om jaarlijks zeven nieuwe leden te kiezen.

¹⁵² Zie hierboven, paragraaf 2.1.

het college van slechts één lid tegelijk voorzien. Het was echter niet ongebruikelijk dat twee familieleden elkaar jaarlijks afwisselden.¹⁵³

In totaal hebben twintig scribenten op enig moment in hun leven zitting in de schepenbank gehad.¹⁵⁴ Van dit aantal hebben vijf dit ambt vervuld voordat zij documenten vervaardigden voor deze bank, terwijl één na afloop van zijn schrijfactiviteiten tot het college toetrad.¹⁵⁵ Het combineren van het schepenambt met het secretarisambt werd te 's-Hertogenbosch in 1491 bij stedelijke ordonnantie verboden. Een secretaris die als schepen had gediend, mocht niet meer terugkeren naar de secretarie. Net als bij andere bestuurlijk-administratieve wetgeving het geval is geweest, is het aannemelijk dat dit verbod ook in de rest van de Meierij werd geïntroduceerd, maar uit de praktijk blijkt dit niet te hebben plaatsgevonden, of geen effect te hebben gehad. Maar liefst zestien scribenten hadden een zetel in de schepenbank waar zij op dat moment als klerk werkten.¹⁵⁶ Drie van hen, Ansem van Tulden, Wouter Knijf, en Jan van Tillaer, handhaafden deze combinatie zelfs enkele tientallen jaren. Zij schroomden hierbij niet om zichzelf telkens als schepengetuige in de *corroboratio* op te nemen. Pas aan het eind van de zestiende eeuw kennen we gevallen waarin twee ambten incompatibel worden geacht.¹⁵⁷

Verschillende plaatsen in de Meierij kenden ook het ambt van borgemeester.¹⁵⁸ Borgemeesters bekommerden zich om de financiën van het dorp of de stad. De functie wijkt hiermee af van het borgemeestersambt zoals dat in de grote steden in het zuiden van het hertogdom bestond, dat van meer bestuurlijke aard was.¹⁵⁹ Aan hen was de taak om de bijdragen tot de dorpskas te innen van de inwoners, de uitgaven te doen, en hun daden aan het eind van hun ambtstermijn te verantwoorden middels het overleggen van een rekening. Ook waren zij betrokken bij het beheer van de gemeenschappelijke gronden. Waarschijnlijk is het borgemeestersambt ontstaan uit dat van de gezworenen (*iurati*), aan wie tussen de veertiende en zestiende eeuw de zorg voor deze gronden toebehoorde.¹⁶⁰

¹⁵³ Te nauwe familierelaties tussen twee of meer kandidaten konden in 's-Hertogenbosch reden zijn om een kandidaat te weigeren. Schuttelaars, *Heren van de raad*, 216-217.

¹⁵⁴ Dirc van Arle, Jan van Berge, Udo de Brouwer, Jacob van der Elst, Henrick van Enckenvoirt, Jaspas van Esch, Henrick van Gerwen, Willem van Houtert, Berthout van Kessel, Wouter Knijf, Jan Rijsbroecks, Dirc Sweerts, Jan van Tillaer, Ansem van Tulden, Goris van Tulden, Peter van Tuijl, Frans van Waelre, Willem van Zandvliet en Laureys Zwijsen. Een bijzonder geval is Henrick Zwijsen, die secretaris was in Tilburg en Goirle, maar te Oisterwijk in de schepenbank zat.

¹⁵⁵ Twee scribenten die al tijdens hun ambtstermijn als secretaris zitting in de schepenbank namen, zetten de uitvoering van deze laatste functie voort na hun vertrek uit het schrijfcentrum. Dit waren Jan van Tillaer en Laureys Zwijsen.

¹⁵⁶ Drie scribenten zijn dubbel geteld: dit zijn de twee uit de vorige voetnoot, alsook Jan van Berge, die zitting in de schepenbank had toen hij zijn schrijfactiviteiten begon.

¹⁵⁷ Het betreft hier de Helmondse scribent meester Jacob Becx. Na enige jaren zowel het schoutambt als het secretarisschap te hebben bekleed, gaf hij in 1593 dit eerste ambt op om zijn schrijftaken te kunnen blijven uitvoeren. Frenken, *Helmond I*, 306.

¹⁵⁸ Voor de etymologie van het woord 'borg', vgl. Kappelhof, *De belastingheffing*, 152.

¹⁵⁹ Jacobs, *Justitie en politie*, 64-66.

¹⁶⁰ Van Zalinge-Spooren, *Gemeint en gemeenschap*, 154-155. In het Land van Heusden hadden de gezworenen in de veertiende eeuw een voornamelijk financiële rol, waarbij zij verantwoordelijk waren voor het omslaan en innen van belastingen en beden. Bij de oprichting van twee

In de loop van de zestiende eeuw zou de functie van gezworene verenigd zijn met dat van borgemeester. Voor de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw zijn deze rekeningen niet bewaard gebleven; dit is pas vanaf de late zestiende eeuw het geval. Onder de borgmeesters hebben we slechts één scribent aangetroffen: de Oisterwijkse klerk Jan Willem Rijsbroeck.

Een andere financiële functie was in verschillende dorpen en kleine steden dat van rentmeester.¹⁶¹ Naar analogie van de schouten kende de Meierij verschillende rentmeesters. Bovenaan deze hiërarchie stond de rentmeester van de hertogelijke domeinen. Deze ambtenaar was verantwoordelijk voor het financieel beheer van de hertogelijke goederen en rechten in de gehele Meierij.¹⁶² Daaronder stonden vier onderrentmeesters, die elk het beheer over een kwartier hadden. Ook de lokale heren stelden veelal rentmeesters aan. De rentmeesters waren verantwoordelijk voor de verpachting van de hertogelijke of heerlijke ambten en het toezicht op de naleving van de voorschriften met betrekking tot deze ambten. Ook de schouw, dat wil zeggen het nakijken van de wegen, waterlopen en andere infrastructuur op gebreken, viel onder zijn taken. Tussen de rentmeesters vinden we meer klerken: Henrick de Loze in Loon op Zand, Jaspar van Esch in Oirschot, en Lucas van Houthem en Jan van Petershem in Mierlo. Het is niet bevreemdend dat het allen rentmeesters in heerlijkheden zijn geweest: daar de klerk hier ook in dienst van de heer stond en diens administratie op schrift stelde, was het een kleine stap naar het financiële beheer. Onder de rentmeesters binnen de hertogelijke hiërarchie hebben we geen scribenten geïdentificeerd. Interessant is, dat de rentmeesters zelf veelal ook nog een klerk in dienst hadden.¹⁶³

Het nieuwgekozen schepencollege diende door de heer te worden beëdigd alvorens het aan zijn ambtstermijn kon beginnen. Als vertegenwoordiger van de heer trad bij deze beëdiging veelal de schout op. In de hertogelijke bestuurlijke hiërarchie genoemd waren zes schouten actief: de hoogschout en laagschout te 's-Hertogenbosch, en de vier kwartierschouten.¹⁶⁴ In de heerlijkheden werden ook schouten benoemd; zij hadden een kleiner rechtsgebied. Het schoutambt binnen de hertogelijke hiërarchie werd, evenals de schrijfambten, verpacht aan de hoogste bieder in een openbare veiling. De bedragen die hiermee gemoeid waren, waren aanzienlijk hoger dan de biedingen op de schrijfambten.¹⁶⁵ Het ambt was dan ook in de praktijk voorbehouden aan de meest gegoede mensen. In totaal hebben twaalf scribenten het schoutambt bekleed.¹⁶⁶ Slechts twee van hen, Lu-

plattelandsdingbanken in 1403 werd deze rol uitgebreid met rechtspraak. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 523-524.

¹⁶¹ Vgl. Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 24. Hier wordt de term 'borgemeester' gelijkgesteld aan 'rentmeester'.

¹⁶² Martens, *L'administration*, 280-281. Het dorp Bladel vormde de uitzondering: deze behoorde tot het rentmeesterschap van Herentals en Lier.

¹⁶³ Vgl. Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2361, fol. 298v: 'Item die clerck van den rentmeester verteert ende betaelt aen die verdinne in den Leen: XXV st. III ort.'

¹⁶⁴ Zie hoofdstuk I, paragraaf 1.

¹⁶⁵ Zie hoofdstuk V, paragraaf 1.1.

¹⁶⁶ Henrick Symon Back; Joest van den Berch; Laureys Eyndhouts; Jan Jan van Heessel; Aert van Helmond; Jan Yewaen van den Hoevel; Thomas Hoppenbrouwer (stadhouder); Lucas van Houthem; Berthout van Kessel; Henrick die Loze; Dirck Sweerts; Ansem van Tulden.

cas van Houthem en Jan Jan van Heessel, werkten zich op tot kwartierschout (van Peelland). De overige schouten zijn aangetroffen onder andere in Helmond, Someren en Mierlo.

In oorlogstijd had de schout ook de taak de verdediging van het kwartier of de heerlijkheid te leiden. Gedurende de conflicten met Gelre, aan het eind van de veertiende eeuw en tijdens de eerste decennia van de zestiende eeuw, verkreeg deze taak uiteraard prioriteit boven de bestuurlijke verplichtingen. We zien in de laatste periode dat de schouten plaatsvervangers aanstellen om deze verplichtingen over te nemen.¹⁶⁷ Deze stadhouders resideerden namens de schout ter plaatse. Vier scribenten zijn opgeklommen tot stadhouder. Thomas Hoppenbrouwers nam in Oirschot de taken over van Corstiaen Coenen, de kwartierschout van Kempenland. Lucas van Houthem was in 1476 stadhouder van de Peellandse schout Henrick van Erpe. De Hilvarenbeekse scribent Henrick Symon Back verkreeg in 1496 van de Rekenkamer het onderschoutschap van Oisterwijk, waarmee hij stadhouder werd van de schout Cornelis Dicbier. Net buiten onze onderzoeksperiode valt het stadhouderschap van Frans van Waelre, die in 1562 de taken van de Eindhovense drossaard overnam.¹⁶⁸

2.3.4.2. Sociaaleconomische ambten

Binnen de Meierijse nederzettingen bestonden verschillende instellingen die niet verbonden waren aan het lokale bestuur. Hun werkzaamheden waren sociaaleconomisch van aard en zij hadden veelal een substantieel bezit in goederen of renten. De bestuurders van deze instellingen waren zodoende niet alleen belast met de taken waarvoor de instelling in het leven was geroepen, maar ook verantwoordelijk voor het financiële beheer. Daarnaast vertegenwoordigden zij als natuurlijke rechtspersonen de instellingen in juridische zaken, aangezien dergelijke instellingen niet altijd als rechtssubjecten werden beschouwd.¹⁶⁹ Aangezien instellingen niet konden overlijden, dienden zij een natuurlijk rechtspersoon aan te stellen die namens de instelling als leen- of cijnsman optrad. Dit was veelal een van de bestuurders. Bij overlijden van de sterfman en de aanstelling van een opvolger, diende de instelling een recognitiebedrag te voldoen, net als wanneer goederen binnen een familie door versterving van eigenaar wisselen. Henricus Neve trad in 1340 als cijnsman op namens de Tafel van de Heilige Geest van Valkenswaard; Jan Lombarts was in 1499 sterfman voor de Oisterwijkse Tafel.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Jacobs, *Justitie en politie*, 27

¹⁶⁸ Drossaard is een andere naam voor 'schout', die vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw in zwang raakte.

¹⁶⁹ Godding, *Le droit privé*, 92-93. Fierst van Wijnandsbergen, *Ghege ende gheve*, 124-130. Coopmans stelt vast dat in 's-Hertogenbosch de Godshuizen meestal informele stichtingen, en daarmee rechtssubjecten, waren. Er waren een paar afhankelijke stichtingen of rechtsobjecten. Mettertijd konden deze laatste wel ontwikkelen tot een rechtssubject, hetgeen dan ook voorkwam. Coopmans, *De rechtstoestand*, 90-91.

¹⁷⁰ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 45075, fol. 152r.

Elke parochie had een armentafel, of Tafel van de Heilige Geest. Deze instelling verleende armenzorg binnen de parochie, zonder de armen hierbij onderdak te verlenen.¹⁷¹ De voornaamste hulp bestond uit het uitdelen van rogge(-brood). In Brabant vinden we de oudste Tafels in de grotere steden gedurende de eerste helft van de dertiende eeuw. Binnen de Meierij is die te 's-Hertogenbosch, opgericht vóór 1281, de eerste; in de rest van de regio verschijnen de eerste vermeldingen van de Tafels in de vroege veertiende eeuw.¹⁷² Aan het hoofd van een Tafel stonden twee Heilige Geestmeesters (ook armenmeester of provisor) met een ambtstermijn van één of meer jaren.¹⁷³ Zij beheerden het vermogen en droegen zorg voor de uitvoering van de taken. Deze taken dienden niet lichtvaardig te worden opgevat. Hoewel armoede onlosmakelijk verbonden met een gemeenschap is, ondervond de Meierij in de vijftiende en zestiende eeuw constant schade door oorlog, epidemieën, en ongunstige weersomstandigheden. Tijdens de conflicten met Gelre ontregelden rondtrekkende en plunderende troepen het leven op het platteland. Hierdoor vervielen mensen tot armoede en raakte de voedselproductie verstoord.¹⁷⁴ De armenzorg, in het bijzonder die achter de veilige stadsmuren van 's-Hertogenbosch, kwam zodoende zwaar onder druk te staan. Middels wetgeving werden de aantallen armen zoveel mogelijk uit de stad verdrongen en daarmee tot last voor het platteland gemaakt. De dorpsbesturen stelden in reactie hierop regels op over wie aanspraak mocht maken op ondersteuning van de lokale Tafel om daarmee te voorkomen dat een instroom van armlastigen de armenzorg teveel zou belasten. In Eindhoven bijvoorbeeld diende men eerst zeven jaar in de stad te wonen voordat men zich tot de Tafel mocht wenden.¹⁷⁵

De armentafels waren kapitaalkrachtige instellingen. Gedurende de eeuwen van hun bestaan verwierven zij vele renten en pachten van weldoeners. De Geestmeesters dienden daarom bekwaam te zijn in het besturen van een dergelijk goederenbezit, en in staat om een goede financiële verantwoording af te leggen aan het einde van hun ambtstermijn.¹⁷⁶ Veelal treffen we op deze positie lieden aan met bestuurlijke ervaring, zoals oud-schepe-

¹⁷¹ Fierst van Wijnandsbergen, *Ghege ende gheve*, 36-37. Het verlenen van onderdak gebeurde wel bij de – veelal door leken – gestichte gasthuizen.

¹⁷² Waalwijk in 1295; Oisterwijk in 1309; Helmond in 1311; Son en Breugel en Erp in 1358; Oirschot in 1359; Sint-Oedenrode in 1368. Oorkonden nrs. 244, 630, 1892. Eindhoven, RHC, Tafel van de Heilige Geest van Oirschot, inv. nr. 353. Camps, ONB I, nrs. 519 en 804. 's-Hertogenbosch, BHIC, Tafel van de Heilige Geest van Erp, inv. nr. 1077.03. Van de Veghelse Tafel is een stichtingsoorkonde bekend, afgegeven in 1369. 's-Hertogenbosch, BHIC, Dorpsbestuur Veghel, inv. nr. 881, fol. 17r.

¹⁷³ Te Grave bestond een onderscheid tussen de functies van armmeeester en provisor. De eerste voerde de daadwerkelijke zorgtaken uit; de laatste hield hier toezicht op. Fierst van Wijnandsbergen, *Ghege ende gheve*, 117-120. Bij de kleinere Tafels op het platteland is een dergelijk onderscheid niet aangetroffen, en werden de termen blijkbaar als synoniemen gebruikt.

¹⁷⁴ Van den Eerenbeemt, 'Sociale spanningen', 150-153.

¹⁷⁵ Melssen, 'De Geschiedenis van Eindhoven', 93

¹⁷⁶ 's-Hertogenbosch, BHIC, Dorpsbestuur Veghel, inv. nr. 881, fol. 17r: '*quodque dicti investitus et mamburni seu provisores ac magistri dicte Mense Sancti Spiritus quicumque fuerint pro tempore coram scabinis, iuratis, investito ipsius ecclesie dum provisor non fuerit, ac saniori parte vicinorum dicte ville singulis annis computationem et rationem de bonis ad ipsam Mensam quoquo modo spectantibus faciant et reddant*'

nen.¹⁷⁷ In totaal hebben we negen secretarissen aangetroffen als Geestmeester.¹⁷⁸ Direct valt op dat zij op drie na allen uit het kwartier Oisterwijk afkomstig zijn: drie uit de vrijheid Oisterwijk, twee uit Boxtel, en één uit Loon op Zand. De uitzonderingen zijn Jan Hanrick van Tillaer uit Veghel, Jasper van Esch te Oirschot, en Udo de Brouwer uit Lith.

De plaatsen met een kerk kenden ook enkele kerkmeesters. Zij waren verantwoordelijk voor de kerkfabriek (*fabrica ecclesie*), dat wil zeggen voor de kerk als materiële structuur. Hieronder vielen onder meer, naast de aan het begin van deze paragraaf genoemde activiteiten, het beheer van het kerkgebouw en -terrein en de zorg voor onderhoud en bouwactiviteiten. Vooral vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw kennen we gevallen waarin de bisschop van Luik de kerkmeesters toestemming verleende om goederen van de kerkfabriek te verkopen of bezwaren ter bekostiging van een ver- of herbouwing.¹⁷⁹ Dit ambt zal een zeker allure hebben gehad: de kerk en het omringende terrein (het kerkhof) vormden het centrum van het gemeenschappelijke leven. Publieke rechtshandelingen, afkondigingen en cijsinning vonden veelal hier plaats.¹⁸⁰ In 's-Hertogenbosch vormde het kerkmeesterambt een respectabele positie, dat ook door personen uit de hoogste laag van de bestuurlijke elite werd bekleed.¹⁸¹ Lijsten van kerkmeesters zijn lastig op te stellen, daar hun eigen administratie vrijwel altijd verloren is gegaan en we derhalve aangewezen zijn op incidentele vermeldingen in de schepenprotocollen. Bijgevolg is slechts van twee secretarissen bekend dat zij gedurende hun leven dit ambt hebben bekleed. Wouter Knijf was kerkmeester in Waalre in 1524. Jasper van Esch trad tussen 1518 en 1531 meerdere malen op als kerkmeester te Oirschot, zowel tijdens als na afloop van zijn schrijfactiviteiten. Uit Oirschot zijn de namen van meer kerkmeesters bekend: hier-tussen zitten verschillende kanunniken en schepenen.¹⁸²

Ten slotte kenden verschillende dorpen en stadjes in de Meierij één of meer gasthuizen. Dit waren veelal particuliere stichtingen die voorzagen in het huisvesten en verzorgen van een aantal personen die zelf niet (meer) in hun levensonderhoud konden voorzien.¹⁸³ In veel gevallen betrof dit arme bejaarden of zieken, in andere gevallen pelgrims of andere reizigers. Bij de stichtingen die middels een testamentaire beschikking in het leven waren geroepen, werden veelal bepalingen opgenomen met betrekking tot het bestuur van de gasthuizen. Deze taak werd meestal geïncorporeerd bij reeds bestaande ambten. Zo bepaalde heer Amelrijck Boots dat de uitvoerders van zijn testament het beheer over het door hem in Oirschot gestichte gasthuis zouden krijgen. Na hun dood zou het beheer toevallen aan de deken en de twee oudste kanunniken van het aldaar gevestigde kapittel, of aan de oudste Heilig Geestmeester en kerkmeester indien de

¹⁷⁷ Vgl. Schuttelaars, *Heren van de raad*, 272.

¹⁷⁸ Aert Herbrechts, Jacob van der Elst, Jan Henrick Lombarts, Hubrecht van Oesterhout, Peter van Tuijl, en Henrick de Loze.

¹⁷⁹ Bekende verleningen betreffen o.a. de kerken van Enschoot in 1462, Veghel in 1470, en Oss in 1520. Tilburg, RA, Charterverzameling Tilburg en Goirle, nr. 123. 's-Hertogenbosch, BHIC, Dorpsbestuur Veghel, inv. nr. 1065. Bannenbergh, *De oude dekenaten* II, 39.

¹⁸⁰ Van Asseldonk, *De Meierij*, 117-118.

¹⁸¹ Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 277.

¹⁸² Lijten, 'De financiering', 84.

¹⁸³ Gooskens, *Idealen*, 25-26. Zie ook aldaar, p. 32, voor een definitie van het verwante begrip 'godshuis'.

eerstgenoemden zouden weigeren.¹⁸⁴ Bij de Bossche Godshuizen treffen we als bestuurders in de meeste stichtingen hetzij familieleden van de stichter, hetzij ambtenaren uit hoofde van hun ambt aan.¹⁸⁵ In het Oirschotse Sint-Jorisgasthuis werd de kandidaat voorgedragen door de heer, waarna het kapittel hem benoemde.¹⁸⁶ Anders dan bij de hierboven genoemde ambten was het gasthuismeesterambt een dagelijkse bezigheid. Verwacht werd dat de meester, met zijn vrouw indien hij getrouwd was, zorg droeg voor de inwoners. Zeker in tijden van epidemieën was dit ambt niet geheel zonder risico.¹⁸⁷ In Helmond bestond het gasthuis dan ook uit twee gebouwen, waarvan één gereserveerd was als woning voor de gasthuismeester.¹⁸⁸ Het is aannemelijk dat we hier te maken hebben met de daadwerkelijke verzorger. In Oirschot blijkt er in 1494 een onderscheid te zijn tussen de *provisor*, in de persoon van Cornelis Smeeds, en de *wert ende regent*, Wouter Wouter Mathijs Backs. Deze laatste woonde in het gasthuis en was verantwoordelijk voor de zorg van de inwoners. Aangezien de vorige waard een meestertitel droeg, werden voor deze functie mogelijk medische professionals gerekruteerd.¹⁸⁹ Ondanks deze – ongetwijfeld minder aantrekkelijke – aspecten, hebben in 's-Hertogenbosch verschillende leden van de bestuurlijke elite het gasthuismeesterambt bekleed voor het Groot Ziekengasthuis en het Leprozenhuis. Volgens Schuttelaars waren zij verantwoordelijk voor de dagelijkse zorg; blijkbaar was er in die stad geen onderscheid tussen de provisor/gasthuismeester en de waard.

Het naspeuren van alle gasthuismeesters in de bestuurlijke elite van de Meierijse dorpen was voor deze studie onbegonnen werk. We noemen slechts de namen van Cornelis Smeeds en zijn collega Henrick van Esch, die beiden provisor van het Sint-Jorisgasthuis in Oirschot zijn geweest.

2.3.4.3. Kerkelijke ambten

Hierboven hebben we al gezegd dat 39 van de 118 geïdentificeerde scribenten een wijding hadden ontvangen, en zodoende tot de geestelijkheid gerekend mochten worden. Dit had gevolgen voor hun carrièremogelijkheden. In de diocesane statuten voor het bisdom Luik werd verordonneerd dat verschillende wereldlijke ambten onverenigbaar waren met de geestelijke stand. Dit betrof bijvoorbeeld het ambt van vorster, maar later ook dat van schout of schepenen. Van den Bichelaer heeft meerdere voorbeelden opgesomd waaruit blijkt dat men het niet altijd even nauw nam met deze verordeningen, en dat clerici er regelmatig in slaagden een wereldlijk bestuursambt te verkrijgen.¹⁹⁰ Andersom bood de wijding toegang tot een scala aan functies binnen de kerkelijke hiërarchie. Het is

¹⁸⁴ 'Nogmaals: de fundatie', 113-114.

¹⁸⁵ Coopmans, *De rechtstoestand*, 109.

¹⁸⁶ Lijten, 'Het Sint-Joris-Gasthuis', 66.

¹⁸⁷ In 's-Hertogenbosch overleed in 1531 de vrouw van de gasthuismeester, Gerit Selle van Herentals aan de pest, waarop deze laatste aftrad. Zijn opvolger, Joris Sampson, overleed 10 maanden later aan dezelfde ziekte. Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 273-275.

¹⁸⁸ Frenken, *Helmond II*, 353.

¹⁸⁹ Van der Meulen, 'Een nieuwe beheerder', 47-50. Lijten, 'Het Sint-Joris-Gasthuis', 66-68.

¹⁹⁰ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 58.

overigens niet het geval dat scribenten tot de geestelijkheid toetraden ten behoeve van hun carrière. Integendeel: vele geestelijken oefenden schrijfwerkzaamheden uit als nevenfunctie, om de inkomsten uit hun beneficie(s) en kerkelijke ambten aan te vullen.

Naast het vervullen van schrijftaken voor wereldlijke instellingen zoals schepenbanken, hadden de meesten van deze groep ook een notariële admisse.¹⁹¹ Officieel was het notarisambt vrij toegankelijk voor zowel geestelijken als leken; in de praktijk was het ambt tot halverwege de zestiende eeuw vrijwel het exclusieve domein van geestelijken.¹⁹² Bijsterveld berekende dat bijna 6% van de Noord-Brabantse pastoors als notaris actief was, terwijl bijna de helft van alle Meierijsse notarissen buiten de stad 's-Hertogenbosch tevens pastoor was.¹⁹³ Binnen ons eigen biografische bestand zien we, bij vergelijking van tabellen IV.2 en IV.6, een aanzienlijke overlap tussen het aantal geestelijken en het aantal notarissen. In de veertiende eeuw bezaten alle geestelijken met schrijftactiviteiten voor de Meierijsse schepenbanken een notariële admisse (100,0%); in de vijftiende eeuw was dit het geval bij zeven van de twaalf (58,4%); in de eerste helft van de zestiende eeuw daalde dit naar zestien op een totaal van dertig (53,4%).

Voor het notarisambt was de rang van *clericus* voldoende; voor het verkrijgen van een beneficie met zielzorg diende de kandidaat priester te zijn. Het aantal klerken dat één of meer beneficijs bezat, is bijgevolg een stuk kleiner. Van de dertien priesters met schrijftactiviteit hebben er vier als pastoor gewerkt, van wie drie in de vijftiende eeuw.¹⁹⁴ In drie gevallen hebben deze pastoors de zielzorg achtereenvolgens in meerdere parochies bezeten. Volgens de aartsdiakonale registers hebben zij telkens *in situ* geresideerd. Helaas kunnen we deze mobiliteit niet verbinden aan de paleografische analyse. Anders gezegd: we kunnen niet aantonen dat zij in elke parochie waar ze als pastoor werkzaam waren, zich ook als schrijver aanboden. Uiteraard speelt de beperkte overlevering ons hier weer parten, maar het systeem van de schrijftambten en de pachters daarvan zal hier debet aan zijn geweest. Zolang een nieuwe pastoor geen greep wist te krijgen op dit ambt, waren zijn schrijftaken gelimiteerd tot de kerkelijke rechtspraak. Als voorbeeld nemen we Gielis van Dusel. Tussen 1400 en 1421 was hij waarnemend pastoor te Haaren, om vervolgens als onderpastoor in Hilvarenbeek (1424/30) en Oisterwijk (1436/41) te dienen. Van 1441 tot 1445 keerde hij als waarnemend pastoor terug naar Haaren, en in 1445 ten slotte was hij opnieuw onderpastoor in Oisterwijk. Zijn hand is tussen 1393 en 1395 in Hilvarenbeekse oorkonden aangetroffen, en van 1395 tot 1417 in Oisterwijkse stukken. Haaren viel onder de jurisdictie van Oisterwijk, en tot 1418 was Gielis pachter van het schrijftambt over het kwartier. Na afloop van de pachttermijn voerde hij geen schrijftaken meer uit voor de banken van Hilvarenbeek en Oisterwijk, ondanks zijn eerdere activiteiten daar.

Naast de pastoraten hebben minstens drie, mogelijk vier priesters het rectoraat over een altaar verkregen.¹⁹⁵ Van de overigen zijn geen beneficijs bekend. Ook bij de geeste-

¹⁹¹ Zie ook paragraaf 2.3.3.

¹⁹² Met het edict van Karel V uit 1531 kwam het notariaat pas onder de wereldlijke overheid te staan. Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 105-106. Voor de tekst: *Recueil des Ordonnances. Deuxième série*, III, 265-273.

¹⁹³ Bijsterveld, *Laverend*, 315. Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 122.

¹⁹⁴ Biografieën nrs. 6, 14, 30, en 51.

¹⁹⁵ Biografie nrs. 3, 14, 31, en 49.

lijken met de rang van *clericus* zien we de verwerving van ambten bij de kerkelijke instellingen. Vijf van hen, allen gehuwd, hebben de kosterij (*matricularia*) van een parochie in bezit gehad.¹⁹⁶ Geen van de geestelijken met Meierijsche schrijfambten hebben hoge kerkelijke functies bekleed. Daar hoge geestelijke hoven niet binnen de grenzen van de Meierij lagen, moeten beide functies op praktisch vlak incompatibel zijn geweest.

2.3.5. Carrièreverloop

Uit het bovenstaande blijkt dat de activiteiten van de Meierijsche scribenten weinig uniform zijn geweest. Na de verschillende ambten en functies te hebben behandeld, is het mogelijk de carrière van enkele Meierijsche scribenten te reconstrueren.

Allereerst kunnen we een onderscheid maken tussen klerken die tot de geestelijkheid behoorden en lekenklerken. Het voornaamste verschil tussen beide groepen is het financiële belang van de schrijfwerkzaamheden. Voor de geestelijke schrijvers vormde deze activiteit slechts een nevenfunctie naast de bediening van één of meer beneficiës. Voor de scribenten die leek waren, was de aanstelling tot schepenklerk de primaire functie en de voornaamste bron van inkomsten.

Bij de geestelijke schrijvers is een onderscheid te maken tussen de *clerici* en de priesters. De *clerici* streefden niet naar een kerkelijke carrière, maar lijken de wijding te hebben ontvangen vanwege de carrièremogelijkheden die ze bood. Dit verschafte hun immers toegang tot het notarisambt en de universiteiten. Daar zij niet gebonden waren aan het celibaat en de andere restricties die met de hogere wijdingen gepaard gingen, waren zij in staat om te huwen, een gezin op te bouwen, en een bestuurlijke loopbaan na te streven. De priesters daarentegen dienden aan strengere eisen te voldoen. Zij resideerden in een parochie, bezaten daar veelal het (onder)pastoraat, of bedienden binnen het kerkgebouw een altaar. Veelal gelijktijdig met dit beneficië voerden zij schrijftaken uit voor bestuurlijke instellingen binnen deze parochie. Voor de klerken die tot de lekenstand behoorden, zijn de carrièremogelijkheden ruimer gebleken. Niet gebonden aan een parochie of synodale statuten kenden zij meer vrijheid.

Tabel IV.7. Het aantal door schrijfkraachten uitgeoefende bestuurlijke ambten, op datum van eerste vermelding

	Vóór schrijftaken	Tijdens schrijftaken	Na schrijftaken	Totaal
Schepen	5	15	1	21
Schout/stadhouder	-	7	6	13
Rentmeester	1	5	-	6
Borgemeester	1	-	-	1
H. Geestmeester	2	6	1	9
Kerkmeester	-	2	-	2
Gasthuismeester	-	2	-	2
Schoolmeester/koster	2	2	1	5
Totaal	11	39	9	59

¹⁹⁶ Biografie nrs. 9, 28, 77, 84, en 110.

In Tabel IV.7 staan de hierboven besproken ambten onder elkaar. De aantallen klerken met deze ambten zijn opgedeeld op basis van het tijdstip van de eerste vermelding in verhouding tot de schrijfcariëre. Direct wordt duidelijk dat vrijwel alle nevenfuncties werden uitgeoefend tijdens de schrijfcariëres. Ongeveer 20% van het aantal had plaats voordat de persoon werkzaam was in het schrijfcentrum, en slechts 9 ambten werden aangenomen nadat de schrijftaken waren beëindigd. Het lijkt er zodoende op dat het bezit van het secretaris- of schrijfampt een aanzienlijke rol heeft gespeeld in de verwerving van functies, maar dat het voor oud-secretarissen geen opstap is geweest voor een verdere bestuurlijke carrière. Hierbij speelt overigens wel mee dat 27 (22,0%) scribenten tot (kort voor) hun overlijden het schrijfampt hebben uitgevoerd.¹⁹⁷ Overlijden lijkt zodoende een van de voornaamste belemmeringen voor een vervolgcariëre te zijn geweest.

Als we de verschillende functies in beschouwing nemen, was het schepenambt bij uitstek de voornaamste nevenfunctie van de scribenten. Vanuit een praktisch oogpunt is dit goed te verklaren: de secretaris was vrijwel dagelijks ter secretarie aanwezig. Indien hij tevens als schepen fungeerde, diende er slechts één andere schepen aanwezig te zijn om rechtshandelingen te kunnen voorzitten. Een verrassend groot aantal klerken heeft tijdens en na een schrijversloopbaan het respectabele schoutambt (of dat van diens stadhouder) bezeten. Omgekeerd is geen enkele schout schepenklerk geworden. Relevant is dat het merendeel van hen werkzaam was in heerlijkheden, niet in hertogsdorpen. Deze heerlijke klerken werkten al nauw samen met de heer en droegen niet alleen zorg voor de bestuurlijke en rechterlijke schrijfactiviteiten, maar verzorgden tevens de persoonlijke administratie van de heer. Gecombineerd met de dagelijkse aanwezigheid bij de schepenbank maakte dit hen tot geschikte en betrouwbare kandidaten als vertegenwoordiger van de heer. Binnen de hertogelijke hiërarchie was deze compatibiliteit veel minder groot. De taken van beide ambten lagen ver uiteen, en het werkterrein van een kwartierschout was ook vele malen groter. Functies met een financiële verantwoordelijkheid zijn minder frequent uitgevoerd door de klerken, in het bijzonder wanneer zij nog geen schrijftaken hadden uitgevoerd (en dus ook nog geen secretariseed hadden afgelegd). Bij de keuze van dergelijke ambtenaren stond betrouwbaarheid en voorzichtigheid blijkbaar hoog in het vaandel.

In vergelijking met het aantal nevenfuncties in de bestuurlijke ambten is het aantal klerken dat voorafgaand aan hun schrijfactiviteiten het beheer over een sociaaleconomische instelling voerde miniem. Slechts twee toekomstige schrijvers hebben een dergelijke functie bekleed, in beide gevallen over de Tafel van de Heilige Geest.¹⁹⁸ Daar in de stad 's-Hertogenbosch het bestuur over deze instellingen als een eervolle en belangrijke taak werd beschouwd die in de praktijk voorbehouden was aan leden van de elite, vermoeden we dat deze situatie ook in de Meierij bestond. Voorts zouden we hieruit kunnen concluderen dat het secretarisambt toegang bood tot de elite, alsook tot de ambten die daarin werden vergeven. We moeten bovendien in aanmerking nemen dat vrijwel alle sociaaleconomische ambten gelijktijdig met de schrijfcariëres zijn vervuld. De compatibiliteit

¹⁹⁷ Een scribent is hiertoe gerekend indien hij binnen 5 jaar na zijn laatste schrijfactiviteit overleden is, of niet meer in de bronnen genoemd wordt.

¹⁹⁸ Udo de Brouwer en Hubrecht van Oosterhout. Zie biografieën nrs. 18 en 84.

was blijkbaar zeer groot. Het is mogelijk dat dit verband houdt met het juridisch-administratieve aspect van deze ambten: het goederenbeheer vereiste uiteraard een gedegen administratie en (veelal jaarlijkse) afrekening, alsmede juridische kennis.

Ter illustratie gaan we kort op een drietal scribenten met een uitgebreidere carrière dieper in.¹⁹⁹ Lucas van Houthem (schrijfactiviteit 1463-1509) kwam uit een vermogende familie met de nodige bestuurlijke connecties in Peelland. In 1474 deed hij een gooi naar het schoutambt van dit kwartier en wist dit voor een som van 630 gulden in de wacht te slepen. Hij oefende dit ambt gedurende één termijn van drie jaar uit. Na afloop wist hij een betrekking bij de heer van Mierlo te verkrijgen. Vanaf 1477/8 verkreeg hij het schoutambt over deze heerlijkheid, vanaf 1509 oefende hij hier ook het ambt van rentmeester uit.

Cornelis Smeeds (schrijfactiviteit 1477-1533) was eerst werkzaam in Oirschot en de Beerzen, waar zijn familie al generaties tot de bestuurlijke elite van Oirschot behoorde. In 1498 en 1509 breidde hij zijn werkterrein uit naar respectievelijk Moergestel en Oerle. In dat laatste jaar pachtte hij ook het schrijfambt van Kempenland van de Rekenkamer. Niet voor alle banken was hij werkzaam, zodat hij enkele zal hebben onderverpacht aan andere schrijvers. De heer van Oirschot benoemde hem in 1492 tot gasthuismeester. Hij behield deze functie tot 1538. De laatste jaren van zijn leven waren vrij van publieke activiteit, tot hij in 1544 op vergevorderde leeftijd overleed.

De derde uitgelichte scribent is Jan Henrick Lombarts (schrijfactiviteit 1491-1530). Afkomstig uit een welgestelde Oisterwijkse familie genoot hij een universitaire opleiding en keerde rond 1491 terug naar zijn geboorteplaats met een meestertitel. Vanaf dat jaar schreef hij onder secretaris Schenaerts een aantal oorkonden, waarin de vrijheid Oisterwijk leningen bij Bossche poorters afsloot. In de volgende jaren is hij schoolmeester en Heilig Geestmeester, en als pensionaris trad hij op bij een conflict tussen de vrijheid en het nabijgelegen dorp Haaren. Nadat Schenaerts in 1500 afstand heeft gedaan van het Oisterwijkse schrijfambt, volgde Lombarts hem op. Hij slaagde er niet veel later in dit ambt levenslang te kopen van de Rekenkamer voor een jaarlijkse som van tien gulden. Tevens wist hij te bewerkstelligen dat na zijn overlijden zijn zoon voor een pacht van twaalf gulden per jaar het ambt voor een termijn mocht overnemen. Gedurende de bijna drie decennia dat Jan het schrijfambt in bezit had, was hij dé centrale publieke figuur in de gemeenschap. Hij bestuurdde gedurende meerdere jaren de Heilige Geesttafel en het Heilige Sacramentsbroederschap. Ook was hij betrokken bij de administratie van meerdere broederschappen, trad op inzake conflicten tussen naburige gemeenschappen, en vertegenwoordigde het kwartier Oisterwijk bij de verwelkoming van de nieuwe landvoogdes in 1507. Zijn laatste schrijfactiviteit dateert van circa een half jaar voor zijn overlijden op 27 maart 1531.

Als we verder dan de individuele aspecten kijken, herkennen we enkele patronen in de carrières. Alle drie klerken waren afkomstig uit goeude en bemiddelde families. Zij maakten zodoende deel uit van de groep die bestuurlijke ambten vervulde. Slechts één van hen heeft een universitaire opleiding genoten, een teken dat een studie ongetwijfeld zal hebben bijgedragen aan zijn capaciteiten, maar geen noodzaak was om het ambt uit te oefenen. Eveneens heeft slechts Lombarts voorafgaand aan zijn schrijfactiviteiten pu-

¹⁹⁹ Zie ook biografieën nrs. 62, 75, en 102.

blieke ambten uitgeoefend. Op basis van de lengte van de schrijfcarrière van Van Houthem en Smeeds, en de aanwezigheid van een afgeronde universitaire opleiding bij Lombarts, zal de laatste vermoedelijk ouder zijn geweest dan de andere twee toen hij als klerk begon. Desalniettemin hebben ze alle drie een lange schrijfcarrière gemaakt: Lombarts 35 jaar, Van Houthem 46 jaar, en Smeeds zelfs 56 jaar. Om deze termijn mogelijk te maken, hebben zij alledrie een kwartierschrijfambt gepacht. Bij Lombarts en Van Houthem was dit uiteindelijk levenslang; Smeeds was daar tegenover ‘slechts’ zes jaar de secretaris van Kempenland.²⁰⁰ Niet alle banken binnen het door hen gepachte ambt hebben zij zelf gediend: de kleinere of meer afgelegen banken zullen zij hebben onderverpacht. Gedurende hun schrijfactiviteit hebben zij verschillende respectabele en eervolle nevenactiviteiten uitgeoefend. In alle gevallen verkregen zij hun ambten nadat ze reeds als klerk actief waren. Het is zodoende goed mogelijk dat het klerkschap deuren voor hen heeft geopend. De twee scribenten die na de beëindiging van hun schrijfactiviteiten nog geruime tijd hebben geleefd, hebben geen publieke ambten meer uitgevoerd. Dit zal vermoedelijk te wijten zijn aan hun hoge leeftijd: zij zullen beiden omstreeks 70 à 80 jaar oud zijn geweest. Wel hebben zij hun kennis en kunde nog voor een maatschappelijk nut ingezet door ten behoeve van anderen als zaakgelastigde of procureur op te treden.

Met al deze mogelijkheden vormden de schepenbanken populaire werkgevers voor klerken. Buiten de schepenbanken was weinig werkgelegenheid voor freelance schrijvers. De Heilige Geesttafels en de gasthuizen deden voornamelijk een beroep op de schepenklerken, of in zeldzame gevallen op een lokale geestelijke. Dit laatste wilde ook bij de broederschappen nog weleens gebeuren. Ook kloostergemeenschappen lieten transporten en andere juridische teksten bij de lokale schepenbanken verlijden; de administratie werd intern bijgehouden. Er was werkgelegenheid voor notarissen, maar ook hun aandeel nam gedurende de vijftiende en zestiende eeuw af.²⁰¹ De situatie was iets gunstiger in 's-Hertogenbosch. Hier waren meer potentiële klanten gevestigd, en de stad kende een grote hoeveelheid kerkelijke en caritatieve instellingen waar klerken in dienst konden treden.²⁰² Desalniettemin trachtten ook hier de meeste schrijvers een functie binnen het stedelijk bestuurlijk apparaat te verkrijgen.²⁰³

2.4. Netwerken

Een gevleugelde uitspraak van mijn vader is dat er drie C's zijn die een weg naar succes bieden: corruptie, contanten en connecties. Uitgaande van de *goodwill* van de Meierijse scribenten, alsmede de zware sancties die op fraude en ambtsmisbruik stonden, kunnen we de eerste optie wegstrepen als strategie. Contanten waren, ondanks de goede afkomst van de meeste klerken, niet altijd voldoende aanwezig. De beste manier om carrière te maken, bestond uit juiste connecties. Zoals hierboven reeds gezegd, vorm-

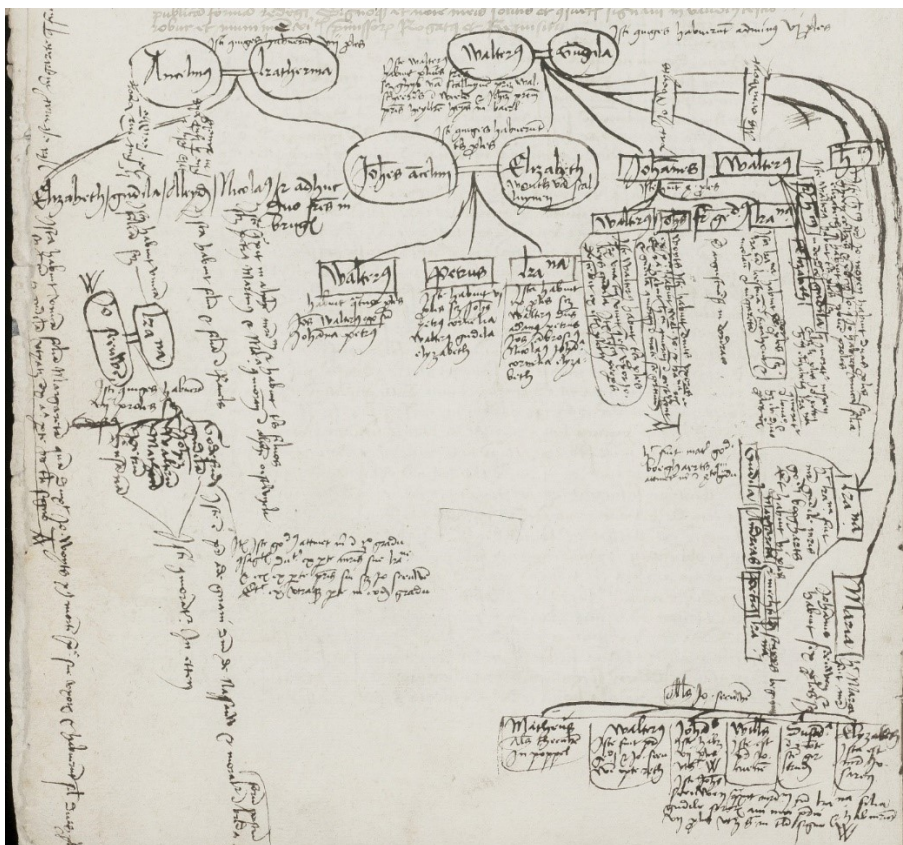
²⁰⁰ In het geval van Van Houthem was een pachttermijn van 80 jaar bepaald. Deze verpachting was erfelijk, maar betekende uiteraard dat Van Houthem levenslang de bezitter was. Zie biografie nr. 62.

²⁰¹ Zie hiervoor hoofdstuk VI.

²⁰² Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 484

²⁰³ Van Synghel, *Actum*, 326.

den de dorpsschrijvers de spil van het administratieve apparaat en waren zij veelal de drukstbezette ambtenaren in de dorpsgemeenschap. Zij onderhielden zodoende nauwe banden met welgestelde lieden binnen en buiten de gemeenschap, als ook met de Meierijse ambtenarij. Deze paragraaf gaat in op de netwerken waar de scribenten deel van uitmaakten, en op de vraag in hoeverre die netwerken een rol hebben gespeeld in hun carrièrevorming. In navolging van Bijsterveld onderscheiden we vier typen netwerken, te weten verwantschap, groepssolidariteit, vriendschap, en de verhouding tussen patroon en cliënt.²⁰⁴



Afbeelding 2. Het genealogische schema met het familienetwerk van Wouter Anselmi uit Weelde, ca. 1490 (Tilburg, RA, Notariële archieven van Baarle-Nassau, inv. nr. 1, fol. 14v).

²⁰⁴ Bijsterveld, *Laverend*, 214.

De belangrijkste, en veelal eerste, connecties werden gevormd door familiebanden en verwantschapsrelaties. De meeste schrijvers behoren tot de gegoede families van de dorpsgemeenschappen en telden zij vaak ambtenaren en functionarissen tot hun verwanten. De termen ‘familie’ en ‘verwantschap’ hadden in de Middeleeuwen niet dezelfde definitie als heden ten dage. Uiteraard kende men het kerngezin. Dit bestond gewoonlijk uit een echtpaar, hun kinderen, een knecht of dienstmeid, en in sommige gevallen de inwonende grootouders. Met uitzondering van het personeel waren deze mensen met elkaar verbonden door bloedverwantschap. De familie was echter vele malen groter en kon meerdere generaties, zijtakken, en aanverwante personen beslaan. Zowel Nederlandse als internationale literatuur heeft benadrukt dat het middeleeuwse verwantschapssysteem ego-georiënteerd en bilateraal was.²⁰⁵ Ego-georiënteerd houdt in dat het netwerk van verwanten voor ieder individu uniek was; bilateraal dat de verwantschap zowel via vaders- als moederskant bestond. De gemeenschappelijke voorouder kon enkele generaties terug te vinden zijn, waardoor het aantal bloedverwanten dat zich in dezelfde generatie als de probandus bevond, of één generatie hoger, flink kon oplopen. Daarnaast verkreeg een ieder via de doop geestelijke verwanten, in de vorm van een peter en meter en hun bloedverwanten. Zij in het huwelijk traden, breidden hun familie nog verder uit met een grote groep aanverwanten.

Een intrigerend voorbeeld van een contemporain grafisch familienetwerk vinden we in het notariële protocol van Wouter Anselmi (zie afbeelding 2). Op een leeg deel van een bladzijde heeft hij een uitgebreide stamboom opgetekend van zijn familie. Centraal hierin staat het echtpaar Jan Ansems en Elizabeth van Scalluynen, zijn grootouders. Hun ouders zijn aangegeven, alsook hun broers en zusters en hun nakomelingen. Bovendien heeft Anselmi het schema aangekleed met gegevens over onder meer woonplaatsen en geestelijke wijdingen. Bijzonder is ook de gedetailleerde aantekening bij een familielid dat zowel via de familie Ansems als de familie Van Scalluynen aan Anselmi verwant was:

*Iste Godefridus attinet mihi in 3^o gradu consanguinitatis, dumtaxat ex parte matris sue Katharine et etiam ex parte patris sui, scilicet Iohannis Seeuwen, etc., ex utraque parte in eodem gradu.*²⁰⁶

Dat hier sprake is van een genealogisch schema met een bepaalde functie, zonder volledigheid na te streven, blijkt uit de afwezigheid van Anselmi's moeder en haar familie. Mogelijk waren de verwanten van haar zijde niet interessant om status aan te ontleen of een netwerk op te bouwen. Via zijn familienetwerk had Anselmi niet alleen contacten in de regio rondom zijn geboortedorp Weelde, maar ook in grotere en verder weg gelegen plaatsen als Leuven, Dordrecht, en Geertruidenberg.

Binnen een dergelijk netwerk kon zich een flink aantal personen bevinden die een carrière konden bevorderen. Deze waren allereerst te vinden in de ascendentie. In alle lagen van de samenleving traden zonen meestal in de voetsporen van de vader. De opvolging van vader door zoon in het klerkschap, zoals we veelal in het kwartier Oisterwijk zagen, was dan ook zeker geen uitzondering. Een prachtig voorbeeld hiervan zien we in

²⁰⁵ Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I 194-197.

²⁰⁶ ‘Deze Godefridus is verwant aan mij in de derde graad, namelijk via de kant van zijn moeder, Katharina, en ook via die van zijn vader, dat is Johannes Seeuwen, enz., en via beide zijden in dezelfde graad.’

een rekest van de in de vorige paragraaf genoemde Jan Henrick Lombarts aan de Rekenkamer in Brussel. Hierin verzoekt hij om na zijn dood opgevolgd te worden als secretaris van Oisterwijk door zijn zoon, voor een periode van drie jaar. Het verzoek werd ingewilligd. Aangezien de zittende pachter het eerste bod kreeg bij een nieuwe verpachting, bood dit verzoek langdurige toegang voor de jongere Lombarts tot het schrijfampt. Jan, zoon van de Eindhovense secretaris Frans van Waelren, zal via zijn vader aan de losse opdracht zijn gekomen waarvoor hij in 1555/6 één stuiver ontving '*van scriiven*'.²⁰⁷ De andere zoon, Floris, volgde zijn vader op als secretaris. In afwezigheid van een zoon die het ambt kon of wenste uit te oefenen, volgde in enkele gevallen een schoonzoon op. Peter van Lieshout volgde in de voetsporen van zijn schoonvader Joest van den Berch, en Adriaen Buckincs nam de ganzenpen over van zijn schoonvader Matthijs Schenaerts. In dit laatste geval was er sprake van een dubbele verwantschap: nadat de weduwnaar Schenaerts in het huwelijk was getreden met de eveneens in haar weduwschap verkerende moeder van Buckincs, was hij zowel Buckincs' schoonvader als stiefvader.

Naast de nauwst verwante familieleden omvatten de netwerken veelal ook mensen met een gemeenschappelijke voorouder verder terug in het verleden. Zo waren twee opeenvolgende Lithse schepenklerken, Peter Coman (1516-1527) en heer Henrick Aerts (1528-1538), beiden achterkleinzonen van de kort na 1469 overleden Reyner Gerits. Een derde, Peter Colff (1546-1558), trouwde met Mechteld Reyner Goessens, die eveneens een achterkleinkind was van de hierboven genoemde Reyner Gerits. De Deurnese secretarissen Gevart Willems van Doerne (ca. 1510-1523) en Gerard Nouts (1523-na 1550) waren verwanten via twee takken van de familie Van Doerne, die de gelijknamige heerlijkheid in bezit had gehad. Eerstgenoemde was via een buitenechtelijke zoon een kleinzoon van heer Jan van Doerne, de laatste heer uit de hoofdtak. Nouts huwde met de buitenechtelijke dochter van heer Everard van Doerne, die in 1519 als eerste lid van de jongere tak deze heerlijkheid verkreeg. De gemeenschappelijke voorouder lag zes generaties hoger.

Even waardevol als bloedverwantschap was aanverwantschap. Het huwelijk was de uitgelezen manier om een duurzame connectie te leggen en de toekomst van een familie te verbinden met die van gelijksoortige of welgesteldere families. Dit hoefde niet altijd een huwelijk te zijn waaraan de probandus zelf deelnam. Een huwelijk tussen Heilwich, dochter van Jan Smeeds, en Joerden, zoon van Dirck Hoppenbrouwers, creëerde aanverwantschap tussen twee Oirschotse secretarissen. Heilwich was de tante van Cornelis Smeeds; Joerden was de oom van Thomas Hoppenbrouwers. Huwelijkspartners werden meestal uit dezelfde sociaaleconomische bevolkingslaag gekozen. Het aantal kandidaten was uiteraard beperkt in de relatief kleine dorpsgemeenschappen; bovendien was de keuze nog verder ingedamd door kerkelijke wetgeving omtrent bloedverwantschap. Hier werden zodoende nog weleens (onbewust) overtredingen in gemaakt. Henrick Symon Back verkreeg een pauselijke dispensatie nadat was gebleken dat hij en zijn vrouw in de vierde graad verwant waren. Voor schrijvers die uitheems waren, of niet tot de voorname families behoorde, vormde het huwelijk de voornaamste methode om tot de gemeenschap toe te treden.²⁰⁸ De hierboven genoemde Matthijs Schenaerts huwde Kathalijn, een

²⁰⁷ Eindhoven, RHC, Gemeentebestuur Eindhoven, inv. nr. 341, fol. 6r.

²⁰⁸ Vgl. Schuttelaars, *Heren van de raad*, 279.

rijke weduwe, wier vorige echtgenoot Anthonis Buckincs vele jaren bij het Oisterwijkse bestuur betrokken was geweest. Eloy van Gistel huwde met een lid van de familie Van Kessel, die in Someren tot de bovenlaag behoorden. Het is echter niet uit te maken of zij via de aangetrouwde connecties toegang tot dit ambt kregen, of dat het uitvoeren van het ambt hun sociaaleconomische positie dusdanig beïnvloedde, dat huwelijken met de elite tot de mogelijkheden behoorden. In de praktijk zal dit per geval anders zijn geweest.

Dergelijke familienetwerken uitten zich niet altijd in directe carrièrekansen, maar vergrootten in ieder geval de reikwijdte van de klerken en brachten hen in contact met nieuwe kansen. De Mierlose periode in de carrière van Lucas van Houthem is waarschijnlijk mogelijk gemaakt middels de banden die zijn familie met deze heerlijkheid had. Jan van Houthem, vermoedelijk de grootvader, had in 1447 een flink aantal goederen in Peel-land verkregen, waaronder in Mierlo. De transportant van deze goederen was Katharina, weduwe van Gerlacus van Erpe.²⁰⁹ Laatstgenoemde was weer een kleinzoon van Lucas van Erpe, die in 1419 het schrijfbambacht van Peelland had verkregen. Lambrecht Tyelmans' grootvader was halverwege de vijftiende eeuw meermaals zaakgelastigde geweest voor de heer van Helmond bij rechtshandelingen; deze connectie zal Lambrecht geen windeieren hebben gelegd bij het verkrijgen van het schrijfbambt.

Het tweede type netwerk steunde op groepssolidariteit. Bijsterveld keek hierbij vooral naar overeenkomsten in geografische afkomst, religieuze orde of instelling, en universitaire pedagogie. Deze aspecten zijn echter niet zomaar toe te passen op de Meierijse klerken. Hun geografische mobiliteit bleek in de praktijk beperkt, geen klerken zijn toegetreden tot een geestelijke orde of kapittel, en slechts weinigen bezochten een universiteit. Waarschijnlijk zullen de studenten die in hetzelfde jaar te Leuven zijn geïmmatriculeerd elkaar wel gekend hebben. Dit zou dan gelden voor Lambrecht Back en Dirck Otten in 1511, en voor Remys Veltacker en Servaes Willem van Eindhoven in 1544. Tussen geen van de studiekoppels is echter naderhand enige band te vinden.²¹⁰

De belangrijkste factor in dit type netwerk is naar onze mening echter collegialiteit: het behoren tot dezelfde beroepsgroep. Hierin kunnen we vrij duidelijk het verschil zien tussen een horizontaal en een verticaal netwerk. Wanneer een jonge klerk enige jaren in de leer ging bij een secretaris om praktijkervaring op te doen, werd hij via hem geïntroduceerd binnen de bestuurlijke kringen. Door de nauwe samenwerking ontwikkelden deze twee personen vanuit een leerling-leraar-relatie veelal een meer persoonlijke band. In de vrijheid Oisterwijk, waar we in de vijftiende eeuw duidelijk bij iedere secretaris deze 'stageperiode' kunnen herkennen, herkennen we dan ook sociale situaties waarin deze band tot uiting komt. Veelal betreft dit zorg voor de familie wanneer de vorige secretaris is overleden. Zo vertegenwoordigde Jacob van der Elst de weduwe van zijn voorganger Hubrecht van Oesterhout nadat deze in conflict met een schuldeiser was gekomen. Na zijn eigen overlijden trad zijn opvolger, Mathijs Schenaerts, in 1499 namens Jacobs kin-

²⁰⁹ 's-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1216, fol. 168v.

²¹⁰ Servaes Willem van Eindhoven werkte in de jaren 1560 incidenteel samen met de Peellandse secretaris Jan Jan van Heessel. Hij was toen pastoor van Sint-Oedenrode. Bijsterveld, Laverend, biografie nr. 3258* en 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Sint-Oedenrode, inv. nr. 108, fol. 67r.

deren op bij het betalen van de door hen verschuldigde cijzen aan de hertog.²¹¹ In het verbinden van nieuwe scribenten met de ambtsbezitters konden de zittende secretarissen een belangrijke rol spelen. Zij waren bekend met de formele en informele wegen om toegang te krijgen tot de schrijfambten. In hoeverre dergelijke professionele contacten de carrière van Meierijsse scribenten konden beïnvloeden, blijkt uit het volgende voorbeeld. In 's-Hertogenbosch werkten in de jaren twintig van de zestiende eeuw de Oisterwijker Jan Lombarts de Jonge en de Zaltbommelse Willem van Bruggen gelijktijdig op de secretarie, de eerste als stadssecretaris, de tweede vermoedelijk als een van de onderklerken. Deze posities werden fel begeerd door notarissen en andere schrijvers die op zoek waren naar werkzekerheid. Toen Lombarts in 1531 het schrijfambt van Oisterwijk in handen kreeg en daar aan het werk ging, is Van Bruggen hem gevolgd. Als notaris heeft hij daar enkele rechtshandelingen beoorkond alsook geassisteerd in het Oisterwijkse schrijfcentrum, tot hij enige jaren later zelf pachter van het schrijfambt kon worden en de daaropvolgende vijftien jaar het centrum leidde.

Behalve deze verticale relaties bestonden er ook horizontale banden tussen de scribenten. Aangezien de bezetting van de schrijfcentra zelden uit meerdere personen bestond, betrof het in de praktijk banden tussen klerken van verschillende plaatsen. Dit contact was vrij regelmatig, zo blijkt op basis van in de protocollen gevonden brieven. Dit zijn veelal kennisgevingen van rechtshandelingen, of verzoeken om een contract in de protocollen op te zoeken en te kopiëren, om te handelen in een rechtszaak, of om iemand bij te staan.²¹² Hieruit blijkt dat de secretarissen, als spil van het bestuur, goed op de hoogte gehouden werden van gebeurtenissen in de omringende plaatsen. Zo verzond de Bossche secretaris Victor van der Moelen een kopie van een akkoord met Loon op Zand naar de Oisterwijkse Jan Lombarts, nadat deze hierom gevraagd had.²¹³ Lombarts trad in 1511 samen met de secretaris van Loon op Zand, Henrick de Loze, op als zegsman bij een geschil tussen Oisterwijkers inzake goederen binnen de parochie Loon op Zand.

Via deze contacten kon men ambten verkrijgen, maar bijvoorbeeld ook goederen. In de cijnsregisters van Helmond staan enkele percelen op naam van een scribent, terwijl uit latere aanvullingen blijkt dat de eigendom mettertijd is overgegaan op een ander.²¹⁴ Een

²¹¹ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 45075, fol. 155r: '*Mathias Schenaerts pro Maria et Arnolda, liberis Iacobi van der Elst, ex parte Iacobi predicti, ex parte quondam Petri Comititis, de hereditate quondam Petri de Manso. XVI d. vet.*'

²¹² Een niet uitputtende lijst van brieven is als volgt: Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3802, losliggend bij fol. 96: Udo Goris, secretaris van Stiphout, aan Joest van den Berch, secretaris van Helmond. Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2354, fol. 117v: Henrick van Esch, secretaris van Oirschot, aan zijn neef Jan van Esch. 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Boxtel, inv. nr. R. 57, losliggend achterin: Nicolaus Reyniers van Bruesel, pater van het Clarissenklooster te Gouda, aan Jan Damen, kanunnik te Boxtel. Tilburg, RA ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 281, losliggend bij fol. 30 en losliggend bij fol. 45: Dirck Otten, secretaris van Hilvarenbeek, aan Laureys Zwijsen, secretaris van Tilburg en Goirle. Tilburg, RA, ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 291, losliggend bij fol. 12 en losliggend bij fol. 49: Adam, schout van Hilvarenbeek, aan Laureys Zwijsen, secretaris van Tilburg en Goirle.

²¹³ Vermeer, *Gescreven 10e eeuw*, 96.

²¹⁴ Bijvoorbeeld Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 288, fol. 60v, onder de rubriek Sint-Oedenrode: '*Theodoricus de Amerode, filius Henrici, ex parte relicte Mercelii de Campo, ex hereditate dicta Colck cum suis attinentiis, quondam Wautgeri Bontmekers, I d. vet.* Hierna staan bovengescreven

ander voorbeeld vinden we bij de afwikkeling van de nalatenschap van bovengenoemde Henrick de Loze. Zijn erfgenamen verkochten in 1546 een akker aan Jan Willem Rijsbroeck.

Het derde type connectie beschrijft Bijsterveld als vriendschap. Hoewel dit ongetwijfeld een factor zal zijn geweest in de interactie tussen klerken, is het lastig uit de bronnen te distilleren. Mogelijke verwijzingen naar banden van vriendschap en vertrouwen tussen klerken vinden we incidenteel in de officiële documenten. Zo machtigde Reyner van den Kerckhove, pachter van het Kempenlandse schrijffambt, Gerit van Heessel om namens hem het ambt te besturen en alle opbrengsten te manen.²¹⁵

De verhouding tussen patroon en cliënt vormt het laatste type netwerk. Onder de patroons scharen we alle – veelal invloedrijke – personen die functies, ambten en andere beloningen te vergeven hadden, en onder de cliënten de personen die in ruil voor deze begiftiging de patroon bijstonden met diensten en loyaliteit. Deze verhouding was wederkerig: de patroons hadden de cliënten even zozeer nodig om invloed te kunnen uitoefenen als de cliënten de patroon nodig hadden om in het bezit van beloningen te komen.

De rol van dit type netwerk binnen de Meierij verschilde naar regio en tijd. Rond het jaar 1400, wanneer we de vroegste gegevens hebben over de schrijffambten, waren de meeste daarvan in particuliere handen. Via belening, verkoop, of verpachting had de vorst veel ambten vervreemd aan hovelingen of aan lokale elite, aan edelen, gegoede burgerij, en geestelijken. Om hier bij de juiste personen binnen het blikveld te komen, waren connecties onontbeerlijk. In 1383 pachtten Adam van Mierde en Jan van der Cloet het Boscse schrijffambt van de deken van Sint-Oedenrode, Geerlacus van Ghemert.²¹⁶ Het Oisterwijkse schrijffambt was achtereenvolgens in bezit van Henrick Gielis Bruyninx en Willem van Scadewijc. De eerste was een rijke apotheker in 's-Hertogenbosch, die aldaar stedelijk rentmeester was en als weduwnaar een natuurlijke dochter van de heer van Bostel huwde.²¹⁷ De tweede bezat een herberg in Brussel en was een bekende figuur aan het hof van hertogin Johanna.²¹⁸ Hetzelfde gold voor het schrijffambt van Peelland, dat erfelijk in leen gegeven was aan de voorname Lucas van Erpe, alsook voor dat van Maasland, dat achtereenvolgens bezit van de families Loenman en Steenwech was.²¹⁹ Binnen de heerlijkheden diende men zich tot de lokale heer te wenden als *fons honorum*. Wanneer deze buiten zijn gebiedsgrenzen invloed kon laten gelden, kon hij zijn ambtenaren ook aan functies in andere geledingen helpen. Gherit Celen was aan het begin van de vijftiende eeuw notaris in Helmond en rentmeester van de heer, Jan III van Berlaer. Uit deze laatste functie kunnen we vermoeden dat hij een vertrouweling van Van Berlaer is geweest; Van Berlaer maakte gebruik van zijn diensten als notaris toen hij in 1425 zijn clandestiene huwelijk met Margriet van Lieshout liet vastleggen. Gherits zoon Henrick was eveneens

de respectieve volgende eigenaren: (1) '*Lucas de Houthem, filii Gerardi.*' (2) '*Iacobus, filius Gerardi van den Vort.*' (3) '*Iohannes, filius Gerardi de Heesselt.*' (4) '*Iohanna, relicta et liberi 5.*' Lucas van Houthem en Jan van Heessel (alsook later een van diens vijf kinderen, Jan) waren Peellandse schrijffkrachten.

²¹⁵ Zie biografie nr. 52.

²¹⁶ Van Synghel, *Actum*, 268 en 285.

²¹⁷ Schuttelaars, 'De voorouders van Isaac van Gerwen', 102-103.

²¹⁸ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 2821.

²¹⁹ Zie hiervoor ook hoofdstuk V, paragraaf 1.1.

rentmeester en klom op tot hertogelijk rentmeester voor de domeinen. Vermoedelijk bood deze functie hem de status die het mogelijk maakte dat hij met Geertruid Steenwech trouwde, wier familie erfsecretarissen van Maasland leverde.

Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw kwamen vele bestuurlijke en administratieve ambten in handen van de Rekenkamer. Deze liet de Meierijsse ambten verpachten door de rentmeester van de domeinen binnen de Meierij. Daar deze ambtenaar in 's-Hertogenbosch resideerde, is het aannemelijk dat de openbare veiling van deze ambten hier plaats hebben gevonden. Het belang van connecties zal zo zijn afgenomen: de veiling zal ruim tevoren bekend zijn gemaakt, zowel in de stad als op het platteland. De locatie was veelal een publieke ruimte, zoals de markt of een herberg. Geïnteresseerden konden zich op de bewuste tijd en plaats melden en meedingen. 's-Hertogenbosch was vanuit de Meierij zeer goed te bereiken; men kon te voet binnen één dag heen en terug zijn. De hoge frequentie waarmee inwoners uit de Meierijsse gehuchten in de Bossche schepenprotocollen verschijnen, toont goed aan hoe intensief het verkeer tussen stad en platteland was.²²⁰ Desalniettemin konden ook hier connecties nog wel nuttig zijn, bijvoorbeeld wanneer zij konden instaan voor de geschiktheid van de kandidaat. Zo stuurde het dorpsbestuur van Oisterwijk in 1550 een aanbevelingsbrief naar de Rekenkamer waarin men zich lovend uitliet over de opleiding en publieke optreden van Jan Willem Rijsbroeck. De benoeming van Jan van Kessel tot secretaris van Someren in 1565 vond plaats nadat het dorpsbestuur zich had beklaagd over het gebrek aan een fatsoenlijk schrijver, en wegens zijn kwaliteiten Van Kessel als kandidaat naar voren had geschoven.²²¹

Ook wanneer men zich tot de hogere hertogelijke functionarissen in Brussel wilde wenden, zoals de rekenmeesters of de raadslieden, was het relatief eenvoudig om toegang tot hen te krijgen. Omdat de secretarissen van alle ambtenaren het vaakst naar omringende plaatsen en steden werden gezonden om belangen te behartigen, kenden zij de weg naar (en binnen) de belangrijkste Brabantse instellingen. Velen van hen zullen de Raad van Brabant hebben bezocht om bijvoorbeeld rekestten van hun gemeenschap aan de raadslieden te overhandigen of als zaakgelastigde namens een partij op te treden. Thomas Hoppenbrouwers verscheen bijvoorbeeld voor de Raad om de vrijdom van gruit voor de Oirschotse brouwers te verdedigen. Op basis van de hertogelijke vonnisboeken, waarin regelmatig de aanwezigheid van bestuurders of inwoners van Meierijsse dorpen aangetekend is, kunnen we concluderen dat het vrij eenvoudig moet zijn geweest om in contact met de hertogelijke ambtenarij te komen. We hebben hierboven al de voorbeelden van Dirck Sweerts en Frans van Waeren genoemd, van wie we weten dat zij regelmatig naar Brussel afreisden om hier namens respectievelijk Helmond en Eindhoven te handelen. Indien iemand niet in eigen persoon in Brussel kon verschijnen, dan waren er voldoende mogelijkheden om dit contact via een tussenpersoon of procureur aan te gaan. Hubrecht van Oosterhout kon in de jaren 1420/30 de verschuldigde pachtsom voor het Oister-

²²⁰ Van de 2788 contracten die tussen 1397 en 1399 zijn ingeschreven in de Bossche schepenprotocollen, hebben er slechts 572 betrekking op de stad en vrijdom van 's-Hertogenbosch (20,5%). Van de resterende 2216 hebben er 811 betrekking op Maasland (29,1%), 591 op Peelland (21,2%), 520 op Oisterwijk (18,6%), 217 op Kempenland (7,8%), en 77 op gebieden buiten de kwartieren (2,8%). Spierings, *Het schepenprotocol*, 163.

²²¹ Zie hiervoor de biografie van Berthout van Kessel, nr. 71.

wijkse schrijffambt overhandigen aan een welgestelde dorpsgenote die regelmatig in Brussel verbleef. Zij droeg er zorg voor dat deze gelden bij de juiste persoon arriveerden. Daarnaast kon men toegang verkrijgen via de hertogelijke ambtenaren in de Meierij. Zowel de kwartierschouten, die in Oirschot/Eindhoven, Oisterwijk, Oss, en Sint-Oedenrode/Helmond resideerden, als de rentmeester van de domeinen, die in 's-Hertogenbosch zetelde, dienden hun jaarlijkse rekeningen in Brussel te overhandigen aan de Rekenkamer.²²²

3. Besluit

Ten gevolge van de ondoorzichtigheid van de verpachtingsstructuur van de schrijffambten hebben verscheidene auteurs zich in het verleden negatief uitgelaten over de Meierijsche schepenklerken. Volgens hen woog het behalen van een zo groot mogelijke winst voor de verpachter veelal zwaarder dan het rekruteren van een vaardige schrijffkracht.²²³ De in de Bossche schepenprotocollen bewaarde verpachtingsakten waar zij deze uitspraken veelal op baseerden, vermelden echter slechts tussenpersonen, zoals we in hoofdstuk VI nader zullen bespreken. Een prosopografische analyse van de 117 daadwerkelijke schrijffkrachten die we middels de paleografische methode bij de verschillende schepenbanken hebben kunnen lokaliseren, geeft een positiever beeld.

Vrijwel alle schrijvers waren inheems, wat wil zeggen dat zij afkomstig waren uit de plaats of uit de directe omgeving waar zij later werkzaam waren. Deze personen behoorden vrijwel allen tot de gegoede families, door wie ook de bestuurlijke ambten onderling werden verdeeld en uitgeoefend.

Het lijkt erop dat, in overeenstemming met de algemene trend in middeleeuws Europa, de vroegste klerken vrijwel allen tot de geestelijkheid behoorden. Dit is aantoonbaar voor de geïdentificeerde schrijfhanden; bij historische vermeldingen van potentieel schrijffpersoneel is dit lastiger te bepalen door de meervoudige betekenis van woorden als *clericus*. De term 'geestelijkheid' dient hier echter in ruime zin te worden opgevat. Slechts een klein deel van de geestelijken had ook daadwerkelijk een kerkelijke functie. Wat deze groep gemeenschappelijk had, was doorgaans het bezit van een notariële admissie. De kwaliteiten waar een kandidaat aan moest voldoen om deze admissie te verkrijgen, waarborgden het kennisniveau en maakten hen geschikte functionarissen om ook in lokale schrijffcentra te worden ingezet. Ook in 's-Hertogenbosch, waar het aantal geestelijke instellingen aanzienlijk groter was dan in de Meierij, rekruteerde men al vanaf het begin van de veertiende eeuw voornamelijk uit het notariële circuit. Aangezien het notariaat een nevenfunctie was voor geestelijken, betekende dit een groot aandeel van de geestelijkheid in de Meierijsche schrijffproductie. Dit aandeel nam tussen de veertiende en zestiende eeuw af. Dit is echter meer een gevolg van een daling in het aantal klerken met een notariële admissie, dan van een afname in het aantal hogere geestelijken (dat wil zeggen priesters). We zullen in het vervolg zien dat, hoewel het notariaat en het secretariaat regelmatig in dezelfde handen bleven verenigd, de beroepsgroepen minder hecht met elkaar verweven

²²² Voor een opgave van de reizen die de Bossche hoogschout Pauwels van Haestrecht tussen 1384 en 1387 ondernam en de plaatsen die hij aandeed, zie Kerremans, *Étude*, 359-360.

²²³ Coenen, *Mierlo* 205.

raakten.²²⁴ De afname van het aantal notaris-*clerici* werd deels gecompenseerd door de opkomst van de academisch geschoolde schepenklerken: de universiteit was immers nog vrijwel volledig kerkelijk domein, en haar leden waren tenminste *clerici*.

Hiermee is de link gelegd met het opleidingsniveau van de Meierijsse scribenten. Dit was naar contemporaine maatstaven goed te noemen. In iedere parochie, en zeker in iedere grotere plaats, stond een lagere school waar lezen, schrijven, rekenen, en soms de beginselen van het Latijn werden onderwezen. Hierna konden studenten door naar een hogere of Latijnse school, die in 's-Hertogenbosch en bij de kapittels te vinden waren. In 's-Hertogenbosch was ook een handelsschool gevestigd voor aankomende (internationale) kooplieden. Het curriculum hier was georiënteerd op een totaal andere toekomst dan die van onze schrijfkrachten: zij hebben deze school dan ook niet bezocht. De vaardigheden die op de lagere en hogere school werden onderwezen, waren toereikend voor de administratieve werkzaamheden die de schrijvers nadien zouden uitvoeren. Een klerk kon vervolgens praktijkervaring opdoen onder supervisie van een ervaren notaris of schepenklerk. Hier zijn geen tekstuele bronnen voor, maar het wordt enigszins duidelijk op basis van de schrijfactiviteiten en interactie van de verschillende schrijfhanden. De meeste klerken die in de leer gingen, namen na enige jaren het werk over van hun leermeester. Het aantal klerken dat na de Latijnse school doorstroomde naar een universiteit, is gering. Pas in het derde kwart van de vijftiende eeuw verschijnen de eerste klerken in de matrikels van Leuven. Hoewel een universitaire studie status gaf en nieuwe carrièremogelijkheden bood, was het niet noodzakelijk voor een correcte uitoefening van het klerkambt. Om die reden, alsook vanwege de hoge kosten, steeg het aantal immatriculaties pas toen het takenpakket van de secretaris uitgebreid werd met juridische en representatieve werkzaamheden.

Ondanks deze uitbreidingen bleven de belangrijkste werkzaamheden van de Meierijsse klerken uiteraard de schrijftaken. Wanneer zij benoemd werden tot gezworen klerk of secretaris van een van vele Meierijsse schepenbanken, waren zij verantwoordelijk voor de vervaardiging van documenten voor dit college. De betrekking voorzag hen van constante werkgelegenheid en bijbehorend inkomen. Dit weerhield hen er echter niet van om nevenfuncties uit te oefenen. In de meeste gevallen betrof het bestuurlijke ambten, net als de andere leden van de elite waartoe zij behoorden. Het schepenambt was bij verre het meest uitgeoefende ambt, waarschijnlijk vanwege de compatibiliteit met het secretarisschap: secretarissen en schepenen dienden immers vrijwel dagelijks in het raadhuis aanwezig te zijn. Ook het schoutambt werd veelvuldig door (oud-)klerken uitgeoefend, maar dit betrof vrijwel uitsluitend de heerlijke ambten. Met Blockmans' waarneming dat stedelijke ambtenaren in Vlaanderen in aanzienlijke aantallen wisten op te klimmen naar bestuurlijke ambten in de hertogelijke hiërarchie kunnen we voor de Meierijsse onderzoekspopulatie geen parallel vinden.²²⁵ Er zijn enkele schrijvers geweest die deze overstap hebben kunnen maken, net als functionarissen in hun naaste omgeving, maar dit was slechts mogelijk door hun eigen vermogen en positie, aangezien de hertogelijke ambten verpacht werden. Op basis van de biografieën van deze ambtenaren kunnen we bevestigen dat een universitaire studie nooit een formele vereiste was voor een bestuurlijke func-

²²⁴ Zie hoofdstuk V, paragraaf 2.1.

²²⁵ Blockmans, 'Ambtenaren in stad en land', 49.

tie, zoals Van den Bichelaer had geconcludeerd.²²⁶ Het bezit van een meestertitel zal meester Jan Lombarts geschikt hebben gemaakt als juridisch vertegenwoordiger in het conflict tussen Oisterwijk en Haaren in 1498, maar de toedeling van dezelfde rol aan de niet-universitair geschoolde Thomas Hoppenbrouwers in Oirschot toont aan dat het functioneren als vertegenwoordiger ook via andere wegen kon worden bereikt.

Hoewel het niet ongewoon was dat functionarissen schrijftaken gingen uitvoeren, werd het merendeel van de nevenfuncties tijdens de schrijfcarrière uitgeoefend. Opmerkelijk weinig klerken verkregen nog ambten na beëindiging van de schrijftaken. Voor weinig klerken vormde het klerkambt dus een opstap naar een vervolgcarière, hoewel het ambt hiertoe wel toegang lijkt te hebben verschaft. De sociaaleconomische ambten werden vrijwel alle uitgeoefend tijdens de schrijfcarrière, waarschijnlijk vanwege de overeenkomsten in taken en vaardigheden. Het beheer van deze instellingen, zoals de kerkfabriek of de Heilige Geesttafel, werd beschouwd als respectabele ambten, die in hoog aanzien stonden. De klerken die tot deze ambten werden toegelaten, maakten dus deel uit van de dorpselites. De kerkelijke hiërarchie bood andere carrièremogelijkheden. Relatief weinig klerken behoorden tot de geestelijkheid, slechts één op de drie. Anders dan bij de leken schrijvers vormde de schrijfactiviteit bij geestelijken veelal een nevenactiviteit; hun voornaamste inkomstenbron waren hun kerkelijke functies. Dit betrof niet alleen de schrijfammbten, maar ook het notariaat, dat tot het einde van de hier onderzochte periode tot het kerkelijk domein behoorde. Desondanks heeft maar een klein deel van de priesters het pastoraat van een parochie verkregen, of het rectoraat over een altaar. Functies bij hoge kerkelijke hoven hebben we totaal niet aangetroffen; deze lagen immers buiten de Meierij en waren niet compatibel met een secretariatschap.

De carrière van de klerken steunde voor een belangrijk deel op vaardigheden, maar voor een even belangrijk deel op connecties. Verwantschapsbanden speelden hier een grote rol in. Dit netwerk kon uitgebreid zijn en verbond mensen uit verschillende generaties en op verschillende geografische locaties. Even invloedrijk was groeps-solidariteit. In mindere mate zal solidariteit aanwezig zijn geweest tussen de paar Meierijse klerken die gingen studeren. Vooral zien we dit terug in de banden die de klerken op basis van hun gezamenlijke ambt hadden. Over vriendschap is het lastig gebleken om uitspraken te doen op basis van de veelal juridische bronnen. Mogelijk zal dit een grotere factor zijn geweest dan we hebben kunnen aantonen. Het laatste type connecties betrof de band tussen patroon en cliënt. Op allerlei manieren konden de schrijvers in contact komen met notabelen of hoge ambtenaren, zowel binnen de Meierij als aan het hertogelijk hof, via wie zij ambten en beloningen konden verwerven.

²²⁶ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 155.

Hoofdstuk V. Schrijfactiviteit in een institutioneel en juridisch kader

In zijn befaamde werk *From Memory to Written Record* beschrijft Clanchy de koninklijke overheid als de voortrekker van pragmatische geletterdheid in Engeland. Doordat deze instantie besluiten en verzoeken om informatie schriftelijk overbracht, en het antwoord hierop via hetzelfde medium verwachtte, ontstond ook in de andere lagen van de samenleving de noodzaak om kennis van het geschreven woord te verwerven en in te zetten. De resultaten uit hoofdstuk II lijken aan te tonen dat ook in de Meierij de vorstelijke ambtenarij de aanzet heeft gegeven tot een proces van verschriftelijking, daar zij hetzij direct of indirect betrokken was bij gedocumenteerde rechtshandelingen en daarnaast verschillende oorkonden op naam van andere partijen heeft vervaardigd. Deze invloed hield niet op nadat het proces in gang was gezet. Een niet onaanzienlijke hoeveelheid ordonnances is bekend vanaf de veertiende eeuw waarin de hertogen nieuwe praktijken introduceerden of bestaande praktijken herstructureerden. Daarnaast hadden zij al vroeg de schrijfbambten van de Meierijse kwartieren naar zich toegetrokken, om deze vervolgens als hun bezittingen te behandelen. In dit hoofdstuk besteden we aandacht aan de bestuurlijke en juridische processen die invloed hebben gehad op de vorming van het schriftwezen in de Meierij. Welke processen zijn dit en wat was hun beoogde effect? Als eerste kijken we naar de schrijfbambten. Wat was hun rol in het Meierijse schriftwezen? Vervolgens richten we ons op vorstelijke invloeden op het verschriftelijkingsproces. Hebben de hertogen getracht het schriftwezen of de randvoorwaarden daarvoor te beïnvloeden of te veranderen, en op welke wijze hebben zij dat gedaan? Had dit beleid ook het beoogde resultaat? We bestuderen ook de inbreng van lokale instellingen. Hebben zij, al dan niet op een kleinere schaal, invloed gehad op de ontwikkelingen?

Het lijkt erop dat de bestuurlijke schrijfactiviteit op het Meierijse platteland veel speelruimte heeft gehad. Om te achterhalen waar de grenzen van deze speelruimte lagen, kunnen we ons richten op gevallen waarin men zich grenzen overstak en hierdoor in conflict kwam met centrale of regionale autoriteiten. Deze conflicten gingen zelden direct over het schriftwezen, maar veel vaker over aan het schriftwezen verwante onderwerpen, zoals begrenzing van juridische competenties en de inhoud van gerechtelijke procedures.

Een belangrijke bron voor deze juridische kaders is de kroniek van Peter van Os. Deze schrijver, stadssecretaris van 's-Hertogenbosch aan het begin van de zestiende eeuw, beoogde onder andere de rechtspositie van de stad te onderschrijven. Hij maakte voor zijn kroniek veelvuldig gebruik van privilegebrieven die in de stedelijke archieven werden bewaard.¹ Verschillende van deze brieven behandelen de hierboven genoemde

¹ Van Synghel, 'Het dilemma', 106-108.

onderwerpen. Bijzonder fortuinlijk is de overlevering van het bijbehorende cartularium, waarin de in de kroniek genoemde brieven in extenso zijn gekopieerd. Dit cartularium berust momenteel in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Van meer regionaal, maar niet minder belang is het Register van Dooren van Baar. Dit omstreeks het eind van de zestiende eeuw in Oirschot afgeschreven register bevat de teksten van allerhande bepalingen, vastgesteld zowel door het vrijheidsbestuur en de gemeenschap als door de centrale overheidsinstellingen. Niet alle teksten hebben betrekking op de rechtspraak in Oirschot of de Meierij in het algemeen: ook uittreksels van jurisprudentie in andere Brabantse plaatsen is opgenomen.

1. De schrijffambten

In het vorige hoofdstuk hebben we kort gesproken over de Meierijsche schrijffambten en de daaraan verbonden positie van secretaris of schepenclerk.² Het begrip ‘schrijffambt’ is fundamenteel in de beschrijving van de organisatie van de ambtelijke schrijfproductie in de Meierij. Een exacte definitie van dit woord en van semantisch verwante woorden als *scrijffambacht*, *officium scripturie* of *officium secretariatus*, is desondanks nog niet vastgesteld. Korvezee beschreef de taken van het ambt als ‘alles, waarbij voor een publieke bestuursinstelling (...) de pen gevoerd moest worden’.³ Hiertoe behoorden naast schrijfwerk voor de schepenbanken ook de kwartiervergaderingen en de vergadering van heemraden (deze bestuurden de waterschappen). De bediening van de schepenbanken binnen de regio-grenzen stond echter centraal. De vijftiende-eeuwse leenregisters spreken veelvuldig van ‘*dat scriveambacht van den scepenenbrieven*’.⁴ De bezitter van het ambt was gerechtigd om voor de schepencolleges binnen de kwartiergrenzen de schrijftaken uit te oefenen of uit te laten oefenen, alsmede hiervan de inkomsten te genieten. En net zoals de rechtscolleges behoorden ofwel tot de hertogelijke domeinen ofwel tot de onafhankelijke heerlijkheden, gold dit ook voor de schrijffambten. In plaatsen onder gedeelde autoriteit, zoals Hilvarenbeek, zullen de beide heren afwisselend een kandidaat hebben voorgedragen, wellicht met een vastgestelde ambtstermijn. Incidenteel konden beide typen schrijffambten in één hand komen. Ywan van Cortenbach had als voogd over zijn neef Jan III van Cortenbach de beschikking over het benoemingsrecht voor Helmond als allodiaal goed, terwijl hij namens zijn echtgenote hertogelijk leenman was voor het schrijffambt van Peelland.⁵

Wanneer deze schrijffambten in het leven zijn geroepen, is onbekend. De bronnen zwijgen over dit onderwerp tot de tweede helft van de veertiende eeuw. Het Spechtboek, het rond 1374 aangelegde register van hertogelijke lenen, vermeldt dat hertogin Johanna aan Johannes van Os de vorsterij van Oss met het schrijffambt van Maasland had overgedragen.⁶ Dit leen wordt in de oudere registers niet genoemd. Het is goed mogelijk,

² Hoofdstuk IV, paragraaf. 2.3.1.

³ Inleiding Erfsecretarie Maasland, BHIC

⁴ Brussel, ARA, Leenhof van Brabant, inv. nr. 4, fol. 192r en inv. nr. 11, fol. 361v.

⁵ Heeren, *Het kasteel-raadhuis*, 92-93.

⁶ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 543, fol. 149v: ‘*Ende in meernissen des leens gaf de hertoghinne Iehanne Iohannes van Os Rolofszoen de vorsterien van Os, mitten scriveambacht van Os, mitten scriveambacht van Mazelant.*’

gezien de resultaten van het paleografische onderzoek, dat de schrijfambten vrij kort voor 1374 waren ingesteld. We kunnen hieruit immers pas in het tweede en derde kwart van de veertiende eeuw de aanwezigheid van vaste scribenten in de grotere schrijfcentra aantonen, waarmee we het bestaan van een schrijfambt kunnen vermoeden. In heerlijkheden lag dit wat anders: hier kon een dergelijke functie al vroeger ingesteld zijn. Een uniek geval is de stad Waalwijk: hier is in de bronnen in 1331 melding van een gezworen stads-klerk, en derhalve van een schrijfambt.⁷

Deze schrijfambten, evenals alle andere hertogelijke domeingoederen, vertegenwoordigden een bepaalde waarde. Een vorst in geldnood kon besluiten tot het vervreemden hiervan. Op korte termijn bood hem dit financiële verlichting, maar een langdurige oplossing was het niet. Hij gaf inkomstenbronnen uit handen, waardoor de stroom geld die de schatkist vulde kleiner werd. Daarnaast werden deze ambten vaak de speelbal van individuen die op winst aasden en weinig zorg hadden voor een optimale uitvoering. Dit vermindert de waarde van de ambten en kon de taken die onder de ambten vielen, verstoren. De nieuwe eigenaren van de ambten, die ze in handen hadden gekregen middels koop, pacht, geschenk, of als onderpand voor een lening, voerden ze niet zelf uit, maar gaven ze opnieuw uit aan derden, voor een hoger bedrag dan zij zelf hadden betaald. Dit kon meerdere malen plaatsvinden, waardoor er een piramide of keten ontstond. Iedere laag voerde het bedrag op en versterkte de noodzaak voor de volgende laag om de inkomsten te maximaliseren. Corruptie en misbruik lagen hierbij op de loer.⁸ Dit kan de verklaring zijn waarom Gielis van Dusel ertoe besloot dorpelingen extra geld af te troggelen met het dreigement hun de toegang tot hun eigen oorkonden, die hij in zijn huis bewaarde, te ontfangen.⁹ Ook was er de dreiging dat rijke individuen ambten op zouden kopen en hun eigen vertrouwelingen zouden aanstellen.

Om dit alles tegen te gaan, trachtten de Bourgondische hertogen zoveel mogelijk ambten terug in handen te krijgen of ten minste onder financieel toezicht van de Rekenkamers te brengen. Filips de Goede probeerde in 's-Hertogenbosch het eigendom van het stedelijk schrijfambt op te eisen, overigens zonder succes.¹⁰ Zijn opvolger, Karel de Stoute, slaagde er daarentegen in 1468 wel in het Haarlemse klerkambt te bemachtigen.¹¹ Hij zette dit beleid verder door. Een groot aantal kleine ambten kwam terug in hertogelijk bezit en werd direct vanuit de Rekenkamer verpacht, zonder tussenkomst van andere partijen. In deze ontwikkeling past goed dat de Meierijse schrijfambten, als een van de vele hertogelijke rechten, in 1467 aan het takenpakket van de Bossche rentmeester toegevoegd werden. Stein en Zuiderdijjn besteden aandacht aan het positieve geluid dat de bevolking liet horen. Hoewel niet gelukkig met alle centraliserende aspiraties van de hertogelijke bureaucratie, zag zij de corruptie waarmee de pachters zich vaak inlieten als een kwaad dat hoe dan ook verholpen moest worden. Bij de totstandkoming van het Groot Privilege van 1477 maakte zij zich dan

⁷ Oorkonde nr. 2928: '*litteras infrascriptas (...) vidimus, audivimus et iurato clerico nostro opidi de Waalviue predicto legi fecimus*'.

⁸ Zuiderdijjn, *Medieval Capital Markets*, 49-51.

⁹ Zie biografie nr. 30.

¹⁰ Marsilje, 'Het Haarlemse klerkambt', 189-190.

¹¹ Van Synghel, *Actum*, 268.

ook sterk voor het invoeren van strengere voorschriften met betrekking tot de competentie en betrouwbaarheid van de functionarissen.¹²

1.1. De hertogelijke schrijfbanten

Voor elk kwartier in de Meierij bestond een apart schrijfbamt, dat verantwoordelijk was voor alle schrijftaken in de hertogelijke schepenbanken binnen de kwartiergrenzen.¹³ Elk van deze banken verzorgde op zijn beurt een rechtsgebied waarbinnen zich verschillende kleinere plaatsen bevonden. Binnen het kwartier Oisterwijk omvatte het rechtsgebied van de gelijknamige bank ook de dorpen Berkel, Enschoot, Haaren, Udenhout, en Heukelom; de bank van Hooge Mierde tevens Lage-Mierde en Hulsel; en de halfheerlijke bank Hilvarenbeek de dorpen Riel en Diessen. Onder de Maaslandse schepenbank van Heze vielen ook Rosmalen en Nuland.

Tabel V.1. De hertogelijke en heerlijke schrijfbanten, opgedeeld per kwartier

Kwartier	Hertogelijke schrijfbanten	Heerlijke schrijfbanten
Kempenland	Eersel; Bergeijk; Lommel; Oerle; Oostel- en Middelbeers; Oirschot; Blandel	Aalst, Eindhoven, Gestel, Oirschot, Reusel, Waalre en Valkenswaard, Woensel
Maasland	Oss; Heesch; Berghem; Nistelrode; Berlicum, Lithoijen; Kessel; Maren; Berlicum; Heze bij Rosmalen	Alem, Geffen; Lith, Dinther; Empel; Heeswijk
Oisterwijk	Esch; Helvoirt; Hilvarenbeek; Mierden; Oisterwijk; Poppel; Weelde; Vught, Waalwijk	Boxtel; Drunen; Hilvarenbeek; Loon op Zand; Moergestel; Sint-Michielsgestel; Tilburg en Goirle
Peelland	Aarle; Bakel; Erp; Liempde; Lierop; Lieshout; Nederwetten; Nuenen en Gerwen; Schijndel; Sint-Oedenrode; Someren; Son en Breugel; Stiphout; Tongelre; Veghel; Vlierden	Asten; Deurne; Helmond; Budel; Geldrop; Heeze en Leende; Liempde; Mierlo

In Tabel V.1 staan de schepenbanken per kwartier genoemd, met een onderverdeling in hertogelijke schrijfbanten en heerlijke schrijfbanten. Deze situatie was niet volledig statisch. Liempde, dat oorspronkelijk onder het Peellandse ambt ressorteerde, was aan het begin van de zestiende eeuw losgemaakt en aan de heerlijkheid Boxtel gegeven. Daartoe behoorde Liempde *de facto* al sinds de vroege vijftiende eeuw.¹⁴ Het schrijfbamt van Drunen, net als dat van Tilburg en Goirle, werd uit gewoonte enige jaren verpacht teza-

¹² Stein, 'Burgundian bureaucracy', 24. Zuiderduijn, *Medieval Capital Markets*, 50-52.

¹³ De Hingh's bewering dat de 'clercscappen' functies zijn van klerken die de vorster bijstonden, is incorrect. De Hingh, *Domeinrekeningen*, 77.

¹⁴ Zie hoofdstuk II, paragraaf 1.2.8.

men met dat van Oisterwijk, waaruit het was losgemaakt. Hiervoor diende de pachter echter wel een klein aanvullend bedrag aan de heer van deze twee dorpen te betalen.¹⁵

Heerlijke rechten, zoals de schrijfambten en de vorsterijen, vertegenwoordigden een waarde. Zij konden worden vervreemd, belast of geliquideerd. Coenen beschrijft hoe gedurende de dertiende en vroege veertiende eeuw het verkopen van ambten onder kerkelijke druk vrijwel verdween, en vermoedt dat het verkopen onder hertogin Johanna op nieuw vorm kreeg.¹⁶ Hoewel hij de uitgiften van de Oisterwijkse en Kempenlandse schrijfambten aan de verkeerde hertogin toeschrijft en zodoende honderd jaar te vroeg plaatst, is hij correct in de vaststelling dat Johanna in juli 1386 de schout van Maasland, Jan de Rover van Vladeracken, met het schrijfambt van dat kwartier beleende.¹⁷ Het is aannemelijk dat zij zich hiertoe gedwongen zag door forse militaire uitgaven: datzelfde jaar was het slepende conflict met Gelre weer opgelaaid.¹⁸ Aangezien Jan de Rover het ambt in erfelijk bezit kreeg, wordt gesproken van een erfsecretarie. Coenen schrijft dat deze uitgifte permanent was en niet zomaar door de vorst kon worden beëindigd. Ook de ambten voor de kwartieren van Peelland en Oisterwijk kwamen in handen van anderen. Dat van Peelland werd eveneens in erfleen uitgegeven, rond dezelfde tijd als Maasland, aan een zekere Berthinus van der Velde. Het Oisterwijkse schrijfambt werd niet beleend, maar werd waarschijnlijk verkocht. Het komt niet voor in de leenboeken, maar was in de vroege vijftiende eeuw in handen van een hoveling.¹⁹ Het ambt van Kempenland is voor zover bekend nooit vervreemd geweest. Coenens opmerking dat alle vier schrijfambten in de Meierij erfsecretarieën waren, is dus onjuist.²⁰

Incidenteel schonk de vorst aan gemeenschappen hun eigen schrijfambt. De stad 's-Hertogenbosch verkreeg het beschikkingsrecht over het schrijfambt waarschijnlijk kort

¹⁵ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 5283, ongefol.: *'op alsulcke vorwerden hierinne gecondicioneert dat die pechtere mede hebben soude dat clerescappe van Tilborch ende Druenen, gelick dat tot Oestervuic plach te behoeren eer tot Tilborch scepenen waeren, ende soeverre hem dat niet en volgden aen die voirs. pachtinge soude corten den III^{den} penninck.'*

¹⁶ Coenen, 33-34.

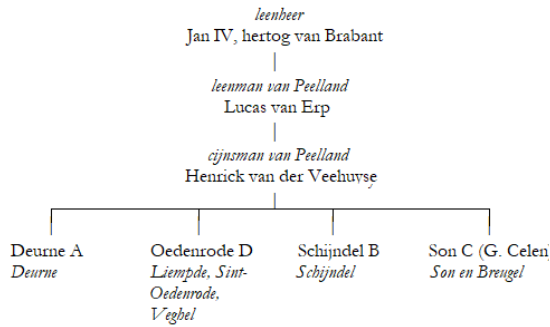
¹⁷ Coenen 34. De uitgifte van de schrijfambten van Kempenland en Oisterwijk aan respectievelijk Jacob Henrick Monixsoen en Jacob van der Elst hadden plaats in 1477, Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 5292, fol. 61v. Er is hier geen sprake van de creatie van een erfsecretarie: tijdens het aflopen van de vorige pachttermijn, met Kerstmis 1476, overleed Karel de Stoute op zijn ongelukkige veldtocht tegen de Zwitsers. In de politieke chaos die hieruit ontstond, kwam men niet aan het opnieuw verpachten uit. De blijde inkomste van zijn dochter Maria bepaalde dat alle lopende verpachtingen teniet zouden zijn en naar goeddunken van de vorstin in gift zouden worden uitgegeven. Dit duurde tot 1 oktober 1479, wanneer de ambten opnieuw in pacht warden uitgegeven, respectievelijk aan Jannes van der Venne en de hierboven genoemde Jacob van der Elst. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 5295, fol. 63r.

¹⁸ Boffa, *Warfare*, 30-31.

¹⁹ Deze persoon was Willem van Scadewijc. Hij komt tussen 1402 en 1452 meermaals voor in de hertogelijke administratie en blijkt tevens procureur te zijn voor de Raad van Brabant. Verkooren, *Inventaire* III t. 2, p. 148-150 (nr. 7491). Godding, *Le Conseil*, 121, n. 200. Brussel, ARA, Raad van Brabant, inv. nr. 528, fol. 82v.

²⁰ Coenen, *Het schoutambt*, 33.

na 1383, terwijl Tilburg en Turnhout dit pas in respectievelijk 1453 en 1470 ontvingen.²¹ Deze pachters waren leenmannen, die de ambten direct van de vorst hadden verkregen. Zij voerden deze niet persoonlijk uit, maar gaven ze op hun beurt uit aan onderpachters die dus achterleenmannen van de hertog waren. Op dit niveau werden de ambten veelal opgedeeld, daar zij veelal te omvangrijk waren om door één persoon te kunnen worden uitgevoerd. Het schrijfbambt van Maasland werd vanaf de vijftiende eeuw meermaals uitgesplitst in een westelijke helft, met de dorpen Lithoijen, Kessel, Maren, Berlicum, en Heze bij Rosmalen, en een oostelijke helft, met de vrijheid Oss en de dorpen Berghem, Heesch, en Nistelrode. Vermoedelijk lagen hier oudere bestuurlijke grenzen aan ten grondslag.²² De westelijke helft werd vanwege de locatie van de dorpen ook wel het ‘schrijfbambacht van de Maas’ genoemd (zie ook tabel V.2).²³



Figuur V.1. Hiërarchie van het schrijfbambt van het kwartier Peelland in en kort na 1419.

De secretarie van Peelland toont aan hoe complex de situatie kon worden wanneer er meerdere lagen gecreëerd werden in de hiërarchie tussen bezitter en uitvoerders (zie Figuur V.1). Kort nadat Lucas van Erp in november 1419 het schrijfbambt had gekocht en daarmee leenman van de hertog was geworden, verpachtte hij het voor een jaarlijkse cijs van achttien pond aan Henrick Hubrecht van der Veehuse.²⁴ Coenen noemt Van der Veehuse afwisselend achterleenman en cijsman.²⁵ Het paleografische onderzoek plaatst hem in het Helmondse schrijfcentrum, terwijl zijn hand niet is aangetroffen in de documenten van de hertogelijke schepenbanken in Peelland. Bovendien vertrok hij rond 1420 naar Leuven, waar hij een positie als secretarisklerk verwierf. Een actieve carrière in

²¹ Voor het Bossche schrijfbambt werd in 1340 cijs betaald aan de hertog; in 1383 was het in handen van een geestelijke, die het aan twee personen verpachtte. Van Synghel, *Actum*, 285. Jansen, *Turnhout* I, 53.

²² Van Asseldonk deelt het kwartier op dezelfde manier op wanneer hij de rechterlijke indeling bestudeert. Hij vermoedt dat de plaatsen in het oosten onder dezelfde grondheer hebben geressorteed. De westelijke plaatsen langs de Maas, die tegen het eind van de dertiende eeuw onder hertogelijk gezag zijn gekomen, zouden om deze reden mogelijk een eenheid hebben kunnen vormen. Van Asseldonk, *De Meierij*, 290-291.

²³ 's-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1206, fol. 243.

²⁴ 's-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1191, fol. 411v en 414v.

²⁵ In het verpachtingscontract werd afgesproken dat Henrick dit ambt als leen zou verheffen.

de Meierij kunnen we zodoende uitsluiten. Uit het paleografische onderzoek blijken (minstens) vier klerken daadwerkelijk schrijfactiviteiten uitgevoerd te hebben. Een van hen hebben we in het vorige hoofdstuk kunnen identificeren met Gerardus Celen. Uit de historische bronnen blijkt echter geen enkele officiële arbeidsrelatie tussen Celen en de bezitters van het Peellandse schrijfambt. Zonder paleografische inbreng is het maken van een volledige reconstructie van de schrijfambten, met inbegrip van de onderste lagen, een vrijwel onmogelijke bezigheid.

Tot aan de tweede helft van de vijftiende eeuw is onze kennis over de schrijfambten, hun eigenaren, en hun pachters beperkt. In het vorige hoofdstuk hebben we reeds opgemerkt dat we hiervoor vrijwel uitsluitend afhankelijk zijn van verpachtingscontracten in de Bossche schepenprotocollen. In veel gevallen is het evenwel onduidelijk of de genoemde pachter een tussenpersoon is of de daadwerkelijke schrijfkracht, en is er geen paleografisch bewijs om een naam aan een schrijfhand te verbinden. Zo verpachtte Emond van Hellu in 1391 het Peellandse schrijfambt aan Lambert Uten Bossche en Jan van Weteringen voor een periode van vier jaar.²⁶ Bij gebrek aan verdere informatie over deze personen is niet uit te maken of zij het ambt zelf hebben uitgevoerd.²⁷

Een goed overzicht in de verpachtingsstructuur en uitgaven van de hertogelijke schrijfambten van Kempenland en Oisterwijk krijgen we pas gedurende de tweede helft van de vijftiende eeuw, uit de rekeningen van de hertogelijke rentmeester voor de Meierij. Het rentmeesterschap voor de hertogelijke domeinen doet zijn intrede aan het eind van de dertiende eeuw. Voor die tijd had de schout (*villicus*) ook het beheer over de financiële administratie. Binnen de Meierij van 's-Hertogenbosch dateert de eerste vermelding van een rentmeester uit 1316.²⁸ Het duurt echter nog tot het einde van de veertiende eeuw voordat rekeningen van deze ambtenaren overgeleverd zijn. Uit 1399 dateert een toevallig bewaarde rekening op rol van de rentmeester van Oisterwijk.²⁹ Na de invoering van rekeningen in boekvorm vanaf 1404, met de instelling van een Rekenkamer in Brussel, verschijnt een constante reeks met rekeningen van de rentmeester te 's-Hertogenbosch, die de gehele Meierij binnen zijn ressort had.³⁰ Met Bourgondische precisie deed de rentmeester verslag van alle inkomsten uit ambten, accijnzen, rechten, rechtspraak en andere voorrechten, alsook van alle uitgaven die dat jaar hadden plaatsgevonden. Deze uitgebreide posten bieden ons waardevolle informatie over de verpachtingen van de schrijfambten. Relatief laat, vanaf 1467, verschijnen deze ambten in de rekeningen.³¹ Door welke hertogelijke instantie zij tevoren beheerd werden, is niet bekend. In het begin na-

²⁶ 's-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1179, fol. 241r.

²⁷ Het is aantrekkelijk om hen te verbinden aan de handen Nuenen A en Oedenrode C, maar zelfs als dat mogelijk zou zijn, blijft de vraag wie achter welke hand zit.

²⁸ Martens, *L'administration*, 260-261, 280-281.

²⁹ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 2749. Nelis, *Inventaire des comptes en rouleaux*, 133.

³⁰ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 5232-5367. Stein, *De hertog en zijn staten* 217-231. Het dorp Bladel viel, bijzonder genoeg, onder het ressort van Herentals en Lier. Martens, *L'administration*, 280.

³¹ De Hingh, *Domeinrekeningen*, 77. Mogelijk houdt dit verband met de hervorming van de structuur van de schoutrekeningen in 1467. Van Zalinge-Spooren, *Gemeint en gemeenschap*, 268-269.

men de rentmeesters de schrijffambten in hetzelfde hoofdstuk op als de vorsterijen. In de rekeningen vóór 1467 wordt voor de inkomsten van de vorsterijen verwezen naar de administratie van de hoogschout, maar er is geen bewijs dat hetzelfde gegolden heeft voor de schrijffambten.³²

De twee in leen uitgegeven ambten van Peelland en Maasland werden wel consequent opgesomd bij de schrijffambten, maar hieruit ontving de rentmeester geen inkomsten. Zijn klerk lijkt zich bij deze ambten te hebben beperkt tot kopieerwerk: gedurende de periode 1467-1550 wordt consequent Aert Steenwech als leenman van het Maaslandse schrijffambt aangeduid, terwijl dit sinds 1458 in handen was van respectievelijk zijn zoon, zijn dochter, en vervolgens haar kinderen. Hiervoor verwees men telkens naar een oude leenbrief. Voor Peelland was de rentmeester iets preciezer. Daar worden in de 93 bestuurde jaren vier leenmannen genoemd. Desondanks is ook dit een versimpelde weergave: in de 41 jaar dat Willem Schoeff als leenman wordt opgevoerd, is het schrijffambt overgegaan op zijn dochter Barbara, en na haar overlijden op haar kinderen bij Ywan van Cortenbach. Desondanks hield de Rekenkamer stevig toezicht op de bijzondere status van deze twee beleende ambten. De Peellandse leenmannen dienden op regelmatige basis bewijs te overleggen, zelfs als dit al in voorgaande rekeningen opgenomen was.³³ Ook werd er bij beide ambten streng op toegezien dat de hertog de inkomsten van het leenverhef niet zou mislopen.³⁴

Bij bestudering van de rekeningen blijkt dat de schrijffambten van Kempenland en Oisterwijk verpacht werden door de Bossche rentmeester in opdracht van de Rekenkamer en op basis van een ordonnantie, waarin onder andere de duur en begindatum van de verpachting was vastgelegd. De duur was in de regel drie jaar; in de zestiende eeuw komen afwijkende lengten voor. In eerste instantie zijn dit dubbele termijnen, dus van zes jaar, en uiteindelijk zelfs van tien jaar.³⁵ Ook kon de pacht een jaar gecontinueerd worden. Dit had plaats in 1509/10 in Kempenland, en in 1536/7 voor de losse dorpen van het Oisterwijkse ambt. In dit laatste geval koos de Rekenkamer hier bewust voor: de ambten van beide kwartieren kwamen zo op hetzelfde moment vrij.³⁶ Kerstmis was van oudsher de begindatum. Na de vernieuwing van de verpachtingen in 1479 werd dit vastgesteld op Bamis (Sint-Remigius of 1 oktober). Deze vernieuwing volgde op de politieke onrust na het sneuvelen van Karel de Stoute, waar het financiële beheer van de domeinen onder te lijden had. Karels overlijden had plaats slechts dagen na het aflopen van de

³² Bijvoorbeeld Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 5281, ongefol.: *‘Ander ontlanck van vorsterijen in die vier ondermeyerien van Den Bosch gelegen, als Pedelant, Kempelant, Mazelant ende Oesterwück, van den welken een rentmeester van Den Bosch te rekenen plach ende bij tiiden hertoge Philips van Brabant saliger gedachten worden die voirs. vorsterijen gestalt in handen des hogeschout van Den Bosch on die van miins genedigen heren wegen te regeren ende daraf rekeninge te doen; dairom hier niet.’*

³³ Stein, *De hertog en zijn staten*, 224-225.

³⁴ Bijvoorbeeld Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 5315, fol. 69v: *‘Sii toegesien dat int vertieren van deser twee clerxscappen onsen genedigen heren recht van den verheffen van desen vernuairt word’*

³⁵ Voor het schrijffambt van Kempenland waren de pachttermijnen als volgt: 1467/70, 1470/3, 1473/6, 1479/82, 1482/5, 1485/8, 1488/91, 1491/4, 1494/7, 1497/1500, 1500/3, 1503/6, 1506/9, een continuatie van één jaar, 1510/3, 1513/6, 1516/9, 1519/22, 1522/5, 1525/8, 1528/34, 1534/7, 1537/43 en 1543/53.

³⁶ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 5354, fol. 50r.

pachtermijn 1473/6. De Rekenkamer kwam hierdoor niet toe aan het veilen van de ambten; vermoedelijk bleven zij stilzwijgend in bezit van de toenmalige pachters. De blijde inkomst van zijn dochter Maria, voor Brabant afgekondigd op 29 mei 1477, bepaalde dat geen enkel ambt meer zou mogen worden verpacht of beleend. Alle lopende verpachtingen zouden bovendien teniet worden gedaan.³⁷ Gedurende tweeënhalf jaar ontving de Rekenkamer geen inkomsten uit de vorsterijen, schutterijen, vroenten, en schrijfambten. Pas op 1 oktober 1479 kwam hier een einde aan. De overschakeling van Kerstmis naar Bamis houdt mogelijk verband met de looptijd van de hertogelijke rekeningen: deze besloegen in de veertiende eeuw veelal een half jaar, met één deel tussen Sint-Jansgeboorte en Kerstmis en het tweede deel tussen Kerstmis en Sint-Jansgeboorte, maar vanaf het midden van de vijftiende eeuw werd dit gewijzigd in een jaar lopend van 1 oktober tot en met 30 september.³⁸

De toewijzing van de schrijfambten vond, evenals die van de andere lokale ambten in het hertogdom, plaats op basis van opbieden tijdens een veiling. De veiling werd tevoren bekend gemaakt middels proclamaties en kerkgeboden. Het is aannemelijk dat de Rekenkamer deze bekendmakingen zowel in 's-Hertogenbosch als in de plaats van het te verpachten schrijfambt zelf liet doen, zoals men ook gewoon was bij uitwinningprocedures.³⁹ Van de verpachting van het Oisterwijkse schrijfambt in 1533 is de ordonnantie afgeschreven in de domeinrekeningen.⁴⁰ Een kaars werd aangestoken; slechts zolang deze brandde, kon men bieden. De pachter had het recht om een eerste bod te doen, de palmslag, en deze enige malen op te hogen naar eigen wil. Andere geïnteresseerden hadden vervolgens veertien dagen om ten overstaan van de rentmeester of diens klerk hier tegenop bieden met tevoren vastgestelde stappen, de 'hogen'. In 1533 lag een hoge op tien stuivers. Elke mededinger diende de hogen die hij had geboden jaarlijks te betalen aan de rentmeester. Na afloop van deze veertien dagen las de rentmeester, om twee uur 's middags, de ordonnantie voor en maakte bekend welke bedragen waren geboden. De hoogste bieder moest zich vervolgens borg stellen voor de pacht en bijkomende leges, eventueel met assistentie van *'goede, eerbaren, rycken ende sufficiente mannen'*. Indien hij dit niet binnen acht dagen had gedaan, of hiertoe niet in staat was gebleken, was de rentmeester gemachtigd het ambt aan de op een na hoogste bieder te geven. Indien ook deze geen betalingsgarantie kon overleggen, werd het ambt opnieuw geveild. Als deze tweede veiling in een lagere pachtsom resulteerde, werd het verschil verhaald op de pachter die in gebreke was gebleven.

Hoe het biedingsproces in de praktijk verliep, beschrijven de domeinrekeningen veelal summier. In één bijzonder geval is een beschrijving van het proces bewaard gebleven.⁴¹ Bij de verpachting van het schrijfambt van Kempenland vanaf Kerstmis 1473 bood de zittende pachter, Daem Daems, 28 pond als palmslag. Daems moest het opnemen tegen vier andere kandidaten: Peter Ariaens, Kerstiaen Loys van Bercheyck, Henrick van

³⁷ Van Uytven, 'De Blijde Inkomst', 312-313. Van Uytven, '1477 in Brabant', 276. Niet in alle gewesten werd even fel geageerd tegen ambtsverpachtingen: Blockmans, 'Privaat en openbaar domein', 710.

³⁸ Martens, *L'administration du domaine ducal*, 204-205.

³⁹ Zie hoofdstuk VII, paragraaf 2.2.

⁴⁰ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 5351, fol. 48r.

⁴¹ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 5289, fol. 51r.

Esch, en Jan van Doren. In een poging elkaar te overbieden dreven zij de prijs op tot maar liefst 51 hogen: een toename van $\text{£}23\frac{1}{2}$. Kerstiaen, die uiteindelijk de hoogste bieder was, diende bijgevolg jaarlijks $\text{£}53\frac{1}{2}$ te betalen. Enige tijd later, op 25 november 1473, liet de rentmeester de betaling ten overstaan van schepenen van 's-Hertogenbosch registreren. Kerstiaen was vergezeld van twee borgen, zoals de ordonnantie had verplicht.⁴²

Het pachten van ambten was een gewilde bezigheid, die veel inkomsten kon opleveren. Vanuit de overheid werd een aanvullende stimulans geboden middels een bepaling dat de door de andere geïnteresseerden geboden hogen gedurende het eerste jaar gedeeld zouden worden tussen de hertog en pachter. Het was in het belang van zowel verpachter als pachter om de pachtsom zover mogelijk op te hogen. Manipulatie en kwade bedoelingen werden hierin niet getolereerd. De pachter van het Somerense vorsterambt in 1516 beklagde zich bij de rentmeester dat zijn oorspronkelijke bod van acht gulden door concurrentie van een (volgens de klager dronken en opgejutte) ruiter was verdubbeld.⁴³ Aangezien de pachter hoofdelijk aansprakelijk was voor een eventueel tekort als de inkomsten de pachtsom niet bleken te dekken, kon een te hoog bedrag zware gevolgen hebben. De betaling van de pachtsom had plaats in twee halfjaarlijkse termijnen.⁴⁴ In 1533 werden deze voor Oisterwijk vastgesteld op 1 maart en 1 september. Veelvuldig hanteerde men ook Sint-Jansgeboorte (24 juni) en Kerstmis, of Pasen en Bamis (1 oktober). De pachter diende op eigen kosten in 's-Hertogenbosch de termijnen te betalen.

De Rekenkamer bekrachtigde de aanstelling van de pachter met een aanstellingsoorkonde. In de rekeningen voor het zegelgeld staan deze commissiebriefven genoemd. Voor de Meierij hebben we slechts twee van deze brieven als grosse. De oudste dateert uit 1491 en betreft de aanstelling van Anthonis de Beyere als pachter van het Oisterwijkse schrijfambt. Hier is wel sprake van een bijzondere omstandigheid: de aanstelling was een beloning voor De Beyere voor diens diensten als klerk voor de Bossche hoogschout. Na deze overweging bepaalt de oorkonde in zeer algemene bewoordingen dat De Beyere het ambt op correcte wijze moet uitvoeren. Twee elementen verdienen aandacht. Het afleggen van de ambtseed, die in het vorige hoofdstuk aan bod is gekomen, moet plaats hebben tegenover twee hovelingen. Bij een normale aanstelling zouden de schout en schepenen bij deze ceremonie betrokken zijn. Tenslotte richt de oorkonde zich tot de hertogelijke ambtenaren, in het bijzonder de Oisterwijkse kwartierschout, met het bevel de uitoefening van het ambt niet te (laten) hinderen.

Veel uitvoeriger is de aanstellingsoorkonde van Roeland van der Ameyden, die in 1551 het klerkschap van Oirschot verkreeg. De volledige tekst hiervan volgt hieronder:

⁴² 's-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1243, fol. 314r. Dit was een normale gang van zaken: in een contract uit 1525 waarin de abdij van Tongerlo aan een landbouwer een hoeve verpachtte, moest laatstgenoemde enkele mensen als borg aanwijzen en dit laten bekrachtigen ten overstaande van Bossche schepenen. Van Dyck, 'Cijnsgoederen', 224.

⁴³ Coenen, *Hertog Jan*, 164.

⁴⁴ In een rekening van rentmeester Victor van der Moelen over 1515/6 werden deze twee termijnen ook al aangehouden bij de verpachting van het schrijfambt van Kempenland. In dit geval komt de post tweemaal terug, telkens met de halve pachtsom. 's-Hertogenbosch, BHIC, Domeinen, raad en rentmeester generaal, inv. nr. 86, fol. 10r en 19v.

Alzoe Roelandt van der Hameyden, notaris, inwoender der vryhey van Oirschot, den president ende luden van dese cameren te requeste te kennen gegeven heeft gebadt dat mits der aflycheyt Iohannes Rutgert, het clerckschap van Oirschot vacerende es ende dat tselve nyet en behoirt blyven oepen te stande, mits den processen die partyen aldaer hangende hebben, biddende ende versueckende dat den president ende luden der voirs. cameren gelieven wille hem suppliant voirs. clerckschap over te laten om tselve te mogen bedienen, presenterende iaerlycx daervoer te betalen gelyck de voirs. Iohannes daervoere gegeven heeft gebadt, ende naedien de voirs. president iaerlycx ende luden van desen cameren oversien ende gevisiteert hebben gebadt zekere informatie, rescriptie ende adrys des rentmeesters van Brabant int quartier van Den Bossche Anthonis van der Straten tot bueren ordinnantie daerop genomen ende gegeven, biiden welcker hii bevinden dat die schoutet, schepenen kerckmeesters ende heyligeestmeesters der voirs. vryhey van Oirschot verclaert hebben dat de voirs. suppliant seer nut ende bequaem es totten bedienen van der voirs. clerckschappe ende dat zii hopen van den voirs. suppliant wel gedient te worddene;

soe zjin de voirs. president ende luden van desen cameren metten voirs. suppliant Roelande van der Hameyden overcomen ende geapointeert dat hy voirs. clerckschap van Oirschot bouden ende bedienen sal eenen tyt ende termyn van negen iaren eenpaerlyck deen den anderen volgende, innegaende te Bammisse lestleden, mits iaerlycker zjinen voirs. pachtinge gedueren, daervoere betalende tot proffuete ons heren skeyzers in handen des voirs. rentmeesters van Brabant int quartier van Den Bossche nu oft in der tyt wesende, die daeraff gehouden wordt rekeninge, benys ende relicqua te doende, metten anderen penningen van zjinen ontfange, de summe van negen Carolusgulden te XX st. tstück, op last dat hii tot versekertheyt van den voirs. pachte schuldich ende gehouden sal zjin te stellen goede ende sufficiente cautie ende borchtocht in handen des voirs. rentmeesters ende voer tbedienen van den voirs. clerckschap den behoirtc eedt te doenen, daer ende alzoe dat behoeren sal, ende dat de voirs. suppliant gehouden sal wesen een goet ende rechtveerdich registre te houden van allen den brieven, acten ende contracten die voer deselve scepenen passeren sullen ende tselve registre ten afscheyden ende ter expiration van zjinen voirs. pachtingen overleveren in handen van den voirs. scepenen, ende by den voirs. rentmeester ontfanck makende van der voirs. iaerlycke pachte ende opten eersten termyn overbrengende dese acte oft copie autentique derselver soe men hem des gestaen in zjinen residentie, daer ende alzoe dat behoeren sal.

*Actum in der voirs. cameren van der rekeninge te Bruessel, XII^{ten} novembris anno XV^{en} eenenryftich.*⁴⁵

Ook in dit geval was er geen sprake van een veiling: Van der Ameyden had zelf de Rekenkamer benaderd met het verzoek het ambt te pachten, aangezien de vorige pachter, Jan Rutgers (van Kerckoele), was overleden. De Rekenkamer deed navraag bij de hertogelijk rentmeester in 's-Hertogenbosch en bij de bestuurders van Oirschot over de bekwaamheid van Van der Ameyden en willigde, nadat hun bevindingen positief bleken, diens verzoek in.

Na het narratieve gedeelte volgen de pachtvoorwaarden. Hierin herkennen we de voorwaarden uit de ordonnantie van 1533 inzake de verpachting. Gedurende een termijn van negen jaar, die anderhalve maand eerder was ingegaan, betaalde de pachter jaarlijks aan de hertogelijke rentmeester de pachtsom van negen Carolusgulden. Deze moest de pachtsom jaarlijks in de rekeningen vermelden en verantwoorden. Ter aanvullende zekerheid werd Van der Ameyden geacht zich borg te stellen.⁴⁶ Het afleggen van de secretariseerd zal op of rond 19 november hebben plaatsgevonden, de datum waarop Van der Ameyden zijn schepenprotocol begon.⁴⁷ Als laatste stelt de benoemingsoorkonde nog

⁴⁵ Eindhoven, RHC, Gemeentebestuur Oirschot en Best, inv. nr. 232.

⁴⁶ Deze rechtshandeling is niet aangetroffen in de Bossche schepenprotocollen over november 1551, evenmin maakt Van der Ameyden er in zijn eigen protocol te Oirschot melding van.

⁴⁷ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2367, deel II, fol. 1.

enkele eisen aan de registervoering. Dit is een nieuw verschijnsel in de zestiende eeuw, waarop we verderop in dit hoofdstuk nader zullen ingaan.

Aan het begin van deze paragraaf hebben we gesteld dat voor ieder kwartier één schrijfambt bestond. Aan het begin verpachtte de Rekenkamer elk ambt als één geheel. Maar tussen 1470 en 1476 zorgden vier pachters voor het schrijfambt van Kempenland: één voor Bergeijk en Lommel, één voor Oerle en Gestel (bij Eindhoven), één voor Oirschot en Beerze, en één voor Eersel en Bladel. Dit werd veranderd in 1477. Pas in de jaren 1530 zien we weer een opsplitsing. In Oisterwijk vindt dit plaats in 1533, met de dood van Jan Lombarts de Jonge. Diens weduwe had geen ambitie om de carrière van haar echtgenoot voort te zetten en gaf het ambt over aan Jan van Strael, die al enkele jaren de schrijfactiviteiten in de dorpen Oisterwijk, Helvoirt, en Esch uitvoerde. Het jaar hierop verpachtte de rentmeester de verschillende dorpen binnen het kwartier van Oisterwijk apart.⁴⁸ De tweede opdeling van Kempenland volgde enkele jaren later. In 1537 bepaalde de Rekenkamer dat met ingang van Bamis het schrijfambt van Kempenland verdeeld zou worden tussen Willem Scruypers, Bartholomeeus Peters, en Joest Gevarts.⁴⁹ Elk van hen beweerde namelijk de gerechtigde pachter van het ambt te zijn. Peters was van 1531 tot 1534 pachter van het gehele ambt geweest, en had het tussen 1534 en 1537 gedeeld met Gevarts. Scruypers had tot dan toe geen ambt in bezit gehad; het is onduidelijk waar zijn aanspraken op gebaseerd waren. De nieuwe opdeling bracht de banken van Eersel, Bergeijk, en Lommel bijeen onder Scruypers; de banken van Oerle en van de Beerzen onder Peters; en de banken van Oirschot, Gestel, en Bladel onder Gevarts.

Een bijzonder geval betrof het dorp Vught. Toen de Oisterwijkse dorpen apart werden verpacht, beweerden de Vughtse schepenen dat zij het beschikkingsrecht over de secretarisfunctie van het dorp bezaten.⁵⁰ Hiervoor konden zij evenwel geen bewijsstukken overleggen, en de rentmeester kreeg van de Rekenkamer de opdracht toch te proberen het ambt te verpachten. Niemand bleek geïnteresseerd: het ambt was niet winstgevend genoeg.⁵¹ De jaren erop slaagde de rentmeester evenmin, en tot 1539 was er geen pachter te vinden. Vanaf dat jaar pakte hij het anders aan en verpachtte het schrijfambt van Vught tezamen met dat van de vrijheid Oisterwijk.⁵² Deze constructie bleef tot na de onderzoeksperiode gehandhaafd.

Over de onderverpachtingen is veel minder bekend. De pachtcontracten die – veelal – voor schepenen in 's-Hertogenbosch werden afgesloten, vermelden slechts de essentiële gegevens, namelijk de partijen, data, en geldsommen. Zeer waardevol is dan ook een conceptversie van een brief die de Oisterwijkse secretaris omstreeks 1440 had opgesteld. In deze brief beklaagt hij zich over de slechte arbeidsrelatie met een zekere Dirck van den Kyboom, die we waarschijnlijk kunnen identificeren met de toenmalige pachter van

⁴⁸ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 5351, fol. 48r-49r.

⁴⁹ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 5355, fol. 58v.

⁵⁰ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 5351, fol. 49r.

⁵¹ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 5352, fol. 65v: *'Van den clerckscap der banken van Vucht, dwelck deze rentmeester aldaer oepenbaerlick heeft doen veylen om te verpachten ende prouffyt te doenen naevolgende den last hem gedaen op zijn leste voirgaende rekeninge, betwelck nyemandt en heeft willen pachten mids der swerheyte van der prouffyte datter af coempt, blickende bii certijficatie der mannen van leen (in margine: nietmin zii noch diligentie gedaen om verpacht te wordenen), alsoe niet.'*

⁵² Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 5356, fol. 51v.

het schrijffambt van Weelde. De secretaris verzoekt de geadresseerde om met zondagse kerkgeboden bekend te maken dat hij op de dag van de eerste openbare rechtszitting naar Weelde zal komen om daar het ambt te verpachten aan de hoogste bieder.⁵³ We herkennen hier een werkwijze die lijkt op de verpachting van de kwartierambten. Verrassend is dit niet. Nog meer dan de Rekenkamer zagen pachters het verhandelen van ambten als een eenvoudige manier om in aanvullende inkomsten te voorzien.

Tabel V.2. Pachters van het Maaslandse schrijffambt, 1433-1550.⁵⁴

Oss, Heesch, Nistelrode, Berghem			Lithoijen, Kessel, Maren, Berlicum, Rosmalen, Nulant, Uteneygen ('schrijffambt van de Maas')		
1434-12-25	5 jr	Gijsbert van Bynckem	1433-03-26	3 jr	Henrick van Lent
1441-05-26	3 jr	Jan Jan van Gizenrode	1436-05-23	-	Henrick Muyden
1446-05-01	2 jr	Jan Jan van Gizenrode	(1447-11-16)	-	Egon de Vanderic
1456-05-01	6 jr	Jan Jan van Gizenrode	1449-02-02	3 jr	Henrick Muyden
1462-05-01	6 jr	Jan Wouter van Herle	1456-02-02	4 jr	Jan Jan van Gizenrode
1471-05-01	9 jr	Jan Jan van Gizenrode	1467-03-29	3 jr	Jan Jan van Gizenrode
			1470-04-22	9 jr	Jan Jan van Gizenrode
geheel Maasland					
1478-06-24	6 jaar	Jan Jan van Gizenrode			
1485-12-25	9 jaar	Jan Rover Rovers			
1486-12-25	4 jaar	Otto van Bruheze			
1490-12-25	6 jaar	Otto van Bruheze			
1517-12-25	8 jaar	Otto van Bruheze			
1527-12-25	16 jaar	Herman Mathijs			
1544-04-13	5 jaar	Aert van Kelst			

Bij vergelijking van de pachters met de in hoofdstuk IV geïdentificeerde scribenten, blijkt 60% van de dertig officiële pachters daadwerkelijk werkzaam te zijn voor minstens één van de banken die zij gepacht hadden.⁵⁵ Één van hen, Yewaan Jacobs, was wel binnen

⁵³ Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 152, fol. losliggend na 11: 'Godert Hessels, *guede vrient, want ghii wael wit en nu wel siet dat Dirck van den Kyeboom nyet en doet dat hij gelooft heeft ende daer voer ghii ende Henric van Loen borghe siit ende dat hy my aldus dicke ter loder set ende en gheen gelove en belt ende my dunct dat hii langhe genoeg met my ghegheeft heeft. Soe bid ic u vriendelijc op alle minen dienst dat ghii wilt bestemmen dat men tot Weelde in der kercken op en sondage kundige dat ic nu int ierste genecht tot Weelde af, God wil, sal comen om dat scrijffambacht te verpachten om dat meest soe wie dat (...).*' Met Godert Hessels wordt waarschijnlijk Godevaart Hessels bedoeld, die tussen 1442 en 1448 in de schepenbank van Weelde zitting heeft, zie oorkonden nrs. 3387 en 3391.

⁵⁴ 's-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nrs. R. 1205, fol. 248v (1435); R. 1211, fol. 325r (1441); R. 1216, fol. 317r (1446); R. 1226, fol. 525v (1456); R. 1232, fol. 57v (1462); R. 1239, fol. 389v (1470); R. 1203, fol. 289v (1433); R. 1206, fol. 243r (1436); R. 1218, fol. 311v (1447); R. 1219, fol. 336v (1449); R. 1227, fol. 475r (1456); R. 1236, fol. 262r (1467); R. 1239, fol. 390r (1470); R. 1247, fol. 448v (1478); R. 1256, fol. 289v (1487); R. 1260, fol. 407r (1490); R. 1290, fol. 42r (1517); R. 1308, fol. 392r (1528); R. 1339, fol. 51r (1544).

⁵⁵ Dit percentage was voor de twee kwartieren vrijwel gelijk: in Kempenland 8 op 13 pachters (61,5%); in Oisterwijk 10 op 17 pachters (58,8%).

het kwartier als schepenklerk werkzaam, maar bediende een andere bank dan hij gepacht had.⁵⁶ Omgekeerd was 17% van de in Kempenland en Oisterwijk werkzame klerken te identificeren met een van de pachters.⁵⁷ Ook beneden de laag die uit de domeinrekeningen af te leiden is, moeten dus nog toewijzingen en afspraken zijn gemaakt die niet bij de officiële instanties opgetekend werden. Hadden we niet de beschikking gehad over de klacht van de Oisterwijkse secretaris, dan zouden we volledig in het duister tasten over de wijze waarop de banken verdeeld werden.

Eerder hebben we kort de opdeling van het Maaslandse schrijfambt vermeld. Op basis van in de Bossche protocollen opgetekende verpachtingscontracten en schuldbekenenissen hebben we een vrij complete lijst kunnen samenstellen van de personen die het ambt van de families Steenwech en Van Outheusden hebben gepacht (Tabel V.2). Achtereenvolgens worden de aanvangsdatum van de pachttermijn, de duur, en de naam van de pachter gegeven. In twee gevallen hebben we slechts een betalingsbelofte van de pachter, waar de duur (en in één geval de ingangsdatum) niet in opgenomen is. Drie van de pachters hebben we kunnen identificeren met schrijfhanden, terwijl de identificatie van een vierde berust op deze lijst.⁵⁸ Het is niet duidelijk waarom het schrijfambt in het laatste kwart van de vijftiende eeuw verenigd werd, nadat het minstens een halve eeuw opgesplitst was geweest. Uit de paleografische analyse blijkt dat noch het aantal schrijfhanden in Maasland toeneemt, noch het aantal hapaxen. De aanwezigheid van Van Gizenrode bij banken binnen beide regio's doet vermoeden dat we te maken hebben met een ambitieus en productief schrijver die in staat was dit alles te combineren. Het initiatief zal zeer zeker niet vanuit de familie Steenwech zijn gekomen: hun inkomsten uit het ambt daalden met bijna 50%.⁵⁹ We moeten de vereniging van het Maaslandse schrijfambt vooral als een officiële daad beschouwen: ook na 1478 waren de schrijftaken over meerdere personen verdeeld. Evenals in de kwartieren van Oisterwijk en Kempenland zullen de afspraken onderhands zijn gemaakt en nooit officieel zijn geregistreerd.

De onderpachter werd soms ook als 'gezworen klerk' betiteld. Dit zien we bijvoorbeeld in Weelde in 1452, wanneer een oorkonde melding maakt van een schepenbrief die de schepenen hebben laten voorlezen door '*onsen gezworen clerc*'.⁶⁰ Niet alleen illustreert deze vermelding de aanwezigheid van een vaste ambtenaar in deze plaats, ook blijkt dat deze persoon door de gemeenschap geaccepteerd en vertrouwd werd. Zijn bevoegdheden waren bijna gelijk aan die van de hoofdpachter. Wanneer Henrick van den Veehuysen

⁵⁶ Hij was te Eindhoven werkzaam, wat buiten het territorium van het door hem gepachte Kempenlandse schrijfambt lag. Zie biografie nr. 65.

⁵⁷ In Kempenland betrof dit 10 op 45 schrijfhanden (22,2%), in Oisterwijk 9 op 45 (14,1%).

⁵⁸ Dit zijn Henrick Muydeken (Maren B), Otto van Bruheze (Heze bij Rosmalen A) en Aert van Kelst (Lithoijen B). De vierde geïdentificeerde klerk is Jan Jan van Gizenrode, wier vermeldingen als pachter zowel geografisch als chronologisch overeenkomen met de activiteit van hand Oss G.

⁵⁹ Van Gizenrode betaalde in 1470 en 1471 voor het 'binnenlandse' schrijfambt 8 gulden, en voor het schrijfambt 'van de Maas' 6 Philippusschilden (ca. 9 gulden). In 1478 was de pachtsom voor het gehele ambt voor geheel Maasland slechts 10 gulden. Van Bruheze betaalde in 1487 slechts 8 gulden.

⁶⁰ Oorkonde nr. 3366.

in 1481 het schrijffambt van Nuenen, Gerwen, Nederwetten, en Tongelre verhuurt aan Matheus Henrick Tempelaar, laat hij een aantal gespecificeerde voorwaarden opnemen in het contract.⁶¹ Dit zullen vrij gebruikelijke voorwaarden zijn geweest, al hebben we ze nergens zodanig uitgebreid opgetekend aangetroffen. Zo wordt in de schadeloosheidsstelling opgenomen dat Tempelaar het ambt zelf kan uitvoeren, of dit door een ander kan laten doen. Belangrijk was vooral dat de verpachter op generlei wijze last zou onder vinden van het uitgeven van het ambt. Ook zou Tempelaar alle inkomsten uit de schrijffwerkzaamheden ontvangen, zonder dat Van den Veehuysse daar enige aanspraak op kon maken. Het bezegelen van de akten diende echter te gebeuren door de gezworen klerk van Peelland, die hiervoor jaarlijks op twee vastgestelde dagen bij de schepenen langs zou gaan. Het verlenen van rechtskracht aan documenten was blijkbaar een gevoelige handeling die niet zomaar aan iedere scribent was voorbehouden, maar slechts aan de hoogste, en daarmee meest betrouwbare, klerk. Op dat moment hield Van der Veehuysse deze positie.⁶² Ook de inkomsten uit werkzaamheden bij een hoofdvaart, waartoe niet alleen schrijftaken maar waarschijnlijk ook reis- en verblijfskosten behoorden, vallen toe aan de pachter.⁶³ Daartegenover is het wel opvallend dat Van der Veehuysse zich nadrukkelijk het recht voorbehoudt om als klerk op te treden bij gevallen van hoofdvaart. De band tussen de verpachter en de uitvoerders van het schrijffambt was dus niet geheel doorsgesneden.

1.2. De heerlijke schrijffambten

Voor de heerlijkheden is het lastiger om de aard en bezetting van de schrijffambten te achterhalen, omdat hun archieven een veel lagere overleveringskans hadden. Over dit onderwerp is niets bekend, afgezien van enkele losse vermeldingen en toevallsvondsten. Bij de verlening aan de heer van Tilburg en Goirle van het recht een schepencollege aan te stellen, bepaalde de hertog dat dit college geassisteerd zou worden door een ingezworen schrijver.⁶⁴ Deze schrijver kreeg hiervoor hetzelfde salaris als gebruikelijk was in andere streken. De precieze bedragen zijn veelal onbekend, omdat ze niet worden vermeld in de overgeleverde bronnen. Slechts aan het einde van de onderzoeksperiode zijn uit de heerlijkheden Eindhoven, Reusel, en Asten leges bekend voor het opstellen van verschil-

⁶¹ 's-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1250, fol. 348r: *'In den iersten soe eest voirverde dat de voirs. Matheus die voirs. officie syn leven lancke duerende also bedyenen zall oft doen bedyenen dat den voirs. Henrick in den proprioire van der voirs. officie egenen scade geboeren en sall (...). Item noch is voirvarde dat die voirs. Matheus sall hebben ende ontfangen dat loen van den brieven tot sinen proffite, bij also nochtans dat die gezworenen clerck van Pedelant dese brieve iairlix besegelen zal bij die scepenen van der bencken sonder ennigh cost van Matheusen voirs. tot twee tiiden siaers, dat een te weten den iersten dach van mey ende den twesten dach van ianuario. Item noch es voirvarde als van de hooftvarde (i.m.: die vallen sullen in den dorpen voirs.) dats soe wes penningen die daeroff comen zullen den clerck aengaende, die sullen comen ten proffite van den Matheus, ende also nochtans dat die voirs. Henrick die processe sal bescriiven oft doen bescriiven tot zinen cost ende laste.'*

⁶² In Figuur V.1 is dit de positie van cijsman.

⁶³ Vgl. Jacobs, *Justitie en politie*, 120-121.

⁶⁴ Tilburg, RA, Chartercollectie Tilburg, inv. nr. 95; *'welke brieve nij willen dat bij enen goeden eerberen clerck dair toegeeydt ende bi den bere der voirs. dorpe in der tijt wesende gesedt gescreven ende gemaect selen werden.'*

lende processtukken en oorkonden. Het ontbreken van het salaris voor de klerk als kostenpost in de Eindhovense burgemeestersrekening van 1437, terwijl de diensten van incidenteel ingeschakelde schrijfkraachten wel zijn opgenomen, doet vermoeden dat in de heerlijkheden de schrijfamkten in de eigen administratie waren opgenomen en geen onderdeel vormden van de ambten van de gemeenschap. Andere schrijfamkten zullen veel ouder zijn, doch over de stichtingsdata van de instellingen blijven wij in het ongewisse tot ver in de vijftiende eeuw. Pas in 1482 is er sprake van het *'scriveambacht van Helmond'*, en in 1498 maakt Cornelis Smeeds voor het eerst melding van het *officium* van Moergestel.⁶⁵ De heer van Asten stelt in 1483 een kastelein aan die de beschikking heeft over het schrijfamkt van de heerlijkheid.⁶⁶

Het aanstellen van een schepenklrek gebeurde in beginsel naar goeddunken van de heer.⁶⁷ De duur van de benoeming was vrijwel altijd hetzij levenslang, hetzij zolang het de heer behaagde. Het strengere toezicht, alsook de grote afhankelijkheid van de *fons honorum*, is waarschijnlijk de reden dat er nauwelijks onderverpachtingen te vinden zijn in de heerlijke schrijfamkten. Slechts in Helmond was het in 1482 de rentmeester die, als onderpand van een schuld, zijn recht op het schrijfamkt aan de secretaris verkocht.⁶⁸ Dit wil echter niet zeggen dat deze rentmeester een tussenpersoon was: mogelijk was de zeggenschap over het amkt verdeeld over hem en de heer. Het afleggen van de amktseed had plaats ten overstaan van de lokale heer of, in diens afwezigheid, de schout. In Loon op Zand waren in 1503 ook de schepenen aanwezig.⁶⁹

De heerlijke schrijfamkten omvatten meer taken dan de hertogelijke. Het registreren en ingrosseren van akten van vrijwillige rechtspraak waren de omvangrijkste werkzaamheden. Ook het opstellen van de cijsregisters en rekeningen behoorde tot het takenpalet. Voor al deze schrijftaken ontving de secretaris een stukloon. Er was geen sprake van wedden, waarover we in het vorige hoofdstuk hebben gesproken.

2. Vorstelijke invloeden op verschriftelijking

In het inleidende hoofdstuk hebben we een schets gegeven van de bestuurlijke geschiedenis van de Meierij in de dertiende en vroege veertiende eeuw. Het netwerk van centrale plaatsen, alsook de stichting van verschillende nieuwe nederzettingen, was het beoogde resultaat van hertogelijk beleid. De vorsten verleenden deze plaatsen het Bosche recht. Niet alleen bepaalde dit recht de geprivilegieerde positie die de inwoners genoten in economische en juridische aangelegenheden, ook legde het een bestuurlijke structuur op aan de gemeenschap.⁷⁰ Het bepaalde de oprichting van een schepenbank, die onder toezicht van de hertogelijke schout verantwoordelijk was voor bestuur en jus-

⁶⁵ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3797, fol. 7v. Tilburg, RA, ORA Moergestel, inv. nr. R. 286, fol. 177v.

⁶⁶ 's-Hertogenbosch, BHIC, Heerlijkheid Asten, nr. 109.

⁶⁷ De weduwe van de heer van Boxtel, Clara van Remisse, schonk in 1541 aan Peter van Tuijl het secretarisschap van Boxtel, zie biografie nr. 111.

⁶⁸ Zie biografie nr. 108. Mogelijk betreft het hier in de praktijk het recht op een deel van de inkomsten uit het amkt.

⁶⁹ Tilburg, RA, ORA Loon op Zand, inv. nr. R. 55, binnenzijde kaft.

⁷⁰ Camps, *Het stadsrecht*, 34-35.

titie. In veel gevallen volgden later, na enkele decennia, aanvullende economische privileges, zoals het marktrecht, de uitgifte van gemeenschappelijke gronden, en het recht op accijnsheffing. Dit soort voorrechten was niet uniek; overal in Europa schonken vorsten dergelijke privileges aan jonge gemeenschappen.⁷¹ De interactie tussen vorst en onderdanen werd schriftelijk vastgelegd en betekende voor veel gemeenschappen het allereerste contact met het schriftwezen. Niet alleen had het handvest een symbolische betekenis voor de inwoners, ook was het recht hierin vastgelegd op schrift (*ius scriptum*) en vormde het een reële basis voor het alledaagse bestuur en rechtspraak in de gehele gemeenschap.⁷² Het stelde daarnaast, in het geval van de Meierij, de rol van de Bossche schepenbank als centrum van appèl en hoofdvaart vast.⁷³ Met dit laatste voorrecht hadden de plattelandsbewoners toegang tot een rechtbank die al verder gevorderd was in het gebruik en de vervaardiging van schriftelijke bewijsstukken.

De privileges leidden een complexiteit van het dagelijkse bestuur en beheer in. Voor de meeste privileges diende de gemeenschap jaarlijks aan de vorst een vergoeding te betalen. De kosten van het gebruiksrecht op de gemeenschappelijke gronden of de accijnsheffing waren bijvoorbeeld vastgelegd; daarentegen fluctueerden de inkomsten uit het poorterschap, die gedeeld werden tussen de gemeenschap en de vorst, naargelang de demografische toestroom. Een dergelijke financiële last moet hebben genoopt tot het aanleggen van nieuwe administratieve reeksen. Slechts enkele zijn overgeleverd, maar uit de bronnen blijkt dat er veel meer moeten hebben bestaan.⁷⁴ Deze evolutie is grotendeels bestuurlijk van aard. Gedurende de Middeleeuwen werd de grootste taak van de schepenbanken de rechtspraak. De invloed van de overheidsinstellingen was daarin minder groot. De privileges creëerden een gunstig rechterlijk stelsel in het hertogdom, waarbinnen voldoende mogelijkheden bestonden voor crediteuren om wanbetalers voor het gerecht te dagen. Dit zogenoemde recht van ingebod maakte de schepenbanken aantrekkelijke centra van rechtspraak en stimuleerde daarmee de documentaire productie.⁷⁵ Het Bossche recht van ingebod is het bekendst en best bestudeerd, maar op kleinere schaal hadden ook de schepenbanken van Eindhoven, Helmond, en Waalwijk deze rechtsmacht.⁷⁶

Vanaf de veertiende eeuw veranderde de rol van de overheid. We kunnen drie ontwikkelingen onderscheiden die invloed hadden op de rechtspraak in het hertogdom, en daarmee op de rol van het geschreven woord hierin: het afschermen van de wereldlijke jurisdictie tegen geestelijke inmenging, het vastleggen van de competentie van de verschillende rechtbanken in het hertogdom, en het standaardiseren van gerechtelijke procedures en regelgeving.

⁷¹ Szende, *Trust, Authority and the Written Word*, 62-65. Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 23-28. Benders, 'Urban Administrative Literacy', 99-100.

⁷² Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 48-49.

⁷³ Dit is uitdrukkelijk vastgelegd in de verlening van het Bossche recht aan Eindhoven, maar gold voor alle Meierijse plaatsen die het Bossche recht hadden ontvangen.

⁷⁴ Zo blijkt uit de ratificatie en vernieuwing van de Rooise privileges in 1341 dat ook in Sint-Oedenrode het poortersgeld verdeeld werd tussen de hertog en de schout. 's-Hertogenbosch, BHIC, Dorpsbestuur Sint-Oedenrode, inv. nr. 87.

⁷⁵ Zie hoofdstuk VII.

⁷⁶ Rosendaal, 'Waalwijk', 8.

2.1. Afbakenen van de wereldlijke rechtspraak

Het grootste deel van het hertogdom Brabant, waaronder de gehele Meierij, lag binnen de grenzen van het bisdom Luik en werd vanuit kerkelijk oogpunt van daaruit bediend. Uit hoofde van zijn pastorale functie had de bisschop rechtsmacht over hen die zich schuldig maakten aan overtredingen van het canonieke recht, of het nu geestelijken of leken betrof. Waar deze overtredingen oorspronkelijk in een diocesane synode werden berecht, riepen de bisschoppen vanaf de dertiende eeuw de officialiteit in het leven, waaraan deze taak werd toevertrouwd.⁷⁷ De scheidslijnen tussen de wereldlijke en de geestelijke jurisdictie waren voortdurend aanleiding tot conflict, niet alleen in Brabant maar in geheel Europa.⁷⁸ Hertog Jan III voerde een bijzonder fel beleid om de invloed van de bisschop over het hertogdom te doen verminderen.⁷⁹ Steun hiervoor vond hij bij de Duitse keizer, die in 1349 het *ius de non evocando* aan Brabant verleende.⁸⁰ Dit recht garandeerde dat Brabanders niet voor een buitenlandse rechtbank gedaagd konden worden. Continu werd dit recht echter door de kerkelijke autoriteiten met voeten getreden.⁸¹ Van hun kant stelden de Brabantse vorsten de Luikse inmenging steeds minder op prijs en perkten deze in waar mogelijk.⁸² Dit begon in 1382 met een bevelschrift dat geestelijke rechters slechts bij conflicten inzake testamenten, huwelijksvoorwaarden, en geestelijke goederen Brabanders mochten dagvaarden. In de hierop volgende eeuwen zouden deze drie zaken het voornaamste hangijzer zijn in competentiegeschillen. Personen die in zaken van andere aard een Brabander voor een kerkelijke rechter lieten dagen, werden bestraft.⁸³

Veel effect lijkt dit niet te hebben gehad, omdat het bevelschrift van 1382 in januari 1448 werd herhaald. Ditmaal werden de voorwaarden nog verder aangescherpt: slechts met uitdrukkelijke toestemming van de wethouders onder wier jurisdictie de beklaagde resideerde, mochten processen inzake geestelijke goederen nog voor een geestelijke rechtbank worden aangespannen.⁸⁴ De bisschop van Luik protesteerde hier hevig tegen, en in augustus van hetzelfde jaar kwamen beide partijen tot een schikking. De Luikse

⁷⁷ Bijsterveld, *Laverend*, 31-32.

⁷⁸ Vgl. Jongkees, *Staat en kerk*, 114-125. Zijderduijn, *Medieval Capital Markets*, 32-35. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 551-552.

⁷⁹ Avonds, 'Het tribunal de la Paix', 1226. Paquay, 'La juridiction', 6, 13.

⁸⁰ Bijsterveld, *Laverend*, 32. Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 445r. Pas aan het eind van de vijftiende eeuw erkende de bisschop dit privilege. Paquay, 'La juridiction', 11.

⁸¹ Ook in Holland en Zeeland hadden de graven voortdurend te kampen met dagvaardingen van hun onderdanen door de Utrechtse bisschoppen. Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 59.

⁸² Deblon, 'Les pouvoirs archidiaconaux', 395.

⁸³ Van Lith-Droogleevers Fortuijn e.a., *Kroniek Van Os*, 124. Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 78v-79r. Vgl. Holland en Zeeland, waar de Raad van Holland overtredingen kon bestraffen met het confisqueren van wereldlijke goederen. Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 60.

⁸⁴ Paquay, 'La juridiction', 7. Godding, *Le Conseil*, 197. Voor de tekst van deze verordening, zie Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 448v.

officialen kregen de jurisdictie in de drie in 1382 vastgelegde zaken terug.⁸⁵ De kous was hiermee echter niet af. Paquay noemt verschillende pogingen die in de jaren 1450 ondernomen werden om de onenigheid tussen hertogelijke en bisschoppelijke vertegenwoordigers op te lossen.⁸⁶ In de jaren 1460 vielen deze onderhandelingen stil nadat tussen de Bourgondische hertogen en de bisschoppen een oorlog was uitgebroken. Eerstgenoemden behaalden meerdere militaire successen en namen ten slotte de stad Luik in, om deze vervolgens te plunderen. Deze machtskentering is ook zichtbaar in het competentieconflict. Filips de Goede wist in 1467 af te dwingen dat de Luikse officialiteit een gerechtshof binnen de Brabantse grenzen moest oprichten om Brabanders te kunnen vervolgen.⁸⁷ Dit hof werd gevestigd te Leuven, maar verhuisde gedurende enige tijd naar Diest en Aarschot.⁸⁸

Onder Karel V nam de speelruimte van Luik verder af.⁸⁹ In 1531 vaardigde hij binnen een maand twee edicten uit, waarin hij het notariaat op de schop nam. Het eerste edict legde hevige beperkingen op betreffende de zaken waarmee notarissen zich mochten bezighouden. Het tweede edict ging een stap verder en plaatste het notariaat onder wereldlijk toezicht. Hiermee verloor het zijn geestelijke karakter. Vervolgens sloten beide vorsten in 1541 een concordaat waarin zij opnieuw de grenzen van hun competentie vaststelden. Ondanks de aanwezigheid van het officialiteitshof op Brabantse bodem bleven conflicten over de grenzen van deze jurisdictie bestaan.⁹⁰ De competentie in de drie van oudsher aan de geestelijkheid toebehorende zaken werd opnieuw vastgelegd. Testamentaire bepalingen kwamen onder de wereldlijke rechters te vallen, met uitzondering van vrome legaten.⁹¹ Inzake huwelijkse conflicten bleven zaken met betrekking tot de huwelijksband, zoals bastaardij en scheiding, voorbehouden aan de geestelijke rechter. Boedelzaken, bijvoorbeeld bij scheiding, mochten ook voor een wereldlijke rechtbank worden aangespannen. Geamortiseerde geestelijke goederen waren voorbehouden aan een kerkelijk rechter, evenals niet-geamortiseerde goederen, indien de beklaagde een geestelijke was. Het *privilegium fori*, het klerikale voorrecht slechts voor een kerkelijke rechtbank gedaagd te kunnen worden, bleef gehandhaafd.

Het concordaat van 1541 bood een oplossing voor de voornaamste geschilpunten tussen de wereldlijke en geestelijke rechtsmacht. Desondanks bleven kleine conflicten zich nog altijd voordoen.

⁸⁵ Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 452bv-453v.

⁸⁶ Rond 1460 lezen we bij Van der Tanerijen dat oorkonden van kerkelijke instanties niet of minder rechtsgeldig waren in rechtszaken: *'item, deselijcx en gheeft men geen gelove den letteren bezeggelt van den official, van den bisscop oft den instrumenten gemaict ondergeteekent van den notarijs, alsoeverre als buer partije dairtegen opponeert.'* Boec van der loopender practijken II, 190.

⁸⁷ Daris, *Histoire*, 141, n. 1. Paquay, 'La jurisdiction', 11.

⁸⁸ Bijsterveld, *Laverend*, 32.

⁸⁹ Zie ook paragraaf 2.2.

⁹⁰ Daris, *Histoire*, 141-142. Halkin, *Histoire*, 205-210. Voor de tekst van het concordaat, zie *Recueil des Ordonnances*. Deuxième série, IV, 438-446.

⁹¹ Halkin, *Histoire*, 205-210.

2.2. Competentie van de schepenbanken

Daarnaast vergrootte de overheid de rechtszekerheid door uitspraken te doen inzake de competentie van de verschillende schepenbanken en door gerechtelijke procedures te standaardiseren. In eerste instantie was de rol van de overheid vrij beperkt. Tussen de grote, stedelijke rechtbanken van Antwerpen, Brussel, 's-Hertogenbosch, en Leuven ontstonden competentieconflicten, waarin de Raad van Brabant een oordeel velde. In 1431 besliste zij een conflict tussen 's-Hertogenbosch en Brussel, waarin de eerste beweerde een monopolie te hebben op rechtshandelingen betreffende binnen de Meierij gelegen goederen of rechtshandelingen waarbij Bossche poorters betrokken waren. De Raad bepaalde echter dat in dergelijke zaken ook Brusselse schepenbrieven rechtskracht hadden.

In een tweede stadium, halverwege de vijftiende eeuw, stelde de hertog zelf de competentie van schepenbanken in twijfel. De leenadministratie werd vanaf 1440 flink onder de loep genomen. Dit beleid richtte zich voornamelijk op de zuidelijkere hoofdbanken, maar een verbod uit dat jaar op het registreren van rechtshandelingen inzake leengoederen trof ook 's-Hertogenbosch.⁹² Slechts wanneer de partijen schriftelijk konden aantonen dat de leenheer had ingestemd, mochten de schepenen dergelijke rechtshandelingen bekrachtigen. De hertogelijke vertegenwoordiger diende voortaan maandelijks een lijst op te stellen van al deze transporten en de lijst naar Brussel te zenden. Op basis hiervan werden de leenboeken bijgehouden en de feodale leges geïnd.⁹³ Daarnaast beval de hertog de eerste algemene denombrementen, waardoor iedere onderdaan die goederen van hem in leen hield verplicht werd hier schriftelijk opgave van te doen.⁹⁴ Zes jaar later verscherpte de hertog deze competentie nog verder met de zogenaamde Philippine ordonnantie, volgens welke leengoederen alleen nog voor een hof van leenmannen en een heerlijke vertegenwoordiger konden worden getransporteerd of belast.⁹⁵

De hertogelijke inmenging was niet onomstreden. Bewapend met privileges en getuigenverklaringen beschermden de steden hun positie. Een dergelijk geval is voor de Meierij bewaard uit het voorlaatste decennium van de vijftiende eeuw. In 1482 had een Veghelnaar een inwoner van Heze laten ingebieden voor schepenen van 's-Hertogenbosch inzake wanbetaling van een pacht. De debiteur had hiertegen geprotesteerd dat de pacht gevestigd was ten overstaan van schepenen van Heze, waar de onderpanden gelegen waren, en had beroep aangetekend in Brussel. Met het argument dat het van oudsher gewoonte was dat slechts schepenen voor wie een verbindende rechtsverhouding was vastgelegd jurisdictie hadden inzake de naleving van deze verbintenis, werd hij in zijn gelijk gesteld. Zowel de crediteur als het bestuur van 's-Hertogenbosch gingen hiertegen in verweer. De stad had al eeuwen jurisdictie over alle rechtshandelingen binnen de Meierij, en niet alleen wanneer deze Bossche poorters betrof of binnen de stad waren aangegaan.

⁹² *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II 186-189 (nr. 94). Aanvullende bepalingen werden uitgevaardigd in 1446. Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 412bv-415bv

⁹³ *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II, 182-184 en 186-189 (nrs. 91 en 94).

⁹⁴ Zie ook hoofdstuk III, 3.4.

⁹⁵ *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II, 259-263 (nr. 162). Godding, 'Les conflits', 327. Godding, *Le droit privé*, 161, nr. 227.

Na onderzoek stelde de Raad de stad in februari 1484 in het gelijk en vernietigde het eerdere vonnis.⁹⁶ Het vonnis lijkt de aanzet te hebben gevormd tot een nieuwe vastlegging van de competentiegrenzen. Deze zogenoemde *Raminghe* werd in 1495 tussen 's-Hertogenbosch en de Meierijse dorpen en steden gesloten.⁹⁷ De rol van de hertog was hierin beperkt tot het bekrachtigen van de vastlegging, hetgeen pas elf jaar later gebeurde.⁹⁸ Naast afspraken over de verdeelsleutel van de oorlogslasten kwamen beide partijen overeen waar de grenzen van de Bossche competentie zouden komen te liggen ten opzichte van die van de plattelandbanken. Het recht van ingebod bij de Bossche schepenbank bleef behouden voor alle transportakten die binnen de Meierij waren verleden. Toekomstige transporten die oorspronkelijk voor plattelandbanken zouden zijn gevestigd, konden alsnog worden getransporteerd voor de Bossche schepenbank, maar bij conflicten zou slechts de bank waar het oorspronkelijke transport plaats had gevonden competent zijn. Het Bossche recht van ingebod gold dan niet meer. Obligatoire overeenkomsten die voor plattelandbanken waren gevestigd en naderhand in 's-Hertogenbosch waren opgedragen, waren uitgesloten van het Bossche recht van ingebod.⁹⁹

Aan het eind van de onderzochte periode verschijnen dergelijke zaken. In 1550 deed Karel V uitspraak in een zaak die toen al enige jaren speelde. Het bestuur van Oirschot had de Bossche schepenbank voor de Raad van Brabant gedaagd omdat de Bossche schepenbank over de verkoop van een stuk uit de gemeenschappelijke gronden van Oirschot had gestaan. Hiertoe was deze schepenbank niet gerechtigd, en de usurpatie ging bovendien in tegen oude hertogelijke privileges. Bovendien had de schepenbank op basis van de schepenbrieven geëist dat de zaak slechts in 's-Hertogenbosch aanhangig gemaakt kon worden. De Oirschottenaren reisden af naar Brussel om hiertegen in beroep te gaan, maar werden intussen in 's-Hertogenbosch bij verstek veroordeeld. Nadat de Raad zich over de kwestie had gebogen, stelde zij Oirschot in het gelijk. De Bossche schepenbrieven werden waardeloos verklaard.¹⁰⁰

2.3. Vastlegging van procedures en bewijskracht

Tenslotte voorzag de overheid in regelgeving over de rechtsgeldigheid van rechterlijke procedures en bewijsstukken. Zo legde zij in 1387 bijvoorbeeld de juiste manier van het zweren van een eed vast: dit behoorde te gebeuren '*nae onser [het Bossche] statrecht*'.¹⁰¹

⁹⁶ 's-Hertogenbosch, SA, OSA, inv. nrs. 980-982. Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 288v.

⁹⁷ Zie ook hoofdstuk II, paragraaf 1.2.8.

⁹⁸ Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 174a-r.

⁹⁹ Christyn, *Brabants recht* II, 939-940. Zie ook Lijten, *Het burgerlijk proces*, 44. Coopmans, 'Het Bossche recht van ingebod' 47.

¹⁰⁰ Eindhoven, RHC, Chartercollectie D-026.

¹⁰¹ Van Lith-Droogleever Fortuijn e.a., *Kroniek van Peter van Os*, 107. Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 88v. Reeds in de oudste redactie van het Bossche stadsrecht sprake is van zweren, en in de versie van 1284 is sprake van een vastgelegde wijze: '*si verbotenus male iuraverit vel contra modum iurandi venerit*.' Desondanks is deze wijze niet uitgewerkt in het stadsrecht. Elementen komen naar voren in teksten uit de gehele Meierij. 's-Hertogenbosch, BHC, ORA Lith, inv. nr. R. 25, fol. 29r: '*Het is comen Vyken Bock, Vyken*

Drie jaar daarvoor stelde een ordonnantie bij goederenbezit een verjaringstermijn van dertig jaar en even zoveel dagen vast, met het Leuvense recht als precedent.¹⁰² Na afloop van deze termijn zou de eigenaar berusten in zijn rechten. Aan een dergelijke precieze bepaling moet een schriftelijke neerslag zijn voorafgaan. Waar getuigen bij het schatten van hun leeftijd er nog wel enige jaren naast mochten zitten – ze waren altijd ‘omtrent x jaren oud’ – had men in deze zaken behoefte aan preciezere antwoorden.¹⁰³

Ook in bijzondere gevallen zorgde vorstelijk beleid tot versteviging van de rol van het geschreven woord. Gedurende de vijftiende eeuw werd 's-Hertogenbosch tweemaal door brand getroffen, te weten in 1419 en 1463. In beide gevallen ging niet alleen een deel van de stad te gronde, maar veranderden tevens vele documenten en bewijsstukken in hoopjes as. Bossche poorters bezaten veel goederen op het platteland, en ook hadden veel plattelandsbewoners hun oorkonden bij Bosschenaren in bewaring gegeven in de overtuiging dat ze daar veiliger zouden zijn. Zelfs de dorpsbesturen waren in deze gedachte meegegaan; voor hen was de schade nog groter. De bestuurders van Liempde hadden de originele stukken waarin hun het recht op gemeenschappelijke gronden was geschonken, ondergebracht bij het Predikheren binnen de stadsmuren. Dit klooster viel in 1419 ten prooi aan de vlammen. Het dorp maakte de ongelukkige situatie kenbaar te Brussel, daar de dorpsgemeenschap door deze noodlottige gebeurtenis slechts de beschikking had over twee afschriften die zij in het dorp bewaarde, en daarnaast waren er de optekeningen in de hertogelijke cijnsboeken van de jaarlijkse betaling voor dit recht.¹⁰⁴ Bij hertogelijke ordonnantie kon men onder ede de rechten opnieuw laten registreren, waarna deze geïngrosseerd werden. Eden dienden gestaafd te worden door minstens twee getuigen en ten overstaande van drie of vijf Bossche schepenen.¹⁰⁵ In 1463 breidde de hertog deze eisen uit met de bepaling dat ook de debiteur van de pacht of cijns aanwezig moest zijn.¹⁰⁶ Afschriften van de tekst van de schepenoorkonde of van de minuutakte in het schepenprotocol werden ook als bewijs geaccepteerd. De nadruk van dit beleid lag op het produceren van nieuwe en betrouwbare bewijsstukken, maar tegelijk werd de rechtsgeldigheid van andere typen documenten en verbale getuigenissen vastgesteld.

Na hun aantreden richtten de Bourgondiërs zich vrij vlug op het versterken van hun grip op leengoederen, zoals we hierboven hebben aangehaald. In 1446 bepaalden ze met terugwerkende kracht dat een ieder die na Kerstmis 1400 leengoederen had verkregen, hiervan met deugdelijke documenten bewijs van moest doen.¹⁰⁷ Bij nieuwe transporten

Bocxss., ende heeft aen den heyligen gesekert ende gesworen myt gestaeffden eeden ende myt opten geretten vingeren; Christyn, *Brabants recht*, 907: ‘Item die cessie doen wilt, is schuldich des versocht wesende met opgherechte vingeren ten heylighen te sweiren.’ Oorkonde nr. 1195: ‘ad sacrosancta iuravit sollempniter’.

¹⁰² In Leuven werd deze verjaringstermijn tevens in acht genomen bij wanbetaling van cijnsen en pachten. Christyn, *Brabants recht* I, 25.

¹⁰³ Van Lith-Droogleever Fortuijn e.a., *Kroniek van Peter van Os*, 103. Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 82v.

¹⁰⁴ *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II, 525-527 (nr. 314).

¹⁰⁵ Van Synghel, *Actum*, 65-67.

¹⁰⁶ *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II, 544-546 (nr. 321).

¹⁰⁷ *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II, 259-263 (nrs. 162), artikel 7.

met leengoederen kreeg de eigenaar drie maanden de tijd om dit bewijs te overhandigen.¹⁰⁸

Een volgende impuls werd gegeven in 1462. In een poging een correct overzicht te krijgen, welke gemeenschappen rechten op welke gemeenschappelijke gronden bezaten, beval Filips de Goede alle plaatsen in de Meierij om de Rekenkamer bewijsstukken te overhandigen waaruit deze rechten bleken, op straffe van inname van de gronden.¹⁰⁹ De originele charters zullen hiervoor te waardevol zijn geweest, zodat de dorpsbesturen zich op de vervaardiging van gewaarmerkte afschriften zullen hebben gericht. Vanuit Brussel kwamen tevens nieuwe geschriften: tegen betaling was de vorst bereid nieuwe uitgiftebrieven uit te vaardigen, aanvullende rechten en bevoegdheden te verlenen, en onduidelijkheden op te helderen.¹¹⁰

Tenslotte herkennen we eenzelfde proces als Clanchy enkele eeuwen eerder in Engeland constateert: de procedures aan het hof en in de vorstelijke administratie werden min of meer verplicht gesteld voor partijen die hier op enigerlei wijze bij betrokken waren. Wie een rechtszaak aanhangig wilde maken bij de Raad van Brabant, de hoogste rechtbank in het hertogdom, diende zich in schriftelijke procesvoering bekend te maken.¹¹¹ De hertogelijke vonnisboeken staan vol met uitspraken inzake conflicten tussen Meierijenaren of Meierijsse instellingen. In een aanzienlijk deel van deze gevallen betrof dit dorpsbesturen of hun vertegenwoordigers, maar regelmatig spanden ook andere inwoners van de Meierij zelf een zaak aan.¹¹² Vrijwel alle elementen van de gerechtelijke procedure waren schriftelijk, zoals dagvaarding, verweer, repliek, enzovoorts.¹¹³ Ook het aanstellen van procureurs, hetzij ter plekke bij de Raad, hetzij bij de lokale schepenenbank, moest schriftelijk worden vastgelegd. Het uiteindelijke vonnis van de Raad werd geïngrosseerd en overhandigd aan de partij(en), die hiermee hun recht konden halen.

Vanaf het begin van de zestiende eeuw neemt de invloed van de vorst aanzienlijk toe. Karel V besteedde veel aandacht aan het verstevigen van de vorstelijke macht over het bestuur en de rechtspraak in zijn gebieden.¹¹⁴ In 1531 had hij de codificatie van de Vlaamse costumen verordonneerd. Deze codificatie zou het vertrouwen in het recht vergroten en een eind maken aan de vele lokale vormen die het recht kende. Een eenzelfde instructie werd dat jaar in Brabant bekend gemaakt, maar niet nageleefd. Een herhaling

¹⁰⁸ We zien hier overeenkomsten met het beleid van de Engelse koningen, die in de dertiende eeuw een soortgelijk bevel uitvaardigden voor alle heerlijke rechten die sinds de heerschappij van Richard I (1189-99) waren verkregen. Dateerden de rechten van vóór 1189, dan waren ze *since time immemorial* van de eigenaren en werd dit niet meer betwist. Clanchy, *From Memory to Written Record*, 42, 152.

¹⁰⁹ *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II, 522 (nr. 310). Coopmans, 'De betekenis van de gemeeynten', 142-143.

¹¹⁰ Van Zalinge-Spooren, *Gemeint en gemeenschap*, 292.

¹¹¹ Godding, *Le Conseil*, 177.

¹¹² Van de 343 zaken die tussen 1436 en 1446 voor de Raad werden aangegaan, waren er 232 (67,6%) door particulieren aangespannen. In zeventig van deze zaken waren ook de gedaagden particulieren. Godding, *Le Conseil*, 179-180.

¹¹³ Zie een schematische uitwerking van de procesgang voor het Hof van Holland in Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 148.

¹¹⁴ Vgl. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 515-516.

van de ordonnantie in 1540 was hetzelfde lot beschoren. Pas in 1546/7 werd dit proces ook in Brabant in gang gezet.¹¹⁵ Iedere schepenbank stelde haar rechtsregels op schrift, ondertekend door het bestuurscollege, en zond deze naar Brussel. De costumen werden door de overheid bestudeerd en bij goedkeuring verheven tot wet. Niet van alle juridische ressorten is het gewoonterecht uit deze jaren bekend. Verschillende zijn slechts bekend uit latere optekeningen, daterend uit de jaren zeventig van de zestiende eeuw of het eerste decennium van de zeventiende eeuw.

Minder frequent is de directe regulering van schrijfprocessen. Anders dan in Frankrijk, waar de vorst ordonnanties uitvaardigde die in het gehele koninkrijk geïmplementeerd dienden te worden, werkten de Bourgondische hertogen niet met zulke algemene wetgeving. Regels voor het schrijfwerk waren vrijwel volledig in handen van wat Bretthauer 'lokale' instellingen noemt.¹¹⁶ In Brabant nam de Rekenkamer deze taak volledig op zich. In het hierboven verhaalde pachtcontract voor Roeland van der Ameyden wordt de hertog dan ook niet één keer genoemd.¹¹⁷ Reglementering van het schriftwezen werd veelal van uniek geval tot uniek geval uitgevoerd, en betrof slechts een kleine regio. Slechts de ordonnantie van Karel V op het notariaat oversteeg de landsgrenzen.¹¹⁸

Rond dezelfde tijd verscherpte de Rekenkamer de eisen die aan het uitvoeren van het schrijfbambt werden gesteld. Zowel bij de benoeming van Willem van der Bruggen tot klerk van Oisterwijk in 1550 als bij de hierboven aangehaalde aanstelling van Roeland van der Ameyden uit 1551 stelde de Rekenkamer de voorwaarde *'een goet ende rechtveerdich registre te houden voer alle acten, brieven ende contracten die voer dieselve scepenen passeeren sullen'*. Dit register zou bovendien na afloop van de pachttermijn overgedragen worden aan de schepenen, om versnippering van de administratieve reeksen onder de oud-klerken of hun erfgenamen te voorkomen.¹¹⁹ In Brabant had de overheid zich sinds halverwege de vijftiende eeuw met dit onderwerp beziggehouden. In 1448 ordonneerde Filips de Goede dat de gezworen klerken van Geel en Duffel alle rechtshandelingen terstond na het verlijden zullen *'moeten registreren in een register dat in elke bancke sal worden onderhouden'*.¹²⁰ Dezelfde bepaling volgde in 1451 voor Puurs. In beide gevallen was dit onderdeel van een hervorming van de rechtspraak in deze plaatsen. Tien jaar later sprak de hertog zich opnieuw uit over het belang van het bijhouden van de schepenprotocollen in zijn uitspraak inzake de competentie van Brusselse en Leuvense schepenbrieven.¹²¹ Hierna bleef het een tijd stil. Op 12 september 1531 bepaalde Karel V, op verzoek van de schepenbanken

¹¹⁵ Lijten, *Het burgerlijk proces*, 5-7.

¹¹⁶ Bretthauer, 'Official Rules', 77-81.

¹¹⁷ Bij belening of verkoop van schrijfbambten staat de oorkonde wel op naam van de hertog; deze is immers als enige gerechtigd om dit bezit te vervreemden. Hetzelfde gold bij het creëren van een nieuw schrijfbambt, zoals dat van Tilburg en Goirle.

¹¹⁸ *Recueil des Ordonnances*. Deuxième série II, 265-273. Blijkens de editoriale aantekeningen werd deze ordonnantie zowel in Brabant als in Vlaanderen, Luxemburg, Chiny en Henegouwen uitgevaardigd.

¹¹⁹ Vgl. hoofdstuk III, paragraaf 2.1.

¹²⁰ *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II, 277-280 (nr. 177).

¹²¹ *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e sectie II, nrs. 285 en 302. Zie ook Godding, 'Les conflits', 336-337.

in stad en Meierij, dat onroerende goederen slechts getransporteerd of gehypothekeerd mochten worden voor de schepenbank van het ressort waarbinnen zij gelegen waren, of voor de schepenbank van 's-Hertogenbosch. Hiermee bevestigde hij bepalingen die sinds de *Raminghe* gemeengoed waren.¹²² Twee jaar tevoren had hij een soortgelijk edict uitgevaardigd voor het graafschap Holland.¹²³ Daarnaast verbood hij notarissen om transporten te registreren. Als reden hiervoor werden belastingontduiking en verrijking van de dode hand aangevoerd. Slechts wanneer goederen middels testamentaire legaten of in huwelijkse voorwaarden van eigenaar wisselden, was een notaris gemachtigd de optekening uit te voeren.¹²⁴ De inperking van het notariaat in de Nederlanden werd binnen een maand nog verder doorgevoerd: op 9 oktober bracht een nieuwe ordonnantie het notariaat onder wereldlijk toezicht, en gaf de centrale raden het examinatie- en benoemingsrecht.¹²⁵

Ook op het niveau van de stukken zelf trachtten vorsten de schrijfsprocessen tot in detail te hervormen. De Caroline ordonnantie uit 1530, bedoeld om de misbruiken in de Bossche procesgang recht te zetten, ging gedetailleerd in op de wijze waarop schepenklerken de procesdossiers moesten vormgeven. De bladen moesten tot octavoformaat gevormd worden en aan beide zijde beschreven worden. Iedere zijde diende tenminste 25 regels te bevatten, en iedere regel zestien lettergrepen. Bewijsstukken mochten niet in extenso worden gekopieerd, hoogstens summier worden samengevat. Dit soort precieze regels moest voorkomen dat de dossiers onnodig volumineus werden. De klerken kregen namelijk betaald per beschreven blad en waren er dus bij gebaat zoveel mogelijk bladen te beschrijven.¹²⁶ Een soortgelijke controle vinden we al halverwege de vijftiende eeuw in de schrijfkamer van de Raad van Brabant. Het is goed mogelijk dat de situatie daar als voorbeeld heeft gediend voor het artikel in de Caroline ordonnantie.¹²⁷

In 1546 verplichtte de vorst het personeel van de schrijfkamer om partijen of hun zaakwaarnemers op hun verzoek inzage te verlenen in de registers, rollen, en andere archivalia, zoals men van oudsher gewoon was te doen. Blijkbaar was deze verplichting nog

¹²² 's-Hertogenbosch, SA, OSA 's-Hertogenbosch, inv. nr. 983. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 638, fol. 300r. Dergelijke bepalingen waren in 1495 al voor Zeeland, en in 1529 voor Holland uitgevaardigd. Utrecht zou in 1545 volgen. Ketelaar, 'Van pertinent register en ordentelijk protocol', 41.

¹²³ Het betreft een ordonnantie van 10 mei 1529. Cau, *Groot Placcaet-Boeck* I, 373-374.

¹²⁴ 's-Hertogenbosch, SA, OSA 's-Hertogenbosch, inv. nr. 983; Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 638, fol. 300r. De rol van het notariaat in het ontduiken van overdrachtsbelasting was in Holland twee jaar eerder niet zodanig benadrukt.

¹²⁵ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 105-107.

¹²⁶ Christyn, *Brabands recht* II, 921: '*schrijfen van elcken blade in dry ghevouwen wel wel correct ende met goeder leesbaer letteren, ende over beyde sijde proces-ghenijse gheschreven hebben sullen 2 stuyvers, wel verstaende dat in elcke sijde sullen staen 25 regulen, ende in elcken regulen 16 sillaben ten minsten, ende dese spacen tusschen twee articulen sal gherekent worden voor eenen regule (...) ende sullen de Procureurs inne heure schrijften, niet moghen insereren d'inhoud van Schepen-brieven, instrumenten, testamenten, ofte andere titulen ende munimenten daer partijen in rechten mede behulpen ende die overghegheven wilt, maer sullen alleenlijck in't corte die substantie daer af moghen versoeken.*' In Bergeijk en Eersel waren de voorschriften in 1546 al enigszins versoepeld: '*ende gheven den Clercq van elcken blade te schrijven boven den cost eenen stuyver, op elcke zijde schrijvende xvij. oft xx. regulen.*' *Brabands Recht* II, p. 1026, art. XII.

¹²⁷ Van der Tanerijen, *Boec van der loopender practijken* II, 281.

niet algemeen, al zijn er aanwijzingen dat dit ook tevoren al mogelijk was; rond 1510 werd een inwoner van Sint-Oedenrode beboet omdat zij bij de secretaris van de vrijheid een protocol in had kunnen zien, om vervolgens een bladzijde uit het boek te scheuren.¹²⁸

3. Lokale invloeden op verschriftelijking

Tot dusverre hebben we gesproken over de inmenging van hogere overheden op het proces van verschriftelijking. Even belangrijk is de rol van de lokale instellingen. Dit is lastiger te reconstrueren, daar we vrijwel niet beschikken over ordonnanties, formulierboeken, of andere geschreven voorschriften. Bovendien heeft de lokale invloed op een ander niveau doorgewerkt: de meeste vorstelijke ordonnanties waren primair gericht op het aanpassen van juridische situaties en hebben zo slechts indirect de schrijfprocessen beïnvloed.

Wanneer we de schriftelijk nagelaten regelgeving bij elkaar brengen, valt op dat zij vrijwel zonder uitzondering haar oorsprong in het Bossche schrijversmilieu heeft. Dit is niet verwonderlijk, daar de stad het oudste en meest productieve schrijfcentrum in de Meierij kende, en dus als eerste tegen ontwikkelingsproblemen zal zijn aangelopen. We kunnen ervan uitgaan dat regelgeving uit – of ten behoeve van de hoofdstad binnen de gehele regio bekend zal zijn geweest. Uit Oirschot zijn enkele zeventiende-eeuwse registers bekend met afschriften van onder andere het *Privilegium Trinitatis*, de hertogelijke ordonnantie inzake de Bossche stadsbrand, en de Caroline ordonnantie. Desondanks namen niet slaafs alles over. Men denke hierbij aan het verbod op het combineren van het secretarisambt met een schepenfunctie. In 's-Hertogenbosch werd dit nauwlettend nagevolgd; op het platteland is hier niets van te merken.¹²⁹

Het is verleidelijk om de lacunes in onze kennis over de schrijfactiviteiten op het platteland op te vullen aan de hand van Bossche gegevens. Enerzijds zullen de taken van de plattelandsklerken niet significant hebben afgeweken van die van hun Bossche collega's. Anderzijds was de Bossche gemeenschap uitgebreider en gecompliceerder. Het lijkt ons daarom goed mogelijk dat op het platteland evenals in 's-Hertogenbosch de bekendmaking van een evictieprocedure aan de hand van een door de secretaris uit het vonnisboek gekopieerd lijstje in de kerk plaatsvond. Minder waarschijnlijk is het echter dat voor de bekendmaking een aparte knaap aangewezen werd, al was het maar omdat er in de meeste plaatsen slechts één kerk was.¹³⁰

De weinige gevallen van lokaal ontstane regelgeving kwam vrijwel uitsluitend langs één van twee wegen tot stand. In de meeste gevallen was de schepenenbank hiervoor verantwoordelijk. Sporen van activiteit zijn meestal zichtbaar wanneer de regelgeving direct voortvloeide uit een conflict. In 1502 verklaarden schepenen inzake een aanklacht tegen

¹²⁸ 's-Hertogenbosch, SA, OSA, inv. nr. 984. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12996, Rekening Sint-Jan 1509-Kerst 1512, fol. 10v: *'Van den huysvrouwen Aerts van Zweenberch van Sint-Oedenrode van dat sijn comen waer ten huysse van den secretaris aldair visenterende dat protocol van denselven binnen het tene dat huer aenging ende hetselve sijn nuytsorden, dieselve laten componeren voere die somme van XV gul. = III lb. XV s. gr.'*

¹²⁹ Zie hoofdstuk IV, paragraaf 2.3.4.1.

¹³⁰ Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 598v.

het Sint-Jorisgasthuis in Oirschot dat een crediteur die wegens wanbetaling een goed wil laten uitwinnen, in de vonnisbrief de volledige schuldbrief diende te laten opnemen, op straffe van nietigverklaring van de vonnisbrief.¹³¹ Deze uitspraak stelde nieuwe eisen aan de inhoud van dit soort oorkonden en beïnvloedde zo de schrijfprocessen in Oirschot.

In heerlijkheden kwam dergelijke regelgeving ook vaak van de heer. De heer van Helmond stelde in 1540 enkele vereisten vast waaraan minuutakten dienden te voldoen alvorens zij mochten worden uitgewerkt als grosse, en zorgde eveneens voor aanvullende veiligheidsmaatregelen voor de bewaring van de zegelmatrices.¹³² In de heerlijkheid Reusel bepaalde men dat akten die zonder instemming van de secretaris waren ingeschreven, van geen waarde zouden zijn.¹³³

De tweede bron van regelgeving waren de inwoners zelf, die in een ‘turbe’ bijeenkwamen. Zo kwamen te Oirschot in 1534 de schout, schepenen, gezworenen, en raadslieden bijeen om een verklaring af te leggen over de kosten van hoger beroep.¹³⁴ Deze casus betrof een volwaardige turbe, die bestond uit een aanzienlijk deel van de gegoede bevolking. Nauw verbonden hiermee waren de hierboven reeds genoemde costumen. Naast rechtsregels, veelal erf- en huwelijksrecht, omvatten zij ook procesgang, met uitwerking van onder meer de taken van de schepenkerk bij een civiel of crimineel proces en vooral – niet onbelangrijk – de leges voor de verschillende taken. De klerken noteerden de partijen op de dingrol, riepen hen op om voor de schepenen te verschijnen, lazen de schepenbrieven voor, waren aanwezig bij de ondervragingen, stelden procesdossiers en inventarissen op, en schreven de vonnisbrieven uit. Sprake van unieke invloeden vanuit de verschillende gemeenschappen kunnen we door de hoge mate van uniformiteit binnen de Meierij uitsluiten, maar toch reguleerde iedere bank deze taken op detailniveau net anders, en alle costumen leggen andere accenten. Een bijzondere bepaling komt voor in het keurboek van Oisterwijk en stelt limieten aan de werkzaamheden van schepenen en schepenkerk op zon- en heiligendagen. Vóór noon, dus gedurende de gehele ochtend, was het verboden voor deze functionarissen om rechtshandelingen te registreren en bekrachten, op straffe van een boete van één pond elk.¹³⁵

Al met al zijn er weinig aanwijzingen voor lokaal opgestelde regelgeving. Wel kunnen we stellen dat de procesgang in de Meierijsse plattelandsbanken in de zestiende eeuw in hoge mate verschriftelijk was. Ongeacht waar de oorsprong heeft gelegen, indirect zal deze ontwikkeling op lokaal niveau de rol van het geschreven woord hebben gestimuleerd. Het is overigens nog maar de vraag of alle regels en gebruiken ooit wel formeel zijn opgesteld en schriftelijk werden verspreid. Meer voor de hand ligt een zeer lokaal *trial-and-error*-proces van onderaf, waaruit de meest praktische, veilige, en doeltreffende werkwijzen als vanzelf naar voren zijn gekomen. Daarbij zullen processen met een hogere effectiviteit zijn overgenomen door omringende schrijfcentra zonder dat dit officieel

¹³¹ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2356, fol. 457v.

¹³² Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 34.

¹³³ Christyn, *Brabants recht* II, 1029.

¹³⁴ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. ORA Oirschot 2362, fol. 58v. Tevens bewaard als zeventiende-eeuws uittreksel: Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. 5.

¹³⁵ Posthumus, ‘Keurboek’, 197. ‘Item dat die schepenen ende die clerck over egheen voirvaerden staen en sullen oft schepenenbrieven beworpen op sondaghe oft heylichdaghe voir den noene, op te verbueren van elcken schepen, die daerover staet, 1 pont ende den clerck 1 pont den heere.’

voorgeschreven werd. Bretthauer erkent dezelfde beperkingen voor Normandië en tracht deze te omzeilen door net als wij diplomatisch en codicologisch naar de documenten te kijken.¹³⁶ Een voorbeeld van dergelijke gewoonten in de Meierij is het noteren van het folionummer met de minuutakte onder de pliek van de oorkonde. Dit gebruik werd door Cornelis Smeeds geïntroduceerd bij de schepenbanken waarvoor hij actief was, en vervolgens overgenomen door zijn opvolgers, alsook bij een naburige schepenbank.¹³⁷ Ook zal de overgang van het subjectieve oorkondedictaat naar het objectieve, waarbij het formulier tot de meest elementaire onderdelen werd teruggebracht, in verschillende Meierijse schepenbanken in navolging van de Bossche secretarie hebben plaatsgevonden.¹³⁸

¹³⁶ Bretthauer, 'Official Rules of Writing', 84-93.

¹³⁷ Zie hoofdstuk III.

¹³⁸ Hoofdstuk II

Hoofdstuk VI. De schrijfcentra

Tussen het verkrijgen van de eerste privilegebrieven en de indiensttreding van een vaste klerk ten behoeve van de lokale administratie konden tientallen jaren tot meer dan een eeuw voorbijgaan. In de tussentijd deed men een beroep op geletterde leden van de gemeenschap, zoals priesters, lokale bestuurders, of vorstelijke ambtenaren. Deze periode zag in grote delen van Europa een institutionalisering van de schrijfbambten tot instellingen die gespecialiseerd waren in de vervaardiging van documenten.¹ Tot dit moment hebben we deze instellingen alsook hun fysieke locatie betiteld als ‘schrijfcentra’. Deze term hebben we geschikt geacht vanwege de neutrale lading in vergelijking met gelijksoortige termen als ‘kanselarij’, ‘secretarie’, of ‘scriptorium’. Toch behoeft de terminologie, alsook een nadere bestudering van de precieze situatie in de Meierij, nadere aandacht. In dit hoofdstuk richten we ons op de vraag wat, met het oog op ons onderwerp, een goede omschrijving is van een ‘schrijfcentrum’, en in hoeverre reeds bestaande definities en de debatten eromheen hierin voorzien.

1. Definities

Tot op heden hebben de meeste studies op het gebied van het middeleeuwse oorkondenwezen zich gericht op de institutionele lichamen die verantwoordelijk waren voor de productie van de documenten. Het moment van – en de situatie rondom het ontstaan en de ontwikkeling van deze instellingen nemen een prominente rol in. Algemeen wordt in de Nederlandse en Vlaamse mediëvistiek een op het werk van Kruisheer gebaseerde definitie gebruikt. Hij omschrijft een kanselarij als een georganiseerde groep personen, werkend naar zekere regels en met als taak oorkonden van een bepaalde oorkonder te vervaardigen.² Hier voegt hij nog enkele door Van Caenegem voorgestelde eigenschappen aan toe, namelijk dat de oorkonder bekleed is met openbaar gezag, dat de leden van de kanselarij gespecialiseerd zijn in hun taak, en dat er sprake is van ononderbroken activiteit. Deze definitie is door andere auteurs bijgewerkt, en over bepaalde elementen is gedebatteerd, maar de kern is onveranderd gebleven. Dijkhof vereenzelvigde de termen ‘kanselarij’, ‘secretarie’, en ‘scriptorium’ en legde het onderscheid daartussen slechts bij de aard van de instelling: een kanselarij stond in dienst van vorsten en hoge geestelijken, een secretarie van stedelijke besturen, en een scriptorium van een kloostergemeenschap.³

Indien we de definities van Dijkhof en Kruisheer zouden willen toepassen op semi-stedelijke en rurale nederzettingen, zijn deze niet één op één bruikbaar, daar we met een

¹ Szende, *Trust, Authority, and the Written Word*, 121.

² Kruisheer, *De oorkonden*, 177-178.

³ Dijkhof, *Het oorkondenwezen*, 30-31.

andere orde van grootte en mate van ontwikkeling te maken hebben. Reeds in een eerdere studie hebben we ons kritisch uitgelaten over het criterium dat een secretarie moet bestaan uit een ‘groep personen’.⁴ Niet alleen valt te discussiëren over wat we onder een groep moeten verstaan, maar ook is de continuïteit in de schrijfactiviteit naar onze mening belangrijker. In recentere studies is bovendien terecht opgemerkt dat de producten van een kanselarij zich niet beperken tot oorkonden, maar ook andersoortige juridische of administratieve documenten kunnen omvatten.⁵

Voor de Meierij ontbreekt een enkele, onveranderlijk gebruikte historische term voor deze organisatievorm, die door alle tijdgenoten werd gebruikt. In ’s-Hertogenbosch refereerden de klerken aan de *camera scriptorum*, de *camera secretariorum*, of de *cancellaria*. Sedert 1366 kan deze fysieke schrijfkamer gelokaliseerd worden in het stadhuis aan de Markt.⁶ Vrij laat in het bronnenmateriaal, in 1542 pas, wordt gesproken van ‘schrijfkamers’ in Oisterwijk, Tilburg, en andere plaatsen, maar op basis van de context van de eerste vermelding twijfelen we of verwezen wordt naar daadwerkelijke schrijfcentra. In de bron is sprake van de overdracht van ‘*alsulcke erfbrieven als dieselve (...) liggende hebben in der scrijfkameren van Den Bosch, iOesternwyck, Tilborch off tot wat plaetsen dat zy.*’ Onze twijfel is gestoeld op twee argumenten. Als eerste is hier sprake van een juridische verwoording waarbij men tracht inclusief te zijn. Als tweede kan hier voor Oisterwijk en Tilburg ook verwezen worden naar de werkkamer van de schepenklerk, waar deze op verzoek van partijen oorkonden bewaarde. Er zijn geen aanwijzingen dat het hier om een gestructureerde secretarie zoals in ’s-Hertogenbosch gaat.⁷ In geen van de plaatsen elders in de Meierij is bekend waar secretarieën exact gelokaliseerd waren, bij gebrek aan vermeldingen. Dit kunnen we niet terzijde schuiven met het excuus van een slechte bronnenoverlevering. In de schepenprotocollen wordt namelijk een aanzienlijk aantal locaties vermeld waar rechtshandelingen of publieke zittingen hebben plaatsgevonden, naast enkele vermeldingen van de Bossche schrijfkamer. Administratieve bronnen vanaf de late zestiende eeuw spreken bovendien van ‘secretarieën’ als fysieke locaties.

Het lijkt er daarom op dat in de Meierij gedurende de Middeleeuwen nog geen ‘schrijfkamers’ of fysieke ‘secretarieën’ hebben bestaan. Mogelijk moeten we zelfs het hele concept van een secretarie als instelling heroverwegen. Behalve de hierboven genoemde problemen aangaande het definiëren van een kanselarij in het algemeen, hebben we in de Meierij een bijzondere situatie. Aangezien schrijfkraften op persoonlijke basis meerdere schepenbanken hebben bediend, zoals we in de vorige hoofdstukken hebben gezien, kunnen we er niet zonder meer van uitgaan dat bij iedere schepenbank een secretarie gelokaliseerd was. Op basis van het materiaal moeten we kijken of het zin heeft om in deze concepten te denken. In dit hoofdstuk zullen we nader ingaan op de aard van de Meierijsche schrijfinstellingen. De data uit de hieraan voorafgegane hoofdstukken staan ons hierbij ten dienste.

⁴ Vermeer, *Gescreven iOesternijc*, 14.

⁵ Van Camp, *De oorkonden*, 16.

⁶ Van Synghel, *Actum*, 147, 159, 168, en 268-269.

⁷ Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 246, fol. 4v. Een ander geval heeft plaats in 1482 te Oirschot: een akte is dan gedateerd ‘nae stijl der cameren van Oerscot’. Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2354, fol. 320v. De formulering werd zodanig algemeen gebruikt om de jaartijl aan te geven, dat het geen bewijs is voor het bestaan van een schrijfkamer in Oirschot.

Het begrip ‘kanselarij’ zelf heeft in de laatste decennia kritiek gekregen. Hoewel Kruisheer zich al beklagde over het gebruik van de term ‘kanselarij’ voor de Hollandse situatie, omdat deze bij gebrek aan contemporaine vermeldingen van het woord *cancellaria* een kunstterm is, bleef hij de term bij gebrek aan beter desondanks gebruiken.⁸ Hetzelfde geldt voor onderzoekers die een aangepaste vorm van deze definitie hanteren.⁹ Inmiddels zijn er verschillende anderen die van mening zijn dat het onderzoek naar kanselarijen zowel voortkomt uit als gebaseerd is op een negentiende-eeuws beeld van de ideale bureaucratie, waarvan de kenmerken op het verleden terug geprojecteerd werden. Een vaste, hiërarchische organisatie is zelfs bij belangrijkere vorsten als de Duitse keizer of de koning van Polen pas in een latere fase te herkennen.¹⁰ De *clerici* van de Ottoonse vorsten droegen zorg voor vrijwel alle keizerlijke oorkonden in Duitsland, maar in Italië was hun aandeel aanzienlijk kleiner, ten voordele van lokale geestelijke instellingen. In Polen is tot het eind van de twaalfde eeuw sprake van een netwerk van hoog opgeleide geestelijken die verscheidene taken op zich namen, waaronder het opstellen van oorkonden. Zelfs de bijzonder complexe pauselijke kanselarij in Rome was minder formeel en permanent dan men vandaag gewoon is bij ontwikkelde bureaucratieën. Onlangs is dit door Nelissen beeldend beschreven:

De pauselijke kanselarij uit die tijd kon hoegenaamd niet vergeleken worden met een negentiende-eeuwse administratie, gevestigd in één gebouw waarin een aantal onderling verbonden bureaus de procedures zelfstandig afhandelden. Er bestond geen grote zaal vol abbreviatoren en schrijvers die zich allemaal druk bezighielden met de vervaardiging van oorkonden. We moeten ons eerder een aantal lokalen in het paleis van de *vicecancellarius* voorstellen, waarin het op dagen dat er kanselarij gehouden werd een drukte van belang was. In het grootste lokaal werden waarschijnlijk de vergaderingen gehouden waarin de *vicecancellarius* de oorkonden vrijgaf voor de bezegeling. In andere lokalen stonden waarschijnlijk een aantal kisten en kasten waarin de in- en uitgaande stukken achter slot bewaard konden worden. Daar moeten op schrijftafels ook een aantal registers gelegen hebben waarin dit gaan en komen werd bijgehouden. Het geheel moet (...) relatief gemakkelijk te verplaatsen geweest zijn.¹¹

De toeschrijving van bureaucratische eigenschappen aan een ‘kanselarij’ zegt zodoende meer over moderne opvattingen dan over de daadwerkelijke organisatievorm van schrijvers in bestuurlijke dienst.¹² Documenten producerende instanties, of zij nu als kanselarij, secretarie, of met een synoniem worden aangeduid, ontstonden in veel gevallen uit *ad hoc*-oplossingen voor administratieve problemen. Gemeenschappen konden terugvallen op meerdere geletterde instellingen voor de optekening van documenten. Deze waren veelal religieus van aard, zoals een nabijgelegen klooster of een kapittel.¹³ In ’s-Hertogenbosch schakelden het stadsbestuur en de inwoners in de tweede helft van de

⁸ Kruisheer, *De oorkonden*, 177.

⁹ Vgl. Van Camp, *De oorkonden*, 15-16.

¹⁰ Adamska, ‘Die frühpiastische Kanzlei’, 203-204.

¹¹ Nelissen, *De stichtingsbul van de Leuvense universiteit*, 168. Zie voor een beknopt overzicht tevens Rabikauskas, ‘Chancellerie pontificale’, 334-336.

¹² Schulte, ‘Fides publica’, 34-35. Adamska, ‘Die frühpiastische Kanzlei’, 198.

¹³ Vgl. Benders, *Bestuursstructuur*, 85-88: in Deventer deed men veelvuldig een beroep op geestelijken die aan het kapittel van de Sint-Lebuinuskkerk verbonden waren.

dertiende eeuw meermaals de minderbroeders in.¹⁴ Pas zodra er veelvuldig een beroep op schrijvers gedaan moest worden, besloot de gemeenschap een ‘eigen klerk’ in vaste dienst te nemen. In grotere steden binnen en buiten de Nederlanden vond dit plaats rond de overgang naar de veertiende eeuw.¹⁵ Binnen de Meierij herkennen we handen in ‘vas-tere’ dienst bij de schepenbanken vanaf het eerste decennium van die eeuw, en dateert de oudste vermelding van een klerk uit 1331.¹⁶ De gebrekkige en eenzijdige aard van dit bronnenmateriaal maakt het lastig om in te gaan op de aard van de schrijfactiviteiten van deze vroegste klerken. Bartoszewicz omschrijft de taken van een ‘*municipal chancery*’ in de eerste plaats als het ondersteunen van het lokale bestuur – waaronder zij ook de administratie van het bestuur en correspondentie met anderen rekt – op de tweede plaats gevolgd door het authenticiseren van rechtshandelingen die door inwoners ten overstaande van de bestuurscolleges werden uitgevoerd.¹⁷ Het ontbreekt ons voor de veertiende eeuw aan kennis over de interne administratieve documentatie, terwijl juist de werkzaamheden voor derden meer dan overvloedig zijn overgeleverd.

Al deze klerken genoten *fides publica*, wat betekende dat zij als betrouwbaar werden beschouwd.¹⁸ Het formele inzweren van een notaris na diens examen maakte hem tot een openbare functionaris die handelde in opdracht van de hoogste wereldlijke of geestelijke autoriteit: hij was *publicus imperiali* (of *apostolica*) *autoritate notarius*. Binnen het hertogdom Brabant was de hertog de hoogste wereldlijke autoriteit, van wie alle ambten afkomstig waren. Via de aanstelling van iemand tot pachter van een schrijfampt en het inzweren van deze persoon door de schout, als vertegenwoordiger van de vorst, verkreeg deze pachter uit hoofde van zijn ambt *fides publica*. We zouden naar analogie van het notariaat kunnen zeggen dat de schepenklerken handelden *ducali auctoritate*.

2. Het schriftlandschap in de Meierij

Is het begrip ‘schrijfcentrum’ dan volledig onbruikbaar? Het antwoord daarop is ons inziens ontkennend. Er zijn immers plaatsen in de Meierij waar we duidelijk documentenproductie aantreffen van een vaste aard. Dit is evident in grotere, centrale plaatsen als Helmond, Oirschot, en Oisterwijk, waar ook zwaartepunten in de bronnenoverlevering gelokaliseerd zijn.

Wel zullen we het begrip ‘schrijfcentrum’ moeten herdefiniëren, en wel minder volgens de formele oorkondeleer. In tegenstelling tot de meer prescriptieve benadering van diplomatie proberen we onze definitie empirisch op te stellen, op basis van hetgeen we hebben waargenomen op het Brabantse platteland. In het vorige hoofdstuk hebben we de schrijfampten bestudeerd. Voor de bestuurlijke schrijfactiviteit in de Meierij vormen deze ambten de spil, daar de bezitter ervan als enige gerechtigd was deze werkzaamheden

¹⁴ Van Synghel, *Actum*, 40 en 271-272.

¹⁵ Te ’s-Hertogenbosch vond dit bijvoorbeeld plaats in 1281, te Krakau in 1289, en te Deventer in 1291. Van Synghel, *Actum*, 41 en 272-273. Benders, *Bestuursstructuur*, 91. Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 227-228.

¹⁶ Hoofdstuk II, paragraaf 1.2.1.

¹⁷ Bartoszewicz, *Urban Literacy*, 89-90.

¹⁸ Van der Tanerijen legt een verband met *goede fame*, Boec van der loopender practijken I, 362-366.

uit te voeren. Het bestaan van een ambtshouder of hiertoe benoemd functionaris, die afhankelijk van de situatie pachter of gezworen klerk werd genoemd, is zodoende een *conditio sine qua non* voor het bestaan van een schrijversorgaan, in welke vorm dan ook. We durven zelfs te beweren dat in de Meierij een ‘schrijfcentrum’ in beginsel geen organisatie was, maar een persoon. Deze persoon bezat de bevoegdheid en *fides publica* om documenten te produceren voor de gemeenschap waarvoor hij was aangesteld. Uiteraard konden deze werkzaamheden worden uitbesteed aan anderen middels onderverpachtingen of – niet overgeleverde – afspraken.¹⁹ Zij deelden via hun aanstelling in de *fides* die de oorspronkelijke klerk genoot. De schepenklrek van Weelde ontleende zijn autoriteit dus aan het schrijfampt van die plaats, dat hij van de schepenklrek van (het kwartier) Oisterwijk in pacht had gekregen. Het bestaan van kwartierschrijfampten bemoeilijkt echter de definitie enigszins, omdat hier de koppeling van een schrijfcentrum aan een schrijfampt niet op gaat. Er was geen schrijfcentrum voor het kwartier Oisterwijk, noch een dat geheel Peelland omvatte. Dit waren juridische constructies, die in de praktijk waren opgebroken in kleinere, behapbare eenheden.

Naast deze noodzakelijke premisse kunnen we kijken naar andere eigenschappen die in de gangbare literatuur aan het begrip ‘schrijfcentrum’ worden gegeven. Wij beogen hiermee niet een prescriptieve opsomming te geven, maar bekijken of en zo ja, in hoeverre, deze eigenschappen aanwezig waren. Hiervoor richten we ons weer op het onderzoek van Kruisheer en diens navolgers.

2.1. Omvang van het personeelsbestand

Het eerste deel van Kruisheers definitie van een schrijfcentrum stelt dat er sprake is van een georganiseerde groep personen. Dijkhof licht dit nader toe als ‘meerdere *notarii* [...] in een bepaald samenwerkingsverband’.²⁰ Meteen echter nuanceert hij het belang van dit criterium met een verwijzing naar de grafelijke kanselarij van Holland, waar tussen 1268 en 1280 slechts één schrijver actief was. Ook in ’s-Hertogenbosch begint de eigen traditie in 1281 met één enkele scribent, Daniel. Al in het tweede decennium van de veertiende eeuw groeit het personeelsbestand in deze stad tot een maximum van vier leden, maar nog tot 1350 is er regelmatig sprake van een eenmansbezetting.²¹ In beide gevallen betreft het echter ofwel een ontstaansfase, ofwel een bijzondere situatie als gevolg van externe factoren. Daarentegen hadden de Meierijse dorpen zelden meer dan één schrijver in dienst. Het paleografische onderzoek heeft laten zien dat schrijvers meerdere banken tegelijk bedienden, wat een vaste werkplek onwaarschijnlijk maakt. Nu was dit geen unieke situatie: de aanzienlijke stad Deventer kende tot in de vijftiende eeuw een een-

¹⁹ Benders, *Bestuursstructuur*, 18 neemt in zijn definitie van ‘stadsschrijver’ al de mogelijkheid op dat het daadwerkelijke schrijfwerk aan derden is uitbesteed.

²⁰ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 31.

²¹ Van Synghel, *Actum*, 45-53.

mansbezetting.²² Benders tekent hier wel bij aan dat het stadsbestuur verschillende functionarissen kende die een eigen – voornamelijk financiële – kladadministratie opstelden.²³

In de veertiende eeuw zien we vooral banken met gedeelde schrijvers. In Kempenland bestond er een cluster met Oerle, Eersel, Oirschot, en Waalre en Valkenswaard, alsook, vóór 1369, Eindhoven.²⁴ Tegen het eind van diezelfde eeuw herkennen we in Peelland een tweede cluster rondom Liempde, Nuenen, Sint-Oedenrode, Schijndel, Someren, Son, en Veghel. Vanuit de vrijheid Oisterwijk bedienden schrijvers (incidenteel) de schepenbanken van Waalwijk, Helvoirt, en Moergestel. Ook in Maasland, waar de overlevering zeer gebrekkig is, is er wat overlap tussen de werkgebieden van schrijvers.²⁵ In slechts een handvol plaatsen hebben we een personeelsbestand van meer van één persoon kunnen vaststellen. In de vijftiende eeuw zijn dit Helmond, Oirschot, en Oisterwijk; vanaf de zestiende eeuw behoren ook Tilburg, Vught, en Hilvarenbeek hiertoe. Dat is niet veel, en het moet nog verder genuanceerd worden. Slechts in Helmond en Oirschot was deze samenwerking van langere duur: in de andere plaatsen betrof het meestal een inwerk- of stageperiode voor een jongere schrijver, of de inzet van een (schoon)zoon.²⁶ In Helmond is tussen 1414 en 1420 een tweemansbezetting te herkennen, en tussen 1434 en 1452 zijn er meerdere schrijvers actief. De werkverhoudingen liggen echter in beide gevallen anders. In de eerste periode is duidelijk sprake van twee gelijkwaardige schrijvers met gelijke taken en een even grote activiteit. In de jaren dertig en veertig is er één klerk die de leiding heeft, en zijn er verschillende ondergeschikte schrijvers met een wisselende inbreng. De primaire scribent, Peter van der Straten (hand Helmond G), beperkte zich voornamelijk tot de registervoering, terwijl de anderen het ingrossatieproces verzorgden.²⁷ Fluctuatie van het personeelsbestand was niet ongebruikelijk: in een kritische reactie op Kruisheer hebben De Hemptinne, Prevenier, en Vandermaesen betoogd dat het personeel van een kanselarij geen gesloten groep was, maar regelmatig werd aangevuld door tijdelijke experts. Dit gebeurde in verscheidene kanselarijen, waaronder in die van de graven van Vlaanderen en de Noorse koningen.²⁸

Het opdelen van de schepenbanken in een groep met gedeelde schrijvers, een groep met één schrijver per bank, en een met meerdere schrijvers, lijkt vrij eenvoudig, maar is bij nader inzien problematisch. Niet alleen is het voor de meeste banken door de gebrekkige overlevering zeer lastig te achterhalen of er sprake is van meerdere schrijvers, ook moeten we vraagtekens zetten bij de werkbaarheid van het begrip ‘gedeelde schrijver’. Wanneer kunnen we nog spreken van een incidentele inschakeling van een klerk uit plaats

²² Benders, *Bestuursstructuur*, 296.

²³ Benders, *Bestuursstructuur*, 294. Deze functionarissen genoten niet hetzelfde *fides publica* als de secretaris, hun kladadministratie bezat bijgevolg geen rechtskracht. Slechts nadat de kladrekeningen in het net waren uitgeschreven en gewaarmerkt, verkregen zij rechtskracht.

²⁴ Hoofdstuk II, paragraaf 1.3.

²⁵ Dit zien we bij de dorpen Berlicum en Heesch, die lange tijd samen bediend werden. Heesch vormde namelijk ook regelmatig deel van een werkgebied met Oss en Berghem.

²⁶ Vgl. hoofdstuk IV, paragraaf 2.2.2. en 2.4.

²⁷ Hoofdstuk II, paragraaf 1.2.6.

²⁸ De Hemptinne, Prevenier, en Vandermaesen, ‘La chancellerie des comtes de Flandre’, 437-438. Nedkvitne, *Social consequences*, 70. Ook de Utrechtse officiaal schakelde nog losse schrijvers in, terwijl hij over vast personeel beschikt. De Glopper-Zuijderland, ‘*De officiaal*’, 124.

A voor een oorkonde namens het bestuur van plaats B, en wanneer moeten we spreken van een meerkoppig personeelsbestand? Hierop kunnen we geen eenduidig antwoord formuleren.

In éénmanscentra betekende het niet dat één klerk alle schrijftaken zelf uitvoerde. De hapaxen die nog tot in de zestiende eeuw aangetroffen worden in de schepenoorkonden zijn hier getuige van. Op informele basis konden geletterde dorpsgenoten worden ingeschakeld voor bepaalde taken. Uit Hongarije zijn situaties bekend waarin een beroep gedaan werd op de schoolmeester of enkele van diens studenten voor het innen van belasting, een taak waarvoor financiële administratie noodzakelijk was.²⁹ Dergelijke vermeldingen zijn voor de Meierij onbekend, maar we weten wel dat soms schepenen werden ingezet om concepten op te tekenen. Deze werden op een later tijdstip alsnog geïngrosseerd en voorzien van de aantekening '*portatum per scabinos*'. De Oisterwijkse schepen Aelbrecht Willem van den Dijcke kan geïdentificeerd worden met een – ietwat rommelige – schrijfhand die in 1516 en 1524 conceptakten opstelde waarvoor hij met een collega was afgereisd.³⁰ Enkele Oirschotse schepenen namen hiervoor hun eigen schrijfmateriaal mee. Een van hen, Rutger van den Stayacker, bezat een klein register waarin hij de in zijn aanwezigheid gepasseerde contracten registreerde alvorens ze over te dragen aan de secretaris.³¹ Een bijzonder geval in deze groep is Jaspar van Esch (hand Oirschot CC), die als oud-secretaris te Oirschot meerdere jaren zitting in de schepenbank had. Gedurende deze tijd schreef hij nog veelvuldig conceptakten op losse stukken papier.

2.2. Specialisatie

Het tweede criterium in Kruisheers definitie betreft de specialistische functie die de klerken toebedeeld is. Zoals hierboven aangehaald ontleent hij dit aspect van het werk van Van Caenegem. Die spreekt inderdaad van '*a regular and specialised staff*', doch zonder dit nader toe te lichten.³² We kunnen de term 'specialisatie' op meer manieren interpreteren. Noch uit de rest van Van Caenegems omschrijving, noch uit de wijze waarop Kruisheer deze term overneemt, blijkt precies wat er hier mee bedoeld is. Het gebrek aan biografische gegevens over de Hollandse grafelijke klerken maakt het moeilijk te geloven dat Kruisheer specialisatie verbindt met opleiding of specifieke kunde.³³ Veel meer dan

²⁹ Szende, *Trust, Authority, and the Written Word*, 129-130

³⁰ Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 220, fol. los na 38: Onder het contract staan de namen van de schepenen Henrick van Scaepdijck en Van den Dijcke als getuigen. Op de versozijde van het briefje is door dezelfde hand een boodschap aan de secretaris geschreven: '*Weet mester Ian dat dit aldus ghesceyt is ghelick als ghi mii hebt gescreuen den XI dach in die oexmaent als ic met Hanrick van Scaepdick schepen vas voer die laetste mael dat suldy vael syen in ouwen prodecol.*' Hieruit kan aangetoond worden dat de '*ic*' vereenzelvigd kan worden met de niet genoemde schepen, namelijk Van den Dijcke. Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 227, losliggend bij fol. 20 is in dezelfde hand, met onderaan toegevoegd door de secretaris: '*dit heeft gescreuen Aelbrecht Willemss.*'

³¹ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2357, fol. 202v: '*in protocollo parvo Rutger*' en fol. 203r: '*sicut Rutgerus mihi apportavit cum suo protocollo*'.

³² Van Caenegem, *Royal Writs*, 136.

³³ Kruisheer, *De oorkonden*, 185.

basale vaardigheden, zoals kunnen schrijven, het Latijn machtig zijn, en het kunnen opstellen van een akte, was immers niet noodzakelijk om oorkonden te kunnen schrijven.³⁴ Een andere mogelijkheid is dat specialisatie duidt op het onderbrengen van specifieke taken bij specifieke personen. Als voorbeelden noemen we de ingrossatoren, wier volledige werkzaamheden bestonden uit het vervaardigen van grossen op basis van de minuutakten in de schepenprotocollen, en de secretarissen, die toezagen op de inhoudelijke correctheid van de grossen en veelal de correspondentie op zich namen. In grotere kanselarijen was het aantal verschillende functionarissen soms groot. De pauselijke kanselarij kende onder meer abbreviatoren, scriptoren, registratoren, en *notarii*.³⁵ Elk van hen had een aparte taak in het gecompliceerde proces en een eigen plaats in de hiërarchie. Dit wordt tegengesproken door Van Caenegems opmerking, dat het voor het bestaan van een kanselarij irrelevant is of de klerken ook andere werkzaamheden hadden. Wat ‘specialisatie’ in de ogen van beide historici moet zijn geweest, blijft dus onduidelijk. Een duidelijkere visie op specialisatie is geformuleerd door Bartosewicz. Zij geeft als voorbeeld het aanstellen van een stadsschrijver in plaats van gebruik te maken van de diensten van een willekeurig geletterd persoon. De stadsschrijver is een ambtenaar die speciaal voor deze taak is aangesteld, en daarom ook betiteld kan worden als schepenklerk of secretaris. Er is overeenkomst met de woordenboekdefinitie die ‘specialiseren’ definieert als ‘zich in het bijzonder toeleggen op’.³⁶ Specialisme volgens deze interpretatie sluit niet uit dat de functionarissen andere taken of ambten vervulden, noch wil het zeggen dat de specialistische activiteit de voornaamste van de werkzaamheden was. Een derde interpretatie voor specialisatie is het isoleren van een bepaalde taak en het toewijzen hiervan aan één of enkele specifieke personen.

De tweede definitie sluit het beste aan bij onze Meierijsse scribenten. Wat de schepenklerken onderscheidde van de andere *litterati* in een gemeenschap, was hun aanstelling en opdracht.³⁷ Hun kwalificaties – voor zover bekend – waren meer dan voldoende om de taken uit te voeren, maar niet voorbehouden aan hun beroepsgroep. De hierboven genoemde vaardigheden konden vrij eenvoudig worden opgedaan. Pas nadat de vereiste juridische kennis toenam en nieuwe taken de functie van schepenklerk compliceerden, steeg het opleidingsniveau en werd de afstand tot de andere *litterati* groter.³⁸ Desondanks bleven nog tot het eind van de onderzochte periode assisterende schrijfkrachten actief die geen speciale opleiding hadden genoten.

2.3. *Werkzaamheden volgens zekere regels*

Een schrijfcentrum kenmerkt zich vervolgens door een min of meer uniforme werkwijze, zo betoogt Kruisheer. Men denke hierbij onder meer aan de wijze waarop het per-

³⁴ Vgl. Hoofdstuk IV. De Hemptinne, Prevenier en Vandermaesen, ‘La chancellerie des comtes de Flandre’, 442.

³⁵ Rabikauskas, ‘Chancellerie pontificale’, 331-336; Rabikauskas, ‘Abbreviator’, 35-36; Rabikauskas, ‘Notaire apostolique’, 1190; en Rabikauskas, ‘Protonotaire’, 1405-1406.

³⁶ Van Dale, 926 s.v. specialiseren.

³⁷ Zie hoofdstuk V, paragraaf 1.

³⁸ Zie hoofdstuk IV, paragraaf 2.2.3.

kament werd voorbereid, de vormgeving van de tekst, het al dan niet aanwezig zijn van decoratie, en aan het gebruik van dienstaantekeningen. Klopt dit voor de Meierij? Voor veel van deze elementen maken we gebruik van de resultaten in hoofdstuk II en III. Hier hebben we geconcludeerd dat de kenmerken van de Meierijse schepenoorkonden dusdanig uniform zijn, dat toewijzing aan bepaalde plaatsen vrijwel onmogelijk is. De vorm, bezegeling, en zelfs het dictaat is in dusdanige mate versteend, dat het geen betrouwbare indicatoren voor schrijfcentra zijn. Hierin kunnen we pragmatiek herkennen: men heeft een balans gevonden tussen rechtsgeldigheid en eenvoud. De Meierij was klein en de netwerken waren veel in getal. Gewoonten en regels die ‘werkten’, verspreidden zich snel over de regio. We zouden dus kunnen zeggen dat de Meierijse klerken volgens vaste regels werkten, maar dat deze regels het individuele centrum overstegen. Bepaalde gebruiken overstegen zelfs de regio, daar het systeem van het optekenen van minuutakten in protocollen om op basis daarvan de grossen te vervaardigen overal in de Lage Landen is teruggevonden.³⁹

De inwendige kenmerken van de Meierijse oorkonden tonen weinig variatie. De subjectief opgestelde oorkonden werden voornamelijk uitgevaardigd door schepenbanken waar de besluiten en bekendmakingen op naam van alle leden van het college stonden. Het dispositieve gedeelte wordt hierin voorafgegaan door een beginprotocol bestaande uit een *intitulatio* en *notificatio*. Het dictaat is over de gehele regio identiek; bovendien bemerken we de samenvoeging van de *notificatio* en *corroboratio* in verschillende plaatsen vrijwel gelijktijdig.⁴⁰ De zwaar versoberde dictaatstructuur van de objectief opgestelde oorkonden kent eveneens nauwelijks variatie. Hoogstens op woordniveau zijn afwijkingen merkbaar.

Ook de uiterlijke kenmerken zijn sterk gestandaardiseerd. Ongeveer 60% van de oorkonden is voorzien van liniëring. In maar liefst 98% van deze stukken is er een linker margelij n aangebracht, en bijna 60% heeft daarnaast één of meerdere horizontaal getrokken lijnen. Nog minder variatie is te vinden in de bevestiging van de bezegeling: 92% van de oorkonden is uithangend bezegeld. Bestudering van de oorkondetekst wijst uit dat de klerken in 90% van de stukken gebruik hebben gemaakt van tekstkapitalen. Dit is meer dan tweemaal zoveel als het aantal stukken met lees- en isoleringstekens: dit is slechts in 42% aangetroffen. Ook andere, gedetailleerdere vormen van tekstopmaak, zoals aanvangs- en sluittekens, zijn niet gebruikelijk. Het gebruik daarvan is veel minder vastgelegd en daarom minder bruikbaar bij het traceren van de mogelijke gewoonten van een groep klerken. De meeste uiterlijke kenmerken die in het oog springen, overstijgen niet het niveau van de persoonlijke voorkeur. Decoratie en paraaftekens wijken bijvoorbeeld erg af bij vergelijking van meerdere klerken. Paleografisch is er wel opmerkelijke verwantschap tussen het schrift van een aantal klerken die in en om Oerle actief waren halverwege de veertiende eeuw; dit is evenwel een uitzondering die ons inziens niet voldoende is om over een schrijfcentrum te kunnen spreken.⁴¹

Meer houvast krijgen we bij de dienstaantekeningen. Deze zijn minder frequent en bieden een direct inkijkje in het schrijf- en administratieproces. In hoofdstuk III hebben

³⁹ Vgl. Spierings, *Het schepenprotocol*, 109-110, 152-158.

⁴⁰ Zie hoofdstuk II, paragraaf 2.3.

⁴¹ Zie hoofdstuk II, paragraaf 1.3.

we verschillende typen onderscheiden. Dorsalen zijn getalsmatig de meest voorkomende aantekeningen: ongeveer 40% van alle oorkonden bevat een dorsaal. Dit is in vrijwel alle gevallen een ontvangersdorsaal. Aantekeningen onder de pliek zijn minder gebruikelijk: zij komen in een kwart van het bestand voor. Analyse van het oorkondenbestand wijst uit dat het gebruik van dienstaantekeningen beperkt was tot een klein aantal schepenbanken. Rondom de plaatsen Oirschot en Oisterwijk bedienden verschillende banken zich ervan, daarbuiten is het zeldzaam. Pas in de eerste helft van de zestiende eeuw verspreidde het gebruik zich over een groter gebied. Dit type aantekeningen verscheen rondom het jaar 1400. In Oirschot, de vroegste bron, schreven de klerken onder de pliek de namen van de schepenen die bij de rechtshandeling aanwezig waren geweest. In Oisterwijk noteerde men juist de betaling van de leges of de ontvanger van de oorkonde. In beide gevallen waren de klerken die dit introduceerden, Oirschot L en Oisterwijk J (Hubrecht van Oosterhout), actief in meer plaatsen. De eerste werkte tezelfdertijd in Eersel, en het was zijn opvolger die omstreeks dezelfde tijd besloot de schepennamen onder de pliek te noteren.⁴² Van Oosterhout bracht het gebruik persoonlijk over naar Helvoirt toen hij daar schrijfwerkzaamheden uitvoerde. Zijn opvolger, Jacob van der Elst, introduceerde het op zijn beurt in Tilburg en Goirle, toen daar in 1453 een schepenbank en schrijfbamt werd ingesteld, en in Drunen op zijn laatst in 1472.⁴³ In Moergestelse oorkonden werden op dat moment al enige decennia deze aantekeningen aangetroffen, al valt het niet uit te sluiten dat de inspiratie hiervoor ook uit het centrum van het kwartier is gekomen. Omstreeks de eerste jaren van de zestiende eeuw breidde Cornelis Smeeds de *sub plica*-aantekeningen op de Oirschotse oorkonden uit. Hij voegde het folionummer van de corresponderende minuutakte in het schepenprotocol toe. Hiervoor voorzag hij zijn schepenprotocollen consequent van foliëring, iets wat tot dan toe weinig gebruikelijk was geweest. Voor de verspreiding van deze aantekening was hij persoonlijk verantwoordelijk: hij introduceerde het gebruik in Moergestel toen hij daar in 1498 het schrijfbamt verwierf. Zijn opvolger handhaafde de aantekening, en verspreidde het gebruik naar Tilburg en Goirle, waar het aan het eind van de jaren 1530 in zwang raakte. Zelfs in de Mierden hebben we het eens aangetroffen, in 1525.⁴⁴

Een vierde type *sub plica*-aantekening betreft de signatuur, waarvan in slechts 5% van de oorkonden sprake is. Het geringe aantal klerken in de Meierijse schepenbanken maakte dat de signatuur niet geheel dezelfde functie had die zij in de Bossche secretarie had, namelijk als controleteken wanneer een van de secretarissen de gosse had gecontroleerd met de minuutakte. Het vertrouwen dat de signatuur vertegenwoordigde, namelijk dat de secretaris zijn goede naam en reputatie (*fides publica*) verbond aan de inhoud van de akte, is daarentegen wel identiek met de Bossche praktijk. Van veel klerken is een signatuur bekend, maar de meeste hiervan zijn slechts een enkele keer aangetroffen. Het plaatsen van deze ondertekening was dus geen vast onderdeel van de genese van een schepenoorkonde, maar had plaats om een bijzondere reden. Deze reden is niet altijd te achterhalen: veel oorkonden met een signatuur vertonen geen opvallende interne of externe kenmerken. In enkele gevallen is de toevoeging van de signatuur wel evident: bij

⁴² Zie hoofdstuk III, paragraaf 1.2.3.1.

⁴³ Oorkonde nr. 138.

⁴⁴ Oorkonde nr. 3537.

het collationeren van akten, bij het uitgeven van heruitvaardigingen, of bij het overnemen van de werkzaamheden door een ander in afwezigheid van de secretaris. Extra zekerheid was hier op zijn plaats om twijfel omtrent de validiteit van de stukken weg te nemen. In hetzelfde licht beschouwen we de oorkonden waarbij de signatuur niet door de oorkondschrijver geplaatst is. De Eindhovense secretaris Frans van Waelren plaatste zijn handtekening bijvoorbeeld op negen oorkonden, waarvan hij er zelf slechts drie had geschreven. Ook de Maaslandse secretarissen Jan van Heessel senior en diens zoon Jan junior ondertekenden oorkonden die door verschillende scribenten vervaardigd waren. Uitzonderingen hierop zijn Peter Wouters, schepenclerk te Bladel en Bergeijk, en Adriaen de Preyser uit Loon op Zand. Beide schrijvers ondertekenden vrijwel alle eigenhandig geschreven oorkonden. In Helmond verordonneerde de heer in 1540 dat de secretaris zijn handtekening op iedere oorkonde moest plaatsen alvorens deze zou mogen worden bezegeld.⁴⁵

2.4. *Werkzaam voor specifieke, met publiek gezag beklede uitvaardiger(s)*

Het volgende aspect waar we aandacht aan besteden is de locatie van de schrijfactiviteiten. Kruisheer benadrukt de meer dan incidentele basis waarop een schrijfcentrum zich in dienst stelde van een met openbaar gezag beklede uitvaardiger. Het kende een *stabilitas loci* in de nabijheid van de uitvaardiger. De fysieke locatie was daarbij niet noodzakelijk stabiel. In het gevolg van de Vlaamse graaf Boudewijn VIII, eind twaalfde eeuw, bevonden zich enkele klerken die hem op kruistocht volgden. De grafelijke kanselarij was zodoende enige jaren lang verdeeld tussen Gent en Constantinopel.⁴⁶ Dit soort mobiele schrijfcentra was relatief frequent voorafgaand aan de veertiende eeuw, toen vorsten gewoon waren binnen hun domeinen rond te reizen en er geen stationair hof op nahielden.⁴⁷ In de latere Middeleeuwen resideerden bestuurlijke lichamen, zoals de lokale schepencolleges, veelal op een vaste plaats. In hun kielzog vestigden ook schrijvers zich permanent. In hoeverre heeft deze ontwikkeling zich ook afgespeeld in de Meierij?

Het is allereerst belangrijk om te benadrukken dat alle uitvaardigende instellingen legitieme schepenbanken waren en derhalve openbaar gezag genoten binnen de grenzen van hun territorium. Dit deel van Kruisheers definitie lijkt dus op te gaan. De schepenclerk van Mierlo werkte ten behoeve van de schepenbank van Mierlo. De secretaris van Maasland was gerechtigd tot alle hertogelijke schepenbanken binnen dat kwartier: hij werkte dus gelijktijdig voor meerdere uitvaardigers. Over de fysieke nabijheid van het schrijfcentrum blijven we grotendeels in het ongewisse. Het is uit de bronnen niet eenduidig bekend waar de klerken hun werkzaamheden verrichtten. Het paleografische bewijs spreekt een absolute *stabilitas loci* tegen, daar de klerken gelijktijdig voor meerdere schepenbanken werkzaamheden konden zijn. Nu is het concept van rondreizende amb-

⁴⁵ Zie hoofdstuk V, paragraaf 3. Inderdaad zijn de vier Helmondse schepenoorkonden uit de jaren veertig alle voorzien van een signatuur. Oorkonden nrs. 323, 1629, 2183 en 2184.

⁴⁶ Prevenier, *Oorkonden*, 502-508.

⁴⁷ Vale, *The Princely Court*, 137-162. Op de Veluwe bestond nog in de zestiende eeuw een drostgericht. Ketelaar, 'Van pertinent register en ordentelijk protocol', 53. Kuys, *Drostambt en schoutambt*, 86.

tenaren zonder vaste werkplaats niet uniek in de Middeleeuwen. Al in de twaalfde eeuw reisden binnen Engeland rechters rond die langs vaste routes en op vaste tijdstippen in de graafschappen zitting hielden en rechtszaken hoorden. Deze *justices in eyre* vormden voor de lokale bevolking een van de belangrijkste bronnen van rechtspraak, daar zij optraden als directe vertegenwoordigers van het koninklijk gezag.⁴⁸ Over de gang van zaken bij deze ambtenaren zijn we beter geïnformeerd, daar de rollen met het verslag van de rechtszaken in veel gevallen overgeleverd zijn. Uit de vijftiende eeuw is de casus bekend van de bisschop van Poznań.⁴⁹ Hij reisde met zijn klerken door zijn bisdom en hoorde onderweg zaken. Op gezette dagen trad hij op als rechter, maar was daarbuiten vrijwel constant beschikbaar om rechtshandelingen te bekrachtigen. In de rechterlijke protocollen die zijn klerken nalieten, zijn de locaties zeer precies weergegeven. Dit waren veelal vertrekken op bisschoppelijke domeinen of in kloosters, maar de zittingen konden ook op ‘atypische’ plekken plaatsvinden, zoals kerken, stadhuizen, marktplaatsen, of tuinen. De meeste zittingen waren openbaar. Rechtspraak en optekening waren zodoende zeer toegankelijk: partijen konden de bisschoppelijke *notarii* aanspreken wanneer ze hen op straat tegenkwamen. We vinden parallellen met deze praktijk in een verklaring van Otto van Bruheze, secretaris van Maasland aan het eind van de vijftiende eeuw. Hij stelt hierin jarenlang de schout ‘op de dinghbancke in Maeslant van dorp tot dorpe [te zijn] gevolght’.⁵⁰ Het beeld van een rechter die door een gebied reist en op gezette plaatsen zitting houdt, vergezeld van een schrijver, komt hieruit goed naar voren.

Het reconstrueren van het systeem van rondreizende klerken in de kleinere plaatsen van de Meierij is lastig. De bronnen die we hebben, zijn naar verhouding te weinig in getal om een sluitend beeld te krijgen. Het is bijvoorbeeld niet mogelijk om het itinerarium van een van deze personen te reconstrueren. We komen nog het verst met een combinatie van archivalia uit het kwartier Oisterwijk. Voor de jaren 1422/7 kunnen we enkele fragmenten van het schepenprotocol van Helvoirt vergelijken met de vrij complete reeks uit Oisterwijk. Voor de eerste maanden van 1483 kunnen we de Oisterwijkse bronnen ook naast een fragment uit Moergestel leggen. Wel moeten we voorzichtigheid betrachten in de interpretatie van de dateringen in de minuutakten.⁵¹ De datering geeft het moment aan waarop schepenen het contract bekrachtigen; de optekening – eventueel in conceptvorm door andere personen – had al eerder plaats kunnen vinden. Een eerste observatie betreft de spreiding van de data waarop de akten bekrachtigd zijn. Hier valt geen patroon in te herkennen. Over het gehele jaar zijn in iedere maand akten bevestigd, zonder significante verschillen. Hetzelfde geldt op het niveau van de weekdag: hier blijkt in het Helvoirtse fragment een lichte voorkeur voor de vrijdag en in Moergestel voor de woensdag, maar toeval speelt hier waarschijnlijk de belangrijkste rol.⁵² Vergelijking van

⁴⁸ Brand, *The Origins of the English Legal Profession*, 14-21.

⁴⁹ Dembiński, “Nietypowe” miejsca aktów”, 152-170.

⁵⁰ Zie biografie nr. 20.

⁵¹ Zie hoofdstuk III, paragraaf 2.3.

⁵² De verdeling over de maanden is als volgt:

	jan	feb	mrt	apr	mei	jun	jul	aug	sep	okt	nov	dec	tot.
Helvoirt	2	5	4	3	2	5	2	2	1	2	4	4	36
Moergestel	2	3	4	6	6	-	-	-	-	-	-	-	21

de data levert evenmin concrete resultaten op. In 21 gevallen, iets minder dan de helft, protocollerde de klerk in Oisterwijk op dezelfde dag waarop hij ook in Helvoirt of Moergestel akten in het protocol schreef. In de overige gevallen was hij in de dagen net ervoor of erna in Oisterwijk. Er is sprake van een hybride schrijflandschap: Oisterwijk vormde de uitvalsbasis van waaruit de klerk een of enkele dagen de omringende schepenbanken bezocht. Het ene model sluit het andere dus niet uit. Reizende klerken konden op bepaalde plekken langer verblijven wanneer daar meer werk was, en sedentaire klerken konden ook een deel van hun tijd op pad zijn. Pragmatiek prevaleerde boven formele kaders. Vooral de klerken die een centrale plaats in hun werkgebied bedienden, zullen daar een groot deel van hun werkzaamheden hebben verricht. Zo staat de helft van de door Lucas van Houthem (hand Oedenrode H) vervaardigde oorkonden op naam van schepenen van Sint-Oedenrode, gevolgd door het kleinere Schijndel met ‘slechts’ één op elke zes oorkonden.⁵³ De aanwezigheid van de Peellandse kwartierschout in Sint-Oedenrode speelt hier geen rol in: er zijn slechts drie gevallen bekend waarin schepenklerken documenten produceerden ten behoeve van deze functionaris.⁵⁴

Op welke fysieke locatie binnen een plaats vonden de schrijfactiviteiten plaats? Het spreekt voor zich dat er bij afwezigheid van een sedentaire klerk geen vaste of speciaal ingerichte locatie bestond. Wel kunnen we langs omwegen benaderen waar dit kan hebben plaatsgevonden. In hoofdstuk III hebben we betoogd dat de optekening van de contracten in de schepenprotocollen in het bijzijn van de partijen en de schepenen plaatshad. Wanneer de schepenbank zitting had, zal de klerk dus aanwezig zijn geweest om de essentialia van de rechtshandelingen of de notulen van de vergadering op te tekenen. Oorspronkelijk zouden de schepenen in de open lucht hebben vergaderd. Hiertoe diende traditioneel een lindeboom als locatie van de zitting, die zodoende ook wel gerechtslinde werd genoemd. Gerechtslinden trof men onder meer aan in Hilvarenbeek, Nuenen, Oirschot, en Oisterwijk. Het spreekt voor zich dat een dergelijke vergaderplaats voornamelijk een ceremoniële aard had, en dat men bij slechte weeromstandigheden een ander heenkomen zocht. In beginsel was iedere locatie geschikt om een rechtshandeling op te tekenen. Uit de schrijfproducten van het notariaat, waarin de opgave van de plaats van handeling een verplicht onderdeel was van het eschatocol, blijkt dat deze werkzaamheden in woonhuizen, vertrekken in kloosters of raadhuizen, maar ook op straat, of in het kerkgebouw konden worden uitgevoerd.⁵⁵

De costumen schrijven geen vaste locatie voor en bieden daarmee flexibiliteit. Uit de bronnen blijkt dat de schepenbanken interne vergaderingen veelal in het woonhuis van

Bij de weekdagen is de verdeling als volgt:

	ma	di	wo	do	vr	za	zo	tot.
Helvoirt	5	6	4	2	10	4	5	36
Moergestel	1	2	8	2	2	3	3	21

⁵³ Zie bijlage 5.

⁵⁴ Oorkonden nrs. 1544, 2088 en 2239.

⁵⁵ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 270-272 en de bijlage II aldaar.

een van de leden hielden.⁵⁶ Ook Heilige Geest-, ambachts-, of raadhuizen komen meermaals voor. Voor openbare zittingen, zoals uitwinningen, zullen de Meierijse schepenbanken veelvuldig herbergen hebben gekozen. Geïnteresseerden konden deze zittingen bijwonen en een bod uitbrengen in de publieke veiling van uitgewonnen goederen. Niet alleen diende de locatie hen te kunnen herbergen, ook gingen dergelijke bijeenkomsten gepaard met drank. Men kan zich voorstellen dat bij een langdurige veiling het nodige gedronken werd. Daarnaast was het gewoon dat tijdens zittingen voor de schepenen wijn geschonken werd, alsook dat een transactie beklonken werd door partijen en getuigen. Hiervoor was in de leges een vast bedrag gereserveerd, de wijnkoop.⁵⁷ Niet zelden stelde een herbergier met zitting in de schepenbank zijn etablissement ter beschikking om aan de aanwezigen te kunnen verdienen. Een tweede potentiële locatie was de woning van de klerk zelf. Uit de bronnen rijst een aanzienlijke hoeveelheid vermeldingen van deze plaats van handeling op.⁵⁸ Indien de secretaris vanuit zijn residentie werkte, hoefde hij geen schrijfmateriaal als inkt, perkament, of papieren katernen mee te dragen en kon hij indien nodig gebruik maken van archivalia en andere documenten die hij thuis bewaarde.

Dan resteert de vraag waar de andere schrijfprocessen hebben plaatsgevonden, zoals het opmaken van rekeningen of het ingrosseren van oorkonden. Ook voor deze schrijftaken was in beginsel iedere locatie geschikt. Het meest voor de hand ligt ook hier de residentie van de scribe. Losse aantekeningen in de protocollen tonen aan dat het bezegelen van stapels oorkonden plaats konden hebben in het woonhuis van een schepen.⁵⁹ Permanente locaties waar de bestuursleden hun taken konden verrichten, verschijnen in de grotere plaatsen vanaf de vroege zestiende eeuw. Dan lezen we in de bronnen uitvoerige aanwijzingen voor de bouw van een raadhuis. Deze gebouwen werden in steen opgetrokken en vormden een danige belasting van de dorpsfinanciën. In Oisterwijk is in

⁵⁶ In Veghel kwam de schepenbank ook tezamen in het huis van de vorster. 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Veghel, inv. nr. R. 23, fol. 143r: *'Testes scabini omnes qui fuerunt ibi in domo vorestarii in iudicio.'*

⁵⁷ Verdam, 'Lijfcoop'. Costumen Bergeijk en Eersel (Christyn, *Brabands recht*, 1026, art. XII) *'de Schepenen mette Clercken op t'leveren, want zy ghevoon zijn ten ghenechte nyn te drincken voor vyf oft ses guldens min, oft meer naer dat 't proces groot is, d'welck d'appellant moet verlegghen op den cost van onghelyck'*. Costumen Reusel (ibidem, 1029, art. XXXIV): *'Item van appellatien te furneren ende 't proces toe te segghen hebben Schepenen ende hunnen Clerck de cost ende dranck van eenen daghe, ende den appellant moet de costen ende allen onghelt deboursen.'*

⁵⁸ Dit blijkt bijvoorbeeld uit het voorval in Sint-Oedenrode, waarbij een vrouw bij de secretaris thuis diens protocol kon inzien (en er een bladzijde uit kon scheuren). Zie hoofdstuk V, noot 128. Te Tilburg werden gedurende de jaren 1530-40 uitwinningprocedures vaak gehouden in het woonhuis van de secretaris, Tilburg, RA, ORA Tilburg en Goirle, inv. nr. R. 280, fol. 32; R. 281, fol. 34v; en R. 283, fol. 6r.

⁵⁹ 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Boxtel, inv. nr. R. 57, fol. 10r en 84v. In 1493 had dit plaats in het huis van de secretaris. 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Boxtel, inv. nr. R. 56, losliggend: *'Dits tghelt dat ic opten segel verleet hebbe aen de scepenen. In den iersten den XVIII dach in augusto anno LXXXV^{to} tot miinen huys uut bevel Embrecht van den Bersellaer ende Aerts van Vucht verleet: XVIII placken. Item den anderen daechs post festum undecim millium virginum tot Henrick Meynaerts verleet: VII stuvers. Item den vijfsten dach in novembri oock tot Henrick voirs. verleet VII branspenningen. Item des maendaechs post Martini tot Ian Bastaerts verleet: XX stuvers. Item tot Aelbrecht Costers doe men die verkenhamme at, verleet: VI stuvers. Item tot Anthonis Ioeden, XVII dage in decembri, verleet: IIII stuvers.'*

1501 al sprake van bouwactiviteiten, in Oirschot gingen die in 1513 van start.⁶⁰ We zijn in dit laatste geval bijzonder goed geïnformeerd. Het bestuurscollege machtigde een college om fondsen te vergaren voor de bouw.⁶¹ De overwelfde verdieping op de begane grond zou als markthal moeten gaan dienen, terwijl de bovenverdieping het bestuur zou huisvesten. Van Esch schrijft dat er naast een raadszaal een aparte ruimte werd ingericht voor de secretaris.⁶² Er bevindt zich tot vandaag de dag een wandkast met contemporair slot, waar destijds de schepenprotocollen en de ten behoeve van derden bewaarde oorkonden zullen zijn opgeborgen.⁶³



Afbeelding 3. De muurkast met vroeg zestiende-eeuws slot (rechts) in het Oirschotse raadhuis. Foto auteur.

Deze opbergmogelijkheid brengt ons bij het volgende aspect. Schepenbanken, evenals andere rechtscolleges en bestuurslichamen, produceerden en vergaarden aanzienlijke hoeveelheden documenten en zochten naar geschikte manieren om deze documenten te

⁶⁰ Strijbos, 'Het laat-middeleeuwse raadhuis'.

⁶¹ Oorkonde nr. 3169.

⁶² Van Esch-van Hout, 'Het 'aauw' Raadhuis', 19. De bewering dat de secretarie op de tweede verdieping gelokaliseerd moet zijn geweest, is niet aannemelijk. De muurkast (zie afbeelding 3 en de volgende noot) bevindt zich namelijk op de eerste verdieping.

⁶³ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, monumentnummer 31282 (<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/31281>), geraadpleegd 12 augustus 2019.

bewaren en veilig te stellen voor de toekomst. Archieven bevinden zich idealiter in de nabijheid van de archiefvormer, om gemakkelijk raadpleegbaar te zijn. Bij itineraire instanties reisde het archief, evenals de schrijvers, mee in kisten en op karren. Het hierboven aangehaalde citaat over de vijftiende-eeuwse pauselijke kanselarij laat zien dat zelfs bij de grote mogendheden het archief vrij handzaam was en zonder al te grote inspanningen kon worden meegenomen. Door schade en schande kwam mettertijd het besef dat archieven veilig waren wanneer ze op een vaste locatie bewaard werden.⁶⁴

Wanneer in de literatuur archiefvorming te sprake komt, wordt veelal verwezen naar de 'komme'. Dit is een kist of kast waarin de belangrijkste documenten van de gemeenschap bewaard worden. De komme bevond zich veelal in een kerk, dat als stenen gebouw in een dorp de beste kans had een brand door te komen en op basis van zijn sacrale karakter redelijk onschendbaar was.⁶⁵ De bewaarde of beschreven exemplaren van komen laten zien dat de kist vaak beslagen was. In Haarlem staat deze zelfs in een ijzeren en afsluitbare kooi. Er was geen sprake van een speciale archivaris of bewaarder van de documenten. De komme was voorzien van sloten, meestal drie in getal, waarvan de sleutels over de verschillende bestuursgremia verdeeld waren. Deze gang van zaken combineerde symboliek met pragmatiek: alle leden van het bestuur hadden een aandeel in de bewaring van de stukken, terwijl geen van hen deze kon raadplegen zonder instemming van de anderen.⁶⁶ Het vraagstuk welke personen vertrouwd konden worden met archiefzorg werd op deze wijze praktisch opgelost.

Het is echter maar de vraag of de komme relevant is. In deze kist lagen immers slechts de belangrijkste stukken, de privileges die de juridische eenheid van de gemeenschap vorm gaven. Deze waren uitgevaardigd door vorsten, niet door het dorpsbestuur. Het openen van de komme was omslachtig, en het bestuderen van de privileges zal slechts bij uitzondering hebben plaatsgevonden. Het lopende archief, met de bescheiden die op regelmatige basis tevoorschijn gehaald werden, moet op een andere plaats bewaard zijn geweest. In hoofdstuk III hebben we de ontwikkeling van de schepenprotocollen tot *loca credibilia* beschreven. Deze term heeft niet alleen betrekking op de archiefbescheiden die betrouwbaar werden geacht, maar ook op de bewaarplaatsen. Locatie en document waren nauw met elkaar verbonden: het compromitteerde de betrouwbaarheid van een register wanneer het bewaard werd op een plaats waarop men geen toezicht had.⁶⁷ Hoge eisen lijken er in eerste instantie niet gesteld te zijn. Een afsluitbare kast of kist in het woonhuis van de secretaris, een van de bestuursleden, of wellicht op de vergaderlocatie, zal af-

⁶⁴ Men denke hierbij aan het verlies van de Franse koninklijke archieven, die in 1194 bij een veldslag door de Engelsen werden buitgemaakt. Friedrich, *Die Geburt des Archivs*, 51.

⁶⁵ Koorn, 'De bewaring van de stadsprivileges', 271.

⁶⁶ Ditzelfde principe werd vanaf 1540 in Helmond gehanteerd bij een kleinere koffer waarin de matrices van het stadszegel en de schepenzegels bewaard werden. Één sleutel berustte bij de president-schepen, de andere twee bij twee andere schepen. Geen van deze sleutels mocht de stad verlaten: indien een van de houders op reis ging, diende hij zijn sleutel zolang over te dragen aan een van zijn medeschepenen die niet een van de andere twee in bezit hadden. Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 34.

⁶⁷ We verwijzen naar de rechtszaak die de schepenen van Oss aanspanden tegen de vier oud-secretarissen van Maasland om hun schepenprotocollen terug in gemeenschappelijk bezit te krijgen, zie hoofdstuk III, paragraaf 2.

doende zijn geweest. Uit Boxtel hebben we een zeldzame vermelding van brieven die in een kast op de kamer van de klerk bewaard werden.⁶⁸

Er zullen zich in de nabijheid van de schepenbank en de klerken een drietal typen documenten hebben bevonden. Het eerste was het lopende archief: de registers met daarin de contracten, vonnissen, en andere dagelijkse rechterlijke activiteiten van de schepenbank. Dit lopende archief werd regelmatig geraadpleegd, en ook werden akten doorgehaald of aangevuld. Als tweede zal er een tijdelijke stapel van documenten gelegen hebben die nog niet voltooid of uitgegeven waren. Men denke hierbij aan schepenoorkonden die nog bezegeld en afgeleverd moesten worden, of correspondentie die nog niet verzonden was. Tenslotte zullen de klerken ook documenten, opnieuw veelal oorkonden, hebben bewaard voor derden.⁶⁹ Dit laatste is al in hoofdstuk V kort aan bod gekomen. *Loca credibilia* waren populaire locaties voor individuen, families, of organisaties om hun documenten op te bergen.⁷⁰ De inbewaringgeving werd soms opgetekend in het schepenprotocol, met een belofte van de bewaarder om het document aan de eigenaar op diens verzoek ter beschikking te stellen, of met een belofte van een van de eigenaren om het document na gebruik telkens terug te geven aan de bewaarder.⁷¹ Deze bewaring kon

⁶⁸ 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Boxtel, inv. nr. R. 56, fol. 81v: '*Littere precedentes omnes sunt exscripte et iacent in promptuario meo in camera mea.*'

⁶⁹ Bijvoorbeeld Eindhoven, RHC, ORA Oerle, inv. nr. R. 263, fol. 10v: '*soe dien brief dat inhelt ende onder den clerck is.*'

⁷⁰ Vgl. Szende, *Trust, Authority and the Written Word*, 289

⁷¹ Oorkonde nr. 1910: 'Henrick voirs. (...) heeft gheloest als principael sculder (...) der Taeffellen voirs. den principalen brief, daer dit vidimus uut ghemaect is, (...) altiit ende alsoe dicke ende menich wanneer die provisoren der Taeffellen voirs. behoeven sullen in den recht gheestelick ofte weerlick, brenghen sal tot allen plaetssen ende tot allen tiid als die provisoren die [***] in den recht behoeven sallen omme siin recht daarmede te vorderen.' 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Boxtel, inv. nr. R. 56, fol. 85v: '*Item desen brieffe sal altiit onder scepenen bliiven liggen ter waer sake dat Zeger voirs. (...) rechtvorderinge daarmede doen mosten ende in den rechte behoefden tenden welker rechtvorderinge Zeger (...) sculdich sellen zijn weder onder scepenen te stellen (...) mits reden dat dese voirs. Christine nu ofte in toecomende tiiden hoirs briefs nyet beroeft nocht verduystert ende worde, mer altiit onder scepenen thoren profiute sal worden gevonden.*' Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3787, fol. 51: '*Wilhelmus de Goerle promisit reddere Henrico, fratri suo, ad opus dicti Henrici suorumque fratris et sororis litteras scabinorum de Eyndouen sigillis scabinorum de Eyndouen sigillatas tam liberas, ut ipse Henricus dicto Wilhelmo concesserat, ad monicionem suam.*' Oorkonde nr. 1078: '*soe is gestaen voer ons scepenen voers. die voers. Aert van Kervelum ende heeft gheloest als een principael sculder op hem ende op allen siin guet dat hii nu beest ende naemaels hebben ende vercrigen mach heeren Ioerden Ianssoen van Geldrop, canoninck tot Oerschot, den voers. brief te baten te brengen offs hem van noede is siin rechte mede te vorderen, met deser condicien ende voerwaarden hiertoe gbedaen soe wanneer die voers. heeren Ioerden metten principalen brief voers. siin recht ghevordeert sal hebben opten ghenen daer hem van noede is, soe heeft gheloest heeren Ioerden voers. Aerden voers. den voers. brief algebeel wederom over te gheven ende ongbecancelleert om den voers. brief bewaert te worden tot beboeff hoer beyder.*'

conditioneel zijn, bijvoorbeeld wanneer de oorspronkelijke eigenaar afwezig zou zijn.⁷² Bij het niet naleven van deze belofte kon men voor de rechter worden gedaagd.⁷³

Andere voorbeelden van *loca credibilia* waren een kist in het Heilige Geesthuis, of (een bergplaats bij) een altaar.⁷⁴ Ook betrouwbare individuen konden als *loca credibilia* beschouwd worden. De boedelinventaris van Jan de Cort, pastoor van Oirschot, vermeldt een afsluitbare koffer in een ‘*tredsoircken*’ boven in het huis, waarin een negentigtal oorkonden van diverse aard bewaard werd.⁷⁵ De inventaris rept met geen woord over de eigendom van deze stukken, maar het is mogelijk dat sommige aan de pastoor waren toevertrouwd. De Helmondse priester-notaris Henricus Dreykort bewaarde in 1481 namens de secretaris drie schepenbrieven die aan ene Hendrik van Bergelen toebehoorde.⁷⁶ Inwoners van niet versterkte plaatsen brachten hun stukken ook onder in grotere, om-muurde plaatsen als Eindhoven, Helmond of ’s-Hertogenbosch.

2.5. Ononderbroken activiteit

Kruisheer heeft de term ‘ononderbroken activiteit’ ontleend aan Van Caenegem. Opnieuw blijkt niet duidelijk uit zijn studie wat Van Caenegem precies voor ogen heeft wanneer hij beweert dat ‘*what characterises a chancery is permanence and this can be proved from the regularity of its output*’.⁷⁷ Regularity, of ‘regelmaat’, is een lastig begrip dat niet nader toegelicht wordt. Het is nauw verbonden aan ‘frequentie’, oftewel hoeveel stukken er binnen een bepaalde tijdsperiode geproduceerd of bekend zijn. Ons inziens is frequentie geen goede graadmeter. Van regelmaat is immers ook sprake wanneer er een hele lage frequentie is, *in casu* als er jaarlijks slechts één of twee stukken uitgevaardigd zouden worden. Ons bronnenmateriaal voor veel schepenbanken overstijgt zo’n kleine hoeveelheid per jaar meestal niet – we hebben daarnaast regelmatig lacunes van meerdere jaren. Bovendien houdt het begrip geen rekening met externe factoren die van invloed kunnen zijn op de

⁷² Oorkonde nr. 1061: ‘*Danel van Petersheym (...) heeft geloeft (...) soe wanneer Wilhem, siin brueder, uten lande comen is, dat hii hem indien hebben sal dat hii den auden brief (...) ende dien brief te brengen in gewaerder hant daers Danel van der Ameyden ende Wilhem tevreden sullen siin om elcken tot siinen recht als siis te doen sellen hebben.*’

⁷³ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12993: rekening Kerst 1460-Sint Jan 1461, ongef. ‘*Van Vrancken van der Steenoirt te Beerze die scepenen brieve onder hem hadde, toebehorende eenen gebeten Ghijsbert der Wenwen als tochter derselver brieven, ende en woude die voirs. Vranck die voirs. scepenenbrieven niet overgeven, alsoe hii van rechtswegen schuldich hadde geweest te doen, doe hem Ghijsbert voirs. beclagde ende dede Vrancken dairomme bescreven voir die stadt van Den Bosch om te verantwoerden ende seiden eninge dat hii der stadtbrieven met smadenisse wechwerp, alsoe datter die schontet dairom dede aantasten ende int iiser setten, (...) ende liet hem compositie maken voir VIII Riinsche gulden, qui valent II lb.*’

⁷⁴ ’s-Hertogenbosch, BHIC, ORA Boxtel, inv. nr. R. 56, fol. 151r. De Tafel van de Heilige Geest in Oirschot bewaarde oorkonden voor de Tafel van Geldrop. Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. 2361, fol. 3r.

⁷⁵ Lijten, ‘Een pastoorsinventaris’, 160.

⁷⁶ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3797, p. 300: ‘*Ego Henricus Dreykort, presbyter in Helmont, recepi sub custodia mea a Lamberto Tyelmanni unam litteram scabinalem spectantem ad Henricum de Bergelen de duobus modiis hereditarie pactionis (...) Item unam litteram scabinalem de septem modiis vitalis pensionis (...) Item adhuc unam litteram scabinalem.*’

⁷⁷ Van Caenegem, *Royal Writs*, 137.

aantallen (men denke bijvoorbeeld aan verminderde mobiliteit ten gevolge van oorlogshandelingen).

Het woord *permanence* is evenzeer multi-interpretabel, zeker daar Kruisheer periodes van zestien jaar (met een onderbreking van zeven jaar) en tien jaar voldoende acht om van een kanselarij te spreken.⁷⁸ Kruisheers vertaling van het woord tot ‘ononderbroken activiteit’ is in onze optiek daarom niet volledig correct.⁷⁹ Beter toepasbaar achten wij de vertaling ‘bestendigheid’, waarmee we niet de duur van de activiteit, maar de duurzaamheid van gewoonten en procedures benadrukken.⁸⁰ Wanneer we ondanks het gebrekkige en lacuneuze bronnenmateriaal in de aanwezige stukken over meerdere decennia dezelfde gebruiken en schrijfhanden aantreffen, kunnen we veronderstellen dat de activiteit niet significant onderbroken is. Ook hier spelen de uiterlijke en interne kenmerken van de documenten dus een rol, maar in deze paragraaf richten we ons in het bijzonder op de vraag of zij gedurende een langere periode gelijk bleven, en niet – zoals in paragraaf 2.3 – op de vraag of zij op een bepaald moment algemeen gebruikt werden binnen een groep schrijvers.

Er valt toch wat te zeggen voor Kruisheers concept, dat een organisatie als een schrijfcentrum regelmaat in zijn output kent. Incidentele perioden van non-activiteit kunnen uiteraard voorkomen, maar wanneer deze te lang duren, is er slechts in naam sprake van een schrijfcentrum, niet in de praktijk. Maar anders dan Kruisheer, die in zijn chronologische uiteenzetting over de grafelijke kanselarij drie perioden identificeert waarbinnen er sprake was van een organisatie, en die stelt dat deze organisatie daarbuiten niet bestond, zijn wij van mening dat althans de Meierijse schrijfcentra van permanentere aard waren. Een schrijfbambt kon niet zomaar verdwijnen, ook niet bij non-activiteit. Vanuit onze omschrijving dat een schrijfcentrum bestaat zodra er een houder van het schrijfbambt is, kunnen we stellen dat er sowieso ononderbroken schrijfcentra hebben bestaan vanaf 1467, het jaar dat de inkomsten van de verpachtingen van deze ambten voor het eerst in de hertogelijke domeinrekeningen opgenomen werden.⁸¹ De paleografische analyse uit hoofdstuk II laat zien dat over heel deze latere periode daadwerkelijk activiteit heeft plaatsgevonden. In de periode tussen het verschijnen van vaste schrijfhanden en 1467 zijn er meerdere gegevens over secretarissen en klerken voor verschillende plaatsen, zij het niet van dergelijke structurele of complete aard. Hier biedt de paleografische analyse ook een handvat. Ononderbroken activiteit is daarom geen noodzakelijke voorwaarde waar we het bestaan van een schrijfcentrum uit kunnen afleiden, maar wel een belangrijke indicator van georganiseerde schrijfactiviteit.

Bestudering van dit kenmerk vormt vooral voor de twaalfde en dertiende eeuw een probleem. Vanaf het eind van de dertiende eeuw verveelvoudigt de hoeveelheid bronnenmateriaal die de onderzoeker ter beschikking staat.⁸² Dit geldt ook voor de Meierij. Het gebrek aan archivalia geldt hier nog voor de eerste helft van de veertiende eeuw;

⁷⁸ Kruisheer, *De oorkonden* I, 179-181.

⁷⁹ Kruisheer, *De oorkonden* I, 177.

⁸⁰ Vgl. *Kramers handwoordenboek Engels-Nederlands/Nederlands-Engels*, 405 s.v. *permanence*: ‘bestendigheid, duurzaamheid’; *Oxford Advanced Learners Dictionary* 7th ed., 1125 s.v. *permanence*: ‘the state of lasting for a long time’.

⁸¹ Vgl. Hoofdstuk V.

⁸² Vgl. Van Camp, *De oorkonden*, 15-16.

daarna kunnen we ons over het algemeen verheugen in het bestaan van een stabiele overlevering.⁸³ Met uitzondering van slechts een handvol kleinere plaatsen waar de lacunes te groot zijn, wijst de overlevering reeds vroeg op continue schrijfactiviteit.

3. Conclusie

Door het opzij leggen van de tot nu toe gangbare definitie van een ‘kanselarij’ of ‘secretarie’ zijn we genoodzaakt een voorstel te doen om deze lacune in te vullen. Ons alternatief is het begrip ‘schrijfcentrum’, dat eigenlijk uit slechts één onderdeel bestaat: het is een persoon die gerechtigd is om namens een of meer instellingen documenten te vervaardigen. Nauw verbonden met dit recht is het concept *fides publica*: het openbare vertrouwen dat deze functionaris uit hoofde van zijn ambt geniet. Dit vertrouwen werd bijvoorbeeld gegarandeerd door rituelen, zoals het inzweren van de functionaris door de vorst of diens vertegenwoordiger, en door het reguleren van administratieve processen, zoals zijn persoonlijke betrokkenheid bij de vervaardiging van grossen, zij het door ze eigenhandig te schrijven of door na vervaardiging zijn signatuur als controleteken te plaatsen. Ons begrip is minimaal: behalve de absolute *conditio sine qua non* biedt het weinig informatie over de aard van het ‘centrum’ of zijn werkzaamheden. In het tweede deel van dit hoofdstuk hebben we daarom gekeken naar enkele eigenschappen die in de literatuur verbonden worden aan het begrip ‘kanselarij’. Anders dan de bestaande literatuur, beschouwen we deze eigenschappen niet als noodzakelijk voor het al dan niet bestaan van een ‘schrijfcentrum’, maar proberen we wel te achterhalen of ze toch aanwezig waren in de Meierij.

Een personeelsbestand van meer dan één persoon is ongebruikelijk in de Meierijse schrijfcentra. Slechts in de grotere plaatsen hebben we dit aangetroffen, en dan vrijwel uitsluitend tijdens ‘piekmomenten’. Zodra zo’n situatie voorbij was, keerde men terug naar een eenmansbezetting. Oirschot is uniek omdat het aan het begin van de zestiende eeuw twee secretarissen kende die officieel gelijkwaardig aan elkaar waren. In de overige plaatsen is sprake van één primaire scribent en enkele assisterende klerken. Of deze klerken gespecialiseerd waren, is een lastige vraag. Het begrip ‘specialisatie’ kent in de literatuur namelijk geen duidelijke definitie. Er is in ieder geval geen sprake geweest van een groep professionals aan wie specifieke taken zijn toebedeeld en die hiervoor speciaal zijn *opgeleid*. Wel zijn de schepenklerken speciaal voor de schrijftaken binnen één jurisdictie *aangesteld* – iets wat Bartoszewicz beschouwt als specialisatie. Pas aan het eind van de vijftiende eeuw – wanneer de taak van schepenklerk uitgebreider en complexer wordt – zien we klerken in dienst treden die een academische opleiding hebben gehad.⁸⁴

Vrijwel alle schrijfcentra in de Meierij werkten volgens dezelfde regels. Zowel uiterlijke kenmerken van het oorkondenwezen, waaronder bezegeling, dictaat, en leestekens, als de opbouw van de teksten vertonen grote overeenkomsten. In het oog springt de algemene soberheid, waarbij pragmatiek voor esthetiek komt. Alle niet noodzakelijke elementen verdwijnen op termijn of worden teruggebracht tot de meest basale vorm. Persoonlijke inbreng is gelimiteerd tot decoratieve elementen, die overigens niet veel voor-

⁸³ Zie hoofdstuk II, paragraaf 1.2 voor de kwantitatieve ontwikkeling.

⁸⁴ Zie hoofdstuk IV, paragraaf 2.2.3.

komen. De begininitiaal is uiteindelijk het enige tekstelement waar de schrijver nog aandacht aan besteedt. Versobering is geenszins uniek voor de Meierij. Ook in de graafschappen Holland en Zeeland is het een gevolg van de schaalvergroting in het oorkondenwezen.⁸⁵ De uniformiteit in werkwijze van de verschillende Meierijsche schepenbanken en schrijfcentra is niet onverwacht. De regio was relatief klein en de netwerken waren hecht. Nuttige gebruiken en werkwijzen konden vlot overgenomen en toegepast worden door naburige centra.

Alle schepenklerken bedienden een schrijfbambt en werkten dus voor ten minste één uitvaardiger. Zij hadden een *stabilitas loci* in de nabijheid van deze schepenbanken. Hierbij moet niet gedacht worden aan een fysieke secretarie: een dergelijk gebouw bestond in de Meierijsche dorpen niet. Optekeningen vonden plaats bij zittingen op openbare locaties, zoals raadhuizen of herbergen, of in het woonhuis van een van de bestuurders. Wanneer klerken voor meerdere schepenbanken werkten, reisden zij regelmatig rond langs de verschillende plaatsen om daar de rechtszittingen bij te wonen. We hebben geen bewijs kunnen vinden voor vaste routes en tijdstippen, maar men moet uiteraard hebben geweten wanneer de zittingsdagen waren. Overige schrijftaken, zoals het ingrosseren van oorkonden of het in het net opstellen van rekeningen, konden op eender welke locatie uitgevoerd worden. De klerken zullen hier in hun woonhuis ruimte, of zelfs een kamer, voor hebben vrijgehouden. Naast het vervaardigen van documenten had het schrijfcentrum ook ten doel om documenten te verzamelen en bewaren. De grote en waardevolle privilegecharters werden in de komme bewaard, die veelal in de kerk stond. Het lopende archief, oorkonden die nog voltooid of bezegeld moesten worden, en stukken die voor derden bewaard werden, zullen ten huize van de secretaris bewaard zijn. Vanaf ca. 1500 start in enkele plaatsen de bouw van stenen raadhuizen. In deze huizen nam de schepenbank zitting en de archieven zullen er zijn opgeslagen. In één geval is er zelfs bewijs dat de secretaris er zijn eigen schrijfkamer had.

Hoewel we Van Caenegems begrip *permanence* eerder zouden verbinden met het vastleggen van schriftgebruiken en documentaire kenmerken, is Kruisheers afgeleide begrip van 'ononderbroken activiteit' niet minder belangrijk. Een schrijfcentrum kan in naam bestaan wanneer er een schrijfbambt is dat door een functionaris wordt vervuld. Belangrijk voor ons onderzoek is uiteraard of het centrum ook 'ononderbroken' actief is geweest. Korte perioden van non-activiteit doen hier uiteraard niet aan af, maar wanneer er langere tijd geen schrijftaken worden verricht, kunnen we serieus gaan twijfelen aan het bestaan van een daadwerkelijk schrijfcentrum. De combinatie van gegevens over een schrijfbambt en de resultaten van de paleografische analyse inzake de werkelijke activiteit geven een completer beeld.

Na bestudering blijken onder de Meierijsche schrijfcentra de meeste van deze kenmerken gemeenschappelijk aanwezig te zijn. Dit zijn het hanteren van vaste vormvereisten, de aanstelling ten behoeve van een reeks afgebakende taken ('specialisme'), en het werken ten behoeve en in de nabijheid van een (of meer) vaste uitvaardiger(s). Het eerste kenmerk moeten we wel nuanceren: de vormvereisten waren niet beperkt tot één bepaald centrum, maar werden in de gehele regio in acht genomen. Ononderbroken activiteit lijkt ook in alle schrijfcentra aanwezig te zijn geweest, al is dit niet voor alle schepenbanken

⁸⁵ Dijkhof, 'Goatskin and growing literacy', 108-112.

even goed te onderbouwen ten gevolge van een lacuneuze bronnenontwikkeling. Slechts het bestaan van een meervoudige personeelsbezetting vormt geen gebruikelijk kenmerk van een Meierijse schrijfinstelling. Slechts in een handvol plaatsen en gedurende een beperkte periode werd het werk verdeeld onder meerdere schrijfkrachten.

Bij een algemene bespreking als hierboven vallen nuances snel weg. Niet alle schrijfcentra waren identiek qua structuur en activiteit. Het is niet verwonderlijk dat in de grotere plaatsen als Helmond, Oirschot, en Oisterwijk een verdere ontwikkeling heeft plaatsgevonden. Zo manifesteerde 'specialisatie' zich daar niet alleen zoals hierboven aangehaald, maar tevens als een beter opgeleid personeelsbestand met een significant aantal academici. Daarnaast zijn in deze centra verfijnde systemen van dienstaantekeningen ontwikkeld gedurende de veertiende en vijftiende eeuw. Dit laatste hangt wellicht samen met de omvang van het personeelsbestand: waar meerdere schrijvers werkzaam waren, was duidelijke communicatie noodzakelijk om de procedures soepel te laten verlopen. De aanwezigheid van deze elementen maakte deze organisaties niet zozeer meer tot 'echte' schrijfcentra dan de schrijfcentra in de kleinere plaatsen, hoogstens tot verder ontwikkelde schrijfcentra.

Hoofdstuk VII. Pragmatisch schriftgebruik en de bevolking

In de vorige hoofdstukken is voornamelijk aandacht besteed aan de rol van geletterdheid in de ontwikkeling van het bureaucratische netwerk op het Meierijse platteland. Dit hoofdstuk zal ingaan op de invloed die het geschreven woord heeft gehad op de lokale bevolking en op onderdelen van deze samenleving, de 'klanten' van de schepenbanken. Het gaat, met andere woorden, over de sociale gevolgen van verschriftelijking. Eerst bespreken we wat de plattelandsbevolking precies voor groep was en op welke wijze we haar kunnen definiëren. Vervolgens behandelen we de geletterdheid van deze groep en de rol die de schepenbanken in de omgang met het schrift innamen. We geven ten slotte een korte beschouwing over private vormen van schriftgebruik en geletterdheid. In een tweede paragraaf staan andere vormen van communicatie centraal: belangrijk hierin is de mate waarin deze vormen met de vormen van de geletterdheid interacteerden of conflicteerden.

We bevinden ons in de paradoxale situatie dat we slechts via bestudering van de schrijfactiviteiten en -producten van de specialisten van het geschreven woord kunnen doordringen tot de geletterdheid van de plattelandsbevolking. Ook in dit hoofdstuk zullen we daarom terugkomen op de schepenbanken.

1. De kwestie tussen Heyn die Moller en de Eindhovense Heilige-Geesttafel

Om de rol die het geschreven woord in het leven van een Meierijse boer speelde, nader toe te lichten, geven we een kleurrijk voorbeeld uit het eind van de vijftiende eeuw. De Eindhovense Heilige-Geesttafel zal niet hebben geweten wat ze zich op de hals haalde toen ze in 1496 enkele wanbetalers aanmaande. Alle aangeschrevenen, pachters van goederen die aan de Tafel toebehoorden, voldeden aan hun verplichting, met uitzondering van één man, een zekere Heyn die Moller uit Zeelst. Deze weigerde zich voor een rechtbank te verantwoorden zonder een officiële dagvaarding te hebben gezien. Bij het versturen van dit document stuurden de Geestmeesters tevens een exemplaar naar de officiaal van Luik te Diest. Als een (semi-)religieuze instelling stonden zij immers onder kerkelijk recht. Indien een wanbetaler voor een rechtbank zou moeten worden gedaagd, diende dit voor een geestelijke rechter plaats te vinden. Geconfronteerd met de dagvaarding verzocht Heyn om twee weken respijt. Hij reisde in deze tijd naar Brussel af en zocht hulp bij de hertogelijke raad. Op basis van het in 1356 verleende privilege dat geen Brabander buiten het hertogdom voor een rechtbank mocht worden gedaagd, verkreeg hij van de kanselarij een mandement: dit stuurde hij via een deurwaarder naar

Diest om de officiaal aan te klagen wegens inbreuk op zijn rechten.¹ De officiaal daagde Heyn voor het hof te Sint-Truiden wegens minachting, maar Heyn zocht in antwoord hierop wederom recht bij de hertogelijke raad. Hij slaagde erin de zaak daar aanhangig te maken, zodat de bestuurders van de Tafel het bevel kregen naar Brussel te reizen. Voor de Tafel bleek dit een dure aangelegenheid: door alle kosten van een advocaat, gerechtelijke documenten, reis- en verblijfkosten van de bestuurders, en de ondervraging van getuigen zullen haar kerntaken ongetwijfeld hinder hebben ondervonden. Uiteindelijk vonniste de raad dat de aanklachten jegens Heyn onwettig waren en droeg de schout van Kempenland op toe te zien op de uitvoering van dit vonnis.

De zaak had inmiddels een nieuwe wending gekregen. Vermoedelijk uit verontwaardiging over het indienen van een aanklacht door Heyn bij het Brusselse hof had de officiaal Heyn al tijdens de rechtszaak geëxcommuniceerd. Onderdeel van het hertogelijke vonnis was het teniet doen van deze geestelijke straf: de schout gaf de Geestmeesters de opdracht dit binnen tien dagen te regelen. De officialen in Leuven, Maastricht, en Sint-Truiden gaven echter allen hetzelfde antwoord: tenzij Heyn persoonlijk voor hen verscheen en nederig zijn gehoorzaamheid aan de bisschop kenbaar maakte, waren zij niet geneigd de excommunicatie in te trekken. Na deze reis, die negen dagen had geduurd, kwamen de Geestmeesters in Eindhoven weer samen met de schout en Heyn. Laatstgenoemde was, niet geheel onverwacht, ontevreden dat de excommunicatie niet was opgeheven en diende opnieuw een aanklacht in. Wederom volgde een kostbare rechtszaak en werden de Geestmeesters gedwongen zich voor de heropname van Heyn in de christengemeenschap in te zetten. Een tweede reis leidde langs Sint-Truiden, Dinant, Namen, en Maastricht, waar zij eindelijk op audiëntie bij de bisschop en diens raad konden komen. Deze geestelijken waren echter hoogst verbolgen over de inmenging van de raad van Brabant en besloten tot excommunicatie van de raadsleden. De Geestmeesters werd eerst opgedragen daarover brieven in Brussel af te leveren, maar zij durfden dit niet aan. Zij reisden hierna af naar 's-Hertogenbosch, waar zij de steun van de heer van Eindhoven wisten te winnen om de Raad van Brabant te overtuigen dat zij alles hadden gedaan wat in hun mogelijkheid lag. De kanselier stemde hier uiteindelijk mee in en liet Heyn weten dat hij de rechtszaak stop zou zetten, met een verbod op verder procederen. Heyn bleef echter de Geesttafel bestoken met aanklachten en pogingen om zijn proceskosten te verhalen. Ten slotte kwam hij met enkele dorpelingen naar Eindhoven en stemde in om een van hen met de Geestmeesters naar de bisschop te sturen om in zijn naam gehoorzaamheid te zweren. Deze poging mislukte: alleen Heyn kon, in eigen persoon, de excommunicatie laten opheffen.

Hierna besloten beide partijen om het geschil te laten oplossen door de inzet van zegslieden. Vier mannen, twee namens iedere partij, verzamelden zich en kwamen op basis van de inmiddels indrukwekkende stapel aan mandementen, kopieën, notariële instrumenten, en citaties tot een verzoenende uitspraak. Hiermee was de financiële zijde voor de Geesttafel afgedaan en kon de balans worden opgemaakt. In totaal had het de Heilige Geest een bedrag van 116 gouden peters en vijftien stuivers gekost, een bedrag

¹ Zie ook hoofdstuk V, paragraaf 2.1.

waartegen de te betalen pacht met 16 lopen rogge schril afstak.² De verdere uitkomst is helaas niet bekend. Evenmin weten we of Heyn uiteindelijk nog zelf de gang naar Luik heeft gemaakt. Wel laat dit prachtige voorbeeld zien hoezeer ook de bevolking van het Meierijsse platteland bekend was met het netwerk van rechtspraak, de rechten die zij als Brabanders bezaten, en de rol die geschreven documenten hierin speelden.

2. De plattelandsbevolking

2.1. De plattelandsbevolking als sociaaleconomische en juridische groep

Alvorens uitspraken te kunnen doen over de plattelandsbevolking, is het eerst noodzakelijk om deze bevolkingsgroep af te bakenen.³ Theoretisch gezien is dit vrij eenvoudig: hiertoe behoort eenieder die woonachtig en werkzaam was buiten de meer verstedelijkte regio's. In de praktijk is dit onderscheid echter niet zo eenvoudig te maken. Een bevolkingsadministratie met hedendaagse precisie bestond uiteraard niet en op incidentele vermeldingen na is de woonplaats van personen niet te achterhalen.⁴ Bekend is wel in welke parochie en plaats iemand gegoed was – dat wil zeggen waar iemands goederen lagen – maar dit was niet noodzakelijk ook de woonplaats. Bossche poorters hadden vaak goederen in de Meierij, terwijl inwoners uit de omringende dorpen veelvuldig hun kinderen binnen de stadsmuren lieten dopen om voor hen poortersprivileges veilig te stellen.⁵ Er bestonden wel regels over de afstand tussen het woon- en werkadres: zo dienden Bossche schepenen gedurende hun ambtstermijn binnen de stadsmuren te wonen, op straffe van een boete van 50 oude schilden.⁶ Deze regels hadden een pragmatisch doel en waren niet bedoeld om de bevolking duidelijk te categoriseren. Voor de Meierijsse landbouwer kunnen we ervan uitgaan dat deze zijn landerijen zo dicht mogelijk in de

² Deze gehele zaak wordt verhaald in de rekening die de Geestmeesters over 1496 opstelden. Eindhoven, RHC, 'Tafel van de Heilige Geest van Eindhoven, inv. nr. 105, fol. 18r-22r.

³ Künzel, 'Peasants Speaking', 4-5, stelt de *peasants* gelijk met de laatste groep uit de driestandenmaatschappij: de *laboratores* op wier voedselproductie de andere twee standen rekenden voor hun levensonderhoud. Hierbij rijst echter de vraag of hij hiertoe ook de vele ambachtslieden heeft gerekend, of leden van de dorpselites zoals de chirurgijn, de notaris, of de pastoors. Balestracci kenmerkt *rural people* als wonende buiten de stadsmuren, en daardoor kwetsbaarder voor oorlogsgeweld. Daar veel centrale plaatsen niet ommuurd waren, en ook de plaatsen mét een stadsomwalling niet veilig waren (zoals het geval was met Eindhoven en meerdere malen met Oss), is dit voor ons geen bruikbaar criterium. Balestracci, *The renaissance in the fields*, 25. Reynolds stelt dat dorpsgemeenschappen als unificerende elementen de landbouw, de parochie, en het lokale bestuur kenden, *Kingdoms and Community*, 152-154. Ze gaat met deze versimpelde weergave voorbij aan de verschillende sociaaleconomische groepen in een dorpsgemeenschap, die vaak conflicterende belangen konden hebben. Zie Van Onacker, *Village Elites*.

⁴ Oorkonde nr. 1202: '*quartam partem mansionis cum eius area et orto ad ipsam pertinentibus in qua dictus Engelbertus ad presens moratur*'.

⁵ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 34; Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 29.

⁶ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 304.

buurt had en de verder verwijderde percelen in tijdpacht uitgif of door andere – eventueel onderhandse – afspraken ter beschikking stelde aan een ander.

Zo lastig als het is om de plattelandsbevolking geografisch af te bakenen, zo lastig is het ook om haar op sociaaleconomisch of cultureel vlak te definiëren. Er is geen homogeniteit zichtbaar. De inwoners van een centrale plaats als Helmond, waar handel en nijverheid een grotere rol speelden dan landbouw, zullen een andere mentaliteit en misschien ook wel levensstijl gekend hebben. Maar landbezit en landbouw bleven in de meeste gevallen de grondvesten van het bestaan. Wanneer een gezin niet vermogend genoeg was om zelf percelen te bezitten, zullen ze die gepacht hebben van anderen. Dit kon een erfelijk recht zijn, waardoor de pachter het goed in de praktijk kon gebruiken en vervreemden alsof het zijn eigen goed was.⁷ Dergelijke verpachtingen brachten hen in contact met contant geld of specie, te betalen in vaste hoeveelheden op vaste termijnen. Zo beheerde Gijsbrecht, oudste zoon van Jan van der Meer, na het vroegtijdig overlijden van zijn vader in de jaren 1420, namens zijn minderjarige broers en zusters de nagelaten goederen in Berkel en Haaren. Dit ging hem dusdanig goed af dat een achterneef, een kanunnik in 's-Hertogenbosch, hem enige jaren later aanstelde als zaakgelastigde.

De bevolking steunde op solidariteit en saamhorigheid. De economisch zwakkeren werden in hun onderhoud bijgestaan door verwanten en vrienden en konden een beroep doen op de lokale Heilige-Geesttafel. De rijke archieven van deze instellingen laten zien dat de gemeenschap hen goed bedeelde en actief bijdroeg aan de constructie van een sociaal vangnet. Op godsdienstig vlak kwam de gemeenschap op zondagen samen in de kerk. Niet alleen was dit gebouw het middelpunt van de gemeenschap, het was veelal het enige stenen gebouw en vervulde daarom ook de functie van archiefbewaarplaats.⁸ De zondagse samenkomsten waren daarnaast bij uitstek geschikt om publieke kennisgevingen te doen. Daarbuiten verenigde men zich in gilden en broederschappen. Ambachtsgilden vinden we alleen in de steden: zo hervormde de heer van Eindhoven in 1419 vijf ambachtsgilden en kende Helmond in 1389 zeven gilden.⁹ Lidmaatschap van een ambachtsgilde was soms een verplichting voor poorters, bedoeld om de industrie te beschermen tegen concurrentie.¹⁰ Schuttersgilden bestonden na 1450 in vrijwel ieder dorp. Zij waren meestal gewijd aan Sint-Joris of Sint-Sebastiaan, en ze verschenen vooral aan het eind van de onderzochte periode. Tot aan 1550 waren in minstens vijftien Meierijsse plaatsen dergelijke gilden actief. Slechts twee hiervan waren gesticht voor de tweede helft van de vijftiende eeuw; het merendeel heeft zijn kaart ontvangen gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw.¹¹ Mogelijk kunnen we hier een verband met de

⁷ Van Bavel, 'The emergence', 179.

⁸ Bijsterveld, 'De kerk in het midden', 91.

⁹ Melssen, 'Geschiedenis', 100; Frenken, *Helmond in het verleden* II, 271-277.

¹⁰ Frenken, *Helmond in het verleden* II, 276-277.

¹¹ Wintelre (1325), Middelbeers (1443), Oirschot (1463, met vernieuwingen in 1491, 1531, 1539, en 1542), Woensel (1477), Riethoven (1488), Vught (1489), Moergestel (1504/11), Tilburg (c. 1520), Son (1526), Lierop (1527), Waalwijk (1534, met vernieuwingen in 1548), Lieshout (1535), Oerle (1541), Geffen (1548), en Loenhout (c. 1550). Van Autenboer, *De kaarten* I, xxxvii en liii. De extreme vroege datering van het Wintelrese gilde berust waarschijnlijk op een fout: waarschijnlijk is 1390. Joppes *De Schuttersgilden* II, 188.

conflicten met Gelre in zien.¹² De activiteiten verenigden saamhorigheid met weerbaarheid: schuttersgilden konden worden ingezet om het dorp te verdedigen. Broederschappen hadden daarentegen een sociaal-religieuze functie.¹³ Zij verzorgden de verering van een of meer heiligen op daarvoor bestemde altaren en tijdens processies. Daarnaast ondernamen zij liefdadige werken voor de gemeenschap, in het bijzonder de eigen leden. Wanneer een van de leden overleed, speelden zij een rol bij het regelen van de begrafenis en boden ze de weduwe financiële ondersteuning. Ook werden de overleden broeders en zusters op vaste data herdacht in gebeden.¹⁴ Lidmaatschap van een broederschap bood de mensen een sociaal vangnet; voor een niet geringe groep pragmatici was het daarmee vooral een uitvaartverzekering.¹⁵

De complexiteit van onze pogingen om de plattelandsgemeenschap af te bakenen staat in contrast met de contemporaine visie. Zoals we in het eerste hoofdstuk aanhaalden, was er voor tijdgenoten een duidelijke scheidslijn. Men herkende de tegenpolen ‘stad’ en ‘Meierij’. De eerste entiteit werd vertegenwoordigd door ’s-Hertogenbosch, de enige ‘echte’ stad in de regio. Het directe achterland, de zogenoemde vrijdom, werd ook nog hiertoe gerekend: inwoners van dit gebied bezaten poorterschap. Alles daarbuiten was platteland. Dit onderscheid was veelal financieel van aard. Het kwam in het bijzonder naar voren wanneer vertegenwoordigers van beide partijen bijeenkwamen om te beslissen over het omslaan van beden of het bepalen van belastingdruk. Uit financiële conflicten zou identiteitsvorming ontstaan. De verstandhouding tussen stad en Meierij was – in het bijzonder in het laatste kwart van de vijftiende eeuw – dusdanig vijandig, dat zij in 1495 in de *Raminghe* een aantal juridische en financiële kwesties uitvochten.¹⁶ Stad en platteland stonden lijnrecht tegenover elkaar in het vaststellen van de verdeelsleutel. Dit werd verergerd door de militaire privileges die de stad in de anderhalve eeuw daarvoor had verkregen, zoals het recht om arbeidskracht uit de Meierij te vorderen om de vestingwerken in goede staat te houden. Inzet van verschillende conflicten was de verplichting door de vorst dat Bosschenaren in de dorpen waar zij hun goederen hadden, aan beden moesten bijdragen. De Bosschenaren weigerden dit op basis van de fiscale privileges die de stad genoot, waarop de plattelanders zich beklagden dat de beden nu over een kleinere populatie moesten worden omgeslagen. De Bossche grondbezitters kozen hier duidelijk partij voor de stad, al is niet duidelijk of ze gedreven waren door financieel opportunisme of echte saamhorigheid met de poorters. Toen na de Gelderse oorlogen, en na het einde van een min of meer gedwongen samenwerking, ’s-Hertogenbosch de Meierij niet liet meedelen in de door de vorst verleende lastenverlichting, volgde een definitieve breuk.¹⁷

Niet iedereen werd handelingsbekwaam geacht. Krachtens het Brabantse recht konden vrouwen, *personae miserabiles*, priesters, en kloosterlingen niet zelfstandig optreden.¹⁸

¹² Van Autenboer, *De kaarten* I, 70-71.

¹³ Trio, *Volksreligie als spiegel*, 43-44.

¹⁴ Trio, *Volksreligie als spiegel*, onderscheidt liturgische activiteiten (276-300, in het bijzonder 284-287 en 296) en socio-culturele activiteiten (301-314, in het bijzonder 301-306 en 312-314).

¹⁵ Bogaers, ‘Broederschappen in laatmiddeleeuws Utrecht’, 99.

¹⁶ Vgl. Hoofdstuk V, paragraaf 2.2.

¹⁷ Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 30-32.

¹⁸ Godding, *Le droit privé*, 63-65 en 70-83.

Zij werden vertegenwoordigd door bijvoorbeeld de echtgenoot, ouders, een voogd, of – in het geval van kloosterlingen – de abt of biechtvader. Gehuwde vrouwen werden in principe altijd vertegenwoordigd door hun echtgenoot. Deze kon de vrouw machtigen om in een bepaalde zaak zelfstandig te handelen. Indien een vrouw niet getrouwd was, of weduwe was geworden, diende zij vergezeld te gaan van een voogd.¹⁹ Voogden konden een of meer vaste personen zijn, veelal verwanten, maar ook een *ad hoc* gekozen persoon. Interessant in deze context is het feit dat de registratie van dergelijke rechtshandelingen wel uitging van de vrouw als belangrijkste persoon in de partij.²⁰ Terwijl contracten waarbij de echtgenoot optrad altijd beginnen met de naam van de man, gevolgd door zijn relatie tot de persoon of familie waarop of op wiens goederen de rechtshandeling betrekking had, kon een vrouw wel degelijk als handelend persoon optreden, mits vergezeld van een mannelijke voogd. Deze werd dan meestal niet nader geïdentificeerd. Het volstond om aan te tekenen dat hij op wettige wijze door de vrouw was gekozen en officieel als voogd was erkend.²¹ Het zal in veel gevallen niet meer dan een formele kwestie zijn geweest, als de vrouw in de praktijk bij machte was om zich met bepaalde rechtshandelingen bezig te houden. Dit wordt duidelijk aan de hand van een voorbeeld uit Oirschot. In 1512 verkocht de weduwe van Jan van Weert ten overstaan van de schepensbank aldaar een weiland. De overdracht werd op de gebruikelijke manier gesloten en geregistreerd, maar zestien jaar later bleek er een vormfout te zijn gemaakt. Aangezien de weduwe destijds zelfstandig de rechtshandeling was aangegaan, was deze volgens de Oirschotse gewoonten niet wettig en was de huidige eigenaar zodoende nooit officieel in bezit gekomen van het goed. Om de misstap te corrigeren, herhaalden beide partijen de oorspronkelijke rechtshandeling, waarbij de secretaris ditmaal als voogd van de weduwe optrad.²² Vrouwen konden in conflicten wel in eigen naam optreden. Tevens konden zij beboet worden wegens misdrijven en hadden zij het recht een proces aan te spannen of zelf voor de rechtbank gedaagd worden.²³

De (gedeeltelijke) handelingsonbekwaamheid van vrouwen betekende uiteraard niet dat zij geen rechtspositie bezaten in het personenrecht. Bij het huwelijk bracht ook de vrouw goederen in, en zij deelde met haar echtgenoot de eigendom van de tijdens het

¹⁹ Godding, *Le droit privé*, 78-79. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 510, stelt voor het Land van Heusden dat dit niet altijd noodzakelijk was.

²⁰ Phipps merkt voor Nottingham, Chester en Winchester op dat er geen duidelijke regels bestonden op welke manier een vrouw geïdentificeerd moest worden. Het benoemen van hun staat als weduwe vond slechts dan plaats, als het relevant was voor de rechtshandeling. Phipps, 'Creditworthy women', 78. Ditzelfde is het geval in de Meierij, bijvoorbeeld wanneer de weduwe afstand doet van haar tochtrecht ten behoeve van de kinderen, of zij goederen vervreemt die de echtgenoot had verkregen.

²¹ Vgl. Oorkonde nr. 1348: '*dairtoe van boir gecoren ende boir van den richter gegeven, als recht is*'. In 1337 wordt gesproken van een *index secularis*, zie oorkonden nrs. 1889 en 1890. Het is niet bekend wie deze 'richter' precies is. Het Latijnse equivalent is '*index*', dit wordt in sommige gevallen ook vertaald als schout, zie Van Syngel, *Het Bosch' Protocol*, 61 en 121. Vermeer, *Gescreven iOesterniic*.

²² Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2360, fol. 95r. Voor de oorspronkelijke rechtshandeling, zie Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2358, fol. 281v.

²³ Talloze vermeldingen zijn te vinden in de rekeningen van de kwartierschouten.

huwelijk verworven goederen. Haar eigen goederen kon zij zonder tussenkomst van een voogd als onderpand verbinden en bezwaren; slechts vervreemden kon zij niet zelfstandig.²⁴ Indien de echtgenoot zonder testament overleed, verkreeg de vrouw krachtens het vigerende erfrecht het vruchtgebruik of tochtrecht in alle door hem nagelaten goederen. Het bloot eigendom viel toe aan de kinderen. Deze situatie gold ook andersom: als de echtgenoot de langstlevende was, kreeg hij slechts volledige beschikking over de goederen van zijn echtgenote indien zij dit in een testament had vastgelegd. Complicerende factoren rezen wanneer het echtpaar kinderloos was gebleven, of wanneer de langstlevende hertrouwde. Het was dan in het belang van beide partijen – bij kinderloosheid de erfgenamen van respectievelijk de man en de vrouw, anders de ‘voorkinderen’ versus de (nog te verwachten) ‘nakinderen’ – om de rechten en het erfdeel van elk van de echtelieden veilig te stellen en aan de juiste partij te doen toekomen. Het bevreemdt daarom niet dat deze kwestie in vrijwel alle Meierijse costumen aan bod komt.²⁵

Onder *personae miserabiles* werden die mensen gerekend die aanvullende zorg en bijstand van de overheid behoefden om in de handhaving van hun rechtspositie te kunnen voorzien. Hiertoe behoorden onder curatele gestelde personen (veelal personen met een verstandelijke beperking) en minderjarigen. Tot het moment waarop iemand 25 werd, was een jongere en viel hij of zij onder de zeggenschap van de ouders.²⁶ Wanneer de ouders overleden waren en hij of zij een voogd had, diende deze bij het bereiken van meerderjarigheid of een ander tevoren vastgesteld moment een afrekening voor te leggen aan de schepenen, als ‘opperste weesmeesters’. Wanneer deze correct werd bevonden, werd de voogd ontheven van zijn taak en gevrijwaard van eventuele toekomstige lasten. Voorafgaand aan de 25^{ste} verjaardag kon een minderjarige verzoeken om emancipatie of handlichting. Ten overstaan van schepenen verklaarde de vader dan dat het kind zichzelf gedurende één jaar en één dag buitenshuis had onderhouden.²⁷ Vanaf dat moment werd hij of zij beschouwd als volwassene. Jongens waren dan handelingsbekwaam.

De handelingsonbekwaamheid van priesters is een verschijnsel dat niet in de gehele Meierij van kracht was. Slechts in de costumen van Bladel wordt er melding van gemaakt, als ook in een oorkonde uit de Mierden van 1434.²⁸ Hierbij zetten wij onze vraagtekens, omdat deze situatie niet in de praktijk is aangetroffen. Integendeel, in 1523 verschijnt een broeder van Postel voor schepenen te Bladel, en in 1360 is de investiet van het dorp uitvaardiger van een oorkonde.²⁹

2.2. Redenen voor geletterdheid

Het beeld van de ongeletterde plattelandsbevolking is nog altijd een hardnekkige mythe. Eigentijdse teksten spreken soms inderdaad van analfabete bestuurders, wier

²⁴ Christyn, *Brabants recht* II, 895.

²⁵ Vgl. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 234-237.

²⁶ De Blécourt, *Kort begrip* I, 69. In Bladel was deze leeftijd gesteld op 16 voor mannen en 15 voor vrouwen. Christyn, *Brabants recht* II, 1031.

²⁷ Godding, *Le droit privé*, 75-77. Van Synghe, *Het Bosch Protocol*, 18 en 145.

²⁸ Christyn, *Brabants recht* II, 1031. Oorkonde nr. 3655.

²⁹ Oorkonde nrs. 2601 en Mol, AAP, charters Casteren 10bis.

onkunde de betrouwbaarheid van de rechtspraak compromitteerde. Deze teksten moeten we niet zonder meer geloven, daar er bijna altijd een politieke agenda achter zit.³⁰ De afgelopen decennia heeft het onderzoek naar verschriftelijking en geletterdheid een nieuwe wending genomen. Een belangrijk verschil met eerdere geschiedschrijving is de verruiming van de definitie van geletterdheid (*literacy*). Waar het voorheen gelijkgesteld werd met alfabetisme, de vaardigheid om te kunnen lezen en schrijven, wordt geletterdheid nu gezien als het kunnen omgaan met de rol van het geschreven woord in een samenleving. Niet langer ligt de nadruk op de elite die in staat was zelfstandig teksten te produceren en te lezen, maar (ook) op de gevolgen die het geschreven woord voor andere bevolkingsgroepen had. Geletterdheid wordt in het Duits met de term *Schriflichkeit* aangeduid. Er is een onderscheid met *Schriftwesen*, waarmee alles wat te maken heeft met de daadwerkelijke productie van documenten wordt aangeduid.³¹ Dit laatste heeft in de vorige hoofdstukken aandacht gekregen.

In plaats van een scherp onderscheid tussen alfabetisme en analfabetisme, tussen geletterdheid en ongeletterdheid, stelde Mostert in 2008 een andere schaalverdeling voor.³² Hij maakt onderscheid tussen geletterden, semi-geletterden, semi-ongeletterden en ongeletterden. Geletterden of *litterati* waren die personen wier kennis van het geschreven woord zodanig was dat zij het konden inzetten voor eigen nut. Semi-geletterden konden wel lezen en schrijven, maar waren hierin beperkt tot basale kennis. Binnen deze categorie konden bijvoorbeeld lokale ambtenaren vallen wier kunde zich beperkte tot het opstellen van volkstalige rekeningen. Semi-ongeletterden waren zelf niet in staat te schrijven of lezen, maar waren bekend met het bestaan van het geschreven woord en met de waarde en autoriteit die het bezat. De laatste categorie, die van ongeletterden of *illiterati*, heeft kritiek gekregen van Bertrand. Mostert definieert ongeletterden als mensen die totaal onbekend zijn met het geschreven woord en niet weten welke mogelijkheden het voor hen bezit. Met de explosieve groei van het aantal documenten in de dertiende en veertiende eeuw was hier vrijwel niemand meer volledig mee onbekend en bestonden er ook eigenlijk geen *illiterati* meer.³³

Het onderscheid tussen alfabetisme en analfabetisme werd bovendien genuanceerd door de introductie van het concept 'registers van lezen en schrijven'. Geletterdheid is geen algemene vaardigheid, maar beperkt zich tot bepaalde terreinen, die onderscheiden worden door specialistische kennis en bijbehorend jargon. Een dorpspastoor zal geen problemen hebben gehad met het lezen en correct interpreteren van bepaalde delen van de Bijbel, maar kon tegen problemen aanlopen als hem gevraagd werd een passage van het gewoonterecht toe te lichten. Vice versa zal de secretaris met dergelijke juridische teksten geen moeite hebben gehad, maar des te meer met de exegese van de Bijbel. We mogen er dus niet *a priori* vanuit gaan dat iedere geletterde in de Meierij moeiteloos in staat was een schepenoorkonde volledig te lezen en de implicaties van de tekst te begrijpen.

³⁰ In het Land van Ravenstein in 1523 zette de heer dit argument in om de procedures aan te scherpen en een nieuw zegel te introduceren. Christyn, *Brabandts recht* II, 991.

³¹ Mostert, 'New approaches', 22-26.

³² Mostert, 'Forgery and Trust', 40-41.

³³ Vgl. Bertrand, *Les écritures ordinaires*, 350-351 die deze categorie *illiterati* noemt.

In hoofdstuk I en II hebben we al aandacht besteed aan de Meierij als geografische regio. In vergelijking met veel andere studies naar middeleeuwse geletterdheid werd het geografische kader hier gekenmerkt door een hoge graad van verstedelijking. Zelfs voor de kleine nederzettingen in de Meierij lagen plaatsen met stedelijke voorzieningen op niet meer dan een dagreis afstand en waren volwaardige steden als Breda, 's-Hertogenbosch en Antwerpen goed te bereiken. Daarnaast bestond al in de dertiende eeuw een netwerk van kleinere handelsplaatsen en *nova oppida*, waarlangs goederen tussen stad en platteland werden verhandeld. Dit netwerk evolueerde in de daaropvolgende decennia. De aanzienlijke hoeveelheden dertiende- en vroeg veertiende-eeuwse verleningen van economische voorrechten, zoals het recht op een week- of jaarmarkt, het mogen heffen van accijns op alcoholische dranken, en het mogen verlenen van poorterschap, laten zien dat de vorsten actief getracht hebben de Meierij te ontwikkelen tot een handelsregio.³⁴ Nedkvitne beschreef voor Scandinavië dat er vóór de veertiende eeuw voor boeren in zelfvoorzienende nederzettingen nauwelijks prikkels voor verschriftelijking bestonden.³⁵ Handel op de lokale markt behoefde geen vastlegging van afspraken, en conflicten konden worden beslecht door de gemeenschap zelf. Een blik op het *Oorkondenboek van Noord-Brabant* doet hetzelfde vermoeden voor de Meierij. Tot aan de veertiende eeuw zijn rechtshandelingen die uitgaan van de lokale bewoning vrijwel niet aanwezig. Wanneer er voorbeelden bewaard zijn gebleven, treedt meestal een geestelijke instelling als begunstigde op. Over de handelingen van lokale heren zijn meer stukken bewaard gebleven, maar ook hier spelen de kloosters, net als de hertog, veelal een actieve rol.

In de eeuwen daarna was op het Brabantse platteland de kleine boer, die zijn landbouwopbrengsten deels voor eigen consumptie en deels voor verkoop op de stedelijke markt aanwendde, een veel voorkomend verschijnsel.³⁶ Ten gevolge van de agrarische crises in de veertiende en vijftiende eeuw richtte men zich in toenemende mate op nijverheid, in het bijzonder op de lakenhandel. Voor deze beroepsgroep vormde landbouw slechts een deel van het inkomen, en zij was afhankelijk van het groeiende proto-industriële handelsnetwerk, zowel op regionaal als interregionaal niveau, om van haar nijverheid te kunnen leven.³⁷ Op deze wijze betraden de boeren wat Phipps een *credit network* noemt.³⁸ Het maken van schulden werd niet beschouwd als zorgelijk, maar als een onmisbaar onderdeel van de financiële markt. Vrijwel ieder persoon maakte gelijktijdig deel uit van verschillende netwerken, waarin men geld schuldig was aan verwanten, vrienden of zakelijke contacten, of van wie men juist nog geld moest ontvangen. Het bestaan van schulden duidt zodoende niet noodzakelijkerwijs op armoede, maar op actieve participatie in de handel. Diepgaand casusonderzoek is voor de Meierij nog niet uitgevoerd, maar zal ongetwijfeld het bestaan van dit soort netwerken aantonen. Daarentegen is uit vijftiende-eeuws Toscane een zeer gedetailleerd voorbeeld bewaard in het levensverhaal van de boer Benedetto del Massarizia. We vermelden het, niet omdat we denken dat

³⁴ Zie ook hoofdstuk II, paragraaf 1.2.3.

³⁵ Nedkvitne, *Social consequences*, 193.

³⁶ Van der Wee *The Growth* II, 302-3; Van Uytven, 'Een dichte bevolking', 237-240

³⁷ Van der Wee *The Growth* II, 302-4. Van Onacker, *Village Elites*, 119.

³⁸ Phipps, 'Creditworthy Women', 75-76.

Toscane en de Meierij zonder meer met elkaar te vergelijken zijn, maar omdat we denken dat veel van de voorvallen in Benedetto's leven ook in het leven van boeren in de Meierij hadden kunnen voorkomen. Benedetto's lotgevallen zijn bekend uit twee toevallig overgebleven notitieboekjes die hij gedurende zijn leven bijhield. Hij stak zich flink in de schulden bij stedelingen om zijn grondbezit te kunnen uitbreiden, maar schoot gelijktijdig zijn broer en diens zonen geld voor. Bij de aankoop van een landgoed betaalde hij ongeveer een derde van het bedrag met een schuldbewijs op naam van zijn neef, die hem dat bedrag schuldig was als betaling voor een aan hem door Benedetto verkocht goed.³⁹ Zulke schulden waren geen probleem, zolang de debiteur bekend stond als een betrouwbaar persoon die in staat was om op termijn zijn schulden af te lossen. Deze publieke kennis over iemands kredietwaardigheid vormde een *culture of credit*, waarin betrouwbaarheid een groter goed was dan rijkdom. Betrouwbaarheid was daarmee vrijwel onmisbaar voor een ieder die handel dreef.⁴⁰

Participatie in deze netwerken veronderstelt een zekere mate van geletterdheid. Het verlangen tot participatie zal een drijfveer hebben gevormd om het gebruik van het geschreven woord machtig te worden. Godding beschouwt deze ontwikkeling andersom: hij ziet de introductie van het geschreven woord via de invloed die steden uitoefenden op het platteland.⁴¹ De economische situatie had gevolgen voor het beheren van informatie. Lokale instellingen, zoals de kerk, het dorpsbestuur, of de vorstelijke ambtenaren zullen op een gegeven moment zijn overgestapt op schriftelijke administratie om de aan hen verschuldigde inkomsten bij te kunnen houden. Cijnsinning is hiervan een goed voorbeeld. De hertogelijk ontvanger volgde een vaste route en verbleef op gezette tijden in de verschillende cijnsdorpen. Hij noteerde in klad de namen van de personen die voor hem verschenen en werkte deze vervolgens in het net uit in perkamenten registers. De lokale heren volgden dit voorbeeld, zo getuigen de cijnsregisters van bijvoorbeeld de heren van Helmond.⁴² Ook wanneer lasten éénmalig of tijdelijk geïnd moesten worden, zal er minstens een rudimentaire vorm van optekening hebben plaatsgevonden. De plattelandsnederzettingen hadden soms direct te maken met dergelijke vormen van administratie, zoals in 1338. Teneinde de vestingwerken van 's-Hertogenbosch te herstellen, verkreeg de stad in dat jaar het recht om vier jaar lang een speciale belasting te heffen in de Meierij. Eenieder die een ploeg bezat, moest drie groten tournois betalen; wie geen ploeg bezat, moest bijdragen naar draagkracht.⁴³

De rol van religieuze instellingen in de totstandkoming van de vroegste oorkonden blijft lastig te bepalen. Tot 1350 had ongeveer één op drie Meierijsse oorkonden een religieuze instelling als een van de partijen. Dit waren er zo veel geweest als acht op tien aan

³⁹ Balestraccio, *The Renaissance in the Fields*, 36.

⁴⁰ Phipps, "Creditworthy Women", 77-78.

⁴¹ Godding, 'Les conflits', 313.

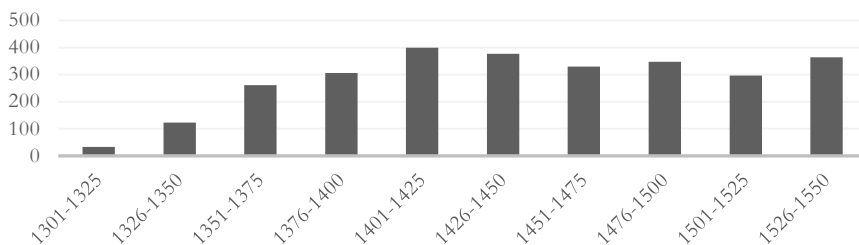
⁴² Zie hoofdstuk III, paragraaf 3.3.3.

⁴³ Sassen, *Inventaris*, 13, nr. 81.

het eind van de dertiende eeuw, maar daalde in de eeuw erop tot net boven 30%.⁴⁴ Bij plattelandsbewoners die een contract met religieuze instellingen aangingen, werd op deze manier het geschreven woord geïntroduceerd. Of zij zelf ook een exemplaar van de overeenkomst ontvingen, is niet te achterhalen: de overgeleverde exemplaren zijn alle afkomstig uit de archieven van de religieuze instellingen. Bijzonder in deze overeenkomsten is de keuze van de uitvaardiger: dat waren namelijk de lokale schepenbanken. Voor Tongerlo was dit meestal de bank van Oisterwijk, Hilvarenbeek, of Waalwijk; voor Postel die van Eersel of Oerle; en voor Berne veelvuldig Heusden.

De ontwikkeling van de schrijfactiviteit is goed te zien aan de aantallen overgeleverde oorkonden. In hoofdstuk II hebben we de aantallen oorkonden per kwartier in een grafiek weergegeven (Grafiek II.1 en Tabel II.1). In Tabel VII.1 staan de totale hoeveelheden voor de gehele Meierij. Deze lijn vertoont een gelijksoortig verloop als de door Van Syngel voor de stad 's-Hertogenbosch gepresenteerde grafiek.⁴⁵ In beide gevallen is er tot het eerste kwart van de vijftiende eeuw een constante stijging van het aantal stukken. Rond 1400 lag het aantal twaalfmaal zo hoog als een eeuw eerder. Hierna schommelden de aantallen, met een dieptepunt aan het begin van de zestiende eeuw. In de laatste 25 jaar tot 1550 bemerken we een kleine opleving. Waar we voor de veertiende en vijftiende eeuw geen correlatie hebben kunnen herkennen met historische gebeurtenissen, lijkt de depressie rond het jaar 1500 verband te houden met de oorlogshandelingen tussen Brabant en Gelre. De aanwezigheid van vijandige troepen in het territorium, de handelsverboden, en confiscatie van goederen beperkten de plattelandsbevolking in handel en mobiliteit.⁴⁶

Grafiek VII.1. Het totale aantal overgeleverde schepenoorkonden, per 25 jaar



⁴⁴ Het aantal contracten waarin religieuze instellingen een van de partijen vormden, staat hieronder, in absolute getallen, alsook in percentage ten opzichte van de totale aantallen:

	tot 1250	1251-1275	1276-1300	1301-1325	1326-1350	totaal
aantal	3	1	9	14	43	70
totaal	4	2	11	43	129	189
percentage	75%	50%	81%	32,6%	33,3%	37,0%

⁴⁵ Van Syngel, *Actum*, 76.

⁴⁶ Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 49-50.

De verdubbeling van het aantal stukken tussen het tweede en derde kwart van de veertiende eeuw wordt nog interessanter als we de aandacht vestigen op een type oorkonde dat volledig ontbreekt: schuldbekentenissen en betalingsbeloften. Voor een samenleving waarin krediet een vitale factor vormde voor het welvaren van handel en economie, is dit een belangrijk gemis. Regionale en interregionale handel verliep over grotere afstanden, zowel fysiek als in tijd en contacten. Goederen werden op termijn geleverd of betaald, men reisde ervoor buiten de eigen gemeenschap en trad in onderhandeling met veelal 'buitenlandse' partijen, dat wil zeggen van buiten de Meierij of verder weg. De groei van de handel moet gepaard zijn gegaan met beloften van betaling of levering, en met het bijhouden van uitstaande schulden. Mondelinge afspraken en het menselijk geheugen waren hiervoor niet toereikend. Het aandeel van de schuldbrieven blijkt uit overheidsbeleid: in Lille werd in 1289 bepaald dat alle schuldbeloften met een looptijd langer dan één jaar geregistreerd moesten worden. Om het aantal schulden dat veel te lang uitstond en vrijwel niet meer kon worden geïnd tegen te gaan, verordende hertog Jan III van Brabant in 1344 dat alle schuldbrieven die voor Bossche schepenen opgetekend werden, binnen een jaar na dato moesten worden afgelost.⁴⁷

Deze beloften hadden dus een beperkte levensduur en zullen dan ook soberder zijn uitgevoerd dan andere soorten oorkonden. Zo zal papier veelvuldig gebruikt zijn en zal zegelwas tot een minimum beperkt zijn. De bevolking zal in deze keuze een stem hebben gehad: zij zal geen duurzaam en tot in de puntjes verfijnd document hebben verlangd, maar de voorkeur hebben gegeven aan een goedkope verslaglegging met minimale authenticatiemiddelen. Voor kleine geldsommen zal men zich eerder tot een medium als de kerfstok hebben gewend.⁴⁸ Voor de veertiende eeuw hebben we slechts tien oorkonden in ons bestand waarin sprake is van een te betalen geldsom.⁴⁹ Dat deze beloften op perkament zijn geregistreerd, zal hebben bijgedragen aan de overlevingskansen.⁵⁰ Hoeveel van dergelijke documenten hebben gecirculeerd, is niet te zeggen. Mogelijk was de registratie ten overstaan van schepenen voldoende, zonder dat er een grosse of uittreksel gemaakt diende te worden. De vijftiende-eeuwse Meierijse schepenprotocollen bevatten veel van dit soort contracten. Van de parallelle reeksen die in 's-Hertogenbosch jaarlijks tot één band werden verenigd, was er vanaf het begin van de vijftiende eeuw zelfs één volledig bestemd voor betalingsbeloften en schuldbekentenissen.⁵¹ Er ontwikkelde zich een geldmarkt waarop renten, pachten, en cijzen in aanzienlijke hoeveelheden van hand wisselden. Ondanks de toenemende activiteit in de kleinere plattelandsnederzettingen gedurende de vijftiende en zestiende eeuw bleven de grotere centrale plaatsen de belangrijkste exponenten van deze geldmarkt. Dit wekt weinig verbazing: in steden ging meer

⁴⁷ Godding, *Le droit privé*, 436. Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 53v. 's-Hertogenbosch, SA, OSA 's-Hertogenbosch, inv. nr. 949. Hoekx, *Inventaris*, I 247.

⁴⁸ Dit was veelal het geval in Engeland, bij leningen tot 40 shilling. Phipps, 'Creditworthy Women', 76-77, noot 14.

⁴⁹ Oorkonden nrs. 203, 742, 824, 852, 1869, 1886, 2415, 2635, 2642 en 3273

⁵⁰ Het betreft oorkonde nr. 852, uit 1397.

⁵¹ Van Synghel, *Actum*, 96.

courant geld om en kon men eerder kapitaalkrachtige personen vinden die tot investeren bereid waren.⁵²

Vroeg men grotere leningen, bedoeld om investeringen mogelijk te maken, dan eisten de crediteuren een onderpand om het risico op verlies of wanbetaling te minimaliseren.⁵³ In Brabant, evenals in Vlaanderen, namen grote leningen meestal de vorm aan van een hypotheek. Die kon een goed bezwaren dat reeds in bezit van de debiteur was, of een goed dat de debiteur op datzelfde moment verkreeg. Bij de inschrijving in de schepen-protocollen werden in dit laatste geval twee transacties geregistreerd, namelijk de verkoop van een goed, en tegelijk, in omgekeerde richting, de verkoop van een rente op datzelfde goed.⁵⁴ We moeten beseffen dat lang niet alle transacties genoteerd werden. Wanneer een transactie een waarde had die overtroffen werd door de leges, of had plaatsgevonden in aanwezigheid van voldoende personen die als getuigen konden optreden, was men vaak tevreden met een mondelinge overeenkomst, of met een eenvoudige, onderhandse akte. Hoeveel transacties op deze wijze zijn vastgelegd, is uiteraard met geen mogelijkheid te zeggen. Ook wanneer partijen tot dezelfde families behoorden of er een hechte band van een andere aard bestond, zal de gang naar de schepenen vaak achterwege zijn gelaten. Een groot deel van de landerijen en inkomsten werd van generatie op generatie overgedragen en binnen de familie gehouden, zonder dat dit officieel werd geregistreerd.⁵⁵ Slechts op leengoederen wist de overheid greep te krijgen: een ordonnantie uit 1440 verplichtte iedere nieuwe leenman binnen zes weken na de eigendomsoverdracht het goed te laten verheffen, op straffe van een zware boete.⁵⁶

Een juridisch uitvloeisel van de waarde van familiebezit herkennen we in het naastingsrecht. Binnen een jaar en een dag na transport kon eenieder die nauwer aan de verkoper verwant was dan de koper, de goederen overkopen voor dezelfde prijs in '*blijkende penningen*'.⁵⁷ Dit verschijnsel kwam geregeld voor: een groot aantal geregistreerde transporten ging vergezeld van de uitoefening van het naastingsrecht, direct gevolgd door

⁵² Blockmans merkte al op dat de grote geldmarkten van de late Middeleeuwen niet meebewogen met de veranderende marktregio's. *Metropolen aan de Noordzee*, 653-655.

⁵³ Briggs en Zuiderduijn, 'Introduction', 3-4.

⁵⁴ Van Onacker, 'Proactive Peasants?', 253. Limberger en De Vijlder, 'The Use of Perpetual Annuities', 234. Fierst van Wijnandsbergen, *Ghenge ende gheve*, 70-72.

⁵⁵ Van Bavel, *Manors and Markets*, 162-164.

⁵⁶ Zie hoofdstuk V, paragraaf 2.3.

⁵⁷ Christyn, *Brabant's Recht* II, 892 schrijft '*blinckende penningen*'. De term '*blijkend*' is echter correct; dit is vertaald uit de oorspronkelijke Latijnse frase *patentes denarii*, waarmee bedoeld wordt dat het geld toonbaar en duidelijk zichtbaar is, en de naasting zodoende niet op krediet geschiedde. Vgl. Van Synghel, *Het Bosch' Protocol*, 86-87.

het afstand doen ervan.⁵⁸ In de praktijk zegden de verwanten hiermee hun aanspraken op het verkochte goed op.⁵⁹

Het registreren van een overdracht of belofte kon vele jaren later plaatsvinden. Eer men tot registratie overging, moet er een noodzaak zijn gevoeld. Die kon bestaan uit de dreiging van een conflict, maar het kon ook zijn dat de nieuwe eigenaar de goederen zelf wilde verhandelen en hier bewijsstukken voor nodig had. Aangezien zowel voor het registreren van een handeling als het vervaardigen van een grosse betaald diende te worden, verkoos men incidenteel een notitie achterop een *retroactum*. Deze was korter en leek meer op de protocolinschrijving. Zo verkocht een inwoner van Oirschot met twee van zijn kinderen in 1420 een erfpacht. Drie jaar later deed een derde kind afstand van haar recht in deze pacht, zo lezen we achterop de oorkonde van 1420.⁶⁰

Op enkele zeldzame momenten krijgen we de geletterdheid van de bevolking zelf in beeld. Al eerder hebben we aangetoond dat vrijwel iedere plaats een school kende, meestal verbonden aan de kerk. De beginselen van lezen en schrijven zullen hier onderwezen zijn, evenals – en zeker niet minder belangrijk – een basale rekenkunde. Deze vaardigheden waren geen overbodige luxe: ook een landbouwer moest voor zijn nering in staat zijn simpele rekensommen te maken en enige kennis van het lezen was nuttig om een contract door te nemen alvorens ermee akkoord te gaan.⁶¹ Het deel van de bevolking dat niet geheel onbekend met het geschreven woord (of getal) moet zijn geweest, staat dus in contrast met de geringe hoeveelheid overgeleverde bronnen die deze bekendheid moet hebben ondersteund. We kunnen dit ten dele verklaren met een verwijzing naar andere schriftdragers dan papier en perkament. Toevlucht tot deze laatste media was zinvol wanneer voor een tekst een langere levensduur beoogd werd. Papier was geschikt voor rekeningen of tijdelijke contracten; perkament werd gebruikt wanneer men de tekst ook na enkele decennia nog wilde kunnen raadplegen. Voor andere vormen van commu-

⁵⁸ Een goed voorbeeld is aangetroffen in Van Synghel, *Het Bosch' Protocol*, 84-89. Hieruit blijkt dat de procedure meerdere stappen omvatte. Tijdens de eerste stap bood de bezitter van het naastingrecht penningen met de waarde van de koopsom en leges en liet hij zijn recht op het verkochte goed gelden. De koper erkende vervolgens dit recht en week. De koper verkreeg de penningen, de naaster verkreeg het goed. Deze kon vervolgens kiezen om dit te behouden of zijn naastingsrecht overdragen aan de koper, wiens eigendom van het goed daarmee opnieuw werd bevestigd. Meierijsse voorbeelden waarin het naastingsrecht daadwerkelijk werd ingezet om een goed te verkrijgen, zijn meermaals aangetroffen in de oorkonden en schepenprotocollen, zie onder meer oorkonden nrs. 145, 209, 1404, 1484, 1558 en 1568. Hier is dus minder sprake van een 'curieus' relict zoals dat in Heusden het geval lijkt te zijn geweest. Vgl. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 241-242.

⁵⁹ Er waren rurale delen van de Lage Landen waarin dit naastingsrecht uitgebreid was tot alle inwoners van een dorpsgemeenschap, om buitenstaanders geen voet aan de grond te zetten binnen hun dorpsgrenzen. Van Bavel, *Manors and markets*, 163.

⁶⁰ Oorkonde nr. 921: 'Liisbeth Petersdochter met horen momber heeft vertegen op dit half mud rogge tot behoef Wouters in den mate hierbinnen bescreven. Datum die quarta ianuarii, coram Rutger et Crom.' Op basis van de schepenopgave moet de akte op 1423 gedateerd worden. Een ander voorbeeld staat achterop oorkonde nr. 195 (Eindhoven, 1521). Ook hier is sprake van een renunciatie van hetgeen in de grosse genoemd is.

⁶¹ Vgl. Balestracci, *The renaissance in the fields*, 4-6.

nicatie wendde men zich tot wastafeltjes of kerfstokken.⁶² Dit laatste medium is hierboven al even genoemd; het was wijdverspreid in de Middeleeuwen en was zeer geschikt voor het bijhouden van aantallen. Het gebruik van kerfstokken was daarom voornamelijk economisch, tussen handelaren. De partijen plaatsten een aantal kerven in de stok, eventueel vergezeld van enkele woorden of namen, en splitsten de stok dan in tweeën. Beide partijen ontvingen een helft en hielden deze bij zich als bewijs van de transactie. Het gebruik van de kerfstok was niet beperkt tot ongeletterden of plattelanders: gedurende de elfde tot en met de dertiende eeuw was dit een van de meest gebruikte media van de Engelse overheid.⁶³ De langere helft werd aan de crediteur overhandigd en gold meestal als het meest betrouwbare exemplaar. In de praktijk zien we deze situatie in 1434/1435, toen de lederhandelaar Jan van Gherwen door de Bossche hoogschout werd beboet. Hij had bij een transactie in zijn kerfstok heimelijk een kerf meer aangebracht dan ‘*in der wagen gekerft was*’. De boete die hij diende te betalen ging gedeeltelijk naar de stad en de hertog, maar ook deels naar het ambachtsgilde waarvan hij lid was – vermoedelijk ter reparatie van reputatieschade.⁶⁴ Kerfstokken waren gezien de aard van de transacties geen lang leven beschoren en ze werden zelden bewaard. Zoals oorkonden gecancelleerd werden, zo werden kerfstokken meestal in het vuur gegooid. Bij archeologische opgravingen in het Tolbrugkwartier in ’s-Hertogenbosch zijn geen exemplaren aangetroffen, ondanks veel vondsten van munten en schrijfgerei.⁶⁵

Een tweede moment waarbij we zicht krijgen op de geletterdheid van de Meierijenaren is bij de administratie van leengoederen. Vanaf de jaren veertig van de vijftiende eeuw dienden inwoners van de Meierij die goederen van de hertog in leen hadden schriftelijke verklaringen, denombrementen, van hetgeen zij in leen hielden op te (laten) stellen en bezegelen.⁶⁶ Dit is een direct voorbeeld van beïnvloeding van de Meierijse bevolking door de uitdijende Bourgondische overheid. In hoofdstuk III hebben we aandacht besteed aan de vorm van de denombrementen. Uit deze verklaringen blijkt dat een aanzienlijk deel van de bevolking de beschikking had over een eigen zegel, inclusief mensen die geen bestuurlijke functies bekleedden. In afwezigheid van een eigen zegel was er altijd wel iemand in het netwerk die het document wilde bekrachtigen. De onderstaande tabel geeft de bezegeling weer van alle 184 denombrementen die in het register van 1440 staan opgetekend.⁶⁷ Maar liefst 144 leenmannen of -vrouwen

⁶² Hunt en Murray, *A History of Business*, 66-67.

⁶³ Clanchy, *From Memory to Written Records*, 123-124.

⁶⁴ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12992: rekening van de hoogschout over Kerstmis 1434-Sint Jan 1435: ‘*Van lan van Gherwen dien de scoutet opseggende was dat hi enen kerff mere ghekerft soude hebben op sinen stock van leder dan in der wagen gekerft was, daeraff hem die scoutet becalengeerde van valschemente boemael die sake boven vier off V gulden niet en droech ende hi maecte sine pontynghe metter stat ende met sinen ambacht ende tot miins heren deel om XXXII Arnems gulden, qui valent: V lb. I s. IIII d. gr.*’

⁶⁵ Kerfstokken ontbreken in de artikelen van Nijhof en Janssen over huisraad (waaronder schrijfgerei), en handel en nijverheid. Nijhof en Janssen, ‘Huisraad’, 190-217. Nijhof, ‘Handel en nijverheid’, 218-239.

⁶⁶ Zie hoofdstuk III, paragraaf 1.1.3.

⁶⁷ Hiervoor is het zestiende-eeuwse afschrift geraadpleegd dat onder inventarisnummer 547 in het archief van de Rekenkamers wordt bewaard. Deze beschouwden we als een meer

bekrachtigden hun opgave met een eigen zegel. Bijna 80% van de leenmannen beschikte dus over een eigen zegel. In 22 gevallen is er geen datering en *corroboratio* aangetroffen, terwijl 18 stukken blijkens de aankondiging door een ander bezegeld zijn. Van deze 18 waren er tien leenman en acht leenvrouw. Onder de mannen bezaten er acht simpelweg geen zegel, één was onmondig en liet zijn voogd zegelen, en één woonde buiten het hertogdom en had daarom een zaakgelastigde aangesteld. Van de vrouwen liet de helft haar man zegelen, drie hun zonen, en één een niet nader aan haar te verbinden persoon.⁶⁸

Tabel VII.1. Het aantal denombrementen van 1440 dat (on)bezegeld is, opgedeeld per kwartier

	totaal	zegel	geen zegel	onbekend
Den Bosch	4	3	-	1
Kempenland	47	41	1	5
Maasland	30	19	6	5
Oisterwijk	63	48	7	8
Peelland	40	33	4	3
Totaal	184	144	18	22

Bestudering van de fysieke aspecten is lastig omdat de stukken niet in origineel overgeleverd zijn, maar alleen als optekeningen in registers. Uitspraken over de mate van inbreng van de Meierijenaren in de totstandkoming van de documenten zijn niet mogelijk. Op basis van de tekst zelf kunnen we wel elementen van een ontluikende schriftelijke mentaliteit vinden. Zo verwees men in veel gevallen naar de oorspronkelijke leenbrief. Deze brief zal de basis hebben gevormd van de leenopgave, maar ook moet algemeen bekend zijn geweest dat het leenhof afschriften van alle leenbrieven bezat. Wanneer er geen leenbrief voorhanden was, vertrouwde men op het woord van ouderen, of op het eigen geheugen.⁶⁹ Dat het menselijk geheugen niet onfeilbaar was, wist men maar al te goed. De vrouwe van Heeswijk, Dinther, en Asten verzocht de hertog om toestemming om haar denombrement straffeloos te kunnen aanpassen wanneer zou blijken dat zij goederen vergeten was op te geven.⁷⁰

betrouwbare tekstgetuige dan het zeventiende-eeuwse afschrift dat in het archief van het Leenhof onder inventarisnummer 9 bewaard wordt. Vgl. Galesloot, *Inventaire* I, 8 en Gachard, *Inventaire* I, 259.

⁶⁸ De reden die een van de vrouwen opvoerde, was dat zij als vrouw niet eenvoudig een reis kon ondernemen, en daarom haar zoon stuurde. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 547, fol. 4v: *'ende want ick een vrouwenpersoen ben die qualick reysen mach, zoe eest miin wil ende consent dat Gherit miin zoen voirs. dien ick tot desen leengoeden voirs. tot miinen momboir gecoren hebben, ende noch keyse, dit oopen plaacet te hoven overgeven opt leenboeck miins gened. heeren shertogen voirs.'*

⁶⁹ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 547, fol. 179r: *'Dit zijn alsulcken goede als Ian van Haren, zoen Willems van Haren, te leene houdende is van miinen genedigen heere den hertoge van Burgongien ende van Brabant, behalve dieghene die hii hiervoer bescreven, nutgeseyndt heeft ende gegroet metten rengenoten bii den ouderen van den gebueren doighdeliken, nae miinen besten V zynnen.'*

⁷⁰ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 547, fol. 14v: *'protesterende ende oidtmoedelick biddende miinen genedigen heere voirs. mits dien dat ick die gelegenheit daeraf nyet wael en weet noch mii also condich en is als mii wael behoeven zoude by alzoe dat ick nu yet te vele of te luttel overgave in enigen zaken,*

Als we het registerafschrift mogen beschouwen als een betrouwbare tekstgetuige, dan wordt duidelijk dat er geen vast formulier was waar iedere leenman gebruik van maakte. Sommige denombrementen beginnen met het formeel adresseren van de schout, anderen vallen direct met de deur in huis en vangen aan met ‘Dit zijn de goederen die N. in leen houdt’.⁷¹ De vaste onderdelen, die minstens vanaf 1523 waren voorgeschreven, worden telkens aangetroffen, maar verder was de vorm flexibel. Het gebruik van de woorden *placaet* en *cedule* wanneer de teksten naar zichzelf verwijzen, toont deze diversiteit ook.

Een tweede casus, heeft plaats ongeveer een eeuw na het register van 1440. Hier betreft het geen leenzaken, maar hebben we wél de beschikking over originele correspondentie tussen heer en bevolking.⁷² In het Nationaal Archief te Den Haag berust een financieel dossier dat in 1532 is samengesteld door Daniel van Gerwen, rentmeester van de heerlijkheden Eindhoven en Cranendonck. Het dossier omvat een paar rekeningen, maar de bulk bestaat uit een flink aantal papieren kwitanties, afgegeven door allerlei personen uit de stad en regio van Eindhoven. Bij bestudering valt op dat enkele briefjes door de crediteuren eigenhandig geschreven en ondertekend zijn. Soms wordt dit expliciet aangegeven.⁷³ In andere gevallen is dit te achterhalen op basis van de ondertekening. Dit is vaak niet alleen de handtekening, maar ook een korte bevestiging van hetgeen genoteerd is. Niet altijd ondertekende de crediteur zelf: in verschillende gevallen werd een ander hiertoe verzocht. Hoewel er een flink aantal schrijfheden herkenbaar is, is het te voorbarig om te stellen dat het initiatief van de crediteuren is uitgegaan. Als eerste zijn de teksten op dezelfde manier geredigeerd: de juridische formules zijn soms woordelijk identiek. Daarnaast staat een van de kwitanties op naam van Joest Gevarts, die enige jaren nadien secretaris in Oirschot zou worden (biografie nr. 42), en een andere op naam van de Eindhovense secretaris Frans van Waelren. Het laten opstellen van de akte door een ander getuigt dus niet noodzakelijk van een onvermogen tot schrijven. In één geval, bij een lijst van door de pachter van de Stratumse molen gemaakte reparatiekosten, werd een van de voor de schepenbank werkzame schrijfkrachten ingeschakeld. Mogelijk hebben we te maken met een groepje aan de schepenbank verbonden schrijvers dat al deze kwitanties heeft geschreven.

Vanuit dit vertrekpunt zeggen de kwitanties als documenttype niet veel over de mate van actieve geletterdheid onder de Eindhovense bevolking. Uit enkele details komt evenwel toch informatie naar boven. Zo was de timmerman Henrick Colyns niet in staat om een kwitantie op te stellen en te schrijven, maar kon hij wel een uitgebreide onderte-

ende dat hier namaels anders bevonden worde mitter waerheyt dat ick dat beteren mach alzoe dat behoeren sal sonder daeruf teningen begriipe te staene’.

⁷¹ Zoals hierboven, noot 68.

⁷² Vgl. Bertrand, *Les écritures ordinaires*, 320.

⁷³ Den Haag, NA, Nassause Domeinraad, inv. nr. 445, los blad genummerd 525: ‘*In orconde der waerhiit dat dit aldus gesciet is alsoe heb ick dese quitacie selver gescreven ende ondertekent.*’ Den Haag, NA, Nassause Domeinraad, inv. nr. 445, los blad genummerd 406: ‘*Habe ich dit myt myns selffs hant geschriffen unde wyt mynen namen underzeugel.*’ Den Haag, NA, Nassause Domeinraad, inv. nr. 445, los blad genummerd 408: ‘*In teeken der waerheyt soe heb ick Aelbrecht voers. dit met miin eigen handt gescreven ende miinen naem hieronder geset.*’

kening onder het stuk plaatsen.⁷⁴ Symon Mathyss. en Lysbet van Eyck ondertekenden niet alleen met hun naam, maar plaatsten ook het wapenschild van de familie Van Eyck onder de tekst.⁷⁵ Onder de namen die meermaals voorbijkomen, ontmoeten we de *litterati* van de Eindhovense gemeenschap. Verschillende van hen vermelden hun ambt in het document. Enkel en hadden kerkelijke functies, zoals de scholaster van Sint-Oedenrode, anderen droegen een meestertitel. De schout van Geldrop was in staat een ondertekening te plaatsen; de kastelein van Asten schreef zelf zijn kwitantie. Zij stonden stadsgenoten bij die zelf niet bij machte waren een dergelijke kwitantie op te schrijven.⁷⁶ Het is niet verwonderlijk dat we hier allereerst de secretarissen Yewaen Jacobs (biografie nr. 65) en Frans van Waelren (biografie nr. 120) aantreffen. Ook de Budelse secretaris Jonathas Schuyten (biografie nr. 101) vervaardigde verschillende van deze stukken.⁷⁷ Personen die ook veelvuldig betrokken waren, zijn de schepenen. Van sommigen van hen is in de kwitanties een voorbeeld van het handschrift gevonden. Zij ondertekenden regelmatig op verzoek van individuen.⁷⁸ Behalve dat de kwitanties tot de vrijwillige rechtspraak behoorden, hechtte men waarde aan de betrokkenheid van een lid van de schepenbank, zoals men ook vertrouwen stelde in een bezegelde schepenoorkonde.⁷⁹ Deze schepenen waren actieve spelers in het geletterde netwerk. Jan van den Berch was de vaste plaatsvervanger van Frans van Waelren, en vermeldde dit iedere keer in zijn ondertekening.⁸⁰

Een ander aspect van de Meierijse schrijfproductie waarbij schepenen regelmatig betrokken waren, waren meegebrachte contracten. Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben betoogd, werden overeenkomsten in principe verleden ten overstaan van schepenen op de locatie waar de laatste zetelden, zoals het raadhuis, de kapel, of de lokale herberg. Indien sprake was van bijzondere omstandigheden, bijvoorbeeld ziekte, was het mogelijk dat schepenen zelf afreisden naar de partijen om bij een rechtshandeling te getuigen, en een briefje met de akte terugnamen om te protocolleren. De vraag rijst dan door wie dit briefje is geschreven, omdat regelmatig een andere hand wordt aangetroffen dan die van de secretaris. In enkele gevallen is het mogelijk de schrijver te identificeren met een lokale

⁷⁴ Den Haag, NA, Nassause Domeinraad, inv. nr. 445, los ongenummerd blad d.d. 1544-09-15: *'Ick Henrick Cofyns bekenne dat dit aldus gheschet is, oerconde myn hant'*.

⁷⁵ Den Haag, NA, Nassause Domeinraad, inv. nr. 445, los blad genummerd 385.

⁷⁶ Den Haag, NA, Nassause Domeinraad, inv. nr. 445, los blad genummerd 81: *'Ende want dit als voers. is aldus gheschiet is ende ick Ian Dircks moler voers. niet scriven en kan, zoë heb ick gebeden heer Henrick Zhagen, priester, dat hy dit voer my ende van mynre wegben scriven ende onderteykenen wilde.'* Idem, genummerd 270: *'In orcunden der waerheit hebben wii het doen scriben her Iannen Hermans uut gebrech dat ny niet screven en commen ende doen ondertyken ende ny heylgeestmeester ons merch ok ondergeset.'*

⁷⁷ Budel behoorde tot de heerlijkheid Cranendonck, die samen met de heerlijkheid Eindhoven geregeerd werd.

⁷⁸ Den Haag, NA, Nassause Domeinraad, inv. nr. 445, los blad genummerd 525: *'soe heb ick Heyllicken weduwe voirs. tot getuychenisse der wairheit gebeden Wylhem Derixss. van den Berghe ind Peter Wouter Nyclaess., schepen tot Eyndoeuen, dat sii dese litteren voir my ind van mynre wegen nylden behanteykenen, twelck ny scepen voirgenompt tgebeden ende begerten Hyllekens voirs. gern gedaen hebben ende alsoe elck van ons onse namen hironder opt spacium van desen geschreven'*.

⁷⁹ Den Haag, NA, Nassause Domeinraad, inv. nr. 445, los blad genummerd 547.

⁸⁰ Zie biografie nr. 10.

geestelijke, die op verzoek meereisde. Aannemelijker is echter dat het merendeel van de niet-identificeerbare handen op de briefjes toebehoort aan de schepenen zelf.⁸¹

Ook het sociale leven van de Meierijenaren werd gereguleerd door het schrift. De gilden en broederschappen baseerden hun bestaan, regels, en voorrechten op documenten. De gildekaart diende als huishoudelijk reglement en beschreef onderwerpen als het verloop van bijeenkomsten, de zittingstermijnen van functionarissen, en de hoogte van de boetes bij het niet naleven van de regels. Van de boetes moest een administratie bijgehouden worden, aangezien een deel van het bedrag was voorbehouden aan de heer of de gemeenschap.⁸² Het verantwoorden en sluiten van de rekening had jaarlijks plaats, in aanwezigheid van de leden.⁸³ Ieder lid werd geacht de inhoud te kennen; hiertoe las men in bijeenkomsten en bij wedstrijden de kaart voor. Als handvest bezat het document ook een rituele functie: iedere nieuwe gildebroeder moest ingezworen worden op de gildekaart. In Geffen werd gelijktijdig met de kaart van het schuttersgilde een ledenlijst opgesteld. Dat deze bewaard is, is vermoedelijk te danken aan het materiaal: de lijst is op perkament geschreven. Ook van de Oisterwijkse Sacramentsbroederschap is het reglement en een ledenlijst overgeleverd, ditmaal in katenvorm en op papier. Nog meer dan de Geffense lijst zijn hier de verschillende lagen goed te onderscheiden. Overleden broeders en zusters zijn afgekruist (soms met toevoeging van ‘*obiit*’ en het jaar), en jongere schrijfhanden voegden de latere leden toe.

In tegenstelling tot enkele Gentse broederschappen, kenden de Meierijsse verenigingen geen eigen klerk.⁸⁴ Dit gold zowel voor de broederschappen als voor de Geesttafels en gasthuizen. De reden hiervoor zal de omvang van de vereniging zijn geweest: de hoeveelheid administratie die het reilen en zeilen produceerde, zal te weinig zijn geweest om een voltijdse schrijfkraft aan te stellen. Zelfs bij de Bossche Geesttafel, waarvan een bijzonder omvangrijke administratie bewaard is gebleven, was het klerkschap een bijbaantje, dat meestal door een notaris werd vervuld.⁸⁵ Op het platteland zal een (bestuurs-)lid met de benodigde vaardigheden met deze taak zijn belast. Binnen de Oisterwijkse Sacramentsbroederschap werden de statuten en de eerste ledenlijst geschreven door de secretaris Jan Lombarts, vanaf de jaren 1530 aangevuld door de priester Goessen Groys. Beiden waren toentertijd *provisor* van de broederschap.⁸⁶ Zij hielden een gefolieerd renteboek bij en gaven – blijkens marginalia in dit boek – de oorkonden een identificatieletter op de rug. Dit wil niet zeggen dat de administratie altijd zo goed geregeld was. Groys noteerde dat de broederschap recht had op een erfpacht, maar dat deze nooit betaald was. Gewoonlijk zou dit geen probleem zijn, ware het niet dat de broederschap in dit

⁸¹ In theorie zou ook een van de partijen de minuutakte hebben kunnen opschrijven. Dit is het geval in 1459 in Helmond, waar de secretaris de volgende optekening heeft achtergelaten: ‘*Item i brieff pro Henrico Celen per manus ipsius Henrici prothocollata in cedula; quere anno LIX, XXII^a octobris.*’ Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3797, fol. 148r.

⁸² Melssen, ‘De geschiedenis’, 100.

⁸³ Tilburg, RA, Sacramentsbroederschap, inv. nr. 363a, fol. 1r: ‘*Item dese deeken en metten proest zullen allen iaer sculdich zijn hoer rekeninghe te doen voer die bruerschap van boeren ontfanck ende uitgeven des sondaechs nae des Heylichs Sacramentsdach.*’ Zie ook Van Autenboer, *De kaarten* II, 554.

⁸⁴ Trio, *Volksreligie als spiegel*, 145.

⁸⁵ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 140-142

⁸⁶ Biografieën nrs. 49 en 75.

geval er geen oorkonde van had en Groys dus op zijn geheugen moest terugvallen. Met de debiteur kwam hij in 1552 overeen dat de pacht zou worden kwijtgescholden, mits ter vergoeding een erfcijs ten overstaan van schepenen aan de broederschap zou worden overgedragen.⁸⁷ Het Sint-Catharinagilde in Haaren raakte in 1524 in een conflict over de wanbetaling van een erfpacht die aan het gilde gelegateerd was, maar waarvan het geen goede documenten bezat.⁸⁸

2.3. Nogmaals de schepenbanken: de aantrekkingskracht van hun geschreven woord

Waarom ging de plattelandsbevolking over tot het gebruik van het geschreven woord? Of anders gezegd, welke voordelen boden documenten die andere – mondelinge – vormen van communicatie niet konden bieden? Hiervoor kijken we eerst naar de toegang tot de schrijfmilieus: de gelegenheden waar de bevolking zich tot schrijven kon wenden. Centraal in deze studie staan de plattelandsschepenbanken. Er waren echter ook andere mogelijkheden voor plattelanders om rechtshandelingen te laten bekrachtigen. Voorbeelden zijn rechtscolleges als leen-, laat-, of cijnshoven, en individuen als notarissen of dorpspriesters.⁸⁹ Naar de schrijfactiviteit van deze groepen is nog nauwelijks onderzoek gedaan.⁹⁰ Het is daarom niet mogelijk om een compleet overzicht te geven van het geletterde netwerk in de Meierij. Gelukkig biedt het onderzoek van Van den Bichelaer voldoende aanknopingspunten om de notariële activiteit in de Meierij naast die van de schepenklerken te leggen. Getalsmatig blijven de notariële oorkonden in de kwartieren ver achter bij die van de schepenbanken, zelfs al hebben wij slechts in origineel overgeleverde stukken opgenomen. Cerutti schrijft dat cijnshoven in de dertiende en vroege veertiende eeuw nog een rol speelden bij rechtshandelingen ten aanzien van cijnsgoederen.⁹¹ Het lijkt erop dat veel van deze cijnshoven gedurende de veertiende eeuw omgevormd zijn tot schepenbanken. Van het Boxtelse leenhof is een uitzonderlijk register bewaard gebleven met leenakten uit de jaren 1416-1503.⁹² Helmond kende nog tot het eind van het Ancien Régime een laatbank, maar op een register uit de zeventiende eeuw na zijn er geen overblijfselen van activiteit bewaard.⁹³ Het vrijwel volledig

⁸⁷ Tilburg, RA, Sacramentsbroederschap, inv. nr. 365b, fol. 9v: *‘ter causen van ses lopen roggen die Mariken Hanricks van Aerldochter uut siine huiise after die Liinde plach te heffen ende nae doot van hoer den Sacrament gemaect hadde, ende noeyt geboert en waeren nae hoeder doot wetene anno XXXI nae miinen verstant, daer die provisoers nochtans egheen besceet aff en hadde ofte sekerheit ende hom daerom hiermede quijtgeschouwen doer consent van sommigen scepenen ende medebrueders, datum den achten dach van merte anno XV^e ende twee ende vijftich.* De inschrijving van de nieuwe erfcijs vond plaats op 8 maart 1553. Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 257, fol. 34v.

⁸⁸ Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 228, fol. 16v: *‘welcken erfpacht eenen zekeren lange tiit van iaren, mits dien die deekens egen goet besceet dairaff en hadden, nyet vergouden of betaelt en is geweest.’*

⁸⁹ Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 36-37. Zie voor een recente samenvatting van leenadministratie Van Doornmalen, *De Herlaars*, 188-190.

⁹⁰ Bijsterveld, *Laverend*, 314-317. Voor zoverre dorpspriesters een notariële bevoegdheid bezaten, zijn ze echter wel opgenomen in het onderzoek van Van den Bichelaer.

⁹¹ Cerutti, ‘De schepenbank’, 74-75.

⁹² ‘s-Hertogenbosch, BHIC, Huis Stapelen te Boxtel, inv. nr. 101.

⁹³ Een laatbank is een rechtbank voor conflicten tussen een heer en zijn laten.

ontbreken van middeleeuwse archieven voor de lokale leen-, laat- en cijnshoven brengt ons dan ook op de vraag of deze hoven zo weinig activiteit kenden, of zij nauwelijks iets opschreven, of – als een immer aanwezige praktische hindernis – er zoveel materiaal verloren is gegaan. Dit is een vraag die wij in deze studie niet kunnen beantwoorden.

Afhankelijk van de aard van de rechtshandeling kon men zich dus tot verschillende beoorkonders wenden. De keuze zal zijn gebaseerd op verschillende factoren, zoals rechtskracht, gemak, en prijs. Wat de eerste twee factoren betreft, kunnen we stellen dat economische ontwikkeling vaart op vertrouwen en zekerheid. Het sluiten van overeenkomsten had slechts dan nut wanneer het naleven ervan kon worden gegarandeerd of afgedwongen. Een vereiste hiertoe was een krachtige rechtsprekende instelling en heldere, bij voorkeur vlotte, procedures. Schepenoorkonden bezaten enkele belangrijke juridische voordelen ten opzichte van de documenten van andere banken. De competentie van kerkelijke rechters was in 1382 teruggebracht tot testamenten, huwelijkse voorwaarden, en geestelijke goederen.⁹⁴ Voor problemen bij het nakomen van transporten en obligatoire verbintenissen met notariële documenten kon men dus niet eenvoudig de gang naar de geestelijke rechtbank maken.⁹⁵ Het presenteren van notariële documenten voor een wereldlijke rechtbank was mogelijk, maar de echtheid van deze stukken moest preciezer worden bevestigd dan die van (bezegelde) schepenoorkonden. Daarbij misten notarissen het uitvoerende apparaat om naleving van de verplichtingen af te dwingen. Een notariële oorkonde bood hierdoor minder zekerheid dan schepenoorkonden.⁹⁶ Het verlijden van rechtshandelingen voor een notaris werd vanaf de vijftiende eeuw steeds meer ontmoedigd. De vorsten stelden strenge restricties op het verwerven van goederen door geestelijke instellingen. Dit beleid trof specifiek de vele religieuze instellingen in stad en Meierij, die op hun beurt de voornaamste werkgevers voor het notariaat waren.⁹⁷ Een uitbreiding in 1515 verbood daarnaast ook het verwerven van goederen door geestelijke instellingen via testament of schenking.⁹⁸ Dit waren veruit de meest voorkomende rechtshandelingen in notariële akten.⁹⁹ Het is waarschijnlijk dat de daling van het aantal notarissen vanaf het eerste kwart van de zestiende eeuw hiermee samenhangt.

Ook bij verschillende wereldlijke beoorkonders kon men niet altijd goed terecht. Wanneer men een debiteur wilde dagen, diende hiervoor eerst een vonnis te worden verkregen bij de rechter in wiens jurisdictie de debiteur verbleef en waar de goederen gelokaliseerd waren. Wanneer de goederen in meer jurisdicties lagen, moest dit bij iedere rechter opnieuw gebeuren. Dit was een kostbare en langdurige procedure en nodigde niet uit tot het aangaan van obligatoire verbintenissen. Daarentegen kon men met schepenbrieven een debiteur voor de uitvaardigende schepenbank dagen, ook wanneer de debiteur buiten het ressort van deze bank woonde. De schepenen erkenden de (eigen) schepenbrieven bovendien probleemloos als valide bewijsmiddelen voor de verbintenis. Een probleem kon zich wel voordoen wanneer men brieven van een uitvaardigende bank

⁹⁴ Zie hoofdstuk V, paragraaf 2.1.

⁹⁵ Vgl. Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 345-346.

⁹⁶ Zuijderduijn, *Medieval Capital Markets*, 189.

⁹⁷ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 352.

⁹⁸ Zie hoofdstuk V.

⁹⁹ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 356-357.

wilde gebruiken om een debiteur voor een andere bank te dagen. Ten slotte was aan de schepenbanken een functionaris verbonden die – uit naam van de vorst of de lokale heer – de uitvoering van het vonnis op zich kon nemen.¹⁰⁰ In 's-Hertogenbosch was hier een speciale functionaris voor aangesteld, in de Meierij behoorde dit tot het takenpakket van de schout of drossaard. De crediteur bevond zich met deze zekerheden in een veel aantrekkelijker positie. Dit recht van dagen noemde men in de Meierij het recht van ingebod.¹⁰¹ In verscheidene gevallen kon dit recht werking hebben, maar in de praktijk betrof het voornamelijk zaken over obligatoire contracten. Na een officiële daging en maning kon men als laatste dwangmiddel overgaan tot uitwinning van de als onderpand voor de verplichting gestelde goederen: de evictieprocedure.¹⁰² Bij iedere schepenbank in de Meierij kon men goederen laten uitwinnen die binnen de jurisdictie van die schepenbank gelegen waren of vermeld werden in diens schepenbrieven. Daarnaast hadden enkele banken een recht dat zich uitstreckte over een groter gebied. Het belangrijkste recht van ingebod was dat van 's-Hertogenbosch. Dit gold binnen de gehele Meierij, maar was daarnaast ook van kracht in verschillende grensgebieden in het noordoosten.¹⁰³ Enkele grotere schepenbanken hadden het recht van ingebod voor hun eigen regio. Voor Eindhoven was dit waarschijnlijk het geval in ongeveer veertig plaatsen in Peel- en Kempenland; voor Oss geheel Maasland; en in Peelland bezaten zowel Sint-Oedenrode als Helmond dit recht (een uitzondering op het Helmondse recht was Sint-Oedenrode).¹⁰⁴ De afbakening van dit recht was vrijwel identiek aan het Bossche recht. Wanneer goederen of rechten binnen Peelland getransporteerd werden met Helmondse schepenbrieven, indien poorters van Helmond bij de rechtshandeling betrokken waren, of indien dit voor schepenen van Helmond geschiedde, dan konden crediteuren via het stadsrecht van Helmond actie ondernemen. Slechts poorters van 's-Hertogenbosch en – zoals gezegd – van Sint-Oedenrode waren hiervan vrijgesteld.¹⁰⁵ Dezelfde situatie gold te Oss voor Maaslandse goederen en voor overeenkomsten die tussen Osse poorters of in Oss waren afgesloten.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Godding, 'Les conflits', 315-316.

¹⁰¹ Jacobs, *Justitie en politie*, 118.

¹⁰² Lijten, *Het burgerlijk proces*, 119-149.

¹⁰³ Jacobs, *Justitie en politie*, 119.

¹⁰⁴ Riel (Geldrop), Gestel, Woensel, Gennep, Blaarthem, Stratum, Nuenen, Gerwen, Strijp, Veldhoven, Oerle, Zeelst, Waalre, Meerveldhoven, Tongelre, en Son worden in de veertiende en vijftiende-eeuwse bronnen genoemd; in de zeventiende eeuw waren hieraan ook Mierlo, Heeze, Leende, Sint-Oedenrode, Schijndel, Someren, Nederwetten, Soerendonk, Valkenswaard, Oostelbeers, Middelbeers, Riethoven, Aalst, Waalre, Oirschot, Beek en Donk, Vessem, Wintelre, Hoogeloon, Lieshout, Lommel, Eersel, en Bergeijk toegevoegd. Er zit overlap met de invloedssfeer van Helmond: rond 1400 werden hier akten opgetekend uit Bakel, Deurne, Vlierden, Aarle, Mierlo, Lierop, Stiphout, Gemert, Nuenen, en Beek en Donk. Spijkers meldt terecht dat hier geen competentiestrijd heeft hoeven te bestaan, aangezien deze niet gebaseerd was op de locatie van het onderpand, maar de schepenbank waarvoor de oorspronkelijke rechtshandeling had plaatsgevonden. Spijkers, 'Eindhovens recht van ingebod en uitpanding', 141-142; Maarschalkerweerd, 'Het Helmondse schepenprotocol', 100-103. Voor het recht van ingebod in Maasland, zie Cunen, *Geschiedenis van Oss*, 200.

¹⁰⁵ Christyn, *Brabants recht II*, 1030.

¹⁰⁶ Cunen, *Geschiedenis van Oss*, 30.

Voor de plattelandsbevolking waren schepenbanken dus aantrekkelijke centra. En er was de aanwezigheid van markten of andersoortige economische activiteit in de nabijheid. Grote delen van de bevolking begaven zich om die reden al geregeld naar de centrale plaatsen waar de schepenbanken zitting hielden. Schepenbanken waren openbare instellingen die regelmatig bij elkaar kwamen en waar iedereen zittingen kon bijwonen. Hun fysieke nabijheid maakte het daarnaast voor betrokken partijen mogelijk om kennis te nemen van rechtshandelingen en hierop actie te ondernemen. Daarnaast hielp het dat de schepenbanken een uitgebreide jurisdictie hadden. Hun competentie strekte zich uit op verschillende vlakken:¹⁰⁷

Ratione personae kenden schepenen in beginsel een onbeperkte rechtsmacht. Met betrekking tot civiel of volontair recht kon een ieder zaken aandragen tegen vrijwel iedereen. Slechts in strafrechtelijke zaken dienden de schepenen rekening te houden met de privileges van bijvoorbeeld geestelijken. In de praktijk werden zaken tegen hoogwaardigheidsbekleders, die gevoelig lagen en de gevestigde orde betwijfelden, vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw overgedragen aan de nieuw opgerichte Raad van Brabant.

Ratione materiae hadden schepenen competentie in vrijwel alle rechtszaken, zij het civiel, crimineel of volontair. Slechts wanneer zaken specifiek waren voorbehouden aan andere rechtbanken vielen zij hierbuiten. Zo hadden de Meierijsche schepenbanken bijvoorbeeld geen jurisdictie over leengoederen, mochten zij geen lijf- of doodstraffen opleggen, en waren er bepaalde zaken voorbehouden aan een kerkelijke rechtbank. Zwaardere misdrijven konden alleen door de schepenbank van 's-Hertogenbosch of de hertogelijke instanties worden behandeld, tenzij de heerlijkheid binnen wiens jurisdictie een misdrijf had plaatsgevonden de hoge rechtspraak had.

Ratione loci vielen alle zaken binnen de grenzen van het ressort toe aan de betreffende schepenbank; daarbuiten bezat zij geen macht. Deze rechtspositie hadden de schepenbanken in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw weten af te bakenen.¹⁰⁸ De uitzondering hierop was de schepenbank van 's-Hertogenbosch, die gerechtigd was rechtshandelingen uit de gehele Meierij te bekrachtigen. Dit was anders dan bijvoorbeeld in Utrecht, waar de levering van onroerend goed altijd voor het gerecht waarbinnen het goed gelegen was, plaats moest hebben.¹⁰⁹

Een niet onbelangrijke factor was de prijs van de rechtspraak. De prijs voor een grosse was niet hoog, ongeveer één dagloon voor een vijftiende-eeuwse metselaar.¹¹⁰ Dit is een stuk lager dan de leges voor een notariële oorkonde. De in de costumen genoemde

¹⁰⁷ Coppens, 'Schepenbanken en dorpsbesturen', 741-743. Byl, *Les juridictions scabinales*, 170-212. Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 65.

¹⁰⁸ Zie ook hoofdstuk V, paragraaf 2.2.

¹⁰⁹ De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, 278.

¹¹⁰ De prijs van een normale schepenoorkonde lag rond de drie Vlaamse groten (= 4½ Brabantse groten), zie hoofdstuk IV. Omgerekend betaalde het Antwerpse Sint-Elizabetsgasthuis aan metserdienders gemiddelde daglonen van drie Brabantse groten aan het begin van de vijftiende eeuw; dit liep gestaag op naar 10,5 groten in 1550. Verlinden, *Dokumenten I*, 471-474. In 1518 betaalde een vrouw in Oisterwijk twee stuivers en één oort aan briefgeld, en nog twee stuivers voor wijnkoop. Dit eerste bedrag komt overeen met drie Vlaamse groten, de wijnkoop was dus iets minder. In totaal zou het totaalbedrag voor de vroege zestiende eeuw op iets meer dan de helft van een metselaarsdagloon komen. Oorkonde nr. 1484.

kosten voor civiele rechtszaken zijn eveneens van billijke omvang. Dit kwam voort uit de algehele toegankelijkheid van het netwerk van lokale rechtbanken en de zekerheid die deze rechtbanken de bevolking boden. Crediteuren hadden aanzienlijk meer vertrouwen in het vermogen van het uitvoerend apparaat om afbetaling van schulden af te dwingen, en vereisten bij de transactie dan ook minder waarborgen. In Holland zorgde dit voor een aanzienlijke daling van de transactiekosten.¹¹¹ Van Bavel merkt op dat in streken waar de lokale adel minder invloed had op de rechtspraak de leges aanzienlijk lager waren. Dit stimuleerde de gang naar de lokale schepenbank.¹¹²

De overheid speelde, zoals we in hoofdstuk V hebben behandeld, een belangrijke rol in de schepping van dit juridische kader. Zij schermde de wereldlijke rechtspraak af van de geestelijke en schiep duidelijke grenzen in de competentie van de verschillende schepenbanken. Deze invloed beperkte zich niet tot de hertogsdorpen, maar bereikte ook de schepenbanken in heerlijkheden. In een later stadium stelde de overheid eisen aan aspecten van de uitvoering van de rechtspraak die ten doel hadden de processen verder te verfijnen. Zo werden de minimale hoeveelheid tekst per bladzijde en precieze prijzen van (delen van) het rechts- en registratieverloop vastgelegd. De rol van de dorpen en lokale besturen is lastiger te bepalen. Uit de costumen blijkt een gedetailleerde vastlegging van de processen en kosten, maar omdat deze hun oorsprong hebben in volksraadpleging en aloude gebruiken is het initiatief ervan moeilijk met een bepaalde (bestuurlijke) groep te verbinden. Vanuit beide bestuurslagen is in ieder geval een degelijk juridisch raamwerk geconstrueerd waarbinnen de bevolking met vertrouwen rechtshandelingen kon aangaan en laten registreren.

Niet alleen de gewone bevolking richtte zich tot de schepenbanken. Lokale heren maakten ook gebruik van deze banken om hun rechtshandelingen vast te leggen, en om heerlijke rechten te verpachten. Kanunniken van het Sint-Lambertuskapittel in Luik, dat de dorpen Lith, Lithoijen, en Herewaarden bezat, verhandelden gedurende de vijftiende en zestiende eeuw meermaals hun landerijen voor de schepenen van Lith en Lithoijen.¹¹³ De heer van Mierlo verkocht in 1386 aan de inwoners van zijn heerlijkheid gemeenschappelijke gronden ten overstaan van de Bossche schepenbank.¹¹⁴ Dit is interessant, omdat de heer in principe vrijelijk over deze rechten kon beschikken zonder bemoeienis van de lokale rechtspraak.¹¹⁵ De rechtskracht die besluiten van deze banken bezaten, alsmede

¹¹¹ Zuijderduijn, *Medieval Capital Markets*, 52-53 en 173-174

¹¹² Van Bavel, *Manors and Markets*, 168-169.

¹¹³ 's-Hertogenbosch, BHIC, ORA Lith, inv. nr. R. 26, p. 2. R. 27, p. 72. R. 28, p. 74. R. 29, p. 103-104. R. 30, p. 42, 60, en 82. R. 31, p. 110-113. R. 34, p. 43-44.

¹¹⁴ 's-Hertogenbosch, BHIC, Heerlijkheid Mierlo, inv. nr. 1.

¹¹⁵ Een goed voorbeeld zijn de heren van Helmond, die niet alleen hun reguliere transporten door schepenen lieten beoorkonden, maar ook de verpachting van hun molens, de tienden, visserij, waag en gruitrecht. Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nrs. R. 3788, fol. 84r, 93r, 93v, en 106r. inv. nr. R. 3789, fol. 13v. R. 3795, fol. 38r, 42r, 44v, 81v, 94v, en 162r. R. 3796, p. 11, en p. 156-157. R. 3797, p. 39, 161, 207, 244, en 255. R. 3798, fol. 16r, 42v, 46v, 88r, en 89r. R. 3799, fol. 123v. R. 3800, p. 17, 251, en 355. R. 3801, p. 37-38, en 340-1. R. 3802, p. 223, 279, 319. R. 3803, p. 34, 115, en 273. R. 3806, fol. 8r, en 30r-31r.

het juridische apparaat dat kon worden ingezet bij het niet nakomen van verplichtingen, zal aan de keuze voor vastlegging voor de schepenbank ten grondslag hebben gelegen.

Wanneer de schepenbank of andere geledingen van het dorpsbestuur zelf partij was in een rechtshandeling, week men meestal uit naar een andere beoorkonder. Dit betrof specifiek gevallen waarin het onderwerp van de rechtshandeling grote waarde had, of wanneer bijzondere autoriteit gewenst werd. Zo wendde het dorpsbestuur van Sint-Oedenrode zich in 1342 tot de deken van het kapittel aldaar om de hertogelijke rechtsverleningen van 1232 en 1341 te vidimeren.¹¹⁶ De bestuurders van Mierde verzochten in 1453 de hertog om een confirmatie van de privileges die zij van oudsher bezaten, omdat de oorspronkelijke oorkonde tijdens de laatste oorlog verbrand was en na meer dan zeventig jaar niemand meer in leven was die de schenking had meegemaakt.¹¹⁷ In andere gevallen, waarin het onderwerp een minder grote waarde had, voldeed een door een notaris of andere schrijver vervaardigd en gewaarmerkt exemplaar.¹¹⁸

Niet-notariële particuliere schrijvers, zoals die in Gent werkzaam waren ten behoeve van het opstellen, kopiëren, of vertalen van documenten op verzoek van stadsbestuur en burgers, hebben we in de Meierij niet aangetroffen.¹¹⁹ De schrijfproductie was hier te gering om dergelijke personen van werk te voorzien. Wanneer men zaken wilde documenteren zonder dat daar aanvullende bekrachtiging aan te pas hoefde te komen, was ook hier de schepenklerk een geschikt persoon. Er is een aantal gevallen bekend waarin de klerken grossen hebben opgetekend voor individuen, die deze met hun eigen zegel bekrachtigden. Naar verhouding kwam dit in de periode tot circa 1450 vaker voor. Bijzonder is wel dat in twee gevallen de persoonlijke oorkonde vergezeld ging van een (bijna) op dezelfde datum uitgegeven schepenoorkonde. Dit betekent ofwel dat goederen niet getransporteerd mochten worden buiten de schepenbank om, ofwel dat men de getuigenis van schepenen zodanig hoog achtte, dat men voor aanvullende zekerheid ook om een schepenoorkonde verzocht.¹²⁰

Ten slotte moeten we erop wijzen dat de afstand in tijd en ruimte die het geschreven woord kon overbruggen, niet alleen aan handelaren en bestuurders mogelijkheden bood. Ook criminelen zagen hier de waarde van in. In 1493 stuurde een groep vogelvrijen een oorlogsverklaring naar zes Sloveense steden: wanneer deze niet binnen enkele weken een flinke geldsom af zouden dragen als compensatie voor het opknopen van enkele van hun bendeleden, zouden deze executies vergolden worden. Dergelijke gevallen zijn niet uniek, maar in dit geval is het originele document bewaard gebleven.¹²¹ De vormgeving en enkele tekstonderdelen lijken geïnspireerd te zijn geweest op die van een oorkonde, alhoewel het stuk eerder de functie van een brief heeft. Ook in de Meierij zijn voorbeelden aan te wijzen van schriftgebruik voor criminele doeleinden. Het vervalsen van documenten

¹¹⁶ 's-Hertogenbosch, BHIC, Dorpsbestuur Sint-Oedenrode, inv. nr. 87.

¹¹⁷ *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e section II, 362-3 (nr. 227). Het origineel was verloren gegaan tijdens de inval van Gelderse troepen, zo beklagde Mierde zich. De laatste keer dat deze strijdkrachten tot in Mierde waren gekomen, was in 1390. Het dorp had dus meer dan zestig jaar lang geen schriftelijke bevestiging gehad van hun voorrechten.

¹¹⁸ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 463-464.

¹¹⁹ Vgl. Decavelle, 'Het culturele en intellectuele netwerk', 369.

¹²⁰ Oorkonden nrs. 510 en 626, en 1300 en 2277.

¹²¹ Sroka, 'Villains, Merchants and the Written Word'.

of elementen daarvan voor frauduleuze doeleinden is in hoofdstuk III aan bod gekomen.¹²² Een ander soort criminaliteit kwam veelvuldig voor de hoogschout tijdens de conflicten met Gelre. Terwijl bendes en onderbetaalde soldaten door de Meierij trokken en de bevolking teisterden, zagen kwaadwillenden de mogelijkheid om de dorpen geld af te troggelen via brandbrieven. In alle chaos was het lastig om valse dreigingen van echte te onderscheiden en de autoriteiten hadden hun handen vol aan de oorlogshandelingen. Een enkele maal uitte men zulke bedreigingen ook mondeling, maar dan bleef de dader niet anoniem en kon justitie eenvoudiger optreden.¹²³ Wanneer dit gebeurde, dan was het verhaal ten einde: de meeste bedreigingen van deze aard eindigden met de executie van de dader.¹²⁴ Er werd daarom vaak gebruik gemaakt van een bode, zowel voor het afleveren van de brief als voor het in ontvangst nemen van de geëiste geldsom.¹²⁵ Er zijn geen voorbeelden bewaard van Meierijsse brandbrieven, maar het is niet onwaarschijnlijk dat ze globaal op het Sloveense exemplaar hebben geleken. De vraag of de veroordeelden deze zelf geschreven hadden, valt niet te beantwoorden. In de inschrijvingen wordt gesproken van zowel verzenden als schrijven, maar dit laatste kan ook verwijzen naar de veroordeelde als auteur ('opsteller') van de tekst.¹²⁶

¹²² Zie hoofdstuk III, paragraaf 1.3.

¹²³ Zoals Jan den Bruyn uit Vught, die had bedreigd zijn ouders te mishandelen en – na op een dergelijk moment van zijn vader een klap te hebben ontvangen – het huis in brand te zullen steken. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12996, rekening van de hoogschout over 17 maart 1495-Sint Jan 1497, fol. 7v.

¹²⁴ Dit illustreren we met de volgende gevallen: Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12997, rekening van de hoogschout over Sint Jan 1534-19 maart 1535, fol. 20: Jan van den Kerchof had meerdere brandbrieven geschreven. Hij werd met het zwaard onthoofd en zijn lichaam op een rad gezet. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12997, rekening van de hoogschout over 18 november 1535-Kerstmis 1536, fol. 5r en 19r: Aleid Scabel uit 's-Hertogenbosch had iemand aanhezet tot het schrijven van een brandbrief. Zij werd tentoongesteld aan de kaak en naderhand uit de stad verbannen door haar in de Dommel te gooien. De schrijver van de brief, Goert Joostens, werd met het zwaard onthoofd. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12997, rekening van de hoogschout over Kerstmis 1537-Kerstmis 1538, fol. 11r: Corstiaen van Woensel had op het platteland te Kempenland brandbrieven rondgebracht. Hij werd opgehangen. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12997, rekening van de hoogschout over Kerstmis 1543-Kerstmis 1544, fol. 3r: Joest Plas uit Tilburg schreef aan dorpsgenoten twee brandbrieven. Hij eindigde op de brandstapel. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12996, rekening van de hoogschout over Sint Jan 1509-Kerstmis 1512, fol. 2v: Peter Ruelens uit Orthen bracht brandbrieven naar Vught als afbetaling van een losgeldschuld.

¹²⁵ In het hierboven genoemde geval van Goert Joostens instrueerde de brief aan de ontvanger om per direct één pond groten aan de bode mee te geven, of de hoeve van een familielid zou in brand gestoken worden.

¹²⁶ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12996, rekening van de hoogschout over Sint Jan 1516-Kerstmis 1517, fol. 5r: *'Van Andriesen Peters van Den Dungen bij Den Bossche, die welke befaemt was dat hii sekere dreychbrieven gesonden soude hebben, denselven daeraf laten componeren voer die somme van hondert Riingsgulden.'*

2.4. Ontwikkeling van pragmatisch schriftgebruik

We hebben in hoofdstuk II aangetoond dat de aanwezigheid van een schepenbank op zichzelf nog geen katalysator is voor geletterdheid. In veel gevallen gingen er sinds de oprichting of oudste vermelding enkele decennia tot wel een eeuw voorbij voordat dorpsbewoners zaken op schrift lieten stellen. De rechtspraak was nog primair een mondeling proces en zou dit nog enige tijd blijken. Camps ziet de jaargedingen als de basis voor het optreden van schepenen als getuigen in vrijwillige rechtspraak. De Bossche keur stelt namelijk dat iedereen met grond binnen de stad op deze drie gedingen aanwezig moest zijn om zich tegen eventuele aanspraken van anderen te verdedigen. Was hij in zo'n geval succesvol, dan werd hij met een schepenvonnis in zijn bezit bekrachtigd en kon niemand dit meer betwisten.¹²⁷ Dergelijke processen versterkten de autoriteit van schepenbrieven. Een tweede voorbeeld van het groeiende vertrouwen in schepenrecht-spraak zien we in 1259, toen een Antwerpse bode verschillende gemeenschappen in Brabant en Zeeland verzocht een getuigenis af te leggen over het recht van Antwerpen om een zoutmarkt te houden. Dit recht werd op dat moment bedreigd door pogingen van de hertog om het aan Mechelen te schenken.¹²⁸ Binnen de Meierij deed de bode onder meer Oisterwijk en 's-Hertogenbosch aan. Een tiental van deze getuigenissen is in origineel bewaard gebleven en getuigt qua dictaat, ondanks oppervlakkige verschillen, van Antwerpse invloed. Dat dan toch iedere oorkonde op naam van de lokale rechtbank staat en met diens zegel bekrachtigd is, wijst op een respect van de kant van Antwerpen voor de grenzen van de lokale jurisdicties en op vertrouwen in de autoriteit van deze colleges.

Tabel VII.2 toont van een twaalfde- en vroeg veertiende-eeuwse schepenbanken het jaartal waarop de plaats rechten kreeg die (vermoedelijk) tot het instellen van een schepenbank hebben geleid, de eerste vermelding van schepenen of een schepenbank, en ten slotte de oudst bekende oorkonde die op naam van deze schepenen staat, al dan niet in samenwerking met andere uitvaardigers.¹²⁹

Tabel VII.2. De eerste vermeldingen van privileges, schepenen en oorkonden van twaalfde- en vroeg veertiende-eeuwse schepenbanken

plaats	datum privileges	eerste bron schepenen	eerste oorkonde
Eersel	-	1254	1283
Eindhoven	1232	1245	1292
Helmond	-	1241	1241
Hilvarenbeek	-	1328	1336
Lith	-	1307	1315
Oerle	-	1249	1339
Oirschot	-	1308	1343
Oisterwijk	1230	1259	1259
Oss	-	1309	1309
Sint-Oedenrode	1232	1311	1315
Someren	1301	1301	1350
Waalwijk	-	1303	1303

¹²⁷ Camps, *Het stadsrecht van Den Bosch*, 38.

¹²⁸ Prims, 'De Antwerpse zoutkwestie'.

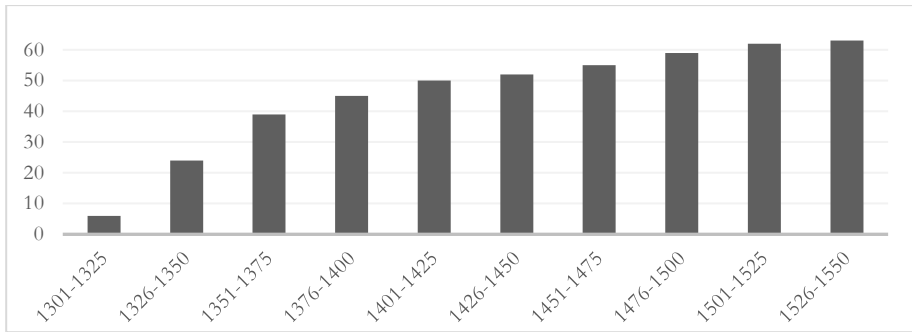
¹²⁹ Deze tabel is eerder opgenomen als Tabel I.2, zie ook aldaar.

Rechtspraak bleef gedurende de dertiende en vroege veertiende eeuw voornamelijk een mondeling proces, waarbij slechts in enkele gevallen een resultaat op schrift gesteld werd.¹³⁰ De nieuwigheid van oorkonden blijkt uit het feit dat veel schepenbanken nog geen eigen zegels hadden, en daarom *ad hoc* gebruik maakten van bijvoorbeeld dorps- of gemeenschapszegels.¹³¹

Hoewel we in hoofdstuk II de dictaatstructuren als pragmatische keuzes van de scribenten hebben beschouwd, moeten we niet uit het oog verliezen dat de plattelandsbevolking ook invloed heeft kunnen uitoefenen. Het is niet ondenkbaar dat de inwoners van de Meierij de uit 's-Hertogenbosch afkomstige dictaatgebruiken, waarmee zij bekend waren en waarin zij vertrouwen hadden, ook wilden terugzien in de documenten van de nieuwe schepenbanken. De aanwezigheid van Bossche scribenten, zoals Jan, zoon van Daniel, in Lith en Oisterwijk, en een niet geïdentificeerd persoon in Sint-Michielsgestel in 1336, kan dan ook op verzoek van de bevolking zijn geweest.

Gedurende de veertiende en vijftiende eeuw steeg het aantal documenten producerende instellingen flink. Halverwege de veertiende eeuw lag dit viermaal zo hoog als in het eerste kwartaal, en nog een eeuw later was dit weer verdubbeld. Terwijl de eerste schrijfcentra in de grotere plaatsen gelegen waren, verschenen reeds vroeg schepenbanken van kleinere plaatsen in het netwerk.

Grafiek VII.2. Het aantal uitvaardigende schepenbanken in de Meierij op basis van hun bronnenproductie



Ondanks deze toename in aantal is er op individueel niveau geen terugval van het aantal overgeleverde stukken. Anders gezegd: de groei van het aantal beoorkondigingsinstanties leidde niet direct tot concurrentie. De vraag naar documenten steeg dusdanig dat ook bij de centraler gelegen schepenbanken een schaalvergroting in de schrijfproductie plaats had. Uit de resultaten van het paleografische onderzoek blijkt ook dat gelijktijdig het aantal schrijfkrachten in de Meierij toenam, alsook dat het aantal

¹³⁰ Godding stelt dat oorkonden oorspronkelijk bedoeld waren als een getuigenlijst, om bij geschillen de juiste personen op te roepen, en zich later ontwikkelden tot een vervangend medium indien de getuigen waren overleden. *Le droit privé*, 436.

¹³¹ Zie ook hoofdstuk III, paragraaf 1.1.3.

schrijvers dat meer één schepenbank bediende, halveerde.¹³² Hiervoor kunnen we verschillende, samenhangende verklaringen geven. Ten eerste ontwikkelde de taak van schepenklerk zich dusdanig, dat het niet meer mogelijk of wenselijk werd geacht om meer ambten te combineren. Niet alleen namen de taken kwantitatief toe, ook ging de schepenklerk in toenemende mate een juridische en representatieve rol vervullen. Hij werd zaakgelastigde voor de gemeenschap en vertegenwoordigde deze bij kwartiersvergaderingen of ceremonies. Dat we vanaf de vroege zestiende eeuw de kwartierschrijfambten uiteen zien vallen in losse, plaatsgebonden ambten, zal ook met deze werkdruk te maken hebben gehad.

Ten tweede moet de rol van de bevolking meegenomen worden. Zij speelde geenszins een passieve rol in alle ontwikkelingen op het gebied van geletterdheid. De inwoners van het land van Ravenstein verzochten hun heer om voor iedere schepenbank in het territorium een schepenklerk aan te stellen, en in Mierlo participeerden de dorpingen in 1550 in het overleg over de juiste kandidaat voor het schoolmeestersambt.¹³³ Naarmate een gemeenschap zich ontwikkelde en verder werd opgenomen in het Meierijse netwerk van centrale plaatsen, zal de roep om zelfstandigheid er zijn toegenomen. Adriaenssen beschreef het geval van Haaren, dat in de jaren 1491/1495 trachtte zich los te maken van het bestuurlijk ressort van Oisterwijk en een eigen schepenbank te voeren. Onder de grieven die de inwoners aanvoerden bij de hertog was het economische verlies dat het dorp leed doordat men voor iedere rechtshandeling naar Oisterwijk moest afreizen. Dit gold in het bijzonder voor de kooplieden die – blijkens het rekest – in groten getale het dorp passeerden en elkaar in Haaren troffen om handel te drijven.¹³⁴ Soortgelijke kwesties zullen ook in andere plaatsen hebben gespeeld.

Vanaf 1430 bestond te Brussel de Raad van Brabant als hoogste rechtscollege in het hertogdom. Hierover hebben we in hoofdstuk V gesproken. De plattelandsbevolking maakte veelvuldig de gang naar de Raad voor diens functie van *forum privilegiatum*: er konden zaken worden aangebracht waarbij machtige personen of instellingen betrokken waren, zoals dorpsgemeenschappen, edellieden, en hoge ambtenaren.¹³⁵ De Raad bood daarmee ook de mogelijkheden voor het 'gewone volk' om een zaak tegen deze personen of instellingen aan te spannen. Een lokale rechtbank had hiervoor niet de autoriteit en jurisdictie, en kon mogelijk in een lastige positie worden gemanoeuvreerd. Zo klaagden in 1486 de inwoners van Asten hun heer, Berthout Back, aan in een kwestie over het gebruik van de Astense gemene gronden. Om de konijnenjacht mogelijk te maken had de heer het landschap flink overhoop laten gooien en beletsels laten verwijderen (waaronder het doden van katten en wilde beesten), dit alles tot schade van de inwoners. Pogingen van de inwoners om dit tegen te houden verergerden de situatie; de heer liet zelfs een van de inwoners arresteren en op de pijnbank leggen.¹³⁶ De Raad greep in en verplichtte de heer van Asten om de gronden in de oude staat te herstellen en de rechten

¹³² Zie Tabel IV.5. Voor de periode 1301-1400 was dit aantal 24 op 63 schrijver, of 38%; voor de periode 1401-1500 was dit aantal 35 op 113 schrijvers, of 31%; en voor de periode 1501-1550 was dit aantal 23 op 123 schrijvers, of 18%.

¹³³ Christyn, *Brabants recht* II, 996. Coenen, *Mierlo*, 205.

¹³⁴ Adriaenssen, 'De kortstondige zelfstandigheid'.

¹³⁵ Godding, *Le conseil*, 177-182. Zuiderduijn, *Medieval Capital Markets*, 40.

¹³⁶ Brussel, ARA, Raad van Brabant, inv. nr. 538, fol. 131r.

van de dorpelingen voortaan te respecteren. Een ander kleurrijk geval had een halve eeuw later plaats. In juli 1536 klaagden een bejaarde vader en diens zoon, beiden afkomstig uit Eersel, dat zij onrechtmatig behandeld waren door de Bossche hoogschout. Op verdenking van diefstal was de zoon gearresteerd en naar het nabije Duizel gebracht, waar men de schout verwachtte te treffen. Deze verscheen niet, waarop de zoon werd teruggebracht naar Eersel. Hier werd hij bevrijd door de inwoners en bezoekers van de vrijmarkt, daar de schout niet gerechtigd zou zijn geweest om hem buiten de jurisdictie van de schepenbank van Eersel te voeren. De hoogschout had daarop de vader gegijzeld, diens goederen in beslag laten nemen en ze te koop aangeboden. Nadat er over en weer bewijsstukken waren aangevoerd over het recht van de hoogschout ten opzichte van de Meierijsche schepenbanken, besloot de Raad in het voordeel van de twee aanklagers. De hoogschout werd opgedragen de schade te vergoeden.¹³⁷ In al deze zaken, zoals eerder aangehaald, stond schriftelijke bewijsvoering centraal. Ook wanneer de zaak uitbesteed werd aan een raadsheer waren documenten nodig, zoals procuratiebrieven of – zo lang de zaak hangende was – correspondentie tussen de partij en haar vertegenwoordiger in Brussel. De plattelandsbevolking zal dus hoe dan ook tot schriftelijke activiteiten zijn gedwongen. Op lokale schaal zien we dit in Mierlo. In 1462 had Philips, zoon van Claes de Hont, namens Aleid Lambrechtsdochter van Scepenkolc een goed laten uitwinnen. Zijn taak was hierna tot een eind gekomen en hij droeg aan Aleid alle documenten over die gebruikt waren geweest in het proces. Dit was allereerst de machtigingsbrief, op basis waarvan Philips zijn taak had mogen uitvoeren. Dan waren er de schepenbrieven, die Philips aan de schepenen had laten voorlezen om de uitwinning te starten, en ten slotte de vonnisbrief, waarin de schepenen het verzoek hadden goedgekeurd en die gebruikt kon worden om het eigendom terug te krijgen.¹³⁸ Ongeacht de mate waarin Aleid wel of niet geletterd was, kreeg zij drie (verschillende typen) oorkonden in bezit, in de volle wetenschap wat elk van die documenten voor haar juridische positie betekende.

De wijze van administreren was niet statisch, maar conformeerde zich aan algemene trends en specifieke noden. In hoofdstuk III hebben we over *ordinatio* gesproken: het rangschikken van gegevens met als doel ze eenvoudiger toegankelijk te maken. Bertrand past dit begrip vooral toe op de mise-en-page van documenten in boekvorm, in het bijzonder op cartularia.¹³⁹ Inderdaad zijn dit de meest sprekende voorbeelden, maar weinige Meierijsche voorbeelden van dit soort zijn overgeleverd. We richten ons daarom ook tot andere typen documenten in boekvorm. In navolging van de hertogelijke domeinen werd het financiële bestuur van de heerlijkheden in toenemende mate schriftelijk bijgehouden. De modellen hiervoor sijpelden door vanuit het Brusselse hof tot bij de lokale bestuurders. Stein benadrukt het succes waarmee het nieuwe boekhoudkundige model voor de domeinrekeningen in de Bourgondische landen werd geïmplementeerd. In deze rekeningen die de vorstelijke ambtenaren aan de Rekenkamer overhandigden, werden zij ge-

¹³⁷ Brussel, ARA, Raad van Brabant, inv. nr. 583, fol. 4v.

¹³⁸ Oorkonde nr. 242: '(...) is comen Philips die Hont Claes Hontssoen wilneer ende heeft erfelicken overgegeven ende opdragen Aleyten Lambrechtsdochter van Scepenkolc wilneer alle alsulken scepenbrieven als hii van Aleiten had ende die hem Aleyt gemechticht had metten mechtichbrieven ende die vonnisbrieve darop Philips die erfelicheit mede opgewonnen had ende die scepenbrieve metten vonnisbrieve die hii van Maes Persoens hadde.'

¹³⁹ Bertrand, *Les écritures ordinaires*, 194-195.

dwongen een structuur aan te houden zowel qua inhoud van de posten als qua mise-en-page.¹⁴⁰ Of de rekeningen van heerlijke rentmeesters volgens dezelfde structuur werden opgemaakt, is door het gebrek aan bronnen niet met zekerheid te zeggen, maar dit ligt wel in de lijn der verwachting. In de ontwikkelingen van de cijnsadministratie zijn ook grote parallellen merkbaar tussen de vorst en de lokale heren. De folia van de veertiende-eeuwse cijnsregisters staan vol met posten die per cijnsdorp waren geordend. In de vijftiende eeuw begon men een alfabetische ordening op voornaam van de cijnsman in te voeren. De cijnsposten werden daarnaast uitgebreider: de optekening bevatte niet meer alleen de naam van de cijnsplichtige en het bedrag, maar ook de namen van eerdere eigenaren. Dit verbond het nieuwe register met de bestaande administratie: het cijnsboek werd onderdeel van het documentaire netwerk. Het aftekenen van geïnde cijnznen vond niet meer plaats middels een op turven gelijkende methode, maar middels het plaatsen van letters uit het alfabet: **a** voor het eerste jaar, **b** voor het tweede, enzovoorts. Ging de betalingsverplichting over op een nieuwe cijnsman, dan werd deze boven de post geschreven. Grotere marges vereenvoudigden deze twee vormen van aanvulling.

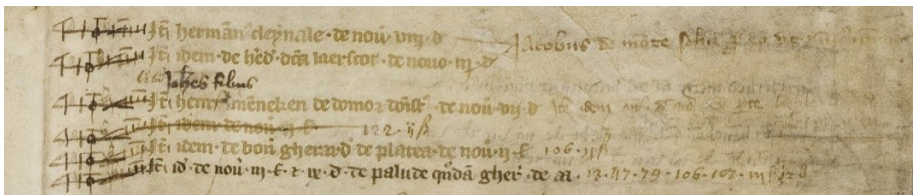
De Helmondse cijnsregisters bieden een zeldzame inkijk in de ontwikkeling van dit type documenten. Acht registers, lopende vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw tot het begin van de zestiende eeuw, omvatten geheel Peelland, en vijf andere bevatten combinaties van dorpen voor de vijftiende en zestiende eeuw.¹⁴¹ Heeren stelt dat deze registers door de rentmeesters meegenomen werden tijdens de cijnsinning en ter plekke bijgewerkt werden. Dit leidde telkens tot een rommelige registervoering, zodat iedere nieuwe rentmeester het als zijn eerste taak moest zien om een nieuw, ordelijk register aan te leggen. Wanneer we de, overigens incomplete, lijst van heerlijke rentmeesters raadplegen, dan kunnen we dit niet bevestigen. Heerens uitspraak is daarnaast ook wat overdreven, daar zeker de vijftiende-eeuwse registers vrij ordelijk en systematisch overkomen.¹⁴² Het oudste register, uit de tweede helft van de veertiende eeuw, is per cijnsdorp opgesteld en daarbinnen alfabetisch op cijnsman. Aan de linkerzijde is een kleine marge aangehouden voor de betalingsaantekeningen, die de vorm hebben van turfstreepjes (afb. 4). In het tweede register, aangelegd in 1381, is een grotere linkermarge aangehouden en zijn doorgekruste rondjes gebruikt als betalingsaantekeningen (afb. 5). Deze twee oudste registers lijken erg op elkaar. Afwijkend is het volgende register, dat een kleine 25 jaar na het vorige is aangelegd (afb. 6). De scribent, te identificeren als Peter van der Straten (biografie nr. 107), stapt af van boekschrift en noteert de cijnsposten in hetzelfde cursieve schrift dat hij ook in zijn oorkonden en schepenprotocollen gebruikt. Hij vervangt daarnaast de abstracte belastingaantekeningen door letters, en laat meer ruimte open tussen de posten. In 1421 legde dezelfde schrijver gelijktijdig drie nieuwe registers aan, één algemeen (afb. 7) en twee voor de dorpen Deurne en Stiphout. Hij handhaafde de opmaak van zijn vorige register, maar hield nu ook aan de rechterzijde een flinke marge aan. In het vorige register had hij aantekeningen over versterving, leenverheffingen, en delingen in de nauwe rechtermarges zien te krijgen. Hij heeft dit ongemak duidelijk trachten te

¹⁴⁰ Stein, *De hertog en zijn Staten*, 228-229.

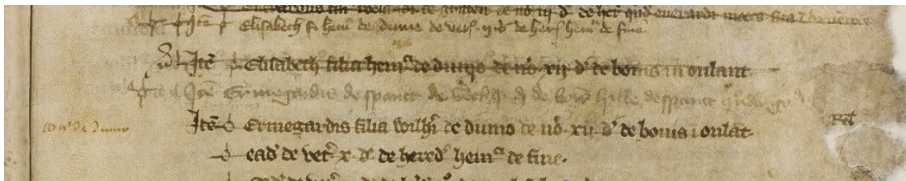
¹⁴¹ Eindhoven, RHC, heerlijkheid Helmond, inv. nrs. 282-291, en 313-315.

¹⁴² Heeren, 'De cijnsboeken van Peelland', 63-64. Een lijst van rentmeesters wordt gegeven door Frenken, *Helmond in het verleden* I, 196.

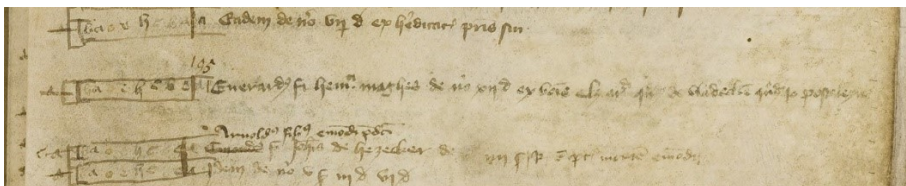
verhelpen in de opzet van de nieuwe boeken. De lay-out voldeed blijkbaar aan de vereisten en werd herhaald in de daaropvolgende decennia. Een volkstalig register voor de Helmondse cijnzzen (afb. 8), bijgehouden sinds 1474, vermeldt een nieuw gegeven: de vorige eigenaren van de onderpanden (in de meeste gevallen ook de vorige cijnsmannen). Wanneer in 1498 een nieuw algemeen cijnsregister aangelegd wordt, dat weer in het Latijn is, herkennen we de formuleringen die dan al meer dan een halve eeuw in de hertogelijke cijnsadministratie gebruikt wordt: *ex parte* ('afkomstig van') wanneer naar een vorige situatie verwezen wordt en *pro* ('ten behoeve van') wanneer iemand uit naam van een andere debiteur betaalt (afb. 9). Ook in het register van 1507 handhaafde de klerk deze formuleringen. Dit laatste boek is overigens niet gebruikt voor daadwerkelijke administratie, aangezien betalingsaantekeningen ontbreken. Wel zijn de nieuwe cijnsmannen bijgehouden.



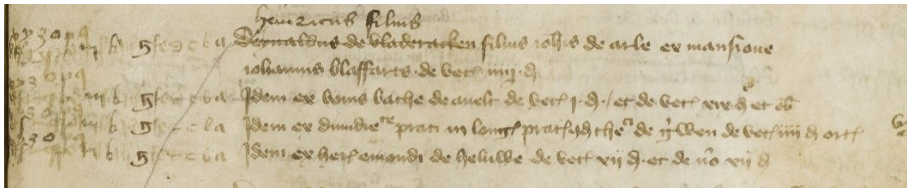
Afbeelding 4. Registratie van cijnsposten in het register van circa 1350 (Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 282, fol. 5r).



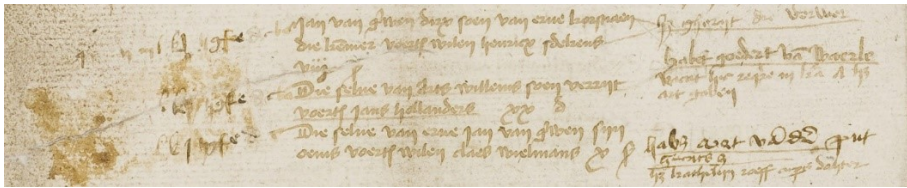
Afbeelding 5. Registratie van cijnsposten in het register van 1381 (Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 283, fol. 2r).



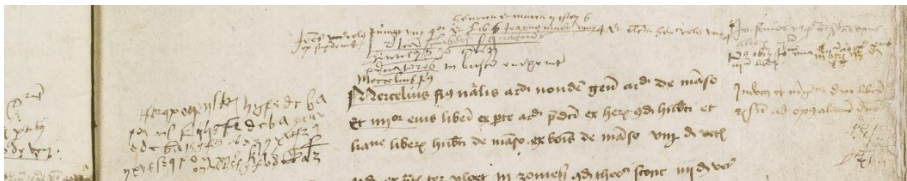
Afbeelding 6. Registratie van cijnsposten in het register van circa 1406 (Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 284, fol. 4r).



Afbeelding 7. Registratie van cijnslisten in het register van 1421 (Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 285, fol. 67r).



Afbeelding 8. Registratie van cijnslisten in het volkstalige register over Helmond van 1474 (Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 314, fol. 12v).



Afbeelding 9. Registratie van cijnslisten in het register van 1498 (Eindhoven, RHC, Heerlijkheid Helmond, inv. nr. 288-II, fol. 45r).

Cijnsregisters ontwikkelden zich dus gedurende de vijftiende eeuw. Ook de aantallen namen toe. Uit de veertiende eeuw kennen we alleen de hertogelijke registers, die van de heer van Helmond, en één uit Tilburg. Vanaf de vijftiende eeuw hebben we registers uit de heerlijkheden Mierlo, Moergestel, Oirschot, en enkele van de cijnzen die de abdij van Averbode in de Mierden inde. En er zijn er nog meer geweest. In 1474 droeg de heer van Heeswijk, Dinther, en Asten een viertal cijnsboeken over de laatste heerlijkheid over aan een Bossche poorter, waarschijnlijk in bewaring.¹⁴³ Alle vier de boeken waren netjes

¹⁴³ 's-Hertogenbosch, BHIC, Heerlijkheid Asten, inv. nr. 176: 'zekere papieren chiinsboecken hierna vercleert, ruerende ende mencie makende van den grontchiinzen der heerlicheiden sdorps van Asten, te weten in den iersten een chiinsboeck mit eenre franciinen geneyder ende gelapter coffitutie, begynnende 'Tchiinsboeck miinre liever vrouwen, vrouwen Iohannen van der Lecke, vrouwe van Heeswück, van Dynther, van Asten etc.', ende eyndende 'Summa de censu sancti Martini etc.', van den date duysent vierhondert ende veertich, houdende hondert ende dertihien bladeren; item een ander chiinsboeck mit eenre franciinen coffitutie, begynnende 'Chiinsboeck miinre liever vrouwen, vrouwen Iohannen van der Lecke, vrouwe van Heeswück, van Dynther, ende van Asten etc.' ende eyndende 'Wolterus, filius quondam Iohannis de Eyck etc.', van den date duysent vierhondert seven ende veertich in den aprilte, houdende tweehondert ende tweentwintich bladeren; item noch een ander chiinsboeck mit eenre ruwer coffitutie, begynnende 'Chiinsboeck miinre liever vrouwen, vrouwen Iohannen van der Lecke

ingebonden in een perkamenten band en ieder jonger deel was dikker dan zijn voorganger. Bijzonder is ook dat de eerste drie boeken binnen een periode van slechts twaalf jaar tot stand waren gekomen. Het oudste boek dateert uit 1440, gevolgd door een tweede uit 1447 en de derde uit 1452. Het derde kon langer mee; het vierde dateert uit 1471. Geen van deze boeken is bewaard gebleven, maar de schepenakte geeft een gedetailleerde beschrijving. De hoeveelheid te verwerken gegevens moet dusdanig groot zijn geweest, dat de boeken na nog geen tien jaar vervangen moesten worden. Bovendien werd hun omvang steeds groter. Er zijn geen aanwijzingen dat binnen deze heerlijkheden in de jaren veertig in groten getale gronden in cijns uitgegeven zijn. Andere instellingen en personen die cijnsen ontvingen, hielden hier ook een administratie van bij. Cijnsboeken waren in de zestiende eeuw geen zeldzaamheid meer. Zowel het Oirschotse Sint-Joris-gasthuis als de Tilburgse Geesttafel bezaten dergelijke registers. De Somerense secretaris Berthout van Kessel kocht in 1546 twee '*thiincxen ende thiincxboecken*' die hem voldaan werden uit goederen in Kempenland en Oisterwijk.¹⁴⁴ Het bezit van een cijnsboek representeerde het bezit van een cijns, zeker nadat een dergelijke boekhouding steeds meer als geldig bewijs in rechtszaken werd gezien.¹⁴⁵ In het overbrengen van deze modellen kunnen de functionarissen in het hertogelijke apparaat een belangrijke rol gespeeld hebben. Zo zien we heren van Boxtel, van Mierlo, van Helmond, en de bovengenoemde heer van Heeswijk, Dinther, en Asten het tot hoogschout van 's-Hertogenbosch brengen, terwijl een heer van Geffen en een van Rosmalen laagschout waren.¹⁴⁶ Zij vernamen uit de eerste hand de vereisten waaraan de boekhouding moest voldoen en raakten gewend aan het verantwoord van inkomsten en uitgaven middels schriftelijke bewijsvoering.

Een tweede soort *ordinatio* die ook buiten documenten in boekvorm zichtbaar is, is de lokalisering van goederen. Wanneer nader gespecificeerde goederen getransporteerd of bezwaard werden, moest dit zo precies mogelijk terugkomen in de schepenakte. In de vroegste oorkonden is hier nog nauwelijks sprake van. Toen voldeed meestal een aanduiding van de parochie of plaats. Vanaf de late veertiende eeuw tekenden de klerken de locatie preciezer en uitgebreider op. Dit volgde meestal een vast stramien: parochie, plaats, nadere lokalisering, en de belendingen. Dit laatste element had meestal de vorm

*etc.' ende ende eyndende 'Willelmus filius quondam Iohannis de Catwrick etc.', van den date drysent vierhondert tweendervijftich, houdende twehondert negenendestich bladeren; item noch een ander chiinsboeck met eenre franciën coffiturie, begynnende 'Chiinsboeck münre liever vrouwen Iohanne van der Lecke, vrouwe van Hezewiick, van Dyntber, ende van Asten etc.' ende eyndende 'die aude fauten dair men iairlix niet aff en boert allet boeck doer gedragen tsamen etc.'; van den date drysent vierhondert ende eenentseventich omtrent Lichtmisse, houdende twehondert vijfendnegentich bladeren'. De ontvanger, Herman, zoon van Corstiaen Coenen, zat in 1472 en 1478 in de schepenbank van 's-Hertogenbosch, evenals zijn vader voor hem en zoon na hem. Jacobs, *Justitie en politie*, 266-267.*

¹⁴⁴ Zie biografie nr. 71.

¹⁴⁵ Zie hoofdstuk III, paragraaf 3.3.

¹⁴⁶ Jacobs, *Justitie en politie*, 237-240. Het betreft de hoogschouten Dirk van Meerhem, heer van Boxtel, in 1416; Henrick Dicbier, heer van Mierlo, in 1421/2, Philip, heer van Geldrop, in 1425/6 en 1427; Peter van Vertaign, heer van Heeswijk, Dinther en Asten; niet als zodanig geïdentificeerd door Jacobs), in 1471/9; en Jan van Cortenbach, heer van Helmond, in 1503/5. Onder de laagschouten vinden we Peter van Best, heer tot Geffen, in 1431/2; en Jan van Baexem, heer tot Rosmalen, in 1509/29 (zie ook biografie nr. 71).

van ‘tussen A en B, strekkend van C tot D.’ In een samenleving zonder een centrale grondboekhouding was dit een degelijk en behoorlijk precies systeem, wat in de gehele Meierij werd overgenomen. Uit dit intensievere gebruik van documenten ontstaat wat Bertrand ‘documentaire netwerken’ noemt: verzamelingen van documenten met onderlinge verwijzingen.¹⁴⁷ Bij het transporteren van goederen of rechten baseerde de klerk zich op de retroacta. Hieruit nam hij de ligging van de onderpanden over, somde hij de lasten op die de nieuwe eigenaar schuldig bleef, en gaf hij – indien het een rente betrof – de namen van de partijen die deze oorspronkelijk gevestigd hadden. Wanneer er geen oudere brieven (meer) bestonden, of de rechtshandeling was de eerste van zijn soort, dan vertrouwde de klerk op de mondelinge getuigenis van de partijen. Als er documentatie was, sloot hij de beschrijving af met ‘*ut in litteris*’ of ‘*ghelîc in scepenletteren van N. daerop ghemaect volcomeliker begrepen*’. In sommige gevallen verwees hij in de tekst naar het retroactum, die hij dan transfigeerde door de grosse van de huidige overdracht.¹⁴⁸ Hoezeer de klerk zich baseerde op de oudere stukken blijkt meermaals uit minuutakten in de schepenprotocollen. De klerk kopieerde de informatie veelal in de taal waarin de grosse was opgesteld en wisselde dus naar gelang tussen Latijn en Nederlands.¹⁴⁹ Achter een schepenoorkonde gaan meerdere lagen schuil: niet alleen de minuutakte in het schepenprotocol, maar ook de tekst van de oudere oorkonden.

De administratie van de sociaaleconomische instellingen in de Meierij verbond zich langzaam met deze grotere netwerken: de Heilige Geesttafel van Oisterwijk verwees in het cartularium naar dorsale aantekeningen waarmee de corresponderende originelen eenvoudig konden worden opgespoord, terwijl die van Oirschot in de hefboeken folionummers opnamen die naar een cijsregister of gelijksoortig document refereerden.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Bertrand, *Les écritures ordinaires*, 275-277.

¹⁴⁸ Zie bijvoorbeeld oorkonde nr. 2923: ‘*achttyen vaet rogs tsiaers geliic als die brief in boudende is ende begrepen heet, die die Heyleghe Gbeest daeraf heet ende welcken brief met desen brief dorsteken is*’.

¹⁴⁹ Dit zien we gebeuren in Oisterwijk in 1440, waar in één contract brieven van twee schepenbanken aangehaald worden: Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 152, fol. 32v: ‘*een half mude rogs erfpachts der maten van Den Bosch, quam pacionem Iacobus, filius quondam Nycholai dicti van den Leempoel, Theoderico, filio quondam Gerardi dicti Symonssoen de Loen, dare et solvere promiserat (...), prout in litteris scabinorum de Buscoducis continetur (...); item op twee lopen rogs ierliucs ende erfeliucs pachts allen iær op onsen Vrouwendagh als men kersen dreeght, te gelden uut allen alsulcken recht ende gedeelte (...) prout in litteris scabinorum de Oesternwîc continetur*’. De minuutakte van de eerste overdracht is te vinden in 's-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1176, fol. 33r.

¹⁵⁰ Tilburg, RA, Tafel van de Heilige Geest van Oisterwijk, inv. nr. 1, fol. 51r: ‘*Laurens gebeyten van der Heyden (...) dese voirs. twelf lopen rogs iærliucs heeft hy verkocht Henryken van der Heyden (...) op sekere condicie in den brieve begrepen daeraf den daet begriep int iær ons Heren dusent vierhondert ende dertich, des anderen daghs na Dertyendach ons Heren. Ende is getekent in dorso c.*’ Eindhoven, RHC, Tafel van de Heilige Geest van Oirschot, inv. nr. 38, onder meer fol. 11v en 12r: ‘*Henric, soen Goessens van der Aÿter, uut erte tot Aerle, folio LXII et CXXXVI*’, en ‘*Michiel die Metser van denselven pacht voer Ian van Gheenen tot Best, uut erfïen aldaer gelegen, folio CVII*.’ Enkele oorkonden uit het archief van deze Tafel dragen de dorsale aantekening ‘*copiatum est*’, zie Oorkonden nrs. 171, 175, 176, 956 en 3203.

De verspreiding van geletterdheid onder de plattelandsbevolking kunnen we benaderen via de wijze waarop men over oorkonden dacht en ermee omging. Over de bewaring hebben we in het vorige hoofdstuk gesproken. Documenten werden in veel gevallen in bewaring gegeven bij betrouwbare personen of op veilige plekken. Daarnaast is er informatie te halen uit het verlangen van Meierijenaren om zelf brieven te bezitten van hun goederen en rechten. Dit is geen ondubbelzinnige methode: met het schepenprotocol als *locus credibilis* was er niet altijd een noodzaak om zelf een gewaarmerkt afschrift te bezitten. Desondanks is het wel een indicator voor de mate waarin plattelanders in hun eigen gemeenschap in contact stonden met het geschreven woord. In de oorkondendatabase hebben we aangetekend of sprake is van een dorsaal en, indien dit het geval is, welke partij de ontvanger van de oorkonde is. In tabel III.6 zijn deze resultaten reeds bijeengezet. We spreken dan over 1.390 dorsalen, waarvan er 110 aangeven dat de schepenbrief bestemd was voor de handelende partij, en maar liefst 1.247 voor de begunstigde partij. In de resterende 33 gevallen is sprake van een uitvaardiging voor een derde (zijdelings betrokken) partij, of is dit niet te achterhalen. Voor onderstaande tabel hebben we de dorsalen nader bekeken op inhoud, namelijk op de identiteit van de ontvanger. Indien we dit op uitputtende wijze zouden hebben gedaan, zou dat een promotieonderzoek op zichzelf zijn: het koppelen van iedere naam met alle beschikbare Brabantse gegevens is een enorme opgave, nog ongeacht de methodologische problemen.¹⁵¹ We hebben er daarom voor gekozen om slechts te kijken of de ontvanger een individu is of een instelling zoals een kerk, Geesttafel, of kloostergemeenschap.

We moeten deze resultaten met enige voorzichtigheid interpreteren. De archieven van de Meierijse kerkelijke instellingen bevatten een groot aantal aankomsttitels, waardoor hun rol in het proces overschat kan worden. Wel moeten we opmerken dat de twee grootste archiefvormers, de Bossche Heilige Geesttafel en het Bossche Groot Zieken-gasthuis, hun opdrachten meestal in Bossche schepenakten lieten registreren. Deze aankomsttitels vallen daarom buiten het onderzoek. Deze twee afwegingen brengen elkaar enigszins in evenwicht. De tabel laat zien dat het merendeel van de onderzochte oorkonden oorspronkelijk is uitgevaardigd ten behoeve van individuen. Zelfs wanneer we alle geestelijke instellingen bij elkaar optellen, komt dit nog niet op de helft van dit indrukwekkende aantal. De toename van het aandeel van de kloosters en Heilige Geesttafels vanaf 1451 doet vermoeden dat zij aan het eind van de vijftiende eeuw het merendeel van hun bezittingen hebben vergaard.

Er zijn verschillende gevallen waarin de exemplaren van beide partijen bewaard zijn gebleven.¹⁵² Dit is gebruikelijker vanaf het eind van de vijftiende eeuw.¹⁵³ In één geval

¹⁵¹ Vgl. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 139-146.

¹⁵² Zie oorkonden nrs. 194 en 195; 244 en 249; 614 en 615; 772 en 773; 1749 en 1750; 1763 en 1764; 1822 en 1823; 1824 en 1825; 2792 en 2793; 2798 en 2804; 2802 en 2803; 2808 en 3151; 2809 en 2810; 3134 en 3135; 3136 en 3137; 3243 en 3244; 3594 en 3595.

¹⁵³ In een uitzonderlijk geval zijn drie grossen van dezelfde rechtshandeling bewaard gebleven. Deze bevatten echter geen dienstaantekeningen over de destinatarissen, zodat we niet hebben kunnen achterhalen voor wie ze bedoeld waren. Wel berusten ze in hetzelfde archief. De grossen zijn identiek, al zijn in één van hen de pachtvoorwaarden op een andere wijze verwoord. Zie oorkonden nrs. 302, 303 en 304.

bestond de begunstigde partij uit twee instellingen, die elk een exemplaar ontvingen.¹⁵⁴ Blijkens dorsale aantekeningen verlangde de verkopende partij in sommige gevallen zelfs een kopie van de retroacta wanneer de originele stukken aan de koper overgedragen werden. Wanneer voor Bossche schepenen een *vidimus* van deze brieven opgetekend werd, werd dit ook op het origineel aangetekend. Bovendien bood een *vidimus* de mogelijkheid om meerdere oorkonden in één document samen te voegen, zodat de originelen niet meer tevoorschijn gehaald hoefden te worden.¹⁵⁵ Dit was zowel praktisch in het gebruik als beter voor de bewaring.

Tabel VII.3. Overzicht van de in de dorsalen genoemde partijen

	1301- 1350	1351- 1400	1401- 1450	1451- 1500	1501- 1550	totaal
individu	14	91	236	333	287	961
Heilige-Geesttafel	1	8	22	66	79	176
klooster/kapittel	-	9	4	58	48	119
parochiegeestelijke	-	3	5	24	36	68
kapel/altaar	-	1	2	11	9	23
gasthuis	-	2	7	2	2	13
schepen(bank)	-	2	1	10	1	14
kerk(fabrick)	-	-	2	8	12	22
gilde/broederschap	-	-	1	1	6	8
stad/vrijheid	-	-	3	-	4	7
heer/commandeur	-	-	-	7	6	13
school/universiteit	-	-	-	-	1	1
totaal	15	116	283	520	491	1.425

Het beeld kan nader worden aangevuld met gegevens uit andere typen bronnen. Een man uit Someren had zich in 1535/1536 fel gekant tegen de komst van enkele zaakwaarnemers uit Luik. Bij hun aankomst bedreigde hij hen en nam hij de procuratiebrieven af die zij bij zich droegen. Deze brieven gooide hij vervolgens in het vuur, alsof hij daarmee de legitimiteit van de Luikse functionarissen kon beëindigen. Deze zaak werd hem zwaar aangerekend en eindigde uiteindelijk voor de hoogschout. Met inachtneming van de andere misdrijven waarvoor hij was aangeklaagd, is hij uiteindelijk

¹⁵⁴ Zie oorkonden nrs. 3243-3244.

¹⁵⁵ Zie bijvoorbeeld oorkonden nrs. 917 en 1324, respectievelijk: *‘Fiat vidimus de ista littera et tradatur Arnoldo, filio quondam Egidii Loeskens de Strathem, qui promisit super omnia et habenda tradere Willelmo, filio quondam Iohannis van Ele, et Bele, sue sorori, atque Henrico de Os, filio quondam Willelmi, ad opus eorum et ad opus Lucie, filie dicti quondam Iohannis van Ele, et Iohannis et Eue, liberorum quondam Reyneri van den Poll, et ad opus Adriane, filie Martini Zoutman, vel per incendium aut in formam perierit, ut in forma. Testes Scilder et Toelinc, datum undecima augusti. Tradatur Willelmo, filio quondam Iohannis van Ele vidimus’* en *‘Fiat vidimus de istis III litteris et tradatur Iohanni, filio quondam Willelmi van der Heyden, qui promisit super omnia tradere Gerardo Buck, filio quondam Leonardi de Sciulenbroeck, ut in forma. Testes Ia(cobus) et Berze, datum XXVI marcii, 3^a post Palmarum.’*

ter dood veroordeeld.¹⁵⁶ Aan het eind van de onderzochte periode schetsen de costumen die halverwege de zestiende eeuw zijn opgetekend een beeld van een met het schrift vertrouwde bevolking. Zo diende de schepenklerk voorafgaand aan een rechtszaak een inventaris op te maken van alle bewijsstukken, zowel bestaande documenten als de verklaringen van de te verhoren getuigen, die nog aan bod zouden komen. Na sluiting van de inventaris was het niet mogelijk om nog een beroep te doen op andere stukken. Elke partij mocht op eigen kosten een kopie verzoeken van de bewijsstukken die de tegenpartij had ingebracht.¹⁵⁷

2.5. *Private geletterdheid*

In hoeverre schriftgebruik gewoon was in het privéleven van de Meierijse bevolking, blijft de vraag. Vrijwel niets is bewaard gebleven. Toevallige overleveringen van kostbare inkijsjes, zoals de twee notitieboekjes van Benedetto del Massarizia, zijn voor deze regio niet bewaard. Omwegen bieden enkele indicaties. Zo zijn er op enkele locaties archeologische opgravingen gedaan. In het Tolbrugkwartier te 's-Hertogenbosch zijn hierbij grote aantallen vondsten gedaan die verband houden met schriftgebruik, zoals een vijftigtal schrijfstiften en een wastafeltje. De verslagleggers van dit onderzoek beweerden dat veel mensen het schrift niet of nauwelijks machtig moeten zijn geweest, aangezien op sieraden en kledingaccessoires 'onbeholpen' of 'pseudo'-letters zijn aangetroffen. Ze concludeerden dat al deze vondsten hebben moeten toebehoord aan de Bossche elite, waaronder zij kooplieden, ambtenarij, en geestelijkheid schaalden.¹⁵⁸ De vooringenomenheid waarmee deze auteurs hun standpunt poneren, verbaast ons. Niet alleen is er geen reden om de aard van sieraden te koppelen aan het niveau van geletterdheid, maar ook beschouwen andere auteurs het Tolbrugkwartier juist als een arme wijk.¹⁵⁹ Ons inziens zouden deze vondsten juist kunnen pleiten vóór een schrijfcultuur bij de onderlagen van de bevolking. Het is ten behoeve van de vergelijking jammer dat in het rapport van de Eindhovense opgravingen uit de jaren tachtig niet gesproken wordt over dergelijke artefacten. Dit zal geen kwestie zijn van ondeugdelijk onderzoek: de meeste Eindhovense vondsten dateren uit de jaren 1225/1350, een periode waarin het schriftwezen in de Meierij nog in de kinderschoenen stond.¹⁶⁰ Recenter onderzoek heeft namelijk wel laatmiddeleeuwse vondsten aan het licht gebracht die op schrijfactiviteit wijzen.¹⁶¹ Bruikbaar zijn de vondsten van zegelstempels. Naast de collecties van schepenzegels die door de dorpsbesturen bewaard werden, zijn er hier tientallen van teruggevonden bij opgravingen. Zegelstempels waren wijdverspreid, en het gebruik ervan beperkte zich niet alleen tot de bovenlaag van de bevolking. Andersens verbaasde zich over de grote aantallen zegelstempels die in Denemarken bij opgravingen tevoorschijn zijn gekomen en ook archeologisch onderzoek in

¹⁵⁶ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12997, rekening van de hoogschout over 18 nov. 1535-Kerstmis 1536, fol. 10r.

¹⁵⁷ Christyn, *Brabandts Recht* II, 994-995 en 1017.

¹⁵⁸ Nijhof en Janssen, 'Huisraad', 211.

¹⁵⁹ Vos, 'Leven rond de Tolbrugstraat', 22-24.

¹⁶⁰ Arts (red.), *Sporen onder de Kempische stad*.

¹⁶¹ Arts, *Stad en platteland op het zand*, 296-301.

Zeeland heeft bijna 300 stempels aan het licht gebracht.¹⁶² Dergelijk archeologische bewijsmateriaal correspondeert met geschreven aanwijzingen, zoals het aantal eigenhandig bezegelde denombrementen.



Afbeelding 10. Veertiende-eeuwse *stylus*, afkomstig uit Eindhoven en tevoorschijn gekomen bij de opgravingen op het Catharinaplein in 2005/6. Foto N. Arts., *Stad en platteland op het zand*.

Een ander inkijkje in de schriftcultuur vinden we in het bezit van boeken en andere geschriften. De bronnen hiervoor zijn zeer beperkt, en we ontmoeten alleen de bovenlaag van de bevolking. Zo is het bestaan van een kleine bibliotheek op het kasteel van Eindhoven rond 1550 (circa 25 boeken) aangetoond op basis van opgegraven stukken boekbeslag.¹⁶³

Helemaal zeldzaam zijn opgaven van titels: slechts een paar personen vergaarden een boekenbezit dat nader omschreven werd. Zoals Van den Bichelaer al opmerkte, betrof het meestal religieuze werken. De in 1549 opgestelde boedelinventaris van de voormalige pastoor van Oirschot noemt twee gezangboeken, een brevier, een Bijbel, een '*passie ons Heeren in Duytsen*', en acht getijdenboeken.¹⁶⁴ Andere categorieën zijn recht, zowel kerkelijk als wereldlijk, en grammatica.¹⁶⁵ Het is niet duidelijk of we hier te maken hebben met handschriften of gedrukte boeken. Het brevier van de Oirschotse pastoor werd als handgeschreven aangeduid, waaruit de voorzichtige conclusie getrokken kan worden dat de rest gedrukt moet zijn geweest. Ook het fragment van de *De orthographia*, dat een tweede leven vond als band voor een schepenprotocol van Lith, was handgeschreven.¹⁶⁶

Boeken waren privébezit, maar dienden een groter publiek. Rond 1488 legateerde een andere Oirschotse priester enkele schoolboeken aan de Geesttafel, op voorwaarde dat

¹⁶² Mondelinge mededeling van Michael Andersen, augustus 2018. Voor Zeeland, zie Hendrikse, *Zegelstempels en Zegelringen*.

¹⁶³ Arts, 'De variatie aan metalen voorwerpen', 177. Waarschijnlijk betreft het hier (een deel van) de bibliotheek van het klooster Mariënhage, die in de aanwezigheid van de kroniekschrijver Nicolaas Clopper vorm had gekregen. Na de (dreigende) verwoesting van het klooster in de zestiende eeuw zal een deel van de boeken op het kasteel in veiligheid zijn gebracht. Heden ten dage berusten enkele banden in de Brabant Collectie te Tilburg en de bibliotheek van de Radboud Universiteit te Nijmegen. Zie ook Van de Ven, *Handschriften en Handschriftfragmenten*, cat. nrs. 14, 16-19.

¹⁶⁴ Lijten, 'Pastoorsinventaris', 160-162.

¹⁶⁵ Lijten, 'Pastoorsinventaris', 160-162: 'Comende in een neercamer weestwaert dair zyn bevonden irst eenen budel met diversche boecken gramaticaliën ende anderen, (...) comende opten solder is bevonden een boeck beginnende: Petrus Crinitus, De honestate vite; een boeck beginnende: Dialogus dictus Molo gravatum [*Malogranatum*, MV]; een boeck beginnende: Institutiones imperialium decretales, Sextus decretalium, Decreta, Biblia, Cronica, quadragesimale microrum, Textus sequentiarum.'

¹⁶⁶ Zie ook hoofdstuk IV, paragraaf 2.2.1.

zijn zoon deze boeken kon raadplegen wanneer hij zou gaan studeren.¹⁶⁷ De chirurgijn van Oisterwijk, meester Lambert Henrics, stond in 1546 zijn voormalige student toe al zijn boeken te kopiëren, op voorwaarde dat hij het beroep niet in dezelfde plaats zou gaan uitoefenen.¹⁶⁸

3. Oraliteit versus geletterdheid

Hoewel het onderwerp van deze studie schriftgebruik en geletterdheid is, kunnen we dit niet beschouwen zonder aandacht te schenken aan oraliteit. Deze twee concepten zijn tegengesteld, maar niet complementair: een toename in het schriftgebruik ging niet noodzakelijkerwijs gepaard met een afname in mondelinge communicatie. Integendeel, het gesproken woord bleef een onmisbare rol spelen. Het voorlezen van een schepenbrief bracht de inhoud niet alleen over op hen die zelf niet konden lezen, maar verleende de brief ook aanvullende autoriteit doordat de brieftekst nu publieke kennis werd. Vroege oorkonden hielden in de woordkeuze rekening met een publiek van toehoorders: in 1346 spreekt een brief van *'alselke onderpande als ghi hoeren suelt'*.¹⁶⁹ Getuigenverhoren waren mondelinge procedures en werden later pas opgetekend. De studie van de oraliteit is echter paradoxaal: aangezien het gesproken woord slechts in het menselijk geheugen geregistreerd wordt, en dit niet lang onveranderd bewaard blijft, zijn we aangewezen op schriftelijke vermeldingen van oraliteit. In navolging van Larsson bestuderen we twee typen oraliteit: rituelen en openbare activiteiten.¹⁷⁰

Zowel mondelinge als schriftelijke verklaringen bezaten rechtskracht. De costumen laten een lichte voorkeur blijken voor schriftelijke bewijsstukken, aangezien verschillende getuigen achtereenvolgens gehoord moesten worden en een kwestie over meer zittingsdagen niet ongewoon was.¹⁷¹ Van der Tanerijen geeft verschillende voorbeelden van de volledige rechtskracht van mondeling bewijs. Wanneer twee getuigen verklaarden dat een geschrift vals was, werd het als verdacht beschouwd en diende het nader te worden onderzocht. Bij drie of meer getuigen verloor het stuk direct zijn betrouwbaarheid. Indien men aan de echtheid van een document twijfelde op basis van vormkenmerken, dan kon de getuigenis van de schrijver zekerheid bieden. Twijfelde men aan de inhoud, dan was een verklaring door partijen en getuigen noodzakelijk.¹⁷² De positie en rol van de eed in de beschrijving van de procesgang gaf ook aan mondelinge getuigenissen kracht. In het bijzonder blijkt dit in situaties waarin een rampsituatie tot het verlies van de oorkonden heeft geleid. Dit zien we tweemaal in 's-Hertogenbosch na de stadsbranden van 1419 en 1463, en in Eindhoven na de inval van de Arenbergse troepen in 1486. In hoofdstuk V bespraken we de hertogelijke ordonnances die in reactie op de Bossche stadsbranden

¹⁶⁷ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 396-397.

¹⁶⁸ Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 250, fol. 48v.

¹⁶⁹ Oorkonde nr. 2702, uitgevaardigd door schepenen van Lommel.

¹⁷⁰ Larsson, *Pragmatic literacy*, 149-164.

¹⁷¹ In de landkaart van Ravenstein werd *'om verseeckerlijck daer inne te moghen procederen'* besloten dat de schepenklerken van iedere vierschaar een register zullen moeten bijhouden waarin alle aanklachten en eisen van de processen, alsmede het verloop, werden opgetekend. Christyn, *Brabants Recht II*, 995.

¹⁷² Van der Tanerijen, *Boec van der loopender practijken I*, 160-161.

toestemming gaven om na degelijke getuigenverklaringen nieuwe oorkonden te laten vervaardigen.¹⁷³ De in 's-Hertogenbosch in 1463 toegevoegde bepaling dat de debiteur van de in de oorkonde genoemde pacht of cijns een van de getuigen moest zijn, zien we ook in Eindhoven terug. Omdat de schepenprotocollen in de plundering verloren zijn gegaan, bevat een aantal heruitvaardigingen van rechtstitels van de Geesttafel een beschrijving van de procedure, met speciale aandacht voor de instemming van de debiteur.¹⁷⁴ Het komt dan ook enigszins ironisch over dat de Eindhovense bestuurders enige jaren eerder nog, bij het aangaan van een rente namens de stad, verzekerden dat indien de oorkonde verloren zou gaan door brand, er een afschrift in hun administratie bewaard werd op basis waarvan altijd een nieuw exemplaar vervaardigd kon worden.¹⁷⁵

3.1. Oraliteit in rituelen

Ritueel kan communicatie via het schrift combineren met het gesproken woord, handelingen (zoals gebaren), en er worden vaak symbolische objecten bij gebruikt. Een groot deel van de rechtshandelingen en juridische procedures waren ingekleed in dergelijke handelingen. Dit begon met het spannen van een vierschaar en het oproepen van zaken vanaf de dingrol, en eindigde met het schudden van handen en de betaling van de godspenning. Al deze elementen gingen gepaard met handelingen en mondelinge vormen van communicatie.¹⁷⁶ De informatie over deze stappen is verstrooid: van rechtshandelingen is ons meestal niets meer overgeleverd dan de inschrijving in register of oorkonde. Met behulp van andere gegevens kunnen we de procedure reconstrueren, inclusief de rol van mondelinge communicatie.

Wanneer de schepenen een getuige hoorden, gebeurde dit na *'gestaefde eede'*. Ten overstaan van het college zwoer de getuige een eed. In 1387 legde hertogin Johanna voor de gehele Meierij de juiste wijze vast, namelijk het zweren volgens het Bossche stadsrecht.¹⁷⁷ Helaas is noch de precieze inhoud, noch de vorm vastgelegd in de costumen van deze stad. Kennelijk werd dit als bekend verondersteld. Verspreid in de rechterlijke archivalia staan fragmenten van informatie opgetekend, die bij elkaar een coherent geheel vormen.

¹⁷³ Hoofdstuk V, paragraaf 2.3.

¹⁷⁴ Oorkonden nr. 183: *'ende overmids der disstrucien dat die stat van Eindouen verbrant ende ghedestrueert was van den Arenboersche heren ende des Heilichs Gheest brief van Eindouen verborst waeren, soe heeft Ian voers. den Heileghen Gheest voers. enen brief ghegonnen ende gheconsenteert'*; nr. 184: *'ende overmids dat die broef verbart waeren in den brande doen Eindouen voirs. verbart wairt opten Heilighen Palmdach, soe heeft Willem voirs. den Heiligen Geest voirs. enen nuwen brief verleent'*; nr. 188: *'die principaell originael scepenenbrieven die bii der destrucxien der Arenberchschen opten Heylighen Palmsondach in der ghemeynre destructien van Eyndouen berooft off verbrant ende also versuymp zjin'*; nr. 190: *'Ende want sheylich geests brieven in der ghemeynre d[estru]ction opten heylighen Palmsondach int iaer ons liefs Heren duyssent vierhondert sesendetachtentich van den Arenberchschen heren e[***] verbrant, berooft ende alsoe vernielt siin'*; nr. 194: *'die brieven daervan ghemaect synde ende die prothocollen daer verbrant syn in der destructien der Arenborschen veeden in onser stadt van Eyndouen voers., oeck als sy seeden'*.

¹⁷⁵ Oorkonde nr. 3026.

¹⁷⁶ Künzel, 'Peasants Speaking', 15.

¹⁷⁷ Vgl. Hoofdstuk V, paragraaf 2.3.

Degene die de eed aflegde riep de heiligen aan en stak hierbij zijn vingers op.¹⁷⁸ Een volledige eedformule vinden we in een formulier voor het verheffen van een leengoed:

*Dan segt die stadhouder: 'Steect op beyde u vingeren ende seght my nae: dat ic gesekert ende geloeft hebbe dat ic wel ende trouwelyck houden, soe moet my God hulpen ende allen syn heyligen.'*¹⁷⁹

In deze formule komen beide eerder genoemde elementen samen: het opsteken van de vingers en het aanroepen van de heiligen. De tekst spreekt van twee vingers. Dit zijn waarschijnlijk de wijs- en middelvinger, zoals ook heden ten dage nog gebeurt bij het inhuldigen van de vorst. Poorters genoten een grote betrouwbaarheid. Het vrijheidsrecht van Oss verleende rechtsgeldigheid aan schuldbekentenissen die voor twee poorters waren aangegaan, ook wanneer er geen officiële beoorkondingsinstantie betrokken was geweest. Deze bekentenissen konden als geldig bewijsstuk voor de Osse schepenbank worden aangevoerd.¹⁸⁰ Daarentegen werd niet ieder persoon een geschikte getuige geacht. Al in de oudste Bossche keur wordt het buitenstaanders verboden te getuigen tegen poorters.¹⁸¹ Deze bepaling vond zijn weg naar de andere gemeenschappen in de regio.¹⁸² De betrouwbaarheid van poorters kon worden gecompromitteerd in bepaalde situaties. Een wettige geboorte was een vereiste om te mogen getuigen, evenals een blanco strafblad.¹⁸³ In notariële oorkonden worden de getuigen veelal geïntroduceerd met predicationen als *discretus*, *honestus* of *illustratus*, omdat dit de betrouwbaarheid van de rechtshandeling waarborgde.¹⁸⁴ Functionarissen genoten daarentegen vertrouwen op basis van hun ambt en waren soms vrijgesteld van het zweren van een eed.¹⁸⁵ Zowel in het gewoonterecht als in het overheidsbeleid nam de integriteit van de schepenbank een belangrijke plaats in. Aan gezien de getuigen in de meeste transportoorkonden twee (of meer) schepenen waren, genoten de documenten onmiddellijk openbaar vertrouwen. Het afleggen van de schepeneed was daarmee geen formaliteit: het bracht op de bestuurders de *fides publica* over die de schepenbank als juridisch lichaam genoot.¹⁸⁶ Op het moment dat een van de schepenen in diskrediet werd gebracht, was dit een ernstige inbreuk op het vertrouwen en de autoriteit van de schepenbank. De straffen op het tegenspreken, beledigen of valselijk

¹⁷⁸ ORA Lith, nr. 25, p. 29: '*Het is comen Vyken Bock Vyken Boexss. ende heeft aen den heyligen gesekert ende gesworen myt gestaeffden eeden ende myt opten geretten vingeren*'; Eindhoven, RHC, ORA Helmond, inv. nr. R. 3802, akte 970 (1518): ten heilige heeft gezworen. Mogelijk wordt dit ook al in de Bossche keur van 1284 bedoeld met *manu iurando*. ONB I, nr. 399, cap. 43. Zie ook Van Leeuwen, 'Schepeneden', 120

¹⁷⁹ Galesloot, *Inventaire I*, CIII.

¹⁸⁰ Cunen, *Geschiedenis van Oss*, 31.

¹⁸¹ ONB I, nr. 399, cap. 41.

¹⁸² Cunen, *Nieuwste geschiedenis*, 38.

¹⁸³ ONB I, nr. 77, cap. 42. ONB I, nr. 399, cap. 60.

¹⁸⁴ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 469-473.

¹⁸⁵ Krachtens de Bossche keur van 1284 hoefden schepenen en gezworenen geen eed te zweren wanneer zij ambtshalve een getuigenis aflegden. ONB I, nr. 399.

¹⁸⁶ Zie ook hoofdstuk IV, paragraaf 2.3.1. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 13008, rekening van Sint Jan-Kerstmis 1526, fol. [9v]: '*Van Willemen van Gyrsbergen van dat hy synen eedt nyet en woude doen, doen hy scepen soude syn tot Vucht, daervan ontfangen tot beboef miins genedichs heren IX gulden XVI stuvers, qui valent: XLVIII s. IX d. gro.*'

beschuldigen van schepenen waren zwaar.¹⁸⁷ Van de andere kant stonden er ook hoge boetes op het vellen van valse vonnissen.¹⁸⁸ Doordat de schepenen betrouwbare personen werden geacht, hoorden zij tot de weinige functionarissen die eden mochten afleggen. Wanneer een eed door anderen afgenomen werd, was de rechtsgeldigheid dubieus en kon de eed worden aangevochten. In Eersel had de vorster in 1508 een poorter onder ede laten beloven iemand voor het gerecht te brengen. Deze was de belofte niet nagekomen en had, toen hij voor eedbreuk aangeklaagd werd, ter verdediging aangevoerd dat de eed niet geldig was geweest omdat die niet door schepenen was afgenomen.¹⁸⁹ De ultieme straf voor eedbreuk volgde niet in het tijdelijke leven, maar bij het verzuilen hiervan voor het eeuwige. Een berucht voorbeeld hiervan vinden we in een conflict tussen Oirschot en Oisterwijk. Tussen deze plaatsen heeft lange tijd onenigheid bestaan over de exacte grens van de gemeenschappelijke gronden. In 1518 liet de heer van Pietersheim als halfheer van Oirschot een aantal hoogbejaarde mannen een getuigenis afleggen. Deze verklaarden dat zij zo'n 80 jaar geleden een stokoude en arme Oisterwijker hebben horen vertellen dat hij een van de getuigen was bij het bepalen van de grens. Bij de watermolen te Spoordonk had hij met zijn dorpsgenoten bij de schepper boven hun hoofd gezworen dat ze hier op Oisterwijkse grond stonden. Decennia later verzuchtte de man, inmiddels vervallen tot armoede en bedelend, dat hij verdoemd was naar de hel te gaan, net als zijn reeds overleden medegetuigen. Hun getuigenis zou namelijk vals zijn geweest: ze hadden in hun schoenen grond gestopt die zij bij de Oisterwijkse lindeboom hadden genomen, en in hun hoed een lepel (schepper) gestoken.¹⁹⁰ Hier is sprake van een prachtig stuk historische overlevering. De paalscheiding heeft plaatsgehad in 1390. Het verhaal rondom het vermeende Oisterwijkse bedrog was mondeling door drie generaties overge-

¹⁸⁷ Byl, *Les juridictions scabinales*, 92 en 146-148. Voor 's-Hertogenbosch, zie ONB I, nr. 399, cap. 27. Ook voor het beledigen van andere functionarissen was de straf aanzienlijk. In het keurboek van Oisterwijk uit 1509 lezen we de volgende bepaling: '*Item so wie den weechmeesteren ende den cuermeesteren op haer eeden spraeck oft te cort dede oft lelycke woorden gawe, soude staen ter correctien van den heeren schepenen ende gesworen ende soude voirts bruecken 2 pont, te gaen als voir.*' Posthumus, 'Keurboek', 190.

¹⁸⁸ Byl, *Les juridictions scabinales*, 152-154. Willem Jan Liben had bij de Bossche schepenbank geklaagd dat de schepenen van Aalst hem onjuist hadden bevonnist, maar kon hiervan geen bewijzen overleggen en werd daarom beboet. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12990, rekening van Kerstmis 1414-Sint Jan 1415, fol. [2r]. Het aantal beledigingszaken jegens schepenen is aanzienlijk, zo blijkt uit de rekeningen van de Bossche hoogschout. Voor een boete aan een schepen wegens het vellen van een vals vonnis, zie Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 48604, fol. 2r: '*Gheert van Meynsvort, scepen t'Oosterwiic, van dat hii een onrecht vonnisse gewiist hadde pointe ut supra om XX Arnoldusgulden, daerof gerekent au Noel XXXVII: XIII gulden.*' Blijkbaar heeft de veroordeling geen gevolgen gehad voor Gherits carrière, hij zat na 1438 nog tweemaal in de schepenbank.

¹⁸⁹ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12996, rekening van de hoogschout over Sint Jan-Kerstmis 1508, fol. 6v: '*van Andriese Corneliss, van dat hy hadde ten beiligen gesworen in handen des vorsters van Eersel eenen geheeten (leeg) terechte te stane dwelck hy also niet en dede ende want den edt niet geschiet en was voer schepenen also dat beboirde ende men dat niet en soude connen betuyght hebben, hebbe hem laten componeren voer die somme van IX Riinsgulden XVI stuvers, qui valent: II lb. IX s. gro.*'

¹⁹⁰ Eindhoven, RHC, ORA Oirschot, inv. nr. R. 2359, fol. 53r. Zie ook Smulders, 'De schepper hierboven', 20.

geven voordat het na bijna 130 jaar werd opgetekend. De getuigen in 1518 waren zeer oud, maar zij werden nog steeds beschouwd bij hun volle verstand te zijn. Desondanks kunnen we aan de echtheid van het verhaal twifelen. Meerdere volksverhalen van dezelfde aard zijn in de Belgische Kempen overgeleverd.¹⁹¹ Het verhaal heeft vooral een politieke boodschap, bedoeld om de positie van Oirschot in het conflict te legitimeren. Daarnaast getuigt het van de rol die eden binnen de Meierijsse samenleving speelden, en de ernst van het schenden of manipuleren ervan.

Er lijkt een onderscheid te zijn gemaakt tussen verklaringen inzake proceszaken en verklaringen over andere onderwerpen. De eerste soort had plaats rondom een jaargeding, meestal de maandag ervoor, en vond dan plaats binnen de gespannen vierschaar. De tweede soort kon op welke dag dan ook worden afgelegd en werd gezien als een onderdeel van vrijwillige rechtspraak. Dit kon voor de schepenenbank, zonder dat hier een vierschaar gespannen hoefde te worden.¹⁹²

Getuigenissen vonden plaats naar de beste kennis van de ondervraagden.¹⁹³ In de jaren 1540 lieten de schepenen van Heeze en Leende aan een aantal inwoners van het dorp een schepenenprotocol van 1491/2 zien. Twee van hen kregen de vraag of het protocol geschreven was door wijlen heer Wouter Box, die toentertijd secretaris was. Een van hen, een priester, getuigde dat het inderdaad heer Wouters hand was, maar kon niet zeggen of deze toen ook het secretarissambt uitvoerde. De ander wist zich dit laatste wel te herinneren, maar kon niet bevestigen of het ook heer Wouters handschrift was, aangezien hij inmiddels door slecht zicht niet meer goed kon lezen of schrijven. Twee andere mannen herinnerden zich de secretaris zo'n 51 of 52 jaar geleden, al konden zij niet bevestigen of het getoonde protocol inderdaad in 1491/2 geschreven was.¹⁹⁴

Wanneer iemand een valse getuigenis aflegde of onwaarheid sprak, werd hem dit zwaar aangerekend. Zulke misdaden compromitteerden het vertrouwen in een belangrijke waarborg als een eed. De straf hierop was dan ook niet mals. In 1495/7 had de Hilvarenbeekse poorter Peter Haghens de schepenen van 's-Hertogenbosch misleid door zijn zwager op te voeren als was hij zijn broer Willem, aan wie hij een som van dertig

¹⁹¹ Dit verhaal bestaat over een conflict tussen Meijel en Heithuizen (Sinninghe, *Verhalen uit het land der bokkenrijders en der Tenten*, 40-41) en tussen de abdij van Postel en heer van Retie (Vlaamse Volksverhalenbank, nr. 49493: (https://volksverhalenbank.be/mzoeken/zoeken_Detail.php?ID=49493, geraadpleegd 28-11-2019)).

¹⁹² Vgl. oorkonden nrs. 752 en 760. In de eerste wordt nadrukkelijk dat enkele personen binnen de vierschaar een getuigenverklaring afleggen: *'ghetughet op haen eet eendrechtlicken binnen enen ghebannen ghedinghe in der vierscaeren van Oerscot'*. In de tweede oorkonde ontbreekt dit en staat slechts: *'ende hebben ghetughet eendrechtlicken op haren eel'*.

¹⁹³ Oorkonde nr. 251: *'na horen besten vijf sinnen'*.

¹⁹⁴ Eindhoven, RHC, ORA Heeze en Leende, inv. nr. 353: *'Heer Willem Læmmens tuyget dat hem kendeelyck is dat dit tegenvoerdich protocol gescreven is bii handen van heer Wouter Box, priester, saliiger, mer oft bii ter selver tiit secretarius is geweest off nyet is hem onkendeelyck. Gelis Bormans tuyget dat hem onkendeelick is off protocoll is gescreven bii heren Wouteren Box off nyet want bii lesen noch scrijven nutertit nyet en kan midts gebreken van zijnen ogen, mer hem is wel kendeelick dat heer Wouter Box tot Heze ende Leende secretarius is geweest. (...) Tugen dat ben kenlick is dat her Wouter Box over LI off LII iær tot Heze scepen ende secretaris geweest is, mer van den tiit articuleert te weten XCI off XCII dat en is bon nyet kenlick.'*

peters schuldig was. De zwager, terwijl hij zich als deze broer voordeed, schold Peter officieel alle betalingen kwijt en liet hiervan een akte opmaken en ingrosseren. Tegen de tijd dat de echte Willem achter het bedrog was gekomen, was Peter al het hertogdom ontvlucht. De schout van Oisterwijk en die van de heer van Merode (Hilvarenbeek viel zoals gezegd onder twee heren) verhaalden de schade op Peters verwanten.

Een rechtshandeling was omkleed met rituelen. Dit betrof allereerst het afstand doen van het eigendomsrecht. Hiervoor verkoos men veelal de woorden '*balmelinghe verthüen*'. Dit verwijst naar een handeling waarbij de verkoper een kluit aarde of een strohalm overdroeg aan de nieuwe eigenaar; de kluit of halm symboliseerde het overgedragen goed.¹⁹⁵ In hoeverre dit ritueel in de vijftiende en zestiende eeuw gehandhaafd werd, is de vraag. Het is moeilijk voor te stellen dat op drukke dagen een rijtje verkopers met een kluit aarde in de hand op hun beurt stond te wachten. Van Synghel vertaalt het Latijnse equivalent in de Bossche schepenakten, '*effestucando resignare*', als 'plechtig afstand doen', waarmee de indruk wordt gewekt dat het ritueel verworpen is tot een relict zonder reële waarde. Maar een flink aantal schepenoorkonden verhaalt wel hoe de verkoper aan de koper een schepenbrief overhandigt, een aankomsttitel. Hier is sprake van een nieuw, maar verwant ritueel, waarin de overhandiging van de oorkonde symbool staat voor de overhandiging van het goed.¹⁹⁶ In een tweede plechtige belofte stelde de verkoper zich garant voor alle schade of lasten die nog op het goed zouden kunnen rusten en die niet nader gespecificeerd waren. Hiertoe verbond hij zijn persoon en zijn goederen, wat inhield dat hij in hechtenis zou kunnen worden genomen wanneer hij zijn verplichtingen niet zou nakomen, en dat de schade op heel zijn bezit kon worden verhaald, niet alleen het gestelde onderpand. Of deze belofte ook met een symbolische handeling gepaard ging, is niet bekend. Gezien de juridische consequenties zal het wel de nodige nadruk gemaakt hebben. Bij de verkoop van een uitgewonnen goed stak men voorafgaand aan het bieden een kaars aan. Zolang de kaars brandde, kon men een bod uitbrengen. Bij het uitgaan van de kaars stopte de veiling. De hoogste bieder werd eigenaar van het goed door betaling van het bedrag met leges. Als symbolische overdracht raakte hij de roede aan die de rechter ambtshalve bij zich droeg. De oorkonden spreken hierover dan ook van het verkrijgen '*met richters roede*'.¹⁹⁷

Daarnaast waren er rechtshandelingen met een (nog) grotere rol voor het gesproken woord. De belangrijkste hiervan was de brieflezing. Er bestonden verschillende situaties waarin een partij een oorkonde wilde laten voorlezen, zoals wanneer een *vidimus* werd verzocht, wanneer over de inhoud getuigenverklaringen afgelegd moesten worden, of wanneer een crediteur een uitwinningprocedure wilde opstarten. In het laatste geval vonisten de schepenen na lezing of er voldoende grond was om de procedure in gang te zetten.¹⁹⁸ Buiten de vrijwillige rechtspraak werden ordonnanties en raadsbesluiten openbaar voorgelezen en bekend gemaakt. Het zal waarschijnlijk de taak van de klerk zijn

¹⁹⁵ Vgl. Nève, 'De overdracht van onroerend goed in de Middeleeuwen,' 25-26. Bijsterveld, *Do ut des*, 63-82, in het bijzonder 71-72.

¹⁹⁶ Al in 1351 is een soortgelijke formulering te vinden in Heeswijk, waar goederen werden overgedragen samen met twee schepenbrieven die op dit goed betrekking hadden. Zie ook oorkonden nrs. 401 en 2240.

¹⁹⁷ Lijten, *Het burgerlijk proces*, 128.

¹⁹⁸ Lijten, *Het burgerlijk proces*, 121-126.

geweest om dit in de kerk of buiten bij de ingang te verkondigen. Voor het algemene publiek, dat niet bekend was met Latijn en oorkondetaal, zal hij de belangrijkste delen in de volkstaal hebben omgezet of toegelicht.¹⁹⁹

Verder kunnen we tot rechtshandelingen met een belangrijk mondeling aspect de handlichting rekenen, de aanmaning, en de uitoefening van het naastingsrecht. Deze laatste procedure hebben we hierboven al aangehaald. Er is echter nog geen aandacht besteed aan de rol van het gesproken woord hierin. In de oudere oorkonden die de procedure beschrijven, wordt uitvoerig ingegaan op de orale component. Zo treffen we in een oorkonde uit 1369 de frase *'ende vraeghde [de uitoefenaar van het naastingsrecht] Peteren voers. oft hy hem die naerscappe woude kennen'*.²⁰⁰ In de inschrijving van een dergelijke rechtshandeling in een schepenprotocol werd zelfs de directe rede ingesloten:

*Jacob van den Leempoel Claussoen van den Leempoel redemit proximate ende vraeghde Zebrecht vors. of hi hem die naerscappe woude kennen. Doen siide Zebrecht voirs. 'neen', hii en kende hem en gheen naerscappe.*²⁰¹

Ook in enkele getuigenverklaringen is een directe rede opgenomen.²⁰² Dit is evenwel een zeldzaamheid, en we kunnen de vraag stellen of de schriftelijke neerslag wel een getrouwe weergave van de gesproken woorden is, of dat het 'citaat' opgeschreven is volgens strakke vormvereisten. Geen van de costumen vermeldt overigens de procedure waarmee de verwantschap tussen de vernaderer en de verkoper kan worden vastgesteld. Aangezien de optekening van demografische gegevens op zijn vroegst pas in de tweede helft van de

¹⁹⁹ Węcowski spreekt het vermoeden uit dat het voorlezen van koninklijke oorkonden in laatmiddeleeuws Polen uitzonderlijk was, en slechts plaats had wanneer de inhoud zeer belangrijk werd geacht en er voldoende gelegenheid voor was. Dit laatste vormde nogal eens een probleem, aangezien het oplezen van een Latijnse oorkondetekst en de vertaling in het Pools aardig wat tijd kostte, en de koninklijke raad per zitting een aanzienlijk aantal besluiten moest nemen. Het voluit oplezen van de oorkonden van elk van deze besluiten is niet binnen een redelijke tijdsspanne te verrichten. Węcowski, *Mazowsze w Koronie*, 329-331. Adamska is het hier niet mee eens, omdat er talrijke vermeldingen in de bronnen zijn naar het voorlezen van oorkonden, en de gebruikte woorden ook de betekenis van 'samenvatten' of 'vertellen' kan hebben. Daarnaast vermoedt ze dat men in de volkstaal de oorkondenteksten samenvatte, omdat de volkstaal veelal niet de gewichtigheid en de syntaxis bezit van het Latijn. Adamska, 'Studying Preambles Today', 43-44. Uiteraard moeten we in ogenschouw nemen dat het hier voorbeelden betreft van grote kanselarijen en omvangrijke oorkonden. De gemiddelde Meierijse schepenoorkonde bevatte lang niet zoveel tekst als koninklijke besluiten, en bevatte minder en kortere dictaatonderdelen. De tekstuele verwantschap tussen de in het Latijn gestelde Bossche oorkonden en de volkstalige Meierijse oorkonden zal dit probleem minder groot hebben gemaakt.

²⁰⁰ Oorkonde nr. 1224.

²⁰¹ Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 149, fol. 28r.

²⁰² Oorkonde nr. 480: *'(...) dat Ian is doergegaen in een monsteringe ende heft aengesproken enen van Mullem, genaempt Hanrick Zonder Gelt, tot hem seggende: 'Ghii weet wael ende daerbii aen- ende overbeweest biint ende hant ghemynghede mede geweest bynt in den neerslach gedaen aen Iacop Vervorst van Lith, ofte ghii van der synnen waert dat men dit svoenden ick solde die vrunden ende mogen dit aengeven.' Doen beft dieselve Hanrick voirs. weder geantwoert tot Iannen voers.: 'Ick wil die ander spreken ende ick wil daer meer toe doen dan ick van machten byn.' So heb ick, Ian voers., gesaecht tot diese sehen Hanrick Zonder Gelt: 'Ick sal die vrunden soe goet hebben dat sy u Millen andere op vrii, vast geloii sullen laeten komen.'*

zestiende eeuw onder invloed van het Concilie van Trente begon, kan het niet anders dan dat men zich hierbij baseerde op openbare kennis en mondelinge getuigen. Zeker in de kleinere dorpsgemeenschappen moet de kennis over familierelaties niet onderschat worden. Van der Tanerijen erkende al de kracht van getuigenissen van familieleden in het bepalen van verwantschap, als ook de kracht van de praktijk.²⁰³

3.2. Openbare activiteiten

Rituelen hadden een performatieve en daarmee veelal publieke functie, maar hoefden niet noodzakelijkerwijs in aanwezigheid van de gehele gemeenschap of een groot deel daarvan uitgevoerd te worden. Het is bijvoorbeeld moeilijk te geloven dat, toen in 1515 een Oisterwijkse inwoner in zijn eigen woonhuis een openbare verklaring afgelegde, het halve dorp bij hem in de woonkamer stond.²⁰⁴ We moeten ons realiseren dat het concept van algemene betrokkenheid en openbare besluitvorming, waarin de gehele gemeenschap vertegenwoordigd was, meer een ideologie was die de besluiten rechtskracht en legitimiteit verschafte dan een representatie van de eigenlijke rechtspraak.²⁰⁵ Het voldeed wanneer voldoende personen met de correcte autoriteit, *in casu* leden van het dorpsbestuur, er bij aanwezig waren. In het geval van een schepencollege waren dat tenminste twee schepenen bij gewone transporten, en tenminste vier bij een uitwinning. Er waren daarentegen redenen om de bekrachtiging wél ten overstaan van de gemeenschap te doen, in het bijzonder wanneer er aanvullende zekerheid gewenst werd. De rechtshandeling werd dan verankerd in het gemeenschappelijke geheugen.

Rechtspraak was van oorsprong een openbare aangelegenheid. In de Bossche keur werd zelfs verplicht gesteld dat alle poorters op de drie dingdagen aanwezig zouden zijn.²⁰⁶ Wanneer rechtszaken afgehoord werden, spanden de schepenen op een openbare, representatieve locatie de vierschaar. In de meest primitieve vorm was dit een vierhoekig veldje dat middels paaltjes was afgezet, vaak naast een lindeboom. De schepenen zaten binnen deze gespannen vierschaar, voor eenieder om bij te wonen. Later verwees de term niet meer naar een fysieke locatie, maar naar een type gerecht. Alle schepenen dienden hierbij aanwezig te zijn om recht te spreken. De klerk riep op basis van de dingrol de partijen naar voren om één voor één de zaken te behandelen. Na afloop was er de gelegenheid voor individuen om om een lezing van oorkonden of een schepenvonnis te verzoeken, als opstap voor verdere juridische procedures.²⁰⁷

²⁰³ Zo beschrijft hij dat, wanneer iemand beweert het kind te zijn van een echtpaar, meegewogen wordt of hij in hun woonhuis is geboren, of hij opgevoed, gekleed en onderhouden is zoals een kind dat van zijn ouders mag verwachten, en of hij zich tegenover de gemeenschap als kind van het echtpaar bekend heeft gemaakt. Van der Tanerijen, *Boec van der loopender practijcken* I, 361-362.

²⁰⁴ Tilburg, RA, ORA Oisterwijk, inv. nr. R. 219, fol. 24r: 'Wii Peter Ianss. ende Ian Andries Lambrechtss., scepenen in Oesternyck, tuygen onder onse segelen dat wii daerbii, oever- ende aengeweest hebben op boyden datum van desen letteren in den buyse ende woenstede van Embrecht Roeloffs (...) daer deselve Embrecht openbaerlick heeft geconsenteert voer hem ende voer zijn nacomelingen nae hem.'

²⁰⁵ Vgl. Haemers, recensie van Van Onacker.

²⁰⁶ ONB I, nr. 399.

²⁰⁷ Gebaseerd op Christyn, *Brabandts recht* II, 1016-1017.

Het verkopen of anderszins vervreemden van onroerend goed moest tevoren bekend worden gemaakt. Hiertoe was het gebruikelijk om drie zondagen achtereen in de kerk een afkondiging te laten plaatsvinden.²⁰⁸ Dit moest anderen redelijkerwijs in staat stellen er kennis van te nemen, bijvoorbeeld wanneer zij naastingsrecht bezaten of andere bezwaren zouden kunnen opwerpen. Publieke aankondigingen waren ook voorzien wanneer goederen in een evictieprocedure waren opgewonnen en openbaar zouden worden verkocht: dan wilde men uiteraard zoveel mogelijk geïnteresseerden aantrekken. Indien de procedure aangespannen was door de schepenbank in wiens jurisdictie de goederen gelegen waren, stuurden de schepenen een verzoek aan de Bossche groenroeden om de verkoop ook daar vanaf de pui van het stadhuis af te kondigen.²⁰⁹ In de schepenprotocollen van onder meer Oirschot zijn briefjes aangetroffen waarin de groenroede antwoordt de afkondigingen te hebben gedaan. Andersom, indien de crediteur de zaak bij de Bossche schepenbank aanhangig had gemaakt, werd de afkondiging primair gedaan vanaf de pui van het stadhuis in 's-Hertogenbosch en ontving de vorster van de rechtbank waarbinnen het goed lag een verzoek tot afkondiging.²¹⁰ De kerk was de plaats bij uitstek om zulke bekendmakingen te doen. De gemeenschap kwam hier immers op regelmatige basis bijeen. In 1500 verplichtte de vorst de Bossche schout om een verordening te laten verkondigen *'ten plaetsen daer men gewoentlic is uuytroepinge ende publicatie te doen ende besundere in de prochiekercken van elcker plaetsen ter uren van der boegermissen, ende den volck meest vergadert zijnde'*.²¹¹

Het waren niet alleen praktische redenen die hiertoe bewogen. Het publiekelijk uitvoeren van (delen van) juridische procedures verleende aanvullende rechtskracht en -zekerheid, en was soms een noodzakelijk onderdeel van de gang van zaken. Zo vond een beslaglegging op goederen in Bakel in 1413 plaats in de kerk van dat dorp, maakte de schout van Tilburg in 1436 een ordonnantie bekend in de kerk, en moest in 1488 een ieder die bezwaar wilde maken tegen een *conde* door de gasthuismeester van Postel dit in het openbaar in de kerk van Riethoven doen.²¹² Gedurende de conflicten met Gelre was de kerk het toneel voor de oproep tot landweer.²¹³ Aanwezigheid kon verplicht worden: toen de heer van Helmond in 1360 een diefstal van goederen wilde aankaarten en hiervoor alle inwoners opdroeg naar de kerk te komen, dreigde hij iedereen die niet kwam opdagen van het misdrijf te beschuldigen.²¹⁴ De kerk speelde daarnaast een rol bij publieke verkopen. Uit Eindhoven zijn verschillende gevallen bekend waarin uitgewonnen goederen verkocht werden bij de *'rinck'*, waarmee de klopping van de kerkdeur bedoeld werd. Handel drijven in het kerkgebouw zelf was verboden, maar het omringende terrein

²⁰⁸ Oorkonde nr. 1202: *'post sufficientes proclamationes in ecclesia inde rite factas'*.

²⁰⁹ De groenroeden waren stedelijke ambtenaren die onder meer als gerechtelijke deurwaarders optraden en ten behoeve van stad en schepenen verordeningen openbaar bekend maakten. Jacobs, *Justitie en politie*, 78-81.

²¹⁰ Lijten, *Het burgerlijk proces*, 126-134.

²¹¹ Den Haag, KB, hs. 131 B 26 (Cartularium van Peter van Os), fol. 745r.

²¹² Oorkonden nrs. 218 en 2611. *Recueil des Ordonnances*. Première série, 2^e section II, 160-161 (nr. 77).

²¹³ Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 13028, rekening van de schout van Peelland over Kerstmis 1470-Sint Jan 1471, fol. 2v en 3r.

²¹⁴ Oorkonde nr. 251.

– het kerkhof – was een geschikte plaats.²¹⁵ We weten dat het kerkhof ook voor andere openbare activiteiten gebruikt werd. In Oisterwijk verzamelden de schepenen zich daar om beden te zetten.²¹⁶ Een centrale plaats of markt voorzag ook in deze behoefte. Beide locaties waren geschikt om documenten bekend te maken aan de gemeenschap. Een man uit Bladel, die een valse oorkonde had laten vervaardigen, werd op een marktdag in 's-Hertogenbosch op het schavot gezet, omhangen met brieven. Het is niet geheel duidelijk wat hiermee bedoeld werd. Mogelijk hing men het vonnis naast hem aan het schavot. In ieder geval vormden de oorkonden een belangrijk visueel element in deze straf. Er is uit de Meierij een geval bekend waarin een vorstelijk mandement aan een kerkdeur werd gehangen.²¹⁷ Of transporten na sluiting openbaar afgekondigd werden, zoals in Utrecht waar men een lijst aan het schepenhuis hing, is niet bekend.²¹⁸

4. Besluit

De plattelandsbevolking was een heterogene groep, slechts verbonden door het lidmaatschap van een parochie, een gilde, of (vaak) een broederschap. Vanuit juridisch oogpunt was de gehele bevolkingsgroep gelijk, al genoten poorters aanvullende privileges en werden vrouwen, kinderen, en andere *personae miserales* niet handelingsbekwaam geacht.

Door onderscheid te maken tussen *Schrijfticheit* en *Schrijftwesen* en ons in dit hoofdstuk vooral te richten op het eerste begrip is het mogelijk gebleken aan te tonen dat een groot deel van de plattelandsbevolking, hoewel niet noodzakelijk zelf tot lezen en schrijven in staat, bekend was met het geschreven woord.²¹⁹ Dit contact kwam voort uit de administratieve vorming van machthebbers en instellingen met het doel de financiën bij te houden. Daarnaast ontwikkelden de Meierijsse plaatsen zich gedurende de dertiende en veertiende eeuw tot een netwerk van lokale markten. Hieruit ontstond de noodzaak tot het schriftelijk bijhouden van afspraken en contracten. Een tweede concept waarmee we schriftgebruik benaderen, is dat van de registers van geletterdheid. Een voorbeeld vinden we in de door de rentmeester van Cranendonck en Eindhoven bewaarde kwitanties.

Van alle rechtbanken in de Meierij waren de schepenbanken de meest aantrekkelijke. Zij boden de grootste zekerheid voor crediteuren. Bijkomende voordelen waren hun wijde verspreiding, lage proceskosten, en de mogelijkheid om in hoger beroep te gaan in 's-Hertogenbosch en Brussel. De groei van het aantal schepenbanken tussen de veertiende en zestiende eeuw toont aan dat deze populariteit niet afnam. Integendeel, vele kleinere dorpen verkregen hun eigen bank. De totale productie van documenten bleef groeien, zoals in hoofdstuk II is aangetoond. Dit beïnvloedde op zijn beurt de

²¹⁵ Lijten, *Het burgerlijk proces*, 130-131. Bijsterveld, 'De kerk in het midden', 91, 99.

²¹⁶ Dit is bekend omdat een poorter in 1497 samen met een aantal onruststokers deze bijeenkomst verstoorde. Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nr. 12996, rekening van de hoogschout over Sint Jan-Kerstmis 1497, fol. [8r].

²¹⁷ Godding, *Le Conseil*, 355.

²¹⁸ De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, 279, 298-299.

²¹⁹ Clanchy merkt op dat er ook een onderscheid gemaakt moet worden tussen lezen en schrijven. Lezen had vaker plaats dan schrijven, onder andere omdat het niet gemakkelijk was om schrijfmateriaal te kunnen bemachtigen. Clanchy, *From Memory to Written Record*, 47-48.

ontwikkeling van andere documenten. Lokale instellingen schreven oorkonden af in cartularia om de originelen te beschermen, en in cijsregisters werden de grondlasten opgetekend die landeigenaren moesten afdragen. Er ontstonden zo ‘documentaire netwerken’ die het geschreven woord deden inburgeren in het dagelijkse leven.

Ondanks de proliferatie van het geschreven woord bleven andere vormen van communicatie een belangrijke rol innemen. Mondelinge communicatie was niet alleen de meest voorkomende wijze waarop mensen informatie uitwisselden, maar behield ook een vitale functie in veel rechtshandelingen. Rituele handelingen, zoals het afstand doen van goederen of het zweren van een eed, maakten gebruik van plechtige uitspraken en soms van gebaren en objecten. Rechtszekerheid kon daarnaast verkregen worden door de handelingen in het openbaar te laten plaatsvinden (feitelijk is dit visuele communicatie). Jaargedingen waren publieke aangelegenheden waarop iedereen rechtszaken kon aanbrengen of bijwonen, maar ook rondom vieringen in de kerk werden afkondigingen gedaan en rechtshandelingen aangekaart.

Hoofdstuk VIII. Besluit

In de voorgaande hoofdstukken hebben we onderzoek gedaan naar verschillende aspecten van het ontstaan en de ontwikkeling van het geschreven woord in de plattelandsgemeenschappen van de Meierij van 's-Hertogenbosch. Als studieonderwerp heeft het middeleeuwse platteland te maken met een ongunstige bronnenoverlevering. Dit doet het voorkomen alsof er significant minder geletterde activiteit heeft plaatsgevonden dan in de verstedelijkte regio's en dit vooroordeel vormt een barrière voor onderzoek dat het feitelijke schriftgebruik wil onderzoeken. Zoals deze studie heeft laten zien, is een omvangrijk en uitputtend bronnenonderzoek nodig om tot resultaten te komen. Het steunt op twee methodologische pijlers: een paleografische en diplomatische bestudering van de originele bronnen, en een prosopografische analyse van de schrijfkraften, gebaseerd op biografische informatie uit primaire bronnen en genealogische en lokaalhistorische literatuur. Voor het eerste deel van het onderzoek is een database aangelegd van verschillende bronnentypen. Er is voornamelijk gebruik gemaakt van producten van de vrijwillige rechtspraak, te weten oorkonden en schepenprotocollen. Waar mogelijk hebben we ook gekeken naar financiële administratie, zoals rekeningen, cartularia, en cijnsregisters.

De Meierij was een plattelandsgregio, maar dit betekent niet dat ze geen nederzettingen en steden van enig belang kende. Plaatsen als Eindhoven en Helmond waren belangrijke centra in zowel lokale als bovenlokale handelsnetwerken. De contemporaine verdeling in 'steden', 'kleine steden', en 'platteland', die uit de haardstedentellingen naar voren komen, is een kunstmatig en categorisch onderscheid, met belastinginning in het achterhoofd. De veelvormigheid van de Meierijse gemeenschappen kan beter benaderd worden met de term 'centrale plaats' uit de economische geografie. Hiermee omzeilen we de beladen term 'stad' en leggen we de nadruk op de rol die een plaats gehad heeft voor zijn omgeving. Centrale functies waren niet statisch: naargelang de economische of politieke omstandigheden konden zij toe- of afnemen. Evenzeer was de bevolking geen homogene groep. Gemeenschappelijke elementen in het leven van de Meierijenen waren grondbezit en het lidmaatschap van een dorp, parochie, en gilde of broederschap; daarnaast bestonden er grote verschillen in levensstijl, denkwereld, en mentaliteit.

De primaire vraag in deze studie was wanneer en hoe pragmatisch schriftgebruik op het platteland van de middeleeuwse Meierij van 's-Hertogenbosch zijn intrede deed, hoe het zich in de daaropvolgende eeuwen ontwikkelde, en welke invloed het op administratieve en rechterlijke processen had.

Het geschreven woord kreeg in het begin van de dertiende eeuw voet aan de grond, eerst via het kerkelijke en hertogelijke milieu, en later in die eeuw ook langzaam via de schepenbanken. De theorie van Clanchy, waarin de overheid het verschriftelijkingsproces in gang zette en niet de Kerk, zien we bevestigd voor de Meierij. In de totstandkoming van de oudste schepenoorkonden, uit de dertiende eeuw en de eerste twee decennia van

de veertiende eeuw, is betrokkenheid van kerkelijke instellingen zichtbaar. Het betreft hier de grote abdijen met uitgestrekte domeinen in de Meierij. Maar de meeste religieuze stichtingen dateren pas uit de vijftiende eeuw, toen het schrijfnetwerk al geconsolideerd was. Zij deden een beroep op de inmiddels ontstane schepenbanken voor het bekrachtigen van hun rechtshandelingen. De hertogen speelden een grotere rol dan de Kerk. Zij waren het die binnen de Meierij nieuwe plaatsen stichtten en de gemeenschappen privileges verleenden. De bestuurlijke privileges omvatten onder meer het instellen van een schepenbank, die binnen de gemeenschap rechtsprak. De economische privileges stimuleerden niet alleen de handel, maar zullen tevens een eerste aanzet tot administratie hebben gegeven. Voor bepaalde privileges, zoals het marktrecht en het recht op tolheffing, moest aan de hertog betaald worden, hetzij vastgestelde bedragen, hetzij een percentage van de opbrengsten.

Aan het begin van de veertiende eeuw was er een handvol plaatsen waar een schepenbank oorkonden uitvaardigde. Dit waren (naast 's-Hertogenbosch) Eindhoven, Helmond, Lith, Oisterwijk, Sint-Oedenrode, en Waalwijk. Bijna al deze plaatsen werden later kwartierhoofdsteden. Lith was hierin een uitzondering, mogelijk omdat het Luikse Sint-Lambertuskapittel hier de grondheer was. Gedurende de veertiende en vijftiende eeuw groeide het netwerk van schepenbanken gestaag, niet of nauwelijks gehinderd door economische en politiek-militaire lotgevallen. Zoals weergegeven op de kaart op bladzijde 12 en 13, verschenen in die tijd tientallen lokale schepenbanken: eerst in kleinere plaatsen rondom de grote centrale plaatsen, vervolgens steeds dieper in het achterland. De overgeleverde productie van deze kleinere banken valt in het niet bij die van centra als Oirschot of Helmond, maar toont wel een continue proliferatie van het Meierijsse oorkondenwezen. De algemene trend laat tot het begin van de vijftiende eeuw een stijging in het aantal oorkonden zien: van circa 40 van 25 jaar in het eerste kwart van de veertiende eeuw tot meer dan 400 een eeuw later.

De Meierij was relatief klein en de afstanden waren beperkt. De hoge mate van uniformiteit binnen de administratieve praktijken en vorm van de documenten wekt dan ook geen verbazing. Wanneer een bepaalde werkwijze bruikbaar bleek te zijn, vond die al snel invoering in de gehele regio. Pragmatiek stond in dit proces centraal. Elementen van oorkonden die geen direct nut hadden, werden geschrapt. In het *dictamen* van de Meierijsse schepenoorkonden lieten de klerken slechts een eenvoudig beginprotocol staan. Enkele schepenbanken gingen over op een objectief gesteld dictaat en konden daarmee ook het beginprotocol weglaten. In Helmond ging de overgang naar een objectief dictaat in 1386 vergezeld van een bekrachtiging met schepenzegels.

Het paleografisch onderzoek wees uit dat schepenbanken onderling verbonden waren in schrijfnetwerken. De klerken speelden hierbinnen een fundamentele rol: zij bedienden vaak gelijktijdig meerdere schepenbanken. Over het algemeen werden de kwartiergrenzen gerespecteerd in het afbakenen van de werkgebieden, evenals het onderscheid tussen hertogsdorpen (waarvan het benoemingsrecht van de schepenklerk uiteindelijk bij de hertog berustte) en heerlijkheden. De sleutel tot het begrijpen van de activiteit van deze klerken ligt in de schrijfbambten. Het monopolie dat de bezitter, pachter, of onderpachter had op (een deel van) het schrijflandschap in elk van de kwartieren, verklaart de afbakening van de werkgebieden en de afwezigheid van concurrerende schrijvers.

De bestaande kanselarijterminologie bleek ongeschikt te zijn voor toepassing op een rurale regio, zodat we genooddaakt waren een nieuwe definitie te formuleren voor de instellingen die documenten produceerden voor de schepenbanken. Deze 'schrijfcentra' werden gekenmerkt door flexibele en veelal ambulante schrijvers en door de informele en incidentele inschakeling van extra krachten wanneer de situatie erom vroeg. Vanaf de jaren 1460 wist de hertogelijke Rekenkamer de hand te leggen op de schrijfbambten van twee van de vier kwartieren en verpachtte de ambten voor vaste termijnen op een openbare veiling. Vanaf de zestiende eeuw stelde het aanvullende eisen aan de kandidaten, zoals het bijhouden van een degelijk protocol dat na afloop van het dienstverband aan de betreffende schepenbank overhandigd diende te worden.

De aanscherping van de benoemingsvereisten was maar een klein onderdeel van de toenemende overheidsinvloed op het Meierijse schrijfwesen. Sinds de veertiende eeuw probeerden de Brabantse hertogen om de rechtspraak in eigen handen te krijgen. Telkenmale botsten zij hierover met de bisschoppen van Luik, die de kerkelijke rechtsmacht bezaten in het oosten van (het grootste deel van) het hertogdom. De Bourgondisch-Habsburgse vorsten introduceerden in hun territoria een ongekende vorm van centralisme en slaagden er geleidelijk in de jurisdictie van de kerkelijke rechters in te perken. Een grote overwinning werd in 1531 behaald op het notariaat: zijn competentie werd ernstig beperkt en de gehele beroepsklasse kwam onder wereldlijk toezicht. Tenzij rechtshandelingen betrekking hadden op geestelijke personen of goederen, waren alleen wereldlijke rechtbanken tot bekrachtiging gerechtigd. In dezelfde jaren hervormde Karel V het Bossche procesrecht met de Caroline ordonnantie van 1530 en gaf hij iedere schepenbank opdracht tot het codificeren van het gewoonterecht.

De doordringing van het geschreven woord had gevolgen voor administratie en rechtspraak. Waar de schepenbanken oorspronkelijk voornamelijk recht spraken in het openbaar ten overstaan van de gehele gemeenschap, kwam hun rol in toenemende mate te liggen bij getuigenissen inzake vrijwillige rechtspraak. Oraliteit en symbolische handelingen bleven een belangrijke en rechtskrachtige rol spelen, maar het bewijs dat zij hadden plaatsgevonden was hun registratie, als getuigenverklaring of versteende formule in een oorkonde. Documenten vormden de basis voor nieuwe documenten: gegevens uit retroacta werden overgenomen in jongere transporten, oorkonden werden overgeschreven in cartularia, en de lasten die bij transporten genoemd werden, konden worden teruggevonden in cijsregisters. De bewijskracht die oorspronkelijk alleen oorkonden genoten, verspreidde zich langzaam naar deze 'secundaire' documenten. Deze documentaire netwerken groeiden uit en zorgden voor een verdere integratie van het geschreven woord in de samenleving.

De mate waarin het aanzien van en vertrouwen in het geschreven woord toenam, miste zijn uitwerking op de plattelandsbevolking niet. We zien hier een geletterde mentaliteit ontstaan. 'Geletterd' in de moderne zin van het woord was maar een klein deel van de Meierijse bevolking. Belangrijker is het gegeven dat een groot deel van de bevolking bekend was met het idee van het schrift en de gebruiksmogelijkheden van geschriften begreep; men wist geschreven teksten aan te wenden voor eigen gebruik en voordeel, ongeacht de eigen vaardigheid in lezen en schrijven. De groei van de economische activiteit in de regio bracht meer Meierijenaren in contact met handel op krediet, betalingsbeloften en schuldbekentenissen. In tegenstelling tot andere rechtbanken boden

de lokale schepenbanken met hun schepenbrieven een betrouwbare en goedkope manier om deze verbintenissen vast te leggen en beschikten over het uitvoerende apparaat om een in gebreke blijvende debiteur tot betaling aan te manen of – in het uiterste geval – diens goederen uit te winnen en openbaar te verkopen. Dit maakte de schepenbanken tot populaire en betrouwbare beoorkonders, temeer ook daar de vorsten zich inzetten om de rechtspraak te optimaliseren. In uitzonderlijke gevallen kon de crediteur de gang naar de Bossche schepenbank maken om daar zijn zaak aan te kaarten of zelfs naar de Raad van Brabant in Brussel gaan. Ook andere onderdelen van het dagelijkse leven raakten in toenemende mate verschriftelijk. Gilden en broederschappen legden administratie aan waarin zij hun inkomsten en uitgaven bijhielden en ze jaarlijks aan hun leden konden verantwoorden. Meierijenaren die leengoederen bezaten, moesten hiervan sedert de vijftiende eeuw regelmatig een opgaaf van opstellen en naar het hertogelijke leenhof zenden.

Quo vadis?

In 2014 verscheen de bundel *Uses of the Written Word in Medieval Towns*. Mostert en Adamska merkten in het nawoord op dat onderzoek naar geletterdheid op het middeleeuwse platteland een desideratum is.¹ Niet alleen verdient dit deel van de samenleving aandacht op zichzelf, maar ook is het niet mogelijk om het stedelijke aspect in *urban literacy* te identificeren zonder vergelijkend onderzoek. Hier sluiten we ons volledig bij aan. Rurale geletterdheid is een belangrijk onderdeel van de bestudering van middeleeuwse geletterdheid, niet het minst omdat de overgrote meerderheid van de bevolking buiten stedelijke gemeenschappen woonde. In deze studie hebben we gezien dat het schriftgebruik op het platteland in grote mate overeenkwam met dat in de steden – hetgeen geen verrassing is. Dat enkele aspecten minder gecompliceerd waren dan bij de stedelijke buren, is geen bewijs voor het ontbreken van de benodigde kennis en kunde, maar getuigt van een welbewuste afweging welke elementen noodzakelijk waren in de eigen situatie en welke overbodig waren. Niet alleen getuigt dit van pragmatiek, ook toont het aan dat de plattelandsgemeenschappen terdege op de hoogte waren van de schriftelijke ontwikkelingen die in de verstedelijkte streken plaatsvonden.

Het inschakelen van historische hulpwetenschappen, in deze studie paleografie, diplomatiek, en codicologie, bleek een tijdrovende maar productieve bezigheid, waardoor we verschillende aspecten van het Meierijse schriftwezen konden benaderen. Met de digitaliseringsslag in vele archieven in binnen- en buitenland, alsmede de inzet van vrijwilligers om vele bronnen integraal of in regestvorm toegankelijk te maken, is ons veel werk bespaard. Het vergelijken van schrijfhanden in stukken die honderden kilometers uit elkaar bewaard worden, is een ander voorbeeld van een onderzoekstaak die aanzienlijk bemoeilijkt zou zijn geweest als er geen digitale gegevens voorhanden waren. We pleiten er echter geenszins voor het ‘echte’ archiefonderzoek te vervangen door een digitale studiezaal: daarvoor blijven zelfs met de hedendaagse technieken nog te veel details verborgen in scans of edities.

¹ Mostert en Adamska, ‘Whither the Study of Medieval Urban Literacy?’, 430–431.

Desondanks zijn nog vele aspecten niet bestudeerd en blijven vele vragen onbeantwoord. Ten eerste achten we studie naar de doordringing van het schrift in andere plattelandsregio's in middeleeuws Europa noodzakelijk. Gegevens uit verschillende microcasussen, verspreid over de *Latinitas*, zijn een premisse voor het opbouwen van een eerste overkoepelend raamwerk. De Meierij is een regio waar de vorsten aanzienlijke invloed hadden; we verwachten dat de doordringing en acceptatie van het geschreven woord in streken met een andere bestuurlijke indeling mogelijk op een andere manier zal hebben plaatsgevonden. Welke aspecten van schriftgebruik rurale regio's gemeenschappelijk hebben, is nu nog onduidelijk.

Daarnaast hebben de praktische beperkingen van ons onderzoek ons niet in staat gesteld een uitputtende analyse te maken van de plattelandsbevolking; het is gebleven bij een globale beschrijving van de overeenkomsten, waarbij haar veelzijdigheid slechts zijdelings ter sprake is gekomen. Nader onderzoek naar de verschillende sociaaleconomische groepen binnen de plattelandsbevolking, en de relatie van elk van hen met het geschreven woord, zal een meer divers en preciezer beeld van de werkelijkheid schetsen.² Indachtig de valkuilen die wij zelf hebben moeten ontwijken, zal dit toekomstige onderzoek een interdisciplinaire of multidisciplinaire aanpak vereisen – niet alleen tussen academici onderling, maar ook tussen academici en lokaal- of amateurhistorici. Deze aanpak zal bovendien stevig gegrondvest moeten zijn op de primaire bronnen, die bij benadering vanuit meer invalshoeken ons aanzienlijk meer informatie kunnen verschaffen. Het is dan ook onze hoop dat de fundamentele bouwsteen van het historische ambacht, de kennis om met bronnen om te gaan (*in casu* de hulpwetenschappen paleografie, diplomatiek, chronologie, en codicologie, om de meest relevante te noemen) in de Nederlandse academische wereld opnieuw de aandacht en positie in het curriculum zullen krijgen die ze verdienen.

² Zie bijvoorbeeld de methoden die Hoppenbrouwers heeft aangewend om de bevolking van het laatmiddeleeuwse Land van Heusden nader te kunnen onderscheiden: *Een middeleeuwse samenleving*.

Summary

This study deals with the penetration of the written word in the medieval bailiwick of 's-Hertogenbosch, the acceptance of this medium of communication by its peasant communities, and the technological and mental processes it influenced. Despite an increase in the number of studies on medieval literacy over the last decades, the countryside has rarely received attention, due to a lack of easily usable sources. This has perpetuated the idea that literate activities in less urbanized regions were a great deal less both in quantity and quality. Thorough, multidisciplinary research of the available documents is necessary to remove this misconception. In this study we have conducted a palaeographical, codicological, and diplomatic analysis of (among others) the available charters, registers, accounts, cartularies, and rent books. To this we have added a prosopographical study of the scribes, based on biographical information found in primary sources and in genealogical and local historical literature.

Our primary question is, when and how pragmatic literacy entered the medieval bailiwick of 's-Hertogenbosch, in what ways it developed, and the influence it had on administrative and juridical processes.

Despite being a rural region, the bailiwick included settlements of many sizes. Several of them played a part in interregional trade networks, such as Eindhoven or Helmond. We have refrained from using terms like 'city' or 'town' to refer to these settlements, as these are mostly artificial. The diverse nature of the Brabantine settlements is better served by the term 'central place', borrowed from economical geography. This term emphasises the function a settlement had for its hinterland – a function that could develop over time in response to economic or political trends. Similar to the settlements, the bailiwick population was also hardly a homogenous group. Communal elements existed, such as ownership of land or membership of a settlement, parish, and guild. But other than that the peasants' lifestyles and mentalities differed greatly.

From the results of the palaeographical research, we conclude that the written word found its way to the bailiwick in the early thirteenth century. It was introduced by clerical and ducal agents, and was adopted by local courts of aldermen at the end of that century. Our data supports Clanchy's theory of the government being the main actor in the process of growing literacy, rather than the Church. Only the earliest aldermen's charters, issued up to the first years of the fourteenth century, show signs of religious influence. These early charters originated from the larger abbeys possessing large numbers of manors within the bailiwick. Nearly all other religious communities were founded only in the fifteenth century, when the scribal networks had already developed. Rather than assuming a role as competing writing centres themselves, these recent religious communities made use of the legal services offered by the local law courts.

Unlike the Church, the dukes played a much larger role. They founded new settlements in the bailiwick and granted them town charters, allowing them to organise a law court with jurisdiction over the local community. Economical privileges, aimed at stimulating commercial activities, also created the need for (basic) administration. Certain rights came with a fee, either a fixed sum or a percentage of the proceedings.

At the beginning of the fourteenth century, a small number of settlements had law courts issuing documents. Apart from 's-Hertogenbosch, these were Eindhoven, Helmond, Lith, Oisterwijk, Sint-Oedenrode, and Waalwijk. Nearly all of them were elevated to the position of administrative centres within their respective subregions. The exception was Lith, which was a possession of the St. Lambert's chapter of Liège and did not fall under ducal authority. The network of courts grew slowly during the fourteenth and fifteenth centuries, barely influenced by major economic, political, or military events. Dozens of smaller courts emerged, first in proximity to the major central places, later increasingly also further away, in the rural hinterland. Their literate legacy was no match for the numbers of documents known from settlements such as Oirschot or Helmond; nonetheless it shows a continuous proliferation of the written word in the bailiwick. The number of extant original charters issued by the courts expanded tenfold, from *c.* 40 during the first quarter of the fourteenth century to more than 400 a century later.

The bailiwick was a relatively small, interconnected region. The high level of uniformity in administrative practices and documentary characteristics is therefore not surprising. When a certain practice introduced in one court proved useful, it spread to other courts. Pragmatism was the keyword. Elements of charters that were not necessary, were discarded. The protocol of the dictate (*dictamen*), containing the introduction of the issuer and the address, was simplified. Some courts dropped the protocol altogether and began using an objective type of text. In Helmond, this modification was accompanied by a change in sealing practice: the city seal was no longer appended, merely the seals of those of the aldermen who had witnessed the act.

The palaeographical research showed that the law courts were connected in scribal networks. Within these networks, individual scribes played a fundamental role. They often worked for multiple law courts simultaneously. The borders of the bailiwick's subregions were generally respected, as was the difference between ducal villages (the scribal offices of which were ultimately owned by the dukes) and lordships. In order to understand scribal activity, we needed to study these offices in detail. The owner, tenant, or subtenant of the office had a monopoly of (part of) the writing tasks in his subregion. Ownership of one or multiple offices explains the movement of scribal hands.

Current terminology on 'chanceries', their tasks, and personnel proved insufficient for such a rural region as the bailiwick; it needed to be replaced by a new definition, more attuned to the realities of the document-producing bodies found in here. These 'writing centres' were characterized by flexible and itinerant scribes, and by the informal and incidental recruitment of additional labour in times of higher demand.

The ducal Court of Audits regained possession of the offices for two of the four subregions in the 1460s and started letting them for fixed terms at public auctions. Eventually, starting in the sixteenth century, additional requirements were demanded from the candidates, such as the keeping of thorough registers that had to be transferred to the law court when their tenancy had expired.

The extension of requirements for candidates was only a small part of the increasing governmental grip on the writing processes. Ever since the fourteenth century, the dukes had tried to gain control over jurisdiction in Brabant. This brought them into continuous conflict with the prince-bishops of Liège, who exerted canonical jurisdiction over the Brabantine population. The Burgundian-Habsburg dukes, while introducing an unprecedented form of centralism in the Low Countries, challenged this jurisdiction and over time managed to restrict the competence of ecclesiastical judges. A landmark was reached in 1531. First, the competence of public notaries, who, as clerics, were exponents of ecclesiastical jurisdiction, was severely limited, and later that year the full body of notaries was placed under supervision by the secular authorities. Unless clerics or ecclesiastical property were involved, only secular law courts were allowed to ratify legal acts. Around the same time, Charles V reformed the 's-Hertogenbosch legal code in the so-called Caroline ordinance. Furthermore, he ordered every law court in Brabant to codify the common law in use and to send a copy to Brussels.

With the written word penetrating society, administration and justice changed. Originally, aldermen settled cases and pronounced verdicts in public and with the full community present. Over time, their role was augmented by ratifying acts of voluntary jurisdiction. Orality and symbolic gestures retained their important role in the legal process, but convincing evidence that an act had taken place, was its registration in the registers.

Existing documents were at the basis of new documents: data from previous registrations of the same rents, goods, or rights were used to create new records. Charters were copied in cartularies; and the obligations tenants were due to a lord could be found in this lord's financial records or rent books. Documentary networks emerged. While originally charters were deemed trustworthy, because of the presence of a seal, this trust slowly extended to other, 'secondary', documents in these networks, such as the above-mentioned cartularies and rent books, as long as they contained the necessary validations. The networks ensured a further integration of the written word in everyday life. For the bailiwick's peasants, this led to the developments of literate mentalities. Rather than looking at 'literacy' from a modern perspective, that is as the active ability to read and write, an awareness of the concepts enshrined in the contents and forms of written texts, and their consequent ability to protect and strengthen one's rights, could be seen as 'literacy' as well. Peasants knew the power of records; they were increasingly able, and eager, to use this medium of communication for their own benefit, regardless of their skill in reading or writing.

The growth of economic activity in the bailiwick brought more peasants in contact with credit-based commerce, promissory notes, and loans. Unlike local feudal or seigneurial courts, the aldermen offered trustworthy and relatively cheap services to have these contracts registered. Moreover, they had the executive powers to collect debts when the debtor was in default, and – if necessary – foreclose and sell off goods. Finally, the government made efforts to optimise jurisdiction, by affirming and extending the powers and competence of the local courts. All these elements increased the popularity and trustworthiness of the aldermen. If local verdicts were not satisfactory, creditors could appeal to the court in 's-Hertogenbosch, or even to the *Raad van Brabant* ('Council of Brabant') in Brussels.

Summary

Other elements of everyday life also were increasingly touched by literacy. Guilds and fraternities kept accounts that had to be checked and closed annually in the presence of their members. Fief holders were obliged to keep records of the nature of their fiefs and the fees they were due, and send these to the feudal court.

Bijlagen

Bijlage 1. Pachters van de schrijffambten in de rekeningen van de hertogelijke rentmeester van 's-Hertogenbosch

De gegevens zijn afkomstig uit Brussel, ARA, Rekenkamer van Brabant, inv. nrs. 5282 tot en met 5367. Zie hiervoor ook Gachard, *Inventaire* II, 95-96. Alle rekeningen lopen van 1 oktober tot en met 30 september, tenzij anders aangegeven. Van alle schrijffambten is de pachter gegeven, en eventueel het begin of eind van diens pachttermijn.

inv.nr.	looptijd	pachters
5282	1467-1468	<i>Kempenland</i> : Daem Janss. (v.a. Kerstmis 1467 voor 3 jaar) <i>Oisterwijk</i> : Ansem van Tulden (v.a. Kerstmis 1467 voor 3 jaar) <i>Maasland</i> : Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i> : Jan van Bruheze (leen)
5283	1468-1469	<i>Kempenland</i> : Daem Janss. <i>Oisterwijk</i> : Ansem van Tulden <i>Maasland</i> : Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i> : Willem Schoef (leen)
5284	1469-1470	<i>Kempenland</i> : Daem Janss. <i>Oisterwijk</i> : Ansem van Tulden <i>Maasland</i> : Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i> : Willem Schoef (leen)
5285	1470-1471	<i>Kempenland</i> : Daem Janss. (v.a. Kerstmis 1470 voor 3 jaar) <i>Oisterwijk</i> : Ansem van Tulden (v.a. Kerstmis 1470 voor 3 jaar) <i>Maasland</i> : Henrick Celen (leen) <i>Peelland</i> : Willem Schoef (leen)
5286	1471-1472	<i>Kempenland</i> : Daem Janss. <i>Oisterwijk</i> : Ansem van Tulden <i>Maasland</i> : Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i> : Willem Schoef (leen)
5287	1472-1473	<i>Kempenland</i> : Daem Janss. <i>Oisterwijk</i> : Ansem van Tulden <i>Maasland</i> : Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i> : Willem Schoef (leen)

5288	1473-1474	<i>Kempenland:</i> Kerstiaen Loys (v.a. Kerstmis 1473 voor 3 jaar) <i>Oisternijke:</i> Ansem van Tulden (v.a. Kerstmis 1473 voor 3 jaar) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5289	1474-1475	<i>Kempenland:</i> Kerstiaen Loys van Bergeijk <i>Oisternijke:</i> Ansem van Tulden <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5290	1475-1476	<i>Kempenland:</i> Kerstiaen Loys van Bergeijk <i>Oisternijke:</i> Ansem van Tulden <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5291	1476-1477 ¹	<i>Kempenland:</i> Kerstiaen Loys van Bergeijk (tot Kerstmis 1476) <i>Oisternijke:</i> Ansem van Tulden (tot Kerstmis 1476) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5292	1477 ²	<i>Kempenland:</i> Jacob Henrick Monix (gift van hertogin) <i>Oisternijke:</i> Jacob van der Elst (gift van hertogin) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5293	1477-1478	<i>Kempenland:</i> Jacob Henrick Monix <i>Oisternijke:</i> Jacob van der Elst <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5294	1478-1479	<i>Kempenland:</i> Jan van den Venne (v.a. Kerstmis 1478) <i>Oisternijke:</i> Jacob van der Elst (v.a. Kerstmis 1478) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5295	1479-1480	<i>Kempenland:</i> Jan van der Venne (v.a. 1 okt 1479 voor 6 jaar) <i>Oisternijke:</i> Jacob van der Elst (v.a. 1 okt 1479 voor 6 jaar) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5296	1480-1481	<i>Kempenland:</i> Jan van der Venne <i>Oisternijke:</i> Jacob van der Elst <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)

¹ Deze rekening loopt van 1 oktober 1476 tot en met Pasen 1477.

² Deze rekening loopt van Pasen tot en met 30 september 1477.

5297	1481-1482	<i>Kempenland:</i> Jan van der Venne <i>Oisterwijk:</i> Jacob van der Elst <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5298	1482-1483	<i>Kempenland:</i> Jan van der Venne <i>Oisterwijk:</i> Jacob van der Elst <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5299	1483-1484	<i>Kempenland:</i> Jan van der Venne <i>Oisterwijk:</i> Jacob van der Elst <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5300	1484-1485	<i>Kempenland:</i> Jan van der Venne (tot en met 30 sep 1485) <i>Oisterwijk:</i> Jacob van der Elst (tot en met 30 sep 1485) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5301	1485-1486	<i>Kempenland:</i> Jan van der Venne <i>Oisterwijk:</i> Jacob van der Elst <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5302	1486-1487	<i>Kempenland:</i> Jan van der Venne <i>Oisterwijk:</i> Jacob van der Elst <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5303	1487-1488	<i>Kempenland:</i> Jan van der Venne <i>Oisterwijk:</i> Jacob van der Elst <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5304	1488-1469	<i>Kempenland:</i> Reyner van den Kerchove <i>Oisterwijk:</i> Jacob van der Elst <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5305	1489-1490	<i>Kempenland:</i> Reyner van den Kerchove <i>Oisterwijk:</i> Jacob van der Elst <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5306	1490-1491	<i>Kempenland:</i> Reyner van den Kerchove <i>Oisterwijk:</i> Jacob van der Elst <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)

5307	1491-1492	<i>Kempenland:</i> Goyaert van der Heyden <i>Oisterwijk:</i> Mathijs Schenaerts <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5308	1492-1493	<i>Kempenland:</i> Goyaert van der Heyden <i>Oisterwijk:</i> Mathijs Schenaerts <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5309	1493-1494	<i>Kempenland:</i> Goyaert van der Heyden <i>Oisterwijk:</i> Mathijs Schenaerts <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5310	1494-1495	<i>Kempenland:</i> Goyaert van der Heyden <i>Oisterwijk:</i> Mathijs Schenaerts <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5311	1495-1496	<i>Kempenland:</i> Goyaert van der Heyden <i>Oisterwijk:</i> Mathijs Schenaerts <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5312	1496-1497	<i>Kempenland:</i> Goyaert van der Heyden <i>Oisterwijk:</i> Mathijs Schenaerts <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5313	1497-1498	<i>Kempenland:</i> Goyaert van der Heyden <i>Oisterwijk:</i> Mathijs Schenaerts <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5314	1498-1499	<i>Kempenland:</i> Goyaert van der Heyden (v.a. 1 okt 1498 voor 3 jaar) <i>Oisterwijk:</i> Mathijs Schenaerts (v.a. 1 okt 1498 voor 3 jaar) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5315	1499-1500	<i>Kempenland:</i> Goyaert van der Heyden <i>Oisterwijk:</i> Mathijs Schenaerts <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5316	1500-1501	<i>Kempenland:</i> Goyaert van der Heyden (tot en met 30 sep 1501) <i>Oisterwijk:</i> Mathijs Schenaerts (tot en met 30 sep 1501) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)

5317	1501-1502	<i>Kempenland:</i> Goyaert van der Heyden <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude i.p.v. Mathijs Schenaerts <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5318	1502-1503	<i>Kempenland:</i> Goyaert van der Heyden <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5320	1504 ³	<i>Kempenland:</i> Goyaert van der Heyden <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5321	1504-1505	<i>Kempenland:</i> Goyaert van der Heyden <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5322	1505-1506	<i>Kempenland:</i> Cornelis Smeeds <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5323	1506-1507	<i>Kempenland:</i> Cornelis Smeeds <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5324	1507-1508	<i>Kempenland:</i> Cornelis Smeeds <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5325	1508-1509	<i>Kempenland:</i> Cornelis Smeeds <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)
5326	1509-1510	<i>Kempenland:</i> Cornelis Smeeds (continuatie voor 1(?) jaar) <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Willem Schoef (leen)

³ Deze rekening loopt van 4 februari tot en met 30 september 1504. Inventarisnummer 5319 bevat een rekening van 1 oktober 1503 tot en met 3 februari 1504. Binnen deze periode zijn geen inkomsten van de schrijfbambten geïnd, zodat de rekening in deze bijlage ontbreekt.

5327	1510-1511	<i>Kempenland:</i> Yewaen Jacobs (v.a. 1 okt 1510 voor 3 jaar) <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan de Lu (leen)
5328	1511-1512	<i>Kempenland:</i> Yewaen Jacobs <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan de Lu (leen)
5329	1512-1513	<i>Kempenland:</i> Yewaen Jacobs <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan de Lu (leen)
5330	1513-1514	<i>Kempenland:</i> Wouter Knijf (v.a. 1 okt 1513 voor 3 jaar) <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan de Lu (leen)
5332	1515 ⁴	<i>Kempenland:</i> Wouter Knijf <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan de Lu (leen)
5333	1515-1516	<i>Kempenland:</i> Wouter Knijf <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan de Lu (leen)
5334	1516-1517	<i>Kempenland:</i> Wouter Knijf (v.a. 1 okt 1516 voor 3 jaar) <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan de Lu (leen)
5335	1517-1518	<i>Kempenland:</i> Wouter Knijf <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan de Lu (leen)
5336	1518-1519	<i>Kempenland:</i> Wouter Knijf <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan de Lu (leen)

⁴ Deze rekening loopt van 1 januari tot en met 30 september 1515. Inventarisnummer 5331 bevat een rekening van 1 oktober 1514 tot en met 1 januari 1515. Binnen deze periode zijn geen inkomsten van de schrijfbambten geïnd, zodat de rekening in deze bijlage ontbreekt.

5337	1519-1520	<i>Kempenland:</i> Thomas Hoppenbrouwer (v.a. 1 okt 1519 voor 3 jaar) <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan de Lu (leen)
5338	1520-1521	<i>Kempenland:</i> Thomas Hoppenbrouwer <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan van Heessel (leen)
5339	1521-1522	<i>Kempenland:</i> Thomas Hoppenbrouwer <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan van Heessel (leen)
5340	1522-1523	<i>Kempenland:</i> Thomas Hoppenbrouwer (v.a. 1 okt 1522 voor 1 jaar) <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan van Heessel (leen)
5341	1523-1524	<i>Kempenland:</i> Thomas Hoppenbrouwer (v.a. 1 okt 1523 voor 3 jaar) <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan van Heessel (leen)
5342	1524-1525	<i>Kempenland:</i> Thomas Hoppenbrouwer <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan van Heessel (leen)
5343	1525-1526	<i>Kempenland:</i> Joest Aben (v.a. 1 okt 1525 voor 3 jaar) <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan van Heessel (leen)
5344	1526-1527	<i>Kempenland:</i> Joest Aben <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan van Heessel (leen)
5345	1527-1528	<i>Kempenland:</i> Joest Aben <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan van Heessel (leen)
5346	1528-1529	<i>Kempenland:</i> Joest Aben (v.a. 1 okt 1528 voor 3 jaar) <i>Oisterwijk:</i> Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland:</i> Aert Steenwech (leen) <i>Peelland:</i> Jan van Heessel (leen)

5347	1529-1530	<p><i>Kempenland</i>: Joest Aben <i>Oisterwijk</i>: Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht) <i>Maasland</i>: Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i>: Jan van Heessel (leen)</p>
5348	1530-1531	<p><i>Kempenland</i>: Joest Aben <i>Oisterwijk</i>: Jan Lombarts de Oude (levenslang gekocht, overleden op 27 mrt. 1531), opgevolgd door zoon Jan Lombarts de Jonge (voor 3 jaar) <i>Maasland</i>: Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i>: Jan van Heessel (leen)</p>
5349	1531-1532	<p><i>Kempenland</i>: Bartholomeeus Peters <i>Oisterwijk</i>: Jan Lombarts de Jonge <i>Maasland</i>: Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i>: Jan van Heessel (leen)</p>
5350	1532-1533	<p><i>Kempenland</i>: Bartholomeeus Peters <i>Oisterwijk</i>: Jan Lombarts de Jonge <i>Maasland</i>: Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i>: Jan van Heessel (leen)</p>
5351	1533-1534	<p><i>Kempenland</i>: Bartholomeeus Peters <i>Oisterwijk</i>: Jan Lombarts de Jonge (overleden op 1 apr 1533, schrijfbambt hierna opnieuw verpacht, v.a. 1 okt 1533 voor 3 jaar) - <i>Oisterwijk</i>: Jan van Stralen, samen met Helvoirt en Esch - <i>Hilvarenbeek</i>: Jan van den Dale - <i>Mierden</i>: Peter Wouter Shemeler - <i>Helvoirt en Esch</i>: Jan van Stralen, samen met Oisterwijk - <i>Weelde</i>: Henrick van den Eynde - <i>Vught</i>: schepenen beweren in bezit te zijn. Verpachting mislukt. <i>Maasland</i>: Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i>: Jan van Heessel (leen)</p>
5352	1534-1535	<p><i>Kempenland</i>: plaatsen opgedeeld verpacht: (v.a. 1 okt 1534 voor 3 jaar) - <i>Oerle, Eersel, Bergeijk, en Lommel</i>: Bartholomeeus Peters - <i>Oirschot, Beerzen, Gestel, en Bladel</i>: Joest Gevarts <i>Oisterwijk</i>: plaatsen afzonderlijk verpacht: - <i>Oisterwijk</i>: Jan van Stralen, samen met Helvoirt en Esch - <i>Hilvarenbeek</i>: Jan van den Dale - <i>Mierden</i>: Peter Wouter Shemeler - <i>Helvoirt en Esch</i>: Jan van Stralen, samen met Oisterwijk - <i>Weelde</i>: Henrick van den Eynde - <i>Vught</i>: Verpachting mislukt uit gebrek interesse. <i>Maasland</i>: Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i>: Jan van Heessel (leen)</p>

- 5353 1535-1536 *Kempenland*: plaatsen opgedeeld verpacht:
 - *Oerle, Eersel, Bergeijk, en Lommel*: Bartholomeeus Peters
 - *Oirschot, Beerzen, Gestel, en Bladel*: Joest Gevarts
Oisterwijk: plaatsen afzonderlijk verpacht:
 - *Oisterwijk*: Jan van Stralen, samen met Helvoirt en Esch
 - *Hilvarenbeek*: Jan van den Dale
 - *Mierden*: Peter Wouter Shemeler
 - *Helvoirt en Esch*: Jan van Stralen, samen met Oisterwijk
 - *Weelde*: Henrick van den Eynde
 - *Vught*: Verpachting mislukt uit gebrek interesse.
Maasland: Aert Steenwech (leen)
Peelland: Jan van Heessel (leen)
- 5354 1536-1537 *Kempenland*: plaatsen opgedeeld verpacht:
 - *Oerle, Eersel, Bergeijk, en Lommel*: Bartholomeeus Peters
 - *Oirschot, Beerzen, Gestel, en Bladel*: Joest Gevarts
Oisterwijk: plaatsen afzonderlijk verpacht:
 - *Oisterwijk*: Jan van Stralen, termijn verlengd met 1 jaar
 - *Hilvarenbeek*: Jan van den Dale, termijn verlengd met 1 jaar
 - *Mierden*: Peter Wouter Shemeler, termijn verlengd met 1 jaar
 - *Helvoirt en Esch*: Jan van Stralen, tezamen met Oisterwijk, termijn verlengd met 1 jaar
 - *Weelde*: Henrick van den Eynde, termijn verlengd met 1 jaar
 - *Vught*: Verpachting mislukt uit gebrek interesse.
Maasland: Aert Steenwech (leen)
Peelland: Jan van Heessel (leen)
- 5355 1537-1538 *Kempenland*: plaatsen opgedeeld verpacht (v.a. 1 okt 1537 voor 6 jaar):
 - *Eersel, Bergeijk, en Lommel*: Willem Scruypers
 - *Oerle en Beerzen*: Bartholomeeus Peters
 - *Oirschot, Gestel, en Bladel*: Joest Gevarts
Oisterwijk: plaatsen afzonderlijk verpacht:
 - *Oisterwijk*: Willem van Bruggen (v.a. 1 okt 1537 voor 3 jaar)
 - *Hilvarenbeek*: Dirck Otten (v.a. 1 okt 1537 voor 3 jaar)
 - *Mierden*: Peter Wouter Shemeler (v.a. 1 okt 1537 voor 3 jaar)
 - *Helvoirt en Esch*: Willem van Bruggen, samen met Oisterwijk
 - *Weelde*: Goyaert van Weelde (v.a. 1 okt 1537 voor 3 jaar)
 - *Vught*: Verpachting mislukt uit gebrek interesse.
Maasland: Aert Steenwech (leen)
Peelland: Jan van Heessel (leen)
- 5356 1538-1539 *Kempenland*: plaatsen opgedeeld verpacht (v.a. 1 okt 1537 voor 6 jaar):
 - *Eersel, Bergeijk, en Lommel*: Willem Scruypers
 - *Oerle en Beerzen*: Bartholomeeus Peters
 - *Oirschot, Gestel, en Bladel*: Joest Gevarts
Oisterwijk: plaatsen afzonderlijk verpacht:
 - *Oisterwijk*: Willem van Bruggen
 - *Hilvarenbeek*: Dirck Otten
 - *Mierden*: Peter Wouter Shemeler
 - *Helvoirt en Esch*: Willem van Bruggen, samen met Oisterwijk

		<ul style="list-style-type: none"> - <i>Weelde</i>: Goyaert van Weelde - <i>Vught</i>: Verpachting mislukt uit gebrek interesse. <p><i>Maasland</i>: Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i>: Jan van Heessel (leen)</p>
5357	1539-1540	<p><i>Kempenland</i>: plaatsen opgedeeld verpacht:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Eersel, Bergeijk, en Lommel</i>: Willem Scruypers - <i>Oerle en Beerzen</i>: Bartholomeeus Peters - <i>Oirschot, Gestel, en Bladel</i>: Joest Gevarts <p><i>Oisterwijk</i>: plaatsen afzonderlijk verpacht:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Oisterwijk</i>: Willem van Bruggen - <i>Hilvarenbeek</i>: Dirck Otten, (v.a. 1 okt 1537 voor 3 jaar) - <i>Mierden</i>: Peter Wouter Shemeler - <i>Helvoirt en Esch</i>: Willem van Bruggen, samen met Oisterwijk - <i>Weelde</i>: Goyaert van Weelde - <i>Vught</i>: Verpachting mislukt uit gebrek interesse. <p><i>Maasland</i>: Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i>: Jan van Heessel (leen)</p>
5358	1540-1541	<p><i>Kempenland</i>: plaatsen opgedeeld verpacht:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Eersel, Bergeijk, en Lommel</i>: Willem Scruypers - <i>Oerle en Beerzen</i>: Bartholomeeus Peters - <i>Oirschot, Gestel, en Bladel</i>: Joest Gevarts <p><i>Oisterwijk</i>: plaatsen afzonderlijk verpacht (v.a. 1 okt 1540 voor 3 jaar):</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Oisterwijk en Vught</i>: Willem van Bruggen - <i>Hilvarenbeek</i>: Wouter van den Eygen - <i>Mierden</i>: Peter Wouter Shemeler - <i>Helvoirt en Esch</i>: Jan van den Spiker - <i>Weelde</i>: Dominicus van Nieuwenhuysen <p><i>Maasland</i>: Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i>: Jan van Heessel (leen)</p>
5359	1541-1542	<p><i>Kempenland</i>: plaatsen opgedeeld verpacht:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Eersel, Bergeijk, en Lommel</i>: Willem Scruypers - <i>Oerle en Beerzen</i>: Bartholomeeus Peters - <i>Oirschot, Gestel, en Bladel</i>: Joest Gevarts <p><i>Oisterwijk</i>: plaatsen afzonderlijk verpacht:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Oisterwijk en Vught</i>: Willem van Bruggen - <i>Hilvarenbeek</i>: Wouter van den Eygen - <i>Mierden</i>: Peter Wouter Shemeler - <i>Helvoirt en Esch</i>: Jan van den Spiker - <i>Weelde</i>: Dominicus van Nieuwenhuysen <p><i>Maasland</i>: Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i>: Jan van Heessel (leen)</p>
5360	1542-1543	<p><i>Kempenland</i>: plaatsen opgedeeld verpacht:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Eersel, Bergeijk, en Lommel</i>: Willem Scruypers - <i>Oerle en Beerzen</i>: Bartholomeeus Peters - <i>Oirschot, Gestel, en Bladel</i>: Joest Gevarts <p><i>Oisterwijk</i>: plaatsen afzonderlijk verpacht:</p>

		<ul style="list-style-type: none"> - <i>Oisterwijk en Vught</i>: Willem van Bruggen - <i>Hilvarenbeek</i>: Wouter van den Eygen - <i>Mierden</i>: Peter Wouter Shemeler - <i>Helvoirt en Esch</i>: Jan van den Spiker - <i>Weelde</i>: Dominicus van Nieuwenhuysen <p><i>Maasland</i>: Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i>: Jan van Heessel (leen)</p>
5361	1543-1544	<p><i>Kempenland</i>: plaatsen opgedeeld verpacht:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Eersel, Bergeijk, Oerle, Beerzen, en Lommel</i>: Willem Scruypers (v.a. 1 okt 1543 voor 10 jaar) - <i>Oirschot, Gestel, en Bladel</i>: Joest Gevarts (v.a. 1 okt 1543 voor 10 jaar) <p><i>Oisterwijk</i>: plaatsen afzonderlijk verpacht:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Oisterwijk en Vught</i>: Willem van Bruggen (v.a. 1 okt 1543 voor 9 jaar) - <i>Hilvarenbeek</i>: Joest van Ouwen (v.a. 1 okt 1543 voor 3 jaar) - <i>Mierden</i>: Peter Wouter Shemeler (v.a. 1 okt 1543 voor 9 jaar) - <i>Helvoirt en Esch</i>: Jan van den Spiker (v.a. 1 okt 1543 voor 3 jaar) - <i>Weelde</i>: Dominicus van Nieuwenhuysen (v.a. 1 okt 1543 voor 3 jaar) <p><i>Maasland</i>: Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i>: Jan van Heessel (leen)</p>
5362	1544-1545	<p><i>Kempenland</i>: plaatsen opgedeeld verpacht:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Eersel, Bergeijk, Oerle, Beerzen, en Lommel</i>: Willem Scruypers - <i>Oirschot, Gestel, en Bladel</i>: Joest Gevarts <p><i>Oisterwijk</i>: plaatsen afzonderlijk verpacht:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Oisterwijk en Vught</i>: Willem van Bruggen - <i>Hilvarenbeek</i>: Joest van Ouwen - <i>Mierden</i>: Peter Wouter Shemeler - <i>Helvoirt en Esch</i>: Jan van den Spiker - <i>Weelde</i>: Dominicus van Nieuwenhuysen <p><i>Maasland</i>: Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i>: Jan van Heessel (leen)</p>
5363	1545-1546	<p><i>Kempenland</i>: plaatsen opgedeeld verpacht:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Eersel, Bergeijk, Oerle, Beerzen, en Lommel</i>: Willem Scruypers - <i>Oirschot, Gestel, en Bladel</i>: Joest Gevarts <p><i>Oisterwijk</i>: plaatsen afzonderlijk verpacht:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Oisterwijk en Vught</i>: Willem van Bruggen - <i>Hilvarenbeek</i>: Joest van Ouwen - <i>Mierden</i>: Peter Wouter Shemeler - <i>Helvoirt en Esch</i>: Jan van den Spiker - <i>Weelde</i>: Dominicus van Nieuwenhuysen <p><i>Maasland</i>: Aert Steenwech (leen) <i>Peelland</i>: Jan van Heessel (leen)</p>

- 5364 1546-1547 *Kempenland*: plaatsen opgedeeld verpacht:
 - *Eersel, Bergeijk, Oerle, Beerzen, en Lommel*: Willem Scruypers
 - *Oirschot, Gestel, en Bladel*: Joest Gevarts, gedurende dit jaar
 overgedragen aan Jan Rutgers van Kerckoele
Oisterwijk: plaatsen afzonderlijk verpacht:
 - *Oisterwijk en Vught*: Willem van Bruggen
 - *Hilvarenbeek*: Adriaen van den Hoevel (v.a. 1 okt 1546 voor 6 jaar)
 - *Mierden*: Peter Wouter Shemeler
 - *Helvoirt en Esch*: Willem van Bruggen (v.a. 1 okt 1546 voor 6 jaar)
 - *Weelde*: Adriaen van den Hoevel (v.a. 1 okt 1546 voor 6 jaar)
Maasland: Aert Steenwech (leen)
Peelland: Jan van Heessel (leen)
- 5365 1547-1548 *Kempenland*: plaatsen opgedeeld verpacht:
 - *Eersel, Bergeijk, Oerle, Beerzen, en Lommel*: Willem Scruypers
 - *Oirschot, Gestel, en Bladel*: Jan Rutgers van Kerckoele
Oisterwijk: plaatsen afzonderlijk verpacht:
 - *Oisterwijk, Helvoirt, Esch en Vught*: Willem van Bruggen
 - *Hilvarenbeek*: Adriaen van den Hoevel
 - *Mierden*: Peter Wouter Shemeler
 - *Weelde*: Adriaen van den Hoevel (v.a. 1 okt 1546 voor 6 jaar)
Maasland: Aert Steenwech (leen)
Peelland: Jan van Heessel (leen)
- 5366 1548-1549 *Kempenland*: plaatsen opgedeeld verpacht:
 - *Eersel, Bergeijk, Oerle, Beerzen, en Lommel*: Willem Scruypers
 - *Oirschot, Gestel, en Bladel*: Jan Rutgers van Kerckoele
Oisterwijk: plaatsen afzonderlijk verpacht:
 - *Oisterwijk, Helvoirt, Esch en Vught*: Willem van Bruggen
 - *Hilvarenbeek*: Adriaen van den Hoevel
 - *Mierden*: Peter Wouter Shemeler
 - *Weelde*: Adriaen van den Hoevel
Maasland: Aert Steenwech (leen)
Peelland: Jan van Heessel (leen)
- 5367 1549-1550 *Kempenland*: plaatsen opgedeeld verpacht:
 - *Eersel, Bergeijk, Oerle, Beerzen, en Lommel*: Willem Scruypers
 - *Oirschot, Gestel, en Bladel*: Jan Rutgers van Kerckoele
Oisterwijk: plaatsen afzonderlijk verpacht:
 - *Oisterwijk, Helvoirt, Esch en Vught*: Willem van Bruggen
 - *Hilvarenbeek*: Adriaen van den Hoevel
 - *Mierden*: Peter Wouter Shemeler
 - *Weelde*: Adriaen van den Hoevel
Maasland: Aert Steenwech (leen)
Peelland: Jan van Heessel (leen)

Bijlage 2. Verpachtingscontracten van de Meierijse schrijfbambten

In deze bijlage zijn de verpachtingscontracten van de Meierijse schrijfbambten uit de Bossche schepenprotocollen opgenomen. Betalingsbeloften ten behoeve van pachttermijnen zijn achterwege gelaten.

Oisterwijk

1. *Verhuur door Hendrik van Gerwen, namens Willem van Scadewijk, aan Gielis van Dusel, d.d. 5 maart 1415 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1189, fol. 89v)*

Henricus de Gerwen, potens ad hoc a Willelmo de Scadewiic, ut dicebat, officium scripturie de Oesterwiic locavit cum suis attinentiis domino Egidio de Dusel, presbytero, ab eodem ad spacium trium annorum festum Nativitatis Iohannis proxime futurum sine medio sequente possidendum quolibet dictorum annorum pro duobus ponderibus dictis steen lini et pro XX Hollandse gulden videlicet XIII Brabantse boddreger pro quolibet gulden computando, dandis dicto Henrico ab alio quolibet dictorum annorum, scilicet dicta duo pondera dicta steen lini in festo Nativitatis Domini et dictos florenos mediatim Nativitatis Domini et mediatim Iohannis et pro primo termino Nativitatis Domini proxime futuro, promittens super omnia ratam servare, et alter et cum eo Iohannes Poynenborch repromiserunt indivisi super omnia.

Testes, datum supra^a.

Peelland

2. *Verhuur door Emond van Hellu aan Lambert uten Bossche en Jan van Wetenringen, d.d. 6 april 1391 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1179, fol. 241r)*

Emondus de Hellu officium scribatus de Pedellandia cum suis iuribus et emolumentis, prout quendam officium cum suis iuribus et emolumentis ad dictum Emondum pertinet, ut dicebat, locavit recto locationis modo Lamberto vten Bossche et Iohanni de Weteringen, ab eisdem ad spacium quatuor annorum proxime futurum nativitatis Iohannis proxime futuro sine medio sequente, anno quolibet dictorum annorum pro XXIII libris monete dandis sibi ab aliis, anno quolibet dictorum IIII annorum mediatim Domini et mediatim Iohannis, et primo termino nativitatis Domini proxime futuro, promittens warandiam et aliam obligationem deponere.

Et alii repromiserunt indivisi super omnia et quod ipsi dictum officium scribatus taliter regent et gubernabunt dictis IIII annis sic quod dicto Emondo dampna exinde non eveniant.

Testes, datum supra^a.

3. *Verhuur door Emond Rover aan Adam, zoon van Gerard Audehaze, d.d. 28 juni 1395 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1180, fol. 349r)*

Emondus Rouer officium scribatus de Pedellandia, ad se spectans, cum eius attinentiis, ut dicebat, locavit Ade, filio quondam Gerardi dicti Audehaze, ab eodem ad spacium duorum annorum a Nativitatis Iohannis proxime preterito subsequente possidendum pro trigintauna leonis monete, dandis dicto Emondo ab altero anno quolibet dictorum duorum annorum, mediatim Domini et

1. ^a Dicbier et Berkel, quinta marcii, 3^a feria post Oculi.
2. ^a Erpe et Vden, datum quinta post octavam Pasce.

mediatim Iohannis, et pro primo in Nativitatis Domini proxime, promittens warandiam dictis duobus annis deponere et aliam obligationem deponere. Et alter repromisit super omnia.

Testes Erpe et Coptiten, datum secunda post Nativitatis Iohannis.

4. *Overdracht door Hendrik van Beke aan Lucas, zoon van Gerlach van Erpe, d.d. 3 november 1419 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1191, fol. 411v)*

Duplicetur. – Henricus de Beke hereditatem dicte moer quondam Beertkini van den Velde sitam in parrochia de Rode sancte Ode ad locum dictus Koeueringhe; item officium scribatus Pelandie, prout huiusmodi hereditas et officium ad dictum quondam Beertkinum pertinere consueverant et a domino nostro duce Brabantie in feodum dependere dinoscitur, quas hereditatem et officium scribatus dictus Henricus erga Mechtildem filiam quondam Heymerici vanden Velde filii quondam Beertini vanden Velde acquisierat, prout in litteris, demptis tamen et dicto Henrico salvis tribus bonariis hereditatis moer vocate eidem Henrico per Iohannem die Zwart, Reynerum Schaden, Egidium die Rode, Rodolphum de Haestrecht, Rouerum die Moelner et Iohannem die Moelner in dictis integris hereditatibus demonstrandis, ut dicebat, hereditarie supportavit Luce, filio quondam Gerlaci de Erpe, cum litteris et iure, promittens super omnia et habenda ratam servare et obligationem ex parte sui deponere. Tali condicione quod cum cespites ex dictis tribus bonariis hereditatis moer vocate effosse fuerunt, quod extunc fundus eorundem hereditarie spectabit ad dictum Lucam, prout dictus Henricus palam recognovit.

Testes, datum supra^a.

5. *Vercijnzing door Lucas, zoon van Gerlach van Erpe, aan Hendrik, zoon van Hubert van den Veehuze, d.d. 16 november 1419 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1191, fol. 414v)*

Duplicetur. – Lucas de Erpe, filius quondam Gherlaci, officium scribatus Pelandie, prout ad dictum Lucam pertinere dinoscitur et a domini nostro duce Brabantie cum quibusdam aliis bonis pendere in feodum, et prout ad quondam Beertkinum van den Velde pertinere consueverat et prout dictus Lucas erga Henricum van Beke acquisierat, ut dicebat, dedit ad hereditarium censum Henrico, filio quondam Huberti van den Veehuys, ab eodem hereditarie possidendum pro hereditario censu decem et octo librarum monete dando et solvendo dicto Luce ab alio hereditarie, mediatim Passche et mediatim Remigii, ex dicto officio.

Talibus annexis condicionibus quod dictus Henricus dictum officium tenebit ac perpetue tenere tenebitur in feodum a dicto Luca et sibi homadium facere modo et forma quibus hoc in feodalibus consuetum est fieri. Et quod ipse dictum officium perpetue sic et taliter reget et custodiet ac regi providebat quod dicto Luce dampna exinde non eveniant in futurum. Et secundum istam condicionem promisit super omnia warandiam pro dicto censu et aliam obligationem deponere; promisit insuper dictus Lucas super omnia quod ipse ad requestam dicti Henrici dictum officium firmabit coram domino et eius curia a quibus pendet in feodum sic et taliter quod hoc dicto Henrico erit firmum et hoc sine expensis dicto Luce.

Et alter repromisit ex dictum officium. Promisit insuper super omnia dictas condiciones firmiter facere et cum effectum adimplere.

Testes Godefridus Berwout et Iohannes Berwout, datum XVI novembris.

4. ^aBorchacker et Iohannes Berwout, 3^a novembris.

6. *Verhuur door Jan van Bruheze aan Hendrik, zoon van Hendrik Coelen, d.d. 5 januari 1456 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1226, fol. 254r)*

Duplicetur; solvit Henricus, alter non, scabini noluerunt de Iohanne. – Iohannes dictus de Bruheze officium scribatus Pelandie ad ipsum, ut dicebat, spectans locavit recto locationis modo Henrico, filio quondam Henrici Coelen, ab eodem ad spacium duodecim annorum festum Pasche proxime futurum sine medio sequente habendum pro XLV gulden, XX stuvers pro quolibet gulden vel valorem, dandis sibi alio mediatim Remigii et mediatim Pasche, et pro primo termino Remigii proxime futuro et sic deinceps dicto spacio annorum durante ex premissis, promittens super omnia et habenda dicta spacio annorum durante warandiam et aliam obligationem et impetitionem deponere. Et alter repromisit super omnia et habenda ex premissis. Tali condicione annexa quod si Hilla, uxor supradicti Iohannis, interim decesserit, extunc pretacta^a locatio huiusmodi exspirabit iuxta ratam temporis anni sui decedentis.

Testes, datum supra^b.

7. *Verhuur door Jan van Bruheze aan meester Jan, zoon van Gijsbert van Gemert, d.d. 9 september 1457 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1227, fol. 464v)*

Duplicetur; scabini noluerunt de Iohanne. Solvit magister Iohannes. – Iohannes de Bruheze officium scribatus Pelandie cum suis iuribus et attinentiis singulis et universis, ut dicebat, locavit recto locationis modo magistro Iohanni de Ghemert, filio Ghiselberti, ab eodem ad spacium sex annorum festum Nativitatis Iohannis immediate preteritum sine medio sequente habendum quolibet dictorum annorum pro quadragintaquatuor florenis, computando X stuvers vel valorem pro quolibet huiusmodi florenis dandis et solvendis sibi ab alio mediatim Nativitatis Domini et mediatim Iohannis et pro primo solucionis termino Nativitatis Domini proxime futurum, talibus annexis condicionibus quod dictus magister Iohannes dictum officium interim honeste et decenter deserviet atque si Hilla, relicta quondam Henrici filii quondam Huberti vanden Vehuyse interim decesserit extunc dicta locatio exspirabit et nullius erit moventi; et secundum dicte condiciones promisit super omnia et habenda warandiam et aliam obligationem deponere.

Quo facto alter repromisit super omnia et habenda.

Testes Haeck et Lu, datum nona septembris.

8. *Verhuur door Jan van Bruheze aan Lucas, zoon van Gerard van Houthem, d.d. 12 augustus 1463 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1232, fol. 400v)*

Duplicetur, solvit Lucas, alter non. Scabini noluerunt de Iohanne. – Iohannes de Bruheze officium scribatus Pelandie ad dicum Iohannem spectantem, ut dicebat, locavit recto locationis modo Luce de Houthem, filio Gerardi de Houthem, ab eodem ad spacium sex annorum festum Nativitatis Iohannis ultima preteritum sine medio sequentem habendum et possidendum, pro quadraginta novem florenis communiter gulden vocatis, computando decem Willelmus thuyen vel valorem pro quolibet huiusmodi floreno, dando et solvendo sibi ab alio quolibet dictorum annorum mediatim Nativitatis Domini et mediatim Nativitatis Iohannis et pro primo solucionis termino Nativitatis Domini proxime futurum.

Talibus annexis condicionibus quod dictus Lucas interim dictum officium honeste et debite deserviet et si Hilla, relicta quondam Henrici, filii quondam Huberti van den Vehuys, decesserit extunc dicta locatio exspirabit. Et secundum dictas condiciones promisit super omnia et habenda warandiam pro premissis dicto spacio durante, et aliam obligationem deponere.

6. ^a *lezing onzeker.* – ^b Toelinc et Boest, datum quinta ianuarii.

Quo facto dictus Lucas et cum eo Paulus de Haestrecht, filius quondam Rodolphi, et Gerardus de Houthem predictus repromiserunt indivisi super omnia et habenda.

Testes Hoesch et Spiker, datum XII augusti.

Solvit. – Dictus Lucas promisit super omnia et habenda alios duos indemnes servare.

Testes, datum supra.

9. *Verhuur door Hendrik, zoon van Hendrik, zoon van Hendrik van der Veehuys, aan Lucas, zoon van Gerard van Houthem, d.d. 23 augustus 1480 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1249, fol. 292r).*

Duplicetur, solverunt ambo. – Dictus Henricus^a officium scribatus Pelandie cum suis iuribus ad^b attinentiis, ad eundem Henricum, ut dicebat, spectantibus, ut dicebat, locavit recto locationis modo dicto Luce^c, ab eodem Luca ad spacium decem annorum Remigii confessoris proxime futurum sine medio sequente pro hereditario censu decem et octo librarum monete hereditibus quondam Luce de Erpe, filii quondam Geerlaci, et hereditario censu duodecim librarum dicte monete dicto Luce annuatim prius exinde e iure solvendo, ut dicebat, dando et solvendo ab alio anno quolibet hereditarie terminis solutionis et locationis ad hoc debitis et consuetis, atque pro annuo redditu vigintiquatuor aureorum peters, XVIII stuvers vel valorem pro quolibet computando, dando et solvendo sibi ab alio anno quolibet dictorum annorum mediatim Pasche et mediatim Remigii, et pro primo solutionis termino Pasche proxime futuro, et sic deinceps dicto annorum spacio durante.

Talibus annexis condicionibus quod dicti census decem et octo, et duodecim librarum dicte monete in annuali solucione dictorum vigintiquatuor aureorum peters annuatim defalcari debeant et tenebuntur.

Eciam condicionatum est in premissis in casu quo dictus Henricus videlicet ipsemet prefacto suo officio deservire velit quod hoc facere poterit locatione pretacta non obstante, hoc salvo quod idem Henricus id prefato Luce ad spacium dimidii anni preintimabit ac preintimare tenebitur, et post dimidium annum huiusmodi preintimationem sic subscriptum est, pretacta locatio de cetero exspirabit. Convenerunt insuper dicte partes quod dictus Lucas dicto officio interim laudabiliter deserviet sic et taliter, quod dicto Henrico dampna exinde non eveniant quovismodo in futuris. Et secundum has condiciones dictus Henricus promisit super omnia et habenda warandiam pro premissis dicto spacio et non ultra durante aliam obligationem et impetitionem deponere.

Quo facto alter repromisit super omnia et habenda et precipue sub obligatione dicti hereditarii census duodecim librarum dicte monete se daturum et soluturum dicto Henrico dictos vigintiquatuor aureos peters anno quolibet dictorum annorum terminis solutionis pretactis, promiserunt insuper dicte partes sub obligatione premissa sibi mutuo quod ipsi pretactas condiciones fideliter facient, firmiter tenebunt, et effectum adimplebunt, omnibus dolo et fraude seclusis.

Testes, datum supra^d.

10. *Verhuur door Hendrik, zoon van Hendrik, zoon van Hendrik van der Veehuys, aan Mathijs, zoon van Hendrik Tempelaars, d.d. 7 juli 1481 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1250, fol. 348r).*

Duplicetur, solverunt ambo. – Henrick, soen wilner Henrick, soen wilner Henrick Huybrechtss. van der Vehuyse, als proprietaris van den schryffamp van Pedelant, ende des also mechtich wesende soe hii zeide, dat scrijffamp der dorpen van Nuenen, Gerwen, Nederwetten ende

9. ^a Henricus, filius quondam Henrici, filii quondam Henrici Huberti van den Veehuys. – ^b aldus, lees ac. – ^c Luce de Houthem, filio Gerardi. – ^d Dicbier et Hals, XXIII augusti.

Tongelre, tesamen metten rechte des scrijfamptz voirs. der vier dorpen voirs., soe hii seyde, heeft hii verhuert in gerechter hueringhe Matheussen, soen wilner Henrick Templeers, van denselven Matheussen soe lange hii leven sall in den menschelicheyt te hebben ende te gebruyken, dat es te weten op alsulken vorwarden ende condicioen als hierna volgen. In den iersten soe eest voirwarde dat de voirs. Matheus die voirs. officie syn leven lanck duerende also bedyenen zall oft doen bedyenen dat den voirs. Henrick in den proprieteit van den voirs. officie egenen scade geboeren en sall bii toedoene van den voirs. Matheussen oft ziins substituten. Item noch is voirwarde dat die voirs. Matheus sall hebben ende ontfangen dat loen van den brieven tot siinen proffite, bii also nochtans dat die gezwoeren clerck van Pedelant dese brieven ierlix besegelen zal bii die scepenen van den bencken sonder ennigen cost van Matheussen voers. tot twee tiiden siaers, dat es te weten den iersten dach van mey ende den tweesten dach van ianuario. Item noch es vorwarde als van den hooftwaren die vallen sullen in den dorpen voirs., dats soe wes penningen die dairaff comen zullen den clerck aengaende, die sullen comen ten proffite van den Matheus, ende also nochtans dat die voirs. Henrick die processen sal bescriiven oft doen bescriiven tot ziine cost ende laste. Et secundum has condiciones dictus Henricus promisit super omnia et habenda warandiam pro premissis condicionibus vita ipsius Mathei et non ultra durante aliam obligationem et impetitionem deponere.

Quo facto dicte partes promiserunt videlicet dictus Henricus sub obligatione premissa et dictus Matheus super omnia et habenda sibi mutuo dictas condiciones firmas facere, fideliter tenere et cum effectu adimplere, omnibus dolo et fraude seclusis.

Testes Haeck et Monix, datum supra^a.

11. *Verhuur door Hendrik, zoon van Hendrik van der Veehuys, aan Lucas, zoon van Gerard van Houthem, d.d. 10 augustus 1482 ('s-Hertogenbosch, S.A, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1251, fol. 477r).*

Solvit. – Notum sit universis quod cum Lucas de Erpe, filius quondam Gerlaci, officium scribatus Pelandie, prout ad dictum Lucam pertinere dinoscitur, dedisset ad hereditarium censum Henrico, filio quondam Huberti van den Vehuze, ut dicebatur; constitutus igitur coram scabinis infrascriptis Henricus, filius quondam Henrici, filii dicti quondam Henrici Huberti van den Vehuyze, dictum officium scribatus Pelandie cum suis iuribus et attinentiis singulis et universis, ut dicebat, locavit recto locacionis modo Luce de Houthem, filio Gerardi, ab eodem Luca ad spacium octuaginta annorum proxime futurorum habendum et possidendum pro oneribus annuatim exinde e iure solvendis, dandis et solvendis ab alio terminis solutionis et locationis ad hoc debitis consuetis et oportunis, promittens super omnia et habenda ratam servare aliam obligationem et impetitionem ex parte sui deponere domino siquidem feodali a quo premissa in feodum deponet iure suo salvo, necnon dicto Henrico et Iohanne, eius uxoris, ac eorum liberis, suo hereditario censu quatuordecim librarum monete per dictum Lucam hodierna die premissa, necnon eidem Henrico potestate premissa redimendi et acquitandi, salvis et reservatis, iuxta continentia litterarum desuper confectarum, ut dicebat, dolo et fraude seclusis.

Testes Steenwech et Hoeuel, datum x augusti.

12. *Belening door Jan, zoon van Gerard van Heessel, aan Dirk, zoon van Hendrik Jans, d.d. 13 maart 1524 (Eindhoven, RHC, ORA Nuenen en Gerwen, inv. nr. R. 16a, fol. 52r)*

Dat voer ons commen is Ian Gerits van Heesel ende heeft erfvelicken beleent dat scrijfbamocht van Nuenen, Gerwen ende Tongelo enen geheiten Dirck Hanrick Ianss. als dat hii dat bedienen sal ende dat profiit daeraff te hebben alsoe lange als de voers. Iannen hom siin penninchgen wederom geefven sal, nae inhout siinen losbrief daeraff gemaect is op datum van huïden, ende dat altiit

10. ^aVII iulii.

sculdich sal siin den voersc. Dirck Korsmysdach^a tevoeren op te seggen als hii den voers. Dirck de pennichgen op Lichtmysavont daernae lossen sal, te vetenen met tneegentich Riinsgulden, stuck XX st., ende dat dan die voersc. Dirck sculdich sal siin tot Lichtmysdach^b daernae siin hant af sal trecken van den voers. coop ende vat hom dan (f. 52v) verscreeunen is dat Dirck voersc. dat uut sal moegen maken ende dat profiit daeraff hebben, geloefvende Ian vercoeper voers. super se dat vercoepen opdragen ende overgeffen euvclick vast ende steedich te houden nuu ende ten euvigen daegen, sonder ennigh weederseggen.

Datum anno XV^c ende XXIII, den XIII marcii. Testes Keter ende Gerits.

Et poterit redimere mach die voersc. Ian dat altyt lossen nae datum van deesen over ses iaer ende niet eer met tneegentich Riinsgulden, stuck XX st., altiit op Lichtmysavont ende tot Korsmysdach tevoeren^c, ende dat siin hant af te trecken tot Lichtmys^d daernae.

Datum et testes uyt supra.

Maasland

13. *Verhuur door Nicolaas Loenman, aan Hendrik van Lent, zoon van Hendrik van Beke, d.d. 11 juni 1445 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1215, fol. 310v).*

Duplicetur, scabini noluerunt de Nicholai, non solvit. – Nicholaus Loenman officium forastric de Lyttoyen ac scribatus villarum de Lyttoyen, Kessel, Maren, Roesmalen, et Beerlikem locavit recto locationis modo Henrico de Lent, filio Henrici de Beke, ab eodem ad spacium trium annorum festum Penthecostes ultimo preteritum sine medio sequente habendum et possidendum quolibet anno dictorum annorum pro annuo censu LXVI denariorum aureorum communiter peters vocatorum vel valorem, dando sibi ab alio Penthecostes, promittens super omnia dicto spacio annorum durante warandiam et obligationem deponere. Quo facto alter repromisit super omnia.

Tali condicione annexa quod dictus Henricus dicto spacio annorum durante dictum officium sic et taliter custodire ac deservire tenebitur, quod dictus Nicholaus exinde dampna non eveniant quovismodo in futuris, et dicto spacio annorum exspiratio idem Nicholaus dictum suum officium acceptare ac custodire tenebitur et deservire, quod dicto Henrico dampna exinde non eveniant in futuris, nisi protunc dictus Henricus dictum officium de novo locavit ad alios futuros annos.

Testes Scilder et Hoeuel, datum XI iunii.

14. *Verhuur door Aert Steenwech, aan Jan, zoon van Wouter van Herle, d.d. 29 april 1462 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1232, fol. 57v).*

Solvit, scabini noluerunt. – Arnoldus dictus Stenwech officium scribatus villarum de Os, Hees, Nystelre et Berchem, ad ipsum, ut dicebat, spectantem, locavit recto locationis modo Iohanni, filio Wolteri de Herle, ad eodem ad spacium sex annorum festum beatrum Philippi et Iacobi apostolorum proxime futurum sine medio sequente habendum pro novem aureis Beyersguldens vel valorem dandis sibi ab alio Philippi et Iacobi apostolorum et pro primo termino a Philippi et Iacobi proxime futuro ultra annum et sic deinceps dicto spacio annorum durante, promittens super omnia et habenda dicto spacio annorum pro premissis warandiam et aliam obligationem deponere. Et alter et cum eo Elyas dictus de Weert pellifex promiserunt indivisi super omnia et habenda ratam etc. et

12. ^aKorsmysdach is verbeterd uit een half iaer. – ^bLichtmysdach is verbeterd uit Paesdach. – ^ctot Korsmysdach tevoeren is verbeterd uit een half iaer tevoeren op te seggen. – ^dLichtmys is verbeterd uit Paesdach.

eciam dictum officium interim deservere, quod dicto Arnoldo dampna exinde non eveniant quovismodo in futuris.

Testes, datum supra^a.

15. *Verhuur door Aert Steenwech, aan Jan, zoon van Jan van Gijsenrode, d.d. 2 april 1467 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1236, fol. 262r).*

Gratis. – Arnoldus Steenwech officium secretariatus sive scripturie villarum de Lyttoyten, Maren et Kessel, Berlikem et Roesmalen, ad ipsum, ut dicebat, spectantem, locavit recto locationis modo Iohanni, filio quondam Iohannis de Gizenrode, ab eodem ad spacium trium annorum festum Pasche ultimo preteritum sine medio sequente habendum et possidendum, promittens super omnia warandiam dicto spacio annorum durante.

Quo facto alter promisit, et cum eo Rutgerus, filius quondam Marcellius sVischers, indivisi, super omnia et habenda dicto Arnoldo sex Philippusschilde anno quolibet dictorum annorum Purificationis et pro primo solucionis termino Purificationis proxime et sic deinceps dictis annis pendentibus, quod dictus Arnoldus dampna exinde non eveniant quovismodo in futuris.

Testes Bathens. et Martinus, datum supra^a.

16. *Verhuur door Aert Steenwech, aan Jan, zoon van Jan van Gijsenrode, d.d. 11 januari 1470 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1239, fol. 389v).*

Duplicetur, gratis pro Arnoldo. – Arnoldus Steenwech, filius quondam Goeswini, officium scribatus villarum de Os, Berchem, Hees et Nisterle, ad ipsum, ut dicebat, spectans, locavit recto locationis modo Iohanni, filio Iohannis de Ghizenroide, ab eodem habendum et possidendum ad spacium novem annorum festum Philippi et Iacobi quod erit a festo Philippi et Iacobi proxime futuro ultra annum sine medio sequencium quolibet dictorum annorum pro octo aureis florenis Bavarie dandis et solvendis Nativitatis Domini, et pro primo solucionis termino a Nativitatis Domini proxime futuro ultra annum, promittens super omnia et habenda dicto annorum spacio durante warandiam pro premissis, et omnes alias obligationem et impetitionem deponere. Et alter repromisit super omnia et habenda. Tali condicione annexa quod dictus Iohannes dictum officium in dictis villes dicto annorum spacio durante taliter deserviet et deservire tenebitur, quod dicto Arnoldo ad et supra se et sua bona dampna non eveniant quovismodo in futuris, atque quod idem Iohannes dicto Arnoldo in ultimo dictorum annorum superadditum dimidium consimilem florenum ultra dictos octo florenos.

Testes Dicbier et Busco, datum ut supra^a.

(f. 390r) Duplicetur, gratis pro Arnoldo, solvit alter preter vleems. – Arnoldus Steenwech predictus officium scribatus villarum de Litthoeyen, Kessel, Maren, Berlikem, Nuwelant et Roesmalen, ad ipsum, ut dicebat, spectans, locavit recto locationis Iohanni, filio Iohannis de Ghizenroide, ab eo ad spacium novem annorum festum Pasche proxime futurum sine medio sequencium pro sex stuferis monete Philippi ducis Burgundie vel valorem Nativitatis Domini et pro primo solucionis termino Nativitatis Domini proxime futurum dicto annorum spacio durante quolibet anno per dictum Iohannem predicto Arnoldo solvendis, promittens super omnia et habenda dicto annorum spacio durante warandiam pro premissis et omnes alias obligationem et impetitionem deponere. Et alter repromisit ut supra.

14. ^a Os et Heer, datum penultima aprilis, quinta post Quasimodo.

15. ^a 2^a aprilis, quinta post Pasche.

16. ^a XI^a ianuarii.

Talibus condicionibus annexis quod dictus Iohannes dictum officium in dictis villis dictorum annorum spacio durante taliter deserviet et deservire tenebitur quod dicto Arnolde ad et supra se et sua bona dampna non eveniant quovismodo in futurum. Et si contingat dictum Iohannem ali-quod impedimentum tamen habere in officium predictum in villa de Kessel ita quod libere deserv-iendum dicto annorum spacio, in illo casu et alias non dictus Arnoldus eidem Iohanni non poterit quolibet annorum unum scutum Philippi defalcare tenebitur de scuto predicto, prout Arnoldus predictus hoc palam recognovit et eidem Iohanni repromisit.

Testes Dicbier et Busco, datum supra.

17. *Verhuur door Aert, zoon van Goeswijn Steenwech, aan Jan, zoon van Jan van Gijsenrode, d.d. 25 mei 1478 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1247, fol. 448v).*

Duplicetur, solverunt ambo. – Arnoldus Steenwech, filius quondam Goeswini Steenwech, of-ficium scribatus libertatis de Os et villarum Berchem, Hees, Nystelre, Lyttoyten, Maren, Berlikem, Nuwelant et Roesmalen, simul cum omnibus et singulis iuribus et attinentiis prout et quemadmo-dum idem Iohannes ibidem officium cum suis iuribus et attinentiis deserviet, ut dicebat, locavit recto locationis modo Iohanni de Ghiizenrode, filio quondam Iohannis de Ghiizenrode, ab eodem ad spacium sex annorum festum Nativitatis Iohannis baptiste proxime futurum sine medio se- quente quolibet dictorum pro annuo reddito decem aureorum florenorum overlens Riinsgulden communiter vocatorum, viginti stuferos quemlibet XIII½ placcas Busciducenses vel valorem pro quolibet florenorum huiusmodi computando, anno quolibet dictorum annorum prima maii, et pro primo solutionis termino prima maii proxime futuro. Promisit insuper super omnia et habenda pro premissis warandiam pro premissis dicto spacio durante, et omnes alias obligationem et impetitionem deponere.

Quo facto alter super omnia et habenda se daturum et soluturum dicto Arnolde dictum an-num redditum pro premissis quolibet dictorum sex annorum prima maii solvere repromisit, dolo et fraude seclusis, penitis et remotis.

Testes Berck et Rode, datum XXV maii.

18. *Verhuur door Nicolaas, zoon van Aert Steenwech, aan Jan, zoon van Rover Rovers, d.d. 28 september 1485 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1254, fol. 129v).*

Duplicetur, solverunt ambo. – Dictus Nicolaus^a officium secretariatus dictum dat scrijfambacht villarum de Os, Hees, Berchem, Nysterle, Lyttoyten, Kessel, Maren et Beerlikem, cum suis iuribus ac attinentiis singulis et universis prout et quemadmodum dictus Nicolus idem officium pro pre-senti possidet, ut dicebat, locavit (f. 130r) recto locationis modo Iohanni Rouers, filio quondam Roveri, ab eodem ad spacium novem annorum festum Nativitatis Domini proxime futurum sine medio sequente habendum et possidendum pro annuo reddito sex florenorum Renensium, com-putando XX stuferos vel valorem, dando et solvendo sibi ab alio anno quolibet dictorum annorum Nativitatis Domini et pro primo solutionis termino a Nativitatis Domini proxime futuro ultra annum et sic deinceps dictis annis durante. Tali condicione annexa quod dictus Iohannes Rouers in ultimo anno dictorum novem annorum dicto Nicolao solvet et solvere tenebitur octo consimiles florenos, et secundum istam condicionem, promisit dictus Nicolaus super omnia et habenda warandiam et omnes aliam obligationem et impetitionem dicto spacio annorum durante deponere.

Quo facto alter repromisit super omnia et habenda dictum redditum, videlicet in primo octo annis sex et in ultimo dictorum novem annorum octo consimiles florenos, terminis solutionis predictis.

Testes, datum supra^b.

18. ^aNicolaus, filius quondam Arnoldi Steenwech. – ^bHezeacker et Borchgreve, XXVIII septembris.

19. *Verhuur door Nicolaas, zoon van Aert Steenwech, aan Otto, zoon van Udo van Bruheze, d.d. 4 mei 1487 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1256, fol. 289v).*

Duplicetur, solverunt ambo. – Nicolaus Steenwech, filius Arnoldi Steenwech, officium scribat-
us de Maeslant cum suis emolumentis et iuribus ad eundem Nicolaum spectantibus, ut dicebat,
locavit recto locationis modo Ottoni de Bruheze, filio Vdonis, ab eodem ad spacium quatuor an-
norum Nativitatis Domini ultimo preteritum sine medio sequente habendum pro octo aureis flo-
renis Renensibus, xxⁱⁱ stuvers aut valorem pro quolibet computando dandis et solvendis sibi ab alio
anno quolibet dictorum annorum Nativitatis Domini et pro primo solutionis termino Nativitatis
Domini proxime futurum et sic deinceps anno quolibet dictorum annorum spacio durante, tali
annua condicione in casu quo alteri dictarum parcium placuerit quod idem dictam locationem
interim alteri retractare poterit vulgariter dictum 'sal mogen opseggen' ad spacium dimidii anni ante
terminum cuiuslibet anni, promittens super omnia et habenda warandiam pro premissis dicto an-
norum spacio et non ultra durante, aliam obligationem et impetitionem deponere..

Quo facto dictus Otto et cum dictus Vdo, eius pater, repromiserunt indivisi super omnia et
habenda ut in fora, et quod idem Otto eidem officio cum suis emolumentis et iuribus interim bene
et laudabiliter deserviet ac deservire tenebitur sic et taliter quod dicto Nycolao ad et super se et
bona sua dampna exinde non eveniant quovismodo in futuris. Promiserunt insuper dicte partes
sub obligationibus pretactis sibi mutuo dictam condicionem fideliter facere, firmiter tenere et cum
effectu adimplere, dolo et fraude seclusis.

Testes, datum supra^a.

20. *Verhuur door Nicolaas Steenwech, aan Otto, zoon van Udo van Bruheze, d.d. 29 december 1490 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1260, fol. 407r).*

Duplicetur, solverunt ambo. Scabini noluerunt de Nycolao. – Nycolao Steenwech officium
scribatus dictum het scrijffampt van Maeslant cum suis iuribus, attinentiis ac emolumentis ad ipsum
spectantibus, ut dicebat, locavit recto locationis modo Ottoni, filio Vdonis de Bruheze, ab eodem
ad spacium sex annorum Nativitatis Domini ultra preteritum sine medio sequentium habendum et
possidendum pro annuo reddito octo florenorum Renensium, xx stuferos vel valorem compu-
tando pro quolibet, Nativitatis Domini et pro primo solutionis termino Nativitatis Domini proxime
futuro sic deinceps dicto annorum spacio durante, promittens super omnia et habenda dicto anno-
rum spacio durante warandiam, omnes alias obligationem et impetitionem deponere.

Alter, et cum eo Vdo, eius pater, repromisit super omnia et habenda se daturum et soluturum
dictos^a eidem Nycolao dictos florenos Renenses terminis solutionis predictis, atque quod dictus
Otto dictum officium dictis annis durante sic et taliter custodiet quod eidem Nycolao dampna
exinde non eveniant quovismodo in futuris, insuper condicionatum est quod in casu quo ante finem
dictorum annorum dictus Otto decesserit quod extunc dicta locatio quoad annos tunc futuros
nullius valoris vel roboris.

Testes Achel et Boert, datum XXIX decembris.

21. *Verhuur door vrouwe Heymeric Snavels aan Otto, zoon van Udo van Bruheze, d.d. 11 december 1517 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1290, fol. 52r).*

Fiat tamen una pro domicella Heiimerica et solvit. – Iouffrouwe Heymerick Snaels, wedue
wilneer Claes Steenwech het tscrijffampt van Mazelant met ziinen toebehoorten huer toebehorende
heeft zii verpacht ofte verhuert in rechter pachtinge ofte verhueringe Otten van Bruheze, zoen

19. ^a Kuyst et Vucht, quarta may, sexta post Misericordia.

20. ^a aldus, lees nss. dictos octo florenos Renenses of dictum redditum.

wilneer Vdens, van denzelven eenen tiit van acht iaren Korsmis naistcomende deen den anderen sonder middel volgende te hebben, te gebruicken ende te besitten voir acht Riinsgulden van betalinge gevalueert sall siin te geven ende te betalen van den voirs. Otten den voir. iouffrouwe alle iair gedurende die voirg. acht iaren op Korsmis dairaff den iersten termiin van betalinge sall siin van Korsmisse nu toecomende over een iair, ende alsoe voertaen van iair te iaren gedurende die voirg. acht iaren. Ende heeft gelieft die voirg. iouffrouwe super omnia et habenda van den voirs. scrijfampft werscap ende allen commer gedurende die voirs. iaren aff te doen.

Dwelck gedaen siinde, heeft die voirs. (f. 52v) Ot geloeft super omnia et habenda te geven ende te betalen der voirs. iouffrouwe Heimericken alle iair gedurende die voirs. acht iaren diie voirs. acht Riinsgulden ten priise als boven ten termine voirs., heeft voirt geloeft op verbiintennisse als voir dat hii tvoirs. scrijfampft gedurende de voirs. iaren alsoe sall bedienen ende sculdich siin te bedienen dat die voirg. iouffrouwe Heimerick opt selve scrijfampft ofte mede huer gueden daeraff egeenen commer, laste ofte hinder comen en sall. Met condicien dat elck van den voirs. Otten ofte iouffrouwe Heimerick metten vier iaren van den voirs. acht iaren sall moegen affstaen in de voirs. pachtinge alsoe dat dieghene alsoe aff willende staen metten voirs. vier iaren tselve voir den uuytganck van denselven vier iaren der auden partiien een halff iær opseggen ende vercundigen sall, allet sonder argelist.

Testes Borchgreve et Bogart, datum XI decembris.

22. *Verhuur door vrouwe Heymeric, weduwe van Nicolaas Steenwech, aan Herman Mathijs, d.d. 9 januari 1528 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1308, fol. 392r).*

Duplicetur, una pro domicella Heymerica, alia pro Hermanno. Solverunt ambo. – Iouffrouwe Heymerick, naegelaten wedue wilen Claessen Steenwechs, het scryffampft van Maeslant zoe Ott van Bruheze dat gebruyct ende bedyent heeft, heeft zii verhuert in gerechter verhueringen Hermannen Mathiszoen, van denzelven Hermannen tot een spatie van sestien iaren den hoichtyde van Korsmisse lestleden sonder middelt naest een vervolgende te hebbene ende te bedyenen voir ende omme enen iairschyns van twentich Karolusgulden, twiintich stuvers oft die werde daervoer in anderen paymente voir elcken der Karolusgulden voirs. te rekenen, te geven ende te betalen der voirs. iouffrouwe Heymericken van Hermannen voirs. allen iær der voirs. iaren in den hoichtyde van Korsmisse et voir den iersten termyn van betalingen in den hoichtyde van Korstmisse naestcomende, ende zoe voirtaen die huere voirs. geduerende, by alsoe nochtans ende onder zulckene vorwarde dat Herman voirs. den termyn tot Korsmisse naestcomende vallen sculdich zal syn terstont aen te leggene, ende insgelycx zal diezelver Herman gehouden wesen van den naevolgende termynen, te wetene van elcken termyne een iær te voerens betalinge te doen ende dien te anticiperen. Ende oick onder zulckene vorwarde (f. 392v) als dat Herman voirs. die voirs. huere geduerende tvoirs. scryffampft bewaren ende bedyenen sal alsoe dat der voirs. iouffrouwe Heimericken dairaff op huer noch op hair gueden egenen scade en zall comen in toecomenden tyden, ende dat die voirs. verhueringe ten iersten acht iaren ten wille van ennigen der partyen voirs. sal expireren by alsoe dat deen den anderen dat een halff iær tevoerens sculdich sal wesen op te seggen. Ende achtervolgende den vorwarden voirs., soe heeft iouffrouwe Heymerick voirs. geloift als sculderse principael super omnia et habenda huiusmodi locationem ratam servare, omnes alias obligationem et impetitionem deponere.

Desen gesciet soe hebben Herman voirs. ende met hem Henrick van Mypelen Ioesterszoen ende Connegont, ziin huysvrouwe, wedue wylen Iacops van Eyck, ende Henrick, zoen van derselver Connegonden ende wylen Iacoppen, Ian ende Lucas, gebruederen, zoenen wylen Willems Zwertveggers, weder geloeft als sculderen principael onversceyden super omnia et habenda te geven ende te betalen den voirs. iouffrouwe Heymericken den voirs. iairschyns van twentich Karolusgulden alle iær die verhueringhe voirs. geduerende ten voirs. termynen ende onder die vorwarden voirs. als van elcken termynen een iær tevoerens betalinge te doen. Ende voitrs die voirs. vorwar-

den getrouwelic te houden, te voldoene ende metten werck te volbrengen, ende oick by den voirs. Hermannen te doen houden voldoene ende metten wercke te doen volbrengen, sonder droch ende argelist.

Testes Pelgrum et Water, datum IX^a ianuarii.

Solvit. – Die voirs. Herman heeft geloeft super omnia et habenda die voirs. ziin medegeloovers van den voirs. geloeften ende van allen scaiden die hen dairaf souden moigen comen te quytten, releveren, ende scadeloes te ontheffen.

Testes, datum supra.

23. *Verhuur door vrouwe Heymeric, weduwe van Nicolaas Steemvech, aan Herman Mathijs, d.d. 29 november 1543 ('s-Hertogenbosch, SA, ORA 's-Hertogenbosch, inv. nr. R. 1339, fol. 51r).*

Duplicetur, scabini noluerunt de Godscalco. Solverunt ambo. – Wy ...^a scepenen in Shertogenbossche doen condt eenenyegelycken dat opten dach van huyden date van desen voer ons geccompareert is die voirs. Goetscalck in den name als voer^b, het scryffampt van Maeslant met syn rechten ende toebehoirten, gelyck heer Henrick Stewich, priester, zaliger dairinne bestorven is, heeft hy in rechter verpachtinge verpacht Aert van Kelfs een spacie ende tyt van vyff iaren op Paesdach naestcomende aangaende ut supra, te hebben ende te bedyenen ierlicx voer twelff Carolusgulden, XX stuvers ut supra, et solvendis ut supra, mede gelovende die voirs. Goetscalck ut supra ende des geloeft die voirs. Aert super omnia et habenda den voirs. Goetscalcken tot behoeff ut supra, den voirs. ierpacht van twelff Carolusgulden den voirs. tyt geduerende, ende dat hy tvoirs. scryffampt alse sall bedyenen ende onderhouden oft doen bedyenen ende onderhouden, dat den voirs. Goetscalckx ofte den voirs. kynderen ofte oick tselve scryffampt dairby ofte dair nu noch nimmermeer egheenen schade noch commer en sullen lyden in enniger manieren, allet zonder droch, arch ofte liste.

Actum supra^c.

Kempenland

24. *Verpachting door Wouter Knijf aan Hendrik Heythofs, d.d. 28 september 1513 (Eindhoven, RHC, ORA Oerle, inv. nr. 263, fol. 93v).*

Henrick Heythofs tot Loemel heeft gepacht tegen Wouteren Knyf, secretarius van Kempellant, dat secretarisscap van Loemel drie ier lanck geguenende (*f. 94r*) aengaende op Bamisdach naestcomende ende eindende opten lesten dach van septembri ten einden van den drie iaren voers. ende heeft geloeft dieselver Henrick super se den voergenoempden Wouteren daer ierlix af te geven twee gulden te XX stuver tstück; ende dat hii dat secretarisscap die voers. drie iaren lanck voers. alsoe sal bedienen oft doen bedienen, als dat Wouter Knijf noch niemont van siinen wegen daer scaii noch commer af en sal hebben ende wes scade oft commer Wouteren daer af coemt, dat hii hom dien oprichten sal. Ende of Henrick den voerg. Wouteren behoefden omme enighe contracten oft anders te helpen maken, dat Wouter alsdan Henricks sal comen helpen totten costen Henricks voers.

Actum op sunte Michielsavont anno XIII. Testes Huprecht Loepman ende Ian Dirckss.

23. ^a *hier is ruimte opengelaten.* – ^b Goetscalck van Outhuesden, als vocht ende mombaer van der kynderen zeliger Ians van Outhuesden, syns brueders. – ^c XXIX^a novembris, anno etc. XLIII.

Bibliografie

Onuitgegeven bronnen

Antwerpen, Algemeen Rijksarchief
Archief van de abdij van Tongerlo

Arnhem, Gelders Archief
Heerlijkheid Nederhemert

Breda, Stadsarchief
Collectie Varia I

Brussel, Algemeen Rijksarchief
Archief van de familie Mérode-Westerloo
Archief van de familie d'Ursel
Charters van Brabant
Leenhof van Brabant
Rekenkamer van Brabant

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek
Cartularium van de stad 's-Hertogenbosch (signatuur 131 B 26)

Den Haag, Nationaal Archief
Nassause Domeinraad
Nassause Domeinraad: Raad en Rekenkamer te Breda I
Nassause Domeinraad: Raad en Rekenkamer te Breda II: Stukken betreffende rechten en goederen van Anna van Buren
Archief Vilvoordse Charters
Archief Raad van State van de Verenigde Nederlanden

Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum
Archief Collectie archivalia van erfsecretarissen van Peelland
Archief Eligius de Gystele, notaris Someren
Archief Gerard Nouts, notaris Deurne
Archief G. Hospitis, notaris Aarle-Rixtel
Archief van het gilde St. Joris te Oirschot

Archief RK parochie H. Martinus te Dommelen
Archief RK parochie H. Willibrordus
Archief van de schepenbank van Bergeijk
Archief van de schepenbank van Eindhoven
Archief van de schepenbank van Geldrop
Archief van de schepenbank van Helmond
Archief van de schepenbank van Hoge en Lage Mierde
Archief van de schepenbank van Mierlo
Archief van de schepenbank van Oerle
Archief van de schepenbank van Oirschot en Best
Archief van de schepenbank van Oost- en Middelbeers
Archief van de schepenbank van Son en Breugel
Archief van de schepenbank van Vlierden
Archief van de schepenbank van Waalre en Valkenswaard
Archief van de Tafel van de Heilige Geest van Dommelen
Archief van de Tafel van de Heilige Geest van Eindhoven
Archief van de Tafel van de Heilige Geest van Helmond
Archief van de Tafel van de Heilige Geest van Oirschot
Archief van de Tafel van de Heilige Geest van Son en Breugel
Archief van het gemeentebestuur van Aarle-Rixtel
Archief van het gemeentebestuur van Bul
Archief van het gemeentebestuur van Deurne
Archief van het gemeentebestuur van Eindhoven
Archief van het gemeentebestuur van Lieshout
Archief van het gemeentebestuur van Mierlo
Archief van het gemeentebestuur van Oirschot en Best
Archief van het gemeentebestuur van Valkenswaard
Collectie Spoor
Convent van Hooidonk, Nuenen
Huisarchief van de heerlijkheid Helmond
Stukken afkomstig uit de Collectie Aanwinsten van het Rijksarchief Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch

Hasselt, Algemeen Rijksarchief

Archief van de benedictijnerabdij van Sint-Truiden

's-Heerenberg, Huisarchief Kasteel Huis Bergh

Charters

's-Hertogenbosch, Brabants Historisch Informatiecentrum

Archief Bogaerde van Terbrugge en aanverwante families

Archief Collectie Aanwinsten

Archief Collectie charters en handschriften van het Provinciaal Genootschap

Archief Collectie Cuypers van Veldhoven
Archief Collectie Goossens
Archief Collectie Lith
Archief Collectie oude parochiedossiers van het bisdom Den Bosch
Archief Collectie Welsch-Velsen
Archief Commanderie van de Duitse Orde te Gemert
Archief Commanderie van de Duitse Orde te Vught
Archief van het dorpsbestuur van Esch
Archief van het dorpsbestuur van Kessel
Archief van het dorpsbestuur van Lith
Archief van het dorpsbestuur van Schijndel
Archief van het dorpsbestuur van Sint-Oedenrode
Archief van het dorpsbestuur van Veghel
Archief Domeinen, raad en rentmeester generaal
Archief erfgenamen C. van Grevenbroeck, heer van Helvoirt
Archief Graafschap Megen
Archief Groot Begijnhof
Archief Heerlijkheid Asten
Archief Heusdense Cisterciënzerkloosters Mariënkroon en Mariëndonk
Archief Hoeve Stroobol bij Sint-Oedenrode
Archief Huis Haanwijk
Archief Huis Huchten in Maarheeze
Archief Huis Stapelen te Boxtel
Archief Illustere Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch
Archief Kapittel van Oirschot
Archief Klooster Sophiae Domus
Archief Kruisherenklooster St. Agatha
Archief Mannengasthuis Esch
Archief Mechelse aanwinsten van het bisdom Den Bosch
Archief Minderbroeders, charters over Brabant
Archief van de parochie St. Petrus te Berlicum met de kapellen te Kaathoven, Bedaf en Mid-
delrode
Archief van de parochie H. Willibrordus te Heeswijk met castrale kapel
Archief Tafel van de Heilige Geest van Esch
Archief Tafel van de Heilige Geest van Sint-Michielsgestel
Archief van de kerken van Rode en Eerschot
Archief van de schepenbank van Berlicum
Archief van de schepenbank van Boxtel
Archief van de schepenbank van Dinther
Archief van de schepenbank van Esch
Archief van de schepenbank van Erp
Archief van de schepenbank van Helvoirt
Archief van de schepenbank van Liempde

Archief van de schepenbank van Lith
Archief van de schepenbank van Michielsgestel
Archief van de schepenbank van Schijndel
Archief van de schepenbank van Sint-Oedenrode
Archief van de schepenbank van Veghel
Archief van het Jezuïetencollege te 's-Hertogenbosch
Archief van het klooster Sint-Catharina te Heusden
Archief Van Breugel
Archief Zwartzusters in 's-Hertogenbosch

's-Hertogenbosch, Stadsarchief

Archief Agnes van der Broeckgasthuis
Archief Charters Sint-Jan
Archief Groot Begijnhof
Archief Groot-Ziekengasthuis
Archief Leprozenhuis
Archief Loketkast I
Archief Loketkast II
Archief Loyersgasthuis
Archief Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch
Archief Zegelkast
Oud Rechterlijk Archief van 's-Hertogenbosch
Oud Stedelijk Archief van 's-Hertogenbosch

Heusden, Streekarchief land van Heusden en Altena

Archief Burgerlijke en gemengde instellingen van weldadigheid, Waalwijk
Archief Heerlijkheid Drunen en Tol van Venloen
Archief van de Tafel van de Heilige Geest te Drunen
Archief van het Stadsbestuur van Waalwijk
Oud-rechterlijk archief van Drunen

Keulen, Historisches Archiv

Archief van de Kartuizerorde te Keulen/Kartäuser

Leuven, Algemeen Rijksarchief

Archief van de Sint-Geertruiaparochie te Leuven
Archief van de abdij Averbode

Leuven, Stadsarchief

Oud archief van het stadsbestuur

Luxemburg, Staatsarchief

Archief Abdij Echternach

Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg

Archief Familie van den Bergh te Roermond

Archief Familie van Moorsel te Baexem

Archief Familie van Scherpenzeel Heusch

Archief Kasteel Baarlo te Maasbree

Mechelen, Archief Aartsbisdom

Penitenties Oisterwijk

Megen, Clarissenklooster Sint-Josephsberg

Charters Clarissenklooster Sint-Elisabethsdal te Bostel

Charters Megense Clarissen

Mol, Abdijarchief Postel

Lokaleiten

Oorkonden

Oirschot, Sint-Petrusparochie

Register Van Dooren Van Baar

Oss, Stadsarchief Oss

Archivalia van kapittel Xanten betreffende dorpen en gronden in het gebied Maas en Waal

Rotterdam, Stadsarchief

Handschriftenverzameling Rotterdam

Scherpenheuvel-Zichem, Abdijarchief Averbode

Sectie I: Charters

Sint Agatha, Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven

Archief Broeders Penitenten

Archief Kruisherenklooster Sint Agatha

Tiel, Regionaal Archief Rivierenland

Archief van de stad Tiel

Tilburg, Regionaal Archief

Archief van de schepenbank in de Eninge van Oisterwijk

Archief van de schepenbank van Hilvarenbeek

Archief van de schepenbank van Loon op Zand

Archief van de schepenbank van Moergestel

Archief van de schepenbank van Tilburg en Goirle

Archief van het Sint-Jorisgilde te Tilburg
Chartercollectie gemeente Hilvarenbeek
Chartercollectie gemeente Loon op Zand
Chartercollectie gemeente Oisterwijk
Chartercollectie gemeente Tilburg
Collectie aanwinsten van Oisterwijk
Notariële archieven van Baarle-Nassau
Archief provisoren Tafel van de Heilige Geest van Tilburg

Westerlo, Abdij Tongerlo
Abdijarchief I
Abdijarchief II

Uitgegeven bronnen

- Bavel, H. van e.a., *De kroniek van het St. Geertruiklooster te 's-Hertogenbosch. Die chronijke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch, een tekstuitgave* ('s-Hertogenbosch: Stadsarchief, 2001).
- Berghem, V. van, *Costuymen ende Usantiën der Meyere van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, Van Beusekom, 1781).
- Boeren, P. C., 'Het oudste Liber Anniversariorum der kerk van Tilburg', *Bosche Bijdragen* XXII (1953-1955) 116-144.
- Bokhoven, C. van, 'Poortersboek der stad Helmond', *De Brabantse Leeuw* XI (1962) 145-151, 180-182 en XII (1963) 17-19, 41-43, 65-67, 141-142.
- Brock, A. C., *Beschryving der vryheid van St. Oden Rode: manuscripten uit 1832 over de geschiedenis van Sint-Oedenrode*. (Sint-Oedenrode: Rooise Historische Erfgoed, 2003 [facsimile]).
- Camps, H. P. H., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312; I: De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*, 2 dl. ('s-Gravenhage: Nijhoff, 1979).
- Cunen, J., 'De tienden van Echternach in Oss', *Taxandria* 46 (1939) 91-105.
- Dillo, M., 'Moderne Fälschung, Neuausfertigung oder "acte récrit"? Untersuchung der angeblichen Originale mittelalterlicher Schöffenerkunden von 's-Hertogenbosch', in: D. Jasper (red.), *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongreß der Monumenta Germaniae Historica München, 16.-19. September 1986* IV (Hannover: Hahn, 1988) 447-482.
- Dillo, M. en G. A. M. Van Syngel, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312; II: De heerlijkbeden Breda en Bergen op Zoom*, 2 dl. (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2000).
- Enklaar, D. Th., *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de middeleeuwen* (Utrecht: Kemink, 1941).
- Erens, M. A., *De oorkonden der abdij Tongerlo*, 4 dl. (Tongerlo: St.-Norbertusdrukkerij, 1948-58).
- Frenken, A. M., *Documenten betreffende de kapittels van Hilvarenbeek, Sint Oedenrode en Oirschot* ('s-Hertogenbosch: Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1956).
- Galesloot, L., *Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant* (Brussel: Decq, 1865).
- Juten, G. C. A., *Consilium de Beke* (Bergen op Zoom: Gebr. Juten, 1910?).
- Lijten, J., 'Een pastoorsinventaris uit 1549', *Campinia* 14 (1984) 156-164.

- Lith-Droogleever Fortuijn, A. M. van, J. G. M. Sanders en G. A. M. Van Synghe, *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine Serie 87 (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1997).
- Melssen, J. Th. M., *Register van Eindhovense schepenakten van juli 1509 tot juli 1511* (Eindhoven: Redactie van de Bijdragen tot de geschiedenis van Kempen- en Peelland, 1976).
- Melssen, J. [Th. M.], 'Het bewaard gebleven deel van de borgemeestersrekening van Eindhoven uit 1437', *De blauwe herant: vlugschrift voor de geschiedenis van Eindhoven en omgeving* 6 (2007) 57-83.
- Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Première série: 1381-1506*, 10 dl. (Brussel: S. C. T., 1965-1974).
- Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série: 1506-1700*, 10 dl. (Brussel: Ministère de la Justice, 1893-1978).
- Ree-Scholtens, G. F. van der, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795* (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1993).
- Reggow, E. von, [H]ier beghint een seer profitelic boec dat leert ende spreect vanden inghesetten keyser rechten ende is ghebeten die spiegel van sassen (Gouda: Gheraert Leeu, 1482). Utrecht, UBU, MAG: L qu 183 (Rariora).
- Sloet, L. A. J. W., *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1872-1876).
- Tanerijen, W. van der, *Boec van der loopender practijken der Raidtcameren van Brabant*, E. I. Strubbe (ed.), 2 dl. (Brussel, 1952).
- Wampach, C., *Urkunden- und Quellenbuch zur Geschichte der altluxemburgischen Territorien bis zur burgundischen Zeit*, 10 dl. (1935-1955).

Literatuur

- Aa, A. J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, 21 dln. (Haarlem: Van Brederode, 1852-1878).
- Adamska, A., 'Die frühpiastische Kanzlei im "Netzwerk" der mittelalterlichen pragmatischen Schriftlichkeit', in: D. Adamczyk en N. Kersken (red.), *Fernbändler, Dynasten, Kleriker. Die piastische Herrschaft in kontinentale Beziehungsgeflechten vom 10. bis zum frühen 13. Jahrhundert*. Deutsches Historisches Institut Warschau Quellen und Studien 30 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2015) 193-216.
- Adamska, A., 'Studying Preambles Today: A Paradigm Shift in Diplomatic?', in: S. Rossignol en A. Adamska (red.), *Urkundenformeln im Kontext. Formen der Schriftkultur im Ostmitteleuropa des Mittelalters (13.-14. Jahrhundert)* (Wenen: Böhlau, 2016) 35-45.
- Adriaenssen, L. F. W., *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit: sociale en economische geschiedenis van een Kempen's dorp tussen 1400 en 1800* (Hilvarenbeek: Heemkundige Kring Hilvarenbeek en Diessen, 1987).
- Adriaenssen, L. F. W., *Non omnia possumus omnes. Genealogie van het geslacht Van den Nienwenhuysen 1400-1800* ('s-Hertogenbosch: Sectie voor Geslacht-, Naam- en Wapenkunde van het Noordbrabants Genootschap, 1988).
- Adriaenssen, L. F. W., 'Stamboom van de Brabantse Leeuw', in: L. F. W. Adriaenssen (red.), *Welpen van de Brabantse Leeuw. Genealogie tussen geld en geloof in Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch: Sectie voor geslacht-, naam- en wapenkunde van het Noordbrabants Genootschap, 1991) 3-20.

- Adriaenssen, L. F. W., 'Het altaar van Maria Magdalena te Hilvarenbeek', *De Brabantse Leeuw* 45 (1996) 116-128.
- Adriaenssen, L. F. W., 'Brabantse bastaarden - Verboden vruchten uit ontucht, overspel, incest en incontinentie in Noord-Brabant, 1400-1800', *De Brabantse Leeuw* 50 (2001) 129-192.
- Adriaenssen, L. F. W., 'De kortstondige zelfstandigheid van Haaren aan het einde van de vijftiende eeuw', *De Kleine Meijerij* 52 (2001) 109-122.
- Adriaenssen, L. F. W., *Staatsvormend geweld : overleven aan de frontlines in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2007).
- Adriaenssen, L. F. W., *Voorheen Van Tuld. Thans Van Tullen, Van Tulder, Van Thulden* (Amsterdam, 2011).
- Adriaenssen, L. F. W., *Zeven eeuwen Donkers, Donckers, De Donquers* (ongepubliceerd manuscript, 2012).
- Arts, N., 'De variatie aan metalen voorwerpen', in: N. Arts (red.), *Het kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676* (Eindhoven: Museum Kempenland, 1992).
- Arts, N., *Stad en platteland op het zand. Een archeologische biografie van landschappen en samenlevingen in de Kempen* (proefschrift Tilburg University, 2020).
- Asseldonk, M. van, *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832* (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2002).
- Asseldonk, M. van, 'Bergeijk in de late middeleeuwen. Aspecten van heerlijk gezag en het ontstaan van grenzen', *NHJ* 27 (2010) 11-55.
- Asseldonk, M. van, 'De secretarissen van Veghel (1529-1810)', <[http://www.oudzijtaart.nl/Reconstructie%20van%20Veghel/Downloads/Bestuur%20de%20Veghelse%20secretarissen%20\(1529-1810\).docx](http://www.oudzijtaart.nl/Reconstructie%20van%20Veghel/Downloads/Bestuur%20de%20Veghelse%20secretarissen%20(1529-1810).docx)> (geraadpleegd 20 maart 2020).
- Asten, A. F. N. van, 'Oudste schepenprotokol van Heeze-Leende is van 1483', *Heemkronyk* 10 (1971) 33-36.
- Asten, A. F. N. van, 'Een dichter in Someren rond 1550?', *Heemkronyk* 14 (1975) 28.
- Autenboer, E. van, *De kaarten van de schuttersgilden van het Hertogdom Brabant (1300-1800)*, 2 dl. (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1993).
- Avonds, P., 'Het tribunal de la Paix van Luik in de stadsrekeningen van Leuven (1345-1355)', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 48 (1970) 1225-1239.
- Bairoch, P., J. Batou en P. Chèvre, *La population des villes européennes, 800-1850: banque de données et analyse sommaire des résultats = The population of European cities, 800-1850: data bank and short summary of results* (Genève: Droz, 1988).
- Bannenbergh, G. P. J., 'De schependomzegels van Hilvarenbeek', *Varia Historica Brabantica* 1 ('s-Hertogenbosch: Noordbrabants Genootschap, 1962) 63-84.
- Bannenbergh, G. P. J., A. Frenken en H. Hens, *De oude dekenaten Cuyk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15e- en 16e-eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland*, 2 dl. (Nijmegen: Janssen, 1968-70).
- Barrett, T., 'Parchment, Paper and Artisanal Research Techniques', in: J. Wilcox, (red.), *Scraped, Stroked, and Bound. Materially engaged readings of medieval manuscripts*, USML 23 (Turnhout: Brepols, 2013) 115-128.

- Bartoszewicz, A., 'Urban Literacy in Small Polish Towns and the Process of 'Modernisation' in the Later Middle Ages', in M. Mostert en A. Adamska (red.), *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I*, USML 27 (Turnhout: Brepols, 2014) 149-182.
- Bartoszewicz, A., *Urban Literacy in Late Medieval Poland*, USML 39 (Turnhout: Brepols, 2017)
- Bavel, B. J. P. van, 'The emergence and growth of short-term leasing in the Netherlands and other parts of northwestern Europe (eleventh-seventeenth centuries). A chronology and a tentative investigation into its causes', in: B. J. P. van Bavel en P. R. Schofield (red.), *The development of leasehold in northwestern Europe, c. 1200-1600*, CORN Publication Series 10 (Turnhout: Brepols, 2008) 179-213.
- Bavel, H. van, *Regestenboek van het archief van de abdij van Berne*, 2 dl. (Heeswijk: Abdij van Berne, 1984-90).
- Becx, J. A. J., 'De Oisterwijkse secretaris meester Dirck van den Heuvel en zijn familie', *De Kleine Meijerij* 18 (1965) 24-34.
- Becx, J. A. J., *Het geslacht Becx: vijf eeuwen in de Meierij* (Hilvarenbeek: s.n., 1980).
- Becx, J. A. J., 'De oorsprong van het kasteel van Tilburg en de herkomst van het geslacht van Malsen' *De Lindeboom* V (1981), 71-118.
- Beelaerts van Blokland, F., 'Lookemans', *De Nederlandse Leeuw* 22 (1904) 99-102.
- Beelaerts van Blokland, F., 'Het geslacht der Heeren van Oudheusden', *De Nederlandse Leeuw* 31 (1913) 307-316.
- Beijers, H. A. M., *Het Helmonds schepenprotocol onder de loupe (1396-1434): Een aanzet tot een diepere analyse van de inhoud* (Schijndel: ongepubliceerd werkstuk, 1985).
- Benders, J. F., *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw* (Hilversum: Verloren, 2005).
- Benders, J. F., 'Urban Administrative Literacy in the Northeastern Low Countries: A Comparison of Groningen, Kampen, Deventer, and Zutphen, Twelfth-Fifteenth Centuries', in M. Mostert en A. Adamska (red.), *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I*, USML 27 (Turnhout: Brepols, 2014) 97-121.
- Bergh, R. van den en L. Jansen, 'Middeleeuwse schapen in Eindhoven', in: N. Arts (red.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500* (Eindhoven: Museum Kempenland, 1994) 286-290.
- Berkelmans, G., 'De Gasthuishoeven op Hooghout, bakermat van Assissë, II', *De Kleine Meijerij* 31 (1980) 44-80.
- Berkelmans, G., 'Jaargetijden en maandstonden gesticht in de kerk van Oisterwijk in de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw', in: L. F. W. Adriaenssen (red.), *Welpen van de Brabantse Leeuw: genealogie tussen geld en geloof in Noord-Brabant*, (s-Hertogenbosch: Sectie voor geslacht-, naam- en wapenkunde van het Noordbrabants Genootschap, 1991) 245-264.
- Bertrand, P., *Les écritures ordinaires. Sociologie d'un temps de révolution documentaire (1250-1350)* (Parijs: Publications de la Sorbonne, 2015).
- Bichelaer, A. H. P. van den, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de late middeleeuwen (1306-1531): een prosopografisch, diplomatisch en rechtshistorisch onderzoek*. (Amsterdam: Thela Thesis, 1998).
- Bijnen, J. F. C. M., 'Het veronderstelde belang van Oerle in de middeleeuwse Kempen', *Brabants Heem* 34 (1982) 168-170.

- Bijnen, J. F. C. M., 'Het veronderstelde belang van Oerle in de middeleeuwse Kempen II', *Brabants Heem* 35 (1983) 114-122.
- Bijsterveld, A. J. A., *Laverend tussen kerk en wereld: de pastoors in Noord-Brabant, 1400-1570* (Amsterdam: VU Uitgeverij, 1993).
- Bijsterveld, A. J. A., 'Tussen dilettantisme en deskundigheid. Vijftig jaar tijdschrift *Brabants Heem* en de geschiedbeoefening', *Brabants Heem* 50 (1998) 41-51.
- Bijsterveld, A. J. A., 'De Heren en vrouwen van Waalre, Valkenswaard en Aalst', in: A. J. A. Bijsterveld (eindred.), *Het herengoed van Waalre. De Heren, het Kasteel en de Loondermolen, circa 1300-1940* (Waalre: Stichting Waalres Erfgoed, 2000) 37-76.
- Bijsterveld, A. J. A., 'De kerk in het midden, De parochiekerk als centrum van de middeleeuwse dorpsgemeenschap', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 91-119.
- Bijsterveld, A. J. A., 'Overqualified for their jobs? Rural deans in the diocese of Liège' (fifteenth and sixteenth centuries), in: K. Goudriaan, J. van Moolenbroek en A. Tervoort, (red.), *Education and Learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens* (Leiden: Brill, 2004).
- Bijsterveld, A. J. A., *Do ut des. Gift Giving, Memoria, and Conflict Management in the Medieval Low Countries* (Hilversum: Verloren, 2007).
- Bischoff, B., *Latin Palaeography: Antiquity and the Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).
- Blécourt, A. S. de, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht*, 2 dln. (Groningen etc., Wolters, 1932).
- Blockmans, W., 'Privaat en openbaar domein. Hollandse ambtenaren voor de rechter onder de Bourgondiërs', in: J. M. Duvosquel en E. Thoen (red.), *Peasants & Townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verbulst* (Gent: Snoeck-Ducaju, 1995) 707-719.
- Blockmans, W., *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam: Bert Bakker, 2012).
- Blondé, B., *De sociale structuren en economische dynamiek van 's-Hertogenbosch 1500-1550* (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1987).
- Boeree, Th. A., *De kroniek van het geslacht Backx (Bax, Bacx, Bakx en Baks): een episode uit den strijd tegen Spanje* (Wageningen: Vada, 1943).
- Boeren, P. C., 'Tilburgs kleingoed I. Een onbekende uitgave van een gedicht van Erasmus', *Het Boek*, 31 (1952) 41-44.
- Boffa, S., *Warfare in Medieval Brabant, 1356-1406* (Woodbridge: Boydell Press, 2004).
- Bogaers, L., 'Broederschappen in laatmiddeleeuws Utrecht op het snijpunt van religie, werk, vriendschap en politiek', *Trajecta* 8.2 (1999) 97-119.
- Boonen, U. K., *Die mittelniederländische Urkundensprache in Privaturkunden des 13. und 14. Jahrhunderts* (Münster e.a.: Waxmann, 2010).
- Bots, J. J. W. M. en H. E. M. Mélotte, *Van Wedert tot Valkenswaard : een historiebeschrijving van Valkenswaard in twee delen* (Valkenswaard: s.n., 1977).
- Brand, P., *The Origins of the English Legal Profession*, (Oxford: Blackwell, 1992).
- Bressers, M. C. X. M. en W. de Bakker, *Het Geslacht Bressers* (Turnhout en Oisterwijk 1975-1987).
- Brethauer, I., 'Official Rules of Writing in the North of France? The Writing of Notarial Documents in Normandy between Practices and Regulations', in: S. Barret, D. Stutzmann en

- G. Vogeler (red.), *Ruling the Script in the Middle Ages. Formal Aspects of Written Communication (Books, Charters, and Inscriptions)* USML 35 (Turnhout: Brepols, 2016) 75-94.
- Briggs, C., en J. Zuiderduijn, 'Introduction: Mortgages and Annuities in Historical Perspective', in: C. Briggs en J. Zuiderduijn (red.), *Land and Credit. Mortgages in the Medieval and Early Modern European Countryside* (Cham: Palgrave Macmillan, 2018) 1-17.
- Britnell, R., 'Pragmatic Literacy in Latin Christendom' in: R. Britnell, *Pragmatic Literacy, East and West* (Woodbridge: Boydell, 1997) 3-24.
- Brouwer, P. C. de, *Hilvarenbeek tot 1815* (Hilvarenbeek: De Hilverbode, 1947).
- Bruning, P., *Inventaris van het oud-rechterlijk archief van Moergestel, 1455-1811* ('s-Hertogenbosch: [s.n.], 1974).
- Bruijn, M. W. J. de, 'Het ontstaan van de Tilburgse schepenbank', *Actum Tilliburgis* 2 (1971) 5-12; 56-67.
- Bruijn, M. W. J. de, 'De Boonberg én de betekenis van Oerle in de geschiedenis van het hertogdom Brabant', *Brabants Heem* 34 (1982) 165-168.
- Bruijn, M. W. J. de, 'De bijzondere status van Oerle in het hertogdom Brabant is geen veronderstelling maar een feit', *Brabants Heem* 35 (1983) 112-114.
- Bruijn, M. W. J. de, *Husingbe ende Hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht: Het Spectrum, 1994).
- Bruijn, M. [W. J.] de, 'Natuur, arbeid, kapitaal. Economisch leven 1450-1780', in: C. Gorisse, N. Arts en R. Peeters (red.), *Tilburg, stad met een levend verleden: de geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg: RHC Tilburg, 2001) 99-124.
- Bruijn, M. [W. J.] de, 'Macht en onmacht. Bestuur en politiek 1450-1780', in: C. Gorisse, N. Arts en R. Peeters (red.), *Tilburg, stad met een levend verleden: de geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg: RHC Tilburg, 2001) 125-148.
- Buntinx, J.-B., L. Genicot and C. Kerremans, *Inventaire analytique du chartrier de l'abbaye de Sainte-Geertrude à Louvain* (Brussel: Archives générales du Royaume, 1996).
- Burgers, J. W. J., recensie van C. Vleeshouwers, 'De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 76 (1993) 239-243.
- Burgers, J. W. J., *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw*, 3 dl. (Leuven: Peeters, 1995).
- Burgers, J. W. J., E. C. Dijkhof en J. G. Kruisheer, 'De doordringing van het schrift in de samenleving in Holland en Zeeland tijdens graaf Floris V', in: D. E. H. de Boer et al. (red.), *W'i Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht: Matrijs, 1996) 191-211.
- Burgers, J. W. J. en M. Mostert, 'Oorkondenvervalsingen in Holland? De rehabilitatie van het 12^{de} en 13^{de}-eeuwse oorkondenwezen', *Holland* 35 (2003) 134-151.
- Bussel, G. J. van, *Een blik achterom. Flitsen uit Helmonds verleden*. (Helmond: Heemkundekring Helmond-Peelland, 1988).
- Bussel, G. J. van, 'Tussen Brabantse macht en keizerlijke nagedachtenis II. Maria van Leuven (1189/90-1260) als keizerin, gravin en kloosterstichteres', *Brabants Heem* 46 (1994) 100-106.
- Buuren, A. M. J. van, '"Want ander konsten sijn my te hoghe." De stadsschool in de Nederlanden in de late Middeleeuwen', in: R. E. V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *Scholing in de middeleeuwen*, Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek 13 (Hilversum: Verloren, 1995) 221-238.

- Caenegem, R. C. van, *Royal Writs in England from the Conquest to Glanvill* (Londen: Quaritch, 1959).
- Caenegem, R. C. van, *Guide to the Sources of Medieval History* (Amsterdam, New York en Oxford: North-Holland, 1978).
- Camp, V. van, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Henegouwen, Holland en Zeeland: schriftelijke communicatie tijdens een personele unie: Henegouwen, 1280-1345*, 2 dl. (Hilversum: Verloren, 2011).
- Camps, H. P. H., *De stadsrechten van graaf Willem II van Holland* (Hilversum: Verloren, 1989).
- Camps, H. P. H., *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium Trinitatis (1330)* (Hilversum: Verloren, 1995).
- Cerutti, F. F. X., 'De schepenbank in de Brabantse stad en de overdracht en bezwaring van onroerende goederen', in: *Varia Historica Brabantica* 3 ('s-Hertogenbosch: Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1969) 47-88.
- Christyn, J. B., *Brabandts recht dat is generale costuymen vanden lande ende hertoghdomme van Brabandt, midtsgaders van het hertoghdome van Limborgh stede ende lande van Mechelen*, 2 dl. (Antwerpen: Knobbaert, 1682).
- Clanchy, M. T., *From Memory to Written Record: England 1066-1307*, 2e druk (Oxford: Blackwell, 1993).
- Clanchy, M., *Looking back from the Invention of Printing. Mothers and the Teaching of Reading in the Middle Ages*, USML 40 (Turnhout: Brepols, 2018).
- Clemens, R. en T. Graham, *Introduction to Manuscript Studies* (Ithaca/Londen: Cornell University Press, 2007).
- Coenen, J., *De secretarissen en schouten in Peelland 1629-1795* (Geldrop, s.n., 1981).
- Coenen, J., *Alles wat hier leeft, spint, twermt of weeft. Geschiedenis van Geldrop en Zesgehuchten* (Geldrop: Rabobank Geldrop, 1987).
- Coenen, J., *Van Rixstelle tot Aarle-Rixtel. De geschiedenis van Aarle-Rixtel* (Aarle-Rixtel: Gemeente Aarle-Rixtel, 1992).
- Coenen, J. en G. M. H. van Asten, *Leende, geschiedenis van een dorp met een ondernemende bevolking* (Leende: Coöperatieve Rabobank te Leende, 1997).
- Coenen, J. en F. A. M. Broos, *Heeze, geschiedenis van een schilderachtig dorp* (Heeze: Rabobank Geldrop en Heeze-Leende, 1998).
- Coenen, J., *Son en Breugel, van oudsher een kruispunt van wegen* (Son en Breugel: Heemkundekring Son en Breugel, 1999).
- Coenen, J., *Gegeven Sint-Barbaradag 1300. Een overzicht van de geschiedenis van Nuenen, Gerwen en Nederwetten* (Nuenen: Stichting "Nuenen C.A. 2000, DEUR", 2000).
- Coenen, J., *Hertog Jan en de Zummerse mens, een overzicht van de geschiedenis van Someren en Lierop* (Someren: Gemeente Someren, 2001).
- Coenen, J., *Baanderheren, boeren & burgers: een overzicht van de geschiedenis van Boxtel, Liempde en Gemonde* (Boxtel: Aeneas, 2004).
- Coenen, J., *Mierlo van oorsprong tot beden. Overzicht van de geschiedenis van Mierlo* (Mierlo: Gemeente Geldrop-Mierlo, 2004).
- Coopmans, J., 'De onderlinge rechtsverhoudingen van 's-Hertogenbosch en het platteland vóór 1629', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 28 (1975) 73-116.
- Coopmans, J. P. A., 'De betekenis van de gemeenten voor de dorpswetgeving in de Meierij van 's-Hertogenbosch (1250-1650)', in: C. Streefkerk en S. Faber (red.), *Ter recognitie. Opstellen*

- aangeboden aan prof. mr. H. van der Linden bij zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit* (Hilversum: Verloren, 1987) 139-154.
- Coopmans, J. P. A., 'Over heerlijkheden en heerlijke steden. Een voorbeschouwing over het colloquiumthema', in: Th. E. A. Bosman, J. P. A. Coopmans en B. C. M. Jacobs (red.), *De heerlijke stad. Achtste Colloquium 'De Brabantse Stad'. Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987* (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1988) 1-16.
- Coopmans, J. P. A., 'Het openbaar bestuur van Waalwijk en Drunen in de landsheerlijke tijd 1200-1629: een rechtshistorische vergelijking', *De Klopkei, Mededelingenblad van de heemkundekring 'De Erstelinghe'* 26.1-2 (2002) 1-60.
- Coppens, H., 'Schepenbanken en dorpsbesturen (11^{de} eeuw-1795)', in: R. Van Uytven, Cl. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2000) 712-766.
- Coppens, J. A., *Nieuwe beschrijving van het Bisdom 's-Hertogenbosch*, 5 dl. ('s-Hertogenbosch: Demelinne, 1840-1844).
- Corthouts, J., *Inventaris van de handschriften in het abdijarchief te Tongerlo* (Tongerlo: Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium, 1987).
- Craane, M., *Spatial patterns: The late-medieval and early-modern economy of the Bailiwick of 's-Hertogenbosch from an interregional, regional and local spatial perspective* (Tilburg University, ongepub. 2013).
- Croenen, G., 'Latijn en de volkstalen in de dertiende-eeuwse Brabantse oorkonden', *Taal en Tongval. Tijdschrift voor dialectologie* 12 (1999) 9-34.
- Croenen, G., *De oorkonden van de familie Berthout, 1212-1425* (Brussel: Paleis der Academiën, 2006).
- Coster, W., *Family and Kinship in England 1450-1800* (Harlow: Longman, 2001).
- Cuvelier, J., *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIV^e-XV^e siècle)*, 2 dl. (Brussel: Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, 1912-1913).
- Damen, M. en A. Janse, 'Adel in meervoud. Methodologische beschouwingen over comparatief adelsonderzoek in de Bourgondische Nederlanden', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 123 (2008) 517-540.
- Damen, M., 'Prelaten, edelen en steden. De samenstelling van de Staten van Brabant in de vijftiende eeuw', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 182 (2016) 5-274.
- Das-Horsmeier, H., 'Een Bossche avondmaalsbeker uit 1670 van de hervormde gemeente te Vught (N.Br.) en het wapen van Vught', *Brabants Heem* 35 (1983) 142-149.
- Das-Horsmeier, H., 'Raadhuisen van Vught en Cromvoirt tot 1900', in: G. de Bruijn, J. van den Eijnde en G. J. de Graaf (red.), *Vught vanouds* (Vught: Boekhandel Brabant, 1995) 33-53.
- Decavelle, J., 'Het culturele en intellectuele netwerk : middeleeuwen en 16de eeuw', *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850) = Le réseau urbain en Belgique dans une perspective historique (1350-1850)* (Bruxelles: Crédit communal, 1992) 365-384.
- Dembiński, Paweł, "'Nietypowe' miejsca aktów prawnych rejestrowanych w księgach czynności biskupa poznańskiego Andrzeja Bnińskiego (1438-1479)" ['Atypical' places of legal action, recorded in the registers of Andrzej Bniński, Bishop of Poznań (1438-1479)], in: A. Adamska et al. (red.), *Loca scribendi. Miejsca i środowiska tworzące kulturę pisma w dawnej Rzeczypospolitej XV-XVIII stulecia [Loca scribendi. Places and milieus of creation of the written culture in the Polish-Lithuanian Commonwealth, in the 15th-18th centuries]* (Warschau: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2017), p. 152-170.

- De Paermentier, E., 'Les scribes comtaux au service de Jeanne de Constantinople, Comtesse de Flandre et de Hainaut (1212-1244) – Une approche pluridisciplinaire: diplomatique, paléographie et prosopographie', in: X. Hermand, J.-F. Nieuws en É. Renard (red.), *Le scribe d'archives dans l'occident médiéval. Formations, carrières, réseaux*, USML 43 (Turnhout: Brepols, 2019) 187-202.
- Derolez, A., *The palaeography of Gothic manuscript books: from the twelfth to the early sixteenth century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).
- Diercxsens, J. C., *Antverpia Christo nascens et crescens seu Acta Ecclesiam Antverpiensem ejusque Apostolos ac Viros pietate usque ad seculum XVIII*, 7 dl. (Antverpiae: apud Joannem Henricum van Soest, 1773).
- Dijck, G. C. M. van, 'Hediart en Derkennes. Architecten van de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch, ca. 1516-1607', *De Brabantse Leeuw* 46 (1997) 96-102.
- Dijck, L. G. van, 'Gewapend Eindhoven. Familiewapens van Eindhovenaren of aanwezig in het gemeente-archief te Eindhoven', *De Brabantse Leeuw* XXI (1972) 1-32, 33-64, 73-90.
- Dijkhof, E. C., 'Goatskin and Growing Literacy: The Penetration of Writing in the Former Counties of Holland and Zeeland in the Thirteenth Century in Relation to the Changes of the Internal and External Features of the Charters Issued', in: K. Heidecker (red.), *Charters and the use of the written word in medieval society*, USML 5 (Turnhout, Brepols: 2000) 101-112.
- Dijkhof, E. C., *Het oorkondewezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland, 1200-1325*, 2 dl. (Leuven: Peeters, 2003).
- Dijksterhuis, B., *Geschiedenis der Heerlijkheid Tilburg en Goirle* (proefschrift 1899 Leiden/Tilburg: Bergmans, 1899).
- Does van de Willebois, A. van der, *Studiebeurzen. Beurzenstichtingen voor de stad en voormalige Meijerij van 's-Hertogenbosch*, 4 dl. ('s-Hertogenbosch: Teulings, 1904-1906).
- Doornmalen, A. van, *De Herlaars in het Midden-Nederlands riviereengebied, ca. 1075-ca. 1400* (Hilversum: Verloren, 2019).
- Drossaers, S. W. A., *Het archief van den Nassauschen domeinraad. Eerste deel: Het archief van de raad en rekenkamer te Breda tot 1581*, 5 dl. ('s-Gravenhage: Algemeen Rijksarchief, 1948-1949).
- Drossaers, S. W. A., *Het archief van den Nassauschen domeinraad. Tweede deel: Het archief van de raad en rekenkamer te Breda tot 1581: Stukken betreffende de rechten en goederen van Anna van Buren*, 5 dl. ('s-Gravenhage: Algemeen Rijksarchief, 1955).
- Dyck, L. C. Van, 'Hoeven en hoevenaars van de abdij van Tongerlo', in: L. C. van Dyck, *De abdij van Tongerlo. Gebundelde historische studies*. Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium fasc. 19 (Averbode: Praemonstratensia, 1999) 175-204.
- Dyck, L. C. Van, 'Cijnsgoederen, pachtgoederen en leen goederen van de abdij van Tongerlo', in: L. C. van Dijck, *De abdij van Tongerlo. Gebundelde historische studies*. Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium fasc. 19 (Averbode: Praemonstratensia, 1999) 219-228.
- Eerenbeemt, H. F. J. M. van den, 'Sociale spanningen en overheidsbeleid; bestrijding der bedelarij in het Noorden van Brabant in de vijftiende en zestiende eeuw', *Varia Historica Brabantica* 1 ('s-Hertogenbosch: Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1962) 145-192.
- Eerenbeemt, H. F. J. M. van den, 'Achtergronden van tien jaar historisch onderzoek', in: H. F. J. M. van den Eerenbeemt, J. D. van der Harten en B. H. Slicher van Bath, *Op weg naar een visie op*

- het verleden; bespiegelingen ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1964-1974*, BGZN 2^e reeks 30^a (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1974) 5-17.
- Emstede, E. J. Th. A. M. (red.), 'Investituurbrieven der erfsecretarieën en vorsterijen in Peelland', in: E. J. Th. A. M. van Emstede (red.), *Varia Peellandiae historiae ex fontibus* 10 ([Deurne]: s.n., 1973) 1-175.
- Erhart P., en J. Kleindinst, *Urkundenlandschaft Rätien* (Wenen: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004).
- Esch-van Hout, C. van, 'Het 'aauw' Raadhuis', *Van den Herd* 12 (2005), 19-29.
- Eycken, M. van der, *Het archief van de benediktijnerabdij van Sint-Truiden. Inventaris* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1985).
- Fierst van Wijnandsbergen, R., *Gheuge ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middeleeuwse monetaire problematiek* (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2013).
- Franken, J., 'Het wollen ambacht. De basis van Oisterwijks welvaren in de middeleeuwen', in: J. Franken, A. van der Oord en W. de Bakker, *Oisterwijk, een geschiedenis van meer dan 800 jaar* (Oisterwijk: Het Kwartier van Oisterwijk, 2012) 84-91.
- Frenken, A. M., *De oude schutsgilden van Helmond* (Helmond: s.n., 1922).
- Frenken, A. M., *Helmond in het verleden*, 2 dl. ('s-Hertogenbosch: Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1928-1929).
- Frenken, A. M., 'Altaarstichtingen in de Kerk en de Kasteelkapel van Mierlo', *Bossche Bijdragen* XII (1933-1934) 34-49.
- Frenken, A. M., *Memoriaal der dorpen en parochies Gerven, Nuenen en Nederwetten* ('s-Hertogenbosch: Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1948).
- Frenken, A. M., 'De nieuwste Sint Oda-legende', *Bossche Bijdragen* XXII (1953-1955) 97-115.
- Frenken, A. [M.], 'Uit de schepenprotocollen van Eindhoven VII', *Brabants Heem* XI (1959) 64-68.
- Frenken, A. [M.], 'Uit de schepenprotocollen van Eindhoven IX', *Brabants Heem* XI (1959) 141.
- Friedrich, M., *Die Geburt des Archivs. Eine Wissensgeschichte* (München: Oldenbourg, 2013).
- Gachard, L. P., A. Pinchart en H. Nelis, *Inventaire des archives des chambres des comptes, précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions*, 6 dl. (Brussel: Hayez, 1837-1931).
- Galesloot, L., *Inventaire des archives de la cour féodale de Brabant*, 2 dl. (Brussel: Hayez, 1870).
- Galesloot, L., *Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant* (Brussel: Hayez, 1895).
- Garrison, M., "'Send More Socks': On Mentality and the Preservation Context of Medieval Letters", in: M. Mostert (red.), *New Approaches to Medieval Communication*, USML 1 (Turnhout: Brepols, 1999) 69-100.
- Geer van Jutphaas, B. J. L. de, *De Saksenspiegel in Nederland*, 2 dl., (Den Haag: Nijhoff, 1888).
- Giry, A., *Mannuel de Diplomatique* (Parijs: Hachette, 1894).
- Glopper-Zuiderland, C. C. de, 'De officiaal van Utrecht als beoorkonder van vrijwillige rechtshandelingen ten behoeve van vijf Utrechtse kapittels in de 14de eeuw', *Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht. Verslagen en mededelingen, nienve reeks, deel 3* (1982) 87-159.
- Godding, P., 'Les conflits à propos des lettres échevinales des villes brabanconnes (XVe-XVIIIe siècles)', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 22 (1954) 308-353.
- Godding, P., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12^e au 18^e siècle* (Brussel: Palais des Académies, 1987).

- Gooskens, F. A., *Idealen en macht. Het kerkelijk netwerk van Anselmus Fabri van Breda in de vijftiende eeuw en de stichting van apostelhuizen* (Tilburg: Tilburg University Press, 2016).
- Goris, F., 'Hendrik de Coster uit Oisterwijk (Oisterwijk circa 1400-Brussel 1446) medicorum minimus?', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 30 (2013) 51-71.
- Goris, J.-M., *Een kaartboek van de abdij Tongerlo 1665-1794* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2001).
- Gou, L. de, 'Het geslacht Van Eyndhouts', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 28 (1974) 63-158.
- Groeneveld, S., 'Recht en bestuur in de heerlijkheden Waalre, Valkenswaard en Aalst', in: A. J. A. Bijsterveld (eindred.), *Het berengoed van Waalre. De Heren, het Kasteel en de Loondermolen, circa 1300-1940* (Waalre: Stichting Waalres Erfgoed, 2000) 37-76.
- Groffen, D., *Maria van Brabant*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/MariaVanBrabant> [13/01/2014].
- Grotefend, H., *Handbuch der Historischen Chronologie des Deutschen Mittelalter und der Neuzeit* (Hannover: Hahn, 1872).
- Groten, M., 'Civic Record Keeping in Cologne 1250-1330', in: R. Britnell, (red.), *Pragmatic Literacy, East and West, 1200-1330* (Woodbridge: Boydell Press, 1997) 81-88.
- Grauwels, J. en M. van der Eycken, *Regestenlijst van de oorkonden van de benediktijnerabdij van Sint-Truiden*, 6 dl. (Brussel: Rijksarchief te Hasselt, 1993).
- Gurp, G. van, *Reformatie in Brabant. Protestanten en katholieken in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1523-1634* (Hilversum: Verloren, 2013).
- Haemers, J., recensie van E. Van Onacker, 'Village Elites and Social Structures in the Late Medieval Campine Region', *BMGN - Low Countries Historical Review*, 133 (2018).
- Halder, P.-H. van, *Watermolens in Noord-Brabant, vroeger en nu* ('s-Hertogenbosch: Van Halder, 2010).
- Ham, W. A. van, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)* (Hilversum: Verloren, 2000).
- Hammond, M. H., 'Assemblies and the Writing of Administrative Documents in the Central Medieval Kingdom of the Scots', in: M. Mostert en P. S. Barnwell (red.), *Medieval Legal Process. Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*, USML 22 (Turnhout: Brepols, 2011) 123-146.
- Heeren, J. J. M., *Geschiedenis van het kasteel-raadhuis en de heren van Helmond* (Helmond: Boekdrukkerij Helmond, 1938) 78-83.
- Heeren, J., 'De cijnsboeken van Peelland', *Taxandria* 46 (1939) 61-68.
- Heeren, J. J. M., 'Het schrijfsambt van Peelland', *Brabants Jaarboek* (1955) 78-83.
- Heesters, W., 'Sint-Oedenrode – hoofdplaats van Peelland', *Brabants Heem* XXVII (1975) 163-165.
- Heesters, W., *Sint-Oedenrode. Zwerftocht door een boeiend verleden* (St. Oedenrode: De Oude Vrijheid, 1981).
- Heesters, W. en C. S. M. Rademaker, *Geschiedenis van Sint-Oedenrode* (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1972).
- Heijden, W. J. M. van der, *Berlicum, zwerftocht door het verleden, de beknopte geschiedenis van het kerkdorp Berlicum en de gebuchten Beheeren, Middelrode en Kaathoven*, 2 dl. (Berlicum: Heemkundekring "De Plaets", 1982).
- Heinemeyer, W., *Studien zur Geschichte der gotischen Urkundenschrift* (Keulen: Böhlau, 1962).

- Hempenius-van Dijk, B. S., recensie van A. van den Bichelaer, 'Het notariaat in stad en meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531). Een prosopografisch, diplomatisch en rechtshistorisch onderzoek', *BMGN - Low Countries Historical Review* 116 (2001) 216–217.
- Hemptinne, Th. de, W. Prevenier en M. Vandermaesen, 'La chancellerie des comtes de Flandre (12e-14e siècle)', in: *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI. Internationalen Kongress für Diplomatik, München 1983. Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung* 35 (München 1984) 433-454.
- 'Hendrik Laureijs Zwijsen is secretaris van de heerlijkheid', *Tilburgse Tijdmachine* (2010) <<https://www.tijdmachinetilburg.nl/detailview.aspx?id=94>> (geraadpleegd 30 maart 2020).
- Hendrikse, H., *Zegelstempels en Zegelringen uit Zeeuwse bodem* (Zaltbommel: Aprilis, 2003).
- Heurn, J. H. van, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch, alsmede van de voornaamste daaden der hertogen van Brabant*, 4 dl. (Utrecht: J. van Schoonhoven, 1776-1778).
- Hingh, T. de, *Studie van de domeinrekeningen van 's-Hertogenbosch 1460-1519* (ongepubliceerde licentiaatsverhandeling VU Brussel, 1990).
- Hoekx, J., V. Paquay, *Inventaris 's-Hertogenbosch. Inventaris van het archief van de stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, 2 dl. ('s-Hertogenbosch: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, 2004).
- d'Hoop, A., *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant*, 6 dl. (Brussel: Guyot, 1905-1932).
- Hoppenbrouwers, P. C. M., *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden, ca. 1360-ca. 1515*, 2 dl. (Groningen: Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut, 1992).
- Horatius, *Ars poetica* (vert. P. Schrijvers) (Amsterdam: Athenaeum, 1980).
- Houben, L. G. A., *Geschiedenis van Eindhoven, de stad van Kempenland* (Turnhout: Beersmans-Pleek, 1890).
- Hunt, E. S. en J. M. Murray, *A History of Business in Medieval Europe, 1200-1550* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).
- Jacobs, B. C. M., *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629* (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1986).
- Jacobs, B. C. M. en G. Steijns, 'Recht en rechtspraak in Tilburg 1342-1803', in: B. C. M. Jacobs en P. Nève (red.), *Hoven en Banken in Noord en Zuid* (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1994) 217-245.
- Jansen, J. E., *Turnhout in het verleden en het heden*, 2 dln. (Turnhout: Splichal, 1905).
- Jaski, B., 'The Grid of Gothic scripts' (2013), <https://www.academia.edu/5007614/The_grid_of_Gothic_scripts> (geraadpleegd 7 januari 2020).
- Jong, T. de, 'Huisdieren, slachtvee en ongedierte: dieren in de middeleeuwse stad', in: N. Arts (red.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500* (Eindhoven: Museum Kempenland, 1994) 260-285.
- Jongkees, A. G., *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen, 1425-1477* (Groningen etc.: Wolters, 1942).
- Jucker, M., 'Urban Literacy and Urban Secrecy? Some New Approaches to an Old Problem', in: M. Mostert en A. Adamska (red.), *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I*, USML 27 (Turnhout: Brepols, 2014) 231-241.
- Juten, G. C. A., *Consilium de Beke: kerkelijke beneficiën in het voormalige dekenaat Hihvarenbeek* (Bergen op Zoom: Juten, s.d.).

- Juten, W. J. F., 'Het klooster Vredenburg onder Boeimeer. Cartularium', *Taxandria* 16 (1909) 108-118.
- Kappelhof, A. C. M., 'Het Vughtse schependomzegel', *Brabants Heem. Driemaandelijks tijdschrift voor Brabantse heem- en oudheid kunde* 28 (1976) 26-30.
- Kappelhof, A. C. M., Het archief van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch: regesten van oorkonden, 12 dl. ('s-Hertogenbosch: Centraal Bureau Godshuizen, 1980-1989).
- Kappelhof, A. C. M., 'Het Bossche Geefhuis. Het inkomen uit het vermogen van de Tafel van de H. Geest van Den Bosch 1450-1810', *Varia Historica Brabantica* 10 ('s-Hertogenbosch: Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1981) 1-54.
- Kappelhof, A. C. M., *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730)*, BGZN 2^e reeks 69 (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1986).
- Keijzer, B. de en H. den Hertog, *De schepenzegels van Gorinchem 1326-1807* (Hilversum: Verloren, 2015).
- Keller, H., 'Verzeichnis der Mitarbeiter' in: H. Keller, K. Grubmüller en N. Staubach, *Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter. Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen* (München: Fink, 1992) 1-7.
- Kerremans, C., *Étude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête pas les ducs antérieurement à l'avènement de la maison de Bourgogne (1406)* (Brussel: Paleis der Academiën, 1949).
- Ketelaar, F. C. J., 'Van pertinent register en ordentelijk protocol. Overdracht van onroerend goed in de tijd van de Republiek', in: J. de Groot e.a. (red.), *De levering van onroerend goed. Vijf opstellen over de overdracht van onroerend goed vanaf het Romeinse Recht tot het Nieuw Burgerlijk Wetboek* (Deventer: Kluwer, 1985) 39-56.
- Keussen, H., *Die Matrikel der Universität Köln, 1389 bis 1559*, 7 dl. (Bonn, Behrendt, 1892-1931).
- Klaversma, T., *De Heren van Cranendonck en Eindhoven ±1200-1460* (Eindhoven, 1969).
- Koolen, G., 'Oirschotse leengoederen XII. Het goed van de fundatie van het Boots gasthuis en het goed Ten Hout', *Campinia* 5 (1975) 128-136.
- Koorn, F. W. J., 'De bewaring van de stadsprivileges. Aspecten van den middeleeuwse en vroegmoderne archiefzorg in Haarlem', in D. P. Blok et al. (red.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftigjarige verjaardag* (Amsterdam: Meertens Instituut, 1998) 265-276.
- Korvezee, E., *Inventarissen van de archieven van de particuliere verzamelingen: Bexx; Van Cooth; Van Engelen van Strijen; Hultman; Van der Fosse en Van den Bogaerde; de Oude Schouwwe-Santvoort, Erfsecretarie Maasland* ('s-Hertogenbosch: Rijksarchief in Noord-Brabant, 1975).
- Kossmann-Putto, J. A., *Kamper schepenakten 1316-1354* (Zwolle: Tijl, 1955).
- Kruijff, L., *Beschrijving van de doop-, trouw-, en begraafboeken enz. in de provincie Noord-Brabant daterende van vóór de invoering van de burgerlijke stand* ('s-Gravenhage: Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, 1965).
- Kruisheer, J. G., *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*, 2 dl. ('s-Gravenhage: Historische Vereniging voor Zuid-Holland, 1971).
- Kruisheer, J. G., *Het ontstaan van de stadsrechoorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar*, Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. letterkunde, Nieuwe Reeks 130 (1985).

- Kruisheer, J. G., *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren. Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)* (Hilversum: Verloren, 1998).
- Kuijper, P. Th. J., *'s-Hertogenbosch, stad in het hertogdom Brabant, ca. 1185-1629* (Zwolle: Waanders, 2000).
- Künzel, R., 'Peasants Speaking: A Brief History of Oral and Written Communication in the Dutch Countryside', in: A. Adamska en M. Mostert (red.), *Peasants, Clergy and Noblemen: Oral and Written Communication in the Medieval Countryside*, USML 45 (Turnhout: Brepols, 2020) ter perse.
- Kuys, J., *Drostambt en schoutambt. De Gelderse ambtsorganisatie in het kwartier van Zutphen (ca. 1200-1543)* (Hilversum: Verloren, 1994).
- Laarschot, H. van de, 'Astense schependomszegel. Het zegel uit 1446', *D'n Uytbeyndel* 6 (1984) 1-3.
- Laarschot, H. van de, 'Enkele erfpachttransacties in middeleeuws Someren', *D'n Uytbeyndel* 7 (1985) 11-24.
- Leeuwen, J. van, 'Municipal oaths, political virtues and the centralised state: the adaptation of oaths of office in fifteenth-century Flanders', *Journal of Medieval History* 31 (2005) 185-210.
- Leff, G., 'The *trivium* and the three philosophies', in: H. de Ridder-Symoens en W. Rüegg (red.), *A History of the University in Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992) 307-336.
- Lejour, E., *Inventaire des archives de la famille d'Ursel*, Toegangen in beperkte oplage 283 (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1995).
- Leupen, P., 'Stadszegel en stadsmuur', in D. P. Blok et al. (red.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag* (Amsterdam: Meertens Instituut, 1998), 285-293.
- Lijten, J. P. J., 'De Oirschotse schepenprotocollen', *Campinia* 12 (1982) 37-40.
- Lijten, J. [P. J.], 'Het Sint-Joris-Gasthuis tien maal bejaard', *Campinia* 13 (1983) 64-91.
- Lijten, J. P. J., 'De Oirschotse kapittelstatuten', *Campinia* 17 (1987) 5-30.
- Lijten, J. P. J., 'De Oirschotse zoen-accorden. A. Zoenen wegens doodslag: Ontstaan en achtergrond der zoenprocedure', *Campinia* 19 (1989) 72-78.
- Lijten, J. P. J., 'De kwartierschouten van Kempenland, schouten van Oirschot en hun stadhouders', *Campinia* 22 (1992) 5-25.
- Lijten, J. [P. J.], 'De financiering van de bouw van de Oirschotse St. Petruskerk 1463-1512', *Campinia* 22 (1992) 80-102.
- Lijten, J. P. J., 'De secretarissen van Oirschot 1462-heden', *Campinia* 25 (1995) 4-26.
- Lijten, J. P. J., 'De Oirschotse kapitteldekens', *Campinia* 25 (1995) 163-182.
- Lijten, J. [P. J.], 'De functionarissen van het Oirschotse kapittel', *Campinia* 26 (1996) 5-15.
- Lijten, J. P. J., 'De Oirschotse jaarkeuren', *Campinia* 27 (1997) 100-124.
- Lijten, J. [P. J.] (m.m.v. L. van der Mierden), Oirschotse zoenaccorden, *Campinia* 12 (1982) 62-86.
- Lijten, J. [P. J.] (m.m.v. L. van der Mierden), Oirschotse zoenaccorden nrs. 26-30, *Campinia* 13 (1983) 133-145.
- Lijten, J. [P. J.] (m.m.v. L. van der Mierden), Oirschotse zoenaccorden nrs. 46-51, *Campinia* 14 (1984) 190-204.
- Lijten, J. [P. J.] (m.m.v. L. van der Mierden), Oirschotse zoenaccorden nrs. 56-60, *Campinia* 15 (1985) 89-100.
- Lijten, M. J. H. A., *Het burgerlijke proces in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch 1530-1811* (Assen en Maastricht: Van Gorcum, 1988).

- Limberger, M. en N. De Vijlder, 'The Use of Perpetual Annuities in Rural Brabant in the Fifteenth and Sixteenth Centuries', in: C. Briggs en J. Zuiderduijn (red.), *Land and Credit. Mortgages in the Medieval and Early Modern European Countryside* (Cham: Palgrave Macmillan, 2018) 253-280.
- López-Villalba, J. M., 'Urban Chanceries in the Kingdom of Castile in the Late Middle Ages', in M. Mostert en A. Adamska (red.), *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I*, USML 27 (Turnhout: Brepols, 2014) 69-95.
- Ludwig, W., 'Titus Livius de' Frulovisi - Ein humanistischer Dramatiker der Renaissance', *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies*, XXII (1973) 39-76.
- Maarschalkerweerd, P. C. B., 'Het Helmondse schepenprotocol, 1397-1400', *De Vlasbloem: historisch jaarboek voor Helmond* 8 (1987) 91-108.
- Maarschalkerweerd, P. C. B., 'Helmond als heerlijke stad ten tijde van de Van Berlaers (1314-1447)', in: Th. E. A. Bosman, J. P. A. Coopmans en B. C. M. Jacobs (red.), *De heerlijke stad: achtste colloquium "De Brabantse Stad", Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987* (Assen: Van Gorcum, 1988) 193-205.
- Maas, P., *'t Goet te Arle: De Aarlese hoeve, de Armenhoeve, de Amelrijck Booth Hoeve, meer dan zeven eeuwen een boerderij* (Woudrichem: Pictures Publishers, 2015).
- Marsilje, J. W., 'Het Haarlemse klerkambt in de 15e eeuw', in D. E. H. de Boer en J. W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht: Spectrum, 1987) 182-196.
- Martens, M., *L'administration du domaine ducal en Brabant au Moyen Age (1250-1406)* (Brussel: Paleis der Academiën, 1954).
- Melssen, J. Th. M., 'De familie Van Enckenvoert te Mierlo in de 15^e en 16^e eeuw', *De Brabantse Leeuw* 26 (1977), 60-61.
- Melssen, J. Th. M., 'Tets over de halve heerlijkheden Oirschot en Hilvarenbeek', in: B. Duijvestijn, M. Hendriks en J. Scheirs (red.), *Hildevaren Beke. Een bundel heemkundige opstellen over Hilvarenbeek en Diessen* (Hilvarenbeek: Heemkundekring Goropius, 1981) 15-18.
- Melssen, J. Th. M., 'Het gemeentewapen van Geldrop geplaatst tegen de vroegste geschiedenis', *Brabantse Leeuw* 35 (1986) 136-142.
- Melssen, J. [Th. M.], 'De Geschiedenis van Eindhoven tot omstreeks 1570', in: N. Arts (red.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500* (Eindhoven: Museum Kempenland, 1994) 53-119.
- Melssen, J. [Th. M.], 'Een register van te zingen loven in de kerk van Eindhoven', *De blauwe beraut: vlagschrift voor de geschiedenis van Eindhoven en omgeving* 5 (2006) 57-68.
- Melssen, J. Th. M., 'Terug van weggeweest', *De blauwe beraut: vlagschrift voor de geschiedenis van Eindhoven en omgeving* 6 (2007) 83-88.
- Meulen, A. H. M. van der, 'Een nieuwe beheerder van het St.-Jorisgasthuis te Oirschot en zijn consignes, anno 1494', *Campinia* 10 (1980) 47-50.
- Meyer, G. M. de, 'Latijn en volkstaal, schrijftaal en spreektaal in niet-literaire teksten', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 89 (1974) 1-15.
- Meyer, J., 'Parchment Production: A Brief Account', in: J. Wilcox, (red.), *Scraped, Stroked, and Bound. Materially engaged readings of medieval manuscripts*, USML 23 (Turnhout: Brepols, 2013) 93-96.
- Mommers, A. R. M., *St. Oedenrode van oude tijden tot beden* (s.l.: s.n., 1928).
- [Mostert, M.] 'Editorial preface', in: M. Mostert (red.), *New Approaches to Medieval Communication*, USML 1 (Turnhout: Brepols, 1999) vii-viii.

- Mostert, M. 'Forgery and Trust', in: P. Schulte, M. Mostert en I. van Renswoude (red.), *Strategies of Writing. Studies on Text and Trust in the Middle Ages. Paper from "Trust in Writing in the Middle Ages" (Utrecht, 28-29 November 2002)*, USML 13 (Turnhout: Brepols, 2008) 37-59.
- Mostert, M., *Bibliography of Works on Medieval Communication*, USML 2 (Turnhout: Brepols, 2012).
- Mostert, M. en A. Adamska, 'Whither the Study of Medieval Urban Literacy?', in: idem (red.), *Uses of the Written Word in Medieval Towns. Medieval Urban Literacy II*, USML 28 (Turnhout: Brepols, 2012) 427-432.
- Muller, S., *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht*, 4 dl. ('s-Gravenhage: Nijhoff, 1883-1885).
- Muller, S., *Recht en rechtspraak te Utrecht in de Middeleeuwen* ('s-Gravenhage: Nijhoff, 1885).
- Muller, S., *Geschiedenis van het archief der stad Utrecht* (Utrecht: Leijdenroth, 1893).
- Nedkvitne, A., *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia*, USML 11 (Turnhout: Brepols, 2004).
- Nelis, H., *Chambres des Comptes de Flandre et de Brabant. Inventaire des comptes en rouleaux*, (Brussel: AGR, 1914; heruitg. 1992).
- Nève, P. L., 'De overdracht van onroerend goed in de Middeleeuwen', in: J. J. A. de Groot, F. C. J. Ketelaar, J. H. A. Lokin et al. (red.), *De levering van onroerend goed. Vijf opstellen over de overdracht van onroerend goed vanaf het Romeinse recht tot het Nieuw Burgerlijk Wetboek*. Ars Notariatus 32 (Deventer: Kluwer, 1985) 22-37.
- Nijhof, E. en H. L. Janssen, 'Huisraad', in: H. L. Janssen en A. A. J. Thelen (red.), *Tekens van leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch* (Utrecht: Matrij, 2007) 190-217.
- Nijhof, E., 'Handel en nijverheid', in: H. L. Janssen en A. A. J. Thelen (red.), *Tekens van leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch* (Utrecht: Matrij, 2007) 218-240.
- 'Nogmaals: de fundatie van het Boots gasthuis', *Campinia* 6 (1976) 112-114.
- Oetelaar, G. van den, F. Roobol en L. Roobol, *Genealogie Van Aarle, 1250-1950: al 700 jaar echte Brabanders* (Liempde: Duthmala, 2013).
- Oosterhof, A. en P. Gillaerts, 'Zijn pachtbrieven formuleren? Het formulaire karakter van pachtcontracten uit het Leuvense schepenarchief', in: F. Van de Velde e.a. (red.), *Patroon en argument. Een dubbelfeestbundel bij het emeritaat van William van Belle en Joop van der Horst* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2014) 479-498.
- Ouwering, H. N., *Geschiedenis der dorpen en heerlijken Deurne, Liessel en Vlieden* (Helmond: s.n., 1933).
- Panken, P. N., en A. van Sasse van Ysselt, *Beschrijving van Bergeijk* ('s-Hertogenbosch: Lutkie & Cranenburg, 1900).
- Parkes, M. B. *Pause and Effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West* (Berkeley: University of California, 1993).
- Phipps, T., 'Creditworthy Women and Town Courts in Late Medieval England', in: E. Dermineur (red.), *Women and Credit in Pre-Industrial Europe* (Turnhout: Brepols, 2018), 73-94.
- Piccard, G., *Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg. Sonderreihe: Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*, 17 dl. (Stuttgart: Kohlhammer, 1961-1997).
- Post, R. R., *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie, van ±1500 tot ±1580* (Utrecht en Antwerpen: Spectrum, 1954).

- Post, R. R., *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen* (Utrecht en Antwerpen: Spectrum, 1954).
- Posthumus, N. W., 'Keurboek van Oosterwijk', *Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht* 6 (1915) 174-202.
- Prevenier, W., *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206)*, 3 dl. (Brussel: Koninklijke Academie voor wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, 1964-1971).
- Prevenier, W., 'Ambtenaren in stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zestiende eeuw)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* LXXXVII (1972) 44-59.
- Prevenier, W., 'Avant propos', in W. Blockmans en Th. De Hemptinne (red.), *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge*, (Leuven: Garant, 2000) IX-XI.
- Previté-Orton, C. W. (red.), *Opera hactenus inedita T. Livii de Frulovisiis de Ferrara* (Cambridge: University Press, 1932).
- Prims, F., 'De Antwerpse zoutkwestie in 1259', *Antwerpiensia: Losse bijdragen tot de Antwerpsche geschiedenis*, 2e serie (1928) 178-185.
- Rabikauskas, P., 'Abbreviator', in: P. Levillain (red.), *Dictionnaire historique de la Papauté* (Fayard, 1994) 35-36.
- Rabikauskas, P., 'Chancellerie pontificale', in: P. Levillain (red.), *Dictionnaire historique de la Papauté* (Fayard, 1994) 331-336.
- Rabikauskas, P., 'Notaire apostolique', in: P. Levillain (red.), *Dictionnaire historique de la Papauté* (Fayard, 1994) 1190.
- Rabikauskas, P., 'Protonotaire', in: P. Levillain (red.), *Dictionnaire historique de la Papauté* (Fayard, 1994) 1405-1406.
- Reichling, D., *Das Doctrinale des Alexander de Villa-Dei* (Berlijn: Hofmann, 1893).
- Rem, M., *De taal der klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340). Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands* (Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, 2003).
- Reno, P., *La chancellerie de Brabant sous Philippe le Bon (1430-1467)* (Bruxelles: Palais des Académies, 1955).
- Repertorium Poenitentiarie Germanicum. Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiarie vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches*, 10 dl. (Tübingen: Niemeyer 1996-....).
- Reussens, E., J. Wils en A. Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain*, 10 dl. (Brussel: Kiessling (etc.), 1903-1969).
- Reynolds, S., *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300* (Oxford: Clarendon Press, 1997 [2e ed.]).
- 'Rijksarchief in Noordbrabant' in: *Verslagen omtrent 's rijks oude archieven* XXVI 1903 ('s-Gravenhage, 1904).
- Ridder-Symoens, H. de, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat en stadsfunctionarissen: Leuven en Antwerpen, 1430-1580', *Varia Historica Brabantica* 6-7 ('s-Hertogenbosch: Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1978) 21-125.

- Ridder-Symoens, H. de, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 45 (1991) 95-117.
- Rooij, H. J. M. van, *Het Oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch*, 3 dl. ('s-Hertogenbosch: Zuid Nederlandse Drukkerij, 1963).
- Rosendaal, J., 'Waalwijk, stad of dorp?' *De Klopkei, Mededelingenblad van de beemkundekring 'De Erstelinghe'* 7 (1983), 5-47.
- Rosendaal, J., 'Heren, regenten en burgers. Politiek in Waalwijk', *Waalwijk, 700 jaar kloppend hart van de Langstraat* (Waalwijk: Werkgroep Geschiedenis van de Stichting Waalwijk 700, [2002]), 30-55.
- Sanders, J. [G. M.], 'Het jaarbegin en de kerststijl in het Hollands-Brabantse grensgebied tussen de 14e en 16e eeuw', *Nederlandsch Archievenblad* (1983), 243-248.
- Sanders, J. G. M., *Inventaris van het archief van het Kapittel van Oirschot (1261) 1328-1811* ('s-Hertogenbosch: Rijksarchief in Noord-Brabant, 1994).
- Sasse van Ysselt, A. van, *Nieuwe catalogus der oorkonden en handschriften, berustende in de boekery van het Provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant*, 2 dl. ('s-Hertogenbosch: Stokvis en Zoon, 1900; 1915).
- Sasse van Ysselt, A. van, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen: aantekeningen uit de Bossche schepenprotocollen, loopende van 1500-1810*, 3 dl. ('s-Hertogenbosch: Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant, 1910; heruitg. 's-Hertogenbosch: Heinen, 1975).
- Sasse van Ysselt, A. van, *Oorkonden betreffende Rixtel, met aantekeningen voorzien door Jr. Mr. A. F. O. van Sasse van Ysselt* ('s-Hertogenbosch: Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant, 1920).
- Sasse van Ysselt, A. van, 'De afstammelingen van Jan van Heessel Gerritszoon, erfsecretaris van Peelland', *Taxandria* 37 (1930) 305-311.
- Sassen, A., 'Rekening der burgemeesters van Eindhoven over het jaar 1437', *Taxandria* IX (1902) 234-245.
- Sassen, J. N. G., *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch. B: Charters en Privilegebrieven van het jaar 1191-1826* ('s-Hertogenbosch: Van Heusden, 1865).
- Schijndel, B. W. van, 'Het Brabantse geslacht Lombaerts', *De Brabantse Leeuw* I (1952) 41-49.
- Schijndel, B. W. van, 'Oude Brabantse families: Van Gerwen', *De Brabantse Leeuw* VII (1958) 70-80, 87-93.
- Schilfgaarde, A. P. van, *Het archief van het huis Bergh. Regestenlijst van oorkonden*, 3 dl. (Nijmegen: Thieme, 1932).
- Schulte, P., 'Fides publica: Die Dekonstruktion eines Forschungsbegriffes', in: P. Schulte, M. Mostert en I. van Renswoude (red.), *Strategies of Writing. Studies on Text and Trust in the Middle Ages. Paper from "Trust in Writing in the Middle Ages" (Utrecht, 28-29 November 2002)*, USML 13 (Turnhout: Brepols, 2008) 37-59.
- Schuttelaars, A., *Heren van de Raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving 1500-1580* (Nijmegen: Nijmegen University Press, 1998).

- Schuttelaars, A., 'De voorouders van Isaac van Gerwen. Een familie Van Gerwen in stad en meierij van 's-Hertogenbosch (vijftiende-zestiende eeuw)', *De Brabantse Leeuw* 53 (2004) 98-107, 146-159, 193-197.
- Sinninghe, J. R. W., *Verhalen uit het land der bokkenrijders en der Tenten* (Wedrego: Heerlen, 1978).
- Slootmans, C. J. F., *Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom, 1365-1565*, 3 dl., BGZN 2^e reeks 64-66 (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1985).
- Smulders, F. W., 'De schepper hierboven', *De Kleine Meijerij* 8.10 (1955) 20.
- Smulders, F. W., 'Over het schepenprotocol', *Brabants Heem. Driemaandelijks tijdschrift voor Brabantse heem- en oudheid kunde* 19 (1967) 159-165.
- Solymosi, L., 'Die glaubwürdigen Orte (*loca credibilia*) Ungarns in 14.-15. Jahrhundert', *Archiv für Diplomatik* 55 (2009) 175-190.
- Spamer, T., *Een karretje op den zandweg reed... Deurnese toponiemen uit de periode 721-1900* (Deurne: Durninum, 2010).
- Spierings, M. H. M., *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367-1400*, BGZN 2^e reeks 59 (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1984).
- Spijkers, A. P. A. M., 'Abdij-archief van Postel op Microfilm', *Brabants Heem. Driemaandelijks tijdschrift voor Brabantse heem- en oudheid kunde* 38 (1986) 2-6.
- Spijkers, A. P. A. M., 'Eindhovens recht van ingebod en uitpanding', in: J. P. A. Coopmans en A. M. D. van der Veen (red.), *Van Blauwe Stoep tot Citadel: Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata* ('s-Hertogenbosch: Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, 1988) 141-150.
- Spijkers, A. P. A. M., 'Bemoeienis van het heerlijk gezag met Eindhovense aangelegenheden in de generaliteitsperiode', in: Th. E. A. Bosman, J. P. A. Coopmans en B. C. M. Jacobs (red.), *De heerlijke stad. Achtste Colloquium 'De Brabantse Stad'. Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987* (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1988) 57-69.
- Sroka, S. A., 'Villains, Merchants and the Written Word: A Document of Highland Outlaws from the Polish-Hungarian Border Area from 1493', in: M. Mostert en P. S. Barnwell (red.), *Medieval Legal Process. Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*, USML 22 (Turnhout: Brepols, 2011) 267-280.
- Stabel, P., *Dwarfs among Giants: The Flemish Urban Network in the Late Middle Ages* (Leuven: Garant, 1997).
- Stensel, A. van, 'Het personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden, 1428-1572', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9 (2006) 191-252.
- Stensel, A. van, 'The emergence of an administrative apparatus in the Dutch towns of Haarlem and Leiden during the late medieval and early modern periods, circa 1430-1570', in: M. van der Heyden e.a. (red.), *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam: Aksant, 2009) 42-61.
- Stein, R., 'Burgundian bureaucracy as a model for the Low Countries? The *chambres des comptes* and the creation of an administrative unity', in: R. Stein (red.), *Powerbrokers in the late Middle Ages. The Burgundian Low Countries in a European context* (Turnhout: Brepols, 2001) 3-25.
- Steurs, W., *Naissance d'une région. Aux origines de la mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12^e et 13^e siècles* (Bruxelles: Academie Royale de Belgique, 1993).

- Strijbos, H., 'Het laat-middeleeuwse raadhuis van Oirschot', in: H. J. M. Mijland, L. M. van Hout en J. P. J. Lijten (red.), *Oog op Oirschot* (Oirschot: Stichting Gerard Goossens Fonds, s.a. [1991]) 200-208.
- Strubbe, E. I. en L. Voet, *De chronologie van de Middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen etc.: Standaard Boekhandel, 1960).
- Strubbe, E. I., *Grondbegrippen van de paleografie der middeleeuwen*, 2 dl. (Gent: Story-Scientia, 1964).
- Swane, J. A. W., 'Wachtelaers, voorheen Quackelaers', *De Brabantse Leeuw* 15 (1966) 86-92.
- Swinges, R. C., 'Admission', in: H. de Ridder-Symoens en W. Rüegg (red.), *A History of the University in Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992) 171-194.
- Swinges, R. C., 'Student education, student life', in: H. de Ridder-Symoens en W. Rüegg (red.), *A History of the University in Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992) 195-243.
- Szende, K., *Trust, Authority, and the Written Word in the Royal Towns of Medieval Hungary*, USML 41 (Turnhout: Brepols, 2018).
- Uytven, R. van, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 2 (Haarlem: Fibula, 1982) 188-253.
- Uytven, R. van, '1477 in Brabant', in: M.-A. Arnould en W. P. Blockmans (red.), *Le privilège général et les privilèges régionaux de Marie de Bourgogne pour les Pays-Bas, 1477 = Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden, 1477* (Kortrijk-Heule: UGA, 1985) 253-284.
- Uytven, R. van, m.m.v. P. de Ridder, 'De Blijde Inkomst van Maria van Bourgondië (29 mei 1477): Uitgave van de tekst en van een eigentijdse commentaar', in: M.-A. Arnould en W. P. Blockmans (red.), *Le privilège général et les privilèges régionaux de Marie de Bourgogne pour les Pays-Bas, 1477 = Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden, 1477* (Kortrijk-Heule: UGA, 1985) 286-371.
- Uytven, R. van, 'Brabantse en Antwerpse centrale plaatsen (14de-19de eeuw)', *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850) = Le réseau urbain en Belgique dans une perspective historique (1350-1850)* (Bruxelles: Crédit communal, 1992) 29-79.
- Uytven, R. van, 'Les moyennes et petites villes dans le Brabant Septentrional avant 1400', *Publications de la Section historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg*, 108 (1992) 65-84.
- Uytven, R. van, 'Het gewicht van de goede steden', in: R. van Uytven (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot het bedén* (Zwolle: Waanders, 2004) 118-125.
- Uytven, R. van, 'Beroering onder de Brabantse steden', in: R. van Uytven (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot het bedén* (Zwolle: Waanders, 2004) 171-179.
- Uytven, R. van, 'De kern van een dynastieke federatie', in: R. van Uytven (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot het bedén* (Zwolle: Waanders, 2004) 213-233.
- Uytven, R. van, 'Een dichte bevolking in ogenschijnlijke welstand', in: R. van Uytven (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot het bedén* (Zwolle: Waanders, 2004) 234-241.
- Vale, M., *The Princely Court: Medieval Courts and Culture in North-West Europe, 1270-1380* (Oxford: Oxford University Press, 2002).
- Van der Wee, H., *The Growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)*, 3 dl. (The Hague: Nijhoff, 1963).

- Vangheluwe, D., 'Gemeinsgrenzen en gemeentegrenzen', in: D. Vangheluwe, K. de Nooijer, R. Knaepen en J. Biemans, *Bergeijk in Kaart. Historische geografie en toponymie, verkenning van grondbezit en grondgebruik, vanaf de Middeleeuwen tot onze tijd*. (Bergeijk: Stichting Eicha, 2009) 59-96.
- Vanhoof, F., 'Het archief van de abdij van Postel', *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 49 (1978) 453-468.
- Van Onacker, E., *Village Elites and Social Structures in the Late Medieval Campine Region*, The Medieval Countryside 17 (Turnhout: Brepols, 2017).
- Van Onacker, E., 'Proactive Peasants? The Role of Annuities in a Late Medieval Communal Society: The Campine Area, Low Countries', in: C. Briggs en J. Zuiderduijn (red.), *Land and Credit. Mortgages in the Medieval and Early Modern European Countryside* (Cham: Palgrave Macmillan, 2018) 233-252.
- Van Synghe, G. A. M., 'Het dilemma van de typologie: stadskroniek versus gewestelijke kroniek', in: A.-J. A. Bijsterveld, J. A. F. M. van Oudheusden en R. Stein (red.), *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant. Literatuur – Boekproductie – Historiografie* ('s-Hertogenbosch: Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, 1998) 101-109.
- Van Synghe, G. A. M., 'Editie van de schepenoorkonden van 's-Hertogenbosch. Dertien oorkonden als supplement op het eerste deel van het Oorkondenboek van Noord-Brabant (1261-1311)' in: D. P. Blok et al. (red.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag* (Amsterdam: Meertens Instituut, 1998) 395-424.
- Van Synghe, G. A. M., 'Observations on the Entry and Copying in the Cartularies with Charters of the Province of North Brabant', in: W. Blockmans, M. Boone en Th. De Hemptinne (red.), *Secretum Scriptorum. Liber alumnorum Walter Prevenier* (Leuven: Garant, 1999) 77-92.
- Van Synghe, G. A. M., *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis: de stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum: Verloren, 2007).
- Ven, J. van de, *Handschriften en Handschriftfragmenten in het bezit van de Theologische Faculteit Tilburg* (Tilburg: Tilburg University Press, 1990).
- Verdam, J., 'Wijncoop', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 11 (1892), 237-243.
- Verkooren, A., *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse. I^{re} partie: Chartes originales et vidimées*, 8 dl. (Brussel: Hayez, 1910-1922).
- Verkooren, A., *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse. II^e partie: Cartulaires*, 2 dl. (Brussel: Archives Générales du Royaume, 1961-1962).
- Verkooren, A., *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse. III^e partie: chartes originales et cartulaires*, 4 dl. (Brussel: Archives générales du Royaume 1961-1988).
- Verlinden, C. (red.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant = Documents pour l'histoire des prix et des salaires en Flandre et en Brabant (XIV^e-XIX^e eeuw)*, 4 dl. (Brugge: De Tempel, 1959-1972).
- Vermeer, M., *Gescreven tOostervijk. De dorpssecretarie van Oostervijk tot 1550* (ongepubliceerde masterthesis Universiteit Utrecht, 2015).
- Vermeer, M., 'Oostervijk onder Gelders bestuur: de verpanding van kwartier en vrijheid halverwege de veertiende eeuw', *De Kleine Meijerij* 67 (2016) 126-132.

- Vermeer, M., 'The Use of the Written Word in a Rural Centre: Pragmatic Literacy in Oisterwijk', in: A. Adamska en M. Mostert (red.), *Peasants, Clergy and Noblemen: Oral and Written Communication in the Medieval Countryside*, USML 45 (Turnhout: Brepols, 2020) ter perse.
- Verrett, Ch. C. V. en W. J. F. Juten, 'Noordbrabantsche zegels', *Taxandria* 10 (1903) 73-80; 78.
- Vionis, A. K. en G. Papantoniou, 'Central Place Theory Reloaded and Revised: Political Economy and Landscape Dynamics in the Longue Durée', *Land* 8 (2019) 1-21.
- Visschedijk, I., *De kapittelheren van Oirschot. Hun leefwijze en taakopvatting tot 1559* (Doctoraalscriptie VU Amsterdam, 1992).
- Vos, A., 'Leven rond de Tolbrugstraat', in: H. L. Janssen en A. A. J. Thelen (red.), *Tekens van leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch* (Utrecht: Matrijs, 2007) 22-35.
- Vries, J. de, *European urbanization, 1500-1800* (Harvard: Harvard University Press, 1984).
- Vugs, J. J., 'De Vrijthof van Hilvarenbeek', in: *Hilvarenbeek in beden en verleden* (1970) 76-99.
- Węcowski, P., *Mazowsze w Koronie. Propaganda i legitymizacja władzy Kazimierza Jagiellończyka na Mazowszu* (Kraków: Tow. Naukowe "Societas Vistulana", 2004).
- Wee, H. van der, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)*, 3 dl. (Den Haag: Nijhoff, 1963).
- Welings, Y. J. A., C. J. M. van der Heijden en J. G. M. Sanders, *Hoenen en Kapoenen. Gids van cijnsregisters betreffende Noord-Brabant 14^{de}-20^{ste} eeuw* ('s-Hertogenbosch: Rijksarchief in Noord-Brabant, 2000).
- Welvaarts, T. I., *Geschiedenis der abdij van Postel naar hare eigene archieven*, 2 dl. (Turnhout: Spichal-Roosen, 1878-1879).
- Welvaarts, T. I., *Geschiedenis van Bladel en Netersel naar de archieven van Postel's abdij* (Eindhoven: Van Piere, 1890; heruitg. Bladel: Brabant Boeken, 1979).
- Wetten, S. van, *Index transcripties Helmonds schepenprotocol*, 23 dln. (s.l.: s.n., 1992-....).
- Wiel, C. Van de, *Inventaris van kloosterarchieven in het aartsbisschoppelijk archief te Mechelen*, 2 dln. (Brussel: Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, 2002).
- Wijnaendts van Resandt, W., *Repertorium DTB. Globaal overzicht van de Nederlandse doop-, trouw- en begraafregisters e.d. van voor de invoering van de Burgerlijke Stand*, herzien door J. G. J. van Booma, 2^e druk ('s-Gravenhage: Centraal Bureau voor Genealogie, 1980).
- Wijnaendts van Resandt, W., 'Vincent van Doerne en zijn voorouders', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau* 41 (1987) 31-50.
- Willems, B., 'Militaire organisatie en staatsvorming aan de vooravond van de Nieuwe Tijd. Een analyse van het conflict tussen Brabant en Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1 (1998) 261-286.
- Willems, J. F. en J. H. Bormans (red.), *Les gestes des Ducs de Brabant = De Brabantsche Yeesten, of rymkronyk van Brabant* (Brussel: Hayez, 1839-1869).
- Zalinge-Spooren, L. van, *Gemeint en gemeenschap. Jaargeboden in Peelland, circa 1300-1795* (Hilversum: Verloren, 2018).
- Zanden, J. L. van, *The Long Road to the Industrial Revolution. The European economy in a global perspective, 1000-1800* (Leiden: Brill, 2009).

Digitale bijlagen

Bij het proefschrift horen de volgende digitale bijlagen:

- Bijlage 3: Oorkondendatabase
- Bijlage 4: Paleografische, codicologische en chronologische beschrijving van de schepenprotocollen.
- Bijlage 5: Paleografische beschrijving van de schrijfhanden
- Bijlage 6: Biografisch overzicht van de met naam geïdentificeerde schrijvers.

Deze bijlagen kunnen als gedownload worden middels het scannen van onderstaande QR-code. De code verwijst naar een map op Dropbox, waarin de bestanden staan. Het downloaden van de Dropbox-applicatie is niet noodzakelijk; de map is ook via een webbrowser toegankelijk.



Bijlage 3 is een database die opent in Microsoft Access, de overige bijlagen zijn PDF-bestanden. De structuur en inhoud van Bijlage 3 is in hoofdstuk I, paragraaf 2.1 aan bod gekomen. In Bijlage 4 is elk schepenprotocol tot op het niveau van de bladzijde bekeken; de datering van de akten en de schrijfhand(en) zijn gegeven. Eventuele bijzonderheden zijn ook opgenomen. In Bijlage 5 is van iedere schrijfhand een vereenvoudigde beschrijving opgenomen volgens het model van Burgers en Dijkhof, bestaande uit een opgave van de werkzame periode (onderscheiden in registratie en ingrossatie), een reeks algemenere karakteristieken, en een aantal kenmerkende lettervormen. Direct op de beschrijving volgt een chronologische lijst van diens activiteit. Hierbij is uitgegaan van afzonderbare documenten; schepenprotocollen, cartularia en andere codices die gedurende een langere periode (kunnen) zijn geschreven, zijn niet opgenomen. Heruitvaardigingen zijn tussen vierkante haken geplaatst. Over Bijlage 6 is in hoofdstuk I, paragraaf 2.3 al kort gesproken. De scribenten zijn alfabetisch op achternaam geordend, elk met een aanduiding van de werkzame jaren en de locatie(s) waar zij werkzaam waren. Hierna volgt de biografische informatie die gedurende het onderzoek is verzameld, primair georiënteerd op de in hoofdstuk IV onderzochte kenmerken (familie en afkomst, opleiding, werkzaamheden, netwerken). Vanzelfsprekend is deze informatie niet uitputtend.

Register

Dit register bevat alle personen, plaatsen en zaken die in de tekst genoemd worden, alsmede van alle schrijfkraften wier biografieën in bijlage 6 zijn opgenomen. In dat geval staat het betreffende verwijfsnummer achter de naam. Niet opgenomen zijn de namen van personen die in de andere bijlagen voorkomen.

- Aalst, 67, 68, 75
 - schepenen, 331
 - schepenprotocollen, 74
- Aarle, 65, 130, 309
- Aarle-Rixtel, 40, 56
- Aarschot, 254
- Adam, schout van Hilvarenbeek, 227
- Aelwyns, Jacob, 164
- Aerl, Mariken Hanrick van, 306
- Aerts, Henrick, schepenklrek van Lith (biografie nr. 1), 188, 224
- Affligem, abdij, 197
- After, Henric Goessens van der, 323
- Ahorst, Dirck van der, schepenklrek van Bostel (biografie nr. 2), 202
- Aldeneik, proost, 59
- Alem, 57
- Ameyden, van der
 - Daniel, 282
 - Roeland, schepenklrek van Oirschot, 87, 244, 259
- Anselmi, Wouter (biografie nr. 3), 223
- Ansems, Jan, 223
- Antwerpen, 27, 41, 194, 254, 295, 314
 - Sint-Elizabethsgasthuis, 310
- Ariaens, Peter, 243
- Aristoteles, 195
- Arle, Dirc van (biografie nr. 4), 209
- Arnoldus, klerk van Maria van Brabant, 41
- Asselt, 41
- Asten, 21, 58, 65, 71, 127, 250, 317
 - heer, 250
 - Heilige Geesttafel, 165, 166
 - kastelein, 250, 304
 - schepenprotocollen, 68, 83
- Averbode, abdij, 22, 321
- Back
 - Berthout, heer van Astén, 317
 - Henrick Symon (biografie nr. 5), 208, 211, 212, 225
 - Lambrecht (biografie nr. 6), 226
- Backs, Wouter Wouter Mathijs, 216
- Baeliauss., Adriaan Jan, 121
- Baest, van
 - Ansem, kapitteldecken van Oirschot, 183
 - Laureys, schepenklrek van Oirschot (biografie nr. 7), 183
- Baexem, van
 - Anna, 182
 - Jan, heer tot Rosmalen, 322
 - Jan, hoogschout van 's-Hertogenbosch, 182
- Bakel, 58, 65, 71, 76, 79, 92, 309, 336
 - Hendrik van, 42
- Basse-Wavre, 197
- Bastaerts, Jan, 278
- Baten, Henrick, schepenklrek van Astén (biografie nr. 8)
- Becker, Jan Jan de, schepenklrek van Moergestel (biografie nr. 9)
- Becx, Jacob, schepenklrek van Helmond, 210
- Beek, 40
- Beek en Donk, 309
- Beers, Middel-, 291
- Beers, Oostel- en Middel-, 52, 68, 84, 104, 110, 127, 151, 220, 246, 282, 309
 - schepenprotocollen, 74
- Behem, Balthasar, secretaris van Krakau, 198
- België, 50
- Berch
 - Jan van den, schepenklrek van Mierlo (biografie nr. 10)
 - Jan van den (biografie nr. 11), 209, 305
 - Joest van den, schepenklrek van Helmond (biografie nr. 12), 184, 211, 224, 227
 - Willem Dirck van den, schepen van Eindhoven, 304
- Bercheyck, Kerstiaen Loys van, 243

- Bergeijk, 32, 67, 84, 88, 110, 189, 202, 246, 261, 278, 309
 schepenprotocollen, 79
- Bergelen, Hendrik van, 282
- Bergen op Zoom, 27
- Berghem, 44, 53, 57, 71, 78, 239, 269
- Berkel, 237
- Berlaer, Jan III van, heer van Bostel, 229
- Berlicum, 44, 50, 79, 92, 93, 127, 154, 239, 269
 schepenprotocollen, 79, 85
 schrijffambt, 175
- Berne, abdij, 98, 297
- Bersellaer, Embrecht van den, 278
- Best, 323
 Peter van, heer van Geffen, 322
- Beyere, Anthonis de, schepenklrek van
 Oisterwijk, 198, 244
- Bijbel, 295, 327
- Binderen, Petrus de, clericus, 42
- Blaarthem, 79, 309
- Bladel, 44, 58, 61, 63, 68, 75, 88, 114, 116, 124, 202, 210, 241, 246, 293, 294, 337
- Block, Herman, schepenklrek van Drunen
 (biografie nr. 13)
- Bocx
 Vyken Bock zoon van Vyken, 329
 Wouter, schepenklrek van Heeze en Leende
 (biografie nr. 15), 332
- Bolk, Willem Peter van den, schepenklrek van
 Veghel, 92
- Boots, Amelrijk, 215
- Borchecker, Henrick van den, 178
- Borchmans, Lambrecht (biografie nr. 14)
- Bormans, Gielis, 332
- Boudewijn
 heer van Vught, 40
 VIII, graaf van Vlaanderen, 275
- Bostel, 21, 35, 54, 57, 66, 69, 77, 81, 90, 117, 119, 120, 126, 127, 130, 131, 132, 147, 151, 189, 202, 214, 281
 heer, 42, 57, 69, 134, 178, 228, 321
 schepenprotocollen, 54, 57
 schrijffambt, 251
- Brabant Collectie, Tilburg, 327
- Brabant, hertogdom, 19, 50, 53, 142, 149, 213, 259, 267, 298, 299, 314
 hertog, 40, 59, 124, 171, 236, 253
 Leenhof, 169
 Raad, 230, 239, 254, 255, 256, 258, 261, 287, 288, 310, 316, 342
 Rekenkamer, 157, 173, 176, 198, 212, 220, 224, 229, 230, 236, 241, 242, 245, 246, 258, 259, 318, 341
 Staten, 79
- Breda, 27, 295
- Brijckhoven, Peter van, schepenklrek van Lith
 (nr. 16), 151
- Brogel, Huybert Dirck van, schepenklrek van
 Tilburg en Goirle (biografie nr. 17)
- Brouwer, Udo de (biografie nr. 18), 209, 214, 219
- Bruesel, Nicolaus Reyniers van, 227
- Bruggen, Willem van, schepenklrek van
 Oisterwijk (biografie nr. 19), 137, 155, 175, 227, 259
- Bruheze, Otto van, secretaris van Maasland
 (biografie nr. 20), 143, 194, 249, 276
- Brussel, 27, 169, 206, 224, 229, 230, 241, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 287, 338, 342
- Bruyn, Jan den, 313
- Bruyninx, Henrick Gielis, 228
- Buck, Gerard, zoon van Leonard van
 Scuylenbroeck, 324
- Buckincs
 Adriaen, schepenklrek van Tilburg en Goirle
 (biografie nr. 21), 224
 Kathalijn, weduwe van Anthonis, 225
- Budel, 21, 79, 136
 schepenprotocollen, 79, 82
- Buggenhout, 197
- Bye, Henricus de, de ionge, 170
- Campen, Aert van, kastelein en schout te
 Herlaar, 70
- Castilië, 186, 187
- Celen
 Dionys, pastoor van Oerle, 161
 Gherit (biografie nr. 22), 229, 240
 Henrick, 229, 305
- Chester, 292
- Chiny, graafschap, 259
- Clerc, Anthonis die, schepen van Sint-
 Oedenrode, 180
- Cloet, Jan van der, secretaris van 's-
 Hertogenbosch, 228
- Clopper, Nicolaas, 327
- Coenen
 Corstiaen, schout van Kempenland, 212
 Herman Corstiaen, schepen van 's-
 Hertogenbosch, 321
- Colen, Henrick, 123
- Colff, Peter, schepenklrek van Lith (biografie nr. 23), 224
- Colyns, Henrick, 304
- Coman, Peter, schepenklrek van Lith (biografie nr. 24), 224
- Constantinopel, 275
- Corneliss., Andries, 331
- Cort, Jan de, pastoor van Oirschot, 282
- Cortenbach, van
 Jan III, heer van Helmond, 235

- Jan, heer van Helmond, 322
 Ywan, 235, 242
 Costers, Aelbrecht, 278
 Cranendonck, heren, 118
 Crieckenbeke, Jan van, schout van Peelland, 161
 Cruypers, Willem (biografie nr. 25)
 Cuyk, van, heren, 119
- Daems, Daem, 243
 Damen, Jan, kanunnik te Bostel, 227
 Daniel, secretaris van 's-Hertogenbosch, 268
 Deckers, Lambert Jan, 179
 Den Dungen, 116, 313
 Denemarken, 326
 Denen, Daniel Aert (biografie nr. 26)
 Deurne, 21, 27, 56, 70, 76, 82, 123, 127, 133, 204, 309, 319
 heer, 183
 meierambt, 42
 schepenen, 42
 schepenprotocollen, 79
 Deventer, 267
 Sint-Lebuinuskerk, 267
Dialogus dictus Malogranatum, 327
 Dicbier
 Cornelis, schout van Oisterwijk en Hilvarenbeek, 162, 212
 Henrick, heer van Mierlo, 322
 Diessen, 237
 Diest, 254, 287
 Dijke, Aelbrecht Willem van den, schepen van Oisterwijk, 270
 Dinant, 288
 Dinther, 117
 schepenprotocollen, 79, 85
 Dircks
 Jan, 304
 Jan Gerart, 155
 Doelvoet, Jacob, schepenklerek van Erp (biografie nr. 27)
 Doerne, van
 Everard, heer van Deurne, 225
 Gevart Willems, schepenklerek van Deurne (biografie nr. 28), 183, 224
 Jan, heer van Deurne, 225
 Dommel, rivier, 313
 Donatus, *Ars minor*, 188
 Dordrecht, 131, 224
 Doren, Jan van, 243
 Dreykort, Henricus, priester en notaris, 282
 Drunen, 20, 69, 77, 89, 101, 127, 273
 schrijfambt, 238
 Duffel
 schepenprotocollen, 259
 Duitse Orde, 93
 Duitse Rijk, 192
- keizer, 253, 266
 Duizel, 317
 Dummecaet, Gherit (biografie nr. 29), 200, 202
 Dusel, van, familie
 Gielis, schepenklerek van Oisterwijk (biografie nr. 30), 197, 202, 217, 236
 Jacob (biografie nr. 31)
 Dynther, Pauwels van (biografie nr. 32)
- Echternach, abdij, 42, 71, 75, 105
 Eel, Johannes van (biografie nr. 33)
 Eersel, 21, 24, 27, 49, 51, 53, 55, 61, 63, 67, 68, 74, 75, 78, 84, 87, 88, 95, 102, 118, 127, 131, 189, 246, 261, 269, 273, 278, 297, 309, 317
 schepenprotocollen, 79
 vorster, 331
 Egelmeer, Art van der, 156
 Egmond, Maximiliaan van, heer van Eindhoven, 88
 Eindhoven, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 39, 41, 42, 44, 48, 53, 54, 58, 61, 68, 74, 85, 88, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 108, 110, 125, 126, 130, 134, 145, 150, 172, 179, 189, 201, 214, 230, 250, 252, 282, 288, 289, 308, 326, 328, 337, 339, 340
 gilde van pelzenbereiders, 163
 heer, 288
 Heilige Geesttafel, 68, 75, 163, 287, 289, 328
 Mariënhege, 327
 schepenen, 48, 281
 schepenprotocollen, 79
 Servaes Willems van, 226
 Ele, van
 Lucia Jan, 324
 Willem Jan, 324
 Elst, Jacob van der, schepenklerek van Oisterwijk (biografie nr. 34), 182, 209, 214, 226, 238, 273
 Empel, 27, 53
 Enckenvoirt, Henrick van, schepenklerek van Mierlo (biografie nr. 35), 36, 209
 Endoven, Willem Roefssoen van, 180
 Engeland, 275, 280
 Enschoot, 44, 237
 Erasmus, Desiderius, 195
 Erp, 56, 92, 127
 Heilige Geesttafel, 213
 Henrick van, schout van Peelland, 212
 Erpe
 Katharina, weduwe van Gerlacus, 225
 Lucas van, 226, 229, 240
 Willem van (biografie nr. 36)
 Esch, 77, 81, 89, 246
 Eschel, van, familie, 184
 Henrick, schepenklerek van Oirschot (biografie nr. 37), 147, 159, 216, 227, 243
 Jan, 227

- Jaspar, schepenclerk van Oirschot (biografie nr. 38), 84, 121, 138, 151, 179, 199, 204, 209, 211, 214, 215, 271
- Europa, 19, 51, 112, 251, 264, 343
- Eyck, Elizabeth van, 304
- Eyndhouts, Laureys (biografie nr. 39), 183, 211
- Ferrara, Titus Livius van, *De orthographia*, 188, 195, 327
- Filips de Goede, hertog, 236, 254, 258, 259
- Filips de Schone, hertog, 79
- Floreffe, abdij, 42
- Frankrijk, 149
koning, 114
koninklijke archieven, 280
- Frasnes-les-Gosselies, 197
- Frederik II, keizer, 112
- Geel, schepenprotocollen, 259
- Geertruidenberg, 224
- Geffen, 62, 66, 67, 79, 85, 92, 124, 127, 291, 305
heer, 66, 322
schepenen, 66
- Geldrop, 74, 86, 189, 309
Heilige Geesttafel, 282
Joerden Jans van, kanunnik van Oirschot, 281
Philip, heer van, 322
schepenprotocollen, 68
schout, 304
- Gelre, hertogdom, 29, 52, 54, 72, 79, 85, 86, 96, 145, 212, 213, 238, 291, 298, 312, 313, 337
hertog, 54
- Gemert, 309
- Gennep, 44, 309
- Gent, 67, 275, 306, 312
- Gerardus (biografie nr. 40)
- Gerits, Reyner, 224
- Gerwen, 40, 44, 116, 249, 309
Daniel van, rentmeester van Cranendonck en Eindhoven, 303, 338
Henrick van (biografie nr. 41), 140, 180, 209
- Gestel (bij Eindhoven), 61, 75, 79, 201, 246, 309
- Gevarts, Joest, schepenclerk van Oirschot (biografie nr. 42), 246, 304
- Gheenen, Jan van, 323
- Ghemert, Geerlacus van, kapitteldeken van Sint-Oedenrode, 228
- Gherwen, Jan van, 301
- Gijsbert, heer van Tilburg, 40
- Gistel (Vlaanderen)
Eloy (Sluwaer) van, schepenclerk van Someren (biografie nr. 43), 182, 190, 225
- Gizenrode, Jan Jan van, secretaris van Maasland (biografie nr. 44)
- Gobbelens, Ghisebrecht, 180
- Goerle, Hendrik van, 281
- Goerle, Willem van, 281
- Goessens, Mechteld Reyner, 224
- Goirts, Aert, schepenclerk van Lith (biografie nr. 45)
- Gorinchem, 121
- Goris, Udo, schepenclerk van Stiphout (biografie nr. 46), 227
- Gouda
Clarissenklooster, 227
- Grave, 88, 213
Jan van (biografie nr. 47)
- Greef, Henrick Dircks de, schepenclerk van Nuenen en Gerwen (biografie nr. 48)
- Groys, Goessen (biografie nr. 49), 306
- Gyrsbergen, Willem van, schepen van Vught, 330
- Haaren, 44, 52, 170, 217, 220, 232, 237
schepenen, 74, 316
Sint-Catharinagilde, 306
- Haarlem, 130, 204, 280
schrijfbambt, 236
- Haghen, Joost van der, schepenclerk van Helmond (biografie nr. 50), 159, 183
- Haghens
Peter, 332
Willem, 333
- Halen, 40
- Hamme, 197
- Hapert, 110
- Haren, Jan Willems van, 303
- Hedel, Otto van (biografie nr. 51)
- Heesch, 32, 57, 78, 141, 239, 269
- Heessel, van, familie, 184
Gerit, 191, 228
Jan Gerits, secretaris van Peelland (biografie nr. 52), 173, 191, 274
Jan Jan, secretaris van Peelland (biografie nr. 53), 173, 211, 274
- Heeswijk, 32, 50, 57, 92, 202, 333
- Heeswijk, Dinther en Asten
heer van, 321
Peter van Vertaign, heer van, 322
vrouwe van, 303
- Heeze en Leende, 32, 58, 309
Baudewinus, rentmeester, 180
schepenen, 332
schepenprotocollen, 74
- Heeze, Adriaan Lonis van, schepenclerk van Sint-Michielsgestel (biografie nr. 54), 199
- Heidelberg, universiteit, 192
- Hellu, Emond van, 240
- Helmond, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 40, 44, 48, 50, 53, 56, 70, 82, 91, 95, 96, 100, 101, 102, 103, 110, 127, 130, 131, 132, 134, 136, 137, 146, 151, 162, 174, 186, 189, 212, 215, 228, 230,

- 251, 252, 268, 269, 274, 282, 286, 290, 309, 339, 340
Aert Pauwels van (biografie nr. 55), 211
Binderen, 21, 41, 93, 130
cijsregisters, 318
heer, 167, 206, 226, 262, 297, 311, 320, 337
Heilige Geesttafel, 213
Heilige Geesttafel, 82, 142, 163
kasteel, 41
poorterboek, 56, 60, 64, 70
schepenen, 41, 42, 156
schepenprotocollen, 54, 56, 104, 113, 161
schout, 183
vrouw, 113
Helvoirt, 34, 38, 52, 57, 59, 66, 69, 77, 81, 101, 127, 128, 130, 145, 150, 246, 269, 273
schepenprotocollen, 59, 89, 276
Hemeler, Peter Wouter, schepenklrek van
Hooge- en Lage-Mierde, en Bladel (biografie nr. 56), 202, 274
Hendrik I, hertog van Brabant, 20
Henegouwen, graafschap, 147, 186, 259
Henrics, Lambert, chirurgijn van Oisterwijk, 327
Herbrechts, Aert, schepenklrek van Bostel (biografie nr. 57), 202, 208, 214
Herentals, 241
Herlaar, Diederik, heer van, 98
Hermans, Jan, 304
Hertogenbosch, 's-, 19, 20, 22, 26, 27, 28, 40, 50, 53, 80, 94, 103, 110, 121, 135, 137, 143, 152, 158, 173, 175, 182, 188, 189, 197, 213, 214, 219, 221, 227, 229, 230, 231, 254, 257, 262, 268, 282, 288, 291, 295, 297, 308, 314, 337, 338, 340
Dominicanen, 257
Franciscanen, 267
Godshuizen, 29, 215
groenroede, 336
Groot Ziekengasthuis, 216, 324
Heilige Geesttafel, 110, 213, 306, 324
hoogschout, 22, 26, 121, 140, 301, 317, 322, 331
inwoners, 52, 73, 220, 255
kanunnik, 290
Leprozenhuis, 216
notariaat, 196
perkamentmaker, 110
recht, 28, 39
rentmeester, 22, 26, 237, 241
rekeningen, 172
schepenen, 39, 42, 43, 243, 251, 260, 289, 310, 324, 342
schepenprotocollen, 54, 172, 240, 246
schrijfambt, 236, 239
secretarie, 50, 98, 133, 265
Tolbrugkwartier, 301, 326
Hessels, Godevaart, schepen van Weelde, 247
Heukelom, 237
Heusden, 210, 292, 297, 300, 343
Heusden (bij Asten), 88
Heyden, van der
Goyaert, secretaris van Kempenland (biografie nr. 58)
Henrick, 323
Jan Willem, 324
Laurens, 323
Heze bij Rosmalen, 85, 127, 237, 239, 255
Hilvarenbeek, 23, 49, 54, 57, 66, 77, 90, 126, 172, 212, 217, 235, 237, 277, 297, 332
halfheer, 202
kapittel, 21, 38, 43, 129, 189
schepenprotocollen, 81
Hoevel, Jan Yewaen van den (biografie nr. 59), 182, 211
Holland, 125, 149
graven, 131
Hof, 197
Holland, graafschap, 31, 253, 260, 285, 311
hof, 258
kanselarij, 268
raad, 253
Hongarije, 28, 270
Hont, Philips Claes de, 317
Hoppenbrouwers, 183
Joerden Dirck, 225
Thomas, schepenklrek van Oirschot (biografie nr. 60), 171, 202, 211, 212, 225, 230, 232
Horatius, 195
Houtert, Willem van, schepenklrek van Aalst, Waalre en Valkenswaard (biografie nr. 61)
Houthem, van
Henrick Gerits, 192
Jan, 225
Jan Gerits, 192
Lucas Gerits (biografie nr. 62), 76, 182, 192, 211, 212, 219, 221, 225, 277
Hubrechts, Henrick, schepenklrek van Helmond (biografie nr. 63), 137, 240
Hukelem, Wilhelmus de (biografie nr. 64)
Husel, 237
Institutiones imperialium decretales, 327
Investiti, Godefridus, notaris, 179
Italië, 149, 266
Jacobs
Peter, 180
Yewaen, schepenklrek van Eindhoven (biografie nr. 65), 304
Jaecx, Franciscus (biografie nr. 66)
Jan

- III, hertog van Brabant, 253, 298
 zoon van Daniel, stadsklerk van 's-Hertogenbosch (biografie nr. 67), 48
 zoon van Daniel, stadsklerk van 's-Hertogenbosch (nr. 67), 315
- Jans, Peter, schepen van Oisterwijk, 335
- Janss., Dirck Henrick, schepenklrek van Nuenen en Gerwen (biografie nr. 68)
- Joeden, Anthonis, 278
- Johanna
 hertogin van Brabant, 52, 229, 235, 238, 329
 van der Leck, vrouwe van Heeswijk, Dinther en Asten, 130
- Joostens, Goert, 313
- Karel de Stoute, hertog, 72, 236, 238, 242
- Karel V, keizer, 157, 216, 254, 258, 260, 341
- Kelst, Aert van, secretaris van Maasland (biografie nr. 69), 144, 174
- Kempen, 51, 110
 eninge, 49
- Kempenland, 22, 24, 27, 28, 47, 48, 49, 51, 54, 55, 58, 61, 62, 63, 65, 67, 69, 74, 78, 82, 83, 85, 96, 102, 114, 151, 176, 177, 185, 201, 202, 212, 220, 221, 229, 239, 242, 244, 246, 248, 249, 269, 309, 313, 321
 schout, 288
 schrijfambt, 228, 238, 241, 243
- Kepkens, Adriaen, 144
- Kerchhof, Jan van den, 313
- Kerckhove, Reynier van den, 228
- Kerckvoerle, Jan Rutgers van, schepenklrek van Oirschot (biografie nr. 70), 108, 176, 245
- Kervelum, Aert van, 281
- Kessel, 57, 62, 239
 Berthout van, schepenklrek van Someren (biografie nr. 71), 182, 209, 321
 Jan van, schepenklrek van Someren, 229
 schrijfambt, 175
- Keulen, 149, 203
 universiteit, 192, 194
- Keyser, Wouter die (biografie nr. 72)
- Kiglo, Willem van, schepenklrek van Mierlo (biografie nr. 73)
- Kleef, Elizabeth van, 114
- Knijf, Wouter, schepenklrek van Waalre en Valkenswaard (biografie nr. 74), 84, 174, 179, 195, 209, 210, 215
- Knode
 Gosewijn, zoon van Wellinus, kanunnik, 43
 Wellinus, schepen van 's-Hertogenbosch, 43
- Krakau, 267
- Kuyst, Henrick, Heilig Geestmeester van 's-Hertogenbosch, 161
- Kyeboom, Dirck van den, 247
- Lage Landen, 195, 197, 272
- Lambrechts., Jan Andries, schepen van Oisterwijk, 335
- Leempoel, Jacob Claes van den, 322, 334
- Lemmens, Willem, 332
- Leuven, 27, 40, 194, 206, 224, 226, 240, 254, 260
 officialiteit, 288
 universiteit, 192, 194
 Willem van, notarius van Maria van Brabant, 40
- Leuwe, Jan die, persoon van Bladel, 124
- Liben, Willem Jan, 331
- Liempde, 35, 50, 53, 56, 57, 60, 65, 70, 71, 76, 77, 82, 86, 94, 95, 118, 127, 128, 130, 143, 202, 238, 257, 269
 schrijfambt, 202
- Lier, 241
- Lierop, 309
- Lieshout, 44, 58, 61, 83, 291, 309
 Margriet van, 229
 Peter van, 224
- Lille, 298
- Lippen, Willem, commissaris van Echternach, 71
- Lith, 21, 44, 48, 58, 78, 79, 92, 94, 117, 130, 158, 189, 214, 224, 315, 334, 340
 schepenen, 311
 schepenprotocollen, 66, 188, 327
 schrijfambt, 175
- Lithoijen, 58, 71, 72, 78, 92, 93, 94, 239
 schepenen, 311
- Loenhout, 291
- Loenman, familie, 229
- Loeskens, Aert Gielis, van Stratum, 324
- Lombarts, familie, 184
 Jan Henrick, schepenklrek van Oisterwijk (biografie nr. 75), 207, 213, 214, 220, 221, 224, 227, 232, 306
 Jan Jan, schepenklrek van Oisterwijk (biografie nr. 76), 192, 224, 227, 246
- Lommel, 58, 61, 88, 246, 309, 328
- Loon op Zand, 52, 59, 81, 90, 127, 128, 135, 211, 214, 227, 251, 274
 schepenen, 116
 schepenprotocollen, 79
- Loon, Dirck Gerard Simons van, 323
- Losen, Heinric, 180
- Loze, Henrick de, schepenklrek van Loon op Zand (biografie nr. 77), 211, 214, 227, 228
- Lucen, Henrick (biografie nr. 78)
- Luik, bisdom, 39, 126, 152, 252, 325
 bisschop, 214, 253
 officialiteit, 254, 287
 Sint-Lambertuskapittel, 130, 311
- Luxemburg, hertogdom, 259
- Maas, rivier, 29, 239

- Maasland, 22, 28, 29, 47, 50, 53, 54, 57, 58, 62, 66, 67, 71, 72, 73, 78, 79, 85, 92, 93, 94, 96, 120, 143, 147, 172, 175, 177, 185, 198, 229, 235, 239, 249, 269, 275, 280, 309
schout, 238
schrijfbabt, 236, 239, 241, 242
- Maastricht, 288
officialiteit, 288
- Malsen, Robbrecht van, heer van Tilburg en Goirle, 81
- Maren, 53, 57, 72, 239
schrijfbabt, 175
- Maria
van Bourgondië, hertogin, 238, 242
van Brabant, keizerin, 41, 130
- Massarizia, Benedetto del, 296, 325
- Mathys., Simon, 304
- Matthijs, Jan (biografie nr. 79)
- Mechelen, 314
Grote Raad, 17
- Meer, Gijsbrecht Jans van der, 290
- Meerhem, Dirk van, heer van Boxtel, 322
- Meerveldhoven, 309
- Meerwijk, 44
- Megen, Gherit van, schepenklrek van Deurne (biografie nr. 80)
- Merheim, Willem van, heer van Boxtel, 202
- Merx, Bartholomeeus, 140
- Meyensvoort, Gerard van, schepen van Oisterwijk, 331
- Meynaerts, Henrick, 278
- Middelrode, 116
- Mierde, Adam van, secretaris van 's-Hertogenbosch, 228
- Mierde, Hooge- en Lage-, 67, 69, 77, 81, 88, 90, 116, 237, 274, 294, 312, 321
schepenprotocollen, 68
- Mierlo, 40, 56, 76, 83, 110, 127, 133, 134, 212, 225, 275, 309, 316, 317, 320
cijnsregister, 202
heer, 311
schepenprotocollen, 65
- Moelen, Victor van der, secretaris van 's-Hertogenbosch, 227, 244
- Moergestel, 52, 54, 57, 59, 66, 77, 90, 94, 101, 104, 106, 125, 127, 129, 138, 150, 151, 168, 201, 202, 208, 220, 269, 274, 277, 291, 321
schepenen, 155
schepenprotocollen, 68, 276
schrijfbabt, 250
vrouwe, 171
- Moerken, Willem, 167
- Molenpas, Gijsbert, secretaries van het Leenhof, 170
- Moller, Heyn die, 287
- Monix, Jacob Henrick, 238
- Moorsel, 41
- Muydekens, Henrick Reyner (biografie nr. 81), 175
- Namen, 288
- Nederwetten, 249, 309
- Neve, Henricus, 213
- Niclaess., Peter, 180
- Niftrik, 54
- Nijnsel, 44
- Nistelrode, 53, 239
- Noorwegen
koning, 270
- Normandië, hertogdom, 263
- Nottingham, 292
- Nouts, Gerard, schepenklrek van Deurne (biografie nr. 82), 224
- Nuenen, 40, 50, 53, 56, 71, 83, 92, 116, 127, 128, 130, 269, 277, 309, 363
schepenprotocollen, 79
schrijfbabt, 249
- Nuland, 79, 237
- Nuweert, Willem (biografie nr. 83)
- Nyclaess., Peter Wouter, schepen van Eindhoven, 304
- Oerle, 21, 24, 27, 32, 44, 49, 51, 53, 55, 75, 95, 97, 102, 113, 151, 201, 246, 269, 291, 297, 309
schepenprotocollen, 79, 84, 179
- Oesterhout, Hubrecht van, schepenklrek van Oisterwijk (biografie nr. 84), 171, 199, 214, 219, 226, 230, 273
- Oirle, Peter van (biografie nr. 85), 144
- Oirschot, 22, 23, 24, 27, 32, 34, 35, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 58, 61, 66, 67, 68, 78, 83, 84, 86, 90, 96, 102, 104, 113, 118, 121, 123, 125, 127, 128, 129, 131, 135, 138, 140, 142, 145, 147, 151, 154, 159, 165, 166, 167, 177, 183, 196, 199, 200, 201, 204, 211, 212, 214, 215, 220, 230, 232, 235, 244, 245, 246, 256, 261, 262, 268, 269, 273, 277, 284, 286, 291, 292, 300, 304, 309, 321, 327, 331, 336, 340, 345
Heilige Geesttafel, 163, 213, 282, 323, 327
kapittel, 21, 43, 93, 98, 129, 179, 189
kerk, 43
raadhuys, 278
schepenen, 32, 55
schepenprotocollen, 68
Sint-Jorisgasthuys, 165, 215, 216, 262, 321
- Oisterwijk, 20, 21, 22, 24, 27, 32, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 44, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 62, 67, 69, 72, 74, 76, 78, 80, 86, 89, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 102, 103, 105, 106, 118, 120, 122, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 137, 145, 151, 155, 163, 164, 167, 168, 172, 174,

- 176, 177, 178, 181, 184, 185, 189, 197, 198,
201, 202, 204, 209, 214, 217, 220, 225, 226,
229, 230, 232, 242, 244, 246, 247, 248, 249,
259, 263, 265, 268, 269, 270, 273, 277, 286,
297, 310, 314, 315, 316, 321, 322, 327, 330,
331, 334, 337, 340, 345
Heilige Geesttafel, 81, 163, 207, 213, 220, 323
kwartier, 19, 22, 42, 47, 49, 52, 53, 54, 57, 58,
63, 65, 67, 88, 89, 149, 214, 224, 237, 239,
246, 276
linde, 306, 331
O. L. Vrouw broederschap, 77
onderschoutschap, 212
raadhuis, 278
rentmeester, 241
Sacramentsbroederschap, 220, 305
schepenen, 49, 117
schepenprotocollen, 190
schout, 333
schrijffambt, 157, 238, 241, 243
ordinatio, 168
Orléans, universiteit, 192
Orthen, 313
Os
Henrick van, 324
Johannes van, 235
Oss, 21, 24, 27, 28, 50, 53, 57, 71, 72, 78, 85, 92,
94, 96, 127, 131, 230, 239, 269, 289, 309, 330
schepenen, 280
vorsterij, 235
Otten, familie, 184
Claes, schepenklrek van Hilvarenbeek
(biografie nr. 86)
Dirck, schepenklrek van Hilvarenbeek
(biografie nr. 87), 184, 226, 227
Otto, graaf van Gelre, 40
Oyenbrugghen, Giderac van, schepenklrek van
Helmond (biografie nr. 88)
Parijs, universiteit, 192
Park, abdij, 40
Pauwels, Jan, schepenklrek van Eindhoven
(biografie nr. 89), 171
Peelland, 22, 24, 27, 28, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 62,
64, 65, 67, 70, 76, 78, 79, 82, 91, 95, 113, 167,
172, 173, 176, 177, 178, 184, 185, 200, 202,
211, 220, 225, 229, 239, 240, 249, 268, 269,
309, 318
schout, 70, 76, 277
schrijffambt, 19, 202, 235, 240, 241
Peters
Adriaen, schepenklrek van Vught (biografie
nr. 90)
Andries, 313
Bartholomeeus (biografie nr. 91), 246
Elizabeth, 300
Petershem, heer van, 331
Petershem, van
Daniel, 282
Jan, schepenklrek van Mierlo (biografie nr.
92), 211
Willem, 282
Petrus Crinitus, *De honestate vite*, 327
Philips, Henrick, schepenklrek van Heeze en
Leende (biografie nr. 93)
Plas, Joest, 313
Polen, 26, 187, 193, 198, 203, 207, 266, 334
Poll, Jan en Eva, kinderen van Reyner van den,
324
Postel, abdij, 22, 42, 63, 87, 95, 297, 332
gasthuismeester, 336
Poznań, bisschop van, 275
Preyser, Adriaen de, schepenklrek van Loon op
Zand (biografie nr. 94), 274
Put(?), Anthonis van der (biografie nr. 95)
Puurs, 196
schepenprotocollen, 260
Puyneborch, Willem, 170
Quackelaers, Isaac (biografie nr. 96)
Raad van Brabant, 17, 74
Raminghe, 73, 255, 260, 291
Ravenstein, 121, 316, 328
recht van ingebod, 26, 252, 256, 308
Register van Dooren van Baar, 235
Remisse, Clara van, vrouwe van Boxtel, 250
Repgow *Saksenspiegel*, 195
Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, 29
Staten-Generaal, 160
Retie, heer van, 332
Reusel, 116, 250, 262, 278
schepenen, 63
Richard I, koning van Engeland, 258
Riel, 237
Riethoven, 291, 336
Rijnland, 149
Rijsbroeck, Jan Willem, schepenklrek van
Oisterwijk (biografie nr. 97), 157, 228, 229
Rijt, Willem van der, 156
Roede, Nicolaas de, 42
Roeloffs, Embrecht, 335
Rome
pauzelijke kanselarij, 266, 271
Rosmalen, 29, 44, 50, 79, 237
heer, 322
schrijffambt, 175
Roten, Henrick Dirck van den, schepenklrek van
Waalre en Valkenswaard (biografie nr. 98)
Ruelens, Peter, 313
Rutgherus, klerk van de heer van Boxtel, 203
Rysingen, Lonys van, persoon van Veghel, 167

- Scabel, Aleid, 313
- Scadewijc, Willem van, 228, 239
- Scaepdijck, Henrick van, schepen van Oirschot, 270
- Scalluynen, Elizabeth van, 223
- Scandinavië, 295
- Scepenkolc, Aleid Lambrechts van, 317
- Schenaerts
- Mathijs, schepenklck van Oisterwijk (biografie nr. 99), 164, 208, 220, 224, 225, 226
 - Willem, schepenklck van Tilburg en Goirle (biografie nr. 100)
- Schijndel, 29, 35, 53, 56, 60, 65, 71, 76, 79, 82, 86, 92, 127, 128, 130, 182, 269, 277, 309
- Schoeff
- Barbara, 242
 - Willem, 242
- Schuyten, Jonathas, schepenklck van Budel (biografie nr. 101), 304
- Schwarzenbroich, klooster, 75
- Scrifer, Wolterus den, 180
- Scruypers, Willem, 246
- Sextus decretalium*, 327
- Sgraets, Aert, schepenklck van Oirschot, 195
- Sicilië, 112
- Sint-Elizabethsvloed, 29
- Sint-Michielsgestel, 27, 34, 49, 54, 66, 70, 77, 85, 86, 90, 98, 118, 127, 199, 315
- Sint-Oedenrode, 20, 21, 22, 24, 27, 28, 32, 35, 39, 43, 44, 48, 49, 50, 53, 56, 57, 58, 60, 65, 70, 71, 76, 78, 82, 86, 91, 94, 95, 118, 119, 127, 128, 129, 130, 131, 167, 173, 180, 182, 200, 230, 252, 261, 269, 277, 278, 309, 312, 340, 345
- graafschap, 20
 - Heilige Geesttafel, 213
 - kapittel, 21, 43, 93, 98, 130, 189, 228, 312
 - scholaster, 304
- Sint-Remigius, abdij, 22
- Sint-Truiden
- officialiteit, 288
- Sint-Truiden, abdij, 22
- officialiteit, 288
- Slovenië, 312, 313
- Smeeds
- Cornelis, secretaris van Kempenland (biografie nr. 102), 84, 125, 132, 138, 147, 151, 154, 159, 165, 176, 179, 183, 201, 204, 215, 216, 220, 221, 225, 250, 263, 274
 - Heilwich Jan, 225
- Soerendonk, 309
- Someren, 32, 56, 65, 76, 100, 127, 189, 206, 212, 225, 309
- schepenprotocollen, 79
 - vorster, 244
- Son, 27, 32, 44, 53, 56, 60, 65, 71, 76, 82, 91, 119, 127, 129, 130, 269, 291, 309
- Son en Breugel
- Heilige Geesttafel, 213
- Spechtboek, 235
- Spiker, Jan van den, schepenklck van Helvoirt (biografie nr. 103)
- Stayacker, Rutger van den, schepen van Oirschot, 270
- Steensel, 44
- Steenwech, familie, 229
- Aert, 242
 - Geertruid, 229
- Steevoirt, Frank van der, 282
- Stefan, hertog van Beieren-Ingolstadt, 114
- Stegen, Jan van der, 141
- Stiphout, 309, 319
- Claes Michiel van, schepenklck van Stiphout (biografie nr. 104)
- Stockelmans, Jacob, schepenklck van Oostel- en Middelbeers (biografie nr. 105)
- Strael, Jan van, schepenklck van Oisterwijk (biografie nr. 106)
- Straten, 79
- Peter van der, schepenklck van Helmond (biografie nr. 107), 36, 121, 137, 179, 269, 319
- Stratum, 309
- Strijp, 79, 309
- Sweerts, Dirck, schepenklck van Helmond (biografie nr. 108), 206, 209, 211, 230
- Tanerijen, Willem van der, rechtsgeleerde, 17, 141, 165, 253, 267, 328, 335
- Tempelaar, Matheus Henrick (biografie nr. 109), 249
- Textus sequentiarum*, 327
- Tilburg en Goirle, 27, 66, 67, 74, 81, 86, 89, 101, 110, 138, 201, 265, 269, 273, 274, 278, 291, 313, 320
- heer, 38, 196, 202, 250
 - Heilige Geesttafel, 108
 - schepenen, 156, 201
 - schepenprotocollen, 74, 153
 - schout, 182, 336
 - schrijfbabt, 238, 239, 259
 - Sint-Jorisgilde, 30, 81, 110, 113
- Tillaer, Jan van, schepenklck van Veghel (biografie nr. 110), 154, 174, 191, 210
- Tongelre, 58, 110, 116, 249, 309
- Tongerlo, abdij, 22, 40, 43, 93, 110, 136, 244, 297
- Tuijl, Peter van, schepenklck van Boxtel (biografie nr. 111), 202, 209, 214, 250
- Tulden, van, familie, 184

- Ansem, schepenklrek van Hooge- en Lage
Mierde (biografie nr. 112), 153, 154, 172,
209, 210, 211
- Goris, schepenklrek van Hooge- en Lage-
Mierde (biografie nr. 113), 209
- Turnhout
schrijfambr, 239
- Tyelmans, Lambert, schepenklrek van Helmond
(biografie nr. 114), 174, 179, 226, 282
- Uden, 56, 114
Aert van (biografie nr. 115)
Lambert Henrick van (biografie nr. 116)
- Udenhout, 237
- Ukkel, 198
- Uten Bossche, Lambert, 240
- Utrecht, bisdom, 260
officialiteit, 270
- Utrecht, stad, 310
- Vaerle, Godart Pouwels van, 123
- Valkenswaard
Heilige Geesttafel, 213
- Veehuys, Henrick van den, 249
- Veghel, 56, 60, 65, 71, 76, 82, 92, 127, 129, 130,
154, 168, 174, 191, 214, 269
Heilige Geesttafel, 163, 165, 168, 213
kerk, 168
schepenprotocollen, 79
vorster, 277
- Velde, Berthinus van der, 239
- Veldhoven, 44, 309
- Veltacker, Remys, schepenklrek van
Hilvarenbeek (biografie nr. 117), 226
- Veluwe, 149, 275
- Venne, Jannes van der, 238
- Verscaut, Ijsboud (biografie nr. 118)
- Vervorst, Jacob, 334
- Verwer, Jan de (biografie nr. 119)
- Villa Dei, Alexander de, *Doctrinale*, 188
- Vlaanderen, graafschap, 197, 259, 270, 299
- Vladeracken, Jan de Rover van, 238
- Vlieden, 65, 79, 309
- Vriese, Aert die, 178
- Vucht, Aert van, 278
- Vught, 20, 52, 57, 59, 66, 69, 77, 79, 82, 89, 93,
118, 119, 127, 129, 246, 269, 291, 313, 330
- Waalre en Valkenswaard, 44, 49, 61, 63, 64, 68,
75, 85, 88, 89, 117, 118, 127, 134, 145, 180,
195, 215, 269, 309
schepenprotocollen, 64, 75
- Waalwijk, 20, 23, 24, 27, 29, 41, 44, 48, 49, 52,
53, 77, 89, 113, 127, 136, 197, 236, 252, 269,
297, 340
Heilige Geesttafel, 213
Heilige Geesttafel, 42, 48
schepenen, 43
- Waelre, van
Floris Frans, 224
Frans, schepenklrek van Eindhoven
(biografie nr. 120), 180, 206, 209, 212,
230, 274, 304
Jan Frans, 180, 224
- Weelde, 21, 48, 49, 126, 223, 247, 249, 268
- Weert, Jan van, 292
- Wenceslaus, hertog van Brabant, 27
- Weteringen, Jan van, 240
- Wewen, Gijsbert der, 282
- Wiers, Herman, schepenklrek van Lith (biografie
nr. 121)
- Willem I, graaf van Holland, 130
- Willem, heer van Cranendonk, 136
- Winchester, 292
- Wintelre, 291
- Wittich alias Zell, Marcus van, persoon van
Waalre en Valkenswaard, 180
- Woensel, 75, 88, 132, 136, 201, 291, 309
Corstiaen van, 313
schepenen, 48
- Zandvliet, van, familie, 184
Andries, schepenklrek van Bostel (biografie
nr. 122), 136, 178
Willem, schepenklrek van Bostel (biografie
nr. 123), 209
- Zeeland, graafschap, 31, 253, 260, 285, 314, 326
- Zeelst, 287, 309
- Zevenborne, Jan van, heer van Eindhoven, 23
- Zeylberch, Andries van (biografie nr. 124)
- Zhazen, Henrick, 304
- Zonder Gelt, Henrick, 334
- Zonderwijk, 44
- Zoutman
Adriana Marten, 324
Zweenberch, Aert van, 261
- Zwijsen, familie, 184
Henrick, schepenklrek van Tilburg en Goirle
(biografie nr. 125), 209
Laureys, schepenklrek van Tilburg en Goirle
(biografie nr. 126), 209, 227
Pauwels Henrick (biografie nr. 127)

Curriculum vitae

Mark Vermeer (Breda, 1993) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, waar hij in 2013 zijn BA behaalde. Vervolgens volgde hij de Onderzoeksmaster Medieval Studies, welke hij in 2015 *cum laude* afrondde. De masterscriptie, *Gescreven tOostervrijc*, werd bekroond met de Jan Brouwer Scriptieprijs voor Geschiedenis in 2016. Dit onderzoek vormde de grondslag voor zijn promotieonderzoek, dat hij tussen januari 2016 en december 2019 uitvoerde.

Daarnaast was hij tussen 2013 en 2018 vrijwilliger op het Regionaal Archief Tilburg, waar hij onder andere als bewerker van het *Digitaal Charterboek* heeft gewerkt. Hij is bestuurslid bij de Stichting Genealogisch Archief Vermeer sinds 2013, redactielid van het Noordbrabants Historisch Jaarboek sinds 2017 en bewerker bij de Vlaams-Nederlandse werkgroep Schrift en Schrift dragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen.